

**One-Day
Interdisciplinary National Conference
on
Language Skills and Personality Development
15th Dec. 2018**

Organizer

**Marathi Department,
The Kagal Education Society Sanchalit ,**

D. R. Mane College , Kagal

NAAC Reaccredited B Grade(CGPA 2.61)

Website:- www.drmanecollege.edu.in

Email :- drm60.cl@unishivaji.ac.in

Ph.02325 244176

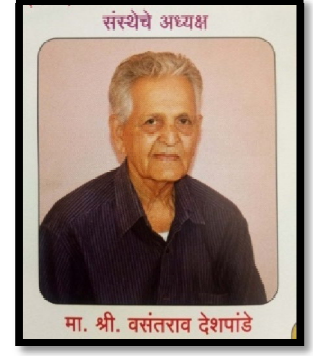
संस्थेचे सचिव

मा. श्री. प्रताप उर्फ भैय्या माने

Disclaimer :-

Research Papers / Articles published in this book are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work. The organizer of this National Conference and Publisher of this *Special Issue* are not responsible for legal complications, if any.

शुभसंदेश...

संस्थापक वाय.डी.माने (आण्णा) यांनी ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी या महाविद्यालयाची स्थापना केली. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना अनेक क्षेत्रातील संधीचे दालन त्यामुळे खुले झाले. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करणे हे शिक्षणाचे मूळ उद्दिष्ट आहे. हे उद्दिष्ट साध्य होण्यासाठी सर्व स्तरातून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. भाषेच्या विद्यार्थ्यांना भाषिक कौशल्ये आत्मसात करून स्वतःची एक नवी ओळख निर्माण करण्यासाठी अनेक संधी आज उपलब्ध झाल्या आहेत. पण केवळ भाषिक न्यूनगंडामुळे ग्रामीण भागातील विद्यार्थी संधींपासून वंचित राहू नयेत यासाठी अशा चर्चासत्रांची आज गरज आहे. यासाठी आमच्या महाविद्यालयातील मराठी विभागाने आयोजित केलेल्या या चर्चासत्रातून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी निश्चित दिशा मिळेल अशी मला खात्री आहे.

या चर्चासत्रासाठी उपस्थित सर्वांचे मनापासून स्वागत आणि शुभेच्छा!

वसंतराव देशपांडे

अध्यक्ष

दि कागल एज्युकेशन सोसायटी, कागल.

शुभसंदेश

ज्यांच्या नावाने आमचे महाविद्यालयस्थापन झाले ते डी. आर.माने (दादा) हे एक बहुभाषिक व्यक्तिमत्त्व होते मराठी, संस्कृत आणि इंग्रजी या भाषांवर त्यांचे प्रभुत्व होते. करवीर संस्थानाचे छत्रपती राजाराम महाराज यांना इंग्रजी विषयाचे अध्यापन त्यांनी केले. विविध वृत्तपत्रात अनेक भाषांतून ते सातत्याने लेखन करीत अशा भाषासंपन्न व्यक्तिमत्त्वाच्या नावाने असलेल्या महाविद्यालयात आज 'भाषाविषयक कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्त्व विकास' या विषयावर एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र संपन्न होत आहे, याचा मला विशेष आनंद आहे.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळात ज्ञानाचा प्रचंड विस्फोट झाला आहे. विद्यार्थ्याला करिअर संधीचे अवकाश खुले झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर पारंपरिक अभ्यासक्रमाच्या चौकटीबाहेर जाऊन विद्यार्थ्यांना अद्ययावत ज्ञानप्राप्ती करून देणे ही आपली सर्वांची जबाबदारी आहे.

आजच्या स्पर्धेच्या युगात सर्वच क्षेत्रात प्रचंड वेगाने बदलाचे वारे वाहू लागले आहे. शिक्षणक्षेत्रातही सातत्याने नवनवीन बदल व नावीन्यपूर्ण संकल्पना उदयास येत आहेत. अशा स्पर्धेच्या काळात विद्यार्थी केवळ परीक्षार्थी न राहाता भाषिक कौशल्ये आत्मसात करून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. शिवाजी विद्यापीठ कार्यक्षेत्रातील बहुतांश विद्यार्थी हे ग्रामीण पार्श्वभूमी असणारे आहेत. या विद्यार्थ्यांना जगाच्या बाजारपेठेत स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी भाषिक कौशल्ये साहाय्यभूत ठरणार आहेत. मूलभूत भाषिक कौशल्यांअभावी विद्यार्थी स्पर्धेतून बाहेर फेकले जाण्याची शक्यता असते. अशावेळी सर्वसामान्य विद्यार्थ्याला भाषिक कौशल्यांवर चांगली पकड निर्माण करता यावी यासाठी हे चर्चासत्र निश्चितच उपयुक्त ठरणार आहे. या चर्चासत्रातून नामवंतांची व्याख्याने व शोधनिबंध यातून सदर विषयावर सखोल चर्चा होऊन विद्यार्थी, प्राध्यापकआणिसंशोधक या सर्वांसाठी हे चर्चासत्र उपयुक्त ठरेल यात शंका नाही.

श्री. प्रताप उर्फ भैर्यासाहेब माने

सचिव, दि कागल एज्युकेशन सोसायटी, कागल

सदस्य, सिनेट आणि अॅकॅडेमिक कौन्सिल,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

मनोगत...

डी. आर. माने महाविद्यालय, कागल आणि शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने तसेच शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघाच्या बौद्धिक सहयोगातून 'भाषिक कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्त्व विकास' यासारख्या महत्त्वाच्या विषयावरील आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन करण्याची संधी आमच्या महाविद्यालयास मिळाली आहे याचा आम्हास आनंद होत आहे.

शिक्षण हे माणसाच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचे एक महत्त्वाचे साधन आहे, यावर आपला ठाम विश्वास आहे. हे शिक्षण आनंददायी होण्यासाठी ते मातृभाषेतून असावे यासाठी देखील आपण आग्रही आहोत. पण जागतिकीकरणाच्या या युगामध्ये झटपट प्रवेश करण्यासाठी इंग्लिश माध्यमाशिवाय पर्याय नाही असे समजून गेल्या दशकामध्ये शहराबरोबरच ग्रामीण भागांमध्ये देखील मोठ्या प्रमाणावर इंग्रजी शाळांची सुरुवात झाली. इंग्रजी नाही धड मराठीही नाही अशा अवस्थेमध्ये शाळा आल्या पण शिक्षण हरवले, अशी शिक्षणाची अवस्था झाली. त्यामुळेच परत एकदा मराठी शाळांकडे विद्यार्थ्यांचा व पालकांचा ओढा वाढू लागलेला आहे.

मित्रहो, मातृभाषा असो किंवा कोणतीही भाषा असो त्यामधील कौशल्ये आत्मसात झाल्याखेरीज भाषा ही माझ्या शिक्षणाबरोबरच माझ्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी उपयुक्त आहे याचा विश्वास विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होणार नाही. यामुळेच वाचन, लेखन, श्रवण संभाषण ही तर कोणत्याही भाषेची चतुःसूत्री आहेच, पण पूरक कौशल्ये आत्मसात केल्याने विद्यार्थ्यांच्या सृजनशीलतेला चालना मिळेलच पण त्याचबरोबर रोजगाराच्या संधीसाठी त्यांना अनेक पायवाटा निर्माण होतील.

या पार्श्वभूमीवर या एकदिवसीय चर्चासत्राचे महत्त्व अधोरेखित होत आहे असे मला वाटते. या चर्चासत्रामधील डॉ. राजन गवस यांचे बीजभाषण म्हणजे उपस्थितांना पर्वणीच ठरावी. बीजभाषणाबरोबरच वाचन, लेखन, व्यक्तिमत्त्व विकास आणि श्रवण, भाषण, संभाषण आणि व्यक्तिमत्त्व विकास या दोन सत्रांमधून सहभागी अध्यापक, विद्यार्थी यांना निश्चितपणे सखोल मार्गदर्शन होईल याची मला खात्री आहे.

आदरणीय कै. वाय. डी. माने यांचे समाजचिंतन आणि समाजासाठी काहीतरी करावे या विचारांमधून कागलच्या शिक्षणाचा दूरदृष्टीने विचार करून 1960 साली स्थापन झालेल्या कागल एज्युकेशन सोसायटीची एक शाखा म्हणून 1984 मध्ये डी.आर. माने महाविद्यालयाची स्थापना झाली. सभोवतालच्या 37 गावांमधील विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आकांक्षापूर्तीसाठी सातत्याने प्रयत्नशील

असणारे हे महाविद्यालय आहे. शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथे सलग तिस-यांदा सिनेट सदस्य म्हणून निवडून आलेले आणि ॲकॅडेमिक कौन्सिलवर कार्यरत असणारे आदरणीय संस्था सचिव श्री. प्रताप उर्फ भैर्यासाहेब माने यांच्या शैक्षणिक नेतृत्वाखाली 'थोडेसे अधिक आणि थोडेसे वेगळे' करण्यासाठी नेहमीच प्रयत्नशील असतात. महाविद्यालयाच्या आवारामध्ये असणाऱ्या वटवृक्षाखाली छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांची उठबस होती. त्यामुळेच कोल्हापूरचे भाग्यविधाते राजर्षी शाहू महाराज यांच्या पदस्पर्शाने पावन असलेल्या आवारामध्ये आपल्या सर्वांचे सहर्ष स्वागत.

शिक्षण हे आनंददायी व्हावे यासाठीच हा शिक्षणाचा यज्ञ. रॉजर बेकन या इंग्लिश तत्त्ववेत्त्याने आणि विचारवंताने म्हटले आहे की, 'भाषेचे उत्तम ज्ञान हे शहाणपणाचे महाद्वार आहे' (knowledge of language is the doorway to wisdom). या चर्चासत्रांमधून हे शहाणपणाचे महाद्वार विद्यार्थी आणि प्राध्यापक यांना खुले करण्यासाठी आपण सर्व प्रयत्नशील राहू. महाविद्यालयातील मराठी विभागाच्या वतीने आयोजित या चर्चासत्रास मनःपूर्वक शुभेच्छा !

डॉ. प्रवीण चौगले

प्राचार्य, डी.आर.माने महाविद्यालय,
कागल.

संपादकीय...

दि कागल एज्युकेशन सोसायटी संचलित, डी.आर.माने महाविद्यालय, कागल येथे दि. 15 डिसेंबर, 2018 रोजी आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र संपन्न होत आहे. या चर्चासत्रासाठी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांचे सहकार्य मिळाले असून शिवाजी विद्यापीठ मराठी शिक्षक संघ बौद्धिक सहयोगी म्हणून बहुमोल सहकार्य करत आहे या चर्चासत्रासाठी 'भाषिक कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्त्व विकास' या मुख्य विषयाची निवड आणि अनेक उपविषयांची निवड ही विचारपूर्वक केली आहे. महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमाशी संबंधित हे विषय आहेतच पण आजच्या युवापिढीला भाषेच्या अभ्यासाबाबत, मूलभूत कौशल्यांबाबत सजग करून रोजगार संधीबाबत विविध दालनांची माहिती सर्वांनाच व्हावी, विचारांच्या आणि माहितीच्या देवाणघेवाणीतून आपापल्या विद्यार्थ्यांना नवे काही देता यावे या हेतूने या चर्चासत्राचे आयोजन केले आहे. वाचन, लेखन, श्रवण, भाषण, संभाषण या मूलभूत कौशल्यांवर मांडणी करण्यासाठी तज्ज्ञ व्यक्तींना निमंत्रित केले आहे. प्रातिनिधिक स्वरूपात जरी साधनव्यक्ती मांडणी करणार असल्या तरी मुख्य विषयाशी संबंधित उपविषयांवर मराठी, हिंदी, इंग्रजी या तीनही भाषेच्या बहुसंख्य अभ्यासकांना आपल्या आवडत्या, अभ्यासलेल्या विषयावर मुक्त चिंतन प्रकट करता यावे या हेतूने निबंधमागवले आणि या आवाहनाला खूप चांगला प्रतिसादही मिळाला आहे. अनेक अभ्यासकांनी शोधनिबंध लिहिले असून अभिवाचन, ऑनिमेशनपटासाठी स्क्रिप्ट लेखन, मानव आणि मानवेतर प्राण्यांची देहबोली, कुस्ती निवेदन, कविता सादरीकरण, चित्रपट कसा समजून घ्यावा, सभेत कसे ऐकावे अशा विविध विषयांवर लेखन केले आहे. काही विषयांसाठी कोणत्याही प्रकारचे संदर्भ उपलब्ध नसताना कष्टपूर्वक आणि अभ्यासपूर्ण लेखन या निमित्ताने केले आहे. भविष्यातील अभ्यासकांना हे निबंध नक्कीच मार्गदर्शक ठरतील याची मला खात्री आहे.

आजचे युग हे भाषिक कौशल्याचे आहे असे निश्चितपणे म्हणता येईल. काळाची पावलं चाणाक्षपणे ओळखून जर आपण वाटचाल केली तरच आपला टिकाव लागणार आहे. ज्याच्याकडे कौशल्य त्याला संधी हा नव्या जगाचा मंत्र आहे आणि तो आपण स्वागतशील वृत्तीने स्वीकारणे आवश्यक आहे यादृष्टीने आपल्या सर्वांना उपयुक्त ठरेल असे हे चर्चासत्र आहे.

दि. 15 डिसेंबरच्या चर्चासत्रात डॉ. राजन गवस हे बीजभाषण करणार असून डॉ. शोभा नाईक, डॉ. गीता गवस, डॉ. व्ही.एन.शिंदे डॉ. सुनीता लेंगडे, डॉ. रफीक मुल्ला, डॉ. श्यामसुंदर मिरजकर, प्रा. एकनाथ पाटील, डॉ. महेश गायकवाड, प्रा. मल्लिकार्जुन माळगी, डॉ. रणधीर शिंदे डॉ. नंदकुमार मोरे, डॉ. शरद गायकवाड हे अभ्यासक मांडणी करणार आहेत. या मान्यवरांच्या उपस्थितीत होणारी चर्चा उद्देशपूर्तीच्या दिशेने सकारात्मक ठरेल असा विश्वास आहे.

‘भाषिक कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्त्व विकास’ या चर्चासत्राच्या निमित्ताने प्रकाशित होत असलेल्या ई-जर्नलच्या निर्मितीप्रक्रियेमध्ये अनेकांचे मौलिक योगदान आहे. श्री. प्रमोद तांदळे यांनी प्रकाशनाची जबाबदारी स्वीकारून वेळेत आणि गुणवत्तापूर्ण काम करून दिले ही गोष्ट आमच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्याचबरोबर या जर्नलच्या विविध प्रक्रियेत प्रा. संदीप वाडीकर, प्रा.राजेश पाटील यांचे बहुमोल सहकार्य लाभले या सर्वांप्रती मी कृतज्ञ भावना व्यक्त करते.

दि.15 डिसेंबर, 2018 रोजी होणा-या या चर्चासत्रासाठी आमच्या संस्थेचे अध्यक्ष मा. वसंतराव देशपांडे, सचिव मा. प्रताप उर्फ भैर्यासाहेब माने, उपाध्यक्ष सुनिल माने, संचालक बिपीन माने सर यांचे सहकार्य व विश्वास महत्त्वपूर्ण आहे. प्राचार्य डॉ. प्रवीण चौगले सर यांचे मार्गदर्शन व सहकार्य आम्हाला नेहमीच काम करण्यासाठी बळ देत असते. मा. भैर्यासाहेब माने आणि प्राचार्य डॉ. प्रवीण चौगले सर यांना मनापासून धन्यवाद!

या चर्चासत्रासाठी शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्याकडून अंशतः अनुदान मिळाले आहे. हे चर्चासत्र यशस्वी होण्यासाठी विषय निवडीपासून सर्वांगीण सहकार्य करणारे शिवाजी विद्यापीठातील मराठी विभाग प्रमुख डॉ. राजन गवस, ‘शिविम’शिक्षक संघाचे अध्यक्ष डॉ. शिवकुमार सोनाळकर आणि सचिव डॉ. प्रकाश दुकळे तसेच आमच्या महाविद्यालयातील सर्व शिक्षक-शिक्षकेतर कर्मचारी तसेच विद्यार्थी या सर्वांचे हार्दिक आभार!

डॉ. नीला जोशी

समन्वयक / संपादक

ई-जर्नल आं.वि.शा.राष्ट्रीय चर्चासत्र

Sr.No.	Author Name / नाव	Research Paper / शोधनिबंध	Page No.
१	डॉ. अरूण शिंदे	संवाद व वक्तृत्व कौशल्य	१ ते ६
२	डॉ. आनंद बल्लाळ	अभिनय आणि भाषिक कौशल्य विकास	७ ते १०
३	डॉ. शिवकुमार सोनाळकर	व्यक्तिमत्त्व विकास	११ ते १२
४	डॉ. रमेश साळुंखे	अभिवाचनाचे अवतार	१३ ते १६
५	डॉ. प्रवीण चंदनशिवे	ऑ निमेशनपटासाठी स्क्रिप्ट लेखन	१७ ते २०
६	मोतीराम पौळ	बातमी मागची 'बातमी' आणि आजची माध्यमे	२१ ते २३
७	डॉ. गिरीश मोरे	अध्ययन अध्यापनातील भाषिक कौशल्ये	२४ ते २७
८	डॉ. सतिश कामत	व्यक्तिमत्त्व विकासात भाषिक कौशल्याचे स्थान	२८ ते ३०
९	दत्तात्रय मोरसे	मानव आणि मानवेत्तर प्राण्यांची देहबोली	३१ ते ३४
१०	प्रा. बाळासो सुतार	ब्लॉग : रुप- स्वरूप	३५ ते ३८
११	डॉ. प्रकाश दुकळे	वाड;मयीन व्यक्तिमत्त्व व भाषिक कौशल्ये	३९ ते ४१
१२	डॉ. तातोबा बदामे	अभिवाचन : पूर्वतयारी आणि तत्त्वे	४२ ते ४५
१३	उर्मिला पांगम	कविता सादरीकरण	४६ ते ५१
१४	डॉ. मानसी लाटकर	लेखन कौशल्ये	५२ ते ५६
१५	डॉ. संजय पाटील	सूत्रसंचालन : स्वरूप आणि संधी	५७ ते ५९
१६	तेजस चव्हाण	चित्रपट समजून घेताना	६० ते ६४
१७	डॉ. दिपक वळवी	आदिवासी लोककथा संवादातील भाषिक कौशल्ये	६५ ते ६७
१८	प्रा. संदीप वाडीकर	आकाशवाणीवरील निवेदन आणि भाषिक कौशल्ये	६८ ते ७०
१९	डॉ. लता मोरे	सूत्रसंचालन	७१ ते ७२
२०	आप्पासो बुडके	संपादन कौशल्य	७३ ते ७५
२१	राजेश पाटील	श्रवण कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकास	७६ ते ७८
२२	डॉ. मांतेश हिरेमठ	व्यक्तिमत्त्व विकास आणि अभिव्यक्ती	७९ ते ८१
२३	नंदकुमार कुंभार	व्यापार आणि व्यवस्थापन यातील भाषिक कौशल्ये	८२ ते ८३
२४	प्रा. विनायक राऊत	भाषिक कौशल्ये आणि प्रसारमाध्यमांमधील रोजगाराच्या संधी	८४ ते ८७
२५	डॉ. श्रध्दा पाटील	कविता सादरीकरण	८८ ते ८९
२६	डॉ. गोमटेश्वर पाटील	व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी श्रवण कौशल्य	९० ते ९४
२७	डॉ. माधुरी तानवडे	कविता सादरीकरण	९५ ते ९७
२८	डॉ. एकनाथ आळवेकर	भाषा, बोली आणि व्यक्तिमत्त्व संबंध	९८ ते १००
२९	स्नेहा सदलगेकर – फडणीस	सूत्रसंचालन	१०१ ते १०४
३०	डॉ. गवराम पोटे	भाषिक कौशल्ये आणि मातृभाषेचे संवर्धन	१०५ ते १०७
३१	प्रा. विठ्ठल रोटे	मुलाखतीचे स्वरूप व वेगळेपण	१०८ ते ११०
३२	अनिश जोशी	संवाद कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकास यातील सहसंबंध	१११ ते ११३
३३	डॉ. शिवाजीराव पाटील	संपादन प्रक्रियेतील विविधता	११४ ते ११८

Sr. No.	Author Name / नाव	Research Paper / शोधनिबंध	Page No.
३४	डॉ. सविता व्हटकर	नृत्याभिनयाचे नवरस	११९ ते १२२
३५	डॉ. आनंद वारके	वक्तृत्व सादरीकरण	१२३ ते १२५
३६	विजयालक्ष्मी देवगोजी	पत्रलेखन : परंपरा आणि विशेष	१२६ ते १२८
३७	डॉ. अतुल चौरे	भाषिक कौशल्य आणि बदलत्या प्रसारमाध्यमातील रोजगाराच्या संधी	१२९ ते १३३
३८	डॉ. अजित कांबळे	पटकथा: स्वरूप व लेखन	१३४ ते १३८
३९	स्वाती मगदूम	मराठी ब्लॉगविश्व	१३९ ते १४१
४०	डॉ. सुवर्णा पाटील	व्यक्तिमत्त्व विकास आणि देहबोली	१४२ ते १४३
४१	डॉ. गुंडोपंत पाटील	बातमी मागची बातमी : एक नाट्यात्म	१४४ ते १४७
४२	प्रा. लता ऐवाळे	कविता सादरीकरण : एक कला	१४८ ते १५०
४३	डॉ. निधी पटवर्धन	सूत्रसंचालन : एक प्रभावी संभाषण कौशल्य	१५१ ते १५२
४४	प्रा. नीता कदम	बातमीमागील बातमी	१५३ ते १५५
४५	डॉ. शिवाजी होडगे	व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली	१५६ ते १५८
४६	प्रा. संभाजी कदम	व्यक्तिमत्त्व विकास व देहबोली	१५९ ते १६१
४७	डॉ. मानसी जगदाळे	संभाषण कौशल्य : स्वरूप आणि महत्त्व	१६२ ते १६३
४८	प्रा. मनिषा नायकवडी	व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली	१६४ ते १६८
४९	प्रा. प्रवीणसिंह शिलेदार	वक्तृत्व कला आणि सादरीकरण	१६९ ते १७१
५०	प्रा. शशिकांत चव्हाण	भाषेच्या संवर्धनाची मनोभूमिका तयार करणे	१७२ ते १७३
५१	प्रा. आशालता खोत	लेखन कौशल्य व मुलाखत लेखन	१७४ ते १७७
५२	डॉ. बाळासाहेब चव्हाण	संवाद कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकास	१७८ ते १८२
५३	संगिता मोहिते	कथाकथन	१८३ ते १८७
५४	प्रा.विजयकुमार रेंदाळकर	दूरदर्शनचा संस्कृती व व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव-परिणाम	१८८ ते १९१
५५	डॉ. कांचन नलवडे	भाषिक कौशल्ये व रोजगाराच्या संधी	१९२ ते १९४
५६	शिवाजी देसाई	भाषिक कौशल्ये आणि रोजगाराच्या संधी	१९५ ते १९७
५७	डॉ. हेमंत कुंभार	कादंबरी आणि चित्रपटाची भाषा	१९८ ते २००
५८	प्रा. विजया पवार	व्यक्तिमत्त्वाची ओळख – संभाषण कौशल्य	२०१ ते २०५
५९	संदीप मुंगारे	व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली	२०६ ते २०८
६०	ज्योती गरबडे	पत्रलेखन	२०९ ते २११
६१	लक्ष्मण साठे	व्यक्तिमत्त्व विकासाकरिता देहबोली	२१२ ते २१४
६२	श्रीरंग तराळ	सूत्रसंचालन	२१५ ते २१८
६३	प्रा. रेखा पसाले	बातमीलेखन स्वरूप	२१९ ते २२१
६४	लोहिता रेडेकर	जाहिरात लेखन	२२२ ते २२४
६५	सुशांत उपाध्ये	ब्लॉगलेखन	२२५ ते २२६
६६	मतीन शेख	कुस्ती निवेदन : एक भाषिक कौशल्य	२२७ ते २२९
६७	अजितकुमार पाटील	व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली	२३० ते २३२

Sr.No.	Author Name / नाव	Research Paper / शोधनिबंध	Page No.
६८	प्रा. अनिता चिखलीकर	साक्षात्कार : एक कला	२३३ ते २३४
६९	सुनिता हुन्नरगी	पत्रलेखन	२३५ ते २३६
७०	स्वाती ठकार	काव्यपाठ : कला तथा शास्त्र	२३७ ते २४०
७१	डॉ. गजानन भोसले	संपादन कौशल	२४१ ते २४३
७२	Anil Shirke	Role Of Library & Information Center In Personality Development	२४४ ते २४६
७३	VaibhavPatil	Role Of Language Skills In Getting Employment Opportunities Through Open And Distance Learning Mode	२४७ ते २५०
७४	Dr. Prajakta Ahuja	Importance Of Language And Personality Development	२५१ ते २५२
७५	Dr. Uttam Patil	A Comparative Study Of English And Marathi Suffixes Implying State Of Quality	२५३ ते २५५
७६	Supriya Katkar	Listening As Reading Skill For Visually Impaired Persons	२५६ ते २५७
७७	Dr. Dattaguru Joshi	Role Of Individual Character In Language Skills And Personality Development.	२५८ ते २६०
७८	Sandip Hargane	Personality Development and English Language	२६१ ते २६२

संवाद व वक्तृत्व कौशल्य

डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे

मराठी विभाग प्रमुख,
नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स,
आझाद चौक, कोल्हापूर ४१६ ००२

प्रास्ताविक

आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप दुसऱ्या व्यक्तीवर, समूहावर पडावी यासाठी प्रभाव व्यक्तिमत्व आवश्यक असते. व्यक्तिमत्व विकासासाठी व्यक्तीने अनेक कौशल्ये आत्मसात करावी लागतात. बाह्य व्यक्तिमत्त्वामध्ये शारीरिक व्यक्तिमत्व, वेशभूषा, केशभूषा शारीरिक हालचाली या गोष्टी अंतर्भूत होतात. याशिवाय त्या व्यक्तीचे भाषिक व्यक्तिमत्वही महत्त्वाचे ठरते. भाषिक व्यक्तिमत्वामध्ये व्यक्तीचे संभाषण, भाषण, बोलणे, दुसऱ्याचे ऐकूण घेणे, आपला मुद्दा सभ्यपणाने पटवून देणे, या गोष्टी महत्त्वाच्या ठरतात. भाषिक कौशल्ये ही व्यक्तिमत्वाला समृद्ध करत असतात. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या आविष्कारणात भाषेची अभिव्यक्ती महत्त्वाची असते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये संवाद व वक्तृत्व कौशल्याचे स्वरूप, महत्त्व व या कौशल्यांच्या विकासासाठीची तंत्रे यांची मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संभाषण व भाषण कौशल्याचे महत्त्व

एक सामाजिक घटक म्हणून व्यक्तीचा अन्य व्यक्तीशी, व्यक्तीसमूहाशी नित्य संबंध येत असतो. आपले म्हणणे, विचार, कल्पना, भावना, मत, दृष्टिकोण, निष्कर्ष वगैरे इतरांना सांगून त्यांच्याशी देवाणघेवाण करावी लागते. अनेकदा आपली मते इतरांना सांगून, त्यांच्याशी विचारविनिमयामधून आपल्या मतांमध्ये आवश्यक बदल करावे लागतात. व्यक्तिगत कौटुंबिक पातळीपासून समाजाच्या सर्व क्षेत्रांमधील औपचारिक संप्रेषण व्यवहारामध्ये व्यक्तीचा भाषिक संवादांमधून संपर्क होत असतो. व्यक्तीच्या भाषिक संवाद कौशल्यामुळे व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव पडतो. कामाचे यशापयश ठरते. शिक्षक, वकील, निवेदक, सूत्रसंचालक, वक्ते, कीर्तनकार, प्रवचनकार, प्रचारक इत्यादींचे व्यवसाय त्यांच्या संभाषण कौशल्यावर अवलंबून असतात. बोलण्याच्या क्रियेत जिभेचा वाटा फार महत्त्वाचा असल्याने इंग्रजीमध्ये भाषेला Tongue म्हणतात. जबान (फारशी), Langue (फ्रेंच), Lingua (लॅटिन) व Language, वाक्, वाणी, भाषा वगैरे शब्द भाषेचे जीभेशी, वाणीशी असणारे घनिष्ट संबंध दर्शवितात. संभाषण (dialogue) व वक्तृत्व (speaking) या महत्त्वाच्या कला आहेत. सध्याच्या स्पर्धात्मक जगात यशस्वी होण्यासाठी उत्तम संवाद व वक्तृत्व कौशल्य आवश्यक आहे.

संवादाचे प्रकार

भाषण, संभाषण किंवा संवाद ही एकतर्फी, सरळ रेषीय प्रक्रिया नाही. बोलणारा (वक्ता) आणि ऐकणारा (श्रोता) यांच्यामध्ये आदानप्रदान होत असते. संवादाचे अनौपचारिक आणि औपचारिक असे दोन प्रकार पडतात. एका व्यक्तीचा दुसऱ्या व्यक्तीशी, मित्राशी, कुटुंबियांशी, नातलगशी व्यक्तिगत पातळीवर होणारा संवाद म्हणजे **अनौपचारिक संवाद**. हा संवाद उत्स्फूर्त, उत्कट, प्रसंगोपात्त, नैसर्गिक असतो. यामध्ये परस्परांत देवाणघेवाण होत असते. वक्ता-श्रोता यांच्या भूमिकांची आलटापालट होत असते. विषयाचे, वेळेचे बंधन नसते. आत्मियता, जिवाळा, भावनात्मकता, सुखदुःखांची देवाणघेवाण, बोलीभाषेचा वापर अनौपचारिक संभाषणामध्ये असतो.

अपरिचित व्यक्ती किंवा व्यक्तिमूह, संस्था / कार्यालयामधील अधिकारी / कर्मचारी तसेच छोट्या मोठ्या जनसमूहांसमोर विशिष्ट विषयानुरूप केलेल्या संवादास **औपचारिक संवाद** म्हणतात. औपचारिक बोलण्याला वक्तृत्व असेही म्हणतात. औपचारिक संभाषण हे अधिक महत्त्वाचे असते. त्याचा विषय, वेळ, स्थळ आधीच निश्चित केलेले असते. ते सहेतूक, पूर्वनियोजित असते. त्यामुळे विचार करण्यास, मुद्यांची जुळणी करण्यास, चिंतन-मननास वेळ मिळतो. आपले विचार स्पष्ट, मुद्देसूद, परिणामकारक, अस्खलित व आकर्षकपणे मांडणे आवश्यक असते. आपल्या वाणीने दुसऱ्याचे मन आकर्षून घेणे, दुसऱ्यावर छाप पाडणे व त्याचे आपल्याविषयी

अनुकूल मत करणे हे अशा प्रकारच्या संभाषणामध्ये अभिप्रेत असते. व्यासंग, चिंतन, विवेक, वैचारिक दृष्टिकोन, काटेकोर तर्कशुद्ध प्रतिपादन, सुस्पष्ट व खणखणीत आवाज, श्रवणीय ओघवती भाषाशैली, शब्दप्रभुत्व वगैरे गुणांची आवश्यकता औपचारिक संभाषणासाठी असते.

संवाद कौशल्यामध्ये भाषेचे स्थान

संभाषणामध्ये बोलणारा आणि ऐकणारा यांची भाषा एक समान असणे आवश्यक असते. भाषा हे संभाषणाचे माध्यम आहे. सामान्य माणसे परस्पराशी जसे बोलतात तसे आपण बोललो तर आपले संभाषण उठावदार होणार नाही. भाषेला अर्थवाहक, आशयपूर्ण बनविण्याचे व शब्दांना संदर्भानुसार वापरण्याचे कौशल्य आत्मसात करावे लागते. माणसे जोडण्यासाठी भाषेचा वापर करण्याचे कसब हवे. शब्द व त्यांचा अर्थ यांचे समग्र आकलन असावे लागते. शब्दांचा वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ, व्यंगार्थ, समानार्थी शब्द, विरुद्धार्थी शब्द, पर्यायी शब्द, त्यांचा संदर्भानुसार बदलणारा अर्थ, विविध अर्थच्छटा, अर्थभेद, अर्थविस्तार, अर्थसंकोच, ध्वनी व अक्षरांवर आघात, आवाजात चढउतार, शब्दार्थावर होणारा परिणाम, शब्दांचे वाक्यातील स्थान अशा अनेक गोष्टींचे सूक्ष्म बारकावे माहीत असावे लागतात. सरावाने, प्रयत्नपूर्वक त्यावर प्रभुत्व संपादन करावे लागते. उदा. दीन, दिन, सुत, सूत, पक्ष यासारख्या अनेक शब्दांचे अर्थ संदर्भानुसार भिन्न भिन्न असतात. वक्ता व श्रोता यांच्या संभाषणानुसार, संदर्भानुसार, विशिष्ट परिस्थितीनुसार त्यांचा विशिष्ट अर्थ प्रकट होत असतो. वक्ता व श्रोता यांच्यामध्ये सुसंवाद स्थापित होण्यासाठी भाषिक शब्दांच्या अर्थव्यवस्थेचे व वापराचे अचूक ज्ञान असावे लागते.

भाषेची संदेशवहनक्षमता अमर्याद आहे. वक्त्याच्या मनातील आशयाला मूर्तरूप देणारे ध्वनी, संभाषणातील व्यक्तींचे एकमेकांशी असलेले नाते, त्यांची मनःस्थिती, आवाजातील चढउतार, आरोह, अवरोह, आघात इत्यादींवरून अर्थप्रकटीकरण होत असते. थोडक्यात कोणी, कोठे, कधी, का, कोणाशी, कसे शब्द उच्चारले यावर संदेशनाचे स्वरूप अवलंबून असते.

आपल्या दैनंदिन अनौपचारिक संभाषणालाही एक शिस्त व शास्त्र हवे. आपले विचार दुसऱ्याला न दुखावता पटवून देण्याचे कौशल्य अवगत केले पाहिजे. घरगुती व्यक्तिगत संभाषणापासूनच बोलण्याची कला जाणीवपूर्वक विकसित करण्यावर भर द्यावा. त्यामुळे हळूहळू हा सवयीचा भाग बनतो व आपण आपल्या नकळतही चांगला संवाद करू शकतो. यातून स्वतःची एक स्वतंत्र भाषाशैली घडत जाते.

संवादकौशल्य विकसित करणारे घटक

संवाद कौशल्यावर प्रभुत्व संपादन करण्यासाठी व्यक्तीजवळ काही गोष्टी असणे आवश्यक असते. पहिली महत्त्वाची बाब म्हणजे शब्दसंपत्ती. आपल्या मनातील अमूर्त विचार, कल्पना, भावना शब्दांद्वारे मूर्त होत असतात. म्हणून नेमक्या, अर्थपूर्ण आशयधन शब्दांचा वापर करणे आवश्यक असते. बोलणाऱ्याचा शब्दसंग्रह जितका समृद्ध तितके बोलणे परिणामकारक होते. मनातील आशय गोळीबंदपणे आविष्कृत करणारे शब्द असावेत. संत तुकारामांनी शब्दांचे सामर्थ्य अधोरेखित करताना म्हंटले होते, “आम्हां घरी धन शब्दांचीच रत्ने। शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करू। शब्दचि आमच्या जीवाचे जीवन। शब्दे वाटू धन जनलोका॥” शब्द हेच आपले जीवन बनण्याइतके शब्दवेड हवे. विपूल शब्दसंग्रह हवा. शब्दांच्या अर्थामधील सूक्ष्म बारकावे, शब्दांची संदर्भानुसार बदलणारी रूपे, भाषेमध्ये नव्याने येणारे शब्द व त्यांच्या अर्थच्छटा, प्रसंगानुरूप शब्दांच्या वापराचे भान अशी विविधांगी समज असावी. अभिव्यक्तीक्षम शब्दसंपत्तीचा जाणीवपूर्वक विकास करावा. नवीन शब्द माहीत झाला की त्याचा अर्थ व वापरण्याची पद्धत यांची लेखी नोंद ठेवावी. वाक्प्रचार, म्हणी यांमधून कमीत कमी शब्दांमध्ये अधिकाधिक आशय जोरकसतेने प्रकट होत असतो. म्हणींमध्ये व्यावहारिक शहाणपण दडलेले असते. त्यांच्या औचित्यपूर्ण वापरामुळे संभाषणाला, भाषणाला प्रौढता व अर्थगांभीर्य येते. त्यांचा वापर मात्र योग्य संदर्भामध्ये नेमक्या ठिकाणी केला पाहिजे. विशिष्ट शब्दांची पुनरावृत्ती होत राहिल्यास ‘शब्ददारिद्र्य’ प्रकट होते. संभाषण कंटाळवाणे, नीरस व प्रसंगी हास्यास्पद होते. अशावेळी एकच शब्द पुनःपुन्हा उच्चारण्याऐवजी त्या शब्दाला पर्यायी शब्द वापरले तर भाषण चित्तवेधक होते. कादंबरी, कथा, कविता, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, प्रवासवर्णन यासारखे ललित साहित्य, वैचारिक साहित्य व इतर शास्त्रीय साहित्याच्या वाचनाने शब्दसंपत्ती वृद्धिंगत होते. अनेक विषयांवरील शब्दकोश,

व्युत्पत्तीकोश उपलब्ध आहेत. शब्दकोशांमधील शब्दांचे अर्थ, त्यांच्या व्युत्पत्तीचे संदर्भ, शब्दांची रूपे, जाती यांचे तपशील वाचण्याची सवय हवी. शब्दकोशांच्या वाचनाने व वापराने शब्दभांडार हमखास समृद्ध होते. यामुळे आपल्या संभाषणामध्ये, भाषणांमध्ये कळत-नकळत शब्दांचा वैविध्यपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण प्रयोग होत राहतो. बोली भाषांमधील आशयघन, जिवंत शब्दांचा वापर नैसर्गिकतेचा उत्कट प्रत्यय देतो. विविधांगी वाचन, शब्दकोशांचे अध्ययन, शब्दांशी खेळ, भाषिक प्रयोग व परिश्रमपूर्वक प्रयत्न केल्यास शब्दसंपत्ती निश्चितपणे वाढते.

शुद्ध व परिणामकारक वाक्यरचना हाही संभाषण कौशल्याचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. दीर्घ, पल्लेदार, क्लिष्ट वाक्याऐवजी छोटी सूत्रबद्ध वाक्यरचना असावी. नकारात्मक वाक्यरचना शक्यतो टाळावी. वाक्यरचनेमध्ये अधूनमधून वेगवेगळे प्रयोग करावेत. सतत विधानात्मक वाक्याऐवजी प्रसंगानुरूप प्रश्नार्थक, उद्गारार्थी, होकारार्थी वाक्ये वापरावीत. त्यामुळे संवादातील एकसूरीपणा जाऊन रोचकता येईल. शब्दांच्या जाती (अव्यये, सव्यये) बदलून केवल, संयुक्त, मिश्र वाक्ये वापरून, कर्तरी व कर्मकर्तरी प्रयोगांचे परस्पर रूपांतर करून वाक्यांच्या रचनेत विविधता आणता येते. लिंग, वचन, विभक्तीमुळे शब्दांमध्ये व वाक्यातील इतर शब्दांमध्ये होणारे बदल समजावून घेऊन परिणामकारक वाक्यरचना करता येते. व्याकरणाचे नियम व त्यांचे अपवाद यांचीही माहिती हवी. प्रमाणलेखनाच्या नियमाप्रमाणे वाक्यरचना निर्दोष हवी. ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार, विराम यांचे काटेकोर उच्चारण करावे.

अचूकता हा परिणामकारक संप्रेषणातील आणखी एक घटक आहे. आपले बोलणे, माहिती, कथन, विचार, निष्कर्ष, युक्तिवाद, अभ्यासपूर्ण, अचूक, तर्कशुद्ध असावेत. त्यामुळे आपली विश्वासाहता वाढते. आपल्या शब्दावर लोकांचा विश्वास बसतो. ज्या विषयावर आपण बोलणार आहोत त्याचे सर्व संदर्भ आपल्यास माहीत असले पाहिजेत. सत्यतेच्या, चिकित्सेच्या कसोटीवर आपले भाषण खरे उतरले पाहिजे. औपचारिक संवादाच्या प्रसंगी संबंधित विषयाची परिपूर्ण तयारी करून, टिपणे काढून, संदर्भासह सप्रमाण बोलले पाहिजे. अशा व्यासंगनिष्ठ बोलण्याला आपोआपच एक वजन, धार, तेज, परिणामकारकता येते. श्रोत्यांनाही काहीतरी नवे जाणल्याचा आनंद मिळतो. एखाद्या वादविषयाबाबत अनुकूल व प्रतिकूल मते मांडली जात असतात. अशावेळी दोन्ही बाजूंचा परामर्श होऊन आपले मत वस्तुनिष्ठ प्रमाणांच्या आधारे मांडावे. संभाषणामध्ये पक्षपात, एकतर्फीपणा, संदिग्धता, आवेश, अभिनिवेश हेकेखोरपणा, दुराग्रह, हट्ट हे दुर्गुण टाळावेत. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, वस्तुनिष्ठता, लवचिकता व ज्ञानाची सत्यता यांना सर्वोच्च स्थान असावे.

भाषा हे विचार वाहून नेण्याचे माध्यम असल्याने आपली भाषा इतरांना सहजपणे समजणारी असावी. संवादात अडथळा ठरणारे अनाकलनीय शब्दप्रयोग करू नयेत. पांडित्यप्रदर्शक दुर्बोध, संस्कृतप्रचूर कठीण शब्द टाळावेत. शब्दबंबाळ भाषेपेक्षा दुसऱ्याच्या अंतःकरणाला स्पर्श करणारी साधी सोपी भाषा चांगली असते. काही वेळा विषयाच्या अनुषंगाने काही कठीण शब्दांचा वापर करणे अपरिहार्य ठरते. अशावेळी त्या शब्दांचा अर्थ सोप्या भाषेत, व्यावहारिक उदाहरणे देऊन स्पष्ट करावा.

आटोपशीरपणा, नेमकेपणा हे चांगल्या संभाषण कौशल्याचे एक वैशिष्ट्य आहे. आपले म्हणणे थोडक्यात, योग्य शब्दात, सूत्रबद्धपद्धतीने, कमीत कमी वेळात, समर्पकपणे मांडण्याचे कसब हवे. पाल्हाळ, फाफटपसारा, पसरट, मोघम, संदिग्ध विधाने, रूक्ष, निःसत्त्व भाषा हे दोष आहेत, याचे भान ठेवावे.

वक्त्याचा आवाज आणि अभिव्यक्ती हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. शब्दांचा सुस्पष्ट, खणखणीत उच्चार व त्यांचे नैसर्गिक आविष्कारण असावे. आपला आशय, अभिव्यक्ती व आवाज श्रवणीय असावा. यासाठी ध्वनिउच्चारणशास्त्राचे धडे घ्यावेत. ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार यांच्या उच्चाराकडे लक्ष द्यावे. व्यंजनामुळे स्पष्टता येते व स्वरांमुळे जोर येतो हे लक्षात घेऊन बोलण्यात दोन्ही तत्त्वे वापरावीत. व्यंजनांच्या स्पष्ट उच्चारामुळे शब्दांचा स्पष्ट उच्चार होतो. वर्णांच्या उच्चारस्थानांचा अभ्यास व त्याप्रमाणे उच्चाराला सराव केल्यास स्पष्ट व प्रभावी शब्दोच्चार होऊ शकतात. शब्दांना विविध भावसूचक आवाज दिल्यास ऐकणाऱ्यापर्यंत त्या भावनांचे वहन होते. आश्चर्य, अभिमान, तिरस्कार, निश्चय, इशारा, गांभीर्य अशा भावना विशिष्ट पद्धतीने शब्दोच्चार केल्यास ऐकणाऱ्यापर्यंत पोहचतात.

संभाषण कौशल्यातील अडथळे

आपल्या बोलण्याचा हेतू दुसऱ्याला काहीतरी समजावून देणे व त्याने त्यानुरूप कृती करणे हा असतो. संभाषणाच्या हेतूप्रमाणे ऐकणाऱ्याने प्रतिसाद दिल्यास संप्रेषण यशस्वी झाले असे म्हणता येते. काही प्रसंगी संभाषणामध्ये अडथळे येतात. त्यामुळे विसंवाद निर्माण होतो. असे अडथळे निर्माण होण्याची उकल केल्यास त्यावर मात करता येते.

प्रत्येक व्यक्ती ही स्वतंत्र, स्वयंभू, चैतन्यशील असते. प्रत्येकाच्या जीवनविषयक संकल्पना, दृष्टिकोन, विचार, धारणा, कल्पना स्वतंत्र असतात. प्रत्येकाची विचार करण्याची क्षमता भिन्न असते. त्यामुळे एका व्यक्तीच्या मनातील संकल्पनांचे संक्रमण दुसऱ्या व्यक्तीकडे तंतोतंत तसेच होईल याची शाश्वती नसते. एखाद्या संकल्पनेचे व्यक्तीनुसार वेगवेगळे अर्थ लावले जातात. यामधून कधीकधी विसंवाद व गैरसमज निर्माण होतात. आपल्या विधानावर ऐकणाऱ्याकडून येणारी अनपेक्षित प्रतिक्रिया ही अशा भिन्न दृष्टिकोनातून आलेली असते. अनेकदा व्यक्ती भावनेच्या आहारी जाते. अशा वेळी मिळालेल्या माहितीचा वस्तूनिष्ठ अन्वयार्थ न लावता भावनेच्या प्रभावाखाली वेगळा अर्थ काढण्याची शक्यता असते. त्यावेळी व्यक्ती अविवेकी, तात्कालिक भावनिक प्रतिक्रिया देऊ शकते. हा संभाषणामधील एक मोठा अडथळा ठरतो. यावर मात करण्यासाठी ज्या संकल्पनांविषयी आपण बोलत आहोत त्या आधी ऐकणाऱ्याला समजावून सांगणे व नंतर आपले त्यासंदर्भातील मुद्दे मांडणे हा मार्ग उपयुक्त ठरतो.

प्रत्येक व्यक्तीमध्ये वैचारिक व भावनिक अशा दोन बाजू असतात. माणसावर भावनेचा प्रभाव जास्त असतो. बोलताना किंवा ऐकताना भावनेच्या आहारी गेल्यास संवादामध्ये वास्तवाचा विपर्यास होतो. त्यामुळे भावनांवर नियंत्रण ठेवून तर्कबुद्धी व विवेक जागृत ठेवून संभाषण केले पाहिजे. रागाच्या भरात केलेले संभाषण दुरावा, कटुता निर्माण करते. भावविवशतेमध्ये विचार व तर्कबुद्धी मागे पडते. निकृष्ट श्रवणामुळेही संभाषणामध्ये योग्य प्रतिसाद मिळत नाही. संवादास बाधक ठरणाऱ्या अशा घटकांना जाणून घेऊन त्यांच्यावर मात केल्यास यशस्वी संवाद होतो.

वक्तृत्व कौशल्य

वक्तृत्व हे व्यक्तिमत्त्वाच्या अभिव्यक्तीचे महत्वाचे कौशल्य आहे. माणसाच्या बोलण्यातून त्याची संस्कृती, सभ्यता, चिंतन, अभ्यास, बहुश्रुतता या सर्वांचा प्रत्यय येतो. बोलणाऱ्या माणसाला जग जिंकता येते. वक्तृत्वाने राजकीय महत्वाकांक्षा, सामाजिक प्रतिनिधित्व, उच्चपदस्थ नोकरी, चांगला अभिनेता बनण्याची संधी, प्रसार माध्यमातील वृत्तनिवेदक, समालोचक, निरूपणकार, सूत्रसंचालनकर्ता अशा अनेक भूमिकांमध्ये यश संपादन करता येते. म्हणून वक्तृत्वाची साधना व्यक्तिमत्त्व विकासामध्ये अत्यंत महत्वाची ठरते. यासाठी वक्तृत्व म्हणजे काय हे समजून घेता येईल.

वक्तृत्वाशी संबंधित शब्दांचा अर्थ शब्दकोशामध्ये विविधप्रकारे आला आहे-

वक्तव्य - भाषण, भाष्य, बोलणे

वक्ता - भाषण करणारा, भाषणपटू, श्रोत्यांवर छाप पाडणारा

वक्तृता - भाषण देण्याची योग्यता, शक्ती, वाक्पटुता

वक्तृत्व - चांगले परिणामकारक बोलण्याचे सामर्थ्य

वक्त्री, वक्ती, वक्त्या - उत्कृष्ट वक्तृत्व करणारी स्त्री, भाषणपटू स्त्री

या सर्व शब्दांचा संदर्भ वक्तृत्व या साधनेशी जवळचा आहे.

वक्तृत्व या शब्दाच्या अर्थाबरोबरच 'वक्तृत्व' या शब्दाच्या व्याख्या अनेकांनी केल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे-

- १) वक्तृत्व म्हणजे दुसऱ्याचे मन वाणीच्या साधनाने आकर्षण, हस्तगत करून घेणे. (न.चि.केळकर)
- २) प्रतिपाद्य विषय मनोज्ञ रीतीने बिंबविण्याची भाषण पद्धती म्हणजे वक्तृत्व (तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी)
- ३) आपल्या कल्पना श्रोत्यांना पटतील अशा तऱ्हेने समजावून देण्याची कला. (एस्.एम्. जोशी)

- ४) भाषण म्हणजे श्रोत्यांशी संवाद. (यशवंतराव चव्हाण)
- ५) वक्तृत्व हा बहुरून आलेल्या मनाला फुटलेल्या शब्दांचा मोहोर असतो. (शिवाजीराव भोसले.)
- ६) एखाद्या ठरलेल्या विषयावर, श्रोत्यांना समजेल, आवडेल अशा पद्धतीने व्यासपीठावरून आत्मविश्वासाने बोलणे म्हणजे वक्तृत्व. (विजय आवटी)

याशिवाय वक्तृत्व या शब्दाच्या अनेक व्याख्या इतरत्र सापडतात. पण या सर्वातून भाषण, संप्रेषण, रंजन, विचारमंडण, भाषिक साधना अशा गोष्टींच्या साध्यापर्यंत चाललेला खटाटोप असतो.

समाजामध्ये वक्ता क्वचित निपजतो. वक्तृत्व क्वचित असते. म्हणूनच नेतृत्वही समाजामध्ये क्वचित असते. बऱ्याचवेळा चांगले वक्तृत्व असणारा चांगले नेतृत्व करतो असे दिसते. वक्तृत्वाने समोरच्या व्यक्तीला वश करता येते. हे सर्व घडण्यासाठी वक्तृत्वाची साधना करावी लागते. वक्तृत्व साधना विकसित करण्याचे प्रयत्न करताना प्रथम स्पष्ट बोलणे आणि उच्चारण महत्वाचे असते. शब्दांचे स्पष्ट उच्चारण, विधानांचे स्पष्ट प्रकटीकरण महत्वाचे असते. यासाठी शब्द आणि वाक्यांचे उच्चारण यांचा सराव करणे गरजेचे आहे. चिंतन, मनन, अभ्यास, सामाजिक सहभाग, देशाटन, विद्वानांच्या परिषदांमधील सहभाग, वक्तृत्व स्पर्धांमधील सहभाग इ. गोष्टी महत्वाच्या असतात. वक्तृत्व कलेत विधानांचे सातत्य, विधानातील ओघवतेपणा, विधानांतील निसंदिग्धताही महत्वाची असते. यासाठी वक्त्याकडे अनेक सुभाषितांचा संग्रह, प्रसिद्ध विधानांचा संग्रह, प्रसिद्ध व्यक्तीच्या, तत्त्ववेत्त्यांच्या विधानांचा संग्रह असावा. नव्या उदाहरणांचा, दृष्टांतांचा शोध, समकालीन घडामोडींचा संदर्भ आणि समकालीन समाजाचे आकलन यातून वक्ता बहुश्रुत होवू शकतो.

वक्तृत्व तंत्रे

भाषणाची सुरुवात व श्रोत्यांना संबोधन

कोणत्याही गोष्टीची सुरुवात ही अर्धी लढाई असते. first impression is best impression म्हणून भाषणाची सुरुवात ही प्रभावी झाली पाहिजे. सुरुवातीचा आवाज ठासून, स्पष्ट व श्रोत्यांचे अवधान केंद्रित करणारा असावा. श्रोत्यांना संबोधित करताना मित्रहो, बंधु भगिनीनो, सज्जनांनो, विद्वज्जनहो, रसिक श्रोतेही अशा शब्दांनी करावे. हे संबोधन समोरचा श्रोतावर्ग व त्याचा प्रकार लक्षात घेऊन करावा. संबोधनानंतर भाषणाची सुरुवात एखाद्या सुभाषिताने, दृष्टांताने, कथेने, विचाराने करावी. श्रोत्यांपुढे पहिल्याच टप्प्यात विनोदी किस्सा, उदाहरण अथवा एखादा प्रश्न, समस्या, समकालीन सामाजिक परिस्थितीचे गांभीर्य उभे करून श्रोत्यांचे अवधान वक्त्याने जिकले तर अर्धी अधिक लढाई जिकली असे गृहित धरावे.

भाषणाचा मध्य

सुरुवातीनंतर मुख्य विषयाचे स्पष्टीकरण द्यावे. घेतलेला विषय, समस्या, प्रश्न यांची उकल करण्यास सुरुवात करावी. हे विषय अथवा विचार पोथडीतून एकेक विचारांचा हिरा काढावा असे असावेत. विषयाचे विश्लेषण करताना उदाहरणे, दृष्टांत यांची मांडणी करावी. हे सर्व करत असताना आवाजाची चढती कमान कायम असली पाहिजे. श्रोत्यांचा प्रतिसाद, अस्वस्थता यावर वक्त्याचे नकळत निमंत्रण असले पाहिजे.

भाषणाचा शेवट

भाषणाचा शेवट हाही प्रभावीपणे होणे यावर सभा जिंकणे शक्य असते. सभा जिंकायची असेल तर दिलेल्या विषयाची उकल झाली पाहिजे. श्रोत्यांचे समाधान होईल असे विचार अखेरीस येणे गरजेचे ठरते. सभेच्या शेवटी संयोजकांचे आभार व कृतज्ञता व्यक्त करणे औचित्याचे ठरते.

व्याख्यान

व्याख्यान हा भाषणाचा व वक्तृत्वाचाच एक प्रकार आहे. वक्त्याने दिलेले भाषण हे व्याख्यान असते. एरवी प्रमुख पाहुण्यांचे भाषण आणि वक्त्यांचे व्याख्यान यात फरक असतो. वक्त्याला व्याख्यानाचा विषय दिलेला असतो. दिलेल्या विषयावर दिलेले भाषण म्हणजे व्याख्यान असते. आजकाल समाजात अनेक संस्थांतर्फे व्याख्यानमालांचे आयोजन केले जाते. यावेळी व्याख्यानांचे विषय दिले जातात. आजकालचे सामाजिक प्रश्न,

सामाजिक समस्या, जीवनविषयक तत्त्वज्ञान मांडणारे विषय व्याख्यानासाठी दिले जातात. व्याख्यान देणारा वक्ता हा तयारीचा, अनुभवी, व्यावसायिक वक्ता असतो. त्यामुळे त्याने घेतलेल्या विषयात त्याचा हातखंडा असतो. अनेक वक्ते राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीपर्यंतचे विषय हाताळत असतात. अशा वक्त्यांकडे ठराविक शब्दांची, वाक्यांची, उदाहरणांची रेलचेल असते. शब्दफेक, आरोह, अवरोह, भावनिकता, वैचारिकता, विनोद, उपरोधिकता अशा अनेक निवेदनप्रकारांची सरमिसळ करून वक्ता आपले वक्तृत्व सिद्ध करीत असतो.

समारोप

कोणताही मनुष्य जन्मतः सुसंस्कारित व आदर्श व्यक्तिमत्त्वाचा नसतो. जगातील अनेक व्यक्ती या समाजातून, शिक्षणातून घडलेल्या आहेत. त्या घडत असताना माणसाचे म्हणून काही शिष्टाचार आहेत. या शिष्टाचारामध्ये भाषण, संभाषण, वक्तृत्व इ. कौशल्ये आत्मसात असतील तर व्यक्तीच्या बोलण्यातून, एखादा मुद्दा पटवून देण्यातून, दुसऱ्याशी सुसंवाद साधण्यातून व्यक्तीचे आंतरिक व्यक्तिमत्त्व उलगडत जाते. व्यक्तीचे शब्दप्रभुत्व, हजरजबाबीपणा, निर्णयक्षमता, अल्पाक्षरात्त्व याही गोष्टी व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीत महत्त्वाच्या असतात. श्रवण, वाचन, चिंतन, मनन ही ग्रहणात्मक भाषिक कौशल्ये व्यक्तीला समाज, शाळा, व्यवहार, कुटुंब, मित्रसमूह, सभा, संमेलने, व्याख्याने, ग्रंथालये, वृत्तपत्रे अशा विविध माध्यमांद्वारे अवगत करून घेता येतात. ग्रहणात्मक भाषिक कौशल्यांबरोबर आविष्कारात्मक भाषिक कौशल्येही व्यक्तीच्या ठिकाणी विकसित करणे महत्त्वाचे ठरते. माणूस ज्याप्रमाणे समाजातून व सभोवतालच्या अन्य घटकातून ग्रहण करतो, त्याचबरोबर त्याला या समाजामध्ये आविष्कृत व्हावे लागते. ग्रहणात्मक कौशल्यांबरोबर आविष्कारात्मक कौशल्ये त्याला प्राप्त करावी लागतात. या आविष्कारात्मक कौशल्यांमध्ये भाषण, संवाद, वक्तृत्व, शाब्दिक अभिव्यक्ती, शारीरिक हालचालीतून होणाऱ्या भावनांच्या अभिव्यक्ती, म्हणजेच वाचिक आणि कायिक अभिव्यक्ती महत्त्वाच्या असतात. या सर्व कौशल्यांच्यावर प्रभुत्व संपादन केल्यावर आपले व्यक्तिमत्त्व समृद्ध होते. वाणीवर, भाषेवर प्रभुत्व असणारी, इतरांना आपले म्हणणे आत्मीयतेने, नेमकेपणे, मुद्देसूद पटवून देऊन त्यांना आपलेसे करणारी व्यक्ती लोकप्रिय व यशस्वी होत असते. संवाद, संभाषण आणि वक्तृत्व कौशल्य प्रयत्नपूर्वक विकसित करता येते. या कौशल्यावर व्यक्तिमत्त्व विकास व यश अवलंबून आहे. म्हणून संवाद व वक्तृत्व कौशल्य अवगत करून त्यावर प्रभुत्व मिळविणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. कालेलकर ना. गो. : भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९६२
२. कुलकर्णी म. प्र. व इतर : व्यावहारिक मराठी पाठ्यपुस्तक, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, पुणे, १९८४
३. केळकर अशोक : वैखरी, मॅजिस्टेक प्रकाशन, मुंबई
४. गजेंद्रगडकर श्री. ना. : भाषा आणि भाषाशास्त्र, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९७९
५. तावरे स्नेहल सं. : व्यावहारिक मराठी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
६. नसिराबादकर ल. रा. : व्यावहारिक मराठी, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००८
७. भोसले शिवाजीराव : वैखरी, शब्दब्रह्म प्रकाशन, पुणे

अभिनय आणि भाषिक कौशल्य विकास

डॉ. आनंद शामराव बल्लाळ,
मराठी विभागप्रमुख, आजरा महाविद्यालय, आजरा

प्रस्तावना

मानवी जीवनामध्ये कौशल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. जीवन यशस्वी करण्यासाठी कौशल्यांची गरज असते. ही कौशल्ये आत्मसात करण्याचा प्रयत्न मानव जन्मल्यापासूनच करीत असतो. कोणत्याही शास्त्राचे, कलेचे किंवा हस्तकलेचे सादरीकरण व व्यावहारिक जीवनात उपयोजन करण्याची क्षमता म्हणजे कौशल्य. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये अभिनय आणि भाषिक कौशल्यांच्या अनुषंगाने विचार करण्यात आला आहे.

भाषा हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. ती एक सामाजिक संस्था आहे. भाषेच्या माध्यमातूनच मानवाचा व्यक्तिमत्त्व विकास साध्य होत असतो. भाषिक कौशल्ये विकसित करणे म्हणजे श्रवण, वाचन, संभाषण, लेखन व भाषण ही कौशल्ये विकसित करणे होय. अभिनय कलेच्या माध्यमातून ही भाषिक कौशल्ये आत्मसात करून आपण व्यक्तिमत्त्व विकास नक्कीच साध्य करू शकतो. कारण अभिनय या कलेमध्ये श्रवण, वाचन, संभाषण, लेखन आणि भाषण या सर्वच भाषिक कौशल्यांचा अंतर्भाव होतो. म्हणूनच अभिनयाच्या माध्यमातून आपण ही भाषिक कौशल्ये कशी आत्मसात करू शकतो आणि आपला व्यक्तिमत्त्व विकास कसा साध्य करू शकतो हे पाहणे, हे प्रस्तुत शोधनिबंधाचे उद्दिष्ट आहे.

अभिनय म्हणजे काय?

नाट्यार्थ प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी जे जे केले जाते, ते सर्व म्हणजे अभिनय अशी भरताने अभिनयाची व्याख्या केली आहे.^१ इच्छाभिज्ञ म्हणजे इच्छादेव आणि इच्छादेव म्हणजे इच्छादेव. अर्थात नाट्यगत अर्थ प्रेक्षकांपर्यंत नेणे. प्रायोगिक कलांमध्ये नटाने आशयप्रकटनासाठी कृती, आविर्भाव, भाषण व वेशभूषा या साधनांद्वारा केलेली भूमिकेची भावाभिव्यक्ती म्हणजे अभिनय, अशी व्याख्या विश्वकोशामध्ये दिलेली आहे.^२ थोडक्यात लेखकाचे नाटक प्रेक्षकांपर्यंत नेऊन पोहोचविण्याचे कार्य म्हणजे अभिनय.

अभिनयाचे प्रकार

लेखकाचा नाट्यगत अर्थ प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी नट आंगिक, वाचिक, सात्विक आणि आहार्य अभिनयाचा वापर करीत असतो. हेच अभिनयाचे चार प्रकार होत. आंगिक अभिनयात नटाच्या शरीराच्या विविध अंग उपांगाच्या विविध मद्रायुक्त रीतीबद्ध हालचालींचा अंतर्भाव होतो. हा अभिनय करीत असताना हात, पाय, कंबर, छाती, मस्तक या मुख्य अंगांबरोबरच बोटे, ओठ, डोळे, नाक, गाल यांसारख्या उपअंगांच्या हालचाली केल्या जातात. आंगिक अभिनय हाच भूमिका प्रकटनाचा पाया असतो. उपरोक्त अंगउपांगांच्या हालचाली, अंगविक्षेप, हावभाव आणि चेहऱ्यावरील भावदर्शन हे आंगिक अभिनयाचे मुख्य प्रकार आहेत.

भूमिका प्रकटीकरणासाठी आंगिक अभिनयाला शब्दाची जोड देणे गरजेचे असते. नाट्यलेखकाने लिहिलेल्या नाटकातील गद्य-पद्यात्मक संवाद, गद्य व संगीताद्वारे वाचेचा उपयोग करून सादर करणे याला भरताने वाचिक अभिनय म्हटले आहे. नटाने उच्चारलेला सार्थ किंवा ध्वनित शब्द म्हणजे वाचिक अभिनय. नाट्यशास्त्राच्या सतराव्या अध्यायात भरताने मांडलेला पाठ्यगुणांचा विचार म्हणजे वाचिक अभिनयाचाच विचार होय.

नाटकामध्ये भूमिका करीत असताना प्रसंगानुसार कंठ दाटून येणे, डोळ्यात अश्रू येणे, चेहरा काळवंडणे, रोमांचित होणे, शरीराला कंप सुटणे यासारखा अभिनय केला जातो. या स्वरूपाच्या अभिनयाला भरताने सात्विक अभिनय असे म्हटले आहे. कारण नाट्यगत पात्रांच्या सत्वाशी संबंधीत असलेल्या या मानसिक प्रक्रिया असतात. हा अभिनय जरी आंगिक व वाचिक अभिनयाद्वारे व्यक्त होत असला तरी सात्विक अभिनय ही मानसिक पातळीवरील प्रक्रिया असते.

आंगिक, वाचिक आणि सात्विक अभिनयाद्वारे नट नाट्यगत आशय प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न करीत असतो. तरीदेखील त्याला नाटकातील वातावरण व्यक्त करण्यासाठी, प्रेक्षकांना नाटकातील वातावरणाच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देण्यासाठी आणि काही गोष्टींची गरज लागते. भूमिकेची ओळख पटवून देण्यासाठी योग्य रंगभूषा, वेशभूषा, अलंकार, रंगमंचावर नटाकरवी वापरावयाच्या वस्तू यांचा आधार नटाला घ्यावा लागतो. यालाच आहार्य अभिनय असे म्हणतात. ती नटाच्या भूमिकेची बाह्यसजावट असते.

उपरोक्त चारही अभिनयाच्या आधारे नट नाटकामध्ये अपेक्षित रसनिष्पत्ती करीत असतो. नाटकामध्ये काम करणारा नट जरी रंगमंचावर नाटककाराने लिहिलेली भूमिका साकार करीत असला तरी हे करीत असताना त्याला चारही अभिनय प्रकारांची माहिती असावी लागते. त्यासाठी या प्रकारांचा त्याला अभ्यास करावा लागतो. हा अभ्यास करीत असताना तो एका अर्थाने आपल्यातील भाषिक कौशल्येच विकसित करीत असतो. लेखकाने नाटकांतील विविध पात्रांचे शरीर नसलेले आत्मे तयार केलेले असतात. नट आपल्या कौशल्याने रंगमंचावर त्या आत्म्यांना शरीर व रूप देत असतो. प्रत्येक व्यक्तीच्या शरीराला त्या व्यक्तीच्या इच्छेप्रमाणे वागण्याची सवय असते. अशावेळी स्वतःची इच्छा बाजूला ठेवून नाटकातील भूमिकेच्या गरजेनुसार स्वतःच्या शरीरात नटाला बदल करावे लागतात. रंगमंचावर ती व्यक्ती नव्हे तर त्या नाटकातील पात्र प्रेक्षकांना दिसले पाहिजे, यासाठी नट आपली सर्व कौशल्ये पणाला लावत असतो. हे काम म्हणावे तितके सोपे नसते. याचसाठी नट अभिनयाच्या चारही प्रकारांचा अभ्यास करीत असतो. कारण यातून त्याच्यातील कौशल्याचा विकास तर होतोच पण स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्यासाठीदेखील हे महत्वाचे ठरते.

अभिनयातून भाषिक कौशल्यांचा विकास

अभिनय म्हणजे काय? आणि अभिनयाचे प्रकार कोणते? याचा विचार केल्यानंतर आता अभिनयातून भाषिक कौशल्यांचा विकास कसा घडून येतो, याचा विचार करणे संयुक्तिक ठरेल. कारण कोणताही अभिनेता आपल्या भूमिकेद्वारे, एखादी विशिष्ट भावना आणि तिचे परिणाम व्यक्त करताना, त्या भावनेचे संपूर्ण मानवजातीस लागू होणारे साधारणीकरण पेश न करता त्या भावनेचे एकमेवाद्वितीय असे त्या भूमिकेस लागू होणारे व्यक्तिगत रूप सादर करीत असतो किंवा असे रूप सादर केले पाहिजे. हे करीत असताना अभिनेता रंगभूमीवर एखादी भूमिका निर्माण करीत असताना त्या भूमिकेच्या संपूर्ण जीवनाचीच निर्मिती करीत असतो. त्या भूमिकेचे दिसणे, मनोरचना, भावनिक चढउतार, गुण-अवगुण, लकबी या सर्व घटकांची तो निर्मिती करतो. लेखकाला अभिप्रेत असलेले, दिग्दर्शकाने समजावून सांगितलेले आणि अभिनेत्याच्या अस्तित्वातून वर आलेले असे ते एक विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व असते. अशाप्रकारे हे व्यक्तिमत्त्व सर्वांगाने परिपूर्ण असण्यासाठी अभिनयाचा आणि अभिनयाच्या चारही अंगांचा अभिनेता सखोल अभ्यास करीत असतो.

नाटकातील अभिनय करीत असताना अभिनेत्याला नाट्यलेखकाने रंगविलेल्या अनेक भूमिका रंगमंचावर साकाराव्या लागतात. हे करीत असताना प्रस्तुत शोधनिबंधात वर उल्लेख केल्याप्रमाणे त्या भूमिकेतून तो अभिनेता दिसून चालत नाही तर तो अभिनेत्याने आपल्या अभिनयातून ती भूमिका प्रेक्षकांना दाखवणे आवश्यक असते. त्यासाठी अभिनेत्याचे शारीरिक व्यक्तिमत्त्व त्या भूमिकेला साजेसे असणे गरजेचे असते. छत्रपती शिवाजी महाराजांची किंवा छत्रपती संभाजी महाराजांची भूमिका सादर करणारा कलाकार शारीरिकदृष्ट्या सुदृढ असणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्याचे नाक शिवाजी महाराजांसारखे नसले तरी चालेल पण किमान शारीरिक रचना तरी त्या भूमिकेला साजेशी असली पाहिजे. अर्थात अशी भूमिका किंवा यासारख्या भूमिका करायच्या असतील तर त्यासाठी अभिनेत्याने अभिनय कलेबरोबरच आपले शरीर कमावणेदेखील महत्वाचे असते. त्या भूमिकेच्या गरजेनुसार स्वतःच्या शरीराची हालचाल सहजपणे करता आली पाहिजे. शरीराच्या प्रत्येक स्नायूवर त्याने नियंत्रण मिळवले पाहिजे. म्हणजेच रंगमंचावर काम करणाऱ्या अभिनेत्याने आपले शारीरिक व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे. ३ अभिनयाचे प्राथमिक सहा पाठङ्ग या ग्रंथामध्ये अभिनेत्यासाठी प्रशिक्षणाचे काही प्रकार सांगितले आहेत. ३ त्यातील पहिले प्रशिक्षण म्हणजे शारीरिक कसरतीचे प्रशिक्षण. त्यानंतर बौद्धिक आणि सांस्कृतिक प्रशिक्षण, आत्मिक प्रबोधनाचे प्रशिक्षण, कल्पनाशक्ती, श्रद्धा, निष्कपटपणा, निरीक्षणशक्ती आदींच्या विकासासाठी प्रशिक्षण, भावनेच्या विविध प्रकारांचा आविष्कार करण्याच्या तंत्राच्या विकासाचे प्रशिक्षण, दुःखद व विनोदी छटा व्यक्त करण्याच्या कौशल्याचा विकास करण्याचे प्रशिक्षण. शारीरिक कसरतीच्या प्रशिक्षणासाठी अभिनेत्याने दिवसातील किमान दोन तास दिले पाहिजेत. त्यामध्ये शारीरिक कसरत, तालबद्ध व्यायाम, अभिजात नृत्य यांचा सराव केला पाहिजे. येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की, अभिनेता एखाद्या भूमिकेचा अभ्यास करीत असताना तो त्याप्रमाणे आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला आकार देत असतो.

भाषिक कौशल्य विकासाच्या अगदी जवळचे म्हणजे अभिनेत्याचा वाचिक अभिनय. आंगिक अभिनयाबरोबरच अभिनेत्याच्या वाचिक अभिनयाला अत्यंत महत्त्व आहे. वाचिक अभिनय म्हणजे अभिनेत्याचे रंगमंचावरील बोलणे, त्याचे शब्दोच्चार, त्याचा आवाज वगैरे. डॉ. श्रीराम लागू म्हणतात त्याप्रमाणे, रंगमंचावर अभिनेत्याचा आवाज नुसता कंठातून निघता कामा नये, तो डोक्यातूनही निघायला हवा. याचा अर्थ असा असतो की, आवाजाच्या केवळ भौतिक निर्मितीपेक्षा त्याचे नियंत्रण, चलनवलन, त्याचा वापर जास्त महत्वाचा आहे. आणि म्हणूनच अभिनेत्याने ध्वनीच्या

निर्मितीस्थानांबरोबरच अर्थात स्वरयंत्राबरोबरच मेंदू, बुद्धी, विवेक इ. नियंत्रण कक्षांचीही आस्थापूर्वक मशागत केली पाहिजे.^४

पूर्वीच्या काळी जेव्हा ध्वनिक्षेपकाचा शोध लागलेला नव्हता तेव्हा, कलाकाराला आपला आवाज खूप मेहनत घेऊन कमवावा लागत असे. कारण नाट्यगृहात अगदी शेवटी बसलेल्या प्रेक्षकांपर्यंत आपला आवाज पोहोचला पाहिजे, याची काळजी घ्यावी लागत असे. त्यासाठी वाचिक अभिव्यक्ती जास्तीत जास्त नितळ आणि अर्थवाही करण्यासाठी अभिनेते आपल्या आवाजावर विशेष परिश्रम घेत असत. यालाच अभिनयाच्या भाषेत आवाज कमावणे म्हणतात. आज जरी आवाज प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचविणाऱ्या यंत्रणा उपलब्ध असल्या तरी आपला आवाज अर्थपूर्णरित्या आणि स्पष्ट पोहोचण्यासाठी अभिनेते मानवी स्वरयंत्राची रचना, आपली श्वसनसंस्था यांचा काळजीपूर्वक अभ्यास करीत असतात. किंबहुना असा अभ्यास केला पाहिजे. श्वासोच्छ्वास प्रक्रियेतील स्नायूंची रचना समजावून घेतली पाहिजे. कारण रंगमंचावर अभिनेत्याचा वावर होत असताना कोणते स्नायू तणावाखाली असणार आहे, कोणते स्नायू तणावरहीत असणार आहेत, हे लक्षात घेतले पाहिजे. त्यासाठी स्नायूंचे काही व्यायाम केले पाहिजेत. स्वरयंत्रातून अक्षरांची निर्मिती कशी होते, हे अभिनेत्याने आवर्जून समजावून घेतले पाहिजे. वर्णमालेतील सर्व वर्णांची उच्चारस्थाने कोणती आहेत, त्यात बदल झाला तर अर्थहानी कशी होऊ शकते, याचा विचार केला पाहिजे. त्यासाठी ओठांचे, जबड्याचे, जीभेचे, पडजीभेचे, दाताचे व्यायाम केले पाहिजेत. येथे हे लक्षात येईल की, जेव्हा अभिनेता आवाज कमाविण्याचा प्रयत्न करीत असतो, तेव्हा तो एका अर्थाने स्वतःतील वाचिक कौशल्ये विकसित करण्याचाच प्रयत्न करीत असतो.

नाटकामध्ये संवादांना अत्यंत महत्त्व असते. नाटकाची संहिता समजावून घ्यायची असेल तर नाट्याभिव्यक्ती संवादामधूनच होत असते. संवाद हे नाटकाचे मूळ माध्यम आहे. नाटकातील व्यक्तिमत्त्वे संवादातूनच प्रकट होत असतात. यासाठी अभिनेत्याला संवाद स्पष्ट, शुद्ध, शांत, स्वच्छ आणि अर्थवाहीपणे म्हणता आले पाहिजेत. म्हणजेच त्याने वाचन कौशल्य विकसित केले पाहिजे. परंतु बौद्धिक पात्रता, मानसिक जडणघडण, शारीरिक क्षमता, आजुबाजूचे वातावरण या गोष्टी वाचन कौशल्य विकसित करण्यावर प्रभाव पाडत असतात. वाचन कौशल्य सुधारण्यासाठी शब्दांचा बोध करून आपल्या वाचनाची दिशा ठरवली पाहिजे. अभिनेत्याची शरीरप्रकृती, मानसिक स्थिती, शारीरिक हालचाली, नजरेचा आवाका, एकाग्रता, विषयाचे पूर्वज्ञान, शब्दभांडार, आसनव्यवस्था, आवड आदी गोष्टी वाचन कौशल्यावर प्रभाव पाडतात. पण त्याचबरोबर वाचन कौशल्याने अभिनेता बहुश्रुत होता, त्याचा भाषाकोश वाढतो, त्याची कल्पनाशक्ती वाढीस लागते. अर्थात येथे अभिनय करीत असतानाच अभिनेत्यातील वाचन कौशल्य विकसित होत असते.

वाचन कौशल्याबरोबरच अभिनेत्याने श्रवण कौशल्य विकसित करण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. श्रवण कौशल्य सुधारण्यामधील महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे एकाग्रता. अभिनेत्याला मन एकाग्र ठेवून, रंगमंचावर अभिनय करीत असताना अवधान केंद्रीत करून प्रसन्न मनाने नाट्यगत आशय समजून घेवून अभिनय करावा लागतो. अभिनेत्याने अनेक नाटके वाचली पाहिजेत. याशिवाय त्याने नाटके प्रत्यक्ष ऐकली पाहिजेत, समजून घेतली पाहिजेत. श्रवण कौशल्य चांगले असण्याचे अनेक फायदे आहेत. श्रवणकौशल्यामुळे ज्ञान मिळते. तसेच आपल्या विषयातील आवड, स्व-समर्थन, आनंद, श्रमपरिहार, ज्ञानवृद्धी, विचारांची देवाणघेवाण, बोलणाऱ्याची कुवत समजणे या गोष्टी अवगत होतात. म्हणूनच प्रत्येक अभिनेता आपला व्यक्तिमत्त्व विकास घडून यावा, आपल्या रंगमंचीय प्रश्नांबरोबरच सामाजिक व कौटुंबिक प्रश्नांची सोडवणूक व्हावी, यासाठी श्रवणकौशल्य जोपासण्याचा प्रयत्न करीत असतो. येथे अभिनयाच्या निमित्ताने अभिनेत्याचे श्रवण कौशल्य विकसित होत असते.

नाटकामध्ये एक पात्र दुसऱ्या पात्रांशी संभाषण साधत असते. त्यामुळे अभिनेत्याचे संभाषण कौशल्य जर चांगले असेल, तर नाटकातील संभाषण परिपूर्णरित्या करणे त्याला नक्कीच सहजसाध्य होईल. संभाषण ही एक कला आहे. जसे इतर कला जोपासाव्या लागतात, तसेच संभाषण कौशल्यदेखील जोपासावे लागते. संभाषण करण्यासाठी बोलण्याचे तंत्र अवगत करावे लागते. बोलताना साधी, सरळ, सोपी भाषा वापरावी लागते. पुनरुक्ती टाळावी लागते. नाटकामध्ये क्रिया आणि प्रतिक्रियांना (अॅक्शन-रिअॅक्शन) खूप महत्त्व असते. हे एका अर्थी संभाषणाचेच रूप असते. त्यामुळे अभिनेत्याने जर संभाषण कला विकसित केली, तर त्याला नाट्यगत संभाषण साधणे सोयीचे होईल. अभिनयाच्या निमित्ताने जर अभिनेत्याने संभाषण तंत्रे समजावून घेतली तर त्याचा फायदा त्या रंगमंचावर होतोच होतो, शिवाय त्याच्यातील संभाषण कौशल्ये वाढीस लागण्यास त्याला मदत होते.

नाटकामध्ये स्वगतांच्या माध्यमातून अभिनेता एका अर्थाने भाषणच देत असतो. रंगमंचावर सगळे असूनही आपण एकटेच आहोत, असे समजून तो स्वतःशी व नकळतपणे नाट्यगृहातील हजारो प्रेक्षकांशी बोलत असतो. त्यासमोर जणू भाषण देत असतो, त्यामुळे अभिनेत्याचे भाषण कौशल्यदेखील चांगले असणे गरजेचे असते. नाटकामध्ये अर्थवाहक, आशयपूर्ण, आलंकारिक, सुभाषिकवजा वाक्ये असली तरी जर अभिनेत्याची वाणी जर रसाळ नसेल तर काहीच उपयोग होणार नाही. त्या वाक्यातून जो परिणाम अपेक्षित आहे, तो घडणार नाही. म्हणूनच अभिनेत्याने आपल्यातील भाषण कौशल्य विकसित करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला पाहिजे. बौद्धिक आणि सांस्कृतिक प्रशिक्षण घेत असताना अभिनेता अनेक ज्येष्ठ नाटककारांच्या साहित्यकृती ज्येष्ठ रंगकर्मींच्यासमोर वाचत असतो, त्या समजून घेत असतो. हे करीत असताना नाटकाचे लेखन कसे करावे, हे त्याला समजतेच समजते, परंतु याशिवाय नाटकाची भाषा कशी असावी, हेदेखील समजते. यायोगे त्याच्यातील लेखन कौशल्य विकसित होण्यास मदत होते.

समारोप

एकूणच अभिनय करण्यासाठी वाचन, श्रवण, संभाषण, भाषण आणि लेखन ही भाषिक कौशल्ये जर आत्मसात केली तर अभिनेत्याचे व्यक्तिमत्त्व अधिक खुलून येते. या कौशल्यांचा विकास आणि व्यक्तिमत्त्वाचा विकास यांचा हा असा परस्परसंबंध आहे. या कौशल्यांच्या विकासाने व्यक्तिमत्त्वाची जडण-घडण होण्यास मदत होते. कलेच्या रुपानं जन्म घेणाऱ्या या जिवाच्या जीवनाचा विकास म्हणजे अभिनय होय. त्यामुळेच अभिनयातून भाषिक कौशल्याचा विकास अशारितीने घडून येतो.

संदर्भ :

1. डॉ. सरोज देशपांडे, भरतमुनीचे नाट्यशास्त्र, स्नेहवर्धन प्रकाशन, प्र.आ. २००७, पृष्ठ ४६.
2. लक्ष्मणशास्त्री जोशी (संपा.), मराठी विश्वकोश, खंड १, महा. राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, पुनर्मुद्रण २०००, पृष्ठ ३२५.
3. सदाशिव अमरापूरकर आणि इतर, अभिनयाचे प्राथमिक सहा पाठ, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, प्र.आ. २००९, पृष्ठ १६, १७.
4. डॉ. श्रीराम लागू, वाचिक अभिनय, राजहंस प्रकाशन, पुनर्मुद्रण २००४, पृष्ठ ५८.

व्यक्तिमत्त्वविकास

डॉ.शिवकुमार सोनाळकर
श्री शिव - शाहू महाविद्यालय सरुड

व्यक्तिमत्त्व विकासाला शैक्षणिक,सामाजिक जीवनव्यवहारात प्रचंड महत्त्व प्राप्त झाले आहे. नोकरी, व्यवसाय, करिअरसाठी प्रभावी व्यक्तिमत्त्वासाठी विद्यार्थ्यांची धडपड दिसते.व्यक्तिमत्त्व विकासाचे क्लास, शिबीर यातून मार्गदर्शन केले जाते.विविध व्याख्याने दिली जातात.प्रसारमाध्यमातून माहिती दिली जाते. यशस्वी कसे व्हाल?' या विषयावर ग्रंथसंपदाही विपुल आढळते.व्यक्तिमत्त्वविकास अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट करून प्रात्यक्षिकासह मार्गदर्शन करण्याची, विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्न करण्याची संधी प्राध्यापकांना उपलब्ध करून दिली आहे.उपयोजनाचा हा अभ्यासक्रम शिकविताना प्राध्यापकांनी एका वर्षाच्या कालावधीमध्ये मराठी विषयाच्या विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व सुधारण्यासाठी, त्याला प्रभावी बनवण्यासाठी प्रामाणिकपणे प्रयत्न केले पाहिजेत. मराठीचा आपला विद्यार्थी वर्षभरात किती प्रभावी बनला,किती यशस्वी झाला याचे मुल्यमापनही आपल्याला करता आले पाहिजे.

विद्यार्थ्याला व्यक्तिमत्त्व विकासाचे गांभिर्य प्रथम लक्षात आणून द्यावे. 'व्यक्तिमत्त्व' म्हणजे व्यक्तिच्या कल्पना, ध्येये,मूल्ये,तिचे मनोधर्मव स्वभाव विशेष या सर्वांची व्यक्तिच्या स्वकल्पनेत व इतराशी वागायच्या पद्धतीत दिसून येणारी सुसंघटित वैशिष्टपूर्ण मांडणी अथवा आकृतीबंध होय. 'व्यक्तिमत्त्व विकासामध्ये आचार, विचार आणि कृती यांच्या एकसुत्रीपणाला महत्त्व आहे.त्याप्रमाणे विद्यार्थ्याला जीवनाकडे सकारात्मक दृष्टीने पहायला शिकवावे.जीवनाचे,करिअर व्यवसायाचे गांभिर्य त्याच्या लक्षात आणून त्याला प्रयत्नवादी बनवावे.त्याच्या बौद्धिक विकासासाठी अधिक प्रयत्नशील रहावे.विद्यार्थ्याला चांगले वळण लावणे,चांगले बोलायला,वाचायला शिकवणे,अभ्यासाविषयी गोडी लावून चांगल्या शिक्षणासाठी त्याची मनोभूमी तयार करावी. महाविद्यालयातील विविध उपक्रमामध्ये निबंध, वक्तृत्व, क्रीडा, स्नेहसंमेलन यामध्ये सहभागी होण्यास सांगावे.एन.एस.एस., एन.सी.सी., युवक महोत्सवयामध्ये सहभागी झाल्याने त्याच्या अंगभूत कलागुणांना संधी मिळते.त्याचे धारिष्ट्य वाढते. दररोज अभ्यास कसा करावा,स्वतःच्या स्वतः नोट्सकशा काढाव्यात याचेही तंत्र शिकवावे. शिवाय शारीरिक तंदुरुस्तीसाठी योग, ध्यानधारणा आणि खेळाचे महत्त्वपटवून द्यावे. विद्यार्थ्याला विविध खेळाची माहिती पाहिजेच शिवाय ते खेळही त्याने खेळले पाहिजेत. विद्यार्थ्याचे अंगभूत कलागुण ओळखून साहित्य, संगीत अभिनय, गायन, नृत्य, शिल्प, चित्र आदी कलांकडे त्याला वळवावे.कलेविषयी मार्गदर्शन करावे. कलेशिवाय जीवनात आनंद नाही,मजा नाही हेही पटवून द्यावे.त्यालाअभ्यासू बनवावेच शिवाय कलासक्तही बनवावे.

विद्यार्थ्याच्या पोशाखाकडेही आपले लक्ष असले पाहिजे. कोणत्या ऋतुत कोणते कपडे वापरावे,कोणती फॅशन करावी, कपड्यांच्या रंगाची अभिरुची कशी असावी याचे भान करून द्यावे.पोशाखातून सुसंस्कृतपणाचे दर्शन घडते याचे मार्गदर्शन आवश्यक असते.त्याच बरोबर त्याला मॅनर्स, एटीकेट म्हणजेच शिष्टाचारही शिकवावेत. गुरुजन, थोरामोठयांप्रती आदर बाळगणे, आहो जाहोच्या भाषेत, हळू आवाजात नम्रपूर्वक बोलावे कसे हे शिकवले पाहिजे.दुस-याचा मान राखला तर आपलाही सन्मान राखला जातो. आपले आचार,विचार हीच आपली शक्ती असते.नेहमी प्रसन्न राहून दुस-याशी गोड संभाषण करावे.लाज,संकोच,भीती हे प्रगतीतील अडथळे आहेत.त्याच्यात धैर्य निर्माण करून बिनधास्तपणे जगायला शिकवावे.सौजन्य,नम्रता आणि शिष्टाचार हे यशाकडे जाण्याचे मार्ग आहेत याची जाणीव करून द्यावी.

विद्यार्थ्याच्या व्यक्तिमत्त्वासाठी शिस्तीची फार आवश्यकता असते. अलिकडे बेशिस्त वाढली आहे. त्यासाठी प्राध्यापकांनी कठोर वागले पाहिजे.व्यक्तिमत्त्व विकासाची जडण घडण कठोर शिस्तीतच होवू शकते. अभ्यास करणे, महाविद्यालयातील अपस्थिती,वर्तनव्यवहार यामध्ये शिस्त हवीच.शिस्तीशिवाय

व्यक्तिमत्त्वविकास नाही.विद्यार्थ्यांना यश मिळतच नाही याचेही महत्त्व पटवून द्यायला हवे.याशिवाय यशस्वी व्यक्तिची चतुःसूत्री खालील बाबीतून घडवता येईल.

वाचन - व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी वाचनाचे महत्त्व अत्यंत महत्त्वाचे. वाचनामुळे विद्यार्थ्यांची कल्पना,बुद्धी,भावना,विचार आणि अनुभव वाढतो.वाचन जगाकडे पहाण्याची खिडकी आहे.त्याला वाचनाचे महत्त्व पटवून द्यावे.काय वाचायचे? कसे वाचायचे ? हे शिकवावे. वृत्तपत्रे,मासीके,नियतकालिके कोणती वाचावी याविषयी मार्गदर्शन करावे.कथा,कवीता,कादंबरी,चरित्र,आत्मचरित्र,नाटके या सर्वांप्रति अभिरुची निर्माण करून विद्यार्थ्यांनी काय काय वाचायचे हे सांगावे.मराठीतल्या चांगल्या ग्रंथांची यादीच करून द्यावी.हल्ली विद्यार्थ्यां परीक्षार्थी बनला आहे.ग्रंथालयाकडे फिरकेनासा झालाआहे.किमान दोन दिवसाला एक तरी ग्रंथ त्याने वाचावा अशी अपेक्षा ठेवावी.वाचाल तर वाचाल...! याचे महत्त्व पटवून द्यावे.

लेखन- वाचनाबरोबर लेखन कौशल्याकडेही लक्ष द्यावे.साहित्याच्या आणि भाषेच्या विद्यार्थ्यांना लिहिते आणि बोलते करणे हे आपले कर्तव्य आहे, याची जाणीव आपल्याला हवी.वाचता वाचता लेखन कला कशी अवगत करावी,काय लिहावे,कसे लिहावे याचे मार्गदर्शन हवेच.भ्रंश पत्रक,नियतकालीक यासाठी विषय देवून प्रसंगी लीहून घ्यावे.अर्ज,पत्र,निबंध,प्रासंगीक,स्फूर्त लेख,कथा,कविता यांच्या लेखनाबाबत मार्गदर्शन करावे.कोणत्याही विषयावर त्याला व्यक्त होता आले पाहिजे. आपल्या कल्पना,भावना,विचार यांची अभिव्यक्ती त्याला करता आली पाहिजे.

भाषण- संभाषण अथवा भाषण हे व्यक्तिमत्त्व विकासाचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य.नोकरी - व्यवसायामध्ये प्रभावी संभाषण कौशल्य निकडीचे बनले आहे.संभाषण व भाषण कौशल्य विद्यार्थ्यांना बारकाईने शिकवावे. काय बोलायचे,कसे बोलायचे,सभेतील भाषण कसे तयार करायचे,सभेचे प्रास्ताविक स्वागतपर भाषण,मनोगत,वक्त्याचा परिचय,आभार,सूत्रसंचालन,निवेदन,अभिवाचन,कथाकथन या प्रकारचे प्रात्यक्षिकच त्याच्याकडून करून घ्यावे.आठवड्यातील एखादा तासभाषण,वाचनया कौशल्यासाठी ठेवावा.त्यातून त्याचे धारिष्ट्य वाढेल तो नक्कीच बोलेल.

श्रवण- व्यक्तिमत्त्व विकासात श्रवणाचे महत्त्वही तीतकेच महत्त्वपूर्ण. महाविद्यालयातील दररोजच्या व्याख्यानाबरोबर इतर वक्त्यांची व्याख्याने विद्यार्थ्यांना ऐकायला प्रवृत्त करावे. आकाशवाणी, दूरदर्शनवरील गाणी, मुलाखती, महासवांद, कथाकथन ऐकायला लावावे.कथाकथनापासून प्रवचन कीर्तनापर्यंत विद्यार्थ्यांना श्रवण केले पाहिजे.गझल,शेर,कवीता वाचन,गण्याच्या मैफीली याला विद्यार्थी हजर राहिला पाहिजे.ऐकण्याचा कान त्याने तयार केला पाहिजे.अनुभवी लोकांच्या सहवासात राहून त्यांचे अनमोल अनुभव,मार्गदर्शन ऐकले पाहिजे. श्रवण केलेले हे पुढे जीवनात उपयोगी पडते.भाषण अथवा लेखनामध्ये त्याचे दाखले देता येतात.

वेळेचे व्यवस्थापन- एकवीसावे शतक हे गतीमान युग आहे. जीवन धावपळीचे व धकाधकीचे बनले आहे.वेळ म्हणजे आपले जीवन. वाटयाला येणा-या क्षणांचे, वेळेचे काटेकोर पालन केले पाहिजेतरच सफलता मिळते हे विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवावे.जे वेळेवर विजय मिळवतात तेच सत्ता,संपत्ती आणि यश किर्ती मिळवतात.वेळ मौल्यवान आहे.विद्यार्थ्यांना वेळेचे महत्त्व पटवून द्यावे.वेळेच्या व्यवस्थापनाच्या महत्त्वाच्या बाबी त्याच्या लक्षात आणून द्याव्यात.दररोजचे काम दररोज करणे,ते जलद,कौशल्यपूर्ण करणे महत्त्वाचे.कोणत्या गोष्टीला किती वेळ द्यावा,कामाचा प्राधान्यक्रम कसा असावा.कोणती कामे कोणत्या वेळी करावी,कामाची योग्य वेळ कोणती हे विद्यार्थ्यांना समजून सांगावे.त्यांचे दैनंदिन काममाजाचे वेळापत्रक करून घेवून त्याचप्रमाणे तो काम करतो का ? याचा पाठपूरावा करावा.यासर्व गोष्टी प्राध्यापकांनी विद्यार्थ्यांकडून प्रामाणिकपणे करवून घेतल्या तरच यातून फलनिष्पत्ती प्राप्त होईल.आभ्यासक्रमाचे उद्दिष्ट सफल होईल.

अभिवाचनाचे अवतार

रमेश साळुंखे
देवचंद महाविद्यालय,
अर्जुननगर जि.कोल्हापूर

आजकाल माणसाचे आपल्या एकूणच भवतालाशी पर्यायाने अखंडित वाचीत जाण्याशी असलेले नाते झपाट्याने तुटत चालले आहे. शांतपणाने घरातल्या एका खिडकीपाशी बसून एखाद्या आवडत्या पुस्तकात मग्न होऊन जाणे, एकरूप-एकचित्त होऊन जाणे ही कपोलकल्पित कथा ठरण्याच्या वर्तमान वास्तवात आपण स्वतःला कैद करून टाकत आहोत. पुस्तकाचे आकार, रंग, रूप, स्पर्श, गंध यातील सौंदर्य शोधण्याच्या संवेदनाच हरवत चालल्या आहेत. अशा वातावरणात अभिवाचनाची कला दिशाहीन भरकटत चाललेल्या माणसाला खचितच पुन्हा एकदा पुस्तकांच्या दुनियेत आणून सोडण्याचे काम निगुतीने करते आहे. मूल्यभ्रष्टतेकडून मूल्यसंवर्धनाकडे खेचण्याचा प्रयत्न करते आहे.

अभिवाचन हा प्राधान्याने रंगमंचीय कलाविष्कार आहे. रंगमंचीय वातावरणात प्रेक्षकांच्या (केवळ श्रोत्यांच्या नव्हे) साक्षीने एकट्याने अथवा समूहाने ही दृक्श्राव्य कला सादर केली जाते. रंगमंचावरील साधनांची आणि तंत्रांची अल्पशी पण कौशल्याने मदत घेऊन केलेले नाट्यात्म वाचन म्हणजे अभिवाचन असे स्थूलमानाने आपणास म्हणता येईल. रंगमंचीय तंत्रांच्या आणि साधनांच्या योग्य वापरातून अतिशय सुंदर अभिवाचनाचा नाट्यात्म अनुभव प्रेक्षकांना देता येतो.

अभिवाचनाच्या प्रयोगातून रसिक प्रेक्षकांच्या जीवनजाणिवा प्रगल्भ करून वाचन संस्कृतीला बळ देण्याचा हेतू नकळत साध्य केला जातो. अर्थात अभिवाचनाचे प्रयोग केवळ या हेतूनेच केले जातात असे नाही. अभिजात अथवा मूल्ययुक्त वाचनासाठी साहित्याचा शोध कसा घ्यावा? साहित्याचे नेमके आकलन होण्यासाठी वाचनाची दिशा कशी असावी? साहित्यकृतीचा आस्वाद कसा घ्यावा? याचा चांगला धडा अशा प्रयोगाच्या माध्यमातून मिळत असतो; असे नक्की म्हणता येते.

अभिवाचनाच्या अशाप्रकारच्या प्रयोगांचा इतिहास मराठी साहित्य संस्कृतीच्या क्षेत्रात आपल्याकडे तसा आढळत नाही. रंगभूमीच्या इतिहासात साहित्याच्या विशेषतः नाट्यसंहितेच्या सादरीकरणात नाटकांचे आणि त्याच्या आविष्काराचे नानाविध प्रयोग झाल्याचे आढळून येते. तथापि अभिवाचनाच्या संदर्भात आपल्या वाङ्मयेतिहासात लिखित असे अभ्यासकाच्या हाती फारसे काही लागत नाही. अशा प्रकारचे प्रयोग पूर्वी होत असले; तरी त्यासंबंधीची गंभीरपणे कोणी दखल घेतल्याचे अथवा कुठे लिहून ठेवल्याचेही आढळत नाही.

अभिवाचनाच्यादृष्टीने दिवाकरांच्या नाट्यछटा इथेतिथे सादर होत होत्या. त्या प्रयोगाच्यादृष्टीने सार्थही होत्या; पण त्या नाट्यछटांच्या अभिवाचनाचे कुठे प्रयोग झाल्याचे वाचनात नाही. दिवाकरांच्या नाट्यछटा पाठ करून त्या रंगमंचावर सादर केल्याचे उल्लेख अनेक ठिकाणी आढळतात. या नाट्यछटा एका सूत्रात गुंफून त्याचा अतिशय देखणा प्रयोग अतुल पेठे यांनीही केला होता. तथापि संहिता पाठ करून त्याचा एकपात्री प्रयोग करणे निराळे आणि अभिवाचन करणे निराळे. लिखित संहिता सरळ सरळ हातात घेऊन ती साभिनय वाचून दाखविणे हा मुख्य हेतू अथवा जणूकाही प्रतिज्ञाच अभिवाचनाची असते.

मराठी रंगभूमीच्या सुमारे दीडशे वर्षांच्या कालखंडात अभिवाचनाचा प्रकार फारसा आढळत नसला; तरी आजकाल विशेषतः १९७० नंतर अभिवाचनाचे प्रयोग मराठी रंगभूमीवर सातत्याने होताना दिसताहेत. या दशकातील आणि त्यानंतरचीही नवी पिढी त्यांना सापडलेल्या सशक्त संहितेतील आशयाच्या सादरीकरणासाठी धडपडते आहे. सातत्याने रंगभूमीवरील आविष्काराच्या नवनव्या शक्यता धुंडाळताना दिसते आहे. बाजारू सवंग अशा यश अपयशाची, व्यावसायिक अथवा आर्थिक लाभ-हानीची पर्वा न करता वेगवेगळे आशय आणि वेगवेगळ्या आविष्कारांशी नाते जोडत नवे प्रयोग करताना दिसते आहे. विष्णुदास भाव्यांच्या कठपुतळ्यांच्या प्रयोगापासून आरंभित झालेले मराठी नाटक व्हाया सडकनाट्य ते प्रेक्षकांच्या घरापर्यंत अगदी त्यांच्या

गच्चीपर्यंतच नव्हे; तर घरातील एका कोपऱ्यापर्यंतचा पल्ला गाठलेले आहे. नाटकाच्या सादरीकरणाच्या विविध शक्यतांचा शोध आणि वेध घेऊन केलेले सादरीकरणाचा हा प्रवास इतिहासाशी नाते जोडत नव्या पिढीने केला आहे. रंगभूमीवरील आविष्काराच्या ह्या अशा शक्यता शोधतानाच अभिवाचनाचा प्रकारही निर्माण झाला असावा आणि तो उत्तरोत्तर बहरत गेला असावा. बहरत तरी कसे म्हणावे; आत्ताच तर त्याने कुठे बाळसे धरलेले आहे; असे विधान करता येते.

साहित्याचा कोणताही प्रकार अभिवाचनास वर्ज्य असत नाही. आपण एकट्याने जे काही साहित्य वाचत असतो त्यातील कोणत्याही भागाचे अथवा घटकाचे अभिवाचन प्रेक्षकांच्या प्रतिसादाचा अदमास घेऊन करता येते. कारण कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, एकांकिका - दीर्घाक, ललितबंध, पत्रे, चरित्र, अग्रलेख इत्यादी प्रकारांची अभिवाचने झाल्याची उदाहरणे सहज सापडतात. रविकिरण मंडळातील कवींनी त्यांच्याच कवितांच्या वाचनाचे, गाऊन दाखविण्याचे केलेले प्रयोग. विंदा करंदीकर, मंगेश पाडगावकर आणि वसंत बापट यांनी त्यांच्याच कवितांची केलेली अभिवाचने. विजय तेंडुलकर यांनी त्यांच्याच 'सफर' आणि 'नियतीच्या बैलाला' (ही अभिवाचने जुन्या कॅसेटमध्ये उपलब्ध आहेत.) या नाटकांची केलेली अभिवाचने. (प्रत्यक्ष पाहण्या ऐकण्याचा योग आला नाही; पण तेंडुलकर आपली नाटके खूप छान साभिनय वाचायचे असे बोलले जाते. 'सफर' आणि 'नियतीच्या बैलाला' या नाटकाची अभिवाचने ऐकून याचा प्रत्यय येतो.), पु.ल.देशपांडे यांनी लोकप्रिय आणि समाजमान्य केलेले त्यांच्याच सदाबहार कथांचे (बटाट्याची चाळ, म्हैस, अंतुशेट, नंदा प्रधान इत्यादी) अभिवाचन. पद्माकर गोवईकर यांनी ज्ञानेश्वरांच्या चरित्रावर आधारित केलेले 'मुंगी उडाली आकाशी' हे अभिवाचन. हिंदी रंगभूमीवर शबाना आझमी आणि फारूक शेख यांनी 'तुम्हारी अमृता' या नाटकाचे केलेले अभिवाचन. अतुल पेठे यांनी जयंत पवार यांच्या 'टेंगशेंच्या स्वप्नात ट्रेन' या कथेचे केलेले अभिवाचन. किशोर कदम यांनी कवी गुलजार यांच्या कवितेचे 'गुलजार बोलतो आणि त्याची कविता होते' हे अभिवाचन. चंद्रकांत काळे यांनी लोकगीतांवर आधारित गीतांचे 'शेवंतीचं बन' आणि कवी ग्रेस यांच्या कविता व ललितलेखांचे 'साजणवेळा' या कार्यक्रमात केलेले अभिवाचन. वीणा देव यांनी गो.नी.दांडेकर यांच्या 'पडघवली', 'शितू', 'मोगरा फुलला' या कादंबऱ्यांचे केलेले अभिवाचन. हिमांशू स्मार्त यांनी महेश एलकुंचवार यांच्या 'त्रिबंध' मधील 'लुकलुकती दूर दिवे गावामधले...' या ललितबंधाचे केलेले अभिवाचन. प्रयोगाचे नाव आठवत नाही; पण वर्तमानपत्रातील निवडक अग्रलेखांचेही अभिवाचन मराठी रंगभूमीवर झालेले आहेत. हे आपलं उदाहरणापुरतं. हे सारे संदर्भ वाचल्याचे, ऐकल्याचे आणि काही मोजकेच अभिवाचनाचे प्रयोग पाहिल्याचे आहेत. दखल घ्यावी अशा अभिवाचनाचे अनेक प्रयोग रंगभूमीवर नक्कीच झाले असतील. जे प्रयोग प्रत्यक्ष पाहिलेले आहेत त्यावरून रंगभूमीवरील अभिवाचनाचा आविष्कार किती मोलाचा आणि सशक्त असतो याची सहज प्रचीती येते.

अभिवाचनाच्या संदर्भात विचार करता आकाशवाणीवरील अभिवाचनाचाही उल्लेख जरूर केला पाहिजे. आकाशवाणीवरील अभिवाचकाला श्रोता / रसिक दिसत नाही आणि श्रोत्याला वा रसिकाला अभिवाचक दिसत नाही. अभिवाचकाला श्रोता समोर उपस्थित असल्याचे भान ठेवून अभिवाचन करावे लागते. अभिवाचनाच्या माध्यमातून घटना, प्रसंग, व्यक्तिरेखा श्रोत्यांच्या मनचक्षुसमोर उभा करावा लागतो. आकाशवाणीच्या विविध केंद्रांवरून अभिवाचनाच्या प्रयोगाचे प्रसारण केले जाते. आजवर अनेकप्रकारच्या उल्लेखनीय साहित्यकृती आकाशवाणीवरून प्रसारित करण्यात आलेल्या आहेत. प्रभाकर पेंढारकर यांची 'रांगढांग', श्री.ज.जोशी यांची 'बखर रघुनाथाची' कृष्णात खोत यांची 'गावठाण' ही सहज आठवणारी नावे. रंगभूमीवरील अभिवाचन आणि आकाशवाणीवरून सादर केलेले अभिवाचन यातही माध्यम वेगवेगळे असल्यामुळे सादरीकरणाची रीतही अर्थातच बदलते. रंगभूमीवरील तंत्रांमतेचा वापर अर्थातच आकाशवाणीकरिता करता येत नाही. इथे आपण प्रामुख्याने रंगभूमीवरील अभिवाचनाच्या संदर्भात विचार करणार आहोत.

वाचन हा एकट्याने-व्यक्तिगत पातळीवर घ्यायचा अनुभव असतो; आणि अभिवाचन हा प्रेक्षकांच्या साक्षीने-समूहाने घ्यायचा अनुभव असतो. म्हणूनच अभिवाचनाला 'समूहनिष्ठ कला' असं म्हणता येईल. एकट्याने केलेल्या वाचनानंतर आलेला व्यक्तिगत अनुभव अभिवाचनाच्या माध्यमातून प्रेक्षकांमध्ये संक्रांत करणे;

ही जणू काही प्रतिज्ञाच असते अभिवाचनाची. ज्ञानदेवांचे शब्द उसने घेऊन म्हणायचं तर 'ये हृदयीचे ते हृदयी घातले' असं म्हणता येईल फार तर.

अभिवाचनाला तसे पाहिले तर स्थळ, काळ आणि वेळेचे कोणतेच बंधन नसते. कुठेही आणि कितीही प्रेक्षक असले; एखादा जरी प्रेक्षक असला तरी कोणत्याही वाङ्मयप्रकाराचे त्यातील निवडलेल्या मजकुराचे, घटकांचे, प्रकरणांचे अभिवाचन करता येते. पण अभिवाचनाचा प्रयोग परिणामकारकपणे प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचावयाचा असेल; तर मात्र काही पथ्ये पाळावीच लागतात. अभिवाचनाला पूरक साधनांचा साहाय्य घ्यावेच लागते. नाटक जसे रात्रीच्या अंधारात अधिक रंगते-खुलते; तसेच अभिवाचनाचा प्रयोगही रंगमंचीय अवकाशात, रंगमंचीय साधनांच्या सोबतीने अधिक प्रत्ययकारी होतो.

अभिवाचन ज्या उताऱ्याचे अथवा साहित्यप्रकाराचे करावयाचे आहे; त्याची निवड करताना खूप काळजी घ्यावी लागते. केवळ स्वतःला आवडला म्हणून एखादा उतारा अभिवाचनाकरिता निवडला तर प्रयोगाची फसगत होण्याची शक्यता अधिक असते. जे साहित्य आपल्याला आवडेल ते इतरांना आवडेलच याची हमी देता येत नाही. तेव्हा अभिवाचनाच्या कलेत प्रेक्षकांना गृहीत धरावे लागते. त्यांच्याही आवडनिवडीचा अदमास घ्यावा लागतो. समूहाचा विचार करावा लागतो. याचा अर्थ लोकांना जे आवडते ते देणे आणि प्रेक्षकशरणात स्वीकारणे असा होत नाही. कारण कलेच्या निर्मितीवर कलावंताची नाममुद्रा असली; तरी तिचे पर्यवसान रसिक, वाचक, प्रेक्षक यांच्या आस्वादात होत असते. त्यामुळे अभिवाचनाच्या प्रयोगाकरिता प्रेक्षकांचा विचार प्राधान्याने करावा लागतो.

अभिवाचन हे एका जागी बसून क्वचित उभे राहून एकाग्रतेने करायची गोष्ट आहे. या प्रकारात शारीरिक अभिनयाऐवजी वाचिक अभिनयाला अधिक महत्त्व असते. इथे बसून वाचायचा आणि बसून ऐकायचा 'बैठा मामला' असतो. वाचणाऱ्याने बसून मन लावून वाचायचे आणि ऐकणाऱ्याने अवधान देऊन ऐकायचे. शारीरिक अभिनय असलाच तर तो बेताचाच असतो. त्यामुळे प्रेक्षकांना प्रयोग पाहण्यापेक्षा ऐकण्यावर अधिक भिस्त ठेवावी लागते. मजकुराचा आशय, शब्दांची निवड, प्रतिमा-प्रतीकांची लेखकाने रचलेली सृष्टी यांच्याशी प्रवाही रहावे लागते. विश्लेषणापेक्षा आस्वादावर लक्ष केंद्रित करावे लागते. त्यामुळे अभिवाचनकर्त्याने निवडलेला मजकूर उत्कट, भावपूर्ण पण विचारांनाही नकळत आवाहन करणारा असावा लागतो. केवळ आपल्या वाचनातून प्रेक्षकांचे अवधान किंचितही भरकटू न देण्याची खूप मोठी कसरत अभिवाचकाला करावी लागते.

अभिवाचनाचा प्रयोग सर्वसाधारणपणे नाट्यगृहात सादर केला जातो. कारण अशा प्रयोगांची रंगत वाढण्याकरिता, तो अधिक परिणामकारक होण्याकरिता रंगमंचीय अवकाशाची नितांत गरज असते. कारण चांगल्या अभिवाचनातून एकप्रकारचा माहोल तयार होत असतो. चांगला अभिवाचक प्रेक्षकांना थेट लेखकाच्या हृदयापाशी आसनस्थ करीत असतो. अभिवाचकाच्या मुखातून लेखकच मुखर होत असतो. पुलावरून चालत जाताना नदीच्या पाण्याची-भवलालाची शोभा पाहता पाहता दोनही तीर सांधणाऱ्या पायाखालील पुलाचे सहज विस्मरण व्हावे तसे लेखक आणि त्याची साहित्यकृती यांच्यातील पूल होण्याची उत्तम भूमिका अभिवाचक बजावीत असतो. याकरिता अभिवाचकाला नाट्यगृहाचा रंगमंच आणि रंगमंचावर वापरली जाणारी साधने, तांत्रिक बाबी यांची खूप आवश्यकता असते. अर्थातच अभिवाचनाचे प्रयोग छोट्या जागेत एखाद्या हॉलमध्येही आयोजित केले जातात; पण अशावेळी प्रयोगकर्त्यांना अनेक प्रकारच्या अडचणींना, तडजोडींना सामोरे जावे लागते.

अभिवाचनाचा प्रयोग बंदिस्त नाट्यगृहातील रंगमंचावर सादर होत असला; तरी ध्वनियंत्रणा, नेपथ्य, प्रकाशयोजना, पार्श्वसंगीत अशा रंगमंचीय तंत्रांचा मोजकाच वापर अभिवाचनाच्या प्रयोगात केला जातो. निवडलेल्या मजकुराचा आशय आणि त्याचा आविष्कार यांच्यातील तोल सांभाळावा लागतो. या संदर्भातील लक्षात राहिलेल्या प्रयोगांची उदाहरणे सहज आठवतात. अतुल पेठे यांनी केलेल्या कथेच्या अभिवाचनाच्या प्रयोगात नेपथ्य जवळपास नव्हतेच; पण झगझगीत प्रकाशाची तिरीप, दृश्य बदलाच्या वेळी रंगमंचावर केलेल्या काळोखात दृश्यांच्या जोडणीसाठी केलेला पार्श्वसंगीताचा वापर आणि कटआउट्सचे बदलणे अशा सूचक वापराने अभिवाचनाला वेगळेच परिमाण प्राप्त झाले. 'तुम्हारी अमृता' या अभिवाचनाच्या प्रयोगात रंगमंचाच्या दोनही बाजूला दोन टेबल

आणि त्यामागे दोन खुर्च्या ठेवलेल्या होत्या. नेपथ्य म्हणावे तर ते इतकेच; पण संहितेच्या आशयाला किंचितही नख न लावणारे. रंगभूमीवर सातत्याने वावरलेले, अनेक नाट्यप्रयोग केलेले बुजुर्ग नाट्यकर्मी जेव्हा असे प्रयोग करतात; तेव्हा त्या प्रयोगांची उंची निश्चितच वाढत असते. पद्माकर गोवईकर हे सुद्धा कोणत्याही प्रकारच्या नेपथ्याचा वापर न करता उत्तम अभिवाचनाने ज्ञानेश्वरांच्या आयुष्यातील घटना, प्रसंग प्रेक्षकांच्या नजरेसमोर चित्रदर्शीपणे सादर करीत असत. हिंमाशू स्मार्त यांनीही महेश एलकुंचवार यांच्या ललितबंधाचे अभिवाचन करताना अत्यल्प प्रकाशयोजना, तितकेच अल्प नेपथ्य प्रयोगाकरिता वापरले होते. केवळ लिखाणासाठी पूर्वी वापरत असत तसे बैठे लाकडी डेस्क वापरून एलकुंचवार यांच्या ललितबंधाचे देखणे अभिवाचन केले होते.

अभिवाचनाच्या या प्रयोगांवरून हे सहज ध्यानी येतं; की अभिवाचन म्हणजे प्रेक्षकांसमोर बसून कागद हातात घेऊन वाचणं इतकंच तुटपुंजं नाही. अभिवाचकाला अभिवाचनाच्या प्रयोगाची खूप तयारी करावी लागते. तसे पाहिले तर सर्वसाधारणपणे सर्वांनाच वाचता येत असते. पण अभिवाचनाच्या प्रयोगाला प्रेक्षक येतात; तर त्यांच्या निश्चितच काही अपेक्षा असतात. या अपेक्षांचे नेमके भान अभिवाचकाला ठेवणे गरजेचे असते. उत्कृष्ट साहित्याचे वाचन, चिंतन, मनन अभिवाचकाला करणे आवश्यक असते. शिवाय, आवाजाचा नेमका आणि परिणामकारक वापर, शब्दांचे उच्चारण, उच्चारणातील वेग, आवाजातील चढउतार, लय, ताल, विराम, आवश्यक तेवढीच संयत देहबोली, प्रेक्षकांकडे टाकलेले अर्थपूर्ण कटाक्ष या सर्वांचा जाणीवपूर्वक, हेतुतः वापर अभिवाचकाला करावा लागतो. याकरिता अभिवाचनाकरिता निवडलेला मजकूर वारंवार वाचून तो सवयीचा करून घेणं, वाचनाच्या लयीचा अंदाज घेणं, विरामाच्या जागा निश्चित करणं या गोष्टींचा सराव करावा लागतो.

अभिवाचन करताना अभिवाचकच केवळ प्रेक्षकांना दिसत असला तरी पडद्यामागील अनेक कलाकारांची मदत प्रयोगाच्या यशस्वितेसाठी घ्यावी लागते. नाटकासारखाच अभिवाचनाचा प्रयोगही एकप्रकारचे टीमवर्क असते. अभिवाचनाचा प्रयोग प्रेक्षकांना कसा दिसेल, कसा ऐकू येईल, प्रयोगाच्या सादरीकरणाचा नेमका कोणता परिणाम साधला जाईल याचा योग्य तो अदमास प्रयोगकर्त्यांना घ्यावा लागतो. त्यासाठी अनेक गोष्टींची अटकळ बांधावी लागते. प्रयोगाच्या अपेक्षित परिणामासाठी वाङ्मयमूल्य आणि प्रयोगमूल्य यांची तारेवरची कसरत करावी लागते. अभिवाचनाकरिता जो मजकूर निवडलेला आहे; त्याचा आशय, त्या आशयाला पूरक प्रकाशयोजना, प्रकाशाची दिशा, प्रकाशाचा झोत, रंग, पोत, तीव्रता अभ्यासाने आणि सरावाने ठरवावी लागते. अभिवाचनाचा सलग अनुभव प्रेक्षकांना द्यावयाचा आहे, की प्रयोगात मध्यंतर घ्यावयाचे आहे; याचाही विचार गांभीर्याने करावा लागतो. दृश्य बदलाकरिता काळोखाची आवश्यकता असेल; तर तो भरून काढण्याकरिता आशयाला पूरक ठरेल अशा पार्श्वसंगीताची अथवा वेगवेगळ्या ध्वनींची योजना करावी लागते. हे साधताना काळोख आणि पार्श्वसंगीत या दोहोंमधील एकमेळाचे गणित सांभाळावे लागते. अन्यथा प्रयोगाच्या सादरीकरणात रसभंग निर्माण होण्याची दाट शक्यता असते. 'टेंगशेंच्या स्वप्नात ट्रेन' या अभिवाचनात आवश्यक असलेला काळोख भरून काढताना वेगात रेल्वे निघून गेल्याचा आवाज आणि तीच लय पकडून केलेली प्रकाशयोजना मोठ्या कौशल्याने केलेली आठवते. जणू काही विंगेतूनच धडधडत रेल्वे सुसाट वेगात निघून जाते आहे, आणि रेल्वेच्या खिडकीमधून बाहेर पडणारा धावता प्रकाश रंगमंचावर दिसतो आहे. ध्वनी आणि प्रकाश यांचा मेळ साधला तर काळोख किती कल्पकतेने भरून काढता येतो; हे पटवून देण्यासाठी इतर कोणते उदाहरण चटकन सापडत नाही. कोऱ्या करकरीत, भगभगीत प्रकाश झोतापासून मध्यम, मुलायम, स्निग्ध प्रकाशयोजनेचा आशयाशी सुसंगत वापर नेटकेपणाने सादर केलेल्या अभिवाचनाच्या प्रयोगात केला जातो. प्रयोगातील काळोखाचा वापर दृश्य बदलासाठी, प्रेक्षकांना एका दृश्यातून दुसऱ्या दृश्यात जाऊन समरस होण्यासाठी, अभिवाचकाला अल्प विश्रांती देण्यासाठी वापरला जातो. म्हणजे एका दगडात निवांतपणाने तीन चार पक्षी सहज मारले जातात आणि यांचा कोणताच थांगपत्ता प्रेक्षकांना लागत नाही. कारण ते काळोखाचा काळोखातील ध्वनीचा आस्वाद घेत असतात. हीच प्रयोगाची खरी गंमत असते. कारण कोणतीही कला प्रेक्षकांसाठी सादर केली जाते आणि ती आनंद घेत घेत रसिक श्रोत्यांच्या मनमंचावर अलगतपणे मोठ्या नजाकतीने संक्रांत केली जाते.

इतके सारे आहे; तर मग या कलेलाही आपण नको का प्रतिसाद द्यायला?

अॅनिमेशनपटासाठी स्क्रिप्ट लेखन

प्रा. डॉ. प्रवीण चंदनशिवे

श्रीमती गंगाबाई खिवराज घोडावत कन्या महाविद्यालय,
जयसिंगपूर

प्रस्तावना:

मराठी भाषिकांसाठी विविध प्रसार माध्यमातून अनेक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. वर्तमानपत्रे, आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी, चित्रपट, लघुपट, टी.व्ही. सिरिअल्स, सोशन मिडिया. तसेच आणखी एक क्षेत्र मराठी भाषिक लेखकांना खुणावत आहे ते म्हणजे अॅनिमेशन क्षेत्र. या क्षेत्रात काम करण्याची खूप मोठी संधी सध्या उपलब्ध आहे. तिथे काम करणा-यांची संख्या खूपच कमी आहे व गरज मात्र खूप मोठी आहे. खरतर हे क्षेत्र तांत्रिक स्वरूपाचे आहे. मात्र त्याची सुरवात ही पेपर वर्क (लिखित स्क्रिप्ट) शिवाय होवू शकत नाही. हे अतिशय महत्वाचे काम करण्यासाठी थोडीशी तांत्रिक माहिती असणा-या मराठी लेखकांची आवश्यकता आहे. हे पेपर वर्क म्हणजेच अॅनिमेशनसाठी लिहिली जाणारी पटकथा वा स्क्रिप्ट होय. ही कशी लिहिली जाते त्याची आपण थोडक्यात माहिती घेणार आहोत.

अॅनिमेशन: प्रकार व स्वरूप

अॅनिमेशन म्हणजे चित्रांना दिलेली हालचाल. चित्रपट वा दूरचित्रवाणीसारख्या दृक्श्राव्य माध्यमांसाठी लिहिली जाते ती पटकथा. या पटकथेमध्ये प्रत्यक्ष काही अभिनय करणा-यांचे शुटिंग घेतले जात असते. मात्र अॅनिमेशनपटात प्रत्यक्ष व्यक्ती ऐवजी चित्रे अभिनय करत असतात. ही चित्रे दोन प्रकारची असतात. 1) 2 डी आणि 2) 3 डी म्हणजेच द्विमिती (लांबी आणि रूंदी) आणि त्रिमिती (लांबी, रूंदी आणि खोली) असलेली चित्रे. जिथे प्रत्यक्ष चित्रिकरण करून चित्रफित तयार करणे सहज शक्य नसते तिथे बहुतेक वेळा अॅनिमेशन केलेल्या चित्रांचा वापर केला जातो. आज या प्रकारामध्ये चित्रपट, जाहिराती, आरोग्य विषयक कार्यक्रम, खेळ, शैक्षणिक, संशोधन, अंतराळ, शस्त्रक्रिया, शेती, पर्यटन, शॉर्ट फिल्म, लहान मुलांसाठी कार्टूनस/खेळ, व्हिडिओ गेम्स अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये अॅनिमेशनचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात लहान मुलांसाठी कविता, कथा, वैज्ञानिक प्रयोग करून दाखवण्यासाठी अॅनिमेशनचा उपयोग जास्त प्रमाणात केला जात आहे. हे दृक्श्राव्य माध्यम आहे. एक चलचित्र हजारो शब्दांचे काम एका सेकंदात करते. त्यामुळे लहान मुलेही कळत नसलेल्या भाषेतील कार्टून सुद्धा मोठ्या आवडीने पाहत असतात.

आपल्या संकल्पनेला प्रेक्षकांपर्यंत जास्तीत जास्त चांगल्या प्रकारे कसं नेता येईल याचा अभ्यास करून स्क्रिप्ट लिहिली जाते. प्रोजेक्टची लेखी स्वरूपात मांडलेली तांत्रिक माहिती म्हणजेच स्क्रिप्ट होय. मूळ कथा आणि ही स्क्रिप्ट यामध्ये खूप फरक असतो. मूळ कथा ही थेट वाचकांना उद्देशून तयार केलेली असते मात्र स्क्रिप्ट ही फक्त प्रोजेक्टमध्ये काम करणा-यासाठी असते. प्रेक्षकांसाठी नाही. स्क्रीनवर काय? कधी? आणि कसं 'प्ले' झालं पाहिजे ते अगदी तपशीलवार यात लिहावं लागतं. त्यासाठी स्क्रिप्ट लिहिणा-याला अॅनिमेशन संदर्भातील प्राथमिक ज्ञानाची माहिती असणे आवश्यक असते. अॅनिमेशन हे टीमवर्क असते. अशा वेळी प्रत्येकाच्या डोळयासमोर एकसारख्याच प्रकारे तो शॉट यावा आणि सर्वांनी त्याच प्रकारे आपापली कामं करावीत यासाठी स्क्रिप्ट अत्यंत महत्वाची ठरते.

अॅनिमेशनपटाचे घटक: कथाकल्पना, स्क्रिप्ट, स्टोरीबोर्ड, अॅनिमेशन, डिझाइन, लेआऊट, मा डेलिंग, टेक्चर, रिगींग सेटप, लायटनिंग, रेंडरिंग, कंपोजिंग, मोशन ग्राफीक्स, कलर करेक्शन, संगीत, संवाद, बॅग्राउंड ध्वनी, फायनल आऊटपूट.

अॅनिमेशनपट प्रक्रिया: अॅनिमेशनपटाची प्रक्रिया तीन टप्प्यांमधून पूर्ण होत असते.

- 1) उत्पादन पूर्व -
 - अ) ड्रीम : कल्पना, मूळकथा, कथासूत्र
 - ब) ड्राफ्ट : स्क्रिप्ट व स्टोरीबोर्ड
 - क) डिझाईनिंग: प्लॅनिंग (नियोजन)
- 2) उत्पादन -
 - अ) मेक (तयार करणे): पात्रांचे वातावरण निर्मिती, पात्र तयार करणे, सेट उभारणे
 - ब) मूव्ह: अॅनिमेशन (हालचाल), अँकटींग,
 - क) रेकॉर्ड: प्रकाश, कॅमेरा, आवाज
- 3) उत्पादनोत्तर -
 - अ) टच: दु रूस्ती इफेक्ट (परिणाम), फिनिशिंग
 - ब) मिक्स: मांडणी - सिक्वेन्स, मिक्सिंग, एडिटिंग
 - क) पॅक: कंपोजिशन, समप्ती

अॅनिमेशनची संपूर्णप्रक्रिया ही या पद्धतीने पूर्ण होत असली तरी कल्पना व स्क्रिप्ट लिहिणे या गोष्टी सोडल्या तर तिथून पुढची सर्व तांत्रिक प्रक्रिया ही त्या त्या क्षेत्रातल्या तज्ज्ञ व कौशल्य विकसीत केलेल्या लोकांकडून केली जाते. त्यामध्ये स्टोरीबोर्ड तयार करण्यापासून ते प्रत्यक्ष व्यक्तिचित्र, बॅग्राऊंड स्केच, आवाज, प्रकाश योजना, संकलन या गोष्टींचा समावेश होतो. यासाठी खूप संयमाची गरज असते. वेळ द्यावा लागतो. मराठी लेखकांसाठी कथा लेखन व त्या मूळ कथेवरून स्क्रिप्ट लिहिणे या गोष्टी करणे शक्य आहे. ही एक मोठी संधी मराठी लेखकांसाठी उपलब्ध आहे. मात्र त्यासाठी लेखन कौशल्याबरोबरच अॅनिमेशन मधल्या काही तांत्रिक प्रक्रियेची माहिती करून घेणे आवश्यक ठरते.

अॅनिमेशनसाठी स्क्रिप्ट लेखकाने लक्षात ठेवावे असे:

1. कॅमे-याचा अॅ गलमहत्वाचा असतो. कॅमे-याची स्थिती - गती सांगावी लागते. क्लोजअप, झूमइन् झूमआउट याच्या बारकाइने नोंदी कराव्या लागतात.
2. स्क्रिप्टच्या गरजेनुसार प्रत्येक शाटला ओळखण्यासाठी काही विशिष्ट नावे आणि नंबर दिले जातात.
3. गोष्टीतल्या पात्रांचे संवाद असतील तर त्याच्या नावापुढे डायलॉग लिहावे लागतात.
4. पाश्र्वसंगीत आणि इतर आवाजाचा तपशील लिहावा लागतो.
5. जरूर पडल्यास इतर काही तांत्रिक माहितीही लिहावी लागते.
6. अशा लेखी स्क्रिप्टचं रूपांतर व्हिज्युअल किंवा चित्रांच्या भाषेत केलं की त्याला स्टोरीबोर्ड म्हणतात. ही चित्रकार तयार करतात. ही एक प्रकारची चित्रमय स्क्रिप्टच असते.
7. चांगली स्क्रिप्ट लिहिणं ही खूप विचार विनिमय करण्याची आणि त्यामुळे बौद्धिक मेहनतीची गोष्ट आहे.
8. स्क्रिप्ट लिहिण्याची पद्धत साधी आणि सोपी ठेवली जाते. प्रत्येक नवीन शाटच्या आधी त्याचा नंबर, ओळखण्यासाठी नाव, कॅमेरा आणि इतर माहिती दिली जाते. हे थोडक्यात लिहावं लागतं.
9. आपली गोष्ट प्रत्यक्ष कशी मांडली की ती प्रेक्षकापर्यंत पोहोचेल याचा बारकाव्याने विचार करावा लागेल. प्रत्येक शाट कसा असेल? त्यात काय घडेल? कथेतली घटना कुठे घडेल? कॅमेरा कुठे असेल? शाट किती वेळेचा असेल? स्क्रिन फ्रेममध्ये काय काय दिसेल? काय दिसणार नाही? अशा अनेक मुद्द्यांचा विचार करून तो आपल्याला लिहून काढावा लागेल.
10. प्रत्येक शाटची रंगसंगती आणि लाईटिंग कसं असेल? शाट दिवसाचा असेल की रात्रीचा? या गोष्टी मांडाव्या लागतील.
11. लिहिताना वेळेचे भान हवे . एखादा शाट किती सेकंदांचा आहे? हे विचारात घ्यावे. निबंध लिहितल्यासारखे लिहून चालत नाही. नेमकेपणा हवा. थोडक्यात पण परिपूर्ण वर्णन करायला हवे.
12. कल्पिताला खूप संधी असते. वास्तवात घडणार नाहीत अशा घटना चित्रित करता येतात. फॅटसीला खूपच वाव असतो.
13. प्रेक्षकाच्या दृष्टीकोणातून विचार करावा. त्याला आनंद वाटला पाहिजे. तसेच दृश्यातून विचार करण्याची सवय लावून घ्यावी लागेल.
14. शीर्षक लक्षात घेऊनच मजकुराकडे पाहावे. स्वतःच आपल्या लेखनाचे परीक्षण करावे. उत्तरे मिळतील.
15. कथेला पुढे नेणारे संवाद हवेत. संवाद छोटे छोटे हवेत . नाटकासारखे मोठमोठे संवाद नकोत. कधी कधी मूळ कथाकार, पटकथा लेखक व संवाद लेखक वेगळा असू शकतो.
16. लेखनात द्विरुक्ती नको. ओरिजनल असावे. कॉपी नको. सीन मध्ये वेगळेपणा हवा. प्रेक्षकांना बोअर करणारे नको. उत्सुकता वाढवणारे लेखन असावे.
17. इतरांचे मत घ्यावे. क्विन्स करू नये. सुधारून घ्यावे. समोरच्याला सहज समजेल असे लेखन हवे.
18. लेखनात सकारात्मकता हवी. प्रत्येकाची शैली वेगळी असते. लेखन प्रोफेशनल हवे.
19. कविता किंवा गाणे असल्यास शक्यतो त्याचे अगोदर ऑडिओ रेकॉर्डिंग करावे व त्यानंतर स्क्रिप्ट लेखन करावे.
20. कथा असल्यास मूळ कल्पनेवरून / कथेवरून स्क्रिप्ट तयार करावी.
21. अॅनिमेशन हे टेबल वर्क आहे. प्रत्यक्ष शुटिंगची आवश्यकता नसते. त्यामुळे अनेक प्रकारचे खर्च वाचू शकतात. उदा. सेट उभे करणे, अभिनेत्यांचे/कलावंतांचे मानधन, मोठी जागा लागत नाही.
22. स्क्रिप्ट लिहिताना नेहमी साध्या वर्तमान काळातच लिहायला हवी. ती गोष्ट जणू आताच घडत आहे असे वाटायला हवे.
23. गोष्ट प्रेक्षकापर्यंत पोहोचवण्यासाठी कथेचे भाग / तुकडे पाडावे लागतात. अॅनिमेशनसाठी तुकडे पाडताना ते खूप छोटे छोटे पाडावे लागतात. ते अगदीच कमी सेकंदाचे असतात.

अॅनिमेशनसाठी स्क्रिप्ट लेखन प्रक्रिया:

अॅनिमेशनसाठी स्क्रिप्ट लिहिण्यापूर्वी मूळ कथा नीट समजून घेतली पाहिजे. त्यातील कल्पना मनामध्ये रूजवून दृश्यातून पाहात आपल्या मनःपटलावर जणू त्याचे चित्रिकरण व्हावे लागेल. स्क्रिनवर चित्र कसे दिसणार आहे हे लक्षात घेवून लेखकाला चित्राची गती, रोचकता आणि नाट्यात्मकता तसेच कथेचा विकास ध्यानात घेवून स्क्रिप्ट लिहावी लागते. कथाप्रसंग ज्या काही खास पद्धतीने दृश्यात्मक मागणी करतो तसे लेखन केले जावे. कथेतील प्रत्येक घटना कोणत्यातरी विशिष्ट ठिकाणी आणि कोणत्यातरी निश्चित वेळी घडत असते. एका स्थळी आणि एकाच वेळी घडणाऱ्या घटनेतून दृश्याची निर्मिती होत असते. ठिकाण वा वेळ बदलली की दृश्यात बदल होतो. तो वेगळा सीन मानला जातो. कथेचे लहान लहान तुकडे करून त्याचे स्वतंत्र शॉट तयार करावे लागतात. लहान लहान घटनांच्या संकलनातून कथा आकार घेत असते. प्रत्येक दृश्य आपापल्या पद्धतीने आपली भूमिका निभावते. नाट्यात्मकता हे संपूर्ण स्क्रिप्टचेच नाही तर प्रत्येक दृश्यात अनिवार्य तत्व आहे. प्रत्येक शॉट हा अतिशय कमी सेकंदाचा हा भाग असल्याने टाईम लाईनचा विचार करूनच लेखन करावे लागते. स्वैर कल्पना शक्तीचा वापर करता येणे शक्य आहे. त्यासाठी काही स्वातंत्र्य लेखकाला घ्यावे लागते. कथा पडद्यावर कशी मांडली जाणार आहे ते ठरवूनच लेखन करावे लागते. अगोदर ऑडिओ रेकॉर्डिंग असलेल्या गाणे अथवा कवितेचे स्क्रिप्ट लिहिताना ते पुन्हा पुन्हा ऐकत त्यातील मजकूर लक्षात घेवून त्याचे दृश्यात रूपांतर करावे लागते. व स्क्रिप्टमध्ये शब्दबद्ध करावे लागते. प्रत्येक शॉटच्या पूर्वी त्या संदर्भातील तांत्रिक माहिती सविस्तर द्यावी लागते. त्यामध्ये शॉटचा नंबर, शॉटचा नाव, रात्र की दिवस, वातावरण-परिसर (उदा. जंगल, शहर, खेडे, खोली, आकाश, झाडे, नदी..), पात्रांची संख्या/नावे, स्त्री/पुरुष, त्यांचे साधारण वय, त्यांच्या पोशाखा विषयी सूचना, शॉटचा सेकंदामध्ये वेळ व त्याखाली सविस्तरपणे शॉटमधील घटनेचे सविस्तर वर्णन, कॅमे-याचे स्थान, कॅरेक्टरचे संवाद, निवेदन, पार्श्वसंगीत, इतर आवाज, रंगसंगती तसेच जरूर असल्यास काही तांत्रिक माहिती, प्रकाश योजने विषयी सूचना अशा अनेक गोष्टी कराव्या लागतात. हे एक बौद्धिक मेहनतीचे काम असते. पूर्वी हे काम हाताने लिहून केले जात असे, आता कॉम्प्युटरवर केले जाते. लिहिण्याची पद्धत सोपी व साधी ठेवली जाते. ही एक कथाच असते. पण अॅनिमेशन निर्मितीसाठी आवश्यक असणा-या तांत्रिक सूचनाही यामध्येच द्याव्या लागतात. अशी परिपूर्ण स्क्रिप्ट ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट असते.

प्रारूप / फॉर्मॅट

अॅनिमेशनपटाचे नाव :

स्थळ:

पात्रे:

वेळ: दिवस/रात्र

एकूण कालखंड : सेकंद

दृश्य क्रमांक	दृश्य	संगीत/ध्वनी	शॉटचा कालावधी
संख्या	शॉटचे विवरण, वर्णन, अॅनिमेटरसाठी सूचना, कॅमे-याचा अॅ गल रंगसंगती, पात्रे - संवाद	पार्श्व संगीत वा इतर आवाज	कालखंड मिनिटात, सेकंदात

उदाहरण म्हणून एका लोकप्रिय बालगीतातील काही भाग पुढे स्क्रिप्टच्या माध्यमातून लिहून दाखवला आहे. तो तसाच असला पाहिजे असे नाही. लेखकाच्या दृष्टीकोणाबरोबर बदलू शकतो. हे लेखनच पुढील अॅनिमेशनचा पाया असतो हे लक्षात घेऊन लेखन करावे.

नमुना:

अॅनिमेशनपटाचे नाव : नाच रे मोरा

स्थळ : घर व अंगण

वेळ : दिवस

पात्र : एक छोटी परकर पोलक्यातली मुलगी, मोर

एकूण कालखंड : 55 सेकंद

दृश्य क्रमांक	दृश्य	संगीत/ध्वनी	शॉटचा कालावधी
1	स्क्रीनवर एक मुलगी हात वर करून ढगांकडे पाहता नाचत आहे. याच वेळी खाली	गाण्यातील सुरवातीचे संगीत	5 सेकंद

	‘नाच रे मोरा’ हे शब्द येतात.		
2	मुलगी गॅलरीत मोरासारखा नाच करत गाणे गातेय- मुलगी: नाच रे मोरा आंब्याच्या बनात नाच रे मोरा नाच	गाणे व संगीत	20 सेकंद
3	अंगणात पाऊस पडत आहे. मोर पिसारा फुलवून नाचत आहे. मुलगी गाणे गात गात नाचत नाचत जिण्यावरून खाली अंगणात येत आहे. कॅमे-याचा अॅ गल्लदलतो. मुलगी: नाच रे मोरा आंब्याच्या बनात नाच रे मोरा नाच	गाणे व संगीत	5 सेकंद
4	मुलगी अंगणातून आकाशाकडे पाहात आहे. कॅमे-याचा कोन आकाशाकडे आहे. आकाशात ढग जमा झालेत व ते इकडून तिकडे फिरत आहेत.अंधारून आले आहे. वारा सुटला आहे. झाडांची पाने फडफडत आहेत. मुलगी: ढगांशी वारा झुंजलारे काळा काळा कापूस पिंजलारे आता तुझी पाळी वीज देते टाळी(2) फुलव पिसारा नाच... नाच रे मोरा आंब्याच्या बनात नाच रे मोरा नाच	वा-याचा आवाज विजांचा कडकडाट. संगीत व गाणे चालू आहे.	25 सेकंद

समारोप:

अॅनिमेशन ही आजच्या काळातील सर्वात अधिक प्रभावी कला आहे. जाहिरातीला जर पासष्टावी कला म्हटले जात असेल तर अॅनिमेशनला सहासष्टावी कला म्हटले पाहिजे. चित्रहालचाल ही अॅनिमेशनपटाची ताकद असते. कल्पनेला प्रचंड वाव असल्याने मानवाला शक्य नसलेल्या अनेक गोष्टी या माध्यमातून जिवंत केल्या जावू शकतात. सजीव वाटतील अशा चित्रांचे निर्माण 3डी च्या माध्यमातून केले जात आहे. अनेक क्षेत्रांत याचा वापर वाढला आहे. शिक्षणापासून ते संशोधनापर्यंत सर्व क्षेत्रे याने व्यापली आहेत. अशावेळी मराठी लेखकांसाठी स्क्रिप्ट लेखक म्हणून एक मोठी संधी उपलब्ध झाली आहे. थोडीशी तांत्रिक माहिती करून घेतल्यास या क्षेत्रात लेखक म्हणून काम करणा-याचे भविष्य उज्वल आहे.

संदर्भ:

1. महेश देशपांडे, चला शिकूया 3डी अॅनिमेशन, अद्वैत स्टुडिओ प्रा.लि., 2016
2. प्रवीण चंदनशिवे, पटकथा लेखन: स्वरूप आणि व्याप्ती, प्रसार माध्यमांचे बदलते स्वरूप आणि नोकरीच्या संधी, संपा. डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे, सातारा, रिसर्च फॅरट, 2016
3. रोहित कांबळे, अॅनिमेटर, मुलाखत, कोल्हापूर, 2018

बातमी मागची 'बातमी' आणि आजची माध्यमे

मोतीराम पौळ,
संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

बातमी म्हणजे काय?

संवाद हा मानवी स्वभावाचा महत्त्वाचा पैलू आहे. संवादाशिवाय मानवी जीवनाची कोणी कल्पनाही करू शकत नाही. हजारो वर्षांपासून मानवी समाज संवाद साधण्यासाठी कालानुरूप अनेक प्रसारमाध्यमांचा वापर करत आलेला आहे. चित्र, खुणा, दवंडी, कबुतर, पत्र ही काही त्याची बदलती उदाहरणे आहेत. आज २१ व्या शतकातील प्रसारमाध्यमे तंत्रज्ञानाने प्रगत आणि टेक्नोसॅव्ही झाली आहेत. उदा. ग्रामोफोन, रेडिओ, टीव्ही, वर्तमानपत्र, मोबाईल, सोशल मीडिया, इंटरनेट इ. याद्वारे आज क्षणात जगात कुठेही संवाद साधू शकतो. बोलू शकतो. प्रसारमाध्यमात हा झपाट्याने झालेला क्रांतिकारी बदल म्हणावा लागेल.

वर्तमानपत्रात बातमी, मुलाखती, लेख, अग्रलेख, जाहिरात छापून येतात. यात आपण बातमी जास्त काळ वाचतो. मग बातमी म्हणजे काय? तर आपल्या सभोवती किंवा आजूबाजूला घडणाऱ्या विविध प्रकारच्या घटना, घडामोडींना साधारणपणे 'बातमी' असे संबोधले जाते. छेथड या इंग्रजी शब्दावरून छ- नॉर्थ, ए- ईस्ट, थ- वेस्ट आणि ड-साऊथ म्हणजे सर्व दिशांना घडणाऱ्या घटनांचे वार्ताकिन म्हणजे बातमी. शिवाय लोकांना वाचण्यात विशेष सारस्य असणाऱ्या घटना म्हणजे बातमी, अशीही बातमीची व्याख्या केली जाते. थोडक्यात बातमी म्हणजे वर्तमानपत्रात छापून येणाऱ्या आणि आपल्याला माहित नसलेल्या घटना माहिती करून घेणे होय.

बातमीचे विषय किंवा प्रकार

बातमीचे उगमस्थान हे निश्चितच ठामपणे सांगता येत नाही. आपल्या आजूबाजूला अनेक घटना घडत असतात. पण बातमीचा आवाका मात्र विश्वव्यापी आहे. त्यामुळे बातमीचे विषय किंवा प्रकार विविधांगी आहेत. काही बातम्या घडणार हे आपल्याला माहित असतात. तर काही बातम्या अचानक घडतात. नियोजित कार्यक्रम, सभा, संमेलने, चर्चासत्रे, राजकीय मेळावे, निवडणुका, निकाल, शैक्षणिक, गुन्हेगारी, अपघात, विज्ञान-तंत्रज्ञान, नैसर्गिक संकटे, कृषी, आरोग्य, प्रशासन, क्रीडा, मनोरंजन, प्रसिद्ध व्यक्तिमत्त्व, हवामान, संघर्ष, धर्म, सामाजिक-आर्थिक घडामोडी असे अनेक बातमीचे विषय किंवा प्रकार सांगता येतील. एका छोट्या खेड्यापासून ते न्यूयॉर्कपर्यंत अशा जगभरातून वर्तमानपत्राच्या कार्यलयात बातम्यांचा ओघ येतो. वर्तमानपत्राच्या कार्यालयातील सर्वात महत्त्वाचा व्यक्ती म्हणजे 'उपसंपादक' असतो. तो बातम्यांवर संस्कार आणि त्यांची वर्गवारी करून संपादित केलेल्या बातम्या पुढे पाठवत असतो. त्यावरून बातमी कोणत्या विषयाची किंवा प्रकारची आहे हे आपल्या चटकन लक्षात येते. थोडक्यात बातमी म्हणजे काय आणि त्याच्या विषयाचा आवाका आपल्या लक्षात आला असेल. शिवाय बातमी आणि प्रचार यातील फरक लक्षात घेतला पाहिजे. पेड लेखाच्या माध्यमातून प्रचार साधला जातो. त्यासाठी पैसे दिले जातात. ती बातमी असल्याचे भासवले जाते, पण ती बातमी नसते. तटस्थपणे लिहिलेली, वृत्तमुल्य असलेली समाजावर सकारात्मक परिणाम करणारीच बातमी असते.

बातमी मागची 'बातमी'

वर्तमानपत्र, टीव्ही, रेडिओ यावर आपण रोज शेकडो बातम्या वाचत, पाहत, ऐकत असतो. यात अनेक प्रकारच्या बातम्या आपल्याला आढळतात. एखाद्या कार्यालयातील भ्रष्टाचार अनेक पुराव्यांसह शोधून काढणे, नट-नट्यांची प्रेमप्रकरण, मंत्र्यांची आतली प्रकरणे, सरकारी कामातील अनियमितता आणि सावळा गोंधळ अशा कित्येक बातम्यांचा समावेश वर्तमानपत्रात असतो. अशा बातम्यांना विशेष बातमी किंवा बातमी मागची 'बातमी' म्हणतात. कोणत्याही एखाद्या प्रकरणाचा पाठपुरावा करणे, ते बाहेर काढणे किंवा त्याचा छडा लावणे यासाठी पत्रकार अनेक तथ्य गोळा करून सदरील बातमी मागची बातमी वर्तमानपत्रात छापत असतात. अशा बातम्या आपल्याला सर्रास दिसतात. अशा बातम्यांसाठी पत्रकार नेमकी काय काळजी घेतात, ते कसे काम करतात या लक्षात घेतले पाहिजे. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास स्टिंग ऑपरेशन म्हणजे बातमी मागची बातमी होय.

सकाळी वृत्तपत्र वाचायला घेतल्यानंतर सर्वप्रथम नजर जाते ती त्या दिवशीच्या 'खळबळजनक' बातमीकडे. या बातम्या फक्त नुसत्या मनोरंजक नसतात, उलट या बातम्या समाजमनावर मोठा प्रभाव पाडतात, त्यातून अनेकदा अपेक्षित बदलही घडतात. काही अनिष्ट गोष्टींना पायबंदही होऊ शकतो. अशा 'आतल्या' बातम्या पत्रकार मिळवतो तरी कशा? काही बातम्या अगदी सहज गप्पा मारताना मिळून जातात, तर काही खास बातम्या सोर्ससकडून मिळतात. कित्येक बातम्या

या उच्चपदस्थांचा विश्वास संपादन करून मिळवलेल्या असतात, तर काही अगदी अपघाताने मिळतात. बातमी मागची बातमी किंवा कोणतीही विशेष बातमी मिळवण्यामागे पत्रकाराची चिकाटी, जनसंपर्क, कौशल्य, दूरदृष्टी आणि कल्पकता पणाला लागलेली असते. कसलेले पत्रकार अशा बातम्या सहज मिळवतात. गुन्हेगारी जगतातील बातम्या देणारे पत्रकार तर जीव धोक्यात घालून बातमी मागची बातमी वाचकांसमोर ठेवतात.

बातमी मागची बातमी आणि समाजमाध्यमे

फेसबुक, व्हाट्सअप, ट्विटर, इन्स्टाग्राम असा समाजमाध्यमांचा मोठा आवाका प्रत्येकाच्या हातात आला आहे. यावर कोणतीही घटना पोस्ट करून लाखो लोकांपर्यंत काही मिनिटात पोहचवू शकतो. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून बातमी सध्या वाऱ्यासारखी पसरते. यामध्ये कोण कोणती बातमी व्हायरल करेल याचा काही नेम नाही. सोशल मीडियावर बातमीची सत्यता, वस्तुनिष्ठता याची खातरजमा न करता बातम्या फॉरवर्ड केल्या जात आहेत. यामुळे नक्कीच लोकांच्या मनात संभ्रम निर्माण होतो. अशा फेक न्यूजचे सध्या पेव फुटले आहे. या व्हायरल झालेल्या किंवा केलेल्या फेक न्यूजच्या मुळाशी जाऊन अनेक पत्रकार सत्यता बाहेर काढतात. अनेक न्यूज चॅनेलवर असे फेक न्यूजचे कार्यक्रम दाखवले जातात. त्यातून बातमी मागची बातमी अर्थात खरी बातमी समोर आणली जात आहे. वर्तमानपत्राच्या बाबतीतही अनेक फेक न्यूजच्या मुळाशी जाऊन त्यातून खरी बातमी अशी नव्हती तर अशी होती, याचा उलगडा केला जात आहे. एखाद्या बातमीच्या मुळाशी जाऊन खऱ्या बातम्या विविध खबरे, सोर्स वापरून खरे प्रकरण बाहेर काढणे म्हणजेच बातमी मागची बातमी समाजासमोर आणणे होय. वस्तुनिष्ठ, सत्य आणि सकारात्मक पत्रकारितेचे हे नक्कीच मोठे काम आहे. ज्यामुळे समाज माध्यमांवरील खोट्या बातम्यांची सत्यता बाहेर येते.

समाज माध्यमांवर सध्या ट्रोल हा प्रकार सर्रास सुरू आहे. एखाद्या बातमीच्या अनुषंगाने किंवा एखाद्या मांडलेल्या मतावर एखाद्या व्यक्तीला, संस्थेला ट्रोल केले जात आहे. पेड ट्रोल हे ट्रोलिंगचे काम करतात. हा प्रकार सध्या माध्यमात फोफावत आहे. माध्यमात यावर बातम्या येऊन त्यावर उलट- सुलट चर्चा होते. काही माध्यमांनी विरुद्ध विचारधारेच्या व्यक्तीला ट्रोल केल्याचे दिसून आले आहे. आतली बातमी देण्याच्या नादात अशा प्रकारच्या बातम्यांना खतपाणी मिळण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. याकडे माध्यमांनी सजगतेने पहिले पाहिजे.

बातमी मागची बातमी शोधताना आणि सोशल मीडियाच्या वेगाला टक्कर देण्यासाठी अनेक वर्तमानपत्रे, चॅनेल पत्रकारितेची मूल्ये पायदळी तुडवून बातम्या शोधण्याचा प्रयत्न करत आहेत. याचा विपरीत परिणाम होतो आहे. नकारात्मक पत्रकारिता पुढे येण्याची चिन्हे स्पष्ट दिसतात. यासंदर्भात 'इंटरनेटच्या जाळ्यात वृत्तपत्रे' या लेखात अभिजित रणदिवे यांचे निरीक्षण महत्वाचे आहे. ते लिहितात, 'समाजात एखादी घटना समोर घडताच आजचा स्मार्टफोनधारक फोटोसकट 'ब्रेकिंग न्यूज' देऊ शकतो आणि ती सोशल मीडियावर तात्काळ पसरते किंवा 'व्हायरल होते'. सामान्य लोकांनी पुरवलेल्या आणि व्हायरल होऊ शकणाऱ्या मजकुराचं झटपट वर्गीकरण करून ते इतरांपर्यंत पोहोचवणारी 'बझफीड' सारखी कंपनी आज मोठ्या प्रमाणात निधी उभा करून वार्ताकनाच्या क्षेत्रात शिरू पाहते आहे. लोकांनी कोणत्या बातम्या वाचाव्यात हे ठरवण्यासाठी भरपूर पगार घेणारे वृत्तपत्रव्यवसायातले लोक कालबाह्य होणार असेही अंदाज त्यामुळे बांधले जाऊ लागले आहेत. ह्याला तोंड देण्यासाठी वृत्तपत्रव्यवसाय अधिकाधिक सनसनाटी आणि बेमुर्वतखोर होऊ लागला आहे. बातमी मिळवण्यासाठी लोकांचे फोन बेकायदेशीररीत्या हॅक केल्यामुळे मीडिआसम्राट रूपाट मर्डोकच्या 'न्यूज ऑफ द वर्ल्ड' ह्या बहुखपाऊ ब्रिटिश वृत्तपत्राला गाशा गुंडाळावा लागला ही २०११ मधली घटना ह्या संदर्भात बोलकी होती. सनसनाटी बातम्या कमीत कमी खर्चात मिळवण्याच्या हव्यासापोटी कायद्याची पायमल्ली आणि तरीही चौकशी होऊ नये म्हणून ब्रिटिश पंतप्रधानांवर दबाव आणण्यापर्यंतचे प्रकार त्यात घडले.'

बातमी मागची बातमी : काही प्रकरणे

भारत-फ्रान्स यांच्यातील राफेल विमान खरेदी प्रकरण जगभर गाजत आहे. अनेक राजकीय पक्षांनी हे प्रकरण लावून धरले आणि संसदेत आणि देशभर आवाज उठवला. माध्यमांनी या प्रकरणाची माहिती अधिकार आणि दोन्ही देशातील आणि कागदपत्रांच्या आधारे सर्व बाजू समोर आणल्या. त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाने विमानांची किंमत बंद लिफाफ्यात सादर करण्यास सांगितले. पत्रकारांनी- माध्यमांनी हे प्रकरण लावून धरले आणि अनेक तथ्य समोर येत आहेत. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने बातमी मागची बातमी म्हणून या प्रकरणाकडे उत्तम उदाहरण म्हणून पाहू शकतो. 'पेड न्यूज, नीरा राडिया प्रकरण, कॅश फॉर व्होट प्रकरणात स्टिंग ऑपरेशन केले गेले. त्याबद्दल भरपूर चर्चाही झाली आहे. पत्रकारितेच्या विश्वासाहर्तेपुढे जगभरात प्रश्नचिन्हे उभी केली गेली. पूर्वीसारखीच प्रामाणिकपणे, सचोटीने काम करणारी माध्यमे आणि पत्रकार काम करता आहेत. पण अशा प्रकरणामुळे साऱ्या पत्रकारितेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करता येणार नाही. मात्र

विश्वासाहता कमी होत चालली आहे याकडे दुर्लक्ष करणे म्हणजे 'पालथ्या घागरीवर पाणी' टाकण्याचा प्रकार होईल. त्यामुळे माध्यामांनी या स्पर्धेत झोकून देण्यापेक्षा सावरले पाहिजे.

दुसरी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे 'ब्रेकिंग न्यूज किंवा प्रथम बातमी' देण्याची जणू माध्यमांमध्ये स्पर्धा लागली आहे. हे प्रकरण एवढे पुढे गेले आहे की, बातमीची कोणतीही शहानिशा न करता अशा बातम्या चनेलवर चालवल्या जातात. 'विधान परिषदेच्या निवडणुकीत विजय सावंत पडले आणि अभिषेक बच्चनचे लग्न यापूर्वीच झाले होते' या बातम्या दाखवल्या गेल्या. पण काही तासात या बातम्या खोट्या असल्याचे समोर आले. पण यामुळे सदरील वृत्तवाहिनी यांची नाचक्री झालीच शिवाय यामुळे विश्वासहता गमावण्याचा धोका निर्माण झाला. त्यामुळे बातमी मागची बातमी देण्याच्या स्पर्धेत माध्यमांनी सजग राहिले पाहिजे.

माध्यमांची वाटचाल : काही निरीक्षणे

प्रेस ट्रस्ट ऑफ इंडिया ही संस्था माध्यमांवर नजर ठेऊन असते पण माध्यमांविषयीचं ध्येयधोरण ठरवण्यापुढे या संस्थेची मजल जात नाही. प्रसार माध्यमांवर सतत नजर ठेऊन त्यावर बोलणारी किंवा विश्लेषण करणारी यंत्रणा आपल्याकडे उपलब्ध नाही. देशात जेष्ठ पत्रकार, जाणकार, अभ्यासक वेळोवेळी माध्यमांतील विसंगती आणि भूमिकेवर बोट ठेवत असतात. त्यांच्या उणीवा, त्रुट्या यांची जाणीव करून देत असतात. हीच एवढी आपल्या माध्यमविश्वाची जमेची बाजू म्हणावी लागेल. शिवायपत्रकारितेच्या एकूण बदल्या काळातील वाटचालीसंदर्भात जाणकार अभ्यासक, जेष्ठ पत्रकारांनी आपली रोखठोक भूमिका मांडली आहे. यामध्ये माध्यमांच्या एकूण परिघाचा अभ्यास करून यासंदर्भात आपले निरीक्षण नोंदवले आहे. त्यातील काही महत्वाची निरीक्षणे पाहिल्यास माध्यमांचे सध्याचे स्वरूप आणि वाटचाल आपल्या लक्षात येईल.

वर्तमानपत्रे समाजाचा आरसा असतात. इथे छापून आलेली बातमी समाजावर चांगला किंवा वाईटपरिणाम करत असते. कारण लोकांचा यावर विश्वास असतो. त्यामुळे पत्रकाराने, संपादकाने सजग राहून लोकशाहीच्या चौकटीत काम केले पाहिजे. सामाजिक मूल्ये जपणारी पत्रकारिता हरवत चालली आहे, असे नेहमी म्हटले जाते. व्यवसायिकतेबरोबरच समाजाशी बांधिलकी जपत लोकशाहीचा हा चौथा स्तंभ आणखी बळकट करण्यासाठी जबाबरीने आणि प्रामाणिकपणे काम केले तर वर्तमानपत्रांचे, वृत्तवाहिन्यांचे समाजातील स्थान बळकट होईल.

संदर्भ :

1. बातमीदारी - सुनील माळी
2. बातमी मागची बातमी - जयप्रकाश प्रधान
3. दै.सकाळ, लोकमत, महाराष्ट्र टाइम्स, लोकसत्ता, पुढारी, उद्याचा मराठवाडा आणि एबीपी माझा, न्यूज १८ लोकमत, झी २४ तास, टीव्ही ९ मराठी, साम यांच्या बातम्या
4. कुमार केतकर, विश्राम ढोले, सुभाष नाईक अभिजित रणदिवे, राजा पिंपरखेडकर यांच्या लेखांचे संदर्भ

अध्ययन-अध्यापनातील भाषिक कौशल्ये

डॉ. गिरीश मोरे

सहयोगी प्राध्यापक, राजर्षी शाहू कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
रुकडी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर

विचार आणि भावना व्यक्त करण्यासाठी भाषा हे साधन उपयोगी पडते. हावभावातून ध्वनिरूपात भाषा कधी आली हे सांगणे अवघड आहे. ती लिखित रूपात कधी आली हे मात्र सांगता येते. हावभाव, ध्वनी आणि चिन्ह रूपातली भाषा हे मानवाच्या प्रगतीचे सर्वात मोठे साधन आहे. ती नैसर्गिक नसूनही नैसर्गिक वाटते. तिचे असणे हे मानवाचे असणे आणि तिचे नष्ट होणे हे मानवाचे नसणे होय. व्यक्ती, समाज, देश आणि जगाच्या अस्तित्वासाठी ती एक गरज बनली आहे. कोणत्याही प्रकारचा आणि कोणत्याही पातळीवरचा व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी तिच्यासारखे दुसरे साधन नाही. त्यामुळे भाषा ही मानवासाठी अनन्यसाधारण असते.

मानवाच्या विविध व्यवहारांमध्ये शिक्षणव्यवहाराला विशेष स्थान मिळाले आहे. शिक्षण प्रक्रियेत अध्ययन आणि अध्यापन हे केंद्रस्थानी असते. त्यासाठी भाषा आवश्यक असते. त्यामुळे शिकता आणि शिकविता येते. शिकण्याचा क्रम अगोदरचा, त्यानंतर शिकविण्याचा. ऐकून-पाहून शिकण्यास अनौपचारिक अध्ययन म्हणतात तर शाळा-कॉलेजमध्ये जाऊन, वाचन करून शिकण्यास औपचारिक अध्ययन म्हटले जाते. हे भाषेशिवाय साध्य होत नाही. कला, वाणिज्य, विज्ञान, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, कायदा असे कोणतेही क्षेत्र असले वा कोणतेही विषय असले तरी भाषा हे साधन जवळ असावेच लागते. प्रस्तुत ठिकाणी अध्ययन-अध्यापनात भाषेचा साधन म्हणून कसा उपयोग होतो, तो कसा झाला पाहिजे, त्यातून व्यक्तिमत्त्व कसे विकसित होते याचा शोध घ्यावयाचा आहे.

भाषिक कौशल्ये म्हणजे काय?

समाजात वावरत असताना अनेक व्यवहार पूर्ण करावे लागतात. त्यासाठी भाषा आवश्यक असते. समाजाचा सदस्य म्हणून प्रत्येकाला सामाजिक व्यवहार पार पाडावा लागतोच. भाषा आहे म्हणून व्यवहार सुलभ होतात. बोलणे आणि ऐकणे हे भाषेचे प्रथम कार्य असते, ती प्राथमिक गरज असते. तिच्यात सहजता असते. त्यात विशेषता असत नाही. मात्र दैनंदिन व्यवहारापलीकडे जाऊन जेव्हा माणूस विशेष बाबींसाठी बोलतो वा भाषेचा वापर करतो तेव्हा भाषिक कौशल्याचा आरंभ होतो.

भाषिक कौशल्ये संपादन करणे ही प्रयत्नसाध्य बाब आहे. त्यासाठी विशेष प्रशिक्षण घ्यावे लागते. ती आत्मसात करावी लागतात. लिखित भाषा ही शिकावी लागते. तिच्या दृश्य चिन्हांचा लिहून, गिरवून सराव करावा लागतो. व्याकरणिक संबंध समजून घ्यावे लागतात. लिखित शब्दांच्या क्रमांमुळे येणारी अर्थभिन्नता लक्षात घ्यावी लागते. शब्दरचनेमुळे येणारी अर्थविविधताही अभ्यासावी लागते. त्यामुळे होणारे सर्जन कळणे हे भाषिक कौशल्यासाठी आवश्यक असते. विविध माध्यमात भाषा कशी वापरली जाते याकडेही लक्ष द्यावे लागते. उदा. संवाद लेखन, पत्रलेखन, इतिवृत्त लेखन, बातमी लेखन, मुलाखत लेखन, पटकथा लेखन वगैरे.

लिखित भाषिक कौशल्याबरोबरच मौखिक भाषिक कौशल्येही प्रयत्नसाध्य असतात. भाषण, वक्तृत्व, अभिवाचन, सूत्रसंचालन, कथाकथन, मुलाखत, बातमी वाचन, समूहचर्चा, गायन अशा किती तरी प्रसंगांवेळी व्यवहारिक बोलणे शक्य नसते. त्यासाठी विशेष पातळीवर जाऊन विशेष उच्चारसह बोलावे लागते. त्यामध्ये कुशलता संपादन करावी लागते. कमेंट्यासमोर बोलणे आणि त्याशिवाय बोलणे यात फरक असतो. सभोवतालच्या व्यक्तींबरोबर बोलणे आणि नाटकात रंगमंचावर इतर पात्रांशी बोलणे यात किती तरी अंतर असते. अभिनय आणि संवादफेक यांमध्ये कमालीचे चढ-उतार करावे लागतात. शिक्षणाच्या प्रक्रियेतही भाषिक कौशल्ये आत्मसात करावी लागतात. अध्ययन आणि अध्यापन कसे करावे? त्यासाठी भाषा कशी उपयोगी पडते? याचाही विचार करावा लागतो.

शिक्षक-विद्यार्थी आणि भाषा

शिक्षक हा आरंभापासून शेवटपर्यंत विद्यार्थीच असतो, किंबहुना त्याने विद्यार्थी असले पाहिजे ही अपेक्षा

असते. त्यानंतर तो शिक्षक असतो. विद्यार्जनाचे, ज्ञानार्जनाचे म्हणजेच अध्ययनाचे कार्य हे अव्याहतपणे सुरू असते. विद्यार्थ्यांसाठी तर ते आवश्यकच असते. अध्ययन-अध्यापन हे भाषेशिवाय शक्य नसते. त्यामुळे शिक्षक आणि विद्यार्थी यांना दैनंदिन व्यवहारी भाषेपेक्षा विशेष भाषिक कौशल्ये आत्मसात करावीच लागतात.

अध्ययन हे वाचनापासून सुरू होते. आरंभी चित्रांचे, प्रसंगांचे वाचन कसे केले जाते हे शिकविले जाते. त्यानंतर अक्षरांचे वाचन शिकविले जाते. त्याबरोबरीने अक्षर कसे लिहावे, हे शिकविले जाते. वाचन आणि लेखन हे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. त्यात भाषा ही केंद्रस्थानी असते. वाचताना शब्द, शब्दाचा अर्थ, वाक्य, वाक्याचा अर्थ, अनेक वाक्यांचा बनलेला परिच्छेद आणि त्याचा अर्थ असा क्रम लावला जातो. वाचताना आपण फक्त भाषा वाचत नसतो; किंवा शब्दांच्या रूपाचाच विचार करित नसतो; त्यातून ध्वनित होणाऱ्या आशयाकडेही लक्ष असते.

वाचन हे शिक्षक, विद्यार्थी आणि एकूणच मानवाला समृद्ध करित असते. माहितीच्या आधारे ज्ञानार्जन करण्यासाठी वाचन आवश्यक असते. त्यामुळे शिक्षकाने बालवाडी ते संशोधक विद्यार्थ्यांपर्यंत वाचन कसे करावे, हे आरंभी शिकविले पाहिजे. वाचन हे भाषिक कौशल्ये प्राप्त करण्याची पहिली पायरी आहे. शिक्षक तो बालवाडीचा असो वा एम्. फिल., पीएच. डी. चा मार्गदर्शक; त्याने वाचन केलेच पाहिजे. डॉ. सुनीलकुमार लवटे म्हणतात, “शिक्षक मुळात ज्ञानसाधक असतो. त्याचे काम ज्ञानवहनाचे तसेच ज्ञाननिर्मितीचे असते.” (पृ. १६०) “रोज वाचल्याशिवाय न झोपणारा शिक्षक सजग.” (पृ. १६५) जेवढे वाचले जाईल तेवढे कमीच असते. वाचनाचे हे व्यसन विद्यार्थ्यांवर संस्कारित झाले पाहिजे.

लेखन ही भाषिक कौशल्य आत्मसात करण्याची दुसरी पायरी आहे. अक्षर गिरवणे वा स्वतंत्रपणे लिहिणे यापूर्वी उभ्या-आडवा-तिरक्या-गोलाकार रेषा ओढणे हा लेखनाचा आरंभ असतो. पुढे शब्द, वाक्ये, परिच्छेद पासून ते लेखनसर्जनता ही लेखनाची क्रमशः वाटचाल असते. वाचताना काय व कसे वाचावे तसे लिहिताना काय व कसे लिहावे? याची तयार करून घेणे शिक्षकाचे कर्तव्य असते. त्यासाठी व्यवहारभाषा, साहित्यभाषा आणि शास्त्रभाषा यांचे आकलन शिक्षकाने करून घेतले पाहिजे.

लेखनशुद्धतेकडे दुर्लक्ष म्हणजे सार्वत्रिक, एकसंध लेखनसंहितेपासून दूर जाणे. ऱ्हस्व- दीर्घाच्या चुका शोधण्याची टिंगल केली जाते. यापेक्षा आशय महत्त्वाचा असा दुराग्रह व्यक्त होताना आढळतो. याकडे शिक्षकाने दुर्लक्ष केले पाहिजे. अठ्ठ्याहत्तर की अष्टयाहत्तर, प्रतीक्षा की प्रतिक्षा, प्रतीती की प्रतिति, प्रतीक की प्रतीक, जाऊ की जावू अशा लेखनात अर्थ बदलत नाही. मात्र शील (शिल) सारख्या किती तरी शब्दांमधील ऱ्हस्व-दीर्घ शब्दांचे अर्थ बदलून टाकतात. इंग्रजीत स्पेलिंगची एक चूक अर्थ बदलून टाकते. उदा. No (No.), loose (lose), जपलश (one's), road (rode). मराठीतील सारख्या वाटणाऱ्या उच्चारातील शब्द लिहिताना चूक झाली की गोंधळ उडतो. उदा. अरक्षित (आरक्षित), अमिष (आमिष), अश्विन (आश्विन), अळी (आळी), किंतु (किंतू). त्यामुळे शिक्षकाचा वाचन-लेखनातला अचूकपणा हा विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासातला मोठा वाटा असतो.

भाषा, उच्चार, लेखन आणि अध्यापन

शिक्षक हा महाराष्ट्रातल्या कोणत्याही जिल्ह्यात, तालुक्यात वा गावात नोकरी करित असतो. त्याची एक बोलीभाषा असते, याशिवाय पुस्तके वाचून, शिकून बनवलेली एक भाषा असते. त्याच्यासमोरचे विद्यार्थी हेही विशिष्ट एका बोलीभाषेतून वाढलेले असतात. वर्गात शिकवित असताना त्याने कोणत्या भाषेत शिकवावे हा मोठा प्रश्न शिक्षणव्यवस्थेपुढे आहे. अभ्यासक्रमाला लावलेली पाठ्यपुस्तके (भाषा विषयाचे सोडून) प्रमाणभाषेत (शास्त्रभाषेत) असतात, त्याला ग्रांथिक भाषा असेही म्हणतात. शब्द म्हणजे अनुभव असतो. पुस्तकातला शब्द हा विद्यार्थ्यांसाठी अनुभवशून्य असेल तर शिक्षकाचा कस लागतो. आज दळणवळणाच्या सोयींमुळे प्रत्येक वस्तू प्रत्येक ठिकाणी भ्रमण करित आहे. एके काळी ‘अननस’ आणि ‘फणस’ हे शब्द काही प्रदेशासाठी अनुभवशून्य होते. शिक्षक हा पूर्वी पाठ (मुखोदगत) करून घेत होता. शिकवायचे वा कल्पनेने अनुभूती देण्याचा प्रयत्न होत नव्हता. आजचा शिक्षक हा कोणत्या समस्येला तोंड देत आहे, याचाही अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

महाविद्यालयीन स्तरावर कथा-कादंबरीतील कित्येक शब्द विद्यार्थ्यांना समजत नाहीत. त्या त्या परिसरातील बोलीतले शब्द वाचताना शिक्षक-प्राध्यापकांची दमछाक होते तिथे विद्यार्थ्यांचे काय होणार हा प्रश्न आहे. 'रथचक्र' मध्ये 'फाका' या शब्दाचा अर्थ होळीतील अश्लिल शिव्या असा आहे हे शिक्षकाने समजावून सांगितले तर कळेल. 'तणकट' मधील 'गुलबा', 'रोबाटन' असे शब्द खास बोलीतले आहेत. अध्ययन सुलभ व्हावे यासाठी शिक्षकाने त्या त्या बोलीतील शब्दांचे प्रमाण भाषेतील पर्यायी शब्द व अर्थ समजून घेतले पाहिजे व विद्यार्थ्यांना सांगितले पाहिजे.

शिक्षक हा बहुबोलीभाषिक असला पाहिजे. मराठीच्या बोलींचे किमान ज्ञान त्याच्याकडे असले पाहिजे. विद्यार्थ्यांना त्याच्या बोलीसह प्रमाणभाषेकडे आणण्याचे कार्य शिक्षकाचे असले पाहिजे. एखाद्याच्या बोलीतील शब्द हे त्याला लाजिरवाणे वाटणे हे शिक्षकाचे अपयश असते. 'काय अशुद्ध बोलतोस?' असे शिक्षक म्हणतो तेव्हा विद्यार्थी शिक्षणापासून, भाषेपासून तुटत असतो हे शिक्षकाने लक्षात ठेवले पाहिजे. बोली आणि प्रमाणभाषा यांची सरमिसळ होत जाणे हे चांगल्या अध्यापनाचे व शिक्षकाचे लक्षण मानले पाहिजे.

मराठी भाषेचे उच्चारशास्त्र विकसित झालेले नाही. एखाद्या शब्दाचा विशिष्ट असा उच्चार असावा याविषयी इंग्रजी भाषेप्रमाणे नियमावली निर्माण झालेली नाही, हे चांगले की वाईट? हा मुद्दा वेगळा. मराठीच्या विविध बोली आणि परिसरामुळे एकच एक उच्चार असणे असंभव आहे. अशा वास्तवात वर्गात शिक्षकाने काय केले पाहिजे? कोणते उच्चार विद्यार्थ्यांना ऐकवले पाहिजे? याचा विचार झाला पाहिजे.

अध्यापनाची भाषा कोणती असावी?

शिक्षकासमोर एकाच भाषिक पातळीवरचा विद्यार्थी नसतो. सर्वांना समजेल कळेल अशा रीतीने शब्दांचे उच्चार केले पाहिजेत. एखाद्या शब्दाचा बोलीतील आणि प्रमाणभाषेतील उच्चार सादर केला पाहिजे. 'इळनमाळ' हा शब्द 'इळ न माळ', 'इळन माळ', 'इळ नमाळ' अशा विविध उच्चारातून नेमक्या उच्चारार्थ नेला पाहिजे. 'तज्ज' ह्या शब्दाचा उच्चार भाषेचे शिक्षक वेगळा करतात आणि सामाजिक शास्त्राचे शिक्षक वेगळा करतात. कुणी तज्ज, कुणी 'तज' तर कुणी 'तज्ज' असा उच्चार करतात. 'वाड्मय' हा शब्द इतर शास्त्राचे विद्यार्थी व शिक्षक वाड्मय असा करतात.

इंग्रजी शब्दांच्या उच्चारांमध्ये फारच काळजी घेतली पाहिजे. उच्चार काहीसा एकच मात्र स्पेलिंग वेगळे असते. अशा वेळी वाक्यागणिक तो शब्द अर्थदृष्ट्या समजून घेतला पाहिजे. उदा. New-Knew, Heart-Hurt, Know-No, Ear-Year, Chief-Cheap इंग्रजी भाषेतील अशा शब्दांची यादी खूप वाढत जाते. लॉज (lodge) आणि लोदगे, नेचर (nature) आणि नटुरे अशा शब्दांतल्या उच्चारतले विनोद जुने असले तरी शिक्षकाने त्याविषयी गंभीर असले पाहिजे. 'Computer' या शब्दाचे कॅम्प्युटर, कम्प्युटर, कॉम्प्युटर असे वेगवेगळे उच्चार करणारी मंडळी आहेत. अशा वेळी विद्यार्थ्यांनी कुणाचे ऐकून अनुकरण करायचे? मराठीतले आव्हान आणि अवाहन हे असेच शब्द आहेत.

मराठी भाषेतील नाव आणि आडनाव सहज समजू शकतात, पण इंग्रजीतले लिंगभेद कळत नाहीत. उदा. डॅनी कौटर, केट मिलेट, बेथ गिलिस, जॉर्ज एलियट, हिल्ड डॉमिन, रूथ मूर हे लेखक की लेखिका, हे इंग्रजी शिक्षकास कळेल (?) पण मराठी शिक्षकास ते समजून घेणे आवश्यक आहे. शिरीष पै, आरती प्रभू, विंदा करंदीकर या नावातले लिंगभेद मराठी शिक्षकांना समजेल (?) पण इतरांसाठी ती शिकण्याची बाब आहे. शिक्षकाने अध्ययनातून हे अवगत करून घेतले पाहिजे आणि विद्यार्थ्यांना सांगितले पाहिजे.

एकाच आडनावाचे दोन लेखक असतील तर पहिल्या नावासह आडनाव उच्चारले पाहिजे. दया पवार की ज. वि. पवार? दादासाहेब मोरे की शेषराव मोरे? बागूल की बागल? ना. ह. आपटे की ह. ना. आपटे? सॅम्युअल जॉन्सन की बेन जॉन्सन? ज्या व्यक्तीचा संदर्भ द्यायचा आहे, त्याचे पुरते स्पष्टीकरण शिक्षकाने दिले पाहिजे. शिक्षक तो भाषेचा-साहित्याचा असो वा विज्ञान आणि सामाजिक शास्त्रांचा, त्याला भाषेचे, शब्दांचे, संकल्पनांचे पुरेसे ज्ञान असेलच पाहिजे. हा आमचा प्रांतच नाही ही इतर विषयांच्या शिक्षकांची मानसिकता बदलली पाहिजे.

अध्यापन करताना शिक्षकाने केवळ मौखिक भाषेचा उपयोग करून उपयोगाचे नसते. शिक्षकाची देहबोली, अभिनय, सूचक अंगविक्षेप, चित्र, चलचित्र, ध्वनिमुद्रित भाषा, आकृत्या, रेषा, पुस्तक, वर्तमानपत्र, नियतकालिक, छायाचित्र, फळ्यावरील शीर्षक, उपशीर्षक, क्रमांक (अंक व अक्षरी), संगीत, नृत्य, वास्तू, शिल्प, संगणक, मोबाईलची भाषा अशा विविध भाषांसह अध्यापन आवश्यक असते. विद्यार्थ्यांच्या चेहऱ्यावर विविध चिन्ह असतात, सूचक भाषा असते तीही शिक्षकाने अवगत केली पाहिजे. अशा व इतर अनेक भाषिक कौशल्यांसह अध्ययन-अध्यापन पार पडणे गरजेचे आहे.

समारोप

शिक्षक हा भाषेचा असो वा इतर कोणत्याही विषयाचा, त्याला भाषाज्ञान पुरेसे अवगत असेल तरच तो उत्तम अध्यापन करू शकतो. शिक्षकाचे उच्चार स्पष्ट असले पाहिजे. समोरच्यासह मागील सर्व विद्यार्थ्यांना ते ऐकू गेले पाहिजे. वागिंद्रियातील विविध अवयवांचा अचूक, हवा तेवढा वापर केला पाहिजे. एखादा उच्चार क्लिष्ट असेल, अपरिचित असेल तर तो पुन्हा पुन्हा उच्चारला पाहिजे. उच्चारक्षमता कमी पडत असेल तर तो शब्द फळ्यावर लिहिला पाहिजे. लिहिताना फळ्याकडे तोंड असते, त्यामुळे लिहिणे पूर्ण होईपर्यंत बोलणे थांबवले पाहिजे. अन्यथा शिक्षक स्वतःशीच बोलत आहे, असा विद्यार्थी समज करून घेऊ शकतो. अध्ययनातला तो मोठा अडथळा असतो. घाईघाईने उच्चार करणे हे विद्यार्थ्यांच्या श्रवणशक्तीची परीक्षा घेणारे असते. परंतु अत्यंतिक संधपणे, दोन शब्दांमध्ये अकारण अंतर ठेवून बोलणे कंटाळवाणे, काही वेळा विनोदी ठरते. फळ्यावर एखादा शब्द लिहिताना तो व्याकरणशुद्ध, अचूक स्पेलिंगसह लिहिला पाहिजे. आपलेच लिहिणे बरोबर आहे हा हट्ट अध्यापनातला दोष समजला जातो. जाऊ की जावू, ठेवू की ठेऊ, गाऊन की गावून, खाऊन की खावून यातले कारण समजून घेतले पाहिजे. उच्चारातून प्रश्नचिन्ह, उद्गारवाचक, स्वल्पविराम, पूर्णविराम, अर्धविराम कळले पाहिजे. भाषेच्या शिक्षकांना अध्यापनावेळी भाषेची असलेली किंमत कळलीच पाहिजे परंतु इतर विषयांच्या शिक्षकांनाही तिची मूल्यात्मता समजली पाहिजे. भाषिक कौशल्यांसह होणारे अध्यापन हे फलदायी ठरते.

संदर्भ

१. नवे शिक्षण, नवे शिक्षक : डॉ. सुनीलकुमार लवटे, अक्षर दालन, कोल्हापूर, २०१७
२. मराठी लेखन-कोश : अरुण फडके (संपा.), अंकुर प्रकाशन, ठाणे, २०१२
३. Effective Methods of Teaching : P. C. Sharma, Sublime Publications, Jaipur, 2005
४. Modern Methods & Techniques of Teaching : Stella Ramchandani, Dominant Pub, New Delhi, 2004

व्यक्तिमत्त्व विकासात भाषिक कौशल्यांचे स्थान

प्रा. डॉ. सतीश नारायण कामत

कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय फोंडाघाट

ता.कणकवली जि.सिंधुदुर्ग १६६०१

प्रास्ताविक

व्यक्तिमत्त्व आणि भाषा यांचा अतिशय जवळचा आणि घनिष्ठ संबंध आहे हे दोन्ही घटक एकमेकांशी परस्परपूरक व परस्पराश्रयी आहेत. मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला ऊठाव प्राप्त करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य भाषा करते. म्हणूनच संपन्न व्यक्तिमत्त्व निर्माण करायचे असेल तर भाषिक कौशल्य आत्मसात केली पाहिजेत. भाषिक कौशल्य अंगी बाणवल्यास मनुष्य जीवनात यशस्वी होतोच, शिवाय गुणसंपन्न व्यक्तिमत्त्व आकाराला येते. यावरून व्यक्तिमत्त्व विकासात भाषिक कौशल्याला किती महत्त्व आहे, हे लक्षात येत.

व्यक्ती आणि व्यक्तिमत्त्व

स्वतंत्र वैशिष्ट्य असणारा मनुष्य म्हणजे व्यक्ती होय “दोन व्यक्ती कितीही सारख्या दिसत असल्या तरी त्या प्रत्येक बाबतीत तंतोतंत सारख्या असू शकत नाहीत त्यांच्यामध्ये जसे साम्य असते तसे भेदही असतात. शरीराची ठेवण, चेहरेपट्टी यासारख्या बाह्य गोष्टीत जशी भिन्नता आढळते, तशी भावनिक - बौद्धिक आणि भाषिक बाबतीतही आढळून येते.”^१ बोलणे - चालणे वगैरे कृती आणि बडबड्या, मितभाषी, बंडखोर, स्वभावगुणांच्या बाबतीतसुद्धा त्यांच्यामध्ये फरक दिसून येतो. अशा या भेदामुळे प्रत्येकाच्या व्यक्तिमत्त्वात विविधता आढळते.

जन्माला येणारी प्रत्येक व्यक्ती विशिष्ट समाजाशी व संस्कृतीशी निगडित असते. डॉ. मधुकर मोकाशी म्हणतात, “भाषेच्या आधारे व्यक्ती आपले जीवनविषयक व्यवहार व व्यावहारिक गरजा भागवू शकते. त्यांच्या जीवनविषयक जाणिवा, संस्कृती यांचा त्या भाषेशी अतिघनिष्ठ संबंध असतो मुख्यतः भाषिक व्यवहारातून माणसाने एक सुव्यवस्था निर्माण केली. त्यामुळे व्यक्तिगत तशीच समूहाची गरज भागवली गेली. मनुष्याला व्यवहारासाठी -अभिव्यक्तीसाठी भाषेची नितांत आवश्यकता असते.”^२ यातूनच पुढे व्यक्तीचे सामाजिकीकरण होते सामाजिक आंतरक्रियांमध्ये जैविक आणि भाषिक आंतरक्रियाही समाविष्ट असतात. या घटकांचा व्यक्तीवर बरावाईट परिणाम होतो व व्यक्तीला व्यक्तिमत्त्व प्राप्त होते.

आजचा काळ हा स्पर्धेचा काळा आहे. या काळात व्यक्तिमत्त्वविकासाला अनन्यसाधारण महत्त्व आले आहे. दैनंदिन व्यवहारामध्ये स्वतःला इतरांच्या तुलनेत सरस ठेवण्यासाठी भाषिक कौशल्य साह्यभूत ठरू व्यक्तिमत्त्व विकास घडून येऊ शकतो. “आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप दुसऱ्या व्यक्तीवर जनसमूहावर पडावी यासाठी व्यक्तिमत्त्व विकास महत्त्वाचा असतो. बाह्य व्यक्तिमत्त्वामध्ये शारीरिक व्यक्तिमत्त्व, वेशभूषा, केशभूषा, शारीरिक हालचाली या गोष्टी अंतर्भूत होतात. याशिवाय व्यक्तीचे भाषिक व्यक्तिमत्त्वही महत्त्वाचे ठरते. भाषिक व्यक्तिमत्त्वामध्ये व्यक्तीचे संभाषण, भाषण, निवेदन, सूत्रसंचालन, अभिवाचन याचबरोबर बोलणे, दुसऱ्याची ऐकून घेणे आपला मुद्दा पटवून देणे या गोष्टी महत्त्वाच्या ठरतात.”^३ यावरून असे म्हणता येते की व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीत शारीरिक, सामाजिक, मानसिक घटकाबरोबर भाषिक अभिव्यक्तीही महत्त्वाची ठरते.

व्यक्तिमत्त्व विकासात भाषिक कौशल्यांचे स्थान

भाषा ही मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. जीवनव्यवहाराच्या सर्व क्षेत्रात भाषा आवश्यक असते. केवळ बोलण्या लिहिण्यासाठी नव्हे, तर वैश्विक ज्ञान होण्यासाठी भाषा महत्त्वाची ठरते. या भाषेला ज्ञानसमृद्ध आणि दैनंदिन व्यवहाराच्या दृष्टीने अर्थवाही बनवायचे असेल तर भाषेशी संबंधित कौशल्य आत्मसात केली पाहिजेत त्यामुळे भाषा ही समृद्ध होईल आणि व्यक्तीचा व्यक्तिमत्त्व विकासही घडून येईल.

खरेतर भाषेकडे व्यापक दृष्टिकोनातून पाहणे आवश्यक आहे. भाषिक कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकास यांची सांगड घालणे आवश्यक आहे. मात्र अभ्यासक्रमाची रचना करणाऱ्या विद्वज्जनांनी त्या गोष्टीकडे गांभीर्याने लक्ष दिलेले दिसत नाही. परिणामी शैक्षणिक विश्वात भाषिक कौशल्यांना फारसे स्थान नसल्याचे आढळते. त्यामुळेच भाषा विषय शिकून काय करायचे? हा प्रश्न अनेकांच्या मनात येतो. पण भाषेशी संबंधित मूलभूत कौशल्ये केवळ व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व घडवीत नाहीत तर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देतात. अभ्यासक्रमातील नेमकी हीच उणीव हेरून काही खाजगी

संस्था भाषिक कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाचे वर्ग घेऊन लाखो रुपये कमवत आहेत. खरे तर विविध प्रकारची भाषिक कौशल्य प्रयत्नपूर्वक आत्मसात करता येतात व त्यावर प्रभुत्व मिळवता येते तसेच या भाषिक कौशल्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आणि विविध क्षेत्रात यश मिळविण्यासाठी उपयोग होऊ शकतो.

व्यक्तिमत्त्वाला प्रभावित करणाऱ्या भाषिक कौशल्यांचे दोन गट करता येतील. १. ग्रहणात्मक भाषिक कौशल्य आणि २. आविष्कारात्मक भाषिक कौशल्य. ग्रहणात्मक भाषिक कौशल्यांमध्ये श्रवण, वाचन, चिंतन, मनन, आणि आविष्कारात्मक भाषिक कौशल्यांमध्ये भाषण, संवाद, वक्तृत्व, शाब्दिक अभिव्यक्ती आणि अभिव्यक्ती यांचा समावेश होतो. ही भाषिक कौशल्य व्यक्तिमत्त्व विकासात कशी सहाय्यभूत ठरतात, त्याची सविस्तर चर्चा खालीलप्रमाणे करता येईल.

श्रवण कौशल्य

लक्षपूर्वक ऐकणे हे देखील एक भाषिक कौशल्य आहे. श्रवणातूनच व्यक्तीला अनेकविध गोष्टी शिकता येतात. “आपणाशी बोलणाऱ्या वक्त्याचे, प्रत्येक व्यक्तीचे बोलणे लक्षपूर्वक ऐकून त्यामधील मर्म ग्रहण करणे व त्याला उचित प्रतिसाद देणे म्हणजे श्रवण”^४ उत्तम वक्ता प्रथम उत्तम श्रोता असायला लागतो. स्मरणशक्ती आणि बुद्ध्यांक व्यक्तिमत्त्वाचा महत्त्वाचा भाग आहे. स्मरणशक्ती वाढीसाठी श्रवण कौशल्य विकसित करावे लागते. या भाषिक कौशल्यांचा पाया कच्चा राहिला तर त्याचा व्यक्तिमत्त्व विकासावर विपरीत परिणाम होतो. लक्षपूर्वक श्रवण केल्यास एकाग्रता, स्मरणशक्ती, चिंतन आणि मनन करण्याची शक्ती वाढण्यास मदत होते. परिणामी संपन्न व्यक्तिमत्त्व आकाराला येण्यास साहाय्य होते.

संभाषण आणि भाषण कौशल्य

भाषेच्या माध्यमातून आपण व्यक्त होत जातो. एकमेकांचे विचार आदानप्रदान करतो. त्यालाच संवाद - संभाषण असे म्हणतात. व्यक्तिमत्त्व विकासात संभाषणकला अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते कारण आपण कसे बोलतो, कसे संभाषण करतो यावर आपल्या अंतर्मनाची जडणघडण कशी आहे ते समजते. यावरूनच व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाची पारख केली जाते. याउलट “उद्धटपणे बोलणे, अरेरावीने बोलणे, समोरच्याने ऐकून न घेता आपलेच घोडे दामटणे या बाबी व्यक्तिमत्त्व विकासाला बाधक आहेत.”^५ असे डॉ. गजानन पाटील म्हणतात. म्हणूनच त्यांनी नम्रपणे शांतपणे आणि संयमाने संवाद साधण्याचा सल्ला दिला आहे. असे म्हणतात की, ‘ज्याची जीभ गोड त्याला जग गोड’ असते. “बोलण्यातील विनयशीलता, शालीनता ही खरोखरच सुसंस्कृतपणाची आणि वैचारिक परिपक्वतेची लक्षणे आहेत त्यातून येणारे सौजन्य व स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व यातून मानवी जीवनाला दिशा प्राप्त होते.”^६ असे डॉ. राजेंद्र बर्वे म्हणतात. थोडक्यात असे इतरांना प्रभावित करणारे संभाषण कौशल्य अभ्यासातून अनुभवातून शिकता येते आणि व्यक्तिमत्त्व समृद्ध बनवता येते.

संभाषण कौशल्याप्रमाणे वक्तृत्व हे व्यक्तिमत्त्वाच्या अभिव्यक्तीचे महत्त्वाचे कौशल्य आहे. “माणसाच्या बोलण्यातून त्याची सभ्यता, संस्कृती, चिंतन, अभ्यास, बहुश्रुतता वगैरेंचा प्रत्यय येतो बोलणाऱ्या माणसाला जग जिंकता येते. वक्तृत्वाची साधना व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आवश्यक आहे.”^७ असे मत डॉ. राजन गवस आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी व्यक्त केले असून ते अगदी योग्य आहे. वक्तृत्व कलेत पारंगत असणाऱ्याला ‘वक्ता दशसहस्रेषु’ असे म्हंटले जाते. वक्तृत्वाने - भाषणाने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप इतरांवर पाडता येते. उत्तम वक्तृत्व कौशल्य अंगी असेल तर शिक्षक, कीर्तनकार, प्रवक्ता, वकील, निवेदक म्हणून यशस्वी होता येते. वैशिष्ट्यपूर्ण अशा भाषणशैलीमुळे बाबा महाराज सातारकर, पु. ल. देशपांडे, राज ठाकरे ही व्यक्तिमत्त्वे विशेष लक्षात राहतात.

वाचन कौशल्य

आपण काय वाचतो यावर आपले व्यक्तिमत्त्व बरेच अवलंबून असते शरीराला जशी जीवनसत्त्वाची गरज असते, तद्वतच चांगल्या मनाच्या जडणघडणीसाठी पोषक वाचनाची आवश्यकता असते. ‘वाचाल तर वाचाल’ असे वाचनाचे महत्त्व अधोरेखित केलेले आहे. “वाचनाने विचार प्रगल्भ होतात. चिकित्सकदृष्टी प्राप्त होते. साहित्याच्या वाचनाने कल्पनाशक्ती विकसित होते. रसिकता, सौंदर्यदृष्टी, आस्वादकता वृद्धिंगत होते भाषिक सामर्थ्य वाढते. शब्दसंग्रह समृद्ध होतो.”^८ असे वाचनाचे फायदे सांगून डॉ. गवस व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी व्यक्तिमत्त्व विकासात वाचन कौशल्य स्थान फार वरचे असल्याचे सांगितले आहे डॉ. गजानन पाटील यांनीही “वाचनातून वैचारिक बैठक बनते, वर्तन

विचारात फरक पडतो, एक मनोभूमिका तयार होते आणि त्यातून व्यक्तिमत्त्व आकार घेते”^९ असे म्हंटले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वैचारिक बैठक आणि व्यक्तिमत्त्व हे वाचनातूनच आकाराला आल्याचे सर्वश्रुत आहे

लेखन कौशल्य

लिहिणे हे भाषेचे दुसरे महत्त्वाचे रूप आहे आपल्या मनातील भावभावना, विचार, कल्पना यांचा शब्दरूप आविष्कार म्हणजे लेखन होय. “लेखनाला संदर्भमूल्य असते सामाजिक, सांस्कृतिक व ऐतिहासिक दस्तऐवजांचे रूपही लेखनाला प्राप्त होते. त्यामुळे लेखनही गंभीरपणे करण्याची भाषिक कृती आहे”^{१०} वक्तृत्व कलेइतकेच इथेही भाषेचे कसब पणाला लागते. अनेक साहित्यिकांना लेखनामुळेच मानमरातब प्राप्त झालेला आहे उपयोजित स्वरूपाचे लेखन करणाऱ्यांना आज नाना क्षेत्रे खुणावताहेत. संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या जमान्यात लेखन कौशल्याला अधिक व्यापक रूप प्राप्त होताना दिसते आहे. लेखनाद्वारे भाव विचारांची अभिव्यक्ती होते. जीवनात यश संपादन करण्यासाठी लेखन कौशल्य आत्मसात करणे आवश्यक असते. ‘सुंदर हस्ताक्षर हाच खरा दागिना’ असतो असे गांधीजी म्हणायचे ते ही व्यक्तीमत्त्वाच्या बाबतीत अत्यंत बरोबर आहे. लेखन कौशल्य सुधारले की व्यक्तीमत्त्वाच्या काही वैशिष्ट्यांमध्ये ही सुधारणा होते. अर्थात या सगळ्यातून व्यक्तीचे संपन्न व्यक्तिमत्त्व तयार होण्यास निश्चित मदत होताना आढळते.

समारोप

भाषिक कौशल्यांचा व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर खूपच प्रभाव पडत असतो भाषेमुळे व्यक्तीजीवन प्रभावित होत असते. भाषिक कौशल्य अनेक सांगितली जातात. वरील कौशल्या बरोबर भाषांतर, रूपांतर, अनुवाद आणि तंत्रज्ञानाशी संबंधित भाषिक कौशल्ये व्यक्तिमत्त्व विकासात उपकार ठरतात. व्यक्तीला अधिक चांगल्या रीतीने व्यक्त होण्यासाठी इतके परिणामकारक साधन दुसरे असू शकत नाही परिणामी भाषिक कौशल्यांना व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासाचे अधिष्ठान समजले जाते. भाषाप्रभुत्व, हजरजबाबीपणा, निर्णयक्षमता, शिक्षण, संस्कार, सामाजिक सहभाग, व्यासंग, अभ्यास, बहुश्रुतता, व्याख्याने, वादविवाद स्पर्धा, साहित्यिक कार्यक्रम, अभिनय, गायन या गोष्टींची समृद्धता माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वास पैलू पडते. भाषा येणे आणि भाषेचा योग्य वापर करणे यात मूलभूत फरक आहे भाषिक कौशल्य आत्मसात केलेल्या व्यक्ती योग्य वापर करतात. असे प्रयत्नपूर्वक भाषिक कौशल्यावर प्रभुत्व संपादन केल्यास व्यक्तिमत्त्व समृद्ध होण्यास मदतच होते.

संदर्भ:

१. कामत सतीश, दलित आत्मकथनातील व्यक्तिरेखांचा समाज मनोवैज्ञानिक अभ्यास, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, अप्रकाशित प्रबंध, २०१०, पृ. ६
२. मोकाशी मधुकर, व्यक्तिमत्त्व विकास आणि भाषा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, पृ. ८,९
३. गवस राजन, शिंदे अरुण, पाटील गोमटेश्वर, भाषिक सर्जन आणि उपयोजन, दर्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१२, पृ. ३७, ३८
४. तत्रैव, पृ. १२
५. पाटील गजानन, तंत्र व्यक्तिमत्त्व विकासाचे, भाग-२, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, प्रथमावृत्ती, २००२, पृ. २३
६. बर्वे राजेंद्र, मानसिका - मनाच्या अंतरंगात..., मनोविकास प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, २००६, पृ. ३९
७. गवस राजन, शिंदे अरुण, पाटील गोमटेश्वर, भाषिक सर्जन आणि उपयोजन, उनि, पृ. २५
८. तत्रैव, पृ. २९, ३०
९. पाटील गजानन तंत्र व्यक्तिमत्त्व विकासाचे भाग- २, उनि, पृ. २१
१०. गवस राजन, शिंदे अरुण, पाटील गोमटेश्वर, भाषिक सर्जन आणि उपयोजन, उनि, पृ. ३६

मानव व मानवेत्तर प्राणी आणि देहबोली

दत्तात्रय केशव मोरसे

मु.पो.मठगांव, ता.भुदरगड,
जि.कोल्हापूर. पिन-४१६२१०.

कधी कधी मनातील भावनांचे आंदोलन इतके तीव्र होते की व्यक्त शब्दही अपुरे पडतात. विचारांचे प्रतिबिंब शारीरिक अवयवांच्या सदृश्य हालचालीवर पडते, आणि जे मनात आहे ते नकळतपणे आपले शरीरे इंद्रिये आणि अवयवांच्या माध्यमातून प्रकट करते. यालाच देहबोली असं नांव आहे.

अंतस्त्रावी ग्रंथीतून होणारा स्त्राव आणि नवरस यांच्या संप्रेषणाचा परिपाक शरीराच्या अवयवांवर प्रभाव टाकतो. तेव्हा शरीराचे अवयव, इंद्रिये किंवा संपूर्ण शरीर त्याच्या प्रकटीकरणाचं माध्यम होतं. इथं देहबोलीची सुरवात होते असं आज सर्वमान्य आहे. यापैकी करूण, शृंगार, बीभत्स, हास्य, रौद्र, भयानक, वीर, अद्भूत, शांत या नवरसांवर भावनिकतेच्या पातळीवर खुप संशोधन झाले. पण अंतस्त्रावी ग्रंथीतून स्त्रावणाऱ्या द्रवातून मानवी वर्तन अधिक आकारत असते याबाबत फारसे बोलले जात नाही. उदा. सेरेटोनिन अंतस्त्रावी द्रवाने शांत रसाची निर्मिती होते. मानवाची देहबोली समाधी अवस्थेकडे जाते. अर्थात हा निबंधाचा विषय नसला तरी देहबोलीसाठी नवरस निर्मितीचे पितृकेंद्र अंतस्त्रावी ग्रंथी आहेत हे मला विशेषत्वाने येथे नमूद करावयाचे आहे.

मुखबोली, जी शब्दांना अर्थ प्राप्त करून देते आणि देहबोली मनातील भावना, विचार मुकेपणाने दृश्यरूपात प्रकट करते. ह्या संवादाच्या दोन भाषा. एक शब्दरूप दुसरी मुकदृश्यरूप. मुख बोली म्हणते मातृभाषा. ही कुटूंब बोली आणि समाज बोलीतून व्यक्ती शिकते. देहबोली उपजत प्राप्त होते. मुकेपणा आलेल्या व्यक्तिलाही संवादासाठी देहबोलीवर अवलंबून रहावं लागतं. जो प्राणी जीव ह्या दोन्ही भाषांचा वापर सहजतेने करतो त्यावर त्याचं व्यक्तिमत्व अवलंबून असतं. हा नवा शोध आज सर्वपरिचित झाला आहे. किंबहुना औद्योगिक आणि तांत्रिक युगात वावरणाऱ्या मनुष्य जीवाला शारीरिक प्रभावाची अधिक अंशाने गरज भासू लागली. प्रभावी व्यक्तिमत्व ठळकपणे दिसण्याकडे कल वाढला. राजकिय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, कार्यालयीन, प्रशासकीय, एकत्रित बाजारीकरण (मॉल) या सारख्या क्षेत्रामध्ये उमट्या व्यक्तिमत्वाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले. त्यामुळे मानसशास्त्रीय दृष्ट्या देहबोली हा व्यक्तिमत्वाचा समृद्ध घटक आहे हे सर्वमान्य झाले आणि यावर सर्वांगाने अभ्यास होऊ लागला.

समोरची व्यक्ती बोलते कशी, चालते कशी, बसते कशी, उठते कशी, यावर अभ्यास झाला. प्रत्येक हालचालींना अर्थ प्राप्त झाले. या अर्थातून व्यक्तिमत्वाच्या बेरजा मांडल्या. देह बोली अंतर्मनाच्या आवाजाचा आरसा आहे, हे सुत्र सैद्धांतिक तात्पर्य काढण्यासाठी वापरले. मुखबोलीच्या आणि देहबोलीच्या तराजुच्या चौकोनातून व्यक्तिमत्वाचा उगम झाला. व्यक्तीचे दिसणे आणि असणे यावर विचार झाला. अशा विविधांगाने देहबोलीची चर्चा झाली.

विस्तृत सारांशाने. मानवी हालचालींचा अभ्यास देहबोलीच्या सक्षमतेकडे अधिकतम घेऊन गेला. उदाहरणादाखल व्यक्तीचे उभा रहाणे, नखाणे माती उकरणे, पाय फिरविणे, तिरकस करणे, घडी टाकणे, पायावर पाय घासणे, वारंवार खाजविणे, कंबर हलविणे, कमरपट्टा सतत तपासणे, कपडे वरखाली ओढणे, नेकटाय पहाणे, खिशातील पेनाला सतत हात लावणे, खिशातील रूमाल वारंवार काढणे, तोंड पुसणे, रूमाल हातात खेळविणे, बोटांची चाळवाचाळव करणे, हातची घडी घालणे, हात समोर, हात मागे, हात चेहऱ्यावर घेणे, मान फिरविणे, चेहरा वेडावाकडा करणे, नाक पुसणे, ओढणे, डोळ्यांच्या विविध हालचाली करणे हे देहबोलीचे विविध घटक. यामध्ये डोळ्याला अधिक महत्त्व. शरीर खोटे बोलले तरी डोळे खोटे बोलत नाहीत. इथंपर्यंत डोळ्यांच्या विश्वासात व्याख्या. भुवईचं उडविणे, पाडणं, वगैरेपासून केसांच्या रचनेपर्यंत देहबोली स्पष्ट होत जाते. फक्त उभं रहाण्याच्या पद्धतीने इतक्या देहबोली आपलं व्यक्तिमत्व स्पष्ट करतात. म्हणून मी विस्तृत सारांश हा शब्द वापरला. अर्थात मानवी देहबोलीवर खुप अभ्यास झाला. त्याचे ठोकताळे निश्चित झाले. मोजमापाची मानदंडे ठरली. ज्यांच्या हाती तराजू त्यांच्या नजरेतून परिणाम मुल्य ठरत गेले. आजही या बाबी मुलाखती, वरिष्ठ पद निवड, जिथं समुहमनावर प्रभाव हवा अशा ठिकाणी होत आहे. यामध्ये नवीन संशोधनात्मक फारसं काही राहिलं नाही. नवशिक्यांना वारेमाप देहबोली शिकण्याचे वर्ग उघडले ही आजची स्थिती. मग विषय रहातो देहबोली

आणि व्यक्तिमत्त्वामध्ये नेमके संशोधन कुठे व्हावे? किंवा या प्रक्रियेतील कोणता भाग अपरिचित राहीला आहे. याबाबत साधक बाधक चर्चा का केली जात नाही?

संशोधनात्मक निबंधाच्या अनुषंगाने या अपरिचित मातृभागाकडे जाताना मुळात आपल्याला सजीवांची ढोबळमानाने विभागणी करावी लागेल.

- १) मानव
२) मानवेत्तर प्राणी
मानवांमध्ये- १) स्त्री-तरुण/वृद्ध
२) पुरुष- तरुण/वृद्ध
३) लहान मुले व युवक
४) तृतीयपंथी वर्ग

यामध्ये अपंगांची आणि मुक्यांची देहबोली अधिक प्रभावीपणे येते. वरीलपैकी 'माणूस' हा अधिक गरजेचा सामाजिक प्राणी असल्याने बुद्धीमत्तेच्या जोरावर त्याचा अभ्यास अधिक झाला. त्यातील काही भाग उपरोक्त परिच्छेदामध्ये आलाही आहे. त्यानुरूप मानवेत्तर प्राणी जीवनाच्या देहबोलीची आणि व्यक्तिमत्त्वाची मांडणी करणे हा संशोधनात्मक विषय आहे.

मानवेत्तर प्राणी जीवनामध्ये

- १) चतुष्पाद प्राणी
२) द्विपाद प्राणी
३) किटकवर्गीय प्राणी
४) सरपटणारे प्राणी
५) पक्षीवर्गीय प्राणी
६) झाडवेली

असे वर्गीकरण करता येईल.

मानवाच्या देहबोलीचा अभ्यास करता तिचे मुळ आदीम काळापर्यंत पोहचते. मानव आदीम काळात रानटी प्राणीच होता. भले या मुद्यावर आज वाद विवाद विविध मतांतरे असली तरी. तात्पुरती त्याची कुळकथा अथवा निर्मीती कथा बाजुला ठेवता तो एक निसर्गाच्या पोटातील जीव होता. रानटी अवस्थेत त्याला मुखबोली नव्हती. संवादासाठी तो देहबोलीचाच वापर करत होता. निःशब्द संवाद हेच त्याचे समुहसंपर्काचे प्रभावी माध्यम होते हे मान्य करावे लागेल. Action speak louder than word या म्हणीनुसार रानटी काळात हावभावांना खुप महत्त्व होते. आजच्या देहबोली या गोंडस नावाची बीजे तिथेच रुजली गेली. अर्थात यावर आजही अभ्यास झाला नाही ही खेदाची बाब. पुढे माणूस उत्क्रांत झाला. आणि त्याच्या देहबोलीचा गरजपरत्वे अभ्यास होऊ लागला. परंतु जे मुळचे मानवेत्तर प्राण्यांसम राहीले त्याचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण आहे.

चतुष्पाद प्राण्यांमध्ये पाळीव आणि रानटी असा भेद होतो. पाळीव प्राण्यांमध्ये गाय, कुत्रा, मांजर, म्हैस, शेळी, मेंढी वगैरे आज अधिकतम संख्येने पाळले जाणारे प्राणी. यांना आवाजी भाषा आहे ती शब्दबद्ध नाही. परंतु व्यक्तिमत्त्व रूबाबदार करणाऱ्या देहबोली हे प्राणी सहज व्यक्त करतात. उदा. राग व्यक्त करताना. चारी पायावर ताट उभा राहणे, शिंगाची शस्त्रे दाखविणे, कान सरळ रेषेत उभा करणे, शेपटी थोडी वर उचलणे, पुढील पायावर दाब ठेवून मान खाली घालून धडक मारणे, इत्यादी. अंगातील जोश दाखविण्यासाठी पायाच्या नखीने माती उकरणे, शिंगाने झाडांना खरवडणे, नाकातून दम दिल्यासारखा हवेत फुसकारा सोडणे. थोडं थोडं मलमुत्र विसर्जन करणे, मानेजवळील केस उभा करणे वगैरे या देहबोलीचा वापर मानव अधिक करताना दिसतो.

माया प्रेम दाखवताना हात चाटणे, शेपटी अलगद पाठीवरून फिरविणे, अंग घासणे, कान, कातडी पुर्णपणे सैल करणे, डोके वर करून मान समोर आणणे, संथ रवंथ करणे, मंद श्वास घेणे, कधी कधी जमीनीला अंग ठेकणे. पाय अस्ताव्यस्त सोडणे. मांजराचे घशातील घुरघुरणे, कुत्र्याचे दात न लावता पकडणे, शेळी, मेंढी यांचा रूंद पल्ल्याचा आवाज येणे किंवा ओरडणे यासारख्या देहबोली खुप काही सांगून जातात. प्रत्येक प्राण्याची देहबोली भिन्न असते. मानवाच्या

देहबोली बहुधा साम्यपणाच दाखवतात यामध्ये वाढ करण्यासाठी मानवेत्तर प्राण्यांच्या देहबोलीचा सकारात्मक विचार होणे महत्वाचे आहे.

पाळीव प्राण्यांची देहबोली हेच त्याचे व्यक्तिमत्व असते. त्यावर त्याची गुणवत्ता आणि किंमत ठरते. उदा. बाजारामध्ये बैल, म्हैस, गाय, बकरी वगैरे प्राणी कसे उभे रहातात. त्यांच्या अंगावरची लव (कातडीवरचे लहान सोनेरी भुरकट केस) कशी झळाळी देतात यावर त्याचा सौदा ठरतो.

मांजर, कुत्रे यासारखे प्राणी मायेने पाळणाऱ्याच्या किंवा मालकाच्या पायामध्ये घुटमळत खाण्यासाठी मागत असतात. लहान मुलाची क्रियाही बऱ्याचदा आई मागे घुटमळत हवे ते मिळविण्यासाठी होत असते. हा देहबोलीच्या साम्यतेचा भाग आहे.

रानातले प्राणी देहबोलीवर अभ्यासणे कष्टाचे काम. वाघ, सिंह, हत्ती, गवे, भेकर, सांबर, लांडगा, रानकुत्री, डुक्कर, साळींदर, अस्वल, खवले मांजर वगैरे प्राणी आपली देहबोली सहज व्यक्त करतात. विशेषतः मिलनकाळ आणि कळपावर स्वामित्व मिळविण्यासाठी रूबाबदार व्यक्तिमत्वाचा अधिक उपयोग केला जातो. मानवाच्या नेतृत्वगुणांच्या देहबोलीची निर्मितीही या मधूनच झाली असे माझे मत आहे.

उदा. गव्याचे व्यक्तिमत्व आणि देहबोली पाहू. गवा उभा रहाताना ताट मान, चारी पायावर समान दाब, स्थिर, स्थितप्रज्ञासारखा. कान सरळ रेषेत. नजर समोर. शेपटी मागील पायाच्या जांगेत. तोंडात चारा असेल तर तो घास तसाच ठेवणे. या रूबाबात आणि देहबोलीत गवा पाहिला तर एखाद्या शस्त्र अंगावर घेऊन निधड्या छातीच्या सरदारासारखा उभा असलेले डौलदार व्यक्तिमत्व. नजरेत भरण्यासारखं. तो घाबरतो तेव्हा पुढचे पाय सतत छोटे छोटे उचलतो. हल्ला करावयाचा असेल तर मागील पाय हलवून स्थिर करतो, फुसकारतो, लाजून बाजूला होतो तेव्हा मान सरळ रेषेत. शेपटी अंगाबरोबर दाबून श्वास मंद. आडोशाला अंग चोरून उभे राहणे. पाय न हलविणे ही क्रिया होते. एकमेकांची झुंज धरताना शिंगाची हत्यारं दाखविली जातात. नेतृत्व गुणांच्या काळात त्याचे शक्तीप्रदर्शन होत असते. बहुधा सर्वच प्राण्यांमध्ये हे होतं. आपआपल्या विविध देहबोलीतून प्रत्येकाचा प्रयत्न स्वतःचे अस्तित्व दाखविण्याचा होतो. ही आजची अधिक चाललेली मानवी प्रवृत्तीही आहे. हे गुण मुळचे इथलेच, या आदीवासातले.

सांबराला मिलन काळात शिंगे फुटतात. त्याचा रूबाब वाढतो. अंगावरचे केस दाट होतात. मोकळ्या रानात फिरताना चित्रपटातील नायकासारखं त्याचं दिसणं होतं. अर्थात दोघांचेही दिसणे माद्यांना भुरळ घालणे यासाठीच असते. समाजामध्ये आज याच देहबोलीचा वापर तरुण वर्गामध्ये केला जातो. फरक इतकाच सांबर नराला तो नैसर्गिकरित्या मिळतो. आम्ही बेगडीपणानं आणतो.

रानकुत्री शिकार करताना एकत्र येतात. तोंडाला तोंड लावतात. ही असते व्युहरचना. कानांनी दिशा ठरवतात. आपआपली जबाबदारी घेऊन जागा पकडतात. नायक तोंडातून बारीक शीळ घातल्यासारखा आवाज काढतो. अचुक इशारा होताच हल्ला होतो. भक्ष्य पकडलं जातं. कब्बडी, खोखो यासारख्या सांघिक खेळामध्ये हीच सांकेतिक देह बोली वापरली जाते. त्याला आपण 'तंत्र' हे गोंडस नाव दिले. हे आदिम काळापासून वापरतात आणि अचुकतेनेही हे महत्वाचे.

लांडगा हवेत उडी घेऊन आपले कसब दाखवितो. तर रानडुक्कर सुळ्यांनी जमीन खोदुन आपले श्रेष्ठपण सिद्ध करतो. साळींदर प्राणी गोल फिरून आपली पिसं दाखवितो. अस्वल आपले अंग झुलवून ताकद दाखवितो.

उपजत नैसर्गिक देहबोलीतून हे प्राणीजीव आपल्या भावना इतरांपर्यंत पोहचवत असतात. अर्थात त्यांचे सर्व सामुहिक किंवा वैयक्तिक संभाषण हे देहबोलीवरच अवलंबून असते. मुखबोलीला काही अपवाद वगळता स्थान नाही.

पक्षी जगतात थोडी सुरावटीची भाषा आहे. सोबत देहबोलीचा प्रभावी वापरही केला जातो. राग व्यक्त करताना पंख फडफडून शरीरापासून अर्धे पसरून ठेवणे, सतत छोटी छोटी उड्डाणं घेणे, चोच उघडी ठेवणे, मान सतत चोहोबाजूला फिरविणे, आनंद व्यक्त करताना हवेत गिरक्या घेणे, सुंदर सुरावटीचे गाणे म्हणणे, उगाचच इकडे तिकडे पंख वाजवत फिरणे. कधी कधी पंखामध्ये पाय ठेवून लांब ताण देऊन आळस व्यक्त करणे या देहबोली खुप काही शिकवतात. पिसांचा चपखल वापर करून रूबाबदार व्यक्तिमत्व सजविले जातात. उदा. कोंबडा, शिपाई बुलबुल.

सरपटणाऱ्या प्राण्यांमध्ये अंग फुगविणे, रंग बदलणे, मान आणि जबड्याचा भाग दाखविणे या देहबोलीला अधिक महत्त्व आहे. मिलन काळात सरपटणाऱ्या प्राण्यांचे रंग बदलतात. त्यांची देहबोली रूबाबदार व्यक्तिमत्व तयार करतात.

किटकवर्गीय प्राणी उत्तम देहबोलीचा वापर करून स्वतःचा बचाव करतात. अचानक हल्ला झाल्यास मृत पडण्याचे सोंग करून स्वतःला वाचवितात. किंवा डंख मारून पळून जातात. ताणतणावाखाली आलेला माणूस याच देहबोलीचा वापर करून स्वतःला वाचवितो हे विशेष.

झाडबोलीची देहबोली पुर्णतः भिन्न असते. लाजाळू वनस्पती स्पर्श करताच पाने मिटून घेते. रेन ट्री, बहावा, चिंच, खैर आदी वनस्पतींची पाने सायंकाळी मिटून जातात. उती निर्मीतीच्या काळात झाडे पान गळती करतात. सकाळप्रहरी झाडांची पाने तुकतुकीत दिसतात. रात्रकाळात उदासीनता जाणवते. डॉ.जगदिशचंद्र बोस यांनी याबाबत सैद्धांतिक मत मांडले आहेच. फुलोरा येण्यापूर्वी झाडांना कोवळी पाने येत नाहीत. त्यांच्या देहबोलीतून मरणकळा दिसतात. वंशवृद्धीसाठी फळनिर्मिती होते. झाडे पुन्हा रुबाबदार दिसतात.

मानवाच्या देहबोली आणि प्राण्यांच्या किटकांच्या झाडवेलींच्या देहबोलीमध्ये बरेच साम्य आढळते. फसवी देहबोली बचावात्मक पवित्रा घेण्यासाठी दोन्हीही ठिकाणी वापरली जाते. असे असले तरी मानवेत्तर प्राणी जीवनामध्ये देहबोलीचा वापर फक्त रुबाबदार दिसण्यासाठी नव्हे तर निसर्गातील जगण्याचा, नैसर्गिक एकरूपतेचा भाग म्हणून वापर केला जातो. ती त्यांची सहजप्रवृत्ती आहे. मानवासारखी हेतुपुरस्कर अवगत केलेली नसते. म्हणून प्राण्यांच्या देहबोली आणि व्यक्तीमत्वे जीवंत वाटतात. बेगडीपणाचे स्वरूप दिसत नाही.

तात्पर्य- मानवी देहबोली आणि व्यक्तीमत्व या दोन बाबी परस्पर पुरक असल्यामुळे त्यावर अधिक संशोधन झाले. परंतू एकाच प्रजातीच्या देहबोलीच्या विस्तारीकरणावर मर्यादा पडल्या. ही कक्षा विस्तारण्यासाठी मानवेत्तर प्राण्यांच्या देहबोलीचा सक्षमतेने अभ्यास करून त्याचे अवगतीकरण झाले तर मानवी देहबोली अधिक सजग होते हा माझा संशोधनांतीचा अनुभव आहे. व्यक्तीमत्व रुबाबदार दिसण्यासाठी आतून असणं ही बाब मानवेत्तर प्राण्यांमध्ये ठळकपणे दिसते. विविध स्तरावरून त्याचा अभ्यास होणे गरजेचे वाटते. त्यामुळे देहबोली आणि व्यक्तीमत्वाच्या होकारात्मक शक्यतेमध्ये वाढ संभवते. हा माझ्या संशोधित निबंधाचा हेतू आहे.

ब्लॉग : रुप स्वरुप

प्रा.बाळासो आण्णा सुतार

आबासाहेब मराठे महाविद्यालय, राजापूर.
जि. रत्नागिरी

पूर्वी डायरी लिहायची पद्धत होती. डायरी ही खूपच वैयक्तिकबाब होय. ब्लॉग हे त्याचंच नवरूप आहे. पण ब्लॉगमध्ये शेअरिंग येतं, प्रत्येकाची ब्लॉग लिहिण्यामागची प्रेरणा वेगवेगळी आहे, पण व्यक्त होणं आणि आपल्या विचारांना मोठ्या व्यासपीठावर मांडणे हा या सगळ्यातील एक समान धागा सापडतो. व्यक्त होण्यासाठी मिळालेला स्वतःचा हक्काचा कोपरा म्हणजे ब्लॉग. ब्लॉग हे एक व्यासपीठ असून तिथे व्यक्त होण्याची संधी मिळते. एखादी व्यक्ती लिहायला आवडतं म्हणून किंवा एखाद्या गोष्टीवर खास स्वतःच्या शैलीत, मनातल्या भावनांच्या प्रामाणिक नोंदी ब्लॉगवर करताना दिसत आहे. लोकअभिव्यक्ती करण्यासाठी अशा सोशल साइट्चा वापर करताना दिसतात. “समाजमाध्यम आज नवे लेखक घडवत आहे. आणि त्याचवेळी हे लेखक समाजमाध्यमांची आचारसंहिता ही घडवत जात आहेत. स्वतःला विकसित करणे, जाणीवा समृद्ध करणे, समानधर्मी मित्र मिळवणे, आपल्या लेखनासाठी अपेक्षित स्पेस आणि वाचक निवडणे अशा अनेक गोष्टी समाजमाध्यमांमुळे शक्य झाल्या आहेत. समाजमाध्यमांनी जगाची दारे खुली केली आहेत.”^१ अगदी जुन्याकाळात आपले असे विचार कवनांत, लोकगीतांत, ओव्यांत गुंफायच्या तसेच आज लिहूवाचूलागल्यावर रोजनिशीची जागा घेतली आहे ती ब्लॉगजनी.

अनुदिनी किंवा ‘ब्लॉग’ हा एखाद्याव्यक्तीने आंतरजालावर लिहिलेली स्फुटे यांना दिलेली संज्ञा आहे. अनुदिनी हा शब्द परंपरागत मराठीत रोजनिशी किंवा वैयक्तिक डायरी या अर्थाने रूढ आहे. ब्लॉग म्हणजे स्वतःची थोडीवेगळी वौशिष्ट असलेली एक प्रकारची वेबसाईट म्हणता येईल. ब्लॉग एखाद्या वेबसाईटप्रमाणे आपल्याला हवी असलेली माहिती इंटरनेटवर ठेवणे. सामाजिक पातळीवर लोकांना एकमेकांशी जोडण्यासाठी, आपले विचार मांडण्यासाठी, प्रतिक्रिया देण्यासाठी आणि जलदगतीने संवादसाधण्यासाठी वापरकत्याने आंतरजालावर तयार केलेली व्यक्तिगत किंवा गटांतर्गत वेबसाईट म्हणजे “ब्लॉग” होय.

२१ व्या शतकात माध्यमांचे स्वरूप पूर्णतः बदलून गेले. २०१० सालापर्यंत मराठीतील वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके यांना समांतर असा स्वतंत्र मीडिया ब्लॉगच्यारूपाने उभा राहिला. मराठीत शेकडो ब्लॉग लिहिले जातात. मेनस्ट्रीम मीडियापेक्षाही जास्त वाचकवर्ग ब्लॉगला आहे. मराठीतील अनेक नामांकित साहित्यिक संशोधक ब्लॉग लिहितात. इंटरनेटवर मराठी भाषेत लिखाणकरणे शक्य झाल्यानंतर मराठी ब्लॉग दिसू लागले. आता मराठीत शेकडो ब्लॉग लिहिले जातात.

माध्यमांबरोबरच ब्लॉगवर लिहित्या होणाऱ्याची संख्या वाढते आहे. कुठे तरी व्यक्तव्हावसं वाटण, लिखाणाची आवड असण, आपण लिहिलेलं इतरांकडून कौतूक केलं जातंय, सध्याट्रेण्ड आहे, म्हणून किंवा गरज म्हणून, सुरुवात केलेल्या लिखाणाची नंतर सवयच जडते लिहावंसं वाटून म्हणून किंवा विचारांचे काहूर माजले की, ते कुठे तरी शेअर करावेसे वाटतात या निकडीतून ब्लॉग लिहले जावू लागले. एकन्दरित आपली सृजनता, लिखाणाची हौस व खरोखर मनापासून वाटणारे मोकळेपणाने व्यक्तकरण्याची जागा म्हणून

ब्लॉग मोठ्याप्रमाणात लिहिले जात आहेत. प्रत्येक सृजनाचे एक आत्मिकसमाधानाबरोबर त्याची कोणी नोंद घेणे हासुद्धा हेतू असल्याने ब्लॉग लिहिणारे फक्त मन मोकळे करण्यासाठीच लिहितानासून त्यावर ओळखीच्या अनोळखी चार लोकांची मते अवलोकण्यासाठी ही लिहिताना दिसतात. आपल्या भावना अनुभववाटण्यासाठी आपल्या "मानसीक पातळीच्या" बरोबर असणार्या व्यक्तीसोबत शेअर केले पाहिजेत. आणि जर हे सर्वमनात कुढत राहिले तर एकदिवस मानसीक संतुलन ढासळून जगाच्यालेखी आपण वेडे ठरण्याची शक्यता असते. म्हणून "ब्लॉग लिहणे" हा सोईस्कर मार्ग होय. कुणी वाचून प्रतिसाद दिलातर आपल्याला जे वाटते ते काही अनाठायी नाही, याचे समाधान मिळते व नाही कुणी वाचले तर कमीत-कमी मनातील बोच तरी निघते.

"इंटरनेट आणि 'ई-बुक' यांनी आज वाचनालयांची जागा घेतलेली दिसते. विविध विषयांमधील पुस्तके ऑनलाईन साईट्समुळे मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. परंतु असे असले तरी वाचन संस्कृती हळू-हळू कमी होत आहे. तरुणाई फेसबुक, व्हाट्सअप किंवा किंडलवर वाचते. या वाचकांची संख्या वाढलेली दिसते."^१ तत्कालीन प्रश्न सोशल मिडीयावर पण चर्चिले जातात. त्यातून जे निष्पन्न होते अथवा ज्यामार्गाने ही चर्चा होते. ही चर्चा पाहून गप्पबसवत नाही म्हणून काहिजन "ब्लॉग लिहताना दिसतात. कुणी वाचले, कुणाला पटले तर उत्तम जर नाही तर कमीत-कमी मी मुर्दाडमनाचा होत नाही. याचे समाधान काही लिहणारे मिळवतात. एकटेपणावर या इंटरनेटसारखे सोपे स्वस्त आणि फारसा इजा न करणारे साधन नाही.

काही ब्लॉगवर लोक एकमेकांशी चर्चाकरू शकतात. जेब्लॉगचे सभासद होतात ते तिथे स्वतःचे विचार मांडू शकतात. आणि संदेशही पाठवू शकतात. हे सगळे संकेतस्थळांद्वारे शक्य होते. हीबाब एखाद्या ब्लॉगला बाकीच्या सुप्तसंकेतस्थळांपासून उजवे ठरवते. बरेच ब्लॉग बातम्यांसाठी अथवा समाजोपयोगासाठी बनवलेले असतात. तरकाही ब्लॉग वैयक्तिक डायरीप्रमाणे काम करतात. सर्वसाधारण ब्लॉगांवर दुसऱ्या ब्लॉगवर जाण्यासाठी सोय असते. त्यासाठी आवश्यक तेथे लिखाण व चित्रे उपलब्धकरून दिलेली असतात. वाचकांना आपले विचार आणि टिप्पणी देण्यासाठी केलेली सोय ब्लॉगजना विशेष महत्त्व मिळवून देतात. त्यामुळे आपल्याला त्याविषयाशी निगडित वेबपेजपर्यंत आणि माध्यमांपर्यंत पोहोचता येते. अनेक ब्लॉग हे जरी सामान्यतः लिखाणासाठी बनवलेले असले, तरीही बऱ्याच ब्लॉगचा केंद्रबिंदू हा कला, चित्र, चित्रफिती, संगीत आणि आवाज असा असतो. मायक्रो ब्लॉगिंग हे अजून एका प्रकारचा ब्लॉग आहे.

ब्लॉगचा वापर आता सर्वक्षेत्रात होतो आहे. ब्लॉगवर लोक एकमेकांशी विविध प्रकारचे प्रश्न, चर्चाकरताना दिसतात. यामध्ये शिक्षण घेऊनसुद्धा नोकरीची शाश्वती नसल्याने त्यातून वाढत चाललेली बेरोजगारी व गुन्हेगारी, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, हुशार व गरिबमुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाची अवघड होत चाललेली परिस्थिती, समाजातील श्रीमंत व गरीब वर्गातील वाढतीदरी व त्यामुळे भविष्यात निर्माण होणाऱ्या समस्या, क्रिकेटचे होत असलेले बाजारीकरण, आधी धर्माच्या व जातीच्या नावावर समाजाची होत असलेली विभागणी, मिडीयाचा बाजारूपणा, आजकालच्या राजकारण्यांची सत्तेसाठी चाललेली धडपड, हॉकीची अधोगती, गरिबांसाठी दोन वेळची भाकरी मिळणे मुश्कील होत असताना स्वस्त होत चाललेली चैनीची साधने, राखी सावंतला मिडीयाने डोक्यावर घेणे,

दिपीकाचे बॉयफ्रेंड बदलणे ते चहाच्या पाककृतीपासून, डार्विनच्यासिद्धांतावर केलेल्या वैचारिक लेखनापर्यंत. तत्कालीन प्रश्नसोशल मिडीया प्रमाणे ब्लॉग याप्रभावीमाध्यमावर चर्चिले जाताना दिसतात. विचारांची देवाण-घेवाण करायला, ब्लॉगचे ग्लोबल गुप तयार होत आहेत, माहितीचे आदान-प्रदान फारमोठ्याप्रमाणात आणि तात्काळ ब्लॉगवर होताना दिसते आहे.

ब्लॉगमुळे अनेकाना बरेच चांगले लिहते, वाचते मित्र मिळालेले दिसतात. जे खूप चांगले वाचक आहेत. चांगले रसीक आहेत. चांगले लेख चांगल्या रसीकतेने आस्वादणारे लोक ब्लॉगवरसापडतात. ब्लॉगसारखे एखादे व्यासपीठ त्यांना एकत्र यायचे कारण बनते. “पिंडे पिंडे रुचि भिन्ना” याप्रमाणे खरी माहिती कल्पनाविलास, विनोद भावनाविवशता, छायाचित्रे, व्यंगचित्रे अनेक महत्वाच्या ठिकाणांना भेट देण्याची सोय, जगभरातल्या उत्तमोत्तम साहित्याची ओळख अशाप्रकारे ज्ञानाच्या आणि अनुभवाच्या आधारे ज्याच्या त्याच्या पसंतीनुसार ब्लॉगजची निवड केलेली दिसून येते.

आधुनिक तंत्रज्ञानाने उपलब्ध केलेले ब्लॉग लेखन हे प्रतिभेच्या प्रवाहाला गती देणारे एक अनमोलवरदान असून ब्लॉगद्वारे प्रत्येकाला आता सृजनशील साहित्यनिर्मितीकरणे सहज शक्य आहे. अचूक शब्दांमध्ये ब्लॉगची मांडणी, रेखाचित्रे आणि रंगसंगतीद्वारे सुशोभीकरण, ब्लॉगचेशीर्षक, उपशीर्षक आणि की-वर्डसचा योग्यवापरही तंत्रे वापरून ब्लॉगलेखक आपला ठसा उमटवताना दिसत आहेत. ब्लॉग लेखन हाताळायला सोपे आणि सहज शिकता येण्यासारखे तंत्र आहे. आपले लेखन ब्लॉगच्या माध्यमातून लाखोलोकांपर्यंत पोहोचविणे आणि वाचकांच्या प्रतिक्रिया तात्काळ आजमावता येणे हे ब्लॉग लेखनाचे अनोखे वैशिष्ट्य आहे. “जे जे आपणासी ठावे। त्यावरी ब्लॉग लेखन करावे। शहाणेकरून सोडावे। सकलजन”॥ या न्यायाने लेखक आणि वाचक यातील अंतर ब्लॉग लेखनाने मिटवून टाकले आहे.

सध्याजगात ४ कोटीआणिभारतात ४० लाख लोक ब्लॉग लेखन करताना आढळतात. तर ५ लाखाहून अधिक मराठी लेखकच नव्हे तर कवी, कथा-कादंबरी लेखक, वैचारीक-ललित लेखक, प्राध्यापक, वकील, डॉक्टर, चित्रकार, व्यंगचित्रकार, स्तंभलेखक, पत्रकार, विशेष विषयातले तज्ञपत्रकार, वार्ताहर, विद्यार्थी, किर्तनकार, प्रवचनकार, समाजसेवक, इतिहास, संस्कृती आणि परंपरातज्ञ, तंत्रज्ञ, शेतकरी,फोटोग्राफर, गायक, कलाकार, राजकियव्यक्ती, कार्यकर्ते, गृहिणी, पाककलातज्ञ, अशा अगदी प्रत्येकव्यक्ती ब्लॉग लेखन करताना दिसून येतात. एखादी व्यक्ती एकापेक्षाअधिक असे कितीही ब्लॉग बनवू शकतो. एखाद्या व्यक्तीस एकापेक्षाजास्त गोष्टीत रस आणि अभ्यास असेल तर त्याने प्रत्येक विषयाचे वेगळे ब्लॉग काढणे योग्य ठरते.

रेणुका खोत, आनंद विंगकर, ऋषिकेश गुप्ते, संजय भास्कर जोशी, वर्जेश सोळंकी, प्रमोद कोपडे, सतीश तांबे, बालाजी सुतार, सतीश वाघमारे, किरण माने, राजन खान, कैलास दौंड, बाबुराव मुसळे, कविता महाजन, समिर गायकवाड, हेरंब कुलकर्णी, कविता ननवरे, प्रतिक पुरी, पृथ्वीराज तौर, अशुतोश जावडेकर, अमोल उदगीरकर, प्रा. हरीनरके, अनिल गोविलकर, विजय साळवी, संजय सोनवण, एम. डी. रामटेके, अनिता पाटील , भैर्या पाटील, प्रकाश पोळ सह्याद्रीबाणा या लेखकांचे ब्लॉग सर्वाधिक लोकप्रिय आहेत. सह्याद्रीबाणा या ब्लॉगने नुकताच सात लाख वाचकांचा टप्पा पार केला. यावरून मराठी

ब्लॉगला ही मिळत असलेला उदंड प्रतिसाद दिसून येतो. अनेक पत्रकारही ब्लॉग लिहितात. सचिनपरब , सूर्यकांत पळसकर ही काहीपत्रकार मंडळी ब्लॉग लिहितात. बहुतांश मराठी ब्लॉगर स्वतःच्या नावानेच ब्लॉग लिहितात. काहींनी आपल्या ब्लॉगला स्वतंत्र नावे दिली आहेत. नेहमी, भुंगा, एक अनामिक, बेदुंध, भटकंतीतर मिसळपाव, सह्याद्री बाणा, मनोरजन, चपराक, सुवर्णमयी, सर्वव्यापी, छोटाडॉन, आनंद यात्री, अवांतर सारख्या संस्थळामुळे नव्यादमाची वेगवेगळ्या क्षेत्रातून आलेल्या लेखकांची एक नवी पीढी तयार होत आहे.

ब्लॉग लिहिणं आणि त्यात सातत्य राखणं ही खुप महत्वाची बाब होय. मुळात तुमचे फॉलोअर्स बनवायचे आणि टिकवायचे तर सातत्य गरजेचं असते. ब्लॉगचे फायदे आहेत तसेच तोटेही आहेत. मुख्य म्हणजे व्यसनच लागण्याची भीती. तासन्तास कॉम्प्युटरला चिकटून बसल्याने, ब्लॉगवरच्या विषयांमध्ये गुंतत गेल्यामुळे इतर विचार, शारीरिक हालचाल, इतर महत्वाची कामे, प्रत्यक्ष लोकसंपर्क, निसर्गाचे सानिध्य, चालण्याचा व्यायाम, जेवण्या-खाण्यातली एकाग्रता यापासून आपण दूर राहतो. त्याचबरोबर, डोळ्यांचे, मानेचे, लोअर बॅकचे विकार आमंत्रित करतो. असे अनेक तोटेही आहेत. तर एकटेपणावर यामाहितीजाळ्यासारखे सोपेस्वस्त आणि फारसा इजा न करणारे साधन नाही. त्याचे फायदेच अनेक आहेत. पुस्तकासारखाच एक चांगला मार्गदर्शक म्हणून व माणसे जोडण्याचे एक चांगले माध्यम म्हणून ब्लॉगकडे बघता येईल.

संदर्भ यादी

१. दिव्य मराठी रविवार 'संवाद' पुरवणी ११ सप्टेंबर २०१६, डॉ समाज माध्यमे आणि लेखकाची जबाबदारी पृथ्वीराज तौर
- २ भारतातील प्रसार माध्यमे काळ आणि आज, अनुवाद जयमती दळवी, डायमंड पब्लिकेशन पुणे प्रथमावृत्ती २००८. पृ १३६.
- ३ <https://www.webkatta.com> > What-Is-
- ४ Blog <https://mr.m.wikipedia.org/wiki/>
- ५ अनुदिनी ब्लॉग म्हणजे काय? – संगणक मित्र - Blogger.com
- ६ <https://sanganakmitra.blogspot.com> > blo...
- ७ मी फॉलो करत असणारे ब्लॉग लेखक.

वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व व भाषिक कौशल्ये

डॉ. प्रकाश दुकळे

देशभक्त आनंदराव नाईक महाविद्यालय
चिखली, ता. शिराळा, जि. सांगली

व्यक्तिमत्त्व संकल्पना

व्यक्तिमत्त्व ही संकल्पना व्यापक आहे. पण बऱ्याच वेळा आपण ही संकल्पना ढोबळ अर्थाने घेतो. व्यक्तिमत्त्व या संकल्पनेचा विचार पाश्चात्य विचारवंतांप्रमाणेच, पौरवात्य अथवा भारतीय विचारवंतांनीही केलेला आहे. व्यक्तिमत्त्व या शब्दास इंग्रजी भाषेत Personality हा शब्द आहे. हा प्रतिशब्द लॅटिन भाषेतील Persona या शब्दापासून तयार झाला आहे. प्रथम तो ग्रीक व रोमन रंगभूमीवर अभिनय करणाऱ्या नटाच्या मुखवट्याचे वाचक पद (Mask) या अर्थी वापरण्यात येत असे. नाटकातील पात्रे आपल्या भूमिकेस योग्य असे मुखवटे धारण करीत असत, म्हणून Persona हा शब्द भूमिका, पात्र अथवा नायक या अर्थी वापरण्यात येऊ लागला. म्हणून व्यक्तिमत्त्व म्हणजे बाह्यरूप अथवा चेहरा असे मूळ अर्थावरून म्हणता येते. नंतर Personal म्हणजे वैयक्तिक हा शब्द रूढ झाला. कोणत्याही रूढ शब्दकोशात Personality या शब्दाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे.

१. A Man of Marked

२. State of Separate existence

पहिल्या अर्थानुसार विशिष्ट वैशिष्ट्ये असणारा मनुष्य, दुसऱ्या अर्थानुसार स्वतंत्र अस्तित्व दर्शविणारा मनुष्य, असे सांगता येईल.

व्यक्तिमत्त्व म्हणजे काय? याविषयी हेन्री क्ले स्मिथ म्हणतात, "Personality" has dozens of Meanings :

Popular, legal, grammatical, ethical, religious, Economic and Psychological" ^१ (व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक अर्थ आहेत : लोकप्रिय, कायदेशीर, व्याकरणात्मक, ऐहिक, धार्मिक, आर्थिक आणि मानसिक सुद्धा) व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वात व्यक्तिगतता महत्त्वाची असते. त्याच्यामधील असणारे गुण महत्त्वाचे असतात. असे स्मिथ यांचे मत आहे.

व्यक्तिमत्त्वाविषयी पुढे ते म्हणतात की, "Personality is the dynamic organization of traits within the self that determine the individual's unique way of playing his social roles" ^२ (व्यक्तिमत्त्व म्हणजे स्वतःमध्ये असणाऱ्या गतिशील विशेष गुणांचे किंवा स्वभाववैशिष्ट्याचे संघटन, की जे सामाजिक भूमिका उत्कृष्टरित्या पेलवण्याचे वैयक्तिक सामर्थ्य सिद्ध करते.) व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनात संघटन कौशल्य महत्त्वाचे असते. इत्यादी बाबतचे विवेचन स्मिथ करतात.

मानसशास्त्रज्ञांच्या मते, व्यक्तीच्या बाह्यरूपापेक्षा अंतरंगास अधिक महत्त्व आहे. या अंतरंगात मानवी गरजांच्या प्रेरणा (inspiration, motivation, force, stimulus, impetus), आवड (fondness, penchant, taste, relish), अभिरूची (taste, liking, penchant, interest), मनोवृत्ती (Mental attitude), कल (aptitude, tendency), विशेष क्षमता (Special ability, capacity, distinctive ability), प्रतिक्रिया (a reaction, response, backlash, feedback), आविष्कार (manifestation, invention, discovery), भावना (emotion), वर्तनविशेष (behaviour) या सर्वांचा समावेश होतो.

वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व व्यक्तिमत्त्व या शब्दाधारे लौकिक व्यक्तिमत्त्व अलौकिक व्यक्तिमत्त्व व वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व असे भेद केले जातात. अब्राहम मॅस्लो (१९०८-१९७०) या मानसशास्त्रज्ञाने आपल्या आत्माविष्कार या सिद्धांतात आत्मप्रकटीकरण व स्वतःला ओळखणे; या व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या गरजा, प्रेरणा असतात, असे म्हटले आहे. आत्माविष्कारामुळेच मानवाचे वेगळेपण सिद्ध होते. साहित्यातील आत्माविष्कार म्हणजे त्या साहित्यिकाचे साहित्यात उमटणारे व्यक्तिमत्त्व असे मानले जाते. आत्माविष्काराविषयी डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे म्हणतात, "कवीच्या निष्ठा, श्रद्धा, आशा-आकांक्षा यांचे ध्येय त्याच्या मनोवृत्तीच्या विविध छटा यांचे काव्यात दिसणारे प्रतिबिंब म्हणजे आत्माविष्कार

होय.”^३ या मताच्या स्पष्टीकरणासाठी त्यांनी अनेक पाश्चात्य लेखकांची उदाहरणे दिली आहेत. व्यक्तीच्या चरित्रावरून त्याचे लौकिक जीवन कळू शकते. पण त्याचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व हे त्याच्या वाङ्मयावरूनच ठरवावे लागते.

आत्माविष्काराविषयी डॉ. सहस्रबुद्धे पुढे म्हणतात की, “माझ्या मते आत्माविष्कार याचा अर्थ फार व्यापक आहे. कवीने बहुविध जग पाहिलेले असते. दीर्घचिंतन केलेले असते, सत्यासत्यतेचा मनाशी काही निर्णय केलेला असतो, संसाराविषयी व्यवहार, नीति, ध्येय, मानव, परमेश्वर याविषयी काही मते बनविलेली असतात. प्रसंगवर्णन, निसर्गवर्णन, भाववर्णन यांतून हे सर्व तो प्रगट करित असतो. ‘अतिविवेकाने माणूस दुबळा होतो’, ‘दोन तेजस्वी पुरुषांचे सख्य होणे शक्य नाही’, ‘संदेह निर्माण झाला तर सज्जनांची अंतःप्रवृत्ती हीच प्रमाण होय’ इ. अनेक विचार कवि आपल्याला सांगतो. भीष्म, ब्रूटस, तान्हाजी यांच्याशी तादात्म्य पावून तो त्यांचे जसे भाव वर्णितो त्याचप्रमाणे दुर्योधन, मकबेथ, अँथेल्लो, सयदुल्ला खान यांच्याशीही तादात्म्य पावून त्यांचेही भाव वर्णितो. या सगळ्यांतून त्याच्या मनाची विशालता, त्याची व्यापक सहानुभूती, त्याचे संसाराचे खोल ज्ञान, त्याची कल्पकता त्याचे बुद्धिवैभव, त्याची रसिकता, अभिरूची, सौंदर्यदृष्टी यांचे आपणास ज्ञान होते. आणि खरा आत्माविष्कार, वाङ्मयात अनन्यसाधारण गुण म्हणून ज्याचा गौरव करावा असा आत्माविष्कार तो हा होय.”^४ वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाला आत्माविष्कार महत्त्वाचा असतो. त्या आत्माविष्कारातील सर्व गुणांचा परामर्श डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी घेतला आहे.

वाङ्मय निर्मिती म्हणजे नुसती शब्दरचना नव्हे. वाङ्मयातून व्यक्तित्वाचे प्रकटीकरण होते, विचार- विकारांना शब्दरूप लाभते. यामध्ये कवीचे कोंडलेपण मुक्त होऊन त्याला विलक्षण आनंद होतो. ‘स्वातंत्र्यवीर सावरकर : एक रहस्य’ या ग्रंथात द. न. गोखले यांनी सावरकरांच्या लौकिक-अलौकिक व्यक्तित्वाबरोबरच व्यक्तित्व - विमर्षणाला महत्त्व दिले आहे. ते म्हणतात, “कवितेत माणसाच्या मनाचे चलनवलन प्रतिबिंबित झालेले असते, म्हणून व्यक्तित्व - विमर्षणात कवितेचे महत्त्व आहे. पण बाह्य, शारीरिक चलनवलनापासून व्यक्ती जेव्हा बळजबरीने वंचित केली जाते, जेव्हा क्रूर कारागृहात ती कोंडलेली नि जखडलेली असते, आणि जेव्हा तिच्या मनाचे आविष्कार मुख्यतः कवितेतच उपलब्ध

असतात, तेव्हा व्यक्तित्व-विमर्षणाच्या दृष्टीने कवितेला फारच महत्त्व येते.”^५ या विधानाचा विचार केल्यास वि. दा. सावरकरांना वाङ्मय निर्मितीला पुरेसा वेळ व स्वास्थ्य लाभले नाही. पण त्यांच्या मनाचे आविष्कार त्यांच्या कवितेत सापडतात. यशवंतराव चव्हाणांच्या बाबतीत विचार करावयाचा झाल्यास, त्यांनाही राजकीय धामधुमीत व स्वातंत्र्य चळवळीत सर्व जीवन खर्च घालावे लागले आहे. त्यामुळे साहित्यनिर्मितीस आवश्यक असणारा निवांतपणा त्यांना मिळाला नाही. त्यामुळे त्यांनी आपल्या मनातील सौंदर्यनिर्मिती भाषणाच्या रूपातून प्रकट केली आहे; वेळप्रसंगी स्फुट ललित लेख व मुलाखतीतून व्यक्त केली आहे. त्यामुळे यशवंतरावांच्या व्यक्तित्व-विमर्षणाच्या दृष्टीने त्यांचे वाङ्मय महत्त्वाचे ठरते.

व्यक्तित्वात अनेक मूलद्रव्यांचे रसायन मिसळलेले असते. पण ते मनुष्यत्वाच्या सामान्य द्रव्यातूनच घडलेले असते. माणसाचे व्यक्तित्व अव्यक्त असते; ते त्याच्या प्रत्येक कृतीतून व्यक्त होत असते. मानसशास्त्राचा आधार घेऊन व्यक्तीचे सुप्त मन जाणून घेता येते. रोजच्या व्यवहारानेही माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे ज्ञान होते. व्यक्तीच्या चरित्रात कार्य, विचार, वाङ्मय यांचा परामर्श घेतलेला असतो, पण तो पर्यायाने येतो. तर व्यक्तिविमर्शात तो प्रत्यक्ष होतो. म्हणून व्यक्तिविमर्शातून व्यक्तिमत्त्व जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. महात्मा फुले, न्यायमूर्ती रानडे, नामदार गोखले, आगरकर, लोकहितवादी इत्यादी मंडळी समाजकारणात प्रखर तर राजकारणात सौम्य, विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, शि. म. परांजपे, वि. दा. सावरकर इत्यादी मंडळी राजकारणात प्रखर तर समाजकारणात सौम्य होती. पण राजकारणाच्या ध्येयाला प्रखर समाजकारणही करावे लागते. यशवंतराव हे प्रखर राजकारणी होते, पण तितकेच समाजकारणी आणि साहित्यिकही होते. ज्याप्रमाणे नाण्याला दोन बाजू असतात; त्याप्रमाणे यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाला राजकारण आणि साहित्य ह्या दोन बाजू आहेत.

द. न. गोखले यांच्या मते, चरित्र आणि व्यक्तिविमर्श हे दोन भिन्न वाङ्मयप्रकार आहेत. मात्र दोन्हीत पुष्कळ साम्य आहे. दोन्हीतील आशय एका व्यक्तीभोवती केंद्रित झालेला असतो. आणि ही व्यक्ती कल्पित नसते, तर वास्तव असते. वास्तवात कल्पित मिसळले तर व्यक्तिविमर्शात न्यूनता निर्माण होईल. दोन्हीचे लक्ष्य वेगळे आहे. घटना सांगत, व्यक्तीचे जीवन उभे करणे ते करित असता व्यक्तीच्या स्वभावाचे, मनाचे, व्यक्तित्वाचे दर्शन घडवणे हे चरित्राचे लक्ष्य असते. व्यक्तिविमर्शात घटना प्रमुख नसते, त्यात स्वभाव, मन, व्यक्तित्व यावर भर असतो. चरित्राची लक्षणे व्यवहाराने नि परंपरेने ठरलेली आहेत. व्यक्तिविमर्श हा वाङ्मयप्रकार तितकासा प्रचलित नाही. मात्र तो व्यक्तित्वावर लक्ष ठेवतो.

व्यक्तिविमर्शात स्वभाव, मन आणि व्यक्तिमत्त्वाचे स्पष्ट आणि प्रत्यक्ष समीक्षण होते; तर चरित्रात त्यांचे दर्शन अप्रत्यक्षपणे घडविले जाते. लेखकाची मानसिक प्रक्रिया व्यक्तिविमर्श घडवत असताना वेगळी असली पाहिजे. त्याचे लक्ष दर्शनापेक्षा विश्लेषणावर हवे, अनुभव देण्यापेक्षा बुद्धीला पटवण्याकडे हवे. येथे प्रतिभेपेक्षा 'प्रज्ञे'चा अधिक उपयोग होतो.

व्यक्तिविमर्श शास्त्राला जवळचे आहे. मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, नीतिशास्त्र वगैरे शास्त्रांशी त्याचा घनिष्ठ संबंध येतो. प्रत्येक शास्त्र आपल्या क्षेत्राचा ताबा घेते आणि तेथील सत्य हुडकते. चरित्र सत्यशोधक असते, तर व्यक्तिविमर्श व्यक्तित्वाचा तळ शोधते. म्हणजे ते शास्त्रच असते. चरित्र नायकाच्या भूमिकेशी समरस होऊन, त्याच्या मनात शिरून त्या त्या परिस्थितीत मनाने त्याच्यासारखे व्हायचे आणि त्याला समजून घ्यायचे. त्याच्यावर केवळ टीका, समीक्षा न करता, मानसशास्त्रदृष्ट्या त्याच्या क्रियाप्रतिक्रियांचा उलगडा करायचा. त्याचे मूल्यमापन करायचे, पण त्याला आधी समजून घ्यायचे. या विचारामुळे नायकाच्या व्यक्तित्वाच्या गाभ्यापाशी पोहोचता येते. या व्यक्तिविमर्श संकल्पनेतून डॉ. द. न. गोखले यांनी 'स्वातंत्र्यवीर सावरकर : एक रहस्य' (१९८९) आणि 'गांधीजी : मानव नि महामानव' (१९९६) अशा दोन व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास केला आहे. मात्र या अभ्यासाचे आदिबीज गोखले यांनी १९५२ मध्ये पुणे विद्यापीठास सादर केलेल्या 'डॉ. केतकर' या त्यांच्या पीएच. डी. प्रबंधामध्येच सापडते. हा वाङ्मयप्रकार दीर्घ स्वरूपाचा असला तरी मानसशास्त्राप्रमाणे तो मानवी मनाचा व वर्तनाचा शोध शास्त्रीय काटेकोरपणे घेतो. 'डॉ. पटवर्धन ऊर्फ माधव जूलियन' (१९७८) हे डॉ. गोखले यांचे पुस्तक याच अभ्यासाचे प्रतीक आहे.

वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व आणि भाषिक कौशल्ये

वक्तृत्व हा एक भावना-विचार अभिव्यक्तीचा प्रकार आहे. 'वक्ता दशसहस्रेषु' या उक्तीप्रमाणे भाषण सर्वानाच जमेल असे नाही. दहा हजारात एखादा वक्ता होऊन जातो. वक्ता घडण्यासाठी त्याची तशी वैचारिक पार्श्वभूमी तयार व्हावी लागते. त्यासाठी वाचन, मनन, चिंतन याची आवश्यकता असते. वेगवेगळ्या विषयावरील विचारमंथनातून एखादा विषय मांडता येतो. भाषण ही अंगभूत कला आहे. ती लहानपणापासून अवगत करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्यासाठी विविध विषयावरील ग्रंथांचे वाचन आवश्यक असते. त्याचबरोबर उत्कृष्ट अशी भाषणेही ऐकावयास हवी. चांगले ऐकल्यानंतर चांगले बोलता येते. महाराष्ट्रात लोकमान्य टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर, एस. एम. जोशी, आचार्य अत्रे, पु. ल. देशपांडे, संत गाडगेबाबा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, यशवंतराव चव्हाण, प्राचार्य शिवाजीराव भोसले इत्यादी वक्ते नावारूपाला आले आहेत.

भाषिक कौशल्ये

व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी वाचनाची आवश्यकता असते. वाचनामुळे माणसाची बुद्धी, कल्पना, भावना, विचार आणि अनुभव वाढतो. वाचन ही जगाकडे पाहण्याची खिडकी असते. वाचनाबरोबरच लेखनकौशल्य आत्मसात करणे तितकेच महत्त्वाचे असते. वेगवेगळ्या विषयावर आविष्कृत होणे आणि वेगवेगळ्या प्रकारचे लेखन करणे हाही आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा भाग असतो. त्याचबरोबर श्रवणाच्या माध्यमातून ज्ञानभंडार संग्रहित करत असतो.

समारोप

प्रत्येक व्यक्तीचे बाह्यरूप म्हणजे व्यक्तिमत्त्व नव्हे. व्यक्तिमत्त्वासंबंधी गुणविशेष ही संज्ञा वापरली जाते. या गुणविशेषांचा अभ्यास करणे म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास ठरतो. आत्मप्रकटीकरण ही व्यक्तिमत्त्व विकासाची गरज ठरते. आत्मनिरीक्षण हा त्याचा पाया असतो. आत्मविष्कार हा वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा आधार असतो. भाषिक कौशल्ये प्रभावीपणे आत्मसात केल्यास वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व निर्माण होण्यास चांगली मदत होते. कवी-लेखकांचा आत्मविष्कार त्यांच्या वाङ्मयात स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यामुळे त्यांची वैचारिक भूमिका, मतभिन्नता, अभिरूची, रसिकता, त्यांनी केलेले जीवनदर्शन यांचा आपणास अभ्यास करता येतो. वाङ्मयातून व्यक्तिमत्त्वाचे प्रकटीकरण होते, विचार-विकारांना शब्दरूप लाभते.

संदर्भ

१. Smith, Henry Clay: 1974, PERSONALITY DEVELOPMENT, New York, McGraw - Hill Book Company, Page No : 5
२. Ibid., Page No : 6
३. सहस्रबुद्धे, डॉ. पु. ग. : १९५९, राजविद्या, पुणे कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पृष्ठ क्रमांक : १४८
४. तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक : १६३
५. गोखले, द. न. : १९८९, स्वातंत्र्यवीर सावरकर : एक रहस्य, मुंबई, मौज प्रकाशन गृह, पृष्ठ क्रमांक : १६१फ

अभिवाचन: पूर्वतयारी व तत्त्वे

डॉ. तातोबा बदामे,
पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील
महाविद्यालय, तासगाव, जि.सांगली,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रास्ताविक:

मानवाचा विचार करणारा मेंदू हा सृष्टीतील इतर प्राणीमात्रांपासून मानवाला वेगळा ठरविणारा घटक आहे. अष्टोप्रहर मनुष्य विचार करत असतो. विचार मनुष्याचे व्यक्तिमत्त्व घडवीत असतात. चांगले विचार मनुष्याच्या प्रगतीचे कारण ठरतात, तर वाईट विचार त्यास अधोगतीस नेतात. मनात चांगले विचार यावेत यासाठी वाचनाखेरीज दुसरा पर्याय नाही. उत्तमोत्तम ग्रंथांचे वाचन वाचकाचे व्यक्तिमत्त्व समृद्ध करतेच तथापि त्याची भाषाही समृद्ध करते. विशेषतः भाषा विषयाच्या विद्यार्थ्यांनी वाचनाची सवय लावून घेतल्यास त्यास केवळ वाचनाचेच नाही तर अभिवाचनाचे कौशल्यही विकसित करता येऊ शकेल.

अभिवाचन म्हणजे काय?

वक्त्याने लेखक अथवा कवीने लिहिलेला मजकूर समजून घेऊन उच्चारांच्या स्पष्टतेसह शब्दातील आरोह – अवरोह तसेच चढ उतार सांभाळत ध्वनीमाधुर्याने केलेले प्रभावी प्रकट वाचन म्हणजे अभिवाचन. वाचन या सामान्य शब्दास ‘अभि’ हा उपसर्ग लागून अभिवाचन हा शब्द तयार झाला असून, त्याचा सरळ अर्थ प्रकट वाचन असा होतो. वक्त्याचे अभिवाचन हे श्रोत्यांचे लक्ष वेधून घेत असते विविध कला व माध्यमे, सभा – समारंभ तसेच दैनंदिन जीवन जगताना विविध प्रसंगी व्यक्तीस अभिवाचनाचा उपयोग होत असतो. अभिवाचन ही एक कला असली, तरी ते प्रयत्न साध्य कौशल्यही आहे. अभिवाचनासाठी व्यक्तीने कोणती पूर्वतयारी करणे आवश्यक आहे, याचा विचार करणे गरजेचे आहे.

अ. अभिवाचनाची पूर्वतयारी

भाषेच्या विद्यार्थ्याने अभिवाचन हे कौशल्य अंगीकारण्यासाठी विशिष्ट पद्धतीची पूर्वतयारी करण्याची आवश्यकता असते. मौलिक ग्रंथांचे वाचन, नियमित वृत्तपत्रवाचन, आकाशवाणीवरील कार्यक्रमांचे श्रवण, दूरदर्शनवरील निवडक कार्यक्रम पाहणे, सभा-संमेलनांमधील व्याख्याने ऐकणे, विविध समारंभातील सूत्रसंचालकाच्या भाषावापराचे श्रवण करणे, पर्यटन करणे, बहुश्रुतता इत्यादी पूर्वतयारी आदर्श अभिवाचनासाठी भक्तेच्या अभ्यासकाने करावी. हे सर्व घटक विस्ताराने पाहता येतील.

१. **मौलिक ग्रंथांचे वाचन:** वाचनाचे महत्त्व लोकांना पटलेले असते, परंतु काय वाचावे? हे अनेकाना उमगत नसते. आदर्श अभिवाचनाच्या पूर्वतयारीसाठी कोणत्या प्रकारचे वाचन गरजेचे आहे याचा विचार करित आहोत. भरतमुनीचे नाट्यशास्त्र, ज्ञानेश्वरी, तुकाराम गाथा, मोरोपंतांच्या आर्या, बालकवी, गोविंदाग्रज, कुसुमाग्रज, बा.ब.बोरकर, बहिणाबाई, शांता शेळके, शरच्चंद्र मुक्तिबोध, बा.सी.मर्ढेकर, विंदा करंदीकर, नारायण सुर्वे, नामदेव ढसाळ, भालचंद्र नेमाडे, इत्यादींचे काव्यग्रंथ, किलोस्करांचे संगीत सौभद्र, मामा वरेरकर, वसंत कानेटकर, आचार्य अत्रे, पु.ल. देशपांडे, विजय तेंडुलकर, रत्नाकर मतकरी, दत्ता भगत, संजय पवार त्याच बरोबर तेंडुलकरांनी अनुवादित केलेली गिरीश कर्नाड यांची नाटके, याखेरीज कथा, कादंबरी, ललित व वैचारिक निबंधसंग्रह लिहिणारे थोर लेखक जसे हरिभाऊ आपटे, श्री.व्यं.केतकर, आनंद यादव, बाबुराव बागुल, व्यंकटेश माडगुळकर, जी.ए. कुलकर्णी, भालचंद्र नेमाडे, भाऊ उपाध्ये, राजन गवस, भास्कर चंदनशिव इत्यादी; तसेच श्रेष्ठ विचारवंत महात्मा जोतीराव फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. आ.ह. साळुंखे अशा थोर विभूतींचे मौलिक ग्रंथ वाचल्यास आपले शब्दभांडार इतके समृद्ध होईल की अभिवाचन करताना शब्दोच्चाराच्या वेळी कोणतेही शब्द अभिवाचकास अपरिचित वाटणार नाहीत. शब्दांचे अर्थ व त्यांची ताकद त्यास नीटपणे लक्षात येऊ शकेल.

२. **नियमित वृत्तपत्रवाचन :** वृत्तपत्रांचे नियमित वाचन अभिवाचकास अद्यावत बनविते. मात्र वाचक कोणते वृत्तपत्र निवडतो व त्यातील कोणता मजकूर गांभीर्यपूर्वक वाचतो हे महत्वाचे असते. दर्जेदार वृत्तपत्र निवडून त्यातील साहित्यविषयक, विज्ञान विषयक, माहितीपर इत्यादी प्रकारचे वाचकांच्या ज्ञानात भर पडेल, असे लेख, बातम्या नियमितपणे वाचल्यास शब्दसंपदा वाढल्यामुळे त्याचा अभिवाचनासाठी उपयोग होतो.
३. **आकाशवाणीचे श्रवण:** अभिवाचनासाठी नियमितपणे आकाशवाणीच्या पारंपारिक व एफ.एम. वाहिन्यांवरील निवडक कार्यक्रमांचे श्रावण केले पाहिजे. आकाशवाणी वरील ध्वनीमुद्रण व्यवस्था उच्च दर्जाचे असते. सूत्रसंचालक, निवेदक यांच्या आकाशवाणी स्टुडीओमध्ये कार्यक्रमांचे रेकोर्डिंग करताना वक्त्याच्या होणाऱ्या श्वाशोस्वसाचे ध्वनी देखील तेथील साउंड सिस्टीममधून ऐकावयास मिळतात. आकाशवाणी स्टुडीओस भेट देवून अशा ध्वनी यंत्रणेचे निरीक्षण करणे गरजेचे आहे, शक्यतो स्टुडीओमध्ये कार्यक्रमाचे ध्वनिमुद्रण कसे केले जाते, हे अभिवाचक होऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तीने जरूर पाहावे.
४. **दूरदर्शन पाहणे** दूरदर्शनवरील कार्यक्रम सगळेच पाहतात परंतु अभिवाचक होवू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीने चोखंदळपणे कार्यक्रमांची निवड केली पाहिजे. मालिकांमध्ये असलेल्या खेड्यातील व्यक्तिरेखा साकारणाऱ्या कलावंतांची भाषा, बातम्या देणाऱ्या निवेदकांची भाषा, विनोदी कार्यक्रमातील कलावंतांची भाषा, यांचे सूक्ष्म निरीक्षण कार्यक्रम पाहताना त्याने केले पाहिजे.
५. **नाटके पाहणे:** नाटक प्रत्यक्ष थियटर मध्ये जावून पाहणे, हे अभिवाचनाच्या पूर्वतयारीसाठी अत्यंत गरजेचे असते. परंतु नाटके पुण्या-मुंबईत, क्वचित कोल्हापूर-सांगलीत होतात. ग्रामीण भागात फक्त लोककलांचा आस्वाद घ्यावयास मिळतो. परंतु कालौघात लोककलाही नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत अशा वेळी गाजलेल्या नाटकांच्या सीडीज मिळविणे अथवा इंटरनेट, यु ट्युबच्या माध्यमातून जुनी, श्रेष्ठ नाटके पाहिल्यास अभिवाचकाचे व्यक्तिमत्व उच्चार व अभिनय या दोन्ही दृष्टीने समृद्ध होईल.
६. **सभा समेलानांमधील व्याख्याने ऐकणे** समाजात सर्वत्र सभा संमेलने आयोजित केली जातात अशा कार्यक्रमांमध्ये काही नामवंत वक्त्यांची व्याख्याने होतात ती ऐकणे, ही अभिवाचकासाठी पर्वणी ठरू शकेल. इंटरनेटचा वापर करून घरबसल्या अशा सभा-समेलनांमधील व्याख्यानांचा लाभ घेता येवू शकेल.
७. **विविध सभा-समारंभातील सूत्रसंचालन ऐकणे** विविध सभा-समेलनांचे सूत्रसंचालक अनुभवी, अभासु व व्यासंगी असतात, त्यांची सूत्रसंचालनाची भाषा अभिवाचकहोवू इच्छिणाऱ्यास समृद्ध करू शकते
८. **पर्यटन करणे :** मनुष्याला भ्रमंतीची आवड असली की नवे लोक, नवा प्रदेश, नवी भाषा, संस्कृती यांचा परिचय होतो त्यातून अभिवाचकास आपली भाषा समृद्ध करण्याचा नवा वस्तुपाठ मिळू शकतो राज्यातील विविध भागात, देशांतर्गत व देशाबाहेर पर्यटनासाठी आता सुलभ वातावरण निर्माण होत आहे, त्याचाही लाभ घ्यावा.
९. **बहुश्रुतता:** अभिवाचक होवू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीकडे बहुश्रुतता हा गुण असावा बहुश्रुत व्यक्ती चौकसपणे राजकारण, समाज, संस्कृती, धर्म, कला, क्रीडा या सर्व क्षेत्रांमधील घडामोडीकडे लक्ष ठेवते, त्यामुळे त्याच्या व्यक्तित्वाबरोबरच त्याची भाषाही समृद्ध होते. अभिवाचक होण्यासाठी वरीलपैकी जमतील तेवढ्या गोष्टी आत्मसात कराव्यात. अभिवाचनाची काही तत्वेही लक्षात घ्यावी लागतील.

ब. अभिवाचनाची तत्वे:

आदर्श अभिवाचन ही कलाही आहे व ते प्रयत्नपूर्वक साध्य करता येऊ शकेल असे, भाषा कौशल्यही आहे. नाटक व चित्रपट, आकाशवाणी वरील विविध कार्यक्रमासाठी, दूरचित्रवाणीसाठी तसेच समाजातील विविध सभा संमेलने, सांस्कृतिक कार्यक्रम, लग्नसमारंभ, क्रीडा स्पर्धांमध्ये होणारी कॉमेंट्री इत्यादी ठिकाणी प्रभावी अभिवाचकाची गरज असते. नाटक, चित्रपट, दूरदर्शन मालिकांमध्येतर अभिनय करण्याठी अभिवाचन कौशल्य अत्यावश्यक असते. अशा या अभिवाचन कौशल्य विकसनाची तत्वे लक्षात घ्यावी लागतील.

१. **ध्वनीचे सूक्ष्म ज्ञान:** मनुष्य ध्वनीच्या माध्यमातून भाषा बोलतो. वक्ता ध्वनीचे उच्चारण करतो, ते ध्वनी विशिष्ट व अर्थपूर्ण असतात. अशा पूर्ण ध्वनी समूहाला शब्द म्हंटले जाते शब्दांची विशिष्ट जुळवाजुळव करून संपूर्ण अर्थाचे वाक्य तयार केले जाते. वक्ता ते उच्चारतो व श्रोता ऐकतो या क्रमाने त्याच्या श्रवणयंत्रावर आदळणाऱ्या ध्वनी संमुहाचा अर्थ

त्याचा मेंदू लावतो व मेंदूला अर्थ कळल्यानंतर श्रोता त्याला प्रतिसाद म्हणून काहीतरी बोलतो वक्ता व श्रोता यांच्यामधील ध्वनियुक्त अर्थपूर्ण बोलण्याला संभाषण म्हणतात या अर्थपूर्ण संभाषणासाठी ध्वनीचे विशिष्ट पद्धतीने केले जाणारे उच्चार, चढ-उतार, आरोह-अवरोह, आवाजाची पातळी इत्यादी ध्वनीप्रक्रीयेची उत्तम जाण व आधुनिक वर्णनात्मक भाषा विज्ञानाचा अभ्यास अभिवाचक होऊ इच्छीणाच्या अत्यावश्यक ठरतो.

२. शब्दोच्चाराला नादमाधुर्याचे ज्ञान: अभिवाचकांनी शब्दोच्चारणातील नादमाधुर्याचा अभ्यास केला पाहिजे. शब्दातील उच्चारणानुसार शब्दाचे गट पाडणे, विशिष्ट अक्षरावर जोर देणे, आवाजात चढ-उतार करणे, प्रत्येक ध्वनीचे नादमाधुर्य ओळखणे, हे सर्व प्रयत्नसाध्य आहे. त्यासाठी वर सांगितलेली पूर्वतयारी उपयुक्त ठरते वर्णमालेतील सारखे वाटणारे ध्वनी उच्चारताना, त्यांच्या उच्चारणातील सूक्ष्म फरक टिपून ते योग्य पद्धतीने उच्चारता आले पाहिजेत. उदा. 'न' आणि 'ण' चा उच्चार योग्य नादासह उच्चारता आला पाहिजे. 'आपण' हा शब्द 'आपन' असा उच्चारून चालणार नाही. आकाशवाणी-दूरदर्शन सारख्या माध्यमांमधील उच्चक्षमतेच्या ध्वनी व्यवस्थेतील कार्यक्रमांचे ध्वनीमुद्रण करताना शब्दोच्चाराला नादमाधुर्याकडे काटेकोरपणे लक्ष द्यावे लागते. 'ज्ञानेश्वर' चा उच्चार अनेकजण 'न्यानेश्वर' असा चुकीच्या पद्धतीने करतात. किंवा काहीजण अतिशुद्धीच्या हव्यासापोटी 'ज्ञाणेश्वर' असा उच्चार करतात. अयोग्य उच्चारण केल्यास ऐकणाऱ्या श्रोत्यांचा रसभंग होण्याची शक्यता असते. काही व्यक्तींना 'ळ' चा उच्चार नीटपणे करता येत नाही, ते 'ळ' ला 'य' म्हणतात. अशा प्रकारचे उच्चार, सराव करून नीटपणे अवगत करून घेतले पाहिजेत. भाषाविज्ञानातील स्वनिमव्यवस्थेचा अभ्यासही उच्चारस्पष्टतेसाठी उपयुक्त ठरू शकतो. उच्चारशास्त्र हे स्वतंत्र क्षेत्र मराठीत अद्याप विकसित होवू शकले नाही. इंग्रजीप्रमाणे मराठीत ही महाविद्यालयात भाषा प्रयोगशाळा उभ्या राहिल्यास विद्यार्थी, अभ्यासक, संशोधक या सर्वांना उच्चारशास्त्राचे ज्ञान मिळू शकेल.

३. आवाजाच्या क्षमतेचे ज्ञान: काही वक्त्यांना मोठ्याने ओरडून व्याख्याने देण्याची सवय असते अनेकाना ध्वनिक्षेपकावर कोणत्या आवाजात बोलावे, याचे ज्ञान नसते. वक्त्याच्या आवाजाची क्षमता किती असावी, तर ती ऐकणाऱ्याच्या कानाला सोसेल, त्याला कर्णमधूर वाटेल एवढी असावी. फार फार तर ऐकणाऱ्यास कर्णकर्कश वाटणार नाही, एवढी असावी. पण त्याऐवजी मोठ्याने ओरडून बोलले, की आपले व्याख्यान प्रभावी होईल, असा ज्यांचा समज असतो, त्यांना आवाजाच्या क्षमतेचे ज्ञान नसते. खरे तर आवाजावरूनच वक्त्याची विदवत्ता व नम्रता कळते, त्यामुळे आवाजाच्या क्षमतेचे ज्ञान अभिवाचनकर्त्याने घ्यावयास हवे.

४. काव्याचे अभिवाचन लयदार असावे: कवितेचे अभिवाचन करण्यापूर्वी अभिवाचकाने संबंधीत कवी आणि अभिवाचनासाठी निवडलेल्या त्याच्या कवितेचे सूक्ष्म अध्ययन केले पाहिजे. वाच्यार्थ, लक्षार्थ व व्यंग्यार्थ समजून अर्थाच्या सर्व शक्यतांचा अभ्यास केला पाहिजे. कवितेतील प्रसाद, प्रास, यमक, धृपद, विरामचिन्हे, प्रश्न चिन्हे, पूर्ण विराम यासह विशिष्ट शब्दातील अद्यावतता इत्यादी बारकावे अभिवाचकाने हेरावे लागतात. तरच त्या कवितेचे सौंदर्य लयदार पद्धतीने अभिवाचकास श्रोत्यापर्यंत पोहचवता येईल, अन्यथा सौंदर्यहाणीची शक्यता निर्माण होते. कवी बा.भ.बोरकरांची एका कवितेतील चार ओळी उदाहरणासाठी पाहू-

गडद नीळे, गडद नीळे

जलद भरुनी आले.

शीतल तनू, चपल- चरण

अनिल गण निघाले

येथे आभाळ गर्द, निळे जलद म्हणजे पाण्याने भरलेले ढग एकत्र जमून आलेले आहेत. त्याचवेळी कवीच्या अंगाला अनिलाचे गण म्हणजे थंडगार वाऱ्याचे झोत स्पर्शून जात आहेत यातील प्रत्येक शब्द हा नादपूर्ण आहे. कविता अत्यंत प्रासादिक व लयदार आहे. शब्द वाचताच पावसाळ्याच्या कोणत्याही एखाद्या क्षणाचे वाचकांपुढे हुबेहूब चित्र उभ्या करणाऱ्या ह्या काव्यपंक्ती जर अभिवाचकाने त्यातील नाद, लय, ओळखून शब्दांचे योग्य उच्चार काढून अभिवाचन न केल्यास रसहाणी होवू शकेल. म्हणून काव्याचे अभिवाचन लयदार असायला हवे.

५. नाटकाच्या अभिवाचनात अभिनयाची गरज: आकाशवाणीवर अथवा जाहीर नाटकाच्या अभिवाचनामध्ये संवादाचे अभिवाचन करताना अभिवाचकास अभिनय गुणाची गरज भासू शकते. दोन व्यक्तींमधील नाटकातील संवादातून भावनात्मक आंदोलने नाटककाराने पेरून ठेवलेली असतात. अशावेळी या संवादाचे वाचन करताना संवादातील आनंद

हर्ष, दुःख, क्रोध, मत्सर, द्वेष, असूया, कारुण्य इत्यादी भावना आपल्यामधील अभिनयकौशल्याने उच्चारणांच्या सहाय्याने त्याला आविष्कृत कराव्या लागतात. उदा.दुःखद प्रसंगात आवाज रडलेला करून बोलावे लागते, तसेच आनंदी प्रसंगात आनंद झालाय हे शब्दातून भासविण्यासाठी उत्साही बोलावे लागते येथे आकाशवाणीवरील नभोनाट्यातील अभिनय, कल्पनेच्या पातळीवर श्रोत्यांना प्रत्यक्ष दिसत नसला, तरी हा वाचिक अभिनय कल्पनेच्या पातळीवर श्रोत्यांच्या नजरेसमोर आणण्याचे सामर्थ्य अभिवाचकांकडे असावे लागते.

मोठ्या आवाजात वाचण्याचा सराव:

अभिवाचाकाने सतत मोठ्या आवाजात कविता, नाटकातील संवाद, स्वगते यांचे वाचन केले पाहिजे. मध्ययुगीन काव्यसंग्रह, महानुभावीय गद्य साहित्य, आधुनिक काळातील कलाकृतीचे, मोठ्या आवाजात वाचन करण्याचा सराव त्याने केला, तर अभिवाचन न अडखळता होवू शकेल. सध्याच्या माध्यम युगात लोकांना थेट भिडणारे लाईव्ह कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात केले जातात. अभिवाचक जर इलेक्ट्रॉनिक मीडिया पत्रकार असेल, तर बातम्या देणाऱ्या वाहिन्यांच्या जीवघेण्या स्पर्धेत बातमीचे चटपटीतपणे निवेदन करण्यासाठी त्याला अभिवाचनाचा खूप उपयोग होऊ शकतो. नेहमीसारखी रुक्ष बातमी बघण्यापेक्षा थोड्या वेगळ्या पद्धतीने बातमीचे सादरीकरण झाल्यास, टीव्हीच्या प्रेक्षकवर्गास ते आवडू शकते.

अभिनयाच्या क्षेत्रात पदार्पण करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तीने अभिवाचनाचे कौशल्य आत्मसात करावे लागते. नाट्य क्षेत्रात पाठांतराचा सराव हवा. उच्चार योग्य व स्पष्ट हवेत. त्यासाठी मोठ्याने वाचन करण्याच्या सरावास पर्याय नाही. प्राध्यापक, शिक्षकी पेशातील व्यक्तींनाही अभिवाचन कौशल्य आत्मसात करावे लागते. अध्यापन करताना काव्य, पाठ यांचे अभिवाचन वर्गात त्यांनीकरणे अपेक्षित असते. कथा, कादंबरीच्या एखाद्या प्रसंगातील नाट्य हेरून ते हुबेहूब आवाजाचा तोल सांभाळून केल्यास, शिक्षकाचे शिकविणे विद्यार्थ्याला यथायोग्य पद्धतीने कळेल. त्यासाठी त्यांनी अभिवाचन कौशल्य आत्मसात करावे. त्यासाठी मोठ्याने वाचण्याचा सराव करावा.

समारोप:

अभिवाचन कौशल्यास सध्याच्या काळात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त होत आहे. दूरचित्रवाणी, आकाशवाणी, एफ.एम. वरील वाहिन्या, नाटक-सिनेमा, सभा-संमेलने, समाजातातील विविध कारणांसाठी होणारे समारंभ वर्गातील दैनंदिन अद्यापन इत्यादी क्षेत्रात अभिवाचन केले जाते. अभिवाचन कौशल्य आत्मसात करणाऱ्या व्यक्तीस वरील विविध क्षेत्रात लिलया संचार करता येणे शक्य आहे. त्यासाठी करावयाची पूर्वतयारी व अभिवाचनाच्या काही तत्त्वांचा विचार या शोधनिबंधात केलेला आहे.

भाषिक कौशल्ये - कविता सादरीकरण

सौ. उर्मिला पांगम,
श्रमिक सोसायटी, कागल

अवती भवती माझ्या असने कविता
श्वासात सदा माझ्या वसते कविता
कविते कोटूनी आलीस कधी नकळे
माझ्या नकळत सोबती जगते कविता

कविता म्हणजे काय? हा प्रश्न ज्या ज्या वेळी उपस्थित होतो त्या त्या वेळी वरील काव्यासारखेच काव्य सूचते आणि लेखणीतून श्रावण सरींसारख्या झरझर काव्यपंक्ती झरत राहातात. कधी आयुष्यातील उन्हात हसताना तर कधी सुखात आनंदाचे सप्तरंगी इंद्रधनू होवून!

श्रावणमासी, हर्ष मानसी
हिरवळ दाटे चोहिकडे
क्षणात येते सरसर शिरवे
क्षणात फिरुनि उन्ह पडे

अशी बालकविंच्या या कवितेप्रमाणे स्थिती होवून अवघे जीवनच मधुर-मधुरतम श्रावण मास होवू जाते आणि या सुखदुःखाचे स्वागत करताना माझे पुढील काव्य...

अस्सा उनाड श्रावण
दंगा घालितो दाराशी
बंद कवाडे वाजवी
कोणी आवरावे यासी

नीट मांडूनी ठेविला
साराबाई मी पसारा
येई फिरुनि भरारा
विस्कटूनी टाकी सारा

याला नाही धरबंद
याला नाही काळवेळ
येई उभा नि आडवा
याचा कळे ना ग येळ

उभा आषाढाच्या पाठी
हाती सणांची ग वाटी
हसू सोनेरी ओठात
डोळा स्वप्नांची ग दाटी

कविता सादरीकरण

अस्साही उनाड श्रावण मग लिहिता लिहिता पाने विस्कटून टाकतो व तनामनाशी कविता एकरूप होवून अगदी सारे जगणेच कविता होवून जाते. माझ्यासारख्या सामान्य कवयित्रीची कवितेशी एकरूप होतानाची अशी भावोत्कट स्थिती होते तर मोठ्या कविंचे जीवनच अवघे कविता असल्यास आश्चर्य वाटायला नको. बहिणाबाई या अशिक्षित ग्रामीण कवयित्री कष्टाचे दुःखमय जीवन जगताना भरभरून कवितेत आपले भाव उतरविताना म्हणतात,

अरे संसार, संसार
जसा तवा चुल्यावर
आधी हाताला चटके
तेव्हा मिळते भाकर

या आणि अशाच कितीतरी कविता या ग्रामीण जीवन जगताना हालअपेष्टांचे वर्णन अशा सुरेल काव्यातून व्यक्त करतात. म्हणूनच म्हणावे वाटते कविता जगणे सूसह्य करते जसे आपण म्हणतो, जे न देखे रवि, ते देखे कवि! जीवनात जिथे तिथे कविला काव्यच दिसते. साक्षात प्रत्येक पावलावर तो कविताच जगत असतो आणि म्हणूनच त्याची कविता आपली होवून जाते. मानीव जीवनात म्हणूनच कवितेला स्थान आहे. जीवन सूसह्य करण्याचा मान आहे.

जगणे जो जगण्यास शिकला, त्यालाच कविता भेटे
अरसिक तोच एक 'मूढ' ज्याला कविता नकोसी वाटे

या माझ्या काव्यपंक्ती मला तरी सार्थ वाटतात.

कविता सादरीकरण आज भाषिक कौशल्याचे एक उत्तम दालन म्हणावे लागेल. कविता सादरीकरण विषय तसा पांडित्य दर्शविणारा व साहित्य क्षेत्राशी निगडित असला तरी त्याला एवढे गांभीर्याने न पाहाता जीवनाचे एक अविभाज्य अंग म्हणून पाहिल्यास कविता आपल्या जीवनाशी कितीत एक रूप झाली आहे व पडताळणी अंती आपण कविताच जगत असतो हेच प्रत्ययास येते. कवितेची प्रथम सादरीकरणाची गुरु आपल्या आईस मानावे लागेल. त्यानंतर शाळेतील शिक्षिका नंतर निसर्ग हेच साक्षात कवितेचे स्रोत ठरतात. कवितेमुळे आपले जीवन सूसह्य सोपे संगीत होवून जाते. जगण्यात तरलता व नादमाधुर्य येते. याच कविता पद्यात उतरून ओठांवर तरळू लागतात तीच गीते होतात.

कवितेला गेयता येण्यासाठी पूर्वी छंदोबद्ध रचनेस महत्त्व होते. कारण मुद्रकलेचा शोध लागलेला नव्हता. ज्ञान मौखिक स्वरूपातच संचयित होत असे. याचे उत्तम उदाहरण आपले वेद, पुराणे, ग्रंथ होत. मराठी भाषा संस्कृत भाषेची उत्तराधिकारी आहे. मुकंदराज हे मराठीतील आद्यकवि होत. पद्य स्मरण सुलभ ठरते. ज्ञानेश्वर अवघ्या सोळाव्या वर्षी ज्ञानेश्वरी या अमृतमयी ओवीबद्ध रसाळ, मधुर काव्यसंहितेचे निर्माते जनक झाले जे आजही अखिल मानवजातीस दिपस्तंभाचे कार्य करते. वयाच्या पंधराव्या वर्षी त्यांनी वेदांतांनी ओतप्रोत अमृतानुभव व चांगदेव पासष्टी लिहिली त्याचीच बहिण इवलीशी मुक्ताई बहिण भावाने कोंडून घेतल्यावर हृदयाचे ठाव घेणारे अभंग म्हणते ते कवि बहिणाबाई चौधरी आपल्या कवितेत विषद करतात

माझी मुक्ताई मुक्ताई
दहा वर्षांच लेकर
चांगदेव योगियान
तिला मानले रे गुरु
घेती हिरीदाचा ठाव
ऐका ताटीचे अभंग
एका एका अभंगात
उभा केला पांडुरंग

असे मुक्ताईचे काव्य सादरीकरण जगाने त्रास दिलेल्या आपल्या थोर बंधुराजाला रूष्ट ताटीचे दार उघडण्यास उद्युक्त करते. म्हणूनच काव्याच्या रचनेत आत्म्याच्या आवाजासोबत ओजस्वी अर्थाचे महत्त्व आहे. भक्तिभावनेने धर्माच्या कर्मकांडाने विस्कळीत झालेल्या समाजमनास परकीय आक्रमणापासून सावरून एकसंघ ठेवण्याचे कार्य संतांच्या मांदियाळीने अभंग ओव्या फटका, भारुड, लावणी, श्लोक दोहे अशा प्रकारच्या रचनाद्वारे केले. त्यावेळी आख्याने, कीर्तने होत. हे सुंदर काव्यांचे देहबोलीसह केलेले स्वयंभू सादरीकरण होते. जे बालकांपासून वृद्धांपर्यंत सर्व मंत्रमुग्धतेने तल्लीन होवू ऐकत. म्हणूनच म्हंटले जाते

ज्ञानदेव रचिला पाया । तुका झालासे कळस ॥

तुकारामांच्या वाणीत अद्भुत ओज होते. संतांनी आपल्या पारमार्थिक जीवनात समाजमने सांभाळून जागृतीचे महान कार्य केले. समाज एकसंघ ठेवण्यास त्यांचे हे योगदान अद्वितीय ठरते.

भाषिक कौशल्ये - कविता सादरीकरण

पुण्यातील ग्रंथालयांनी काव्ये संमेलने घेण्यास सुरुवात केली. वाचक वर्ग कवितेशी बांधला जावा हा हेतू होता. रविकिरण मंडळ हे काव्याचे कार्यक्रम घेत असे. यातील कवि करंदीकर, वसंत बापट, मंगेश पाडगांवकर ही त्रयि कविता सादरीकरणाचे प्रयोग करीत, जे साहित्य रसिकांसाठी नवा श्रोतृवर्ग निर्माण करण्याचे कारण ठरले. पुढे याच कार्यक्रमांना चाहत्यांची मोठी गर्दी होवू लागली. साहित्य संमेलनांनी याची दखल घेवून काव्यासाठी स्वतंत्र स्थान निर्माण करून देवून त्याचे स्वतंत्र कार्यक्रम ठेवले जाताहेत.

माझ्या मते कविता सादरीकरणात प्रथम स्थान रचनेस द्यावे लागेल. अगदी विसाव्या शतकापर्यंत कविता पद्यरचनेचे नियम पाळून छंदातच लिहिली गेली. छंदाचे अवतरणच गेयतेसाठी व स्मरण सुलभतेसाठी झाले. परंतु पुढे भावभावनांच्या प्रकटीकरणास बाधा येवू लागल्यामुळे मुक्त छंद शैली प्रचारात येवून रुढ झाली. कवि माधवराव पटवर्धनांनी 'लयबद्ध अक्षररचना' अशी कवितेची व्याख्या केलेली आहे. ही व्याख्या छंदोबद्ध व मुक्तशैलीलाही लागू पडते. मुक्त छंदात छंदांना शैथिल्य देवून रचना होतात. कमी शब्दात कमी वेळात भावभावनांचे प्रकटीकरण पद्यातून उतरविणे म्हणजे कविता असे मी म्हणते किंवा जीवनानुभवाचा एखादा उत्कट भावाविष्कार म्हणजे कविता. कविता रचली जात नाही. ती उत्कटपणे भावोत्कट क्षणांना शब्दात सहजी पकडून अलवार उतरविली जाते. जसे फुल पाखरू अलगद झरझर फुलाफुलांवर झरझर मधुप्राशन करीत हळुवार फिरत असते त्याने कळ्यांची प्रफुल्ल सुंदर सुमने प्रमुदित होतात, तद्वत कविच्या काव्यरचना ऐकून रसिकांची मने फुलून येतात. कवितेचे उत्कट रचनेचे उदा. जे कवि कुसुमाग्रजांना देशप्रेमाने सूचले,

बर्फाचे तट पेटूनि उठले, सदन शिवाचे कोसळले
रक्त आपुल्या प्रिय आईचे, शुभ्र हिमावर ओघळले !
तसेच महाराष्ट्र भक्तिपर गोविंदाग्रजांना स्फुरलेले हे गीत
मंगलदेशा । पवित्र देशा । महाराष्ट्र देशा ।
प्रणाम घ्यावा माझा हा महाराष्ट्र देशा ।

असे काव्य उत्स्फूर्तपणे सुचावे जे ऐकताना वाहवा ! मिळवून जाते. असेच पद्य कवितेच्या कसोटीला उतरते. म्हणूनच साध्या सहज सोप्या ओघवत्या भाषेतील काव्य सामान्य जनांच्या मनांची पकड घेते. कविता रचनेत गेयता असेल तर उत्तमच ! परंतु नसेल तर ती उत्तमप्रकारे सादर करताना रचनेबरोबरच शब्दांना खूप अर्थ असतात. नाद असतात. तुम्ही लय द्यायची असते. येथे बोलीभाषेस अग्रस्थान हवे. समोरील श्रोतृवृंदाप्रमाणे तशातशा रचनांची निवड व सादरीकरणास महत्त्व हवे. रचनेमध्ये आत्मानुभूति, परकाया प्रवेशाला महत्त्व आहेच. रचना करताना तुम्ही भावकविता लिहा अगर निसर्ग कविता कविता लिहा. वा सद्यःस्थितीवर, विनोदी, व्यंगात्मक, वात्रटिका, राजकारण वा बालांवर प्रकार कोणताही असो जिवंतपणा येण्यास तुमच्या त्या त्या स्थितीस परीसस्पर्श झाल्यास कवितेचे कांचन होण्यास सादर करतेवेळी वेळ लागत नाही. कवितेला शब्दालंकार, अर्थालंकार लेवून स्वरसाज चढवून मूर्तस्वरूप द्यायचे असते.

रचनेनंतर कविता सादरीकरणात पाठांतराला महत्त्व आहे. तुमची रचना तुम्हाला मुखोद्गत असेल तर तुम्ही निर्भय, निःसंकोच वातावरणाने, आत्मविश्वासाने पेश करू शकता. कवितापाठ असेल तर जिथे अर्थगर्भाशयता असेल तिथे जोर देणे वा एखादा शब्द वा काव्यपंक्ती पुनःपुन्हा म्हणता येते. यामुळे योग्य प्रभाव पडतो. एखाद्या शब्दावर अथवा स्वरावर जोर देवून आरोह-अवरोहाचे भान ठेवून सादरीकरणास पाठांतर उपयुक्त ठरते, हे नवोदितांना महत्त्वाचे ठरते.

कविता सादर करताना वैविध्यातून समतलता साधण्यासाठी एखादी चारोळी पेश करून आपल्या कवितेच्या रस ग्रहणासाठी श्रोतृवृंदाला तयार करण्यास महत्त्वाचे आहे. वातावरण निर्मितीसाठी असे चारोळी वा तत्सम छोटुकल्या काव्यरचना ऐकविणे योग्य ठरते. बऱ्याच अंशी हल्ली हे कार्य सूत्रसंचालक मोठ्या तयारीनिशी करून खूबीने वातावरण खेळकर ठेवतात. रसास्वादांची त्यांची दाद सादर झालेल्या व सादर होणाऱ्या दोन्ही कविता रचनांना योग्य न्याय देतो. हे कार्य उत्तम सूत्रसंचालक सहजी ओघवत्या भाषेत करताना आपण प्रत्येक कार्यक्रमात पाहतो. त्यामुळे कलावंतांच्या कलेला उत्तम प्रतिसाद मिळतो. आज सूत्रसंचालन व्यवसाय होवू पाहत आहे याचे वैषम्य वाटते. आज सर्वच कार्यक्रमात सूत्रसंचालकास महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. यामुळे कार्यक्रम वेळेत व उत्कृष्टरितीने विनासायास पार पडतात. हल्ली बरेच साहित्यिक कविच सूत्रसंचालन करताना आपण पाहतो. उदा. रामदास फुटाणे, पुण्यातील प्रसिद्ध कवयिनी डॉ. संजिवनी तोफखाने व कवियित्री भाग्यश्री कुलकर्णी यांचा महत्त्वपूर्ण उल्लेख व योगदान कवितेच्या कार्यक्रमांना आहे. पुण्यातील काव्यशिल्पी साहित्यिक मंडळाने महाराष्ट्र साहित्य परिषदेला अनेक कवि साहित्यिक दिले. पूर्वीपासून हे मंडळ कवितांचे उत्कृष्टरित्या शिस्तबद्ध कार्यक्रम घेत आले आहे. कविता सादरीकरणात श्रोत्यांना खिळवून ठेवणे आणि त्यासाठी

वैविध्यातून एकतानता साधण्यासाठी समतलता राखण्यासाठी करुणरसाच्या कवितेकडून वीररसाच्या कवितेकडे नेण्यासाठीचे कार्य सूत्रसंचालक यशस्वीपणे करतात. ज्यामुळे श्रोते तुमच्या कवितेशी लवकर तादात्म्य पावतात. वेळेचे भान ठेवून प्रस्तावना न करता कमी वेळात कमी शब्दात मोठा आशय देणारी कविता पेश करणे महत्त्वाचे पद्यातून सहज संवाद साधण्यासाठी कला पाठांतराने सोपी होते.

काव्य सादरीकरणात काव्य प्रकारानुसार रसाला अनुसरून स्वरातील चढ-उतार, आरोह-अवरोहाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. रचना गेय असेल तर उत्तमच. नसेल तर स्पष्ट उच्चाराने उत्तम आवाजात सादर करता आली पाहिजे. कवितेला तिच्या प्रकारानुसार नवरसातील योग्य साज केवळ स्वरांमुळेच चढविता येतो. समोरच्या श्रोतृवृंदाप्रमाणे निवड व सादरीकरण हवे. कॉलेजचा कार्यक्रम वा युवकांचा समुदाय असेल तर 'प्रेम म्हणजे प्रेम म्हणजे' ही मंगेश पारगांवकरांची कविता आजही टाळ्या घेते. सद्याच त्यांना महाराष्ट्र संपादक परिषदेतर्फे जीवन गौरव या साहित्य सम्मान पुरस्काराने गौरविण्यात आले. त्यावेळी त्यांनी पुर्वीच्याच शैलीत व चढ्या आवाजात प्रचंड टाळ्या व हशा घेत हीच विनोदी कविता सादर केली. काही काही कवि नेहमी जिथे तिथे आपली तीच ती कविता सादर करतात. कारण ती सर्वत्र त्यांच्या सादरीकरणाने सर्वप्रिय झालेली असते. श्रोत्यांना तीच पैकावयाची असते. कवितेच्या विषयाप्रमाणे व कधी कधी आशयाप्रमाणेही एखाद्याच शब्दावर, शब्दसमूहावर वा काव्यपंक्तीवर जोर देवून पुनःपुन्हा म्हणावी लागते. कविता ज्या रसात असेल त्याप्रमाणे आवाज चढा, हलका, हळवा, करुण इ. रसांनी ओथंबलेला वा उन्मेषपूर्ण असला पाहिजे. रचनेइतकेच म्हणूनच आवाजाला महत्त्व खूपच आहे. शब्दांना सूर देण्यासाठी स्वरांना सप्तरंगाचा साज देता यायला हवा इथेच सिद्ध होते शब्दांना अर्थाबरोबर नाद असतो या नादमाधुर्यामुळे सुंदर आवाजातील हे गीत ने मजशीने परत मातृभूमीला.... सागरा प्राण तळमळला... वि. दा. सावरकरांचे मातृभूमीच्या प्रेमाने ओथंबलेले हे उत्तम काव्य सुंदर वीररसातील असूनही मनोज्ञ कारुण्य लेवून भारतभूच्या पदी लीन होते. सर्व भारतीयांच्या हृदयातील हुंकारा बरोबरच उँकार ठरले आहे. अशी नवनवसातील बरीच काव्यमय उदाहरणे आहेत, जी सदैव भान हरवून घेतात.

देहबोली सादरीकरणातील महत्त्वाचा टप्पा ठरतो. तुमचे व्यक्तिमत्त्व कवितेच्या भावाशी तादात्म्य पावताना योग्य त्या हालचाली व चेहऱ्यावरील हावभाव, प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व यामुळे काव्याला मूर्त स्वरूप येते. याचे उत्तम उदा. आई. सादरीकरणाची ही प्रथम पाठशाळा होय. बाळाशी लाडे लाडे काव्यातून बोलणारी माय त्या मातीच्या गोळ्यासमान जीवाला आपल्या वात्सल्यमयी आवाजाचे मधुर अमृतपान करवून जीवनाचे पहिले पाठ त्या मातीसम गोळ्यास पडवून सुंदर व्यक्तिमत्त्व घडविते. तिचे गोड बोबडे बोल कानावर पडले नाही तर बाळ अस्वस्थ होते. रविराजाला जसे भूपाळी गावून आळवतात तसे बाळास उठल्यापासून गाऊन जागविते आणि पाळण्यातून बाळ हुंकार देते. घास भरविताना हा घास चिऊचा, हा घास काऊचा, न्हाऊ घालाताना भुड..भुड.. शंभो..... सुद्धा गाऊनच तसेच खाऊ घालतेवेळी इथ इथं बस रे मोरा... चारा खा... पाणी पी... भुरी.... उडून जा..... अशी कितीतरी गाणी सतत गात असताना आई दमत नाही. दिवसाची इतिश्री सुद्धा अंगाई गावून बाळाला थोपटून झोपविण्यात होते. हे सर्व तिचे कार्य नाचत, गात तन्मयतेने हावभाव करीत सुरू असते. या दोघांचे अनोखे जगापासून अलिप्त असे वेगळेच जादूई जग असते. येथे देहबोली बाळाच्या बुद्धिला 'सिम सिम खुल जा' प्रमाणे बुद्धिची द्वारे खुलविण्यास मदत करते असे आईचे सादरीकरण मानव जातीस घडविणारे आहे. दुसरे स्थान शिशुवर्गातील व पुढील प्राथमिक शाळांमधील शिक्षक, शिक्षिकांना आहे. इवल्यासा चालू बोलू लागलेल्या आईचे बोट धरून आलेल्या चिमुरड्यांना या हाताला धरून आलेल्या जीवनाचे व्यवहारी दुनियेचे भान हासत नाचत गात अगदी सहजी देवून त्यांचे मनोहारी विश्व साकारतात. जसे 'झुक् झुक् झुक् झुक् आगिन गाडी', 'येरे येरे पावसा', 'नाचरे मोरा....', 'चांदोमामा चांदोमामा भागलास का.....' अशा काव्यमय रूपातून त्या बालकास घडवितात. तिसरे देहबोलीचे उत्तम उदा. किर्तनकार, आख्यानकार व वारकरी संप्रदाय! पंढरीला निघालेले अठरा पगड जातीचे वारकरी सर्व कामधाम, प्रपंच विसरून विठूरायाच्या भक्तीने प्रेरित होवून विठ्ठलनामात रममाण होवून नाचत गात अभंगाच्या तालावर पायी पंढरीची वारी करतात. त्यांची तल्लीनता पाहून पांडुरंग त्याच्या सवेत देहभान हरवून नाचतोय याचा साक्षात्कार होतो. भक्तीरसात चिंब न्हाहनारे त्यांचे रुपडे पाहून यालाच तन्मयता म्हणतात, असे वाटल्यावाचून राहात नाही. टाळमुदुंगाच्या तालावर नाचत गात चालणारी त्यांची देहबोली नजरेत सादून-दादून राहाते. इथेच कवितेचा ब्रह्मभाव आणि शब्दरूप अवतरण घेते, साकार होते.

छंदाच्या बंधनातील पद्यरचना जशी उत्कृष्ट तशीच मुक्तशैलीतील कविताही बहारदार आवाजाबरोबर योग्य हावभावांनी समोर व्यक्त करता येते. यासाठीचे कवि अनिलांनी सहज स्फूर्त काव्याला छंदाचे बंध जाचक ठरू नयेत असे म्हंटले आहे. आज अनेक काव्यसंमेलने होतात, श्रोत्यांची उत्तम दादही मिळते त्याची काही आजची उदाहरणे म्हणजे

‘काटा’ कविता सादर करणारे ग्रामीण ढंगातील नारायण पुरी हे ‘काटा’ या कवितेचे सादरीकरण करताना समोरून प्रचंड टाळ्या व वाहवा मिळवतात. तो त्यांच्या सादरीकरणाचा बाज उत्तम ठरला आहे. प्रा. संदिप जगताप यांची बालपणीची आई सोबत गरीबीने भाकरीला महाग झालेल्या जीवनाची परवड त्याच्या भाकरी कवितेतून उत्तम स्वर साजासह पेश करतात. दासू वैद्य, नारायण सुमंत असे बरेच कवि आपल्या चढ्या स्वरांसोबत खुमासदार मार्मिक शैलीत उत्कृष्ट देहबोलीसह कविताचे सादरीकरण करतात. प्रत्येक पैलूला समयसूचकतेची बंधने आहेतच.

कविता सादरीकरणातील कौशल्य आजमावताना बरेच दिग्गज कवि आपल्यासमोर त्यांच्या उत्कृष्ट रचनासह समोर उभे राहतात. किंबहुना त्यांच्या रचनासहच आज आपण जगत आहोत. हे श्रेय कविंच्या उत्तम अर्थवाही रचनानांचे जाते. उत्तम गीत प्रथम काव्यच ठरते आणि आपणा सर्वांवर त्यांची मोहमयी स्वरांची जादू प्रभाव करणारीच सदासर्वकाळ ठरते. यासाठी भावकवितांसाठी प्रथम स्थान प्रसिद्ध गीतकार, साहित्यिक लेखक कवि म्हणून स्वर्गीय ग. दि. माना जाते. त्यांच्या काळात कथाकथनास महत्त्व होते. तरी त्यांची लिहिण्याची काव्यशैली सादरीकरणाहून कमी नाही. त्याची चित्रमयता समोर साकार करण्याचे श्रेयच लेखनीस द्यावे लागते. जसे,

कोन्यात झोपली सतार सरला रंग
पसरली पैजणे सैल टाकूनी अंग
दूमडला गालीचा तक्के झुकले खाली
तबकात राहिल्या देठ लवंगा साली...

अशी समोर मूर्तिमंत चित्रमय कविता उभी राहते. त्यांची चित्रमय शैली, प्रसादिकता- लडिवाळता ही वैशिष्ट्य जी गीतरामाणासह सर्व मराठी मनावर अधिराज्य करीत आहेत. भावकवितेत कवयित्री शांता शेळकेंचेही असे महत्त्व आहे. त्यांनी अनेक काव्यसंमेलनातून सहभाग घेतला आहे. ‘तोच चंद्रमा नभात..’, ‘ही वाट दूर जाते..’, ‘तरुण आहे रात्र अजून..’ वगैरे. आजही कवितांचे कार्यक्रम करणारे ज्येष्ठ कवि मंगेश पाडगांवकर यांचे उत्तम सादरीकरणाचे योगदान सर्वांना मार्गदर्शक सदैव ठरते. रचनेत क्लिष्टता असली तरी व लिखाणातील मातबरी अवघड वाटली तरी काव्यरचना सादरीकरणाने आवडणाऱ्या ठरतात. सादरीकरणात नादमाधुर्य, स्पष्टवक्तेपणा हे त्यांचे विशेष पैलू सर्वांचे लाडके ठरतात. तसेचरविकिरण मंडळातील यांचेच जोडीदार कवि वसंत बापट यांचे प्रयोग उत्तम प्रकारे होत. त्यांच्या भाषेवर पुणेरी पगडा, वृत्तपत्रिय भाषा, गेय नाही पण छान आवाजात त्यांचे सादरीकरण असे. वीररसातील त्यांचे पुढील समरगीत गाजले, ‘सदैव सैनिका पुढेच जायचे...’ याबरोबरच त्यांच्या पिढीचे प्रतिनिधित्व करणारी अस्सल लाकूड, टणक गाठ ही त्यांची कविता सर्वांना भावली. याच त्रयीतील ज्ञानपीठ पारितोषिक विजेते कवि विं. दा. करंदीकर यांचे सादरीकरण सर्वांना वेड लावे. त्यांची ‘घेता’ ही कविता अजूनही सर्वांना वेड लावते. त्यांचे काव्य ‘सरीवर सरी आल्याग... सचैल गोपी न्हाल्या ग...’ हे ते सूरत गावून सादर करायचे. त्यांचे गायन सानुनासिक असे. काव्यात निसर्गसौंदर्य साक्षात पुढे उभा करीत. याचे उदा. म्हणजे त्यांची ‘माझ्या गोव्याच्या भूमि...’. ही गाजलेली कविता होय. त्यांनी आपले अस्सल कोंकणीपण जपले. स्पष्टवक्तेपणा मुरलेला. ही त्रयीच प्रथम काव्याचे कार्यक्रम घेत. कवी नारायण सुर्वे यांना कष्टकऱ्यांचे कामगारांचे नेतृत्व करणारे कवि म्हणतात. याच वर्गाच्या वेदनांना त्यांनी वाचा फोडली. तळागाळातील वर्गासाठी लिखाण व सादरीकरण करून त्यातून सहज संदेश देवून या समुहांचा कायाकल्प करणारा राजकीय सामाजिक आशय असे. उत्तम स्वरात सादर करीत राजकारणातून येवून मातीशी नाळ जोडून मातीत रमलेले निसर्ग कवी ना. धो. महानोर यांनी निसर्ग कविता व ग्रामीण कविता लिहून आपल्या खड्या आवाजात सादर केल्या. सद्या कविता सादरीकरणासह सूत्रसंचालन करणारे वात्रटिकाकार कवि रामदास फुटाणे आपल्या रचना मार्मिक भाष्यासह राजकारणावर टिकास्त्र सोडत सादर करतात. त्यांच्याच तालमीत तयार झालेले अशोक नायगांवकर हे कवि आपले शहरीपण जपता जपता ग्रामीण जीवनाशी तुलना करीत पुणेकरांवर टिकास्त्र सोडतात. त्यांची टिळकांवरील कविता झणझणीत अंजण घालणारी आहे. काव्यरचनेत मानाचा तुरा खोचणारी रचना म्हणजे गजल व याला प्रथम सादरीकरण लिखाणाचा प्रचार व प्रसार करण्याचे श्रेय गजलकार सुरेश भटांना द्यावे लागेल. यांनी लेखन गायन केले तेही तरणुम व साधेसुद्धा. उदा. ‘बोलतो मराठी’ ही कविता. ‘जिंकू किंवा मरू’ हे समरगीत त्यांनी गजलही लिहिल्या. त्यांची पुढील गजल काळजाचा ठाव घेणारी ठरते.

इतकेच मला जाताना सरणावर कळले होते
मरणाने केली सुटा जगण्याने छळले होते

गजलमध्ये पुढे अनेक दिग्गज झाले. त्यातील सद्याचे आमचे गुरू श्रेष्ठ कवि गजलकार इलाही जमादार यांनी काव्य व गजल या क्षेत्रात मानाचे स्थान व मोठे योगदान आहे. गजलाचे अनेक बहारदार कार्यक्रम त्यांनी केले. प्रत्येक प्रकारच्या

श्रोतृवृंदासमोर यांनी त्या त्या प्रकारच्या गजला गावून व साधेही सादर करून सर्व प्रेक्षकांना मंत्रमुग्ध केले. त्यांच्या रचनेत व सादरीकरणात प्रत्यक्ष गजलेचा आत्मा म्हणजे दर्द (कारुण्य) साक्षात उतरे. अनेक रचनाप्रकार त्यांनी लिहून प्रचारात आणून गजल लिखाणाचा प्रांतसमृद्ध केला आहे. जखमा अशा सुगंधी, भावनांची वादळे, मोगरा अशी अनेक पुस्तके त्यांची आहेत. शिवाय मुक्तके, चारोळी व अनेक दोहे ते सादर करतात. यानंतर आज सर्वत्र गाजणारे तरुण व अल्पावधीत प्रसिद्धी पावलेले कवि संदिप खरे सादरीकरणाच्या कार्यक्रमात पुढे आले ते आयुष्यावर बोलूकाही या कार्यक्रमाच्या यशस्वितेने. त्यांना यशोशिखरावर नेवून ठेवले. माणुसकीचे धागे जपत जीवनाच्या प्रत्येक अंगावर उत्तम प्रकाश झोतासह काव्य व त्याचे सादरीकरण ही त्यांची जीवनशैली ठरली आहे. कवि विं. दा. करंदीकरांच्या कवितेचा यांच्यावर प्रभाव आहे.

अशाप्रकारे कविता सादरीकरण हा विषय व त्याअनुषंगाने मोजक्या दिग्गज कविंच्या सादरीकरणाच्या कौशल्यावर थोडक्यात प्रकाश टाकून ह्या साहित्यकृतीच्या सादरीकरणातून समाजमनावर पडणारा प्रभाव किंबहुना त्याचे काव्यातून होणारे प्रकटीकरण म्हणजेच 'साहित्यात समाजाचे प्रतिबिंब उतरते हे कविता सहजतेने टिपते याचे चित्रण होय'. कवितेला वाहवा तेव्हाच मिळते जेव्हा तिच्यामध्ये समाजमनाचे रेखाटन तंतोतंत होते. सादरीकरण करतेवेळी एका भावोत्कटक्षणी आपण आपले न राहाता त्या क्षणांचे त्या त्या घटनेचे अविभाज्य अंग होवून त्या एकरूपतेसाठी आपण आपल्या नकळत काढलेला हर्विभाव. अशी एकरूपतेची साकारात्मकता त्या घटनेला सकारात्मक करते. इतरांपर्यंत पोहचविण्यासाठी तेवढ्याच प्रगल्भतेने प्रकटीकरण होण्यासाठी सादरीकरण दिलखेचक कसे असावे हे थोडक्यात लिहिण्याचा एक प्रयत्न. श्रोत्यांची वाहवा तेव्हाच येते जेव्हा आपली कविता आपली न राहाता वैश्विक होते. हेच कविचे यश ठरते. श्रोत्यांच्या अंतरंगात डोकावून पाहाता पाहाता नकळत त्यांचेच अंतरंग होवून तनामनावर अधिराज्य करते तो क्षण कवि जिंकल्याची विजयी पताका ठरते.

अशाप्रकारे कवितेचे सादरीकरण कवितेला नव रंगाचे नवरसाचे, सप्तस्वरांचे साज लेववून तिच्या अंतरंगात उत्कट अनुभूतीचा आत्मा पेरून, नाना संदर्भांचे लेप लेववून सौंदर्यवती रचना कृतीतून सहजी करणारा उत्तम कविता ठरतो. हे श्रोत्यांची दाद व टाळ्या यांच्या प्रतिसादाच्या प्रशस्ती पत्राने सिद्ध होते व श्रोत्यांच्या टाळ्याहीच साहित्यिकांची श्रीमंती, या श्रीमंतीतील समाधान लोकांपेक्षा मोठे सदैव ठरते !

लेखन - कौशल्य

प्रा. डॉ. मानसी विजय लाटकर.
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.

प्रास्ताविक :

भाषा हे माणसाचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. भाषेच्या सहाय्यानेच माणसाचा बौद्धिक आणि सामाजिक विकास झालेला आहे. भाषेचा विकास व्यक्तीच्या विकासासाठी जसा आवश्यक तसा समूहाच्या विकासासाठीही आवश्यक असतो. भाषिक कौशल्यांचा विकास विचार ग्रहण करण्यासाठी व व्यक्त करण्यासाठीच नव्हे, तर एखाद्या गोष्टीबाबत सर्वांगीण, संतुलित व सुसंगत विचार करण्यासाठीही आवश्यक असतो. ज्या व्यक्तींनी व समूहांनी या गोष्टीचे महत्त्व ओळखले आणि त्यासाठी परिश्रम घेतले त्या व्यक्ती व ते समूह प्रभावी ठरलेले दिसतात. शिक्षणप्रक्रियेत तर भाषेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. अध्ययन प्रक्रियेतील ज्ञानग्रहण, आकलन, विश्लेषण, संश्लेषण आणि उपयोजन या क्रियांमध्ये भाषिक कौशल्यांची मोठी मदत होते शिक्षणप्रक्रियेत श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन ही प्राथमिक भाषिक कौशल्ये मानली जातात. त्यांना अध्ययन कौशल्ये, संवाद कौशल्ये आणि जीवनकौशल्येही म्हटले जाते. ही कौशल्ये अनुवांशिक नसून इच्छा असेल तर कोणालाही कधीही आत्मसात करता येतात यांपैकी श्रवण व वाचन ही ग्रहणात्मक कौशल्ये असून भाषण व लेखन ही आविष्कारात्मक कौशल्ये आहेत विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने लेखन-कौशल्य हे अत्यंत महत्त्वाचे कौशल्य आहे. कारण मिळविलेले ज्ञान त्यांना लिखित स्वरूपात मांडावयाचे असते त्यावरच त्यांचे मूल्यमापन केले जाते म्हणून पदवी पदव्युत्तर व संशोधन स्तरावरील मराठीच्या विद्यार्थ्यांच्या आणि माझ्यासारख्या वैचारिक लेखन करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या विकसनशील व्यक्तीच्या दृष्टिकोणातून लेखनकौशल्याचे महत्त्व, लेखन कौशल्याचे स्वरूप, त्यासंबंधीची सद्यस्थिती आणि ती सुधारण्याचे उपाय यांचा या ठिकाणी विचार करण्याचे नियोजन आहे ज्यांना आधीच लेखन-कौशल्य प्राप्त झाले आहे, अशांसाठी हे लेखन नाही. अनुलेखन (पाहून लिहिणे), श्रुतलेखन (ऐकून लिहिणे), स्वतंत्र लेखन हे लेखनाचे मुख्य प्रकार आहेत स्वतंत्र लेखनामध्ये औपचारिक (पत्रे, वृत्तान्त, बातमी इ. व्यावहारिक), अनौपचारिक (खाजगी पत्रव्यवहार, दैनंदिनी इ.), ललित (कथा, कविता, कादंबरी, नाटक) व वैचारिक या लेखनप्रकारांचा समावेश होतो. याठिकाणी बुद्धिनिष्ठ वैचारिक गद्यलेखन कौशल्याचा विचार केला आहे.

लेखन-कौशल्याचे महत्त्व –

लेखनकौशल्याला व्यक्तिमत्त्वविकासात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यातही बुद्धिनिष्ठ वैचारिक लेखनाला तर अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. अध्ययन प्रक्रियेतील तो एक महत्त्वाचा घटक आहे. लिहिताना कळत नकळत होणार्या विचारांमुळे विषयाचे अधिक आकलन होते. मिळवलेले ज्ञान संग्रहित करण्यासाठी, ज्ञानामध्ये सुसूत्रता येण्यासाठी आणि ते टिकावू स्वरूपात इतरांसमोर मांडण्यासाठी लेखन-कौशल्य अवगत असावे लागते. आजचा काळ ह माध्यमक्रांतीचा काळ आहे. माध्यमांच्या आधारे अपरिमित माहिती उपलब्ध आहे. त्यातून आपल्याला आवश्यक माहिती घेणे, त्याचे ज्ञानात रुपांतर करणे. त्याचे स्वतःच्या व समाजाच्या हितासाठी उपयोजन करणे यासाठी जास्तीत जास्त समाजघटकांकडे लेखन-कौशल्य अवगत असणे आवश्यक आहे. म्हणजेच लेखन-कौशल्यामुळे व्यक्ती आणि समाज यांच्या उन्नतीला हातभार लागतो.

लेखन-कौशल्याचे स्वरूप –

श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन या मूलभूत भाषिक कौशल्यांमध्ये व्यक्तिविकासाच्या दृष्टीने चढता क्रम आहे लेखन हे आधीच्या तीन कौशल्यांच्या प्राप्तीनंतर प्रयत्नपूर्वक जाणीवपूर्वक मिळवावे लागणारे कौशल्य आहे. लेखन-कौशल्य प्राप्त झाले आहे, असे केव्हा म्हणता येते, याचा याठिकाणी विचार करूया. सुवाच्य अक्षर, शुद्धलेखन, विरामचिन्हांचा यथायोग्य वापर हे लेखनकौशल्याचे बाह्य घटक आहेत. विषयज्ञान, व्याकरणज्ञान, शब्दसंग्रह आणि शब्दांचा समर्पक वापर हे लेखनकौशल्याचे आंतरिक घटक आहेत. खूप लिहिणे, जलद लिहिणे म्हणजेही लेखन-कौशल्य नाही. यांपैकी कोणताही केवळ एक घटक लेखनामध्ये उपस्थित असणे पुरेसे नाही या सर्व घटकांचा अंतर्भाव लेखन कौशल्यामध्ये होतो सामान्यतः लेखन-कौशल्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली जाते - “आपल्या मनातील विचार इतरांना सहज समजतील असे लिहिणे म्हणजे लेखन-कौशल्य.”¹ वरवर पाहता ही व्याख्या अगदी साधी दिसत असली वर त्यामध्ये लेखकाच्या मनात सुसंगत विचार असणे व ते त्याने सुसंगतपणे व्यक्त करणे या गोष्टी गृहीत आहेत

लेखन-कौशल्य प्राप्त करण्यासाठी करावयाच्या गोष्टी –

वर सांगितल्याप्रमाणे लेखन-कौशल्य प्राप्त करण्यासाठी कोणकोणत्या गोष्टी कराव्यात याचा विचार आता करूया. या प्रयत्नांची विभागणी तीन विभागामध्ये करता येईल. १) लेखनपूर्व तयारी २) लेखन कृती ३) लेखनोत्तर कृती.

● लेखनपूर्वतयारी –

बुद्धिनिष्ठ वैचारिक लेखन ही एक सुनियोजित लेखनप्रक्रिया आहे सुचेल, आठवेल तसे केलेले वैचारिक लेखन प्रभावी होत नाही. त्यासाठी लेखनपूर्व तयारीमध्ये आपल्या लेखनाचा विषय, त्याची व्याप्ती आणि मर्यादा निश्चित कराव्यात. लेखनाचे उद्दिष्ट ठरवावे. आपण कशासाठी व कोणासाठी लिहीत आहोत, हे स्पष्ट असल्यास लेखनाचे स्वरूप ठरवता येते. विषय निश्चित झाल्यानंतर त्यासाठी आपल्याला कोणकोणती पुस्तके, श्राव्य वा दृक्श्राव्य साधने उपयुक्त ठरू शकतील याचा विचार करून त्यांची यादी करावी. ती साधने उपलब्ध झाल्यानंतर टिपणे तयार करावीत. टिपण म्हणजे पुन्हा लिहून काढणे नव्हे “ एखाद्या विषयाचा महत्त्वाचा भाग लक्षात ठेवण्यासाठी वेगळा काढून नोंदवून ठेवणे म्हणजे टिपणे काढणे टिपणे काढणे म्हणजे अभ्यास करणे.”ⁱⁱ टिपणे काढण्याचे अध्ययनात खूप महत्त्व आहे. टिपणे काढताना सारांश लिहावा लागतो. घटक समजल्याशिवाय सारांश काढता येत नाही. त्यावेळी होणार्या विचारप्रक्रियेत काय समजले नाही, हे समजते. पुनर्विचार होतो. विस्तृत मजकूर थोडक्यात सूत्ररूपाने लिहिल्यामुळे लक्षात राहण्यास मदत होते उजळणी करणे सोपे जाते. टिपणे काढण्यासाठी महत्त्वाचे निवडक शब्द, मध्यवर्ती कल्पना, महत्त्वाची वाक्ये अधोरेखित करावीत व लिहून काढावीत. त्याआधारे वाचलेल्या मजकुराची रूपरेषा तयार करावी. अशाच प्रकारे व्याख्याने, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातील माहितीचीही टिपणे काढता येतात. टिपणे काढलेल्या पुस्तकांची संपूर्ण माहिती नोंदवून ठेवावी म्हणजे गरज पडल्या त्यांचा पुन्हा उपयोग करता येतात टिपणे काढल्यानंतर मिळालेल्या माहितीचे वर्गीकरण करावे. नियोजित विषयावर पुरेशी माहिती माहिती जमा झाली आहे याची खात्री झाल्यावर लेखनाचा आराखडा तयार करावा. हा आराखडा मुद्द्यांच्या स्वरूपात असावा

● प्रत्यक्ष लेखन –

वरील आराखड्यानुसार परिच्छेद करावेत. या मुद्द्यांमध्ये सुसूत्रतातर्कशुद्धता, प्रवाहीपणा आला आहे का हे पहावे. एका परिच्छेदात एकच मुद्दा व त्याचे स्पष्टीकरण येईल याची काळजी घ्यावी. त्या मुद्द्याचे विवेचन पूर्ण झाल्याशिवाय पुढचा मुद्दा लिहावयास घेऊ नये. या मुद्द्याचे विवेचन करताना पुरेशी स्पष्टता, नेमकेपणा लेखनामध्ये आला पाहिजे. या मुद्द्यांचा क्रम सोप्या कडून अवघडाकडे, स्थूल म्हणजे ढोबळ विचाराकडून सूक्ष्म विचाराकडे संदिग्धतेकडून स्पष्टतेकडे अशाप्रकारे आशयाची तार्किक मांडणी करणारी असावी. ही प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीची व कौशल्याची असते. लेखन सुरू केल्यानंतर बौद्धिक स्तरावर अनेक घडामोडी होतात. लेखन विषयाशी संबंधित अनेक गोष्टी मनात गर्दी करतात आजवर त्या विषयावर वाचलेले, टिपलेले, ऐकलेले, अनुभवलेले, नवीन सुचलेले अशा अनेक गोष्टींनी मनात गोंधळ होतो. त्यातील काय घ्यावे, काय बाजूला ठेवावे हे समजेनासे होते. त्याचे वर्गीकरण कसे करावे, हे कळेनासे होते. सुरवात कुठून आणि कशी करावी हे समजत नाही एखाद्या अवघड, गुंतागुंतीच्या मुद्द्यापाशी लेखनाची गाडी अडून बसतेया सगळ्याचा नव्याने लिहिणार्याच्या मनावर ताण येतो. बौद्धिक दमछाक होते. लेखनाचा प्रयत्नच सोडून देण्याचा नकारात्मक विचार मनात येऊ लागतो. या संदर्भात डॉ. आ. ह. सालुंखे यांनी काही उपयुक्त सूचना केल्या आहेत ते म्हणतात, “सोपे मुद्दे आधी लिहिल्यानंतर गुंतागुंतीच्या मुद्द्यांना हात घालावू नये. त्यांचा क्रमही सुचत जाईल अखेरीस क्रम निश्चित करावा. आवश्यकतेनुसार मुद्द्यांच्या जागा बदलाव्यात मुद्दे एकमेकांशी जोडून घेताना त्यांच्या मांडणीत तुटकपणा न राहता सलगपणा यावा म्हणून एका मुद्द्याचा शेवट व दुसऱ्या मुद्द्याचा प्रारंभच या योग्य ते बदल करावेत, म्हणजे मुद्दे एका सूत्रातखान गुंफले जातील”ⁱⁱⁱ त्यांच्या मते, मुद्दे मांडताना विषयाचे जास्तीत जास्त पैलू ध्यानात घ्यावेत. मुद्द्यांचा क्रम जिन्याच्या पायऱ्या चढल्याप्रमाणे असावाविषयांतर टाळावे अन्यथा मांडणी विस्कळीत व प्रभावहीन होते निष्कर्ष वाजवी असावेत. टोकाची विधाने टाळावीत. त्यांनी केलेल्या या सूचना अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत

लेखनामध्ये भाषेला महत्त्वाचे स्थान आहे. वैचारिक लेखनासाठी प्रमाणभाषेचा वापर केला जातो. प्रमाणभाषा म्हणजे काय, याचा विचार या ठिकाणी करणे सयुक्तिक ठरेल. भाषेचे बोली भाषा आणि प्रमाणभाषा असे प्रकार आहेत. दैनंदिन व्यवहारामध्ये आपण वापरतो ती बोली. त्या भाषेमध्ये आपण वैचारिक लेखन करत नाही. कारण मराठीच्या अशा अनेक बोली आहेत. त्यांच्यामध्ये भिन्नता आहे. एक बोली बोलणार्या व्यक्तीला दुसरी बोली पूर्णपणे समजेलच असे नाही त्यासाठी ज्ञानव्यवहारासाठी सर्वांना समजेल अशी एक भाषा वापरली जाते. तिला प्रमाणभाषा म्हटले जाते. प्रमाण भाषेबद्दल यास्मिन शेख यांनी मांडलेले मत विचारात घेण्यासारखे आहे त्या म्हणतात, “ लेखनासाठी विशेषतः औपचारिक, शास्त्रीय, वैचारिक, वर्तमानपत्रातील बातम्या इ. साठी एक प्रमाणभाषा मान्य केलेली असते. तिचे लेखनविषयक नियम पक्के केलेले असतात. त्यानुसार लेखन करणे आवश्यक आहे असं करण्यात कोणत्याही बोली भाषेवर अन्याय करण्याचा किंवा तिचा अधिक्षेप करण्याचा हेतू नाही. सर्वांना ते लेखन कळावं हाच त्यामागचा हेतू आहे एक लक्षात घ्या, प्रमाणभाषा ही एक संकल्पना

(concept) आहे. कोणताही विद्वान, मराठीचा अभ्यासक लेखनासाठी मान्य झालेली प्रमाणभाषा जशीच्या तशी वापरत नाही. प्रत्येकाच्या भाषेच्या अभिव्यक्तीत थोडाफार फरक असतो. त्यामुळे प्रमाणभाषा ही एक विशिष्ट जातीची भाषा आहे, असं समज चुकीचा आहे.”^{iv} श्रीमती शेख यांनी महत्वाचा मुद्दा मांडला आहे. प्रमाणभाषा ही सर्वांची आहे. कोणीही ती प्रयत्नपूर्वक साध्य करू शकतो, हा त्यांच्या म्हणण्याचा मथितार्थ स्वीकारण्यास हरकत नसावी. ही भाषा सोपी पण नेमकी व अर्थपूर्ण असावी. क्लिष्ट, अनोळखी संकल्पना व पारिभाषिक शब्द यांचा अनावश्यक वापर टाळावा काही लेखकांना बोजड संस्कृतप्रचुर भाषेचा वापर करून ज्ञानाचे प्रदर्शन करण्याचा मोह होतो. अनावश्यक ठिकाणी अशा भाषेचा वापर करणे अपरिपक्वतेचे व अज्ञानाचे प्रदर्शन ठरण्याची शक्यता असते. भाषा वाचकाला बौद्धिक आवाहन करणारी असावी. त्यासाठी आपला विचार वाचकांना पटवून देण्याचे कौशल्य लेखकाजवळ असले पाहिजे. अभिनिवेशापोटी आक्रस्ताळी, शिवराळ भाषा परिणामकारक ठरत नाही.

लेखनामध्ये ओघवतेपणा असावा. त्यासाठी वाक्यांची योजना साखळीप्रमाणे असावी. एका वाक्याला जोडून पुढचे वाक्य असावे. त्यामध्ये तर्कशुद्धता असावी. दोन वाक्यांमध्ये संबंध दर्शवणारे तसेच, त्यामुळे, म्हणून अशा शब्दांची जाणीवपूर्वक योजना करावी. म्हणजे विवेचन प्रवाही होते. वाक्यांमधील शब्दांचा योग्य क्रम असावा शब्दांची जागा थोडी जरी चुकली तरी अर्थ बदलतो. कर्ता आणि क्रियापद यांच्यामध्ये प्रमाणापेक्षा जास्त अंतर पडले तर अर्थाच्या दृष्टीने संदिग्धता निर्माण होते. म्हणून दीर्घ वाक्यांपेक्षा लहान लहान, सुटसुटीत वाक्ये वापरावीत मराठीची मूळ प्रकृती मिश्र किंवा संयुक्त वाक्यांपेक्षा केवळ वाक्ये प्राधान्याने वापरण्याची आहे. वाक्यामध्ये समर्पक शब्दांचे औचित्यपूर्ण उपयोजन करावे त्यासाठी लेखकाजवळ समृद्ध शब्दसंग्रह असला पाहिजे. शब्दसंग्रह आणि ज्ञानभांडार या परस्परपूरक गोष्टी आहेत त्या दृष्टीने शब्दसंग्रह वाढवण्यासाठी दर्जेदार साहित्याचे वाचन व चांगल्या व्याख्यानाचे श्रवण करावे. मिळालेल्या नवीन शब्दाची नोंद घ्यावी व शक्य तेथे त्याचा वापर करावा. वरवर सारख्या वाटणाऱ्या शब्दांच्या अर्थच्छटेतील सूक्ष्म फरक ध्यानात घेऊन समर्पक अचूक आणि अर्थपूर्ण शब्दांचा वापर करावा. शब्दाच्या अर्थाबाबत संभ्रम निर्माण झाल्यास शब्दकोश, व्युत्पत्तिकोश इ. चा वापर करण्याचा कंटाळा करू नये. त्यामुळे आपला शब्दसंग्रह तर वाढतोच पण सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनासंबंधीचे आपले आकलनही वाढते प्रत्येक शब्दापाठीमागे काही एक इतिहास, काही एक समाजवास्तव असते. उदा. विवाह या शब्दाचा मूळ अर्थ वरपक्षाने वधूला उचलून (वाहून) नेणे असा आहे. डॅबीस हा शब्द damn beast इंग्लिश शब्दापासून बनला आहे राजा हा शब्द प्रजेवर हुकुमत गाजवणारा असा नसून प्रजेच्या रक्षणासाठी आपले बाहू पसरणारा व प्रजेवर आपले आशीर्वाद पसरणारा असा आहे, अशी माहिती उद्बोधक तर आहेच, पण मनोरंजकही आहे.

आपले लेखन व्याकरणाच्या नियमांना अनुसरून असावे ना.गो. कालेलकर यांनी आपल्याकडे रूढ असणार्या व्याकरण या शब्दाचा अर्थ ‘लिहिण्याच्या भाषेचे नियम’ असा करायला हवा. असे म्हटले आहे. त्यांच्या मते, शुद्ध कसे बोलावे हा विषय व्याकरणाच्या कक्षेत येऊ शकत नाही. बोलण्याच्या भाषेचे नियम वर्णनात्मक असतात आणि लिहिण्याच्या भाषेचे नियम आदेशात्मक असतात. ^v लेखन करणार्याला व्याकरणाच्या या आदेशाचे पालन करणे आवश्यक असते. यामध्ये वर सांगितल्याप्रमाणे वाक्यरचना, वाक्यातील पदांचा क्रम, शब्दांची निर्दोष रूपे इत्यादी बाबतचे नियम यांचा समावेश होतो शुद्धलेखन विषयक नियम हा व्याकरणाचा एक महत्वाचा भाग आहे. आपले लेखन या नियमांना अनुसरून होण्यासाठी शुद्धलेखनाच्या नियमांची माहिती करून घ्यावी दर्जेदार वाङ्मयाचे वाचन करावे. शब्दांच्या अचूक रूपासंबंधी खात्री करून घेण्यासाठी शब्दकोशाचा वापर करण्याची सवय लावून घ्यावी. या बाबतच्या शंका, अज्ञान व्यक्त करण्याचा संकोच बाळगू नये शुद्धलेखनाच्या बाबतीत शंभर टक्के अचूक कोणी असत नाही त्यामुळे त्याबाबतीत अहंकार किंवा न्यूनगंड असण्याचे कारण नाही.

● लेखनोत्तर स्वमूल्यमापन व पुनर्लेखन-

लेखन पूर्ण झाल्यानंतरही लेखकाचे काम संपत नाही लेखन अचूक व निर्दोष होण्यासाठी ते पुन्हा तपासावे लागते कितीही सिद्धहस्त लेखक असला तरी तो न तपासता आपले लेखन प्रसिद्धीला देत नाही. किंबहुना असे करण्यामधून त्याचा परिपूर्णतेचा व उत्कृष्टतेचा आग्रह दिसतो श्रेष्ठ लेखकाचे हे एक महत्वाचे लक्षण आहे. म्हणून स्वतःच्या लेखनाच्या प्रेमात न पडता अलिप्तपणे ते पुन्हा एकदा वाचावे व स्वमूल्यमापन करावे आशयाच्या अंगाने मूल्यमापन करताना जे सांगावयाचे आहे ते पूर्णपणे सांगितले आहे का ते पुरेसे स्पष्ट झाले आहे का, विषयाचा सर्व बाजूंनी विचार केला आहे का, निष्कर्ष योग्य आहे का याची तपासणी करावी. मांडणीमध्ये प्रवाहीपणा आहे का, पुनरुक्ती झाली आहे का, काही कच्चे दुवे राहिल्यामुळे विवेचनाचा ओघ खंडित झाला आहे का हे पहावे. आविष्काराच्या अंगाने विचार करताना अनावश्यक शब्द वापरले गेले आहेत का, एखादा शब्द गाळला गेला आहे का, शब्दांची पुनरावृत्ती झाली आहे का, वाक्यरचना निर्दोष आहे का, तुटक अर्धवट वाक्ये, वाक्यावाक्यांमध्ये सुसंगती नसणे इ. दोष राहिले आहेत का, वाक्यातील शब्दांचा क्रम योग्य आहे का, उचित शब्दांचा नेमका वापर केला गेला आहे का हे पहावे. शक्य झाल्यास आपले लेखन अन्य जाणकाराकडून तपासून घ्यावे न कंटाळता पुन्हा पुन्हा

पुनर्लेखन करावे लागले तरी करावे. आजकाल संगणकाच्या सहाय्याने असे पुनर्लेखन सोपे झाले आहे अशा प्रकारे बुद्धिनिष्ठ निर्दोष आणि दर्जेदार वैचारिक लेखन करणे हे कष्टसाध्य कौशल्य आहे.

लेखन-कौशल्याबाबतची सद्यःस्थिती –

पदवी, पदव्युत्तर पदवी व संशोधन करणारे विद्यार्थी यांच्या लेखन कौशल्याबाबतची वस्तुस्थिती या ठिकाणी विचारात घेणे संयुक्तिक ठरते ती फारशी समाधानकारक नाही. काही थोडेफार विद्यार्थी अपवादात्मक असतात, याचीही नोंद जरूर घेतली पाहिजे. पण या स्थितीमध्ये सुधारणा व्हावी म्हणून याबाबतच्या नकारात्मक वास्तवाची चर्चा येथे करीत आहे. सर्वसामान्यपणे असे दिसते, की आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्रपणे लेखन करण्याची क्षमता आणि प्रेरणा यांची उणीव आहे आमच्या महाविद्यालयामध्ये आम्ही पदव्युत्तर स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या वाचन अभिरूचीचा शोध घेण्यासाठी १०० विद्यार्थ्यांचे एक सर्वेक्षण केले. त्यामध्ये असे दिसून आले की १०० पैकी फक्त ४ विद्यार्थी स्वतंत्र लेखन करतात. त्यांपैकी तीन विद्यार्थी कविता लिहितात. फक्त एक विद्यार्थी काही अंशी वैचारिक म्हणता येईल, असे लेखन करतो. हे निरीक्षण सार्वत्रिक व परिपूर्ण असेल असा आमचा दावा नाही. पण त्यावरून विद्यार्थ्यांच्या सुमार भाषिक कौशल्यांची कल्पना यायला हरकत नाही अगदी अभ्यासक्रमावरील प्रश्नांची उत्तरे लिहितानाही त्यांना शालेय स्तरावरील प्राथमिक भाषिक कौशल्यांचा सराव नसल्याचे दिसते अनुलेखन आणि श्रुतलेखन, खूप व गतीने लिहिणे म्हणजेच उत्तम गुण मिळविण्यासाठी आवश्यक असणारे लेखन-कौशल्य असा त्यांचा समज दिसतो. त्यामुळे कथात्मक साहित्यावरील प्रश्नांची उत्तरे ते भरभरून लिहितात पण सिद्धांतवजा घटकावरील प्रश्नांची उत्तरे त्यांना लिहिता येत नाहीत. अनेक संदर्भग्रंथ वाचून त्यावर स्वतःची टिपणे काढणे, त्या आधारे प्रश्नांच्या अनुषंगाने मुद्दे तयार करणे त्यांचे स्वतःच्या भाषेत स्पष्टीकरण करणे या गोष्टींचे तंत्र त्यांना अवगत नसते तयार टिपणे सहज उपलब्ध असल्यामुळे असे कौशल्य आत्मसात करण्याची निकडही नसते. शिवाय इतके असूनही त्यांना गुणही चांगले मिळतात असा सगळा आनंदीआनंद आहे काही कौतुकास्पद अपवाद वगळता संशोधन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची स्थिती याहून फारशी निराळी नसते अनेक पुस्तकांतील संदर्भ एकापुढे एक ठेवणे म्हणजे संशोधन असा अनेकांचा गैरसमज आहे की काय, असे वाटण्यासारखी परिस्थिती आहे. विचारांचे आकलन धारणा विश्लेषण आणि संश्लेषण या प्रक्रियांच्या अभावी संशोधनाच्या नावाने निःसत्व लेखन केले जाते हे कटू असले तरी सत्य आहे.

मात्र यामध्ये विद्यार्थ्यांचा दोष नाही. अभ्यासक्रम, अध्यापन-पद्धती, एकूणच शिक्षणव्यवस्था आणि समाज यांचा यामध्ये वाटा आहे. आपल्या विद्यापीठाने गेल्या काही वर्षांत या दृष्टीने अभ्यासक्रमात काही विधायक बदल केले, ही बाब स्वागताह आहे. पण ही समस्या फार जुनी आहे. त्यावरील उपाययोजनाही प्रदीर्घ काळ करावी लागेल. सर्वप्रथम याला कारणीभूत आहे समाजाचा भाषाभ्यासाकडे पाहण्याचा पक्षपाती दृष्टिकोण. वैद्यक, तंत्रशिक्षण, शास्त्र व वाणिज्य या शाखांच्या तुलनेत कला शाखेकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन तुच्छतेचा आहे. त्यातही कला शाखेच्या विद्यार्थ्यांचा सामाजिक शास्त्रांकडे कल असतो. भाषा घेऊन पदवी घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये इतर भाषांच्या तुलनेत मराठीचा प्राधान्यक्रम नंतरचा असतो त्यात ग्रामीण, निमशहरी भागातून आलेल्या विद्यार्थ्यांपुढे प्रमाणभाषेचे आव्हान असते प्रमाणभाषा त्यांना एखाद्या नवीन भाषेप्रमाणेच अवगत करून तिचा सराव करावा लागतो. त्यामध्ये मोठा अडसर हा असतो की ही प्रमाणभाषा ज्या व्याकरणावर आधारित असते, ते व्याकरण संस्कृत भाषेच्या प्रभावाखाली तयार केले गेले आहे. त्यामुळे ते क्लिष्ट, गुंतागुंतीचे झालेले आहे त्यामध्ये संदिग्धता आहे. उदा. वर्णमालेतील कवर्गातील 'ङ्' व चवर्गातील 'ञ्' या अनुनासिक परसवर्णांचा परिचय विद्यार्थ्यांना शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावर करून दिला जात नाही व थेट त्याचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे त्याचा उच्चार कसा करायचा, लेखन कसे करायचे याचे ज्ञान विद्यार्थ्यांना नसते. त्यामुळे 'ङ्' या वर्णाचा उच्चार 'ड' सारखा केला जातो व 'ञ्' चा उच्चार 'त्र' सारखा केला जातो आणि आणि 'वाङ्मयाचे' 'वाङ्मय' होते.

तीच गोष्ट शुद्धलेखनविषयक नियमांची मराठी साहित्य महामंडळाने १९६२ साली शुद्धलेखनाचे १४ नियम बनवले. १९७२ साली त्यात ४ नियमांची भर घालून त्यांची संख्या १८ करण्यात आली. हे नियम मराठीतील तत्सम (संस्कृतमधून मराठीत जसेच्या तसे आलेल्या), तद्भव (संस्कृतमधून मराठीत येताना बदललेल्या), देशी व परभाषीय अशा सर्व शब्दांना सारख्या पद्धतीने लावता येत नाहीत. तत्सम शब्दांना त्यातून वगळण्यात आले आहे उदा. मराठीमध्ये सर्व शब्द दीर्घान्त असावेत. असा नियम आहे, पण हा नियम आणि, नि, तथापि, यद्यपि, किंतु, इति, या तत्सम शब्दांना लागू पडत नाही तत्सम शब्द सामासिक शब्दात प्रथमपदी आल्यास ऱ्हस्व होतात. काही तत्सम शब्द मराठीच्या नियमानुसार सुटे लिहिताना दीर्घान्त व सामासिक शब्दात प्रथमपदी आल्यास ऱ्हस्व होतात. उदा. मतिमंद, वायुदूत गुरुदास इत्यादी. पण तत्समेतर शब्दांना हा नियम नाही. उदा. पाटीपुस्तक, चेंडूफळी, बळीवंश इत्यादी. तत्समेतर आकारान्त शब्दातील शेवटचे अक्षर दीर्घ असेल, तर त्याच्या आधीचे अक्षर ऱ्हस्व होते. उदा. निळा, पिडा, खिळा, विडा, इत्यादी. पण तत्सम शब्द असेल, तर ते पूजा, गीता, परीक्षा, द्वितीया, अशाप्रकारे लिहिले जातात. असाच पक्षपात उकार, इक व इत प्रत्यय आणि अशा अन्य नियमांमध्ये केला जातो. त्यामुळे संदिग्धता संभ्रम

निर्माण होतो. विद्यार्थ्यांना तत्सम आणि तद्भव शब्दातील फरक ओळखण्याचे ज्ञान दिले जात नाही. त्यामुळे त्यांना शुद्धलेखनाच्या प्रचलित नियमांनुसार अचूक लेखन करता येणार नाही अशी ही व्यवस्था आहे म्हणून शुद्धलेखनाच्या नियमांमध्ये एकवाक्यता आणणे आवश्यक आहे.

वास्तविक मराठीच्या व्याकरणाचीच पुनर्मांडणी करण्याची गरज आहे. हा स्वतंत्र लेखाचा विषय आहे. सध्या एवढेच विधान करता येईल, की मराठी ही किचकट, अवघड भाषा आहे असा सार्वत्रिक समज होण्याचे कारण म्हणजे तिचे संस्कृतवर बेतलेले व्याकरण. त्याचे नियम बदलले पाहिजेत. ते आपोआप बदलणार नाहीत. त्यासाठी प्रबळ इच्छाशक्ती आणि अधिकार यांची गरज आहे. हा अधिकार ज्ञाननिष्ठ व्यासंग आणि शासनसत्ता यांतून मिळो. इच्छाशक्ती आणि शासनसत्ता एकत्र आल्यावर भाषा कशी बदलू शकते हे आपण शिवाजी महाराजांनी करवून घेतलेल्या 'राज्यव्यवहार कोशा'च्या उदाहरणावरून पाहू शकतो. इ.स. १६२८ मध्ये राज्यव्यवहारामध्ये ८६% फारसी शब्द होते व १४% मराठी शब्द होते. इ.स. १६७७ मध्ये हे प्रमाण फारसी शब्द ३८% व मराठी शब्द ६२% असे झाले आणि इ.स. १७२८ मध्ये ७% फारसी शब्द व ९२% मराठी शब्द असे झाले. ही आकडेवारी डॉ. र. बा. मंचरकर यांनी नोंदविली आहे ^{vi} अलीकडचे उदाहरण द्यायचे झाले तर शासननियमानुसार एका रात्रीत 'बॉम्बे'चे 'मुंबई' झालेलेही आपण पाहिलेले आहे. तात्पर्य भाषेविषयीची खरी कळकळ आणि राजकीय इच्छाशक्ती एकत्र आल्यास मराठी व्याकरणाचे नियम भविष्यात कदाचित बदलतीलही. सध्या वर्तमानात आपली जबाबदारी ही आहे, की मराठी भाषेचा गांभीर्याने अभ्यास करणे आणि तिचा ज्ञानभाषा म्हणून वापर करणे

जागतिकीकरणामुळे मराठी भाषेपुढे जशी आव्हाने निर्माण झाली आहेत, तशा मराठी भाषेवर प्रभुत्व असणार्यासाठी रोजगाराच्या असंख्य संधी उपलब्ध झाल्या आहेत मुद्रित माध्यम, श्राव्य माध्यम, दृक्श्राव्य माध्यम आणि फेसबुक, इंस्टाग्राम, विविध वेबसाइट्स इत्यादी समाजमाध्यमांसाठी लेखन-कौशल्य अवगत असणार्या व्यक्तींची गरज आहे. या माध्यमांचा लाभार्थी हा केवळ शहरी आणि उच्चभ्रू राहिलेला नसून त्याची कक्षा ग्रामीण व सर्व स्तरांतील बहुसंख्य जनतेपर्यंत विस्तारलेली आहे त्यांच्यासाठी सर्व क्षेत्रांतील ज्ञान मराठीतून लिहू शकणार्या व्यक्तींना या माध्यमांमध्येमागणी आहे. या संधींचा लाभ घेण्याचे सामर्थ्य विद्यार्थ्यांना प्राप्त करून देणे हे आपले उद्दिष्ट असले पाहिजे. हा या लेखाचा अंतिम निष्कर्ष आहे.

1. i अध्ययनकौशल्ये, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ नाशिक पृ. ६०
2. ii य.च.मु.वि.पृ.६५
3. iii सालुंखे, आ.ह., मित्रांना शत्रू करू नका लोकायत प्रकाशन सातारा. २००८ पृ. ११
4. iv शेख, यास्मिन, 'भाषेला धर्म नसतो जात नसते' (लेख), महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, एप्रिल-जून २०१७, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, पृ. १२
5. v कालेलकर, ना.गो. भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन गृह. दुसरी आवृत्ती १९८२ पृ. ३०
6. vi मंचरकर, र. बा., मराठी प्रश्नांचा ऐतिहासिक मागोवा. (लेख), 'जागतिकीकरण-मराठी भाषा-आव्हाने आणि उपाय' संपा. डॉ. जयद्रथ जाधव, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद २०११ पृ. २.

सूत्रसंचालन: स्वरूप आणि संधी

प्रा. डॉ. संजयपाटील,
मराठी विभाग प्रमुख,
दूधसाखर महा बिद्री, ता. कागल, जि. कोल्हापूर

प्रास्ताविक

आजच्या स्पर्धेच्या युगात टिकण्यासाठी आणि कोणताही कार्यक्रम उठावदार होण्यासाठी इतर बाबींबरोबर सूत्रसंचालन हा एक महत्वाचा घटक आहे. सूत्रसंचालन ही एक कला आहे आणि ती प्रयत्नाने साध्य करता येते म्हणून आपण येथे सूत्रसंचालन म्हणजे काय? सूत्रसंचालकाची जबाबदारी सूत्रसंचालनाचे विविध कार्यक्रम कोणकोणते? सूत्रसंचालन करण्यासाठी सूत्रसंचालकाकडे कोणत्या गुणांची आवश्यकता हवी? सूत्रसंचालन करताना पाळावयाची पथ्ये आणि सूत्रसंचालन : एक व्यवसायिक संधी या उपघटकांद्वारे माहिती घेणार आहोत

उद्दिष्टे

- १) सूत्रसंचालनाचे एक भाषिक कौशल्य म्हणून स्वरूपविशेष अभ्यासणे
- २) सूत्रसंचालनातील रोजगाराच्या संधीचा शोध घेणे.

१) सूत्रसंचालन म्हणजे काय

‘सूत्रसंचालन’ हा शब्द सूत्र आणि संचालन या दोन शब्दांपासून तयार झाला आहे कोणताही कार्यक्रम सूत्रबद्ध होण्यासाठी सूत्रसंचालनाची गरज निर्माण झाली आहे प्रा. राजशेखर सोलापुरे सूत्रसंचालनाची व्याख्या करताना लिहितात, “सूत्रसंचालन म्हणजे माहीतगार व्यक्तीद्वारे नियम व तत्त्वाने एखाद्या कार्याचे धोरण अंमलात आणण्यासाठी केलेली मार्गदर्शनाची एक क्रिया होय.” तर डॉ. प्रकाश कुंभार लिहितात, “सूत्रसंचालन म्हणजे नाटकी रंगाढंगाने केलेली शब्दांची पखरण नव्हे, तर सहजसुलभपणे समोरच्यांशी साधलेला संवाद होय.” म्हणजेच कार्यक्रम यशस्वी होण्यासाठी सूत्रसंचालन आणि सूत्रसंचालकाची भूमिका येथे महत्वाची आहे म्हणून मी असे म्हणणे की “विचारपीठ व श्रोता यांच्यात हृदयसंवाद घडवून आणणे आणि कार्यक्रमाची सूत्रबद्धपद्धतीने मांडणी करून सादरीकरण करणे म्हणजे सूत्रसंचालन होय”

प्रभावी सूत्रसंचालनासाठी खालील मुद्द्यांचा विचार करू

२) कार्यक्रमाची रूपरेखा

कोणताही कार्यक्रम यशस्वी होण्यासाठी आदर्श कार्यक्रमपत्रिका तयार करून घ्यावी. त्यामध्ये कार्यक्रम कोणाचा, कार्यक्रमाचा हेतू, श्रोते कोण?, प्रमुख पाहुणे कोण?, निमंत्रित कोण?, कार्यक्रमाचे स्थळ, दिनांक, वेळ, इत्यादी बाबींचा गांभीर्याने विचार व्हावा. कार्यक्रमपत्रिका व्यवस्थित करून घेतल्यावर सूत्रसंचालन प्रभावी होते सूत्रसंचालक हावक्ते आणि श्रोते यांच्यामधील दुवा असतो कार्यक्रमपत्रिकेत सुरुवात, मध्यंतरी व शेवटी होणाऱ्या विविध उपक्रमांची स्पष्ट नोंद करावी. स्वागतापासून ते आभारापर्यंतच्या सगळ्या गोष्टींचा सूत्रसंचालकाने सूक्ष्म अभ्यास केला पाहिजे त्याप्रमाणे कार्यक्रमपत्रिकेत नोंद घेणे आवश्यक आहे.

३) संहितालेखन

कार्यक्रमपत्रिकेचे संहितालेखन करावे. ते सहज स्वाभाविक भाषेत करावे. छोटी- छोटी वाक्ये तयार करावीत. साध्या – सोप्या भाषेत निवेदन करावे. भाषा शक्यतो दैनंदिन जीवनातील वापरावी. क्वचितप्रसंगी कवितेच्या ओळी, एखादा चुटका, संतांचे वचन, एखादे सुभाषित, नामांकित व्यक्तीच्या जीवनातील एखादा प्रसंग यांचा वापर थोडक्यात करावा निवेदन करताना शब्दांचा, वाक्यांचा पुनरुच्चार करावयाचा असेल तर संहितालेखनात तसे चिन्हकृत करावे. संहितालेखन सक्षम झाले तर सूत्रसंचालनही सक्षम होते. संहितालेखन स्वतः तयार करून त्याचे वाचन-चिंतन-मनन करावे म्हणजे निवेदन नैसर्गिक आणि प्रभावी बनते.

४) सूत्रसंचालकाची जबाबदारी

सूत्रसंचालक हा नियोजनबद्धरित्या कार्यक्रम पार पडणारा कार्यक्रमाचा कणा असतो. सूत्ररूपाने तो विचारपीठ आणि श्रोता यांच्यात सहज संवाद साधतो. सूत्रसंचालकाच्या भूमिकेबाबत संदीप मगदूम लिहिताना ‘सूत्रसंचालक हा कार्यक्रमाचा मुख्य सूत्रधार असतो. एखादा चालक रस्त्यावरच्या अडचणी, वळणे, चढउतार, अचानक उद्भवणाऱ्या समस्या दूर करत योग्य वेगासह, विनाविलंब – विनाअपघात प्रवाशांना सुखरूप प्रवास घडवून इच्छित स्थळी पोहोचवतो अगदी त्याचप्रमाणे सूत्रसंचालक त्या कार्यक्रमाचे ईप्सित साध्य करतो.’”^३

कार्यक्रम छोटा- मोठा कसाही असो सूत्रसंचालकाने आपली भूमिका योग्य प्रकारे निभावली पाहिजे आपल्या भूमिकेला शंभर टक्के न्याय देण्यासाठी धडपडले पाहिजे.

५) सूत्रसंचालनाचे विविध कार्यक्रम

प्रत्येक कार्यक्रम वेगळा असतो. व्यासपीठ बदलले की सूत्रसंचालनाचे स्वरूपही बदलते वेगवेगळ्या कार्यक्रमांच्या कार्यक्रमपत्रिका एकसारख्या असत नाहीत. त्या-त्या कार्यक्रमांनुसार सूत्रसंचालकाने पूर्वतयारी करावीबाबत प्रा. राजशेखर सोलापुरे लिहितात, “विविध कार्यक्रमांचे सूत्रसंचालन करताना कार्यक्रमपरत्वे त्यात बदल करण्याची सिद्धता व सामर्थ्य सूत्रसंचालकाने जोपासावेलागते.”^४ तेवढी लवचिकता सूत्रसंचालकाजवळ असलीच पाहिजे

६) सूत्रसंचालनासाठी आवश्यक गुण

उत्तम सादरीकरणासाठी सूत्रसंचालकाकडे काही आवश्यक गुण असणे गरजेचे आहे

१) भाषाप्रभुत्व

सूत्रसंचालकाचे भाषेवर प्रभुत्व पाहिजे कार्यक्रम यशस्वी करण्याबरोबर श्रोत्यांच्या काळजात घर करणारी भाषा हवी. त्यासाठी त्याच्याकडे व्यासंग हवा. ज्या भाषेत तो सूत्रसंचालन करणार आहे ती भाषा त्याला अवगत हवी त्या भाषेचे व्याकरण, शब्दांच्या छटा, अर्थ त्याला माहीत हवेत. भाषा समृद्ध तर हवीच शिवाय तिचे यथायोग्य रीतीने सादरीकरण करावयास जमले पाहिजे. ओघवती आणि श्रोत्यांच्या हृदयाचा ठाव घेणारी भाषा वापरली तर कार्यक्रम विशिष्ट उंचीवर जातो.

२) प्रभावी बोलणे

आपल्याला प्रभावी बोलता आले पाहिजे. चांगला आवाज आणि मुद्देसूद मांडणी हे सूत्रसंचालकाचे मुख्य भांडवल असते. गोड गळ्यातून, आपले म्हणने समोरच्याला पटवून देता आले पाहिजे. नैसर्गिक आवाजात काही बिघाड असेल तर सराव करून आपला आवाज आणि बोलणे गोड, मधुर बनविले पाहिजे. याबाबत म. बा. कुंडले लिहितात, “अती घाईत बोलणे, हेल काढून बोलणे, तोंड वेडावत किंवा अंगविक्षेप करीत बोलणे, खेकसणे, कर्कशपणे ओरडणे इत्यादी नित्य आढळणारे दोष, वेळोवेळी टोकत जाऊन दूर करता येतील व आवाजावर योग्य ते नियंत्रण ठेवून प्रसन्न मार्दवयुक्त व आकर्षक शैलीत बोलण्याची, संभाषण करण्याची सवय त्यांना लावण्याचा प्रयत्न करता येईल.”^५

श्री. म. बा. कुंडले यांनी मराठी विषयाच्या विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या बाबतीत हे विचार मांडले असले तरी ते सूत्रसंचालकासाठी मार्गदर्शक ठरतात सूत्रसंचालकाने प्रभावी बोलण्यासाठी उच्चारशास्त्र समजून घ्यावे. आपले स्वरयंत्र जरी आपण बदलून घेऊ शकत नसलो तरी श्वासाच्या योग्य व्यायामाने आपला आवाज परिणामकारक करू शकतो. डॉ. श्रीराम लागू यांनी ‘वाचिक अभिनय’ या पुस्तकात वाणीबाबत शास्त्रीय माहिती दिली आहे. ते म्हणतात, “शब्द बोलताना जो आशय व्यक्त करायचा आहे, नेमके तेच तोंड उघडून शब्द उच्चारला गेला पाहिजे. तरच हवा तो आशय व्यक्त होईल.”^६

प्रभावी बोलण्यासाठी सूत्रसंचालकाने श्रीराम लागू यांचे पुस्तक वाचून आपल्या वाणीत योग्य तो बदल घडविला पाहिजे.

३) अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व

सूत्रसंचालकाचे व्यक्तिमत्त्व हे अष्टपैलू आणि बहुआयामी हवे ते प्रयत्नसाध्य आहे. त्याच्याकडे जिज्ञासावृत्ती, हजरजबाबीपणा, उत्तम अभिव्यक्तीची कला, बहुश्रुतता, विनम्रता, समर्पणता, प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व, व्यासंगी, चांगला व्यवस्थापक इ. गुण हवेत. उदा. दूरदर्शनच्या विविध वाहिन्यांवरील कार्यक्रमांचे सूत्रसंचालक निखील वागळे (‘ग्रेट भेट’), मकरंद अनासपुरे (‘अस्सल पाहुणे-इरसाल नमुने’), अमिताभ बच्चन (‘कौन बनेगा करोडपती’), पल्लवी जोशी (‘सारेगम-महाराष्ट्राचा महागायक’), आदेश बांदेकर (‘होम मिनिस्टर’), प्राज्ञा माळी (‘महाराष्ट्राची हास्यजत्रा’), डॉ. निलेश साबळे (‘चला हवा येऊ द्या’) मुलाखतकारसुधीर गाडगीळ या सर्वांनी तोतो कार्यक्रम आपल्या उत्कृष्ट सूत्रसंचालनाने महाराष्ट्राच्या घराघरात आणि रसिकांच्या हृदयापर्यंत पोहचविला आहे. एक तासाच्या कार्यक्रमात एकूण १० ते १२ मिनिटांचे निवेदन सूत्रसंचालकाने करावे एक-दोन वाक्यात संपूर्ण कार्यक्रमाचा सारांश सांगता यायला हवा

४) सूत्रसंचालकाने पाळावयाची पथ्ये

कार्यक्रम कमीत – कमी शब्दात श्रोत्यांपर्यंत पोहचवावा. बोलणे कृत्रिम, क्लिष्ट, लोकांना अपरिचित असू नये कविता, शेरशायरी, विनोद यांचा अतिवापर टाळावा. अश्लील, अर्वाच्य, असंसदीय भाषेचा वापर टाळावा. कार्यक्रमापूर्वी किमान अर्धा तास हजर राहावे व कार्यक्रम मध्येच सोडून जाऊ नये. काय बोलू नये, कुठे बोलू नये, कोणाविषयी बोलू नये हे ज्याला चांगले समजते तो चांगले सूत्रसंचालन करू शकतो

५) सूत्रसंचालन: व्यवसायाची संधी

आकाशवाणी, दूरचित्रवाणीवरच्या कार्यक्रमासाठी वृत्तनिवेदक सूत्रसंचालक मिळणे दुःखास्पद झाले आहे. एम. रेडिओची नवनवीन चॅनेल्स सुरू झाली आहेत तेथे आर. जे. ची भूमिका महत्वाची असते. तो आवडतो त्याच्या बोलण्यामुळे. स्वतःची बोलण्याची विशिष्ट शैली तयार करा. चित्रपटक्षेत्र, जाहिरातक्षेत्र, राजकीय सभा, शैक्षणिक व्यासपीठे, धार्मिक कार्यक्रम, क्रीडा व सांस्कृतिक क्षेत्र तसेच विविध उत्सवात होणाऱ्या छोट्या – मोठ्या कार्यक्रमातही ध्वनीफीत – निवेदक म्हणूनही संधी उपलब्ध आहेत.

समारोप

आपण सूत्रसंचालन या विषयी माहिती जाणून घेतली 'भाषिक कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्त्व विकास' या घटकातील सूत्रसंचालन हा भाग अतिशय महत्वाचा आहे. स्पर्धेच्या आजच्या या युगात प्रत्येकाला आपला कार्यक्रम यशस्वी होऊन लोकांपर्यंत पोहोचावा असे वाटते. त्यासाठी चांगला सूत्रसंचालक असणे अत्यावश्यक आहे. भाषिक कौशल्ये आत्मसात करून आपले व्यक्तिमत्त्व संपन्न बनविले पाहिजे. त्यासाठी सूत्रसंचालन समजून घेऊन तिचे उपयोजन करता आले पाहिजे. यशस्वी सूत्रसंचालनासाठी सूत्रसंचालक बहुश्रुत, व्यासंगी, हजरजबाबी, विनम्र, समयसूचक असावा. त्याचे भाषेवर प्रभुत्व तर हवेच. शिवाय आवाजात गोडवा हवा. यशस्वी सूत्रसंचालक हा आपला कार्यक्रम रसिकांच्या हृदयापर्यंत पोहचवितो. सूत्रसंचालनाकडे आज व्यवसाय म्हणून पहिले तर ती कला आपल्या उपजिविकेचे साधन ठरू शकते.

संदर्भ

- १) प्रभावी सूत्रसंचालनाची कला – प्रा. राजशेखर सोलापुरे, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, तृतीयावृत्ती, १ जानेवारी, २०१०, पृ. क्र. १०
- २) मराठी भाषा : उपयोजन आणि सर्जन – प्रा. डॉ. प्रकाश कुंभार, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, २००९, पृ. क्र. १९०
- ३) पासवर्ड सूत्रसंचालनाचा – संदीप मगदूम वेदांतराजे प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, जानेवारी, २०१७, पृ. क्र. २०
- ४) उत्कृष्ट भाषण कला - प्रा. राजशेखर सोलापुरे, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती, १९ जून, २००९, पृ. क्र. ११३
- ५) मराठीचे अध्यापन – प. बा. कुंडले, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती, १९९७, पृ. क्र. १८७
- ६) वाचिक अभिनय – श्रीराम लागू, राजहंस प्रकाशन, पुणे, सहावी आवृत्ती, सप्टेंबर, २०१२, पृ. क्र. ५४

चित्रपट समजून घेताना

तेजस चव्हाण

प्रस्तावना

चित्रपट हा एक दृक्-श्राव्य कलाप्रकार आहे. चित्रपट आपण नुसता बघत नसतो, तर ऐकतही असतो. सुरुवातीच्या काळात मनोरंजनासाठी चित्रपट पाहिले जात असत. विशेषतः मनोरंजनाच्याच हेतूने चित्रपट बनवले जात असत. आजही निखळ मनोरंजनाचा हेतू डोळ्यासमोर ठेऊनच चित्रपट बनवले जातात. परंतु कालपरतवे चित्रपट निर्मितीमागील दृष्टिकोनात अमूलाग्र बदल झालेले पहावयास मिळतात. आज चित्रपट निरनिराळ्या कारणांसाठी बनवले जातात. प्रेक्षकांचाही चित्रपटाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलू लागला आहे. आज फक्त मनोरंजनासाठी प्रेक्षक चित्रपटाकडे वळत नाहीत. मनोरंजनाबरोबर आपले जगणे समृद्ध करणारे काहीतरी ज्ञानसंचित चित्रपटातून मिळावे, आपल्या जीवन जाणीवा प्रगल्भ व्हाव्यात, म्हणून प्रेक्षक चित्रपटाकडे आकृष्ट होतो. त्यामुळे आज मराठी भाषेबरोबरच इतरही भाषांमध्ये सामाजिक प्रश्नांना केंद्रस्थानी ठेऊन चित्रपट निर्मिती केली जाऊ लागली आहे. शहरांपासून खेड्यांपर्यंतचे तंत्रज्ञानाची थोडीफार ओळख असणारे तरुणही आपल्या नजरेतून भोवतालाकडे पाहू लागले आहेत. समाजातील दुर्लक्षित विषयांकडे नव्या नजरेने पाहू लागले आहेत. समाजातील दुर्लक्षित व्यथावेदनांकडे प्रेक्षकांचे लक्ष वेधण्याचे महत्त्वपूर्ण काम डॉक्युमेंटरी फिल्म, शॉर्ट फिल्ममधून करत आहेत. अशा शॉर्ट फिल्म, डॉक्युमेंटरी फिल्म क्षणार्धात प्रेक्षकांपर्यंत पोहचवणे प्रसारमाध्यमांमुळे सहजशक्य झाले आहे. स्वतःचे युट्युब चॅनेल सुरू करून एखादा लघुचित्रपट आपण क्षणार्धात सर्वासाठी उपलब्ध करून देऊ शकतो. आज मोबाईलच्या माध्यमातून चांगले चित्रिकरण करता येते. व्हीडीओ इडिटिंगची, साऊंड मिक्सिंगसारखी ॲप्लिकेशन गुगल प्लेस्टोअरवर निशुल्क उपलब्ध आहेत. त्यांच्या उपयोगातून मोबाईलवरही एकादा लघुचित्रपट बनवणे सहजशक्य झाले आहे. माध्यमांच्या गतिशील क्रांतीमुळे चित्रपट निर्मितीपासून प्रदर्शनापर्यंतचा पारंपरिक प्रवास आज बदलू लागला आहे.

गेल्या चार-सहा दशकात भारतामध्ये चित्रपट उद्योगात झपाट्याने वाढ झाली आहे. त्यामुळे चित्रपट क्षेत्रांशी निगडित असलेल्या अभिनय, दिग्दर्शन, पटकथा लेखन, छायाचित्रण, संकलन, ध्वनीमुद्रण, संगीत, नृत्य दिग्दर्शन, ग्राफिक्स, इडिटिंग, वेशभूषा, केशभूषा, साहसी दृश्ये, व्यवस्थापन यासारख्या विभागांमध्ये करिअरच्या उत्तम संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. एका चित्रपटामुळे किमान तीनशे ते चारशे लोकांना चित्रपटाशी संबंधित निरनिराळ्या स्वरूपाचा रोजगार उपलब्ध होतो. म्हणजेच आजघडीला देशातील लाखो लोकांना रोजगार निर्माण करून देण्याची क्षमता चित्रपट क्षेत्रामध्ये असलेली दिसते.

चित्रपटाची निर्मितीप्रक्रिया

कोणताही चित्रपट आपण चित्रपटगृहामध्ये किंवा टिव्हीसमोर बसून अडीच-तीन तास बघत असतो. परंतु हा अडीच-तीन तासाचा चित्रपट बनवण्यासाठी किमान एक ते दिड वर्षांचा कालावधी लागत असतो. चित्रपटाच्या निर्मितीशी संबंधित विविध विभागामध्ये (युनिटमध्ये) शेकडो लोक यासाठी झटत असतात. रात्रंदिवस राबत असतात. मग कुठे प्रेक्षकांना खिळवून ठेवणारा अडीच-तीन तासाचा चित्रपट आकाराला येतो. म्हणजेच यावरून आपणास असे म्हणता येईल की, चित्रपट हा ललित साहित्याप्रमाणे एकट्याची निर्मिती असणारा कलाप्रकार नाही. (अपवाद नाटक). चित्रपटाच्या निर्मितीप्रक्रियेत एकापेक्षा जास्त लोकांचा / कलाकारांचा सहभाग असल्याने तो एक सामूहिक कलाप्रकार आहे.

चित्रपटाच्या निर्मिती प्रक्रियेत दिग्दर्शक सगळ्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत असतो. चित्रपटाशी निगडित प्रत्येक घटकाला एका सूत्रात बांधून ठेवण्याचे काम दिग्दर्शक करत असतो. एकाद्या जहाजाच्या कॅप्टनप्रमाणे तो आपली भूमिका पार पाडत असतो. त्याला अपेक्षित असणारा चित्रपट तो सगळ्यांच्या सहकार्यातून पडद्यावर साकारत असतो. त्यासाठी सर्वप्रथम तो कथानकाचा शोध घेतो. एकदा का दिग्दर्शकाच्या हातात सशक्त कथानक पडले, की मग त्याच्या डोक्यात दृश्य रूपात चित्रपट आकारण्यास सुरुवात होते. खरे तर या टप्प्यावर कामाच्या आखणीत दिग्दर्शकाला खूप मोठी कसरत करावी लागत असते. एकावेळी त्याची दोन अंगे कामाला लागलेली असतात. एक कलात्मक अंग; तर दुसरे व्यावसायिक अंग. चित्रपटाच्या पडद्यावर आणण्यासाठी आर्थिक बाजू अंगावर घेणारा निर्माता शोधणे, आवश्यक युनिटची (विभागांची) जुळवाजुळव करणे, सहाय्यक दिग्दर्शन, संगितकार, गीतकार, संकलन (इडिटर), छायाचित्रण (सिनेमॅटोग्राफर), नृत्यदिग्दर्शन (कोरिओग्राफर), ध्वनीमुद्रण (साऊंड इंजिनियर) यासारख्या कामांसाठी योग्य लोकांची निवड करणे आदी कामे दिग्दर्शकाला करावी लागत असतात. यासाठी तो आपल्यातील व्यावसायिक अंग उपयोगात आणतो. तर डोक्यातील चित्रपट कल्पकतेने पडद्यावर साकार करण्यासाठी तो आपल्या कलात्मक अंगाचा वापर करतो.

दिग्दर्शक जेव्हा एखादी कथा वाचत असतो, तेव्हा तो कल्पकतेने कथेतील शब्दांच्या जागी दृश्ये उभी करत असतो. ही दृश्ये पडद्यावर साकारण्यासाठी चित्रपट निर्मितीची पहिली पायरी म्हणून कथेच्या अधारे पटकथेचे व संवादाचे लेखन करणे

अपेक्षित असते. शक्यतो ज्या मूळ लेखकाने कथा लिहलेली असते त्यानेच पटकथा व संवाद लिहले तर चित्रपट कलात्मकदृष्ट्या (प्रस्तुत लेखकाला व्यावसायिकदृष्ट्या असा अर्थ अपेक्षित नाही.) यशस्वी होण्याची शक्यता जास्त असते. त्यामागचे कारण म्हणजे, वाचकांच्या / प्रेक्षकांना नेमके काय सांगायचे आहे, कोणता भाग सांगायचा नाही, याचे नेमके ठोकताळे लेखकाच्या डोक्यात आधीपासून तयार असतात. त्याआधारे त्याने कथा लेखन केलेले असते. त्यामुळे मूळ कथा लेखकाने स्वतः लिहलेली पटकथा-संवाद हे कधीही श्रेष्ठ, सरस ठरणारे असतात. त्यासाठी महत्त्वाची एकच अट असते. ती म्हणजे, मूळ लेखकाला चित्रपटशास्त्राची थोडीफार तोंडओळख असणे आवश्यक असते. एकंदर मूळ लेखकाने स्वतःच संवाद लिहणे केव्हाही चांगलेच असते. परंतु, एकाद्या वेळी मूळ लेखक स्वतः पटकथा-संवाद लिहू शकला नाही तर दिग्दर्शकाने स्वतः पटकथा-संवाद लिहणे केव्हाही चांगले. किमान पटकथा तरी त्याने स्वतः लिहावी. कारण दिग्दर्शक स्वतःच्या दृष्टिकोनातून कथा प्रेक्षकांना दाखवणार असतो. त्यामुळे त्याने स्वतः पटकथा-संवादाचे केलेले लेखन कथेला न्याय देणारे ठरू शकते. समजा, एखाद्या व्यावसायिक पटकथा-संवाद लेखकाकडून दिग्दर्शकाने पटकथा लिहून घेतली तर साहित्यकृतीतील कथाबीजाचा जीव हरवण्याचा धोका असतो. दिग्दर्शकाच्या अकलनात आणि व्यावसायिक लेखकाच्या अकलनात गफलत होण्याचा धोका असतो. त्यामुळे सशक्त चित्रपट निर्मितीसाठी पटकथा-संवादाचे स्वतः दिग्दर्शकाने किंवा मूळ कथा लेखकाने लेखन करणे केव्हाही चांगले.

पटकथा लिहून पूर्ण झाल्यानंतर सर्वात महत्त्वाच्या कामाला, म्हणजेच पात्राला अनुरूप कलाकरांच्या निवडीला सुरुवात होते. पात्राचे व्यक्तिमत्त्व (character) सशक्तपणे उभे करण्याची सक्षम कलाकारांची निवड करण्याचे जोखमीचे काम दिग्दर्शकाला करावे लागते. पात्रांची निवड करणे दिग्दर्शकाच्या दृष्टीने अतिशय जिकीरीचे व आव्हानात्मक काम असते. कारण त्याच्यासमोर प्रस्थापित कलाकारांपैकी कोणाची निवड करायची हा कठीण प्रश्न असतो. लोकप्रिय कलाकाराला संधी द्यायची, की नव्या चेहऱ्यांचा शोध घ्यायचा याचा निर्णय व्यावसायिक गणितांचा मेळ घालत दिग्दर्शकाला घ्यावा लागतो. यासाठी त्याला ऑडीशन घ्याव्या लागतात. एकदा योग्य कलाकारांची निवड झाली की मग चित्रिकरणास सुरुवात होते. दरम्यानच्या काळात दिग्दर्शकाने चित्रपटासाठी आवश्यक असणाऱ्या इतर युनिटची जमवाजमव सहाय्यक दिग्दर्शकांच्या मदतीने केलेली असते. चित्रपटाचे स्वतःचे असे एक व्यवस्थापन शास्त्र आहे. त्यानुसार प्रत्येक विभागाची जबाबदारी त्या-त्या सहाय्यक दिग्दर्शकाकडे सोपवलेली असते. दिग्दर्शक आणि युनिट यांच्यामध्ये समन्वय साधण्याचे काम सहाय्यक दिग्दर्शक करत असतो.

प्रत्यक्ष चित्रिकरणाला सुरुवात झाल्यावर सगळ्यात महत्त्वाची भूमिका असते ती छायाचित्रण करणाऱ्याची अर्थात सिनेमॅटोग्राफरची. छायाचित्रकार म्हणजे चित्रपटाचे छायाचित्रण (शुटींग) करणारा अभ्यासू माणूस दिग्दर्शकाच्या नजरेतील चित्रपट प्रत्यक्ष पडद्यावर आणण्याचे महत्त्वपूर्ण काम छायाचित्रकार करत असतो. यासाठी त्याला कॅमेऱ्याशी संबंधित तंत्रज्ञानाचे सखोल ज्ञान आवश्यक असते. दिग्दर्शकाला चित्रचौकटीत (पडद्यावर) नेमके काय हवे आहे, याचे नेमके भान त्याच्याजवळ असणे अपेक्षित असते. यासाठी त्याच्याजवळ पराकोटीची तीक्ष्ण अकलन क्षमता असणे गरजेचे असते. कारण दिग्दर्शकाच्या डोळ्यांना अपेक्षित असणारे काल्पनिक विश्व तो वास्तव विश्वाच्या आधाराने साकारणार असतो. त्यामुळे त्याला नैसर्गिक वातावरणापासून कॅमेऱ्यात होत असलेल्या अद्ययावत बदलांचा अतिशय बारकाव्याने अभ्यास असणे गरजेचे असते.

चित्रिकरणादरम्यान दिग्दर्शकाला कलाकारांच्या सोईप्रमाणे (तारखांप्रमाणे) चित्रिकरणाचे वेळापत्रक (शड्यूल) दिग्दर्शकाला बनवावे लागते. त्यानुसार चित्रपटाचे दिवसरात्र वेगवेगळ्या शिफ्टमध्ये चित्रिकरण सुरू होते. चित्रिकरणाची लोकेशन सतत बदलत असल्याने सगळा लवाजमा सोबत घेऊन फिरावे लागते. चित्रपटाशी संबंधित सगळ्या घटकांना सांभाळत दिग्दर्शकाला चित्रिकरणाची कसरत करावी लागते. प्रत्यक्ष चित्रिकरणादरम्यान एकाच दृश्याचे (शॉटचे) अनेक रिटेक घेतले जातात. दिग्दर्शकाच्या मनासारखे जोपर्यंत दृश्य साकार होत नाही; तोपर्यंत कलाकारांनी रिटेक देण्याचा अलिखित नियम चित्रपटसृष्टीत आहे. त्यामुळे एका दृश्यासाठी पन्नासहून जास्त रिटेक घेतल्याची नोंद चित्रपटसृष्टीच्या इतिहासात आहे. कित्येकदा दिग्दर्शकाला एकच दृश्य वेगवेगळ्या कोनातून (अँगलमधून) प्रेक्षकांना दाखवून परिणाम साधायचा असतो. अशावेळी एकच दृश्य एकाच वेळी अनेक कॅमेऱ्यांच्या सहाय्याने चित्रित केले जाते. किंवा एका दृश्याचे एकापेक्षा जास्त वेळा रिटेक घेतले जातात.

भारतामध्ये संगीताशिवाय चित्रपट बनवणे म्हणजे मिठाशिवाय स्वयंपाक बनविल्यासारखे आहे. गाण्यांना चित्रपटाचा आत्मा समजले जाते. त्यामुळे चित्रपटामध्ये गाणी पाहिजेत असा अग्रह कित्येक निर्माते करतात. गाण्यांमुळे चित्रपटाची जाहिरात होते व प्रेक्षक चित्रपटगृहाकडे खेचला जातो, असे व्यावसायिक गृहितक निर्मात्यांचे असते. ('फॅंड्री' (2013) चित्रपटासाठी 'जीव झाला येडापिसा' हे गाणे कथानकाची गरज नसताना जाहिरातबाजीसाठी चित्रित केले होते.) त्यामुळे चित्रपटात गाण्यांचा समावेश करण्यासाठी दिग्दर्शकाला संगीतकार, गीतकार, कलाकाराच्या व पात्राच्या व्यक्तिमत्त्वाला चपकलपणे आवाज लागू होईल अशा गायक गायिकांची निवड करावी लागते. शक्यतो लोकप्रिय गायक गायिकांनाच संधी दिली जाते. अपवादात्मक परिस्थितीत काही प्रायोगिक चित्रपटामध्ये नव्या आवाजांना जागा दिली जाते. (उदा. 'शान' (1980) चित्रपटासाठी संगीतकार आर.डी. बर्मन यांनी उषा उत्तप यांना 'दोस्तो से प्यार किया' या गाण्यासाठी संधी दिली होती.) अशाप्रकारे दिग्दर्शक आपल्या निगराणीखाली

संगीतकार गीतकार, गायक-गायिका यांच्या सहकार्यातून गाण्यांचे ध्वनीमुद्रण करून घेतो. हिंदी चित्रपटसृष्टीत गुरुदत्त, राज कपूर, देवानंद, यश चोप्रा, सुभाष घई, करण जोहर आदी दिग्दर्शकांच्या चित्रपटांच्या यशस्वीतेचे रहस्य शोधले असता संगीताचे योगदान ध्यानात येईल. चित्रिकरणानंतर चित्रपटावर अंतिम व अतिशय सूक्ष्म, महत्वाचे संस्कार केले जातात ते म्हणजे संवादाचे ध्वनीमुद्रण (रेकॉर्डिंग), पार्श्वसंगीत (बॅकराऊंड म्युझिक) आणि संकलनाचे (इडीटींग). या टप्प्यातून यशस्वीरित्या पार पडल्यानंतर चित्रपटाचा पूर्णत्वाच्या दिशेने प्रवास सुरू होतो. साधारणपणे ही तिन्हीही कामे स्टुडीओमध्ये केली जातात. चित्रिकरणादरम्यान आजूबाजूच्या गोंधळाचे ध्वनीमुद्रण झालेले असते. त्यामुळे अनावश्यक आवाज टाळून आवश्यक तितकाच नेमका व स्पष्ट संवादाचा आवाज मुद्रित व्हावा म्हणून चित्रपटाचे ध्वनीमुद्रण केले जाते. यावेळी स्टुडीओमध्ये कलाकारांना पडद्यावरील दृश्यांना नव्याने आवाज द्यायचा असतो. आवाजातील चढउताराद्वारे अभिनयाला साजेचे ध्वनीमुद्रण करताना कलाकाराची खरी कसोटी लागते. कारण कलाकार अभिनयाइतकाच आवाजातून प्रेक्षकांच्या मनात दिर्घकाळ जागा करून राहत असतो.

ध्वनीमुद्रणाबरोबरच चित्रपटांच्या दृश्ये परिणामकारकपणे प्रेक्षकांच्या मनावर ठसावीत म्हणून पार्श्वसंगीताची योजना केली जाते. दृश्यासोबत विशिष्ट वाद्यांचा आवाज प्रेक्षकांच्या कानावर पडल्याने दिग्दर्शकाला अपेक्षित रसनिर्मिती साधणे अधिक सुलभ होते. उदाहरणार्थ, दुःखद प्रसंगी वीण्याचे मंद स्वर तर पहाटेच्या वेळी बासरीचे लयबद्ध स्वर. काहीवेळा आजूबाजूच्या भोवतालाचे आवाज दृश्यात असणे गरजेचे असते. अशावेळी साऊंड इंजिनियर प्रत्येक आवाजाचे वेगवेगळे ध्वनीमुद्रण करून एकत्रितरित्या सगळे आवाज दृश्यामध्ये बसवत असतो. हे अतिशय किचकट व कष्टप्रद काम असते. संकलनाचे (इडीटींगचे) काम देखील अशाचप्रकारे दिग्दर्शकाची दमछाक करणारे असते. चित्रिकरणादरम्यान घेतलेल्या अनेक टेकमधून योग्य टेकची निवड करून त्यांची क्रमबद्ध जोडणी करण्याचे काम संकलनामध्ये केले जाते. प्रेक्षकांच्या मनावर दृश्यांचा गहिरा परिणाम साधण्यामध्ये बारकाव्याने केलेल्या संकलनाचा, पार्श्वसंगीताचा मोठा वाटा असतो. त्यामुळे चित्रपटावरील संकलनाचे संस्कार हे अंतिम रेषेवरील संस्कार असल्याने अजिबात हातघाई होऊ न देता अतिशय संयमाने व बारकाव्याने हे संस्कार पार पाडणे गरजेचे असते. एकदा का चित्रपटाचे संकलन झाले की, चित्रपटाला सेन्सार बोर्डकडून अनिर्बंधित (U); हिंसा व अश्लील भाषा, यौन संबंधित सामग्री (U/A); वयस्कांसाठी (U) आणि डॉक्टर इंजिनियर आदी विशेष दर्शकांसाठी बनवलेल्या चित्रपटांसाठी (S) या चार प्रमाणपत्रांपैकी एक प्रमाणपत्र दिले जाते. मगच प्रशासकीय पातळीवर चित्रपट प्रदर्शनासाठी मोकळा होतो. दरम्यानच्या काळात चित्रपटाशी संबंधित जाहिरात (promotion/ advertising) विभाग कामाला लागतो. टीव्ही चॅनेल, वर्तमानपत्र, होल्डिंग, पोस्टर, युट्युबसारख्या प्रसारमाध्यमांद्वारे चित्रपटाची जाहिरात केली जाते. अशाप्रकारे पटकथा ते चित्रपटगृह असा चित्रपटाचा प्रवास चालतो.

चित्रपटाची भाषा

चित्रपटाची भाषा ही साहित्याच्या भाषेहून निराळी असते. साहित्यकृतीचे वाचन करत असताना आपण शब्दरूपी चिन्हांचे वाचन करून लेखकाचा अनुभव जाणून घेत असतो. असे करताना आपण आपल्या पूर्वअनुभांच्या आधारे साहित्यकृतीचे अर्थनिर्णयन करण्याचा प्रयत्न करत असतो. ह्या अर्थनिर्णयन प्रक्रियेत एका केंद्रावर लेखक असतो. तर दुसऱ्या केंद्रावर अस्वादक (वाचक) असतो. परंतु चित्रपटाच्या बाबतीत अर्थनिर्णयनाची प्रक्रिया वेगळ्या पद्धतीने कार्यरत असते. इथे तीन केंद्रे कार्यरत असतात. लेखक, दिग्दर्शक आणि अस्वादक (प्रेक्षक) ह्या तीन केंद्रांच्या परस्पर संबंधातून चित्रपटाची अर्थनिर्णयन प्रक्रिया आकारत असते. पडद्यावर आपण बघत असलेली दृश्ये लेखकाने थेटपणे आपल्या पुढे उभी केलेली नसतात. ही दृश्ये पाहताना आपण आपल्या पूर्वानुभवांचेसंदर्भ न जोडता ह्या दृश्यांचे अर्थनिर्णयन करत असतो. दिग्दर्शकाच्या नजरेतूनच आपण लेखकाने सांगितलेली कथा बघत / ऐकत असतो. दिग्दर्शक आपणास जे दाखवतो / ऐकवतो तेच आपण बघत-ऐकत असतो. तेथे आपल्या कल्पकतेचा हस्तक्षेप निषिद्ध असतो.

आपण सांगत असलेली कथा प्रेक्षकांना थेट भिडण्यासाठी दिग्दर्शकाला भाषेचा प्रभावीपणे वापर करावा लागतो. काही वेळा दिग्दर्शक दृश्य भाषेतून प्रेक्षकांशी संवाद साधत असतो तर काहीवेळा शाब्द भाषेतून. दिग्दर्शकाला जे काही सांगायचे आहे ते कलाकारांच्या अभिनयातून, देहबोलीतून, पार्श्वसंगीतातून दृश्यमांडणीतून सांगताना त्याला शब्दांची आवश्यकता वाटत नाही. ('सैराट' (2016) चित्रपटाचा शेवट बघताना आपणास या बाबीचा प्रत्यय येतो.) तर काही वेळा आपण म्हणणे सांगण्यासाठी दिग्दर्शकाला शब्दांवर अवलंबून रहावे लागते. भरीव संवादातून चित्रपट दिर्घकाळ प्रेक्षकांच्या मनात तग धरून राहू शकतो हे 'शोले' (1975) चित्रपटातून आपल्या लक्षात येईल. *कितीने आदमी थे* हा संवाद ऐकताच डोळ्यासमोर 'शोले' चित्रपट येतो. गब्बरसिंग येतो. अमजतखान येतो. म्हणजेच एखादा चित्रपट, एकादे पात्र, एकादा कलाकार प्रेक्षकांच्या मनात दिर्घकाळ टिकून राहण्यात संवादाचा मौलिक वाटा असतो. एकाद्या पात्रासाठी कलाकार कोण असावा, पात्र म्हणून त्या कलाकाराचे बोलणे, वागणे कसे असावे याबाबत पूर्वनिश्चित काही ठोकताळे दिग्दर्शकाकडे असावे लागतात.

चित्रपटातील संवादलेखन

चित्रपट हा एक दृक्-श्राव्य माध्यमाचा कलाप्रकार असल्याने चित्रपटात दृश्यांबरोबर अर्थपूर्ण आवाजांचे असणे अनिवार्य असते. ही अर्थपूर्ण आवाजांची अनिवार्यता संवादातूनसाधली जाते. चित्रपटाच्या कथानकाला गतिशील परिणाम प्राप्त करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण काम संवाद करत असतात. संवादातून पात्राचे व्यक्तिमत्त्व प्रेक्षकांच्या डोळ्यासमोर उभे राहते. पात्राचे स्वभाव, वृत्ती-प्रवृत्ती, पात्राची सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमी आदी बाबींचा परिचय प्रेक्षकांना होतो. तसेच कथानकाला पूरक असणारी माहिती संवादातूनपुरवली जाते. चित्रपटाला प्रत्यक्षतेचे (वर्तमानकाळाचे) परिणाम प्राप्त करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कामही संवाद साधत असतात.

शब्दाशिवायचा संवाद

सुरुवातीच्या काळात दृश्ये आणि आवाज एकत्रित दाखवण्याचे तंत्र विकसीत झाले नव्हते. फक्त दृश्यातून चित्रपट समजून घ्यावा लागत असे. दादासाहेब फाळके यांच्या 'राजा हरिश्चंद्र' (1913) या मूकपटात संवादाशिवाय दृश्ये पडद्यावर दिसत होती. प्रेक्षकांना दृश्यांच्या संगतीतूनच कलाकारांच्या अभिनयातून चित्रपटाचे कथानक समजून घ्यावे लागत असे. मध्येमध्ये हिंदी व इंग्रजी भाषेतील पूरक मजकूराच्या पाट्या पडद्यावर दिसत असत. ज्यामुळे प्रेक्षकांना चित्रपटाचे कथानक समजून घेणे सोपे जात असे. चॉर्ली चॅप्लिन (1889-1977) या इंग्रजी हास्य अभिनेत्याने आपल्या देहबोलीतून मूकपटाद्वारे जगाला हसवले. एकीकडे दु सन्यामहायुद्धाच्या झळांमध्ये जग होरपळत असताना, दु सरीकडेलोकांना खळखळून हसवत त्यांच्या दुःखावर फुंकर घालण्याचे काम चॉर्ली चॅप्लिन करत होता. विशेष म्हणजे त्याने एकाही चित्रपटात संवादाचा आधार न घेता शारिर अभिनयातून देहबोलीतून आपणे 'सांगणे' ठाशीवपणे प्रेक्षकांपर्यंत पोहचवले. चॉर्लीनेही दादासाहेब फाळकेंप्रमाणे मूकपटामध्ये अध्येमध्ये इंग्रजी पाट्यांचा वापर केला होता. ज्यामुळे चित्रपटाचा नेमका आशय प्रेक्षकांपर्यंत पोहचण्यास मदत होत असे. 2004 साली प्रदर्शित झालेल्या 'आर्या' हा तेलगू चित्रपट तमीळ भाषेत असूनही महाराष्ट्रसह देशभरातील प्रेक्षकांनी डोक्यावर घेतला होता. चित्रपटाची भाषा अपरिचित असताना देखील दृश्यांतूनचित्रपटाचे कथानक प्रेक्षकांनी समजून घेतले होते. यावरून आपणास असे म्हणता येईल की, चित्रपटाचे कथानक प्रेक्षकांना सांगण्यासाठी दिग्दर्शकाला प्रत्येक वेळी संवादावर अवलंबून रहावे लागत नाही. संवादाशिवायही यशस्वी चित्रपट बनवता येणे शक्य असते.

काही चित्रपटांना रूढ अर्थाचे कथानक नसते. अशा चित्रपटांमध्ये रंगांना, ध्वनींना, पात्रांच्या देहबोलींना प्राधान्य मिळणे क्रमप्राप्त असते. कलाकाराला आपल्या अभिनयाद्वारे पात्रांच्या अंतरंगात शिरून देहबोलीतून प्रेक्षकांशी संवाद साधता आला पाहिजे. 2008 मध्ये अमीर खानचा 'गजनी' नावाचा चित्रपट प्रदर्शित झाला होता. या चित्रपटात जबर अपघातानंतर विस्मृतीत गेलेल्या संजय सिंघानियाचे पात्र अमीरखानने साकारले होते. चित्रपटामध्ये निम्याहून जास्त वेळ अमीरखानला संवादाशिवाय अभिनयातून हे पात्र साकारावे लागले होते. एखादे पात्र जर मानसिक रुग्ण असेल किंवा नैसर्गिक व्यंगाचा बळी ठरले असेल तर अशावेळीही संवादाऐवजी देहबोलीतून कथानक प्रेक्षकांपर्यंत पोहचवण्याची कसरत दिग्दर्शकासह कलाकारांना करावी लागते. 'पा' (2009) चित्रपटात अमिताभ बच्चन यांनी प्रोजेरिया नामक आजाराने ग्रस्त बारा वर्षांचा ओरो साकारला होता. तसेच 'बर्फी' (2012) मध्ये रणबीर कपूर व प्रियांका चोप्रा यांनी, तर 'सदमा' (1983) मध्ये श्रीदेवीने मानसिकदृष्ट्या असामान्य व्यक्तिमत्त्व असणारी पात्रे साकारली होती. कथानकामध्ये असामान्य पात्रांचा वावर असेल तर दिग्दर्शकाला संवादाशिवाय दृश्यातून प्रेक्षकांबरोबर संवाद साधावा लागतो.

संवादातूनव्यक्तीदर्शन

पूर्वीच्या काळी चित्रपटात अभिनेता कोण आहे, हे पाहून संवादलेखन केले जात असे. हिंदी सिनेमासृष्टीत दमदार पटकथा-संवादलेखनासाठी सलीम-जावेद ही जोडी प्रसिद्ध होती. त्यांच्या बऱ्याच चित्रपटांनी कथानकाच्या आणि संवादाच्या जोरावर हिंदी सिनेसृष्टीत इतिहास निर्माण केला आहे. त्यांनी बहुतेक चित्रपटांच्या पटकथांचे, संवादाचे लेखन अमिताभ बच्चनला डोळ्यासमोर ठेऊन केले आहे. 'जंजीर' (1973) मधील पोलीसाच्या भूमिकेत असणाऱ्या अमिताभच्या तोंडी- *जब तक बैठने को कहाँ न जाए शराफत से खड़े रहो, ये पुलिस स्टेशन हैं तुम्हारे बाप का घर नहीं.* असा संवाद आहे. तर 'डॉन' (1978) ह्या क्राईम थ्रिलर चित्रपटात डॉन का इंतजार तो ग्यारहा मुलखोंकी पुलिस कर रही हैं. लेकिन सोनिया एक बात समझलो, डॉन को पकड़ना मुश्कील ही नहीं नामुनकीन हैं. असणारा संवाद अमिताभ बच्चनच्या अगदी विरुद्ध टोकाच्या गुन्हेगारी व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडवतो. म्हणजेच संवादातून आपणास पात्राच्या स्वभावाचे, प्रवृत्तीचे दर्शन घडत असते.

एखाद्या चरित्रनायकाच्या जीवनावर चित्रपट बनवताना त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला साजेसे संवाद असणे अपेक्षित असते. चरित्रनायक ज्या काळात जगत होता त्या काळातील काही शब्दांचा, वाक्यरचनांचा, व्याकरणीय रचनांचा एकादु सन्या ठिकाणी

संवादात वापर केला तर चरित्रनायकाचा काळ ठळकपणे आधारेखित होण्यास मदत होते. परंतु असे शब्द संवादात मोघम येत गेल्यास शब्दांचे, वाक्यांचे अर्थ लावण्यातच प्रेक्षक गोंधळून जाण्याची शक्यता असते. ज्यामुळे त्याचे दृश्याकडे लक्ष विचलीत होण्याचा धोका असतो.

वास्तववादी चित्रपटांमध्ये संवादाची भाषा ही दैनंदिन जीवनातील भाषा असते. रोजच्या बोलण्यातील भाषेचा, शिव्यांचा वापर संवादात केला जातो. व्याकरणाच्या नियमांची मोडतोड करणाऱ्या अघळपघळ बोलीभाषेचा वापर संवादात केला जातो. ज्यामुळे चित्रपट प्रेक्षकांना आपल्या जवळचा वाटतो. प्रेक्षकांना प्रदेशनिष्ठ बोलीभाषा भावते. 'तानी' (2013), 'नाळ' (2018) सारख्या चित्रपटातील प्रदेशनिष्ठ भाषा कथानकाला जीवंतपणा आणून देण्यात यशस्वी ठरतात. 'ख्वाडा' (2015) सारख्या चित्रपटात दिग्दर्शक भाऊराव कऱ्हाडेंने धनगर समाजाच्या बोलीचा अतिशय चपकलपणे वापर केला आहे. 'चक्र' (1981) सारख्या चित्रपटात मुंबईसारख्या महानगरातील झोपडपट्टीतील उपेक्षित वर्गाची भाषा ऐकायला मिळते. तर मुंबई शहरातील टपोरी भाषेचा कल्पक विनोदी ढंगाला वापर विदू विनोद चोपडांनी 'मुन्नाभाई एम.बी.बी.एस.' (2003) आणि 'लगे रहो मुन्नाभाई' (2006) या चित्रपटात केला आहे.

भारतामध्ये काही चित्रपट नुसत्या संवादावर यशस्वी झालेले दिसतात. कोण कमबख्त बर्दाश्त करने को पिता हैं (देवदास, 2003), आता माझी सटकली (सिंगम, 2011), मोगैबो खुश हुआ (मिस्टर इंडीया, 1987), हम अंग्रेज के जमाने के जेलर हैं; बसन्ती इन कुर्तों के सामने मत नाचना (शोले, 1975) यासारखे कित्येक संवाद प्रेक्षकांच्या मनात आजही रेंगाळताना दिसतात. यामध्ये संवादलेखकांबरोबर कलाकारांच्या अभिनयाचा, कौशल्याचा मोलाचा वाटा आहे.

संवादाच्या अनिवार्यता व मर्यादा

दिग्दर्शकाला चित्रपट साकारत असताना प्रत्येक वेळी संवादावर अवलंबून राहता येत नाही. काही वेळा संवादाशिवाय दृश्यातून प्रेक्षक कथानकाचे चांगले आकलन करून घेऊ शकतो. तर काही वेळा कथानकामध्ये संवादाचे असणे अनिवार्य असते. अलिकडच्या काळात ग्रापिक्सच्या माध्यमातून कोणतेही दृश्य पडद्यावर दाखवणे सहज शक्य झाले आहे. कालपरवापर्यंत जे जग शब्दात पकडणे अशक्य होते असे अद्भूत जग दृश्यातून प्रेक्षकांपुढे उभे करणे सहजशक्य झाले आहे. परंतु तरीही शब्दांच्या सगळ्याच जागा दृश्यांना घेता येतील असे नाही. एखादा मानसिक अनुभव दृश्यात चित्रण करणे केवळ अशक्य असते. अशावेळी संवादच उपयुक्त ठरतात. एकादी चव, एकाद्या जुन्या आठवणीतील भावस्थिती संवादातून अथवा निवेदनातून प्रभावीपणे साकारता येणे शक्य असते. एखाद्या भीषण अपघाताचे भौतिक वास्तव दाखवणे दृश्यातून शक्य नसते. अशावेळी अपघाताची भीषणता संवादातून उभी करणे सहजशक्य असते. त्यामुळे चित्रपटामध्ये कथानकाच्या गरजेनुसार आणि दिग्दर्शकाच्या दृष्टिकोनानुसार संवादाची अनिवार्यता व अनुपस्थिती ठरत असते.

समारोप

एक कलाप्रकार म्हणून चित्रपटाचा साहित्याचा खूप जवळचा संबंध आहे. यशस्वी चित्रपटात एक साहित्यकृती दडलेली असते; तर एका यशस्वी साहित्यकृतीत अनेक चित्रपटाची बीजतत्त्वे रुजलेली असतात, असे म्हटले तर चुकीचे ठरणार नाही. गेल्या शतकातील भारतीय चित्रपट सृष्टीचा इतिहास पाहिल्यास 'भारतीय लोक वास्तवाला जितक्या गांभिर्याने घेत नाहीत तितक्या गांभिर्याने चित्रपटाला घेतात', हे नागराज मंजुळेचे विधान पटते. चित्रपट क्षेत्राकडे फक्त मनोरंजनाच्या, ग्लॅमरच्या दृष्टिकोनातून न पहाता एक कलाप्रकार म्हणून चित्रपटाचा अभ्यास केल्यास तत्कालीन सामाजिक-सांस्कृतिक संचित चित्रपटातून आपल्या हाताला लागू शकते. भविष्यातील रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र म्हणूनही चित्रपटाकडे आश्वासकपणे पाहिले तर चुकीचे ठरणार नाही. एक कलाप्रकार म्हणून चित्रपटाशी निगडित प्रत्येक घटकाविषयी संशोधनात्मक लेखन करता येणे शक्य आहे. एक कलाप्रकार म्हणून चित्रपट समजून घेणे, चित्रपटाची निर्मिती प्रक्रिया जाणून घेणे, चित्रपटातील संवादाचे महत्त्व विचारात घेणे इत्यादी हेतू प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनामागे आहेत.

आदिवासी लोककथांच्या भाषिक कौशल्यातील संवादात्मकता

प्रा. दीपककुमार वळवी

सहयोगी प्राध्यापक,
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक , कोल्हापूर

आदिवासी लोककथांच्या रचनाबंधातील महत्त्वाचा घटक म्हणजे लोककथेत वापरलेली भाषा होय. आदिवासी कथक लोककथेची मांडणी करताना कथनाच्या माध्यमातून भाषेच्या वेगवेगळ्या रूपांचा आधार घेऊन त्यांच्या स्वतंत्र बोलीभाषेचा आविष्कार करीत असतो. भाषा ही मुळात ध्वनिचिन्हांची मांडणी असून श्रवण आणि उच्चारण या माध्यमांतून अवगत केली जाते. आदिवासी जमातींचा भाषिक दृष्टीने विचार करता, त्यांच्या भाषेला लिपी नाही. लिपी नसली तरी मौखिक परंपरांचा आधार घेऊन आदिवासी जमाती बोलीभाषा बोलताना आढळतात. भाषाशास्त्रीयदृष्ट्या विचार करता, ज्या भाषा लिखित स्वरूपाच्या नाहीत आणि ज्यांचे स्वरूप बोली आहे, त्यातून खऱ्या अर्थाने भाषाशास्त्रीय अभ्यास करता येण्यासारखा आहे. चिन्ह व्यवस्थेच्या आधारे भाषेची व्याख्या करताना मो. रा. वाळंबे लिहितात, “भाषा म्हणजे विचार व्यक्त करण्याचे साधन”^१ मो. रा. वाळंबे यांच्या भाषाविषयक व्याख्येनुसार, विचार व्यक्त करण्याचे साधन म्हणजे भाषा, हे स्पष्ट होते. भाषेत हावभावांची भाषा, बोलण्याची भाषा हे प्रमुख भेद असून जीवनव्यवहार या माध्यमाच्या आधाराने चालत असतो.

आदिवासी लोककथांमधील भाषेचा विचार करता भाषेची उत्पत्ती समजून घेणे महत्त्वाचे वाटते. यासंदर्भात कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी यांनी भाषेची जी उत्पत्ती सांगितलेली आहे, ती आदिवासी लोककथेची भाषा अभ्यासताना महत्त्वाची वाटते. भाषेची उत्पत्ती सांगताना कृष्णाजी कुलकर्णी लिहितात, “मनुष्य हा प्राणी प्रथम भाषा कधी शिकला किंवा त्याने प्रथम भाषा ही कशी तयार केली हे ठरविताना आपणास लहान मुले भाषा कशी शिकतात, हेही पाहणे तितकेच उपयोगी पडते; तसेच वन्य स्थितीत वावरणारे रानटी लोक प्रथम भाषा कशी शिकतात हेही पाहणे तितकेच उपयोगी पडेल.”^२ कृष्णाजी कुलकर्णी यांनी भाषेची उत्पत्ती शोधताना आदिवासी जमातीतील जी भाषा आहे; त्यातून आपणाला भाषेच्या उत्पत्तीची माहिती मिळू शकेल हे स्पष्ट करून आदिवासी बोलीभाषेचे महत्त्व विशद केलेले आहे.

आदिवासी लोककथांमधून अभिव्यक्त होणारी मौखिक बोली ही मराठी भाषेचा महत्त्वाचा घटक असून मराठी भाषेचे ते एक महत्त्वाचे रूप आहे. लिखित स्वरूपात साहित्यलेखन होत असताना परंपरागत बोलीभाषेचा स्वीकार करून आदिवासी जमाती आजही आपले जीवन व्यवहार मौखिक बोलीभाषेतून आणि बोलीभाषेतील लोककथांमधून आविष्कृत करीत आहेत. हे महत्त्वाचे वाटते. अशा या भाषेच्या मौखिक परंपरेचे महत्त्व विशद करताना भालचंद्र नेमाडे लिहितात, “मौखिकता ही भाषेच्या उत्पत्तीपासून मानवी व्यवहारात सतत चालत आलेली वैश्विक आविष्कार पद्धती असून लेखन, मुद्रण आणि आता इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञान अशा अनेक प्रभावी माध्यमांना तोंड देत ती टिकून आहे.”^३ भालचंद्र नेमाडे यांनी मौखिक परंपरांचा अभिमान बाळगून मराठी भाषेच्या उत्पत्तीविषयक मौखिकतेचे महत्त्व पटवून दिलेले आहे. आदिवासी कथक लोककथांची मांडणी करताना परंपरागत मौखिक बोलीचा अभिमान बाळगून आपल्या बोलीभाषेतून कथांची मांडणी करीत असतो.

आदिवासी लोककथेतील बोलीभाषेचा विचार करता ती गतिमान, जिवंत, सोपी आणि प्रवाही असल्यामुळे अशा भाषेच्या वापरातून लोककथांचा रचनाबंध स्पष्ट होताना दिसतो. त्यामुळे पारंपरिक लोककथा श्रोत्यांपर्यंत पोहोचण्यास मदत होते. आदिवासी बोलीभाषेला स्वतःची लय असते आणि ती लय लोककथेला आपोआपच प्राप्त होते. त्यामुळेच अशा लोककथेला बोलीभाषेच्या माध्यमातून लोकभाषेशी आणि लोककथेशी जवळीक साधणे सोपे जाते. म्हणजे लोककथक कथन करताना बोलीची लय वापरीत असतो. लोककथा ही मौखिक कलाकृती असल्यामुळे ती दीर्घकालीन किंवा चिरकालीन सांस्कृतिक व्यवहाराचे एक महत्त्वाचे सामाजिक केंद्र बनून टिकत असते.

आदिवासी कथक कथेची मांडणी करताना आशय आणि अभिव्यक्तीसाठी बोलीतील शब्द, वाक्यरचना, उपमा, प्रतीमा, प्रतीके, म्हणी, वाक्यप्रचार, रूपके यांना महत्त्व देऊन तो स्वतःची भाषा निर्माण करीत असतो. यासाठी त्याला लोककथा हे माध्यम महत्त्वाचे वाटत असते.

आदिवासी बोलीभाषेची परंपरा सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाची आहे. मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या बोलीचा स्वीकार करून आदिवासी कथक श्रोत्यांपर्यंत आपली कथा पोहोचविण्याचा प्रयत्न करीत असतो. भाषिकदृष्ट्या परंपरा जपणाऱ्या आदिवासी कथकाचे समाजातील स्थान महत्त्वाचे असते. कारण त्यांच्या दृष्टीने तो ज्ञानी

असतो. लिखित भाषा परंपरांचा कोणताही अनुभव नसताना केवळ श्राव्यमाध्यमातून जपलेल्या बोलीद्वारे आपल्या प्रतिभेच्या जोरावर तो जमातीतील लोकांशी एकरूप होत असतो. मागच्या पिढीकडून आलेले मौखिक संचित पुढच्या पिढीपर्यंत पोहोचविताना त्यात भर घालून पारंपरिक बोलीला समृद्ध करीत असतो. अशा या परंपरागत चालत आलेल्या बोलीभाषेचे महत्त्व विशद करताना रत्नाकर मंचरकर लिहितात, “आपला आशय व्यवहारात आपण श्राव्य संकेतांनी प्रकट करतो, मनात निर्माण होणारी परिस्थितिनुरूप प्रतिक्रिया आपण त्या स्वरूपातच या माध्यमाने व्यक्त करतो म्हणून भाषेचे हे रूप अधिक स्वाभाविक होय. यास बोलीभाषा म्हणता येईल.”^४ रत्नाकर मंचरकर यांनी बोलीभाषेचा प्रसार होताना श्राव्यमाध्यमाला दिलेले महत्त्व आदिवासी लोककथेतील श्राव्यपरंपरेला लागू पडणारे आहे. आदिवासी कथक परंपरागत बोलीचा आभिमान बाळगत असताना परिस्थितिनुरूप प्रतिक्रिया व्यक्त करताना बोलीभाषेच्या अनेक रूपांना घेऊन प्रकट करतो. हे त्यांच्या लोककथा अभ्यासताना पटकन जाणवते.

आदिवासी लोककथेतील प्रादेशिक बोलीचा विचार करताना ती त्या प्रदेशातील प्राचीन रूपे असून शब्दसंपत्तीच्या दृष्टीने समृद्ध आहेत. भाषेची प्राचीन रूपे पाहावयाची असतील तर आदिवासी बोलीभाषा अधिक प्रमाणात मदत करू शकतात; कारण आदिवासींच्या जंगलातील बंदिस्त जीवनामुळे त्यांच्या भाषांवर इतर भाषांचा होणारा प्रभाव हा कमी प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

आदिवासी लोककथांमधून अभिव्यक्त होणारे भाषेचे स्वरूप महत्त्वाचे असून भाषेतून त्यांच्या समग्र जीवनाचा वेध घेता येऊ शकतो. या संदर्भात शैलजा देवगांवकर यांनी आदिवासी बोलीभाषेचे महत्त्व विशद करताना लिहिले आहे, “आदिवासी बोलीभाषेतील लोककथा, नृत्यगीत, ज्ञान, म्हणी ह्या एका पिढीकडून स्मृतीच्या स्वरूपात मौखिक परंपरेने आलेल्या दिसतात. लिपी नाही म्हणून शिकण्याला ही भाषा अवघड असली तरी शब्द संपत्तीने परिपूर्ण अशी त्यांची बोली आहे”^५ शैलजा देवगांवकर यांनी आदिवासी बोलीभाषेचे महत्त्व विशद करताना लोककथेतील भाषा म्हणजे आदिवासींची शब्दसमृद्धी आहे, हे सांगितले आहे.

आदिवासी लोककथांमधील संवादात्मकता

आदिवासी लोककथेतील भाषिक रचनेच्या दृष्टीने आलेले वैशिष्ट्य म्हणजे संवाद पद्धती होय. संवाद हा लोककथांमधील महत्त्वाचा भाग असून लोककथेतील व्यक्तिमत्त्वांच्या भावभावनांची मांडणी करण्यासाठी संवाद पद्धती वापरली जाते. आदिवासी कथक कथांची मांडणी करतो तेव्हा तो मुळात श्रोत्यांशी संवाद साधण्याबरोबरच लोककथेतील व्यक्तिमत्त्वांच्या भावना संवादातून श्रोत्यांना ऐकवित असतो. श्रोत्यांशी संवाद करताना श्रोत्यांना तो बोलके करून लोककथांमधील व्यक्तिमत्त्वाशी एकरूप होण्यास भाग पाडत असतो. संवादावर आधारलेला आदिवासी लोककथक आपली स्वतंत्र ओळख करून देण्यास कशा पद्धतीने यशस्वी होतात ते पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

(अ) पुरुष संवाद

- १) १६ हात चामडं काढून घेईन - कातकरी (निराश्रित कथा)
- २) टोपली उघडशील नको - कातकरी (अद्भुत कथा)
- ३) ईस घालून खल्लास कर - कातकरी (सामाजिक कथा)
- ४) आपण गरीब आदमीस - कातकरी (कौटुंबिक कथा)
- ५) एका धडाची दोन धडं करीन - कातकरी (अद्भुत कथा)
- ६) खाऊन पिऊन मजेत रहले - कातकरी (सामाजिक कथा)
- ७) मरण कसं नेसू - कातकरी (पुत्रकथा)
- ८) अरे सेंबडा हं - कोकणा (इतर कथा)
- ९) तुला मय पटं का? - कोकणा (बेडूक कथा)
- १०) कुणी इचारना त सांगना माना डोसा मरी गया-कोकणा (मधाची कथा)
- ११) भाऊ आता आम्ही जावज हं - कोकणा (कौटुंबिक कथा)

आदिवासी कातकरी आणि कोकणा लोककथेतील संवादातून शिक्षा देण्याच्या पद्धती, ठार मारण्यासाठी केला जाणारा विषप्रयोग, दुःखी जीवन जगण्याची पद्धती व्यक्त होताना दिसते.

(ब) स्त्री संवाद

- १) ती आखुला लागी इसा नाव काय - कातकरी (कौटुंबिक कथा)
- २) माना आई बाप दुःखी हाय - कातकरी (सामाजिक कथा)

- ३) तो मानं नवरं - कातकरी (स्त्री जीवनाची कथा)
- ४) बाप कटर गॅस - कातकरी (सामाजिक कथा)
- ५) 'मना घरात पालना झुलु दे' - कातकरी (निपुत्रिक स्त्रीची कथा)
- ६) 'बिसणार हायस का?' - कातकरी (सामाजिक कथा)

पुरुषी संवादाप्रमाणे आदिवासी कातकरी लोककथेतील स्त्रीसंवादातून स्त्रीजीवनाबरोबरच कौटुंबिक जीवनाचीही माहिती मिळते. कातकरी लोककथेतील संवादाप्रमाणेच आदिवासी जमातींतील इतर लोककथांमधून वेगवेगळ्या जमातींच्या अनुषंगाने येणाऱ्या संवादांमध्ये

- १) 'गावात कुनी परका मानूस उनेल का?' - कोकणा लोककथेतील या संवादातून गावात आलेल्या अनोळखी माणसाची माहिती घेण्याचा प्रयत्न होताना दिसतो.
- २) 'ऐक रे काका, माना, भाऊ एखलती एक कन्याला सेंदळीराजा मागणी याला त तुम्ही मानी गरीबनी कार्याला येवा खरा रे' - कोकणी जमातीतील काका आणि मामा या नातेसंवादात दोन व्यक्तिमत्त्वांची ओळख होऊन तत्कालीन वैवाहिक आणि सांस्कृतिक जीवनाची ओळख होते.
- ३) 'आय तू रानी बनावणी हाय' - भिल्ल अद्भुत लोककथेतील सर्वसामान्य स्त्रीला राणी बनविणाऱ्या साधूचा हा संवाद आदिवासी लोककथेतील संवादातून आपल्या भावना व्यक्त करताना पाहावयास मिळतो.

(क) प्राणी आणि पक्षी संवाद

आदिवासी लोककथांमध्ये ज्या प्राणी आणि पक्षिकथा आहेत; त्यांतून प्राणी आणि पक्षी यांच्या भावविश्वाची मांडणी होताना संवादाचा आधार घेतला जातो.

'रातनी उठुला हाय' - वाघ

'पाणी हेरलान जा, वांदरे कुर कुरु केयता लागे' - गाय

कातकरी जमातीतील प्राणिकथेतील संवादातून आदिवासी कथक मानवी संवादाप्रमाणे प्राणिकथेतील प्राण्यांना बोलते करून प्राणिविश्वाशी एकरूप होताना पाहावयास मिळतो.

आदिवासी लोककथेत जसे प्राणिसंवाद आलेले आहेत, त्याचपद्धतीने काही पक्षिसंवाद येताना पाहावयास मिळतात.

'जागो देदो तिही दोगो देदो' या पक्षिविषयक लोककथेतील 'चिमणी' या पक्ष्याचा संवाद लक्ष वेधून घेणारा असून लोककथेतील चिमणी झाडावर येणाऱ्या मांजराशी संवाद करताना म्हणते 'आज तूं ऐहे केहे?' मांजराचे झाडावर होणारे आगमन चिमणीला भीतिदायक वाटते. ज्या अर्थी मांजर झाडावर आलेले आहे त्याअर्थी ते आपल्या पिल्लांना खाणार ही भीती या संवादातून व्यक्त होते.

'माझा काय तुटला राजाचा तुटला' - कातकरी लोककथेतील लोन पक्ष्याच्या संवादातून कातकरी कथक राजाला आव्हान देताना लोनपक्षी कथेतून साकार होतो.

एकूणच आदिवासी लोककथांच्या माध्यमातून चित्रित होणाऱ्या संवादातून मानवी व्यक्तिमत्त्वांप्रमाणे पुरुष, स्त्रिया, प्राणी, पक्षी यांच्या भावना अभिव्यक्त होताना दिसतात. लोककथांच्या रचनेबांधातील संवादात्मकता ही महत्त्वाची असून आदिवासी लोककथेचे हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

संदर्भ :

- १) वाळंबे मो. रा., 'सुगम मराठी व्याकरण', लेखन, नितीन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९५, पृष्ठ क्र. १.
- २) कुलकर्णी कृष्णाजी, 'मराठी भाषा उद्गम आणि विकास', मॉडर्न बुक डेपो, आवृत्ती सहावी १९७३, पृष्ठ क्र. १३.
- ३) वाकोडे मधुकर (संपा.), 'मौखिकता आणि लोकसाहित्य', साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली, २००१, पृ. १.
- ४) मंचरकर र. बा., 'भाषाशास्त्र विचार', प्रकाशनकाल उपलब्ध नाही, पृष्ठ क्र. ५३.
- ५) देवगांवकर शैलजा, 'माडिया गोंडांची बोली', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९९०, पृष्ठ क्र. १७३.

आकाशवाणीवरील निवेदन आणि भाषिक कौशल्ये

- प्रा.संदीप वाडीकर

डी.आर.माने महाविद्यालय, कागल

प्रस्तावना:

२१ वे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे आहे. माणसाला रोज काही तरी नविन शिकण्याचा ध्यास लागलेला आहे. रोज आपल्या आसपास घडणाऱ्या प्रत्येक चालू घडामोडीचे ज्ञान असले पाहिजे. याची अद्यावत माहिती त्याच्या जवळ असणे त्याला आवश्यक वाटते. ही माहिती मिळवण्यासाठी तो विविध साधनांचा वापर करतो. या दृष्टीकोनातून आकाशवाणीचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. आकाशवाणीच्या माध्यमातून माहिती, लोकशिक्षण, मनोरंजनाचे काम प्रामाणिकपणे केले जाते.

आकाशवाणीची वाटचाल : आकाशवाणी किंवा नभोवाणी हे माध्यम ध्वनीवर आधारलेले आहे. आकाशवाणीची भाषा ही बोलीभाषा असते. सुरुवातीला नभोवाणीचे प्रसारण मध्यम लहरी (मिडियम वेव्ह) आणि लघुलहरी (शॉर्ट वेव्ह) या तंत्राने करण्यात येत असे. नंतर त्यात सूक्ष्म लहरी (मायक्रो वेव्ह) आणि आता फ्रिक्वेन्सी मॉड्युलेशन (एफ. एम.) या तंत्राचा वापर करण्यात येतो. या तंत्रामुळे ऊन, वारा, पाऊस या कशाचाच परिणाम प्रसारित आवाजावर होत नाही या तंत्रामुळे प्रसारित आवाज श्रोत्यांपर्यंत जसाच्या तसा ऐकू जातो. आकाशवाणीची खऱ्या अर्थाने सुरुवात

२४ डिसेंबर १९०६ या दिवशी रेगिनाल्ड फेसेडेन नामक शास्त्रज्ञाने वायोलिन आकाशवाणीवर वाजवून केली असे म्हणावे लागेल. हे वायोलिन वादन अटलांटिक महासागरात तरंगणाऱ्या बऱ्याच जहाजात ऐकू आले. जहाजावरील रेडिओऑपरेटरनी जे त्यांच्या रेडिओ सेटवर वायोलिन ऐकले ते जगातील पहिले सामुदायिक रित्या ऐकायला आलेले आकाशवाणी प्रसारण होय. गुगली मार्कोनी याने रेडिओ लहरीचा शोध लावला. १९१८ साली सप्टेंबर महिन्यात त्याने इंग्लंडकडून ऑस्ट्रेलियाला पहिला रेडिओ संदेश पाठविला १९२१ साली अमेरिकेत पीट्सबर्ग येथे जगातील पहिले नभोवाणी केंद्र स्थापन करण्यात आले. तेव्हा सुरु झालेला नभोवाणीचा प्रवास आता प्रगत अवस्थेत पोहोचलेला आहे. २ नोव्हेंबर १९२० रोजी 'केडीकेए' हे जगातील पहिले रेडियो सेंटर अमेरिकेत कार्यान्वीत झाले. भारतात प्रायव्हेट क्लबच्या माध्यमातून रेडियोची सुरुवात झाली. मुंबईच्या रेडियोक्लबने जून १९२३ मध्ये पहिल्या नभोवाणी कार्यक्रमाचे प्रसारण केले. तर १३ जुलै १९२४ रोजी मद्रास प्रेसिडेन्सी क्लबने प्रसारण सेवा सुरु केली.

भारतात नभोवाणी प्रसारणाचा प्रारंभ १९२६ साली झाला. 'इंडियन ब्रॉडकास्टिंग कंपनी' यांनी ब्रिटीश राज्यकर्त्यांबरोबर करार करून मुंबई आणि कलकत्ता या ठिकाणी अनुक्रमे २३ जुलै १९२७ आणि २६ ऑगस्ट १९२७ रोजी नभोवाणी केंद्राची निर्मिती करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर आकाशवाणीसाठी 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' हे ब्रीदवाक्य ठरविण्यात आले. १९४७ पर्यंत भारतात आकाशवाणीची ६ केंद्रे अस्तित्वात होती आज त्यांची संख्या ४१९ च्या घरात आहे. आकाशवाणीचा हा विस्तार अभिमान वाटावा असा आहे. देशातील सर्वसामान्य लोकांसाठी माहिती आणि मनोरंजनाची विनामुल्य सेवा देणारी ही जगातील सर्वात मोठी संस्था आहे

भाषण चर्चा आणि मुलाखती हा आकाशवाणी प्रसारणाचा महत्त्वाचा भाग आहे. आकाशवाणीवरून विविध प्रकारच्या मुलाखती प्रसारित होत असतात. त्यातून श्रोत्यांना एखाद्या प्रश्नाची, योजनांची माहिती, कर्तबगार व्यक्तीचे मनोगत इ. समजते. थोडक्यात माहिती देणे, घडलेल्या घटनांच्या विविध बाजू आणि दृष्टीकोन श्रोत्यांच्या पुढे आणणे या हेतूने आकाशवाणीवर भाषण, चर्चा, मुलाखती घडवून आणल्या जातात आकाशवाणीचा इतिहास पहाता आकाशवाणीला फार मोठी उज्ज्वल परंपरा आहे. आकाशवाणीचा सुरुवातीला वापर फक्त नौसेने पुरताच मर्यादित होता नंतर त्याचा वापर लोकांच्यासाठी केला जावू लागला. या निबंधाच्या अनुषंगाने आकाशवाणीवरील कार्यक्रमांची रचना आणि उद्घोषकाला किंवा निवेदकाला नेमके काय काम करावे लागते. आकाशवाणीसाठी कोणती भाषिक कौशल्ये आवश्यक आहेत या संदर्भाने चर्चा करणार आहोत. आकाशवाणी माध्यम भारतात रेडिओच्या शोधनंतर काही काळात आले असले तरी त्याचा वापर आजमितीला वेगवेगळ्या पद्धतीने आणि व्यावसायिक दृष्टीकोनातून केला जात आहे. या माध्यमाकडे तरुणाई करीअर म्हणून ही पाहत आहे.

आकाशवाणीवरील भाषण : भाषण, चर्चा आणि मुलाखती हा आकाशवाणी प्रसारणाचा महत्त्वाचा भाग आहे. आकाशवाणीवरून विविध प्रकारच्या मुलाखती प्रसारित होतात. त्यातून श्रोत्यांना एखाद्या प्रश्नाची, योजनांची माहिती, कर्तबगार व्यक्तीचे मनोगत इ. समजते. थोडक्यात माहिती देणे, घडलेल्या घटनांच्या विविध बाजू आणि दृष्टिकोन श्रोत्यांच्या पुढे आणणे या हेतूने आकाशवाणीवर भाषण, चर्चा, मुलाखती घडवून आणल्या जातात

आकाशवाणीवरील भाषणांचा विचार करता या माध्यमात आणि दूरचित्रवाणी या दोन्ही माध्यमात ठळकपणे लक्षात येणारे काही भेद आहेत. दूरचित्रवाणीच्या श्रोत्याला वेगळा वेळ काढावा लागतो. तसा वेगळा वेळ आकाशवाणीच्या श्रोत्याला काढावा लागत नाही. दैनंदिन आपले कामकाज करित आकाशवाणी ऐकणारा मोठा वर्ग आहे.

आकाशवाणीवरील भाषणे १० मिनिटाची असायला हवीत. त्याची भाषा संभाषणवजा, अनौपचारिक शैलीतील असायला हवी. भाषण हे लिखित स्वरूपातच असावे. आकाशवाणीवर भाषण वाचत असताना समोर लिखित असेल तर भाषण रेकॉर्डिंग गच्यावेळी भाषणातील महत्त्वाचा मुद्दा राहून जात नाही भाषणाचा प्रारंभ आणि शेवट आकर्षक प्रभावी असायला हवा. सुरुवातीला सुंदर सुभाषित चटकदार म्हण, वाक्यप्रचार किंवा सुप्रसिद्ध गीतातील ओळींचा समावेश असावा. तर कधी कधी भाषण श्रोत्यांनी ऐकण्यासाठी धक्का तंत्राचा वापर करावा भाषण संभाषणवजा, अनौपचारिक शैलीतील असावे.

आकाशवाणी भाषणाचे विषय : आकाशवाणीवरील भाषणात सभ्यतेचे सर्वसामान्य संकेत पाळणारा कोणताही विषय चालतो. भाषणाचा विषय ठरविताना आपल्याला अपेक्षित श्रोतृवर्गाला रस वाटेल असा विचार करून भाषणाचा विषय ठरविला जातो. भाषणात श्रोत्याचा वयोगट आणि क्षमता वक्त्याने विचारात घ्याव्या लागतात.

आकाशवाणी भाषणाचे वाचन : आकाशवाणीचे भाषण जितक्या सुंदर पद्धतीने लिहिले जाते. तेवढ्याच सुंदर पद्धतीने आणि परिणामकारक, प्रभावी पद्धतीने त्याच वाचन झाले पाहिजे. त्याचे सादरीकरण करताना ते ठाशीव, परिणामकारक आणि योग्य चढउतारासह सादर व्हावे. आकाशवाणीचे भाषण म्हणजे वाचिक अभिनयच असतो. या भाषणाला पार्श्वसंगीताची जोड मिळणे शक्य असते. संगितामुळे ते परिणामकारक होते शब्दांचे उच्चार काळजीपूर्वक आणि स्पष्ट हवे. भाषणाचा १०० ते १२० हा शब्द वाचनाचा आदर्श वेग समजला जातो. आकाशवाणीतील भाषणात विरामाला, पूर्णविरामाला महत्त्व असते. लिखाणात असणारी चिन्ह वाचकाला वाचता आली पाहिजेत. भाषण वाचनात नाटकी आणि कृत्रिमपणा नसावा.

भाषण कागदाच्या एका बाजूला स्पष्टपणे मोठ्या आकारात लिहावे त्यामुळे वाचनात अडथळे येणार नाहीत भाषण हे छोट्या आकाराच्या कागदावर असावे जेणे करून कागद वाचनानंतर हातावेगळे करताना कागदांचा आवाज होत नाही ध्वनीमुद्रणापूर्वी लिखित संहितेचे काळजीपूर्वक वाचन करावे लिखाणात आलेल्या पूर्णविराम, स्वल्पविराम, प्रश्नचिन्ह यांचा वाचनात वापर करावा. आवाजाची तिब्रता एकसमान असावी. ध्वनीमुद्रणावेळी गरम पेये घ्यावीत घशाला कोरड अथवा खोकला उदभवणार नाही.

आकाशवाणीवरील चर्चा : आकाशवाणीवरील चर्चा या एखाद्या बहुआयामी, विवादास्पद विषयावर ठेवल्या जातात. उदा. अर्थसंकल्प, निवडणूक, एखादी कलाकृती इ. आकाशवाणीतील चर्चेत दोन किंवा अधिक लोक सहभागी होतात. ज्यांचे समाजात काहीतरी विशेष स्थान आहे. जे समाजात वावरत असताना जबाबदारीने वागतात. ही चर्चा चालवणारा सूत्रसंचालक या चर्चेत अत्यंत महत्त्वाचा असतो. एखाद्या विषयाच्या अनुषंगाने सुरु असणारी चर्चा नियोजित आराखड्यानुसार चालवण्याची जबाबदारी त्या सूत्रसंचालकाची असते तसेच त्याने चर्चा भरकटू नये तसेच कटूता निर्माण होणार नाही याची त्याने दक्षता घ्यावी लागते. त्याला विषयाचा आवाका माहिती असला पाहिजे, तो बहुश्रुत, हजरजबाबी, प्रसंगावधानी असावा.

आकाशवाणीवरील मुलाखत : मुलाखत हा आकाशवाणीवरील महत्त्वाचा कार्यक्रम आहे. आकाशवाणीवर प्रसारित होणाऱ्या मुलाखतीचे तीन प्रकार सांगता येतील १. माहितीपर मुलाखती २. विश्लेषणात्मक मुलाखती ३. भावनात्मक मुलाखती. मुलाखत आकर्षक आणि श्रोता ऐकण्यास प्रवृत्त होण्यासाठी काही तांत्रिक गोष्टी लक्षात ठेवणे महत्त्वाचे आहे जसे की मुलाखतीतील संवादात अनौपचारिकता हवी. भाषा उत्स्फूर्त, जिवंत हवी, ध्वनीमुद्रण स्टुडीओबाहेर केले असेल तर विविध ध्वनीमुळे त्या वातावरणाची येणारी अनुभूती मुलाखतीला उठावदार बनविते.

मुलाखत घेत असताना मुलाखत घेणाऱ्याची भूमिका महत्त्वाची असते. मुलाखतीमध्ये मुलाखतकर्ता दुय्यम असतो म्हणून मुलाखत घेणाऱ्याने मुलाखत दात्यावर आपली मते लादू नयेत त्याने नेहमी आपण श्रोत्यांचे प्रतिनिधी आहोत या गोष्टीचे भान ठेवले पाहिजे. श्रोत्याची आवड लक्षात घेवून प्रश्न विचारले पाहिजेत. मुलाखतीचा उद्देश ठरवून प्रश्नांची तयारी आणि आराखडा ठरविणे आवश्यक असते.

आकाशवाणीवरील बातम्या :

बातम्या हा आकाशवाणीवरील सर्वात जास्त श्रोतावर्ग लाभलेला कार्यक्रम आहे. गतिमानता आणि विश्वासाहर्ता ही आकाशवाणीवरील बातम्यांचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणता येईल एकाच वेळी कोट्यावधी लोकांच्या पर्यंत पोहचणारे माध्यम म्हणून बातम्याकडे पाहिले जाते. आकाशवाणीची गतिमानता आणि विश्वासाहर्ता लक्षात घेता सत्तांतराच्यावेळी नभोवाणी केंद्राचा उपयोग केला जातो. प्रसारित केली जाणारी बातमी चुकिची अथवा निष्काळजीपणाने केली जात नाही. तर वस्तुस्थिती स्पष्ट करणाऱ्या बातम्या आकाशवाणीवरून सांगितल्या जातात. बातमीवर संस्कार करित असताना ती सर्वसामान्याला समजेल अशा

बोलीभाषेत रचना केली जाते. बातमीपत्र १० ते १५ मिनिटाचे असते. बातमीपत्राच्या सुरुवातीला ,मध्ये आणि शेवटी आकाशवाणी केंद्राचे नाव सांगितले जाते. बातमीचे मुख्य सूत्र अल्पाक्षरता हे असते

आकाशवाणीच्या उदघोषकाच्या अंगी आवश्यक गुण आणि वैशिष्टे: आकाशवाणीवर असणारा निवेदक अथवा उदघोषक हा कल्पक असावा . त्याच्या बोलण्यात सहजता असावी. त्याची भाषाशैली कार्यक्रमाविषयी उत्सुकता निर्माण करणारी असावी लागते. तो ज्या भौगोलिक परिस्थितीमध्ये राहतो त्याची त्याला चांगल्या प्रकारे माहिती हवी. त्याचे सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक गोष्टीविषयीचे ज्ञान अद्यावत असावे. त्याची भाषा बोलीभाषा असावी. आणि भाषा श्रोत्यांशी संवाद साधणारी, अनौपचारिक असावी. बोलत असताना निवेदकाच्या आवाजात विविधता असावी लागते.

आकाशवाणी आणि भाषिक कौशल्ये : नेत्र पल्लवी, कर पल्लवी ते विविध ध्वनीच्या माध्यमातून सुरु झालेला भाषेचा प्रवास आता अतिशय गुंतागुंतीच्या,विकसित अशा भाषेच्या वापरापर्यंत येऊन पोहचला आहे. विज्ञानाच्या साहाय्याने तर एका ठिकाणी उच्चारलेला आवाज त्याच क्षणी कोट्यावधी श्रोत्यांच्या कानापर्यंत पोहचविणे शक्य झाले आहे त्यामुळे लिखित भाषेबरोबरच बोलीभाषा हेदेखील जनसंपर्काचे एक प्रभावी साधन बनले आहे आपल्या देशातील बहुतांशी लोकसंख्या अल्पशिक्षित आणि ग्रामीण भागात राहणारी आहे. त्यामुळे तर नभोवाणी-संप्रेषणाचे महत्त्व कैकपटीने वाढले आहे. आकाशवाणीचा विचार केला तर बहुतांशी सर्वच कार्यक्रम बोलीभाषेवर आधारित असतात. बोलीभाषा म्हणजे बोलली जाणारी मौखिक भाषा तिला स्पोकन वर्ड असेही म्हणतात. सर्वच देशांमध्ये नभोवाणी कार्यक्रमात बोलीभाषेचा वापर करण्यावर भर दिला जातो. नभोवाणीवरील भाषण , संवाद, चर्चा, श्रुतिका, मुलाखत इ.मध्ये बोलीभाषेचाच वापर केला जातो. हे कार्यक्रम बोलीभाषेवरच आधारित असतात.

भारत देशात बऱ्याच बोली अस्तित्वात आहेत.या सर्व बोली ग्रामीण भागात सर्रास वापरल्या जातात. आकाशवाणीवर वापरली जाणारी भाषा ही त्या त्या क्षेत्रात वापरली जाणारी बोलीच असते. या माध्यमात मराठी भाषिक विद्यार्थ्यांना करिअरच्या आणि रोजगार निर्मितीच्या अनुषंगाने संधी आहे. यासाठी आकाशवाणी या माध्यमाकडे रोजगार निर्मिती आणि व्हाईस कल्चर विकसित करण्याच्या दृष्टीने पाहणे महत्त्वाचे आहे.

समारोप:

आकाशवाणी या प्रसारमाध्यमाकडे आज मितीला व्यवसायिक दृष्टीकोनातून पाहिले जात आहे . १९९० नंतर आलेल्या जागतिकीकरणाचा प्रभाव आकाशवाणीवर ही झालेला दिसतो. म्हणूनच आज प्रत्येक शहराच्या ठिकाणी खाजगी एफ.एम. चॅनेल सुरु झालेली दिसत आहेत या खाजगी एफ.एम. चॅनेलवर मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक तसेच करिअरच्या दृष्टीकोनातून संधी मिळू शकते या अनुषंगाने या माध्यमाकडे पाहण्याची आज गरज आहे.

भाषिक कौशल्य-सूत्रसंचालन

डॉ.लता पांडुरंग मोरे

मराठी विभाग

राजर्षी शाहू कला वाणिज्य

महाविद्यालय, रूकडी

सध्या अनेक कारणांमुळे माणूस उत्सव प्रिय झाला आहे. त्यामुळे विविध कार्यक्रमांचे आयोजन तो करत असतो. आपला कार्यक्रम सर्वोत्तम व सांस्मरणिक झाला पाहिजे हे त्याचे ध्येय असते. त्यामुळे उपलब्ध मर्यादित वेळेत प्रभावीपणे कार्यक्रम करावयाचा झाल्यास वेळेचे व कामाचे नियोजन करावे लागते. यातूनच सूत्रसंचालन या कलेचा जन्म झाला.

सूत्रसंचालन ही प्रयत्नाने साध्य होणारी कला आहे. ज्याचे वक्तृत्व चांगले असते तोच चांगला सूत्रसंचालक होऊ शकतो. भाषण कौशल्याचा पुढचा टप्पा म्हणजे सूत्रसंचालन असते. भाषण करताना वक्ता झमला काय बोलायचे आहे म्हणून याचा विचार करतो आणि भाषणानंतर त्याची जबाबदारी संपते. पण सूत्रसंचालकाचे तसे होत नाही. इतरांच्या वक्तव्यावर त्याचे बोलणे अवलंबून असते. कार्यक्रमातील बदलानुसार सूत्रसंचालनात फेरबदल होतात. म्हणजेच अनिश्चित परिस्थितीला तोंड देत सूत्रसंचालकाला या क्षेत्रात उतरावे लागते.

सूत्रसंचालनाच्या क्षेत्रात व्यावसायिक सूत्रसंचालक व हौशी सूत्रसंचालक असे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात. व्यावसायिक सूत्रसंचालक वेळ, पैसा व नियोजन याबाबतीत अधिक काटेकोर असतात. तर हौशी सूत्रसंचालक छंद, आवड व कला म्हणून या क्षेत्रात पदार्पण करतात. सूत्रसंचालक व्यावसायिक असो की हौशी दोघानाही भाषेवरील प्रभुत्व, व्यासंग, कल्पकता, नाविन्य यांचा मेळ साधावा लागतो. त्यासाठी खूप मेहनत घ्यावी लागते. विविध क्षेत्रातील मान्यवर व्यक्तींची, त्यांच्या सामाजिक कार्याची, सार्वजनिक जीवनाची इत्यंभूत माहिती मिळवावी लागते.

कोणताही कार्यक्रम निश्चित झाल्यावर तो यशस्वी करण्याच्या दृष्टीने जबाबदारी सूत्रसंचालकावर येते. त्यामुळे सूत्रसंचालक हा त्या कार्यक्रमाचा आधारस्तंभ असतो. त्यामुळे कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी त्याला कार्यक्रमाच्या आधीपासूनच पूर्वतयारी करावी लागते. निमंत्रित पाहुण्यांच्या सामाजिक, सार्वजनिक कार्याची माहिती घेणे, कार्यक्रमाशी निगडित विविध क्षेत्रातील मान्यवरांचे कार्य जाणून घेणे, कार्यक्रमाची रूपरेषा तयार करणे, कार्यक्रमाला अनुसरून समर्पक अवतरणे व काव्यपंक्ती यांची टिपणे तयार करणे, कार्यक्रमाच्या विषयासंदर्भात माहिती प्राप्त करणे अशा अनेक गोष्टी पूर्ण कराव्या लागतात.

सूत्रसंचालन हा संमिश्र भाषण आविष्कार असतो. कार्यक्रमाचे संचालन आणि त्याला शब्दांच्या अभिव्यक्तीची जोड असे त्याचे संमिश्र स्वरूप असते. सभेची सर्व सूत्रे सूत्रसंचालकाच्या हातात असली, तो व्यासपीठावर वावरत असला तरी समारंभातील प्रमुख व्यक्ती म्हणून त्याला स्थान नसते. परंतु दृष्टी आड राहून श्रोत्यांच्या मनावर तो आधिराज्य गाजवतो.

सूत्रसंचालक हा वक्ता व श्रोते यांच्यामधला दुवा असतो. सुरुवातीला तो मंचावर घडणाऱ्या कृतीची श्रोत्यांना माहिती देतो तर कार्यक्रम सुरू झाल्यानंतर बोलणाऱ्या वक्त्यासाठी पार्श्वभूमी तयार करून देतो. आपल्या संभाषण चातुर्याच्या जोरावर कार्यक्रमाची उत्सुकता शेवटपर्यंत श्रोत्यांच्या मनात जागृत ठेवतो. वक्त्याबद्दलची विशेष माहिती सांगत श्रोत्यांच्या मनात वक्त्याची विशिष्ट प्रतिमा निर्माण करतो. सूत्रसंचालकाला वक्ते व श्रोते दोघेही सारखे, समान अंतरावर असतात. पण या दोघानाही सूत्रसंचालक हा आपलाच प्रतिनिधी आहे असे वाटते. त्यामुळे दोघांच्याही मनात सूत्रसंचालकाविषयीची आत्मियता वाटते आणि हेच खरे सूत्रसंचालकाचे यश असते.

सूत्रसंचालक हा इतरांप्रमाणे सामान्य माणूस असला तरी त्याच्याकडील भाषिक कौशल्यामुळे तो इतरांपेक्षा वेगळा व उठावदार दिसतो. कोणत्याही कार्यक्रमात सुरुवातीपासून समारोपापर्यंत त्याचेच नियंत्रण असते. त्यामुळेच सूत्रसंचालकाला कार्यक्रम संपेपर्यंत अनेक गोष्टींचे व्यवधान सांभाळावे लागते. उदा. रेंगाळणाऱ्या कार्यक्रमाला गतिमान करणे, कार्यक्रमाला गंभीर स्वरूप प्राप्त होऊ लागले तर हलक्या फुलक्या खुसखुशीत बोलण्याने वातावरणातला गंभीरपणा हलका करणे किंवा याच्या उलट कार्यक्रमातले गांभीर्य हरवू लागले तर गंभीरता निर्माण करणे, कार्यक्रमाची उत्कंठा शेवट पर्यंत जागृत ठेवणे, वेळेचे भान ठेवणे, त्यानुसार वक्त्यांना सूचना देणे, एखादी चूकीची कृती झाली तर सावरून घेणे, अचानकपणे कार्यक्रमात बदल करावा लागत असल्यास तो करणे, कार्यक्रमा दरम्यान काही वेळा वक्त्यांचा क्रम बदलावा लागतो. काहीवेळा वक्त्यांची संख्या कमी जास्त होते किंवा वक्तेच बदलतात अशावेळी आखलेली रूपरेषा बदलावी

लागते. अशा गोष्टींमुळे गोधळ होऊ न देता कार्यक्रम शांततेत व सुव्यवस्थीत पणे यशस्वी करण्यासाठी अनेक संकटावर मात करणाऱ्या सूत्रसंचालकाच्या या कौशल्याबद्दल डॉ.श्यामसुंदर मिरजकर म्हणतात, ङसूत्रसंचालक हा समुद्रात कधीही भरकटू शकणाऱ्या जहाजाचा कप्तान असतो. त्याचे सूत्रसंचालन होकायंत्रासारखे कार्यक्रमाला योग्य दिशा दाखवत पुढचा प्रवास सुखकर करते. ङ (सूत्रसंचालन : एक प्रयत्न साध्य कला, पृ. १३)

सूत्रसंचालकाला विविध विषयावरील कार्यक्रम हाताळावयाचे असतात. त्यामुळे त्याच्याकडे कला, क्रीडा, साहित्य, संगीत, इतिहास, विज्ञान, तंत्रज्ञान, राजनीती, विविध शास्त्रे अशा विविध विषयावरील अद्यावत व नाविन्यपूर्ण ज्ञान असावे लागते. तरच ऐकणाऱ्याचे कान तृप्त होतात. त्याचा प्रत्येक शब्द श्रोते जिवाचे कान करून ऐकतात. त्यामुळेच असे म्हटले जाते की सूत्रसंचालक जितका भाषिक कौशल्याने, ज्ञानाने समृद्ध तितका कार्यक्रम दर्जेदार व उठावदार होतो. कोणत्याही कार्यक्रमाच्या यशात सूत्रसंचालकाचा वाटा मोठा असतो. कार्यक्रमाचे संचालन करण्यासाठी सूत्रसंचालकाची जेवढी शब्दावर हुकुमत असावी लागते तवेढीच त्याची वैचारिकता महत्त्वाची असते. सूत्रसंचालकाच्या अंगी अनेक गुण असावे लागतात. त्याचा दृष्टिकोन निकोप, व्यापक व सकारात्मक असावा लागतो. तो विज्ञाननिष्ठ, पुरोगामी, समतावादी, धर्मनिरपेक्षवादी असावा लागतो.

सध्याच्या काळात फक्त वस्तूंची विक्री होते असे नाही तर कला-कौशल्याचीही विक्री होते. त्यामुळे आपल्याकडे असणाऱ्या चांगल्या वक्तृत्वाचा, संभाषण कौशल्याचा व्यावसायिक स्वरूपात लाभ घेता येतो. सध्या अशा कला लाकांनी आत्मसात कराव्यात म्हणून एंशर्पी चरपरसशाशर्पी सारखे कोर्सेस सुरू आहेत. मोठ्या संस्थामध्ये अशी पदेही निर्माण केली आहेत. सध्या छोट्या-मोठ्या कार्यक्रमांचे नियोजन एंशर्पी चरपरसशी यांच्याव्दारे केले जाते. सध्या सूत्रसंचालन या कलेला चांगली व्यवसायाभिमुखता प्राप्त झाली आहे. आपला कार्यक्रम बहारदार व संस्मरणीय व्हावा यासाठी भरपूर मानधन देऊन चांगल्या सूत्रसंचालकांना पाचारण केले जाते. त्यामुळे भाषिक कौशल्य ज्याच्याकडे चांगले आहे. त्यांनी सूत्रसंचालन या क्षेत्रात पदार्पण करावे.

संदर्भ ग्रंथ

1. नसिराबादकर ल.रा., व्यावहारिक मराठी, फडके प्रका. कोल्हापूर, आवृत्ती आठवी, २००८.
2. मिरजकर श्यामसुंदर, सूत्रसंचालन: एक प्रयत्न साध्य कला, नाग -नालंदा प्रकाशन, इस्लामपूर, व्दितीयावृत्ती, २०१३.
3. मोकाशी डॉ. सयाजीराजे, नेमाडे डॉ. रंजना, व्यावहारिक मराठी, शेतकरी साहित्य इर्जिक, बारामती, व्दितीयावृत्ती, २०१०.

संपादन कौशल्य

श्री. आप्पासो आनंदा बुडके

संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रास्ताविक

संपादन हे अतिशय जबाबदारीने आणि गंभीरपणे करण्याचे काम आहे अलीकडच्या काळात संपादन करणे म्हणजे जुनं परत नव्याने छापणे किंवा वेगवेगळे मजकुराचे तुकडे एकत्र करून छापणे असा समज रूढ होत आहे इथं केवळ मुद्रित माध्यमातील संपादनाचा विचार मांडत आहे खरं तर संपादन हे मुद्रित माध्यमाबरोबरच दृक्, श्राव्य, दृक्-श्राव्य अशा सर्व प्रकारच्या माध्यमातून केले जाते. या प्रत्येक प्रकारातील संपादनाचे स्वरूप आणि संपादकाचे कार्य भिन्न स्वरूपाचे असू शकते प्रस्तुत शोधनिबंधातून केवळ मुद्रित माध्यमांमधील संपादन कौशल्याविषयी मांडणी करीत आहे.

संपादन आणि संपादक

संपादन या शब्दाचा मूळ अर्थ 'संपादणे, जोडणे, प्राप्ती, सिद्धी, साधना, कार्यपूर्ती, बतावणी, निभावणी'¹ असा आहे तर, संपादक म्हणजे 'जबाबदार लेखक, जुना ग्रंथ प्रती तपासून, टीपा देऊन तयार करणारा, मिळवणारा, कमाविणारा, समारंभाचा संस्थापक, कार्यकर्ता'² असा अर्थ आहे. या शब्दशः अर्थावरून संपादन म्हणजे काय व संपादकाचे कार्य यांचा ढोबळमानाने परिचय होतो. परंतु संपादनाचे नेमके स्वरूप आणि संपादकाच्या कार्याची पद्धती आणि व्याप्ती लक्षात येत नाही

संपादनाची मूळ उत्पत्ती ही सोंगी भारूड यालोककलाप्रकारामधून झाली असावी असे मला वाटते. "सोंगी भारूड हा प्रकार सादर करताना ते सरळ नुसते गाऊन दाखविण्याऐवजी पद्याचा भाव लक्षात घेण्यासाठी किंवा त्यात अधिक नाट्यपूर्णता भरण्यासाठी भारूडी मधून मधून आपल्या शब्दांत त्याला पुष्टी देणारी वाक्ये म्हणतात त्याला 'संपादणी' असे म्हणतात. उदाहरणार्थ, विंचू चावला, वृश्चिक चावला। काम क्रोध विंचू चावला। ही ओळ म्हटल्यावर लगेच 'अहो विंचू चावला म्हणता, पण हा विंचू कोण? तो कुठं चावला? त्यामुळं काय झालं?' अशी वाक्ये उच्चारत भारूडी जी पुष्टी देतो त्याला 'संपादणी' असे म्हणतात."³ त्याबरोबरच या संपादणी करणाऱ्याच्या अंगी कोणते गुण असावे याचाही दाखला या संपादणीतून मिळतो "जनमानसाचा, लोकव्यवहाराचा अभ्यास, सूक्ष्म निरीक्षण, उत्स्फूर्तता हे गुण संपादणी करणाऱ्याच्या अंगी असावे लागतात भाषेवरही त्याचे चांगले प्रभुत्व असावे लागते."⁴ म्हणजेच सोंगी भारूडामध्ये संपादनाची मूळ उत्पत्ती असून चांगल्या संपादकाची लक्षणे आणि गुण त्या भारूड्यामध्ये असू शकतात असे म्हणता येईल

संपादनाचे स्वरूप व संपादकाचे कार्य

संहिताचिकित्साशास्त्र किंवा पाठचिकित्साशास्त्रामध्ये पाठशुद्ध संहिता सिद्ध करणे हे मुख्य उद्दिष्ट असते. यामध्ये प्राचीन ग्रंथ, हस्तलिखिते, प्रारंभीच्या काळातील मुद्रण प्रतींचे संपादन यांचा समावेश होतो काळाच्या ओघात संगणकामुळे संपादनाचे स्वरूप आणि संपादकाच्या कार्यात आमूलाग्र बदल होत आले आहेत मुद्रणकलेचा विकास जसजसा होत गेला तसतसे संपादकाच्या कार्यातही बदल झाले. परंतु संपादकाची जबाबदारी आणि कामातील गांभीर्य मात्र कायम आहे आज एकविसाव्या शतकात चांगले संपादन कौशल्य आत्मसात केलेली माणसं रोजगार म्हणून याकडे पाहत आहेत व्यावसायिक दृष्टिकोणातून अशा गंभीर आणि जबाबदारीच्या कामाकडे पाहणे ही चांगली गोष्ट आहे. वर्तमान काळात मुद्रित माध्यमांमधील संपादकाची भूमिका ही अतिशय महत्त्वाची ठरत आहे. मुद्रित माध्यम म्हणजे केवळ ग्रंथसंपादन नव्हे ग्रंथ, नियतकालिके, अनियतकालिके, वर्तमानपत्रे इ. अशा सर्व मुद्रित माध्यमांचा विचार येथे अभिप्रेत आहे या प्रत्येक प्रकारामध्ये संपादकाची भूमिका जाण, समाजभान, निर्णयक्षमता यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे

नियतकालिके व वर्तमानपत्रांचे संपादन

नियतकालिके व वर्तमानपत्रात मुद्रित करावयाच्या मजकुरातील आशयाशी व विचारांशी संपादक सहमत असेलच असे नाही. लेखक जो विचार मांडू इच्छितो त्यावर संपादकीय संस्कार करण्याचे काम तो करत असतो काही वेळा संपादक स्वतःच लेखक असतो. वृत्तपत्रातील किंवा नियतकालिकामधील संपादकीय लेखन संपादक स्वतः करत असतात यामधून संपादकाची सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय, कला, क्रीडा इत्यादीविषयक घडामोडीं संदर्भातील भूमिका विशद होते. वर्तमानपत्राच्या संपादकाची ही भूमिका रोजच्या घडामोडींशी संबंधित असते तर नियतकालिकांच्या संपादकाची भूमिका ही त्या त्या नियतकालिकांच्या उद्दिष्टांशी आणि वाहिलेल्या विचारधारेशी निगडित असते.

ग्रंथ संपादन

ग्रंथ संपादनाच्याबाबतीत काही गोष्टी निराळ्या पडतात. पूर्वी ग्रंथ संपादन करण्याचे कार्य म्हणजे जुन्या पोथ्या पुराणे, हस्तलिखिते, प्रारंभीची मुद्रणे जुने ग्रंथ यांचे नव्याने पाठशुद्ध संहिता सिद्ध करण्याचे कार्य असे होते त्यानंतर लेखकांनी लिहून प्रकाशकाकडे प्रकाशनासाठी दिलेली हस्तलिखिताची प्रत प्रकाशक त्यांच्या संपादकाकडे द्यायचे म्हणजे प्रकाशनाचे वेगळे स्वतंत्र संपादक असायचे आताही काही मोठ्या, जुन्या प्रकाशनाकडे आहेत पण बहुतांश नवीन प्रकाशक स्वतःच संपादकाचे काम करत आहेत. लेखकाने दिलेली हस्तलिखिताची प्रत प्रकाशकाकडे दिली की त्याचे 'डीटीपी' (अक्षरजुळणीपासून ते मुद्रणप्रत तयार होईपर्यंतचे सर्व काम) करून छपाईसाठी प्रत तयार करण्याचे काम हा प्रकाशकच करित असतो. हे काम अत्यंत शिस्तशीर आणि संयमाने व दीर्घ बैठक मारून करावे लागते. मजकूर वाचणे, आशय एकसलग आहे का तपासून लेखकास सूचना करणे, आशयाचे सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय जीवनावर कोणतेही विघातक परिणाम होणार नाहीत. लोकभावना दुखावली जाणार नाही समाजात असंतोष पसरणार नाही. याची खात्री करून घेणे इत्यादी महत्त्वाची कार्ये संपादकाला ग्रंथाच्या आशयावर / मजकुरावर संस्कार करताना करावी लागतात.

जुना ग्रंथ संपादन करत असताना संपादनाची गरज आणि महत्त्व सांगणे आवश्यक असते त्याबरोबरच जुन्या ग्रंथातील भाषा आकलनास कठीण असेल तर अवघड शब्दांचे अर्थ, काही शब्दांचे, वाक्यांचे, म्हणी वाक्प्रचारांचे सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ तसेच ठिकाणांचे नावांचे, सनावळींचे संदर्भ त्या त्या पानावर तळटीपेत किंवा ग्रंथाच्या शेवटी परिशिष्टात द्यावेत जेणेकरून वाचकाला आशय कळण्यास मदत होईल. त्याबरोबरच जुन्या ग्रंथांचे संपादन करताना लेखनविषयक नियमांविषयी संपादकाला काही ठोस निर्णय, भूमिका घ्यावी लागते. शब्दांची जोडणी, अनुस्वार, ऱ्हस्व-दीर्घ इत्यादीविषयी संपूर्ण ग्रंथात एकच एक अक्षरांची जुळणी व्हावी यासाठी जुन्या ग्रंथातील आशयाला बाधा न येता निर्णय घ्यावा लागतो जुन्या ग्रंथात काही फोटो, नकाशे, तक्ते, सूची असतील तर त्यांचे महत्त्व आणि ग्रंथाच्या आशयातील त्यांचे स्थान व संदर्भ लक्षात घेऊन त्यांचे नव्याने त्या त्या ठिकाणी किंवा योग्य त्या नोंदी व संदर्भ देऊन शेवटी परिशिष्टात जोडावे

आशयावर किंवा मजकुरावर संस्कार करण्याबरोबरच संपादकाला तांत्रिक संस्कारही करावे लागतात लेखकाने दिलेली मूळ प्रत / हस्तलिखित आणि मुद्रणप्रत यातील प्रत्येक तपशील काळजीपूर्वक व बारकाईने तपासावा लागतो. मूळ प्रतीतील काही मजकूर सुटलेला नाही याची शहानिशा करावी लागते. आशयाला अनुसरून ग्रंथाच्या मांडणी(ले-आऊट) संदर्भात निर्णय घ्यावा लागतो. यासाठी शैलीविषयक ज्ञान संपादकाकडे असावे लागते. आता संपूर्ण काम संगणकावर चालत असल्याने संगणकाचे ज्ञानही संपादकाला आवश्यक आहे. अक्षरांची मांडणी सुबक होण्यासाठी टाईपांचे(फॉन्ट) ज्ञानही संपादकाकडे असावयास हवे. टाईप (फॉन्ट) कोणता वापरावा. कोणता मजकूर ठळक (बोल्ड) व कोणता मजकूर तिरपा (इटॅलिक) करावा यासारख्या गोष्टींचे ज्ञानही संपादकास असावे लागते. आशय किंवा मजकुरावरील संस्कार ग्रंथाच्या मनावर होणारे संस्कार आहेत तर तांत्रिक संस्कार म्हणजे ग्रंथाच्या शरीरावर होणारे संस्कार आहेत ग्रंथाच्या आशयाबरोबरच बाह्यरूप सुंदर आकर्षक झाले तर त्याला बाजारात क्रयवस्तू म्हणून मिळणारे मूल्य निश्चितच वाढते. वाचक ग्रंथाकडे आकर्षक होण्यासाठी आणि ग्रंथाची वाचनीयता वाढविण्यासाठी संपादकाचे ग्रंथावरील आशय/ मजकुरावरील संस्काराबरोबरच तांत्रिक संस्कारही महत्त्वाचे ठरतात

संपादन कौशल्य हा व्यापक आणि गुंतागुंतीचा विषय आहे संगणकामुळे दिवसेंदिवस यात सुलभता येत असली तरी संपादकाची जबाबदारी मात्र कायम आहे. एखाद्या ग्रंथाचे किंवा नियतकालिकाचे संपादन करणे हे अतिशय परिश्रमपूर्वक जबाबदारीने आणि गांभीर्याने करावयाचे काम आहे. याविषयी ज्येष्ठ लेखक राजन गवस म्हणतात की, "लेखक लिहून मोकळा होतो. हस्तलिखित प्रकाशकाच्या हाती येते. म्हणजेच ग्रंथाच्या बाळंतपणाला सुरुवात होते प्रकाशक सुईणीची भूमिका बजावत असतो. प्रमाणित मजकूर हातात पडल्यानंतर पुस्तकाची मांडणी मुखपृष्ठ, मलपृष्ठ, पाठराखण, अक्षरलेखन, आकार, कागद अशी जुळवाजुळव सुरू होते कोणताही ग्रंथ जसा लेखकाचा तसाच प्रकाशकाचाही असतो. कारण एक क्रयवस्तू म्हणून ग्रंथाला बाजारात आणण्यात लेखकापेक्षा प्रकाशकच अधिक जबाबदार असतो. या प्रवासाचे एक व्यवस्थापन असते. त्यांचे म्हणून नीतीनियम असतात. या गृहाची एक मूल्यव्यवस्था असते सुईणीचा एक धर्म असतो तो धर्म पाळूनच ग्रंथ वाचकांच्या हाती येत असतो."⁵ लेखकाचे बाळंतपण आणि संपादकाचे सुईणपण यातून जन्माला येणाऱ्या ग्रंथाचा हा सृजनाचा प्रवास कसा होतो याचा थोडक्यात परिचय या निमित्ताने करता आला.

समारोप

संपादनाच्या कामाचे स्वरूप आणि संपादकाचे कार्य व त्याच्या अंगी असणारे गुण यांचा विचार केला तर संपादन ही कला सोंगी भारूड या कलाप्रकारातील 'संपादणी'मधून आली असावी. त्याबरोबरच भारूडी हा उत्तम संपादकाचे मूळ असावा असे मत नोंदवता येऊ शकते. प्रस्तुत शोधनिबंधातून संपादन, संपादक, संपादनाचे स्वरूप, संपादकाचे कार्य, त्याच्या अंगी असणारे गुण, नियतकालिके व वर्तमानपत्रे यांमधील संपादन, ग्रंथसंपादन याविषयीची केवळ ओळख करून घेतली आहे कारण

हा खरं तर दीर्घ लेखनाचा विषय आहे. हिमनगासारखा हा विषय पृष्ठस्तरावर केवळ टोक दिसत असले तरी अंतर्भागात खूप पसारा असणारा असा आहे.

संदर्भ

1. जोशी प्र. न., आदर्श मराठी शब्दकोश, प्रथमावृत्ती 1970, पुणे, विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पृष्ठ क्र. 1252.
2. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 1252.
3. डहाके, वसंत आबाजी, गणोरकर प्रभा, (संपा.), वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश प्र. आ. 2001, मुंबई पॉप्युलर प्रकाशन, पृष्ठ क्र. 381-382.
4. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 382.
5. गवस, राजन, ब्लर्ब, पॉप्युलर रीतिपुस्तक प्रथम आवृत्ती 2015, मुंबई पॉप्युलर प्रकाशन.

श्रवण कौशल्य आणि व्यक्तिमत्व विकास

राजेश हिंदुराव पाटील

संशोधक विद्यार्थी, मराठी अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

मानवाला भाषेचे ज्ञान प्राप्त झाल्यावर त्याचे वैयक्तिक व सामाजिक व्यवहार अत्यंत सुलभतेने होऊ लागले. मानवी जीवन व्यवहारात आज भाषा एक प्रमुख साधन आहे. मात्र भाषा अवगत होण्यापूर्वी मानवी व मानवेत्तर प्राण्यांचे सर्व व्यवहार कसे पार पाडले जात होते हा कुतूहलाचा विषय आहे. विशिष्ट ध्वनी कानावर पडले की त्याचा नेमका अर्थबोध होऊन परस्पर विनिमयातून सर्व व्यवहार पार पाडले जात असत. नंतर भाषेचा शोध लागला आणि शाब्दिक संप्रेषण वाढीस लागले. मात्र केवळ भाषेचा परिचय होऊन सर्वच गोष्टी साध्य होत नाहीत. त्यासाठी भाषेची प्राथमिक कौशल्ये आत्मसात करावी लागतात. श्रवण, वाचन, संभाषण, भाषण आणि लेखन ही भाषेची प्राथमिक कौशल्ये आहेत. भाषिक कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्व विकास यांचा परस्पर संबंध आहे. भाषा समजावून घेणे ही सहजसोपी प्रक्रिया आहे. मात्र भाषिक कौशल्ये आत्मसात करणे ही प्रयत्नसाध्य कला आहे. प्राथमिक भाषिक कौशल्यांपैकी श्रवण कौशल्य हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण कौशल्य आहे. या श्रवणकौशल्या संदर्भात अनेक बाबींचा ऊहापोह प्रस्तुत शोधनिबंधातून केला आहे.

श्रवण कौशल्य : स्वरूप व विशेष

भारतीय संस्कृतीला लाभलेली श्रवणपरंपरा हा एक विशेष अभ्यासविषय आहे. अंगाईगीत, नीतिबोधकथा, लोककथा, दंतकथा, ऐतिहासिक कथा, रामायण, महाभारत आणि इसापनीतिच्या कथा या सर्व कथनपरंपरेतून ऐकणारा कान तयार करण्याचे काम श्रवणातून घडले. ही श्रवणपरंपरा आजही जिवंत असल्याचे दिसून येते. गावच्या मंदीरात रोज होणारे भजन-कीर्तन, वेगवेगळ्या ऐतिहासिक ग्रंथांची केली जाणारी पारायणे, शाहिरी गीते, सणउत्सवावेळी सादर केली जाणारी स्त्रीगीते, लोकगीते या सर्व घटकांमुळे अक्षरओळख नसलेल्या मानवी समूहापर्यंत संस्कृती, विचारधारा यांचे वहन व उन्नयन श्रवण प्रक्रियेच्या माध्यमातून झाल्याचे दिसून येते. आजही खेड्यापाड्यात ही श्रवणपरंपरा टिकून आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक लोकनेत्यांची भाषणे ऐकून स्वातंत्र्यलढ्याला बळ मिळाले. राजेराजवाड्यांच्या काळात बहरास आलेली संगीत व सांस्कृतिक परंपरा, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत लोकशाहिरांची कवने ऐकून जनमाणसाचे चेतले गेलेले स्फुलिंग, आजही संगीत मैफिलीला होणारी गर्दी या सर्व गोष्टी श्रवणक्षमतेचे सामर्थ्य दाखवून देणाऱ्या आहेत. माहिती, ज्ञान, संवाद, मनोरंजन आणि प्रबोधन यासाठी श्रवणाचे मानवी जीवनातील अनन्यसाधारण स्वरूपाचे आहे.

ऐकणे म्हणजे केवळ कानावर शब्द पडणे इतक्या मर्यादित अर्थाने आपण त्या प्रक्रियेकडे पाहतो. पण ऐकणे आणि श्रवण या दोन भिन्न गोष्टी आहेत हे सर्वप्रथम लक्षात घेणे गरजेचे आहे. विशिष्ट ध्वनी कानावरती पडून ऐकण्याची क्रिया घडेल. पण श्रवणाचे काय? ऐकणे ही केवळ शारिरीक प्रक्रिया आहे. तर श्रवण ही मानसिक प्रक्रिया आहे. श्रवणात ध्वनी, शब्द, वाक्य यांच्याबरोबरच बोलणाऱ्याच्या संवेदना, मानसिकता, अर्थबोध व विश्लेषण या गोष्टीही ध्यानात घेतल्या जातात. श्रवण हा भाषा शिक्षणाचा पाया आहे. भाषेतील बारकावे समजून घेण्यासाठी श्रवण उपयुक्त ठरते. मानव व मानवेत्तर प्राणी सुद्धा श्रवण कौशल्याच्या साहाय्याने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला विकसित बनवण्याचे प्रयत्न करतात. पशु-पक्षी, प्राणी यांच्यातही श्रवण प्रक्रिया विकसित झाल्याचे दिसून येते. मानवी शरीररचनेचे निरीक्षण केले असता मनुष्याला जीभ एक मात्र कान दोन आहेत. यावरून बोलणे कमी असावे आणि श्रवणाची क्षमता जास्त असावी हेच सूचित होत असावे. उत्तम वक्ता होण्यासाठी प्रथम उत्तम श्रोता असणे गरजेचे आहे. श्रवण कौशल्य हा इतर सर्व भाषिक कौशल्य विकासाचा पहिला टप्पा आहे. या कौशल्यावरच पुढील भाषिक कौशल्यांचा विकास अवलंबून असतो.

श्रवण क्षमता विकासाची अंगे :

१. लक्षपूर्वक ऐकणे.
२. संदर्भ लक्षात घेऊन ऐकणे.
३. ध्वनीचे विश्लेषण करणे.
४. शब्दाचे परस्परसंबंध लक्षात घेणे.
५. शब्द, शब्दसमूह व वाक्य यांचा अर्थ लावणे.
६. मुख्य मुद्दे लक्षात घेणे.
७. भाषेतील बारकावे समजून घेणे.
८. भाषा व शैली लक्षात घेऊन अर्थग्रहण करणे.
९. समोरच्या व्यक्तीला योग्य प्रतिक्रिया देणे.
१०. संवादात सहभाग घेणे.

श्रवण प्रक्रियेतील अडथळे / दोष :

दोन किंवा अधिक व्यक्ती परस्परांशी संवाद साधताना किंवा आपण काही ऐकत असताना जर श्रवण प्रक्रियेत अडथळे निर्माण झाले, तर संवादाचा विसंवाद व अर्थाचा अनर्थ होऊ शकतो. ध्वनीचे योग्य वहन होत नसेल किंवा आजूबाजूच्या वातावरणातील दोषातून काहीवेळा नीट श्रवण होत नाही. एखादा वक्ता किंवा शिक्षक प्रचंड जलद गतीने किंवा अत्यंत सावकाश बोलत असेल तरीही श्रवण क्रिया बिघडते. काही वेळा विषय नावडता असेल तर श्रोत्याचे लक्ष लागत नाही. बोलणाऱ्याचे उच्चारदोष, भाषा अशुद्धता, मांडणीतील विस्कळीतपणा यामुळे शिवाय काही वेळा वक्ता बोलत असताना सभागृहात सातत्याने लोकांची ये-जा, आपापसातील कुजबूज, मोबाईलचा आवाज, लहान मुलांचा गोंधळ, अपुरी ध्वनी व्यवस्था, चुकीची सभागृह रचना यामुळेही वक्ता आणि श्रोता यांच्यातील अंतरक्रिया बिघडली जाते. काही वेळा एखादा विषय नवीन असेल तर त्यातील संकल्पना, शब्द नीटसे श्रवण करता येत नाहीत. ऐकताना मनात असंख्य विचार असतील तर आपले लक्ष विचलित होते. काहीवेळा समोरच्या व्यक्तीच्या बोलण्यापेक्षा, बोलण्यातील आशयापेक्षा त्या व्यक्तीचे मुल्यमापन केले जाते. समोरच्या व्यक्तीबद्दल पूर्वाग्रह मनात बाळगून केलेले श्रवण अर्थहीन होते. बोलणाऱ्याला मध्येच थांबवल्यास किंवा बोलणे थांबवून त्याच्यावर प्रश्नांची सरबत्ती केल्यास श्रवण प्रक्रिया बिघडते. काही व्यक्तींच्या कान या इंद्रियात दोष असल्यामुळे त्यांना श्रवण प्रक्रियेत मोठा अडथळा निर्माण होतो. सातत्याने मोठा आवाज, सतत कानाला लावलेले हेडफोन, गोंगाट कानावर पडल्याने कानाला दोष निर्माण होतो. अशा कितीतरी गोष्टी श्रवणात बाधा आणतात. त्यामुळे श्रवण कौशल्य नीटसे आत्मसात करण्यासाठी या दोषांचे निराकरण करणे महत्त्वपूर्ण ठरेल.

श्रवण कसे करावे ?

परस्पर संवाद, व्याख्यान, श्राव्य व दृक्श्राव्य माध्यमातून श्रवण प्रक्रिया वाढीस लागते. श्रवण कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी सर्वप्रथम आपण कान या इंद्रियाची नीट काळजी घेतली पाहिजे. हे इंद्रिय जितके सक्षम असेल तितकी श्रवण प्रक्रिया सोपी होईल. श्रवण करताना सर्वप्रथम आपण आपले बोलणे थांबवले पाहिजे. समोरच्या व्यक्तीचे बोलणे न ऐकता सातत्याने आपण बोलत राहिल्यास श्रवणात व्यत्यय येतो. त्यामुळे बोलणाऱ्याला मोकळेपणाने बोलण्याची मुभा द्यावी. ऐकताना बोलणाऱ्याच्या प्रत्येक शब्द आणि वाक्याबरोबरच त्याची शैली, हावभाव आवाजातील चढउतार यांचेही निरीक्षण करावे. कारण समोरील व्यक्तीच्या बोलण्यातून त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शनही आपणास होते. कोणताही पूर्वाग्रह मनात न ठेवता अत्यंत तन्मयतेने श्रवण करावे. नवीन काहीतरी ज्ञान, माहिती प्राप्त व्हावी या उद्देशाने श्रवण करावे. भावनेच्या आहारी न जाता आपले अवधान टिकवून ठेवावे. श्रवण करताना सर्वच गोष्टी स्मरणात रहात नाहीत त्यासाठी एक छोटेसे टिपण करावे. त्यासाठी योग्य पद्धत वापरावी. समजावून घेण्यासाठी एकावे विरोधासाठी म्हणून ऐकू नये. समोरच्याचे बोलणे मध्येच न तोडता त्याचे बोलणे पूर्ण झाल्यानंतर आपल्या शंका किंवा आपले प्रश्न उपस्थित करावेत. ऐकत असताना वृत्तपत्र वाचन, टपाल पाहणे, आपापसात बोलत रहाणे, नजर दुसरीकडे असणे, मोबाईलवर संभाषण किंवा मोबाईलशी चाळा

करणे या गोष्टी जाणीवपूर्वक टाळाव्यात. ऐकताना काही अडचणी उद्भवत असतील तर त्यांचे तात्काळ निवारण करावे. 'लक्ष्य'पूर्वक ऐकल्याने श्रवण प्रक्रिया अर्थपूर्ण होते.

श्रवण करताना सद्सदविवेक बुद्धी कायम जागृत ठेवून ऐकल्यानंतर आपली स्वतःची विचारप्रक्रिया सुरू करावी. श्रवण प्रक्रियेत बोलणाऱ्या व्यक्तिच्या प्रभावाला बळी न पडता श्रोत्यांनी चिकित्सक वृत्तीने श्रवण करावे. श्रवणानंतर स्वतःचे संतुलन न ढळू देता स्वतःची विचारप्रक्रिया कायम सुरू ठेवली पाहिजे. श्रवणप्रक्रियेत व्यक्तीला आपला 'आतला' आवाजही ऐकता आला पाहिजे.

श्रवण कौशल्य विकासाची तंत्रे :

१. शाळा, महाविद्यालयात नामवंत वक्त्यांची व्याख्याने, मुलाखती यांचे आयोजन
२. भाषा व समाजशास्त्र विषयाच्या अध्यापनात दृक्श्राव्य साधनांचा वापर. उदा. रेडिओ, टेपरेकॉर्डर, दूरदर्शन.
३. विद्यार्थ्यांसाठी आकाशवाणी, दूरदर्शन यावरील निवडक कार्यक्रमांचे आयोजन.
४. विद्यार्थ्यांना श्रुतलेखनासारख्या उपक्रमातून त्यांच्या श्रवण शक्तीला चालना देता येईल.
५. वक्तृत्व, कथाकथन, प्रश्नोत्तरे, नाट्यीकरण, काव्यवाचन, वाद-विवाद या स्पर्धांचे आयोजन
६. कर्णबधीर व श्रवण दोष असणाऱ्या व्यक्तींसाठी डॉक्टरांच्या सल्ल्यानुसार श्रवण यंत्राचा वापर करणे.

समारोप :

भाषा हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. त्यामुळे भाषिक कौशल्ये आत्मसात करणे ही भाषा समृद्धीसाठी व व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी काळाची गरज बनली आहे. श्रवण कौशल्ये हे तर भाषिक कौशल्यासहित मुलभूत कौशल्य आहे. या कौशल्याचे स्वरूप, विशेष, श्रवण कौशल्याची अंगे, श्रवण प्रक्रियेतील दोष, श्रवण कसे करावे व श्रवण विकासाची तंत्रे या घटकातून श्रवण कौशल्यासंबंधी सविस्तर मांडणी केली आहे. येणाऱ्या काळात भाषा विषयाच्या विद्यार्थी व शिक्षकांना श्रवण कौशल्यासंबंधी माहितीसाठी या शोधनिबंधाचा उपयोग होईल.

व्यक्तिमत्त्व विकास आणि अभिव्यक्ती

डॉ. मांतेश हिरेमठ

देशभक्त आनंदराव नाईक महाविद्यालय
चिखली, ता. शिराळा, जि. सांगली

यशस्वी जीवन म्हणजे यशस्वी व्यक्तिमत्त्व. व्यक्तिमत्त्व विकासावरच माणसाचे यशापयश अवलंबून असते. व्यक्तिमत्त्वाचे दोन भाग असतात. बाह्य व्यक्तिमत्त्वात शारीरिक व्यक्तिमत्त्व, वेशभूषा, केशभूषा, शारीरिक हालचाली यांचा समावेश होतो. याशिवाय व्यक्तिचे भाषिक व्यक्तिमत्त्वही महत्त्वाचे असते. भाषिक व्यक्तिमत्त्वामध्ये व्यक्तीचे संभाषण, भाषण, निवेदन, सूत्रसंचालन, अभिवाचन याबरोबरच स्वतःचे बोलणे, दुसऱ्याचे ऐकून घेणे, आपला मुद्दा पटवून देणे या गोष्टी महत्त्वाच्या ठरतात. व्यक्तिमत्त्वाची संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी, आजपर्यंत अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी विविध प्रकारच्या व्याख्या व उपपत्ती मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. परंतु व्यक्तिमत्त्वाची संकल्पना समजण्यासाठी आपणास तितक्या खोलवर जाऊन त्याचा उहापोह करण्याची गरज भासत नाही. कोणताही तात्त्विक सिद्धांत न मांडता केवळ उपयोजनाच्या हजारो कल्पना एडिसनने मांडल्या आणि जग समृद्ध केले. व्यक्तिमत्त्वाच्या अठरा हजार गुण-अवगुणांचा फारसा उहापोह न करता सुद्धा निवडक गुणवैशिष्ट्यांच्या आधारे जीवनात अत्युच्च दर्जाचे यश मिळविता येऊ शकते. अर्थातच, व्यक्तिमत्त्व गुणवैशिष्ट्यांचे व्यावहारिक पातळीवरील उपयोजन म्हणजे जीवनदर्शन होय.

उपयुक्ततेच्या दृष्टिकोणातून, स्पष्टीकरणासाठी, आलपोर्ट यांनी केलेली व्यक्तिमत्त्वाची सर्वांनी मान्य अशी व्याख्या पुरेशी आहे. “व्यक्तिमत्त्व म्हणजे स्वतःच्या परिसराशी व्यक्तीचे जे वैशिष्ट्यपूर्ण समायोजन होत असते त्याला कारणीभूत असणारी व वर्तनाला दिशायुक्त करून चालना देणारी शारीरिक व मानसिक यंत्रणांची गतिशील संघटना होय.”

शिक्षणाचे ध्येय विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास आहे. परंतु दुर्दैवाने शिक्षण व्यवस्था व्यक्तिमत्त्व विकास केंद्रित नसून परीक्षा केंद्रीत झाली आहे. शिक्षणव्यवस्थेतील इतर घटकांच्या मानाने तुलनात्मकदृष्ट्या परीक्षा ही एक छोटी प्रक्रिया असून तिच्याभोवती संपूर्ण शिक्षणव्यवस्था प्रसंगी सर्व काही सोडून फिरते आहे. या अवस्थेत व्यक्तिमत्त्व विकासाचे भान कुणालाच राहिले नाही. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्वाच्या गुणवैशिष्ट्यांचा, परीक्षार्थी विषयज्ञानाचा आणि गुणग्राहकतेचा ताळमेळ काडीमात्र जमत नाही. परीक्षेतील यश आणि जीवनातील यश यांचा सहसंबंध संपुष्टात आला आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाकडे एक सूत्र शिक्षक या नात्याने लक्ष देणे ही काळाची गरज बनली आहे.

व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार

माणसाचे जीवन म्हणजे असंख्य व विविध प्रकारच्या प्रसंगातून मिळणाऱ्या अनुभवांची साखळीच होय. या प्रत्येक प्रसंगी आपण क्रिया-प्रतिक्रिया व्यक्त करीत असतो. आपण प्रसंगी हसतो, रडतो, रागावतो, घाबरतो, दुःख व्यक्त करतो, आनंद व्यक्त करतो किंवा किळस व्यक्त करतो. त्यावेळी आपल्या चेहऱ्यावरील भावनिक प्रतिक्रियातून आपले व्यक्तिमत्त्व व्यक्त होत असते. आपण आपल्या बोलण्याच्या किंवा संवाद करण्याच्या पद्धतीने इतरावर छाप पाडण्याचा किंवा व्यक्तिमत्त्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. जितकी भाषारचना प्रभावी तितका सुसंवाद चांगला होऊ शकतो आणि तितकेच व्यक्तिमत्त्व उठून दिसते. व्यक्तिमत्त्व सिद्ध करण्याचा उच्चांक म्हणजे नवनिर्मिती होय. आपले विचार, भावना, आचार, वर्तनप्रकार, कलाकृती व नवनिर्मिती इत्यादी गोष्टी व्यक्त करण्याच्या विविध पद्धती म्हणजे अभिव्यक्ती होय. संभाषण, सुसंवाद, वक्तृत्व, वादविवाद, संगीत, अभिनय, नाट्य, नृत्य, लेखन, वाचन, साहित्य, काव्य, चित्र, कलाकृती, शिल्प, नेतृत्व, सेवा, प्रबोधन, संशोधन इत्यादी प्रकारच्या कोणत्याही माध्यमातून व्यक्ती आपले आविष्कार सिद्ध करू शकते. व्यक्तिमत्त्वाचा कोणत्याही माध्यमातून केलेला आविष्कार म्हणजे अभिव्यक्ती. आपल्या सुप्त क्षमता, कौशल्ये व वृत्ती यांचे उपयोजन करण्याच्या दृष्टीने केलेली प्रत्यक्ष कृती म्हणजे अभिव्यक्ती.

व्यक्तिमत्त्व विकासातील अभिव्यक्तीचे स्थान

शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय 'व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होय. व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडतो किंवा नाही हे प्रचलित परीक्षेतून ठरविता येते नाही. प्रचलित परीक्षा केवळ ठराविक विषयज्ञानावर, स्मरण, मनन व लेखन या क्षमतांचे मापन करतात. त्यात विद्यार्थ्यांच्या अभिव्यक्तीचे मापन कुठेच होत नाही. अभिव्यक्तीचा विकास न झाल्यामुळे मुलांना त्यांच्या जीवनात यश मिळविण्यात प्रचलित परीक्षा दिशार्दक ठरू शकत नाहीत. त्याचप्रमाणे मुलांना आपल्या अभियोग्यता व्यक्त करण्याची सुविधा या परीक्षातून प्राप्त होत नाही. व्यक्तिमत्त्व विकासात व्यक्तिमत्त्वाचे मापण होणे ही महत्त्वाची बाब आहे. परंतु तशी सोय नसल्याने मुलांना त्यांच्या अभिव्यक्ती ठरवता येत नाहीत. आपले जीवन यशस्वी करण्याच्या दृष्टीने आपण काय करू शकतो हे ठरविणे म्हणजेच आपल्या अभिव्यक्तीचा शोध घेणे. प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेत नेमके हेच शोधले जात नाही.

कुणाची अभिव्यक्ती काय आहे आणि त्या अभिव्यक्तीचा किती दर्जा आहे. या गोष्टींना फारसे महत्त्व न देता शाळा ठराविक विषयांच्या चाकोरीतच अडकून आहेत. मुलांच्याकडे असणाऱ्या अभिव्यक्तीचा फारसा विचार न करता, त्यांच्याकडे नसणाऱ्या गोष्टींवर भर देण्यातच अनेक शाळा, महाविद्यालयांचा वेळ जातो. मुलांना त्यांच्या भविष्यकालीन जीवनात त्यांच्या अभिव्यक्तीच उपयुक्त ठरतात. महत्त्वाकांक्षा सफल करण्यात शेवटी अभिव्यक्तीचीच कसोटी असते. वाघ समोर असताना हरिणीला शांत चित्ताने विचार कर किंवा मांजराची चाहूल लागण्यासाठी त्याच्या गळ्यात घंटा बांधा असा सल्ला उंदरांना देण्यासारखा प्रकार आहे. हरिणाने धावलेच पाहिजे आणि उंदराने बिळात गेलेच पाहिजे असा विचार अभिव्यक्तीच्या संदर्भात यायला हवा.

अभिव्यक्तीच्या जोरावरच जगातील सर्व थोर व्यक्तींनी यशाचा उच्चांक गाठला आहे. मग त्यात शालेय शिक्षण पूर्ण केलेल्या व्यक्ती फारच कमी आहेत. शिक्षणाचा संबंध जीवनाशी जोडण्यात अभिव्यक्तीचा विचार झाला तरच यशस्वी जीवनाची वाटचाल होईल आणि शाळांना 'जीवन शिक्षण मंदिर' नाव दिल्याचे सार्थक होईल.

सर्जनशीलता आणि अभिव्यक्ती

सर्जनशीलता म्हणजे अभिव्यक्ती नव्हे. सर्जनशीलतेचे व्यक्त झालेले रूपांतर अभिव्यक्ती होऊ शकते. महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यात सर्जनशीलतेपेक्षा अभिव्यक्ती ही अधिक महत्त्वाची व जवळची असते. अभिव्यक्ती नसेल तर सर्जनशीलता सुप्तावस्थेत राहू शकते. सर्जनशीलतेचे उपयोजन झाले तरच तिचा उपयोग सर्वसामान्य व्यक्तींना होऊ शकतो आणि उपयोजन हे अभिव्यक्तीशिवाय घडू शकत नाही. सर्जनशीलता म्हणजे नवनिर्मिती आणि अभिव्यक्ती म्हणजे त्या नवनिर्मितीचे प्रभावी स्पष्टीकरण, की ज्याचा फायदा सर्वसामान्य व्यक्तीलासुद्धा होऊ शकतो.

एकाच व्यक्तीकडे एकापेक्षा अधिक अभिव्यक्ती असू शकतात. परंतु त्याचे प्रमाण कमी असते. त्याचप्रमाणे एकाच व्यक्तीकडे एकापेक्षा जास्त सर्जनशील अभिव्यक्ती असू शकतात. परंतु त्याचे प्रमाण अपवादात्मक असू शकेल. लिओनार्द-दी-व्हॅंची हे उत्तम चित्रकार, शिल्पशास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञानी, गणितज्ञ, वैज्ञानिक, कवी, वास्तुशास्त्रज्ञ, स्थापत्यशास्त्रज्ञ होता. परंतु अशा व्यक्ती फारच क्वचित कित्येक वर्षांनी सापडतात.

अभिव्यक्तीचा दर्जा

अभिव्यक्तीमुळे व्यक्तिमत्त्वाचा दर्जा वाढतो आणि एकूण व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव सुद्धा अभिव्यक्तीवर अवलंबून असतो. अभिव्यक्ती एक टक्का उपजत असेल तर नव्यान्नव टक्के प्रयत्न साध्य व संपादित असते. लेखन करण्याची अभिव्यक्ती सर्वांकडे थोडीफार असतेच परंतु त्यापैकी सर्जनशील अभिव्यक्ती करणारे लेखक फारच थोडे असतात. अभिव्यक्ती ही संपादित करता येते किंवा अभिव्यक्तीचा दर्जा वाढविता येतो. अभिव्यक्ती ही उपजत असेल तर प्रयत्नाने तिचे रूपांतर सर्जनशील अभिव्यक्तीमध्ये होऊ शकते. अभिव्यक्ती ही शारीरिक रचना, शारीरिक स्वास्थ्य, मानसिक स्वास्थ्य, सौंदर्यदृष्टी यावर अवलंबून असते. अभिव्यक्ती ही मनाची विविधता, कल्पकता, शारीरिक कौशल्ये, मानसिक

कौशल्ये, वैशिष्ट्यपूर्ण भावनिक आविष्कार तंत्र कौशल्यावर अधिक अवलंबून असते. इतरांचे प्रबोधन सुखद अनुभवाने प्राप्त करून देण्यात अभिव्यक्तीचा दर्जा ठरतो. अभिनेता हा शिक्षक किंवा कीर्तनकारापेक्षा अधिक सुखद अनुभव देऊ शकतो म्हणून मुलांना अभिनेते अधिक आवडतात. शिक्षकाकडे अभिनय कौशल्य असेल तर अध्यापनावर त्याचा चांगला परिणाम होऊ शकतो. संस्कारक्षमतेमुळे अभिव्यक्तीस चांगले पैलू पडतात. अभिव्यक्तीच्या प्रकारात बदल करूनसुद्धा उच्च दर्जाचे यश मिळू शकते. मात्र कोणत्या अभिव्यक्तीचा अधिक प्रभाव पडेल हे व्यक्तीभिन्नतेवर अवलंबून आहे. कोणत्याही अभिव्यक्तीचा मूळ संदर्भ त्या व्यक्तीच्या आत्मप्रतिमेत सापडतो. सर्जनशीलतेमुळे अभिव्यक्तीत नावीन्यपूर्ण बदल करता येऊ शकतात. सर्जनशीलता अभिव्यक्तीत नवचैतन्य निर्माण करू शकते. अभिव्यक्तीचा दर्जा प्रयत्नाने, सरावाने व कष्टाने वाढविता येतो.

आत्मविश्वासपूर्ण अभिव्यक्ती

कोणत्याही एका अभिव्यक्तीचा दर्जा वाढवून विशिष्ट अशा एका क्षेत्रात प्रगतीचा उच्चांक करता येतो. त्या अभिव्यक्तीच्या जोरावर प्रत्यक्ष यश संपादन करताना अभिव्यक्तीबद्दलचा आत्मविश्वास असेल तरच हे घडू शकते. अभिव्यक्तीचा चांगला दर्जा असूनसुद्धा असंख्य व्यक्तींना यश संपादन करण्याचे श्रेय घेता येत नाही. त्याचे प्रमुख कारण आत्मविश्वासाचा अभाव हेच होय. आत्मविश्वासात निर्भयता असावी लागते. आत्मविश्वासामुळे अभिव्यक्तीला तेज चढते. यश संपादन करताना अभिव्यक्तीबद्दलचा आत्मविश्वास हा खोलवरच व रुजलेला असावा लागतो. आत्मविश्वासपूर्ण अभिव्यक्ती ही एक अशी मानसिक व शारीरिक अवस्था असते की त्यामुळे व्यक्तीला यशाची चिन्हे स्पष्ट दिसतात. अभिव्यक्तीचा दर्जा जसजसा वाढत जातो तसतशी आत्मविश्वासाची मुळे अधिकाधिक खोलवर जावी लागतात. तरच त्याला आत्मविश्वासपूर्ण अभिव्यक्ती म्हणता येईल.

संदर्भ

१. गवस, राजन; शिंदे, अरुण; पाटील, गोमटेश्वर (संपा.) : भाषिक सर्जन आणि उपयोजन, पुणे, दर्या प्रकाशन, २०१२
- २) शिंदे वाय. के. : व्यक्तिमत्त्व संजीवनी, एज्युकेशनल रिसर्च अँड रूरल डेव्हलपमेंट इन्स्टिट्यूट, पोसेवाडी, २००७.

व्यापार आणि व्यवस्थापन यातील भाषिक कौशल्य

नंदकुमार विरभद्र कुंभार

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

भाषा ही विचार विनिमयाचे साधन आहे. आपले विचार, भावना आणि अनुभव यातून व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडतो. साहित्य, समाजकारण, शिक्षण, उद्योग, व्यापार, राजकारण, कला इ. अनेक क्षेत्रांत आपला छाप पाडताना व्यक्तिच्या सर्वांगिन विकासाचे माध्यम भाषाच असते. व्यापार उदिमाच्या विकासासाठी भाषिक कौशल्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आजच्या या स्पर्धात्मक युगात भाषेचा सुयोग्य वापर करणे अतिशय आवश्यक गोष्ट बनली आहे. भाषेचा वापर करण्यासाठी कौशल्य महत्त्वाचे आहे. आपल्या मनामधील विचार दुसऱ्याला कळावे यासाठी भाषेचा वापर सर्वत्र होताना दिसतो. भाषेद्वारा आपण अनेक कार्ये पार पाडू शकतो. भाषिक व्यवहारातूनही व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो. भाषिक कौशल्यामधील श्रवण, वाचन, लेखन आणि संभाषण हे पार पाडण्यासाठी भाषाच उपयोगी पडते.

जागतिकीकरणामुळे अनेक नविन संधी क्षेत्राची निर्मिती होत आहे. जागतिकीकरणामुळे जग एक खेडे बनले आहे. पर्यटन, तंत्रज्ञान, क्षेत्र, हॉटेल व्यवसाय, वाणिज्य विभाग, प्रकाशन व्यवसाय अशा अनेक क्षेत्रात भाषेवर प्रभुत्व असणाऱ्या माणसांना मागणी असल्याचे दिसते. यामुळे भाषिक कौशल्ये अवगत असणाऱ्या माणसांना महत्त्व आणि संधी उपलब्ध होत आहेत. अनेक भाषा अवगत असणाऱ्या व्यक्तींना आता मोठा पगार व सुख सुविधा सहकार क्षेत्रातील कंपन्या देताना दिसतात.

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये भाषिक कौशल्य आणि वाणिज्य विभाग या घटक व त्यातील उपघटकांचा विचार करण्यात आला आहे. वाणिज्य विभागातील साधारणतः आपण व्यापार आणि व्यवस्थापन या दोन गोष्टी संदर्भात चर्चा करणार आहोत. व्यापार आणि व्यवस्थापन या दोन्ही क्षेत्रात भाषिक कौशल्य असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

“बोलणाऱ्याचं येरड पण खपल्यात

पण न बोलणाऱ्याचं गहू पण खपत नाहीत.”

ही म्हण भाषिक कौशल्यातील संभाषण कौशल्याविषयी खूप काही सांगून जाते. व्यापार आणि व्यवस्थापन यासाठी भाषिक कौशल्यामधील श्रवण, वाचन, लेखन आणि संभाषण कौशल्यही महत्त्वाचे आहे.

श्रवण : व्यवस्थापन आणि व्यापार यामध्ये श्रवण कौशल्याला आत्यंतिक महत्त्व आहे. समोरच्या ग्राहकाला काय हवे आहे? हे समजण्यासाठी चांगल्या पद्धतीने समोरच्याचे बोलणे ऐकून घेणे महत्त्वाचे आहे. “विशिष्ट संदेश देणारे अर्थपूर्ण ध्वनी लक्षपूर्वक ऐकणे व त्याचा अर्थबोध होणे म्हणजे श्रवण होय” असे डॉ. दत्तात्रय गंधारे म्हणतात. मौखिक संभाषण समजून घेण्याची व त्याला अनुसरून परिणामकारक प्रतिसाद देण्याची कुवत ज्यामुळे निर्माण होते, ते ‘श्रवण कौशल्य’ होय.

व्यवसाय किंवा व्यवस्थापन करताना निट काळजीपूर्वक ऐकून न घेतल्यास ‘ध’ चा ‘मा’ होणे शक्य असते. एखाद्या दुकानात केक हवा आहे असे म्हटले की लगेचच दुकानदार केक, चाकू, अंक असलेली मेनबत्ती, हॅपी बर्थडे ही अक्षरे इ. वस्तू न मागता देतो. याचा अर्थ श्रवनाने एखादी गोष्ट ऐकल्यास त्यासंबंधीची कृती होते. तसे केल्याने ग्राहकाला बोलावे लागत नाही. ग्राहक खूश होतो. जवळपास उच्चाराने शब्द असलेल्या वस्तू किंवा सेवा देताना गफलत होण्याचा संभव असतो. निट आकलन न झाल्यास विनयपूर्वक पुन्हा विचारून निटपणे ऐकणे कधीही श्रेयस्कर ठरते. एखाद्या ग्राहकाची तक्रार आल्यास त्याचे म्हणणे पहिल्यांदा निट ऐकून घ्यावे लागते. निट ऐकून न घेतल्यास पुढील ग्राहकाला आपला अपमान करतात, लक्ष देत नाही अशी गफलत होणे शक्य आहे. ऐकताना प्रतिसाद द्यावा.

वाचन : व्यवसायामध्ये स्पर्धा वाढल्यामुळे अभ्यास करणे अपरिहार्य बनले आहे. यासाठी वाचन करणे अत्यावश्यक असते. स्वतंत्ररित्या व्यवसायावर वाहिलेली अनेक वृत्तमानपत्रे, पत्रके, मासिके, पुस्तके असतात. सहज इंटरनेट सारख्या

माध्यमातूनही आपल्याला उपलब्ध होतात. वाचनामुळे ज्ञान वाढते, शब्द भांडार वाढते, अर्थ लावण्यास आणि समजण्यासही मदत होते. 'वाचेल तो वाचेल' किंवा 'वाचेतो विजया होईवा' या शिलालेखावरील वाक्ये हाच संदेश देतात. **संभाषण, संवाद** : व्यापार आणि व्यवस्थापनामधील सर्वात महत्वाचे भाषिक कौशल्य म्हणजे संभाषण कौशल्य होय. याद्वारे आपल्या मनामधील विचार, भावभावना दुसऱ्याला कळतात. 'बोलणाऱ्याच्या एरंड्या खपतात, न बोलणाऱ्याचे गहू खपत नाही' अशा म्हणीमधून बोलणे याविषयचे महत्त्व अधोरेखित होते. ग्राहकाशी संभाषण करताना साध्या, सोप्या भाषेत बोलणे आवश्यक असते. बोलणे हे तितकेच प्रभावी असणे आवश्यक आहे. संभाषण करताना आपले शब्दोच्चार स्पष्ट असावेत, समोरच्या ग्राहकाला समजेल असे असावे. 'देश तसा वेष' या नियमाने समोरच्या ग्राहकाचा स्वभाव, रूची आणि त्याची भाषा कुठली आहे? याचा विचार करून बोलावे. बऱ्याच वेळा आपण एखाद्या व्यापाराकडे गेलो असता. तो मराठी, हिंदी, मुस्लमानी, कन्नड, इंग्रजी, मारवाडी इ. भाषा माणूस किंवा ग्राहक परत्वे बोलताना दिसतो. संभाषण करताना समोरच्या ग्राहकाला समजून घेणे अत्यावश्यक ठरते. बऱ्याच वेळी "हा माल ताजा आहे का?" असा एकच प्रश्न प्रत्येक ग्राहक विचारत असतो. अशावेळी अतिशय संयमाने त्याच्या प्रश्नाला, प्रतिसाद देवून उत्तर द्यावे लागते. ग्राहकाला बोलताना प्रतिसाद न दिल्यास 'गर्वीष्ट' आहे असा शिकका पडणे शक्य आहे. ग्राहक तक्रार घेवून आल्यास त्याचे ऐकून घ्यावे लागते तदनंतर व्यापाऱ्याला बोलावे लागते. प्रसंगी मध्यस्त होवून कंपनीशी संपर्क घडवून त्याला स्वतः संभाषण, संपर्क घडवून आणल्यास ग्राहक खूश होतो. परिचयाचा ग्राहक असल्यास बऱ्याच वेळा व्यापारी अनौपचारिक गोष्टीतून संवाद सुरू करतात. नंतर व्यापाराच्या गोष्टीकडे वळतात. ग्राहक परिचयाचा नसेल तर अनौपचारिकच बोलावे लागते. काही वेळा ग्राहकाला पाहिजे असलेला सेवा, ब्रँड नसतो. तेव्हा ग्राहकाला आपल्याजवळील वस्तू किंवा सेवा कशी उत्तम आहे हे पटवून देण्यासाठी चांगल्याप्रकारे संवाद, संभाषण कौशल्यच उपयोगी पडते.

लेखन: व्यापार व व्यवस्थापन मध्ये लेखन कौशल्यालाही महत्त्व आहे. व्यापार, सेवा यांचा पैशाचा ताळेबंद आणि ग्राहकासंबंधी माहिती, जाहिरात, माहिती इ. बाबींचा समावेश करणे शक्य आहे. पैशाचा ताळेबंद ठेवण्यासाठी विविध लेखन पद्धतींचा वापर करताना आपल्याला दिसते. ग्राहकासंबंधी माहिती मध्ये अनेक गोष्टी नोंदवहीत नोंदवणे आवश्यक असते. व्यापारी व्यापार करताना काही वेळा आपल्या वितरकाला बोलण्यातून न समजता त्याची आवड जाणून घेतो. त्याच्या आवडीची नोंद आपल्या वहीत करतो. महत्वाच्या प्रसंगी वितरकाला तिच गोष्ट भेट म्हणून देतो. त्यामुळे व्यापार आणि संबंध सुद्धा चांगले राहतात.

याशिवाय जमा-खर्च, किती विक्री झाली आहे, वस्तू खराब होण्याचा कालावधी कधी आहे, रिप्लेसमेंट (उत्तराधिकारी) देण्याच्या वस्तूवर सुवाच्च अक्षरात तारखेसह लिहणे अत्यावश्यक असते. आपल्या नोंदवहीत देणे-घेणे सहीत दैनंदिनीत भेटी-गाठीसह व्यापारातील व व्यवस्थापनातील तपशील लिहल्यास मदत होणे शक्य आहे.

सारांश

आजच्या स्पर्धात्मक युगामध्ये श्रवण कौशल्य, वाचन कौशल्य, लेखन कौशल्य, संवाद कौशल्य असणे अत्यावश्यक गोष्ट बनली आहे. ही भाषिक कौशल्य असणाऱ्या व्यक्तींना व्यापार आणि व्यवस्थापन क्षेत्रात चांगल्या पद्धतीचे करिअर घडवणे शक्य आहे. भाषिक कौशल्याच्या विकासामुळे व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटण्यास मदत होते. व्यापार आणि व्यवस्थापन या क्षेत्रामध्ये श्रवण कौशल्य, संवाद कौशल्यात परिपूर्ण व्यक्तीचा खूप मोठा फायदा होतो. भाषिक कौशल्ये ही एकमेकावर आधारीत आहेत. चांगले ऐकणे, चांगले वाचन करणे, लेखन व्यवस्थित करणे, वस्तू-सेवा, देताना-घेताना चांगल्या पद्धतीने संवाद केल्याने व्यापार आणि व्यवस्थापन अधिक चांगल्या पद्धतीने होवून आर्थिक फायदा होतो.

संदर्भ ग्रंथ

१. गवस, राजन, शिंदे, अरूण व पाटील, गोमटेश, 'भाषिक उपयोजन आणि सर्जन', १५ ऑगस्ट २०१२, पुणे, दर्या प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ६४

भाषिक कौशल्य आणि प्रसारमाध्यमांमधील रोजगाराच्या संधी

प्रा विनायक शरदचंद्र राऊत
बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण

आज समाजाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये रोजगार उपलब्ध होणे ही काळाची गरज झाली आहे. त्याशिवाय माणसाच्या अन्न वस्त्र निवारा आणि शिक्षण या मूलभूत गरजा पूर्ण होऊ शकत नाहीत. या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आपण पूर्वीपासूनच प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे आपल्या भाषिक कौशल्याचा वापर करत आलो आहे. कारण समाजामध्ये स्वतःला योग्य पद्धतीने सादर (प्रेझेंट) करावयाचे असल्यास आपणाला भाषिक कौशल्याचा आधार घ्यावा लागतो. म्हणूनच महात्मा गांधींनी 'उच्चारारवरून विद्वता आवाजावरून नम्रता आणि वर्तनावरून शील समजते' असे सांगितले आहे. आज रोजगाराच्या क्षेत्रामध्ये तुमच्याकडे किती ज्ञान आहे यापेक्षा ते तुम्ही कसे मांडू शकता किंवा तुम्ही ते कसे आविष्कृत करता यावर सर्व काही अवलंबून आहे. विविध पदव्या घेऊन आपण मुलाखतीसाठी जेव्हा जातो तेव्हा मुलाखत जर चांगली झाली नाही तर तुमच्या पदव्यांचा काहीही उपयोग होत नाही. ही मुलाखत चांगली होण्यासाठी मुलाखतीचे तंत्र पर्यायाने भाषिक कौशल्य आत्मसात करावयास हवे. प्रसारमाध्यमे हे अलीकडच्या काळातील मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र आहे. यामध्ये सर्वस्वी भाषिक कौशल्याचा वरचष्मा असल्याचे दिसते. म्हणूनच नाना पाटेकर मकरंद अनासपुरे यांच्यासारखे अभिनेते आपल्या संवादांवर (डायलॉग) प्रेक्षकांची मने जिंकून घेतात हे त्यांचे भाषिक कौशल्याचा मानावे लागेल.

प्रसारमाध्यमांशिवाय आपण आपल्या जीवनाची कल्पनाच करू शकत नाही. सकाळी उठल्यापासून संध्याकाळी झोपेपर्यंत आपण अनेक प्रसारमाध्यमांच्या संपर्कात असतो. या प्रसारमाध्यमांमध्ये वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, विविध पत्रके, इतर नियतकालिके यांचा मुद्रित प्रसारमाध्यमांमध्ये समावेश केला जातो. तर नभोवाणी , दूरचित्रवाणी आणि चित्रफीत यांचा इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांमध्ये समावेश होतो. मुद्रण केलेल्या विकासामुळे होर्डिंग्ज किंवा बॅनरचाही समावेश मुद्रित प्रसारमाध्यमांमध्ये करायला हवा. तर मोबाईल किंवा भ्रमणध्वनीच्या माध्यमातून इंटरनेटचा वापर करून फेसबुक, व्हॉट्सअप, व्हाट्स, ब्लॉग , हार्डिक या सारख्या (सोशल मिडीया) सामाजिक माध्यमांचा समावेश इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांमध्ये करावयास हवा. ही प्रसारमाध्यमे शुभेच्छा, विविध जाहिराती, संदेश देण्याचे कार्य करतात सोबतच स्वमतप्रतिपादनाचे प्रभावी व्यासपीठ म्हणूनही कार्यरत असतात. प्रसारमाध्यमांचा होत गेलेला विकास आपणास थकू करणारा आहे. या प्रसारमाध्यमांच्या जगात आज लाखोंच्या संख्येने रोजगार उपलब्ध होत आहे.

‘इतिहासाच्या कालखंडात सम्राट अशोक, प्राचीन रोमन साम्राज्य वा इजिप्तमधील शिलालेख आपणांस वृत्तपत्रांच्या पूर्वजांची आठवण करून देतात सम्राट अशोकाच्या आज्ञा शिलालेखांमधून त्यांच्या राज्यभर पसरलेल्या आपणांस दिसून येतील. इजिप्तमध्ये इसवीसनपूर्व काळात सरकारी हक्क कोरलेले शिलालेख सार्वजनिक ठिकाणी लावून ठेवीत असत. प्राचीन रोमन साम्राज्यात सरकारी हक्क कागदावर लिहून काढीत असत व ते कागद विविध प्रांतांमधून वाटत असत. जगातील सर्वात जुने नियमित प्रसिध्द होणारे वृत्तपत्र म्हणजे ‘अविसा रिलेशन ओडर झायटुंग होय’ त्याचे प्रकाशन १६०६ मध्ये सुरू झाले हे युरोप खंडातून प्रकाशित होत. इंग्लंडचे पहिले वर्तमानपत्र होते ‘वीकली न्यूज फ्रॉम इटली, जर्मनी, इटाली,’ हे लंडन येथे १६२२ च्या मे महिन्यात प्रसिध्द झाले. ‘नर्थन्यल बटर’ या ग्रंथविक्रेत्याने ते प्रसिध्द केले.’^१

‘ ‘अँकटा डायरी’ (दैनिक वर्तमानपत्र) हे पहिले ज्ञात दैनिक होते. फोरम रोमानमध्ये वितरित होणा-या हस्तलिखित वार्तापत्राला हे नांव दिले होते. हे ज्युलियस सीझरच्या काळात ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात हे होते.

‘पहिले मुद्रित वर्तमानपत्र इसवी सनाच्या ८ व्या शतकात पेकिंग (बिजिंग) येथे प्रसिध्द झाले. वारंवार वापरण्यायोग्य अलग अलग लाकडी ठोकळे मुद्रणासाठी चिनी लोकांनी वापरले’^२. मानवाने भाषेच्या लावलेला शोध ही पहिली क्रांती होती. त्यानंतर अक्षरांच्या माध्यमातून ध्वनीला प्रतिनिधित्व देणे ही दुसरी क्रांती, मुद्रणकलेचा शोध ही तिसरी क्रांती तर इलेक्ट्रॉनिक प्रसार माध्यमांचा शोध व त्यामार्फत संदेशन ही चौथी क्रांती करून ‘पिंडी ते ब्रम्हांडी’ नव्हे तर ‘ब्रम्हांडी ते पिंडी’ करण्यात मानवाला यश आलेले दिसते. हे फक्त प्रसारमाध्यमाच्या वापरामुळेच शक्य

झाले. लाकडी ठोकळे वापरून मुद्रण करण्यापासून ते आज सी.टी.पी (कॉम्प्युटर टू प्लेट) पर्यंतचा हा मुद्रणकलेचा विकास थक्क करणारा आहे. अनेक वर्तमानपत्रांच्या मुद्रणालयातून आज एकाच रात्रीमध्ये लाखो वर्तमानपत्रांची छपाई होते दुसऱ्या दिवशी पहाटेच्या वेळी ही वर्तमानपत्रे विक्रेत्यांच्या स्टॉलवर पोहचलेली असतात.

१७ व्या शतकातील 'कॅमेरा ऑब्सक्युरा' ते आजचा 'डिजिटल कॅमेरा' यामध्ये छायाचित्र काढण्याच्या तंत्रात प्रचंड प्रगती झालेली पहावयास मिळते. 'रेडिओ हे मानवी आवाज विश्वभरात पोहचविण्याचे जादुई माध्यम तयार करण्याचे प्रभावी काम करणारे चार शास्त्रज्ञ होते रेजिनाल्ड फेसेनडेन, कार्ल ब्राऊन, ली.द.फॉरेस्ट आणि एडविन आर्मस्ट्रॉंग फेसेनडेनने पहिला मानवी आवाजातील रेडिओ इशारा २४ डिसेंबर १९०६ मध्ये पाठविला. ही रेडिओ प्रसारणाची पहिली पायरी होती'^३

एडिसनने १८९१ साली 'किनेटोग्राफ' एक चित्रपट कॅमेरा तयार केला आणि १८९३ साली किनेटोस्कोप ह्या चलत चित्रपट प्रक्षेपापकाचे पेटंट घेतले लुमिएर बंधुंनी १३ फेब्रुवारी १८९५ ला क्रोनोफोटो ग्राफिक प्रुप्स चित्रीत करण्यासाठी आणि बघण्यासाठी कॅमेऱ्याचे पेटंट घेतले आणि पहिला चित्रपट Lasortie des usines Lumirere दीड मिनीटांचा चित्रपट निर्माण करून २२ मार्च १८९५ रोजी २०० शास्त्रज्ञांसमोर दाखवला' या चित्रफितीपासून ते आजच्या वेगवेगळ्या दूरचित्रवाहिन्यांनवर प्रसारित होणाऱ्या विविध चित्रपट आणि कार्यक्रमांपर्यंत प्रसारमाध्यमांची भौतिक प्रगती वाखाणण्यासारखी झाली आहे.

'२५ ऑगस्ट १९०० रोजी पॅरिस येथे आंतराष्ट्रीय बीज कॉंग्रेसमध्ये 'कान्स्टंटईन परस्वीयीने' शास्त्रविषयक प्रबंध दिला त्यात टेलिव्हिजन हा शब्द सर्वप्रथम वापरला साधारणतः 'एप्रिल 1925 मध्ये लंडनच्या विविध वस्तू भांडारात दूरचित्रवाणी संच मांडला बेअर्डने सामान्य जनतेसमोर त्याची संकल्पना प्रदर्शित केली अब्रॅमसनच्या म्हणण्याप्रमाणे ते पहिले दूरचित्रवाणीचे जनप्रदर्शन होते'^४ आज जगाच्या प्रत्येक भाषेमध्ये अनेक दूरचित्रवाणी वाहिन्या कार्यरत असताना आपणांस पहावयास मिळतात.

या मुद्रणकलाविकासा पासून ते इलेक्ट्रॉनिक मिडीया विकासापर्यंत जो थक्क करणारा विकास प्रवास झाला त्यामूळे या प्रसारमाध्यमांमध्ये अभिव्यक्तीची दालने सर्व दिशेने विस्तारीत झाली ही अभिव्यक्तीची दालने माणसाच्या सर्व प्रकारच्या जिज्ञासेची तहान भागवण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. आज जगाच्या पाठीवर सर्वच भाषांमध्ये लाखो वृत्तपत्रे रोज प्रसिद्ध होतात आणि त्यांच्या लाखो प्रती रोज वाचल्या जातात. दूरचित्रवाणीवर आज हजारो वाहिन्या विविध कार्यक्रम प्रसारित करतात. कोट्यवधी लोक ते कार्यक्रम पाहतात. प्रत्येक वृत्तपत्र आणि प्रत्येक दूरचित्रवाणी वाहिनीमध्ये तसेच आकशवाणीच्या सर्व वाहिन्यांमध्ये एक प्रकारची स्पर्धा लागलेली पहावयास मिळते. जास्तीत जास्त प्रेक्षकांना वाचकांना आणि श्रोत्यांना आपल्याकडे ओढण्यासाठी त्यांना ग्राहक अभिरुची लक्षात घेऊन आपली ध्येय धोरणे निश्चित करावी लागतात. त्यासाठी ही सर्वच प्रसारमाध्यमे अप्रत्यक्षपणे भाषिक कौशल्याकडे लक्ष केंद्रीत करताना दिसतात. श्रवण, वाचन, लेखन, संभाषण आणि भाषण ही भाषेची प्रमुख कौशल्ये म्हणून ओळखली जातात. या कौशल्यांच्या विकासातून प्रसारमाध्यमांच्या विकासालाही हातभार लागत असतो .

□ लेखन कौशल्य आणि प्रसारमाध्यमे

आज मुद्रित प्रसारमाध्यमांसाठी लेखन कौशल्य अत्यंत महत्वाचे आहे. वृत्तपत्रांमधून वृत्तासोबत विविध सदरे प्रकाशित होतात प्रत्येक वृत्तपत्रांसोबत वेगवेगळ्या पुरवण्या संपादित करणे ही काळाची गरज बनली आहे. त्यानुसार वाचक अभिरुचिला अनुसरून विशिष्ट वयोगटासाठी आणि स्त्री ,पुरुष , युवक , सुशिक्षित बेराजागार, बालवाचक अशा विशिष्ट गटानुसार या पुरवण्यांचे संपादन करण्यात येते या पुरवण्यांमधून विविध विषयांवरील सदरे प्रकाशित करण्यात येतात ही सदरे सिध्दहस्त लेखकांकडून विचारवंतांना आणि प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेल्या काही मिलीटरी ऑफिसर्सकडूनही लिहून घेतली जातात. पुरवणी किंवा सदर वाचनीय होण्यासाठी लेखनकौशल्याची आवश्यकता असते. आपल्या मनातील विचार इतरांना सहज समजतील अशा तऱ्हेने योग्य शब्दात ओघवत्या भाषेत लिहून सदर वाचनीय करता येते. उदाहरणार्थ लोकसत्ता या दैनिकामध्ये संपादकीय पानावर संस्कृतीखुना, लोककारण, जगत्कारण, 'विचार' या सदरामध्ये शहरावरण , शहरभान, चीनचिंतन , संघर्षसंवाद सुसंकल्प. 'लोकरंग' या पुरवणीमध्ये सुदाम्याचे ऑरगॅनिक पोहे, रामदास विनवी , तुका लोकी निराळा , मिशिकलीच्या मिषाने, मैफिलीत माझ्या, 'वा' म्हणताना, मनोविष्कार, आज कालच्या कलाकृती, बावनकशी, गाजराची तुतारी. 'चतुरंग' या पुरवणीत

दृष्टी आडची सृष्टी उत्तरंग, जगू आनंदे, आपुलाची संवाद आपुल्याशी, आम्ही असू लाडके सारख्या सदरांचा अंतर्भाव केल्याचे दिसून येते. ही सदरे लिहिणा-या मंडळींमध्ये अशोक नायगांवकर, शेषराव मोरे, प्रकाश पवार, रेणू गावस्कर यां सारख्या सिध्दहस्तलेखकांचा समावेश असल्याचे दिसते. विविध दाखले दृष्टांत, संदर्भ, अलंकारीक शब्द, शाब्दीक कोट्या, उपहासगर्भता यांच्या माध्यमातून लेखन उत्कट व वाचनीय करता येते या कौशल्याच्या माध्यमातून आपल्या वतपत्राला विशिष्ट उंचीवर नेण्यात सर्वच सदरलेखकांना आणि संपादकांना यश प्राप्त करता येते. या क्षेत्रामध्ये वार्ताहर, प्रतिनिधी, पत्रकार, संपादक, उपसंपादक, पुरवणी संपादक, जाहिरात लेखक, सदर लेखक, यांसारख्या अनेकविध रोजगाराच्या संधी उपलब्ध आहेत

□ संभाषण कौशल्य आणि प्रसारमाध्यमे

इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांमध्ये संभाषण कौशल्याला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. संपर्कसाधने, व्यक्त होणे आपल्या भाव – भावना इतरांना सांगणे ही मानवाची मुलभूत प्रवृत्ती आहे. त्यासाठी आपण संभाषणाकडे किंवा संप्रेषणाकडे सर्वात प्रभावी माध्यम म्हणून पाहतो. एखाद्याचे व्यक्तिमत्त्व आकर्षक नसेल तर रसाळ वाणी, मुद्देसुदव आकर्षक संभाषणाच्या माध्यमातून आकर्षक व्यक्तीमत्त्वाची उणीव दूर करता येऊ शकते. उलट व्यक्तिमत्त्व आकर्षक असून वाणी रसाळ नसेल भाषणशैली निष्प्रभ असेल तर व्यक्तिमत्त्वाची छाप पडू शकत नाही. आपल्या उच्चारतात विवदत्ता अंतर्भूत असते आज विविध वृत्तवाहिन्यांवर विविध विषयाला अनुसरून चर्चात्मक कार्यक्रम आयोजित केले जातात उदा. सपट परिवार महाचर्चा, ग्रेट भेट, रोख ठोक, आजचा सवाल, लक्षवेधी (जय महाराष्ट्र) माझा कट्टा मान्यवरांच्यामुलाखती. अशा वेगवेगळ्या कार्यक्रमांमध्ये स्वमतप्रतिपादन आणि परमतखंडन करण्यासाठी संभाषण कौशल्याचा वापर केला जातो. आपल्या पक्षाची भूमिका प्रभावीपणे मांडण्यासाठी एखाद्या गोष्टीवरील आपले विचार प्रभावीपणे मांडण्यासाठी संभाषण कौशल्याची आवश्यकता असते त्याच सोबत सदर कार्यक्रम संचालित करणा-या संचालकाकडेही उत्तम संभाषण कौशल्य असावे लागते कारण मान्यवरांना त्यांचे बोलणे योग्य दिशेने प्रवाहित करण्यासाठी व विषांतर होऊ न देण्यासाठी त्यालाही हळूवार शब्दात, सौम्य शब्दांचा वापर करून मान्यवरांना समज द्यावयाची असते. अशा हजरजबाबी आणि प्रसंगावधानी कार्यक्रम संयोजकांची आज प्रत्येक वाहिनीला गरज आहे हाही एक उत्तम रोजगारच ठरतो.

□ भाषण कौशल्य आणि प्रसारमाध्यमे

‘आपले विचार स्पष्ट, मुद्देसुदरीतीने, परीणामकारक पणे, साभिनय व्यक्त करण्याच्या कलेला भाषण म्हणतात. भाषण या शब्दाचा अर्थ ‘एकटया व्यक्तीचे चाललेले बोलणे’ असा घेताला जातो भाषणाचे हेतू समाज प्रबोधन, समाज उद्दीपन हे प्रामुख्याने असतात. तर कधी कधी भाषण मनोरंजनासाठी आणि प्रशिक्षणासाठीही केले जाते.’⁴ प्रसारमाध्यमांना लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हंटले जाते. जनमत घडविण्याचे आणि शासनावर अंकुश ठेवण्याचे कार्य या प्रसारमाध्यमांना करावयाचे असते. आज सर्व प्रसारमाध्यमांमध्ये दूरचित्रवाणीच्या विविध वाहिण्यांना सर्वाधिक लोकप्रियता प्राप्त झाल्याचे निदर्शनास येते. या विविध वृत्तवाहिन्यांवरून प्रसारीत होणा-या विविध कार्यक्रमांमध्ये आणि बातमीपत्रांमध्ये भाषण कौशल्याला विशेष महत्त्व असते. ‘झटपट बातम्या’, ‘बातम्या सुपर फास्ट’ यांसारख्या बातमीपत्रांमध्ये निवेदकाचे, उच्चार स्पष्ट असले पाहिजेत त्याला जे सांगायचे आहे ते प्रेक्षकांना समजले पाहिजे विविध चर्चात्मक कार्यक्रमांमध्ये आपल्या प्रभावी वक्तृत्वशैलीने प्रेक्षकांना मंत्रमुग्ध करण्याचे कौशल्य महत्त्वपूर्ण ठरते. आज उत्तम निवेदकांना समाजांमध्ये मागणी वाढत आहे सूत्रसंचालन करण्यासाठी लग्न समारंभामध्ये पैसे देऊन आवर्जून सूत्रसंचालकाला पाचारण केले जाते नामवंत वक्ते आज भाषणाच्या माध्यमातून आपली उपजीविका भागवत आहेत त्यांना प्रचंड सन्मानही प्राप्त होतो.

□ वाचन कौशल्य आणि प्रसारमाध्यमे

वाचन कौशल्य म्हणजे छापलेल्या मजकुराचा अर्थ लावणे ही अत्यंत गुंतागुंतीची प्रक्रीया आहे. आपण वाचतो तेव्हा अक्षरांच्या आकारावरून आपणांस शब्दबोध होतो. शब्दाचा अर्थ लावताना आपले पूर्वज्ञान, कल्पना आणि हेतू यांच्या साहाय्याने मजकुराचे आकलन होते. आकलनाबरोबरच एक विचारसूत्र तयार होते मग मजकुराचा एकेक भाग क्रमाक्रमाने ग्रहण केला जातो. वाचनाचे प्रकट वाचन, मूक वाचन, फावल्या वेळेतील वाचन, अध्ययनप्रवण वाचन असे ढोबळमानाने प्रकार पाडले जातात या भाषीक कौशल्याच्या माध्यमातून आपण आपले व्यक्तिमत्त्व

पगल्भू बनवू शकतो. वाचन या कौशल्याला प्रसारमाध्यमांमध्ये अनन्य साधारण महत्त्व आहे. मुद्रित प्रसारमाध्यमांपासून इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांपर्यंत सर्वच कार्यरत असणा-या लोकांना हे भाषिक कौशल्य आत्मसात करावेच लागते कारण या भाषिक कौशल्यामुळेच आपण बहुश्रुत बनत असतो. प्रकट वाचनाच्या माध्यमातूनच विविध बातमीपत्रे सादर होत असतात दूरदर्शनच्या आणि रेडिओवरच्या बातमीपत्रांचे वाचन विशिष्ट लयित व संथ गतीने होत होते परंतु आज खाजगी वृत्तवाहिनीयांवरील झटपट बातम्यांसारख्या कार्यकामध्ये विशिष्ट गतीने बातमीपत्र सादर करण्यासाठी वाचन कौशल्य आत्मसाद करणे अत्यंत आवश्यक असते. मुद्रित /इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांमध्ये वाचनकौशल्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. प्रभावी वाचन कौशल्याच्या जोरावरच लेखन आणि भाषण कौशल्यावर आधारित सर्वच रोजगाराच्या संधी आपण प्राप्त करू शकतो

□ श्रवण कौशल्य आणि प्रसारमाध्यमे

श्रवण हे भाषिक कौशल्यांमधील पायाभूत कौशल्य आहे. बोलता न येणारे मूल श्रवणातूनच भाषेतील शब्द , शब्दसमूह वाक्याची रचना ओळखते व नंतर आत्मसात करून वापरू लागते. श्रवणकौशल्यात आकलन व अर्थीकरण या दोन्ही क्रियांना स्थान आहे श्रवण हे जाणिवपूर्वक आत्मसाद करण्याचे कौशल्य आहे. श्रवण कौशल्याच्या माध्यमातून ज्ञानार्जन करता येते श्रवणभक्तीने माणसाचे व्यक्तिमत्त्व बहुश्रुत होते.श्रवण कौशल्याच्या सहाय्याने एकमेकांच्या बोलण्याच्या लकबीचे अनुकरण करता येते. प्रसारमाध्यमांमध्ये चालणा-या विविध चर्चात्मक कार्यक्रमांमध्ये परमत खंडनासाठी त्याचे मत लक्षपूर्वक श्रवण करणे आवश्यक असते. मगच स्वमत प्रभावीपणे मांडणे शक्य होते.

आज २१ व्या शतकात विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे प्रसारमाध्यमांमध्ये एक प्रकारची स्पर्धा लागलेली दिसते. त्यातून ज्या वाहिनीने ही भाषिककौशल्ये आत्मसाद केली ती वाहिनी यशाचे शिखर गाठते. लोकप्रियता प्राप्त करते. म्हणून श्रवण, वाचन , संभाषण , भाषण आणि लेखन ही आजच्या प्रसारमाध्यमांसाठी अत्यंत आवश्यक असणारी भाषिक कौशल्ये ठरतात. रोजगाराच संधी उपलब्ध होते.

□ संदर्भ-

- १ भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज, लेखक- जे.व्ही. विलानिलम, अनुवाद जयमती दळवी, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे प्रथम आवृत्ती २००८ पृष्ठ क्र. ३६
- २ भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज, ले.-जे.व्ही. विलानिलम, अनुवाद जयमती दळवी, डायमंड पब्लिकेशन पुणे प्रथम आवृत्ती २००८ पृष्ठ संपादकीय निवेदन
- ३ तत्रैव पृष्ठ क्र. १३५
- ४ तत्रैव पृष्ठ क्र. १५०
- ५ व्यावहारिक उपयोजित मराठी व प्रारमाध्यमांची कार्यशैली, संपा .डॉ. संदीप सांगळे डायमंड पब्लिकेशन, प्रथम आवृत्ती डिसेंबर २०१३ पृष्ठ क्र. ३०
- ६ मुद्रितमाध्यमासाठी लेखन कौशल्य डॉ. सदाशिव सरकटे, ऐज्युकेशनल पब्लिकेशन , औरंगाबाद प्रथमावृत्ती जून २०१३
- ७ दैनिक लोकसत्ता दि. १/१/२०१६ पृष्ठ क्र. १

कविता सादरीकरण

शोधनिबंधक-डॉ. श्रद्धा पाटील

प्रास्ताविक

काळानुरूप माणसाची अभिरुची बदलते आहे. तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाखाली जगणाऱ्या मानवी समाजात आज प्रत्येक गोष्टीत सादरीकरणाला महत्त्व प्राप्त होत आहे. त्यामुळे सादरीकरण हा व्यक्तिमत्त्वातील एक विशेष ठरतो आहे. आपण काय सादर करतो, यापेक्षा कसे सादर करतो याकडे गांभीर्याने पाहिले जात आहे. सोशल मिडियामुळे या गोष्टीचा अधिकच प्रचार आणि प्रसार होतो आहे. सादरीकरणाची संकल्पना सोशल मिडियामुळे तीव्र गतीने पसरत आहे. त्यामुळे साहित्य संमेलने किंवा अनेक कार्यक्रमातून सादर होणारा कविता हा साहित्य प्रकार त्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरतो. आपल्याकडे राजा महाराजांच्या काळापासून काव्यगायनाला महत्त्व आहे. अनेक कवी राजदरबारी मान्य झाले ते कवितेमुळे. काळाप्रमाणे कविता बदलत गेली. ओवीगीते, लोकगीतांपासून तिची सादरीकरणाची परंपरा अखंड आहे. बऱ्याचदा अनेक कवींनी केवळ सादरीकरणासाठी म्हणून कविता लिहिल्याचे दिसते. कविता हा वाङ्मयप्रकार अधिक व्यापक होण्यासाठी रवीकिरण मंडळानेही कविता लिहिणे आणि वाचणे हा उपक्रम राबविला. पण आज कवितेचे सत्व आणि सादरीकरण यात तफावत दिसून येत आहे. खरेतर कविता हा खूप महत्त्वाचा साहित्य प्रकार आहे. त्यामुळे त्याचे सादरीकरण अधिक सजगतेने होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंधात कविता सादरीकरणाच्या अंगाने चर्चा केली आहे

कविता लेखन आणि सादरीकरण

कविता हा सर्जनशील साहित्य प्रकार आहे. मानवी जगण्याचा प्रचंड आवाका खूप कमी शब्दांत कवितेत सामावलेला असतो. त्यामुळे आकाराने लहान वाटणारा हा साहित्यप्रकार प्रदीर्घ अवकाश व्यापतो. कधीकधी ऐकायला आणि वाचायला सोपा वाटणारा हा साहित्यप्रकार खरेतर खूपच संवेद्य आहे. आत्मपर अनुभवांच्यामांडणीतून कवी कवितेतून व्यक्त होत असतो. कवीच्या व्यक्त होण्यातूनच कवितेला एक विशिष्ट रचनातत्त्व प्राप्त होत असते. कवीचा व्यक्त होणारा भाव कवितेच्या रचनातत्त्वावर प्रभाव टाकत असतो याबाबत स. रा. गाडगीळ यांचे विवेचन महत्त्वाचे आहे, “मानवी जीवन आणि मानवी मन हाच काव्याचा मुख्य विषय असल्याने भावनेचे अधिष्ठान असल्याशिवाय कवीच्या काव्यात काव्यतत्त्व येऊ शकत नाही.”¹ त्यामुळे कल्पना, प्रतिभा, बुद्धिचातुर्य यासोबतच कवितेचा लेखकाच्या भावनेशी निकटचा संबंध असतो. कवितेतून सूचित होणारी काव्यरूपे, प्रतिमा, प्रतीके, मिथके, आशय, अभिव्यक्ती यांनी युक्त कवितेची समष्टी तयार होत असते. त्यामुळे कविता लेखन हे जसे जबाबदारीचे काम आहे, तसे ती सादर करणे हे त्याहून मोठे जोखमीचे काम आहे. कारण कविता सादर करताना कवितेतील शब्द, त्या शब्दांच्या विविध अर्थछटा, सूचितार्थ, अर्थभेद, भाषिक सामर्थ्य यांचा प्रत्यय कविता ऐकणाऱ्याला आला पाहिजे. कविता सादर करताना तरल भावभावनांचे, उत्कट संवेदनेचे, अनुभवांचे जिवंत दृश्य चित्रण ऐकणाऱ्याच्या डोळ्यासमोर उभे राहिले पाहिजे. कवितेचे हे सारे संदर्भ लक्षात घेऊन कविता सादर केली तरच कवितेचे सत्व सादरीकरणात जोपासता येते.

सादरीकरण

कवितेचे सादरीकरण ही एक कला आहे. ती अंगभूत असते, शिवाय कौशल्याने अंगीकृत करता येते. कविता हा साहित्य प्रकार रचनेच्या अंगाने इतर साहित्य प्रकारांच्या तुलनेत आकाराने लहान, कमी वेळ घेणारा असला तरी तिच्या अंतर्गत रचनाबंधामुळे श्रेष्ठ मानला जातो. काळानुरूप सादरीकरणाचे तंत्र बदलत आहे. महेंद्र कदम म्हणतात त्याप्रमाणे, “कवितेचे सादरीकरण भाषेद्वारे होत असते आणि तिचा अवकाश छोटा असल्यामुळे कवीच्या भाषिक कौशल्याचा येथे कस लागत असतो. त्यामुळेच सर्वात जास्त भाषिक मोडतोड कवितेमध्ये होत असते आणि म्हणूनच कविता अनेकांशी बनत असते.”² लेखकाच्या भाषिक सामर्थ्यातून जन्मलेली ही कविता सादर करताना तिचे भाषिक विशेष, प्रदेशनिहायता, बोली, तिची अनेकार्थता हे सर्व समोर ठेवावे लागते. कविता सादर करणे म्हणजे केवळ आशय आणि अभिव्यक्तीला श्रोत्यांसमोर मुखर करणे नव्हे तर कवितेच्या सादरीकरणाचा आणि श्रोत्यांच्या मनःस्थितीचा पोत जुळला पाहिजे. रसिकाला किंवा श्रोत्याला त्या कवितेत स्वतःला शोधता आले पाहिजे तर कविता सादरीकरणाचा उद्देश सफल होतो अन्यथा, केवळ मनोरंजनात कविता अडकली जाते. कविता सादरीकरणात सर्वात महत्त्वाची बाब ठरते ती म्हणजे सादरकर्ता कोण? कारण कविता सादर करताना एक विशिष्ट भान सादरकर्त्याला असावे लागते. त्यावरच कवितेचे सादरीकरण उत्तम होते.

1. कवी सादरकर्ता

स्वतः कविता लिहिणारे कवी आपली कविता सादर करताना आपल्या कवितेला न्याय देतातच असे नाही. कविता लिहितानाची त्याची मनोवृत्ती आणि त्याच्यातील लेखकत्व प्रत्यक्ष कविता सादर करताना एकच असेल असे नाही. बऱ्याचदा आत्मनिष्ठा, आत्मप्रशंसा, आत्मस्तुती यात कवी हरवतो. प्रत्यक्ष सादर करताना आपण सादरकर्ते आहोत याचे भान स्वतः कवी

असल्याने तो हरवतो. त्यामुळे सादरीकरणात अनेकदा अगळपगळ स्पष्टीकरण, पुनरावृत्ती, अकारण विश्लेषण यामध्ये कवी गुरफटतो. त्यामुळे योग्य रीतीने कविता सादर करण्यात लेखक सादरकर्त्याला ही मर्यादा पडते. अजून एक मर्यादा नोंदवताना बा. सी. मढेंकर सांगतात, “कविता लेखक जेव्हा स्वतःच काव्यास्वादाला किंवा काव्यतत्त्व चर्चा करायला प्रवृत्त होतो, तेव्हा त्या उपक्रमात प्रच्छन्न रीतीने आपल्या लेखनाचे समर्थन तर आपण करीत नाही ना अशी धास्ती त्याला सतत वाटत राहते.”³

ब. वाचक सादरकर्ता

ज्याला कविता सादरीकरणाची आवड आहे. असा वाचकही दुसऱ्याची कविता सादर करतो. वाचक सादरकर्त्याला कवितेची योग्य जाण, आकलन असेल तर तो दुसऱ्याची कविताही योग्य पद्धतीने सादर करू शकतो. पण त्यासाठी त्याला कवितेसंबंधी पुरेसे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. कविता सादरीकरणामध्ये बऱ्याचदा वाचक सादरकर्ता पुरेस ज्ञान नसेल तर भाषिक कौशल्यावर कविता सादर करण्याचा प्रयत्न करतो. यामध्ये तो वाचिक आणि कायिक अभिनयाला महत्त्व देतो. यामुळे सादरीकरण प्रभावी होते. कवितेला दाद मिळते टाळ्या वाजतात पण अनेकदा उत्तम दर्जाची कविता केवळ अशा सादरीकरणामुळे तिच्यातील योग्य सामर्थ्याला मुकते. चुकीच्या सादरीकरणामुळे कवितेचे अर्थनिर्णयनही श्रोत्यांसमोर योग्य पद्धतीने होत नाही. त्यामुळे लेखक सादरकर्त्यापेक्षा वाचक सादरकर्त्याला अधिक दक्षतेने कविता सादर करावी लागते.

कविता सादरीकरणातील कौशल्ये

कविता सादर करणे हे एक कौशल्य आहे. ते सरावाने अंगीकृत करणे शक्य आहे. कविता सादर करताना काही महत्वाच्या गोष्टींकडे सादरकर्त्याने लक्ष देणे गरजेचे असते. या गोष्टी खालीलप्रमाणे

1. **कवितेची निवड** कविता सादर करण्यासाठी सादरकर्त्याला प्रथम कार्यक्रमाचा उद्देश, हेतू ठिकाण, वेळ, श्रोते या सान्याचे भान ठेवून सादरीकरणासाठी योग्य कविता निवडता आली पाहिजे. कवितेची योग्य निवड हीच सादरीकरणाच्या यशातील निम्मा टप्पा पार करते. त्यामुळे कविता निवडताना कवितेचा आशय, तिच्यातील गेयता या गोष्टींचा विचार करावा लागतो.
2. **वाचन स्पष्टता** कविता सादर करणे म्हणजे कवितेचे प्रकटवाचनच होय. त्यामुळे सादरकर्त्याकडे प्रकट वाचनाचे कौशल्य असणे गरजेचे आहे. कवितेमध्ये प्रतिमा, प्रतीके, मिथके, रूपके यांचा वापर केलेला असतो. अनेकार्थता आणि सूचितार्थता हा कवितेचा मुख्य गाभा असल्याने वाचनातून त्यास बाधा येता कामा नये असे वाचन करणे आवश्यक असते. त्यासाठी वाचन स्पष्टता महत्वाची ठरते. कमी शब्दांत जास्तीत जास्त आशय कवीने मांडलेला असल्याने शब्दांवरील आघात, अवरोह, आरोह, विराम, शुद्धता, गेयता यांसह कवीने भाषेची मोडतोड करून निर्माण केलेले शब्द यांचे अवधानपूर्वक केलेले वाचन कविता सादरीकरणात जिवंतपणा आणते.
3. **श्रोत्यांची अभिरुची** कविता सादरीकरणात श्रोतृवर्गाची अभिरुची हा एक महत्वाचा घटक आहे. श्रोतृवर्ग कोणता आहे त्यानुसार त्याच्या कवितेच्या निवडीपासून सादरीकरणाचे सगळे संदर्भ बदलत असतात. श्रोत्यांचे वय, ऐकण्याची मानसिकता, वातावरण या गोष्टी ध्यानात घेऊन कविता सादर करावी लागते. एखाद्या काव्यसंमेलनात अनेक कवी आपापली कविता सादर करताना प्रेक्षकांवर आपली छाप पाडण्यासाठी धडपडत असतात. इतरांपेक्षा आपण प्रभावी सादरीकरण करावे असा हेतू असतो. परंतु यामध्ये कुणाचे सादरीकरण प्रभावी झाले हे श्रोत्यांनी दिलेल्या प्रतिसादावर अवलंबून असते. यात श्रोत्यांची अभिरुची महत्वाची ठरते. श्रोतावर्ग तरुण असेल तर प्रेमकविता सादर करताना तो सादरकर्त्याला डोक्यावर घेईल तर, गंभीर व साहित्यकलेची विशेष जाण असणारा श्रोतावर्ग असेल तर कवितेचा आशय, भाषा समजून घेऊन मगच आपला प्रतिसाद देईल. लहान मुले बालकविता सादर करताना उठून नाचतीलही अशा प्रकारे त्या त्या श्रोतृवर्गाच्या अभिरुचीवर सादरीकरणाचे यश अवलंबून असते.

समारोप

कविता या साहित्यप्रकाराचे मूलस्रोत ओवीगीते, लोकगीते यामध्ये असल्याने त्यामध्ये सादरीकरण अंतर्भूतच आहे. स्त्रिया पूर्वी आपल्या भावभावना व्यक्त करण्यासाठी ओव्या सादर करायच्या, वेगवेगळ्या सण उत्सवांमध्ये ओवीगीतांचे सादरीकरण करताना देहभान विसरून जायच्या. लोकगीतांचा आत्माच सादरीकरण हा आहे. त्यामुळे कविता सादरीकरणाची मुळे ही लोकगीतांत असल्याचे दिसते. प्रस्तुत शोधनिबंधातून कवी, कविता आणि सादरीकरण या अनुषंगाने विचार केला आहे. सादरीकरण करताना सादरकर्त्याने कोणत्या गोष्टींकडे लक्ष द्यावे याचा विचारही केला आहे. सादरीकरणात कवितेचे मूळ सत्व हरवू नये या अनुषंगाने सादरकर्त्याकडे कोणते अंगभूतगुणविशेष असावेत यासंबंधाने चर्चा केली आहे.

संदर्भ

1. गवस, राजन, शिंदे, अरुण व पाटील, गोमटेश्वर, भाषिक उपयोजन आणि सर्जन, 15 ऑगस्ट, 2012, पुणे, दर्या प्रकाशन, पृष्ठ क्र. 64.
2. कदम, महेंद्र, कवितेचे वर्तमान, 21 डिसेंबर, 2015, पुणे, दर्या प्रकाशन, पृष्ठ क्र. 49.
3. मढेंकर, बा. सी., सौंदर्य आणि साहित्य, पाचवी आवृत्ती 1 ऑगस्ट, 1992, मुंबई मौज प्रकाशन, पृष्ठ क्र. 133.

व्यक्तिमत्व विकासासाठी श्रवण कौशल्य

डॉ. गोमटेश्वर पाटील

विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासांमध्ये अनेक भाषिक कौशल्य आत्मसात करावी लागतात. आपल्या मातृभाषेत सह इतर भाषेवर प्रभुत्व संपादन करणे याबाबत विद्यार्थी जागरूक असणे गरजेचे असते. भाषिक कौशल्य आत्मसात करताना विद्यार्थ्याला संवाद, लेखन, संभाषण, इत्यादी भाषिक कौशल्य आत्मसात करावी लागतात. ही भाषिक कौशल्य त्याने आत्मसात केल्यास त्याला व्यवहारातील समज वृद्धिंगत करण्यासाठी फारसे प्रयत्न करावे लागत नाहीत सामान्यता कला शाखेकडे येणारा विद्यार्थी प्रत्यक्ष वर्गामध्ये भाषेचे ज्ञान आणि साहित्याचे आकलन करून घेत असला तरी प्रत्यक्ष जीवनात आणि व्यवहारात मात्र या संवाद कौशल्यापासून दूर असतो भाषिक कौशल्ये त्याला आत्मसात करता आली नसल्यामुळे त्याच्या मनामध्ये न्यूनगंड निर्माण होतात. त्याचा आत्मविश्वास संपतो परिणामता भाषा आणि साहित्याचा विद्यार्थी आपला आत्मविश्वास गमावल्यामुळे जीवनामध्ये यशस्वी होताना दिसत नाही. त्यामुळे भाषा आणि साहित्यजीवनातील अनेक संधीपासून असे विद्यार्थी वंचित राहतात. पर्यायाने भाषा आणि साहित्य क्षेत्राशी असलेल्या सर्व संधी इतर शाखेतील विद्यार्थी पटकावताना दिसतात. यासाठी विद्यार्थ्यांनी भाषिक कौशल्य आत्मसात करताना लेखन वाचन संभाषण याचबरोबर हे कौशल्य आत्मसात करणे आवश्यक आहे श्रवण म्हणजे काय खरे तर सर्व भाषिक कौशल्य मध्ये श्रवण कौशल्य हे पायाभूत कौशल्य मानावे लागेल व्यक्तीचा विकास त्याने शिकलेली भाषा त्याचे हावभाव त्याची शारीरिक भाषा या सर्वांचा विकास हा लहानपणापासून श्रवणातून होत असते सर्वात उंच व्यक्ती भाषा शिकते श्रवण ही एक जागृत प्रक्रिया असल्यामुळे त्यातून अनेक सजगपणे गोष्टी समजून घेऊ शकतो श्रवणाच्या वेगवेगळ्या व्याख्या केल्या जातात आपणाशी बोलणाऱ्या व्यक्तीचे प्रत्येक व्यक्तीचे बोलणे लक्षपूर्वक ऐकून त्यातील मर्म ग्रहण करणे त्याला उचित प्रतिसाद देणे म्हणजे सर्व मौखिक संभाषण समजून घेण्याचा व त्याला अनुसरून परिणामकारक प्रतिसाद देण्याची कुवत यामुळे निर्माण होते त्या सर्व कौशल्य म्हणतात शाब्दिक तसेच शाब्दिक संदेशातून मिळणाऱ्या माहितीचे विचारांचे ग्रहण करण्याची आणि ती माहिती व विचार आत्मसात करण्याची प्रक्रिया म्हणजे सर्व सरवणा मध्ये दोन गोष्टी अपेक्षित असतात पहिली गोष्ट शाब्दिक तसेच शाब्दिक देशामधील माहितीचे विचारांचे आकलन सो त्यास होणे म्हणजे सवण होय दुसरी गोष्ट ऐकलेल्या माहितीचे आणि विचारांचे विश्लेषण करण्याची दृष्टी आणि क्षमता निर्माण होणे म्हणजे सर्व श्रवण एक मानवी विकासात महत्त्वाची प्रक्रिया आहे आपण जेवढे बोलू त्यापेक्षा अधिक ऐकण्याची सवय असणे हे महत्त्वाचे आहे संशोधकांच्या मते आपण जितके ऐकतो त्यापैकी पन्नास टक्केच आपल्या लक्षात राहण्याची शक्यता असते परंतु आपण आपले श्रवण कौशल्य विकसित केल्या शिवाय आपल्या व्यक्तिमत्वातील इतर कौशल्यांचा विकास शक्य नसतो त्यामुळे सर्व प्रक्रिया ही फार महत्त्वाची आहे ही एक प्रक्रिया आहे यामध्ये ध्वनिलहरी आपल्या कर्ण पटलावर आढळतात सांकेतिक स्वरूपाचे दोन्ही चिन्हांचे ग्रहणातून मेंदू मध्ये बौद्धिक व भावनिक प्रक्रिया घडून अर्थबोध होतो ती प्रक्रिया म्हणजे श्रवण प्रक्रिया होय आपल्या अवतीभवती अनेक आवाज आपल्या कानावर पडत असतात गोंगाट संभाषण गाणी गाड्यांचे आवाज नैसर्गिक पशुपक्ष्यांचे आवाज असे अनेक दोन्ही आपल्या कर्ण पटलावर आदळत असतात परंतु या सर्व दोन्हींचे सर्व आणि ग्रहण होत नाही याचाच अर्थ दोन्हीकडे जाणीवपूर्वक अवधान केंद्रित करून मेंदूत ग्रहण होऊन अर्थाचे आकलन व विश्लेषण करता आले तरच ते सर्व होते त्यामुळे अशा प्रकारची अधिक गुंतागुंतीची आणि मानसिक प्रक्रिया आहे आपले सर्व विकसित करण्यासाठी आपण वेगवेगळे प्रयत्न करत असतो काही वेळा आपण एखाद्या गोष्टीची शास्त्रशुद्ध माहिती घेतो औपचारिक शिक्षण घेताना आपण व्याख्याने ऐकतो अनेक वेळा माहिती देणाऱ्या तांत्रिक घटकांकडून आपण माहिती पाहतो पाहताना ऐकतो आणि या सर्वातून आपले सर्व कौशल्य विकसित करण्याचा प्रयत्न करतो

श्रवणाचे स्वरूप

श्रवण भाषण वाचन लेखन ही भाषिक कौशल्य आपणास जन्मजात प्राप्त नसतात जन्मानंतर ती अनेक प्रयत्नाने शिक्षणाने परिश्रमाने प्रशिक्षणाने निश्चयाने कष्ट आणि आत्मसात करता येतात आणि ती वाढवता येतात श्रवण कौशल्य हे असेच एक प्रयत्नसाध्य कौशल्य आहे ऐकणे ही आपली जन्मजात क्षमता असली तरी श्रवण कौशल्य विकसित करणे ही प्रयत्नसाध्य कला आणि कौशल्य आहे ऐकलेला ध्वनि अथवा शब्द आपल्या लक्षात ठेवला जातो कारणपरत्वे परत ऐकलेल्या विशिष्ट

दोन्हीमुळे आपणास ऐकलेले लक्षात येते ही श्राव्य स्मृती होय दोन्ही लक्षात ठेवून पुन्हा योग्य वेळी अश्रवण्याच्या प्रक्रियेस स्मृती असे म्हणतात धोनी अगर शब्द ऐकल्यानंतर आपल्या मनःपटलावर श्राव्य प्रतिमा तयार होते आणि ती पुन्हा आवश्यक वेळी लक्षात ठेवली जाते चेतक अगर सुचक ध्वनीमुळे आपल्या मनातील श्राव्य प्रतिमा जागृत होतात व पुन्हा स्मृतीरूपाने त्या आपणास आठवतात अशीही श्रवणाची प्रक्रिया सुरू असते सातत्याने चांगले सवण करण्याची इच्छा व सातत्याने प्रयत्न केल्यास आपले सर्व कौशल्य विकसित करता येते श्रवणातून मिळवलेले ज्ञान श्रावणाच्या प्रत्येक संगीत वापरण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयोग केल्यास श्रवण कौशल्य वाढू शकतात म्हणून अवधानपूर्वक श्रवण करणे हे जरी कष्टाचे आणि कंटाळ्याचे काम असले तरी आपल्या चंचल मनोमध्या या सर्व कौशल्याचा विकास करणे महत्त्वाचे असते माणसाला जसे बोलण्यासाठी चांगले तोंड असावे लागते पाहण्यासाठी चांगली दृष्टी असावी लागते तसेच ऐकण्यासाठी कान असावे लागतात चांगल्या श्रवणातून व्यक्तीचे कान विकसित होतात म्हणजेच त्याचे श्रवण कौशल्य विकसित होते ऐकता येणे, ऐकणे, आणि काळजीपूर्वक ऐकणे यामध्ये मोठा फरक आहे या तीनही प्रक्रियेत काळजीपूर्वक ऐकणे ही गोष्ट श्रवण कौशल्य मध्ये महत्त्वाची असते श्रावणाच्या या वरील प्रकारावरून 3 अवस्था सांगितल्या जातात.

१ **श्रवण शून्यता** : आपण रोजच्या व्यवहारात अनेक गोष्टी ऐकतो ऐकताना प्रतिसाद देतो पण ऐकलेले श्रवण केले जाते असे नाही आपण आपल्याच नादात विचारात असतो आणि समोरच्या व्यक्तीचे बोलणे ऐकतो असे दाखवत असतो हो ठीक आहे बरं बरं असे उद्गार आपण काढलेले आपण वक्त्याला नीट ऐकले असे होत नाही वर्गामध्ये अनेक विद्यार्थी शिक्षकांच्या व्याख्यान आकडे पहात असतात पण ते ऐकत असतात असे होत नाही त्यामुळे बरेच विद्यार्थी शारीरिक दृष्ट्या वर्गात बसले असले तरी ते मानसिक दृष्ट्या बाहेर फिरत असतात यावेळी शिक्षकांचे बोलणे ऐकताच असे होत नाही हे आपल्याच विचारांमध्ये दंग असतात अशा परिस्थितीला आपण श्रवण शून्यता असे म्हणून

२ **श्रवण किंवा ऐकणे** : आपण एखादे गाणे व्याख्यान गोष्ट संवाद ऐकतो आणि सोडून देतो हा ऐकलेला संवाद तेवढ्यापुरता असतो त्यातील बरासात भाग आपण लक्षात ठेवत नाही असे वरवरचे ऐकणे म्हणजे केवळ श्रवण होत

३ **काळजीपूर्वक श्रवण किंवा श्राव्य गोष्टीबद्दल विचार** : आपण ऐकलेले केवळ ऐकण्या पुरते मर्यादित न ठेवता व स्मरणपूर्ति ते नव्हता त्याचा विचार करणे ऐकलेल्या गोष्टींबाबत विश्लेषण करणे त्याचे अर्थनिर्णयन करणे मूल्यमापन करणे त्याचा परिणाम करून घेणे हा श्रवणाचा उत्तम आणि महत्त्वाचा प्रकार आहे. बोलणाऱ्या व्यक्तीला चांगला प्रतिसाद देणे हे चांगल्या श्रोत्याचे लक्षण आहे. वक्ता तो वक्ताचि नोव्हे श्रुती नवीन असे ज्ञानेश्वर म्हणतात यातील मर्म लक्षात घेतल्यास श्रोता आणि त्याचा प्रतिसाद हे त्याच्या बोलण्याला प्रेरित करत असते. त्यामुळे सर्व करताना प्रामाणिकपणे प्रतिसाद देणे योग्य सुस्पष्ट सार्थ गोष्टींचे श्रवण करणे हे चांगल्या श्रवण कौशल्याचे अंग आहे

चांगल्या श्रवणाची स्तोत्रे : समाजामध्ये आपणास अनेक गोष्टी ऐकायला मिळतात आपली इच्छा असो अगर नसो अनेक गोष्टी आपल्या कानावर पडत असतात यामध्ये चांगल्या गोष्टींबरोबर वाईट शिब्या शाप अश्लील शब्द नको असलेले तिरस्कार निर्माण करणारे शब्द त्याचबरोबर गोंगाट प्रदूषण करणारे आवाज या सर्वांचा आपणास नाईलाजास्तव श्रवण करावे लागते मात्र या सर्वच गोष्टी आपण जेव्हा ऐकतो तेव्हा आपणास समाधान मिळण्याऐवजी मानसिक त्रासाला सामोरे जावे लागते अशावेळी चांगले सर्व कोणते याचा विचार केल्यास आपणास समाजामध्ये काही चांगल्या सर्वणा च्या गोष्टी आजूबाजूला पाहायला मिळतात सकाळी उठल्यापासून आपली इच्छा असो अगर नसो आपल्या मनात जसे 20000 शब्द येऊन जातात तसेच याहीपेक्षा हजारो शब्द आपणास ऐकावे लागतात मात्र हे सर्व शब्द आपल्या उपयोगाचे नसतात. म्हणून आपल्या उपयोगाचे आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला विकसित करणारे हे शब्द आहेत ते शब्द आपण ऐकणे महत्त्वाचे ठरते यासाठी आपल्या अवतीभवती असणाऱ्या प्रसारमाध्यमांतून चांगले शब्द कानी पडतात याकरिता सकाळी सणासाठी रेडिओ हे उत्तर आहे यातील अनेक महत्त्वाचे माहितीपर मनोरंजन मनाला समाधान देणारे विषय रेडिओमध्ये आपणास ऐकायला मिळतात विद्यार्थ्यांनी आपल्या शाळेत कॉलेजमध्ये चांगल्या शिक्षकांची व्याख्याने हाईक विद्यार्थ्यांला समृद्ध करणारा मार्ग आहे समाजात अनेक प्रबोधनपर व्याख्याने आपणास समृद्ध करत असतात समाजातील अनेक कला प्रकारांमधून प्राचीन काळापासून आपणास श्रवण कौशल्य विकसित करण्याची संधी असते यामध्ये अगदी कीर्तन-प्रवचन पासून उपदेश बोध देणारी स्तोत्रे उपलब्ध आहेत आपले सर्व कौशल्य विकसित

करताना आपण अनेक सभेत संचार करणे वादविवादांमध्ये सहभागी होणे चर्चा समारंभांमध्ये उपस्थित असणे ही सर्व चांसया श्रवणाची उगमस्थाने आहेत चांगले कीर्तन चांगले प्रवचन हे आजच्या प्रगत युगात महत्वाचे नसले तरी त्यातील विचार आपले व्यक्तिमत्व घडवत असतात आपल्या अवतीभवती तंत्रज्ञानाचा प्रचंड मारा होत आहे या सर्व तंत्रज्ञानामध्ये आपण मोबाईल हे एक महत्वाचे साधन आपल्याजवळ बाळगत असतो मोबाईल मध्ये अनेक ॲप्स आणि संकेतस्थळांवरून आपल्याला जगातल्या अनेक चांगल्या शोधांची व्याख्यानांची गीतांची प्रबोधनाची सामान्यज्ञानाची माहिती पाहता जशी येते तशी ऐकता येते अशा अनेक चांगल्या माहिती देणाऱ्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे आपल्याला आपले श्रवण कौशल्य विकसित करता येते

चांगल्या श्रवणाचे फायदे : ज्या व्यक्तीचे श्रवण कौशल्य विकसित झालेले असते तो पहिल्यांदा इतरांचे चांगलेबोलणे ऐकून घेतो श्रवण आधारे आपणास उत्तम सहज साधता येतो या संवादातून चांगले संबंध निर्माण करता येतात मानवी नात्यातले आणि संबंधातले गैरसमज काढून टाकता येतात आपण अवधानपूर्वक श्रवण केल्याने आपली एकाग्रता वाढीस लागते स्मरणशक्ती वाढते. एखाद्या घटकाचा बहुआयामी विचार चिंतन करण्याची क्षमता आपणास प्राप्त होते. चांगल्या श्रवणातून एखाद्या व्यक्तीची भावनिक आणि तार्किक बाजूही समजावून घेता येते तसेच मते आणि वस्तुस्थिती यातील फरक आपणास कळतो. चांगले श्रवण केल्यामुळे आपल्यास चांगले अध्ययन करता येते त्यातून उच्च तार्किक अनुमान आणि निष्कर्षापर्यंत आपणास पोचता येते. आपली विश्लेषक आणि समीक्षक गोष्टी यातून निर्माण होते. चांगल्या श्रवणामुळे इतरांप्रती सहानुभाव निर्माण होतो दुसऱ्याचे विचार त्यांची समस्या त्यांच्या भूमिकेत शिरून आपणास समजून घेता येतात इतरांशी भावनिक आणि वैचारिक नाते घट्ट करता येते. कोणत्याही सामाजिक सांस्कृतिक कार्यालयीन प्रसंगांमध्ये चांगल्या श्रवणातून आपण आपली परिणामकारकता वाढवू शकतो.

श्रावणात बाधा आणणारे घटक

श्रवण प्रक्रियेत अनेक अडथळे निर्माण करणारे घटक मानसिक पातळीवर आणि बाह्य स्तरावर सातत्याने चांगल्या श्रवण प्रक्रियेत अडथळे निर्माण करत असतात यामध्ये १. **दिवास्वप्न अथवा स्वप्नरंजन :** दिवास्वप्न हा एक मानवी स्वभाव आहे अनेक वेळा आपण आपल्या विश्वात रमत असतो आपल्याच मनोराज्यात आपण मग्न होतो उदाहरणार्थ आपण एखादा सिनेमा पहात असताना सिनेमातील नट-नट्यांच्या पात्रांमध्ये समा न व्हतो. आणि सिनेमाचे कथानक मुख्य कथानक ऐकण्याचे विसरून जातो स्वतःला नट नटी समजून स्वप्नात दंग होतो त्यामुळे मुख्य संवाद संभाषण या श्रावणामध्ये २ ध्ये बाधा निर्माण होते

२ मार्गांतर होणे : एखाद्या व त्याच्या भाषणामध्ये त्याने बोललेल्या एकाद्या शब्दाने अथवा एखाद्या वाक्याने आपण विचलित होतो व मुख्य व त्याचा विषय आणि त्याच्या भाषणाची सलगता खंडित होऊन आपल्या विचारांमध्ये मार्गानंतर होतो परिणाम वक्त्याचे मुख्य भाषण आपण कानांनी ऐकत राहतो मात्र आपण ती श्रावणात घेत नाही त्यामुळे भाषणांमध्ये मार्ग अंतर होते

३ मूक वाद विवाद : बऱ्याच वेळेला वक्ता बोलत असताना त्याच्या एखाद्या विचाराशी आपण सहमत असतोच असे नाही त्यावेळी त्याच्या एका मुद्द्यावर आपण आपल्या मनात चर्चा सुरू करतो व आपलाच वाद आपल्याशी अशी आपली अवस्था होते त्या व्यक्तीचे बोलणे ऐकण्याऐवजी आपण त्या वक्त्याचे बोलणे फोडण्यासाठी आपल्याच मनामध्ये संवाद सुरू करतो उदाहरणार्थ वक्ता प्रतिगामी विचार मांडत असेल तर आपण त्याच्याशी पुरोगामी विचाराने मूक वादविवाद करू लागतो लागतो

३ एकाद्या त्याविषयी त्याच्या संवादाविषयी त्या व्यक्तीविषयी काही पूर्वग्रह असल्यास आपल्या मनामध्ये त्या व्यक्तीविषयी त्याच्या मतांविषयी विरोध भावना तयार होते आणि त्यावर त्याचे विचार आपण ऐकण्याची सोडून देतो त्यामुळे श्रवण प्रक्रियेत बाधा येते काही वेळा बाह्य कारणांमुळे श्रवण प्रक्रियेत अडथळे येतात उदाहरणार्थ हॉर्न वाजवणे भाषणांमध्ये दुसऱ्याचेसंवाद ऐकणे गोंधळ उडणे त्यामुळे मूळ वक्त्याचे भाषण ऐकण्यात अडथळा येऊन श्रवण प्रक्रिया खंडित होते

५ वक्त्याच्या सडोष उच्चारणामुळे बोलण्याच्या गतीमुळे त्याच्या नीरज शैलीमुळे दुर्बोध भाषा आणि विषयाच्या काठिण्यपातळी मुळे त्यामध्ये अनास्था निर्माण होते परिणाम श्रवण प्रक्रियेत बाधा निर्माण होते

७ बऱ्याच वेळा आपणास आवडणारे सुखावणारे आपण ऐकत असतो मात्र आपल्या आवडीचा विषय नसला की आपण ती गोष्ट ऐकल्यासारखी करून सोडून देतो त्यामुळे श्रवण प्रक्रिया खंडित होते आठ काहीवेळा वक्त्यापेक्षा श्रोता अधिक वेगाने विचार

करू लागतो व त्याच्या दोन वाक्यामधील काळात स्वतः इतरत्र भटकून येतो त्याच्या भाषणावर नवा अर्थ नवा शोध नवा विचार करण्याचा प्रयत्न करतो त्यामुळे श्रवण प्रक्रियेत बाधा येते

9 त्याच्या शैलीदार भाषेमुळे रंगा मुळे मुळे त्याचे लक्ष त्याच्या शैलीवर केंद्रित होते आणि त्याच्या भाषणाचे बाजूला पडून श्रोत्याच्या श्रवण प्रक्रियेत खंड पडतो श्रवण कौशल्य विकसित करण्याचे उपाय व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासातील भाषण लेखन वाचन संभाषण या कौशल्याबरोबरच महत्त्वाचे कौशल्य म्हणून श्रवण कौशल्य आहे चांगले श्रवण हे व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासातील महत्त्वाचे साधन आहे म्हणून श्रवण कौशल्य विकसित करणे हे भाषेच्या विद्यार्थ्यांना महत्त्वाचे आहे याकरिता आपणास पुढील उपाय अवलंबता येतील

अवधान केंद्रित करणे :

चांगले सर्व म्हणजे त्याच्या बोलण्याकडे लक्ष पूर्वक एकाग्र मनाने सेवन करणे त्यासाठी सर्व शारीरिक व मानसिक व्यवधाने बाजूला सारून दिवास्वप्न करण्याची वृत्ती सोडून बाहेरील वातावरणातील शांतता प्रस्थापित करून हव्या त्या ध्वनिकडे लक्ष केंद्रित करण्याचे कसब श्रोत्याने निर्माण केले पाहिजे

2 मनाची प्रसन्नता : श्रवण कौशल्य विकसित करण्यात मनाची प्रसन्नता अत्यंत आवश्यक आहे मन प्रसन्न असेल तर चित्त एकाग्र होणार नाही त्यामुळे श्रवण आकडे अवधान केंद्रित होणार नाही म्हणून श्रोत्याने अवधान केंद्रित करण्यासाठी मन प्रसन्न ठेवणे गरजेचे आहे

3 सय्यम आणि स्तब्धता : चांगल्या श्रवणा करता त्याने आपल्या बोलण्यावर आणि भावनेवर संयम ठेवावा अनेकदा वक्ता जाणीवपूर्वक आवाजात चढउतार करतो काही वेळा जाणीवपूर्वक थांबतो श्रोत्याने या चढउताराचा आणि स्तब्ध त्याचा अर्थ लावला पाहिजे कमद्य राहून त्याने केलेल्या आवाहनाला प्रतिसाद दिला पाहिजे

4 शारीरिक आणि मानसिक एकाग्रता : शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्य एकाग्रता चांगल्या सर्वांसाठी आवश्यक असते सुर त्याने व त्याच्या विचारांची दिशा समजून घेतली पाहिजे आपल्या मानसिक आणि ज्ञानात्मक शक्तींचा अधिकाधिक वापर करून ज्ञान संपादन केली पाहिजे आपल्याला योग्य आकलन होण्यासाठी आपली मानसिक एकाग्रता महत्त्वाची ठरते त्याचबरोबर शारीरिक दृष्ट्या त्याने एकाग्र झाले पाहिजे

5 शैलीपेक्षा अशीयावर लक्ष ठेवणे : काही वक्ते अलंकारिक भाषा उपमा दृष्टांत बोलण्यावर श्रोत्यांना मोहित करतात अशा त्यांच्या अशा श्रोत्यांच्या बोलण्याला मोहित होण्यापेक्षा त्यांनी मांडलेल्या अशी याकडे लक्ष देणे व त्याचे कर्तव्य आहे व त्याचे विचार दर्शन हे त्याच्या शैलीतून नव्हे तर त्याच्या आशियातून प्रकट होत असते व त्याच्या असा फुलोरा बोलण्यावर श्रोत्यांमे खुश होऊन जाऊ नये कारण अशी याकडे लक्ष न दिल्याने त्याच्या बोलण्याचा असे श्रोता समजू शकला नसल्यामुळे श्रवण प्रक्रिया अडथळा येतो

7 खुल्या मनाने श्रवण करणे : त्याचे बोलणे ऐकताना आपले पूर्वज आवडीनिवडी गृहितके वाक्याचे जात कोणत्या विचारप्रणालीचा व्यक्त आहे याकडे त्याने दुर्लक्ष करून तो विषय मांडणी करणार आहे त्याकडे लक्ष द्यावे त्यामुळे योग्य सर्व त्याच्या भाषणाचा असे लक्षात येईल आठवण काढण्यासाठी योग्य पद्धत श्रवण करत असताना या कानाने ऐकून त्या कानाने सोडून देणे ही पद्धत चुकीची आहे व त्याच्या या भाषणामुळे काही मुद्दे आपल्या सर्वातून सुटून जाण्याची शक्यता असते त्यामुळे श्रवण करत असताना काही महत्त्वाचे मुद्दे आणि त्यांचे टिपणी महत्त्वाच्या असतात त्यामुळे श्रवण प्रगल्भ होत राहते.

सारांश

भाषेच्या विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासामध्ये अनेक कौशल्यांचा वापर आणि त्याचा विकास करणे गरजेचे आहे भाषिक कौशल्य हे महत्त्वाचे कौशल्य व्यक्तिमत्त्व विकासाचे साधन आहे भाषेच्या संप्रेषणाचे लेखन वाचन भाषण इत्यादी संवाद कौशल्य आहे त्यापैकीच श्रवण कौशल्य हे एक महत्त्वाचे कौशल्य आहे श्रवण कौशल्य विकसित करणे ही प्रयत्नसाध्य कला आहे श्रवणाने माणूस संयमी अभ्यासू बहुश्रुत होतो सहाजिकच त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होतो मानवी सभ्त्ता त्याच्या वर्तनावरून कळते व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासामध्ये दु सऱ्याचे बोलणे ऐकून घेणे त्यावर चिंतन करणे त्यावर आपले मतप्रकट करणे आणि ऐकलेल्या ज्ञानाचा वापर आपल्या व्यक्तिमत्त्वावर समाजामध्ये करणे हे महत्त्वाचे कौशल्य आहे कौशल्य विकसित

करण्यासाठी श्रवण कौशल्य ही एक महत्वाची बाब आहे. देहबोलीच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या आणि मानवी सभ्यतेच्या विकासामध्ये श्रवण कौशल्याचे महत्त्व अधोरेखित करणे गरजेचे आहे. वरवर पहाता प्राथमिक आणि कमी महत्वाचे असलेले हे कौशल्य व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासामध्ये अत्यंत महत्वाचे आहे. सर्व विकसित करणे त्याचे उपयोजन आपल्या व्यक्तिमत्त्वात वारे करणे हे प्रत्येक भाषिक विद्यार्थ्याला अध्यापनातून शिक्षकाने सांगणे ही आज गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. गवस राजन, शिंदे अरुण, पाटील गोमटेश्वर, भाषिक सर्जन आणि उपयोजन पुणे, दर्या प्रकाशन आवृत्ती पहिली २०१२
२. नसिराबादकर ल. रा. व्यवहारिक मराठी. फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २००८
३. जोशी श्रीपाद. संवादशास्त्र. संभव प्रकाशन, नागपूर
४. लेले वामन. भाषा स्वरूप सामर्थ्य आणि सौंदर्य. राजहंस प्रकाशन पुणे २००५
५. वरखेडे र. ना. समाजभाषाविज्ञान. शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर २००१

कविता सादरीकरण

प्रा. डॉ. माधुरी गोपाळ तानवडे,
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कासेगांव

कविता हे साहित्याचे महत्वाचे अंग आहे. तो मूलभूत साहित्यप्रकार असून मानवाच्या भाषेबरोबरच कवितेचा जन्म झाला असे म्हटले जाते. पूर्वी सारे विश्व ताजेतववीत नि सुंदर होतं. तेव्हा साधं बोलणं देखिल कवित्व होतं. त्याकाळी कविता व कवी यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उदात्त होता. कवीला महान द्रष्टा, तत्त्वज्ञ मानत. 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः' ही उक्ती हेच दर्शविते. धर्म, संस्कृती, कला व शास्त्र ही सगळी अंगे कवितेने व्यापलेली होती. स्तोत्रे, सूक्ते, भूपाळ्या, गीते, लघुकाव्ये, कथाकाव्ये, आख्यानकाव्ये, महाकाव्ये अशा अनेक रुपाने कविता सर्वत्र संचार करत होती. भूपाळी, ओव्यापासून अंगाईपर्यंत तिचा मुक्त वावर घराघरात होता. म्हणूनच 'नसता कवीचा व्यापार। तरी कैचा जगदुध्दार।' अशी शिफारस रामदासांनी केली आहे. सृष्टीच्या सानिध्यातून लय, ताल, ध्वनी यांच्या जाणीवेतून नृत्याचा जन्म झाला. यातून शब्द, सूर निर्माण झाले. शब्दब्रह्म फुलले.

अर्थात काव्य लिहण्याइतकेच ते सादर करणेही महत्वाचे अंग आहे. कवी कितीही श्रेष्ठ असला तरी त्याला त्याचे काव्य सादर करता आले नाही तर त्याची गुणवत्ता झाकली जाईल. त्याचे काव्य कितीही श्रेष्ठ असले तरी लोकांपर्यंत पोहोचणार नाही. म्हणूनच कविता सादर करण्याचे कसब कवीला साधले पाहिजे. विंदा करंदीकर, वसंत बापट, मंगेश पाडगांवकर, सलील व संदीपचे काव्य वाचनाचे कार्यक्रम, विसू भाऊंचं 'कुटूंब रंगलय काव्यात' हे कार्यक्रम पाहिले की कविता कशी सादर करायची असते याची कल्पना येते. वास्तविक कवितेचे मागे असणाऱ्या आत्माविष्कार (Expression) व निवेदन (Communication) या प्रेरणा, त्यातला नाद, लय, ताल, चित्रमयता, संवेदना, उत्स्फूर्तता, सहजता, साधेपणा या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन कविता सादर करायची असते.

कविता वाचण्यापेक्षा ती अनुभवता आली पाहिजे. ती जगता आली पाहिजे. मखवपणे वाचलेली कविता वाचकाच्या हृदयापर्यंत पोहोचत नाही. कविता वाचनाचा अनुभव एक वेगळीच अनुभूती असते, जी कवी आणि रसिक या दोघांनाही आनंद देणारी असते आणि म्हणूनच कविता सादरीकरणात कांही महत्वाच्या गोष्टी लक्षात घेतल्या पाहिजेत त्या अशा-

- शब्द हे कवितेचे मूलद्रव्य असल्याने कवितेतला प्रत्येक शब्द व त्याचा अर्थ रसिका पर्यंत पोहोचला पाहिजे.
- कविता वाचण्यापेक्षा गाऊन दाखविली तर त्यातली गेयता रसिकाला भावेल.
- कविता सादर करताना लय, ताल, ध्वनी याची जाणीव ठेऊन शब्दार्थाच्या संघटनेतून उचित परिणाम साधला पाहिजे. अर्थात वाचतानाच त्यातला ध्वन्यर्थ श्रोत्याच्या लक्षात आला पाहिजे.
- कवितेच्या केंद्रस्थानी कवीच्या मनाची भाववृत्ती असते. त्याच्या अनुभवाचा, प्रत्ययाचा ताजेपणा असतो. त्यातल्या ऐंद्रिय संवेदना व काव्यानंद या गोष्टी रसिकाला जाणवल्या पाहिजेत.
- शब्दाची सर्जक शक्ती कवितेत सामावलेली असते. भाषेची आदिमता व नादमूल्य रसिकाला उमजली पाहिजे.
- कविता सादर करताना नुसता शब्दच्छल न करता त्यातल्या प्रतिमा, प्रतिके, रुपके इत्यादी गोष्टी श्रोत्यांपर्यंत पोहोचल्या पाहिजेत.
- मानवी संवेदना, भावना, कल्पना यांना वस्तुरूप देणारी सर्जकता शब्दात जाणवली पाहिजे.
- कविता सादर करताना त्यातली विविध अर्थवलये अर्थात व्यंजकता, त्यातला गूढ अर्थ, आशयाची व्यापकता या गोष्टीची उकल रसिकाला झाली पाहिजे. उदा. बालकवींची औदुंबर ही कविता.

- कवितेच्या सादरीकरणात त्यातली भावव्यंजकता, शब्दप्रतिमांची अर्थवलये, अनुभूतीची एकात्मता, एकपिंडीपणा याचे भान ठेवले पाहिजे उदा. जेथे जातो तेथे तू माझा सांगाती, किंवा करंदीकरांची रक्तसमाधी, माझ्या मनाबन दगड, पाडगांवकरांची सलाम, आनंदयात्री.
- कवितेतली अल्पाक्षरमणीयता, अंतर्मुख करण्याची ताकद ही शक्तीस्थाने लक्षात घेतली पाहिजेत.
- कविता ही कवीमनाचा आरसा असतो. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब असते. ही गोष्ट सादर करताना ध्यानात ठेवली पाहिजे. उदा. केशवसुतांची सतारीचे बोल, बालकवींची उदासिनता.
- कवीच्या अनुभवाचे वेगळेपण, त्याची कालनिरपेक्षता, प्रतिकात्मकता, अर्थवत्ता, व्यक्तीचे भावविश्व मूर्त करणारी शैली, सांकेतिकता या गोष्टी सादरीकरणात जाणवल्या पाहिजेत
- त्यातील गेयता उदा. सुरेश भटांची कविता ऐकताना अनुभवता आपली पाहिजे. उदा. मालवून टाक दीप.. मोगरा फुलला.. रुणझुण रुणझुण ये भ्रमरा इ.
- कविता सादर करताना त्यातले नाट्य डोळ्यासमोर साकारता आले पाहिजे. उदा. माधवांची हिरवे कोकण, विनायकांची संयोगिता, फुंकर ही कविता. खबरदार जर टाच मारुनी... ही कविता विस्तारभयास्तव यांचा तपशील देता येत नाही.
- भाव कवितेच्या सादरीकरणात शब्दांची आवर्तनशीलता, उचित चढउतार, पुनरावृत्ती, भावसूचक वळणे, आशय व विषयांची जाण ही बलस्थाने केंद्रिभूत मानली पाहिजेत.
- कविता मनात वाचणे, मोठ्याने वाचणे व ती सादर करणे यात जमिन अस्मानाचे अंतर आहे. कारण सादर करताना त्यातील शब्दावयवाला मनावर पूर्ण परिणाम करायला वेळ मिळाला पाहिजे.
- वाचताना शब्द, अर्थ व अनुभवाची लय सापडली पाहिजे.
- सादरी करणानंतरचा अनुभव महत्वाचा. हा अनुभव वरवर राहतो की रसिकाच्या मनाचा ठाव घेत खोलवर जातो हे महत्वाचे. कविता ऐकताना त्या शब्दांचा नाद मनास ऐकू येतो, उच्चारलेल्या शब्दांचा स्पर्श होऊन शब्दाला सदेहता/साकारता येते. शब्दार्थाच्या पूर्ण देहातून त्याच्या आशयाची वलये अभिव्यक्त होतात. मुद्रित चिन्हे ही आधारापुरती असतात. शब्द जिवंत होणे महत्वाचे आहे.
- सादर करताना त्या कवितेतली क्षणचित्रे मनःक्षुपुढे साकारली पाहिजेत. यात व्यक्तीनिष्ठता आली की प्रत्येकाला त्यात वेगवेगळा अर्थ सापडतो.
- कविता सादर करताना बौद्धिक व भावनिक अर्थ प्रकट होत असतात. बौद्धिक अर्थ (वाच्यार्थ) समजणे सोपे असते. पण भावनिक अर्थ समजणे कठिण असते. सामान्य वाचकास अनुभवाचे बौद्धिक समजल्याने काय करायचं कविता ऐकून ? असा अभिप्राय ते देतात.
- कवितेतला भावनिक अनुभव आस्थेतून प्रकट होण्यासाठी संवेदनशीलतेची गरज असते. मनातील भावनाव्यूहात होणाऱ्या आंदोलन व गुंतागुंतीतून कवितेबद्दल बरे-वाईट मत तयार होते.
- कविता सादर करताना विचलीत झालेल्या आस्थांचा समतोल साधला पाहिजे. शिवाय वाचनातून शब्दांना कल्पनाजनित नाद व देह देता आला पाहिजे. त्यांचा श्रोत्यांच्या मनावर प्रभाव पडतो.
- काव्यातील शब्द योजना शास्त्रभाषेच्या उलट असते. कवितेत निश्चित विचार व्यक्त होतात. तिचे शब्द स्वर, चढउतार, लय यांचा रसिकांवर उचित प्रभाव पाडणे महत्वाचे ठरते.
- एकूण कवितेच्या सादरीकरणात हावभाव, वाचणाऱ्याची देहबोली, आशय व विषयाची जाण, नाद लय तालाचे भान, आवर्तनशीलता, नाट्यीकरण, भावसूचकता, अंतर्मुख करण्याची ताकद या गोष्टी अत्यंत महत्वाच्या ठरतात.

एकंदरीत पाहता काव्यवाचन वा सादरीकरण ही कवीने घडवून आणलेली अनुभूती असते. कवी एखादा अनुभव घेतो. त्यातून निवडलेल्या घटकातून जागृत झालेल्या भावतरंगावर काव्य लिहतो. कविता सादर करताना रसिकाच्या मनात याच भावनांचा व्यूह निर्माण करण्याचा तो प्रयत्न करतो. ही प्रक्रिया गुंतागुंतीची असते. कवीला अभिप्रेत अर्थ रसिकांच्या मनात उमटेल असे नाही. अपेक्षित अर्थ रसिकांच्या मनात उमटण्यासाठी उत्कृष्ट सादरीकरणाची नितांत गरज असते. उदा. आयुष्यावर बोलू कांही, कुटूंब रंगलय काव्यात यासारखे काव्य वाचनाचे कार्यक्रम पाहिले की हे लक्षात येते. कवितेचे सादरीकरण म्हणजे कवितेला सदेहरूप देऊन ती जिवंत करणे. शब्दांच्या खचाखोचा अर्थाची वळणे, दृश्यांची साकारता, आशयाची खोली गाठून रसिकाची निर्विकल्प समाधी साधणे या गोष्टी साधल्या तरच हे सादरीकरण यशस्वी ठरेल. उदा. बालकवींची फुलराणी, सलीलची दमलेल्या बापाची कहाणी.

कवितेच्या साकाराकरणाची कला ज्याला साधते तोच खरा कवी आणि हे सादरीकरण सदेहरूपात जो अनुभवतो तोच खरा रसिक असेच म्हणावे लागेल.

भाषा, बोली आणि व्यक्ती संबंध

डॉ. एकनाथ आळवेकर

डी. के. ए. एस. सी. कॉलेज , इंचलकरंजी.

भाषा म्हणजे भाषेतील शब्दसंपत्ती अशी भाषेची सुलभ व्याख्या सांगता येईल. यातून भाषेचे मुख्य कार्य संदेशवहन हे आपोआप स्पष्ट होईल कारण बोलण्यासाठी भाषेचा उपयोग केला जातो. बोलणे म्हणजे विशिष्ट शब्दरचना \ अक्षररचना असलेली भाषा वापरणे. बोलताना मनुष्य अनेक नवीन वाक्ये बनवितो आणि ऐकत असतो. त्या वाक्यांचा अर्थ त्याला समजतो. ती भाषा येणाऱ्या इतरांनाही ती भाषा समजते. भाषेच्या या वैशिष्ट्यांमुळे मानवाच्या भाषेत विविधता आणि लवचीकपणा असलेला आढळतो.

व्यक्तीला अनेक भाषा येऊ शकतात परंतु त्या सर्वच मातृभाषा ठरत नाहीत. मातृभाषा कोणती?. तर यासंबंधी प्रा. रा. गो. सराफ म्हणतात, “ज्या समाजात मी जन्मलो, ज्या समाजाचा मी घटक आहे. ज्या समाजाचा माझे कुटुंब हे एक भाग आहे. त्या समाजाची भाषा ही माझी मातृभाषा,” (‘भाषा, मातृभाषा आणि परभाषा’, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, 2006, पृ 13-14) मातृभाषा सहजगत्या शिकता येते. मातृभाषा येणे हा व्यक्ती विकासाचा भाग आहे.

भाषा अनेक कार्याकरिता वापरली जाते. व्यवहाराकरिता आपण भाषा वापरतो. दैनंदिन जीवनातील सर्वच लहान - मोठ्या प्रसंगी भाषेचा वापर केला जातो. टेलिफोनवर बोलताना, वस्तू विकत घेताना, व्यवसायातील जबाबदाऱ्या पार पाडताना , साहित्य निर्मिती करताना भाषेचा वापर केला जातो.

भाषाआणि बोली यातील फरक स्पष्ट करताना प्रा. रा. गो. सराफ म्हणतात की भाषा आणि सामाजिक दर्जा यांचा विचार करणारी एखादी व्यक्ती समाजातील उच्चभ्रू मानल्या गेलेल्या भाषेलाच भाषा म्हणून समजेल आणि इतरांच्या उच्चारांना व भाषिक वैशिष्ट्यांना बोलीचे किंवा एखाद्या प्रादेशिक पोटभाषेत सहज जातील.

भाषा वापरण्याच्या क्षमतेचा विचार करित असताना भाषिक कौशल्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. पोहणे, नृत्य करणे, मोटार चालविणे ही कौशल्ये आहेत. त्याप्रमाणे भाषा वापरावयास शिकणे हे देखील कौशल्य आहे. म्हणूनच भाषा वापरण्यास प्रारंभ केल्याशिवाय भाषा येणार नाही आणि त्यावर प्रभुत्वही मिळवता येणार नाही.

भाषा शिकताना श्रवण कौशल्य, वाचन कौशल्य यांची अत्यंत मदत होते. लहान मूल पहिले कौशल्य आत्मसात करत ते श्रवणकौशल्य होय. प्रौढांकडून लहान मुलांना ध्वनी उच्चारणांसाठी प्रोत्साहन मिळत असते. त्यातून त्याचा भाषिक विकास होतो. भरपूर ऐकणे हा भाषिक अनुभवासाठी महत्वाचा आधार आहे. वाचणे हे सुध्दा भाषिक कौशल्य आहे. प्रकटवाचन ते मूकवाचन यांतून भाषिक विकासला गती मिळत असते.

एकदा वाचावे कसे हे समजल्यानंतर वाचनसामर्थ्य अधिक वाढवायला हवे. वाचायला आल्यानंतर ते वेगाने आणि अर्थ समजावून घेऊन वाचण्याचे सामर्थ्य प्राप्त करणे भाषिक कौशल्यासाठी उपयुक्त ठरते. त्यातूनच प्रत्येकाचा व्यक्तिमत्व विकास होतो.

भाषिक कौशल्य विकसित करण्यासाठी आपली भाषाविषयक जाणीव महत्वाची ठरते. प्रमाणभाषा, शुद्धलेखन, व्याकरण याबद्दलचे गैरसमज यातून भाषाविषयक जाणीव व्यक्त होते तसेच भाषाविषयक जाणीव विकसित होण्यास ग्रंथालय वाचनालयांची मदत होत असते याचीही जाणीव हवी. भाषा वापरताना ती व्यक्तिगणिक बदलते. लहान मूल, प्रौढ व्यक्ती, वृद्ध, स्त्री, पुरुष यांच्या उच्चारात आकलनात फरक पडल्याने ती भाषा किंवा विशिष्ट बोली बदललेली आढळते. भाषिक कौशल्याच्या दृष्टिकोनातून वरील परिस्थितीचाविचार करणे आवश्यक ठरले.

साठोत्तरी मराठी साहित्यात प्रमाणभाषेबरोबर बोलींचा वापर होऊ लागला. बोलींमधील सूक्ष्म असे प्रादेशिक भेद आणि हेल या गोष्टी ध्यानात येतात. बोलींचा त्या त्या समाजाचा सामाईक वारसा ठरतो. बोली ही त्या समाजाच्या संस्कृतीचे दर्शन घडविते.

कोल्हापूर परिसरातील महत्वाच्या ग्रामीण साहित्यिकांमधील आनंद यादव, शंकर पाटील, चंद्रकुमार नलगे, राजन गवस, मोहन पाटील, आप्पासाहेब खोत, कृष्णात खोत, किरण गुरव यांनी कोल्हापुरी बोलीचा आपल्या लेखनात वापर केला आहे. त्या बोलीवरील प्रभाव, उच्चारण प्रक्रिया, संदर्भानुसार केला जाणारा बोलीचा वापर, स्त्री आणि पुरुषांच्या तोंडी असणारे काही वैशिष्टपूर्ण शब्द, क्रियापदांचा वापर, सर्वनामांचा वापर, सुलभीकरणातून आलेले शब्दया सर्व घटकांद्वारे भाषिक कौशल्य या दृष्टीतून कोल्हापुरी बोलीचा अभ्यास करता येईल.

बोलीत त्या त्या प्रदेशानुसार उच्चारण व्यवस्था बदलते. तिच्या उच्चारात ध्यणीरचनेत भेद आढळतो.

उदाहरणार्थ,

1. बैलगाडी अथवा औत ओढण्यासाठी बैल जुंपताना गळ्यात बांधलेल्या चामडी पटट्यांना कोल्हापूर परिसरातील एका भागात 'सापत्या' तर दुसऱ्या भागात 'जुपण्या' म्हणतात.
2. बैलांना कडधान्य किंवा भूईमूगाच्या शेंगेची पेंड हे खाघ म्हणून देतात त्याला एका भागात 'भरडा' तर काही भागात 'चंदी' म्हणतात.
3. 'झाडाची फांदी' या अर्थाने ढापी, ढाळं, ढाकी, पांजरी असे शब्द वापरले जातात.
4. 'नवरा' या अर्थाने दाल्ला, ह्येनी, त्येनी, मालक असे शब्द तसेच 'पत्नी' या अर्थाने बायको, कारभारीन, मंडळी, मालकीन असे शब्द रुढ आहेत.
5. 'ऊसाचे पीक' या अर्थाने लागण खोडवं, बोडवं, निडवं असे चार शब्द कोल्हापूर परिसरात प्रचलित आहेत. मात्र प्रत्येकाला वेगळा संदर्भ आहे.

6. कोल्हापुरी बोलीत बघचाल – बघाल, येताव – येतो, देती – देते, दिसालत – दिसत होत, हुंदे – होऊन जावू दे, बघालिस – बघत होतीस, व्हालय – व्हायला लागल आहे, हैच – आहेच, हाईत – आहेत अशी क्रियापदाची रूपे वापरली जातात.
7. स्त्रियांचा तोंडी येतो, जातो, अशी पुल्लिंगी क्रियापदे सर्रास वापरली जातात हे इथल्या भाषेचे वैशिष्ट्य आहे. तसेच तू, तो, ती याबरोबरच म्या, तुन आमासारा अशीही सर्वनामे वापरली जातात.

अनेकवेळा सुलभीकरणातून आलेले तोंडी वैशिष्टपूर्ण शब्द आढळतात.

उदाहरणार्थ, शिप्पीभर (शिंपलीकर), सांजा (रव्याचा शिरा), सपार (छप्पार), व्हाळी (मूळ शब्द – वळई) = पिंजराचा रेखीव ढीग, हुर्द (हृदय), ईकी = येकी, ईल – येईल, एकादी – एखादी इथे प्रमाणभाषेतील ‘ये’ ला ई आणि ‘ख’ चा क होऊन सुलभीकरण झालेले आढळते.

कोल्हापूर परिसरातील तरुणांची वेगळीच भाषा म्हणून अस्तित्वात येते. ‘काय भावा’, ‘नाद खुळा’, ‘लय भारी’ अशी तरुणांच्याबोण्यातील बोली रूपे कोल्हापूरच्या बाहेरही परिचित आणि लोकप्रिय झाली आहेत.

थोडक्यात, बोलीचा वापर बोलण्याबरोबर कथा, कविता, कादंबऱ्यांतूनही होत आहे. त्यामुळे मराठी भाषा अधिक समृद्ध आणि संपन्न होईल यात शंका नाही. बोलीच्याही श्रवण कौशल्य आणि वाचन कौशल्यातून भाषिक विकास होत राहतो. एकूणच भाषिक कौशल्यातूनच व्यक्तिमत्व विकास होण्यास मदत होईल.

सूत्रसंचालन

स्नेहा फडणीस

प्रस्तावना

आजच्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या युगात समाजामध्ये विविध क्षेत्रात कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. अगदी घरगुती कार्यक्रमांपासून सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, शासकीय, राजकीय आध्यात्मिक, व्यावसायिक अशा विविध क्षेत्रात वेगवेगळ्या स्वरूपाचे कार्यक्रम आयोजित केले जातात. आयोजित कार्यक्रम प्रभावी, नीटनेटका, सूत्रबद्ध व्हावा यासाठी सूत्रसंचालकाची गरज असते. सूत्रसंचालन जितके प्रभावी होईल तितका कार्यक्रम उठावदार होतो. सूत्रसंचालन करणारी व्यक्ती कोण? यावरही कार्यक्रमाचा दर्जा आणि संभाव्य रंगत अवलंबून असते. अलिकडच्या काळात सूत्रसंचालन करणारा सूत्रसंचालक हा कोणत्याही कार्यक्रमाचा एक अपरिहार्य आणि अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे.

उद्दिष्टे

१. सूत्रसंचालनाचे स्वरूप, व्याप्ती व घटक निश्चित करणे.
२. सूत्रसंचालनाची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.

सूत्रसंचालक ही तशी काही नवी कल्पना नाही. पूर्वी संस्कृत नाटकातील विदुषकापासून ही परंपरा चालू आहे. शाहिरांच्या लावण्या, पोवाडे यासारख्या कार्यक्रमातूनही सूत्रसंचालक डोकावत असतोच. सिनेमा , नाटक या क्षेत्रातील काही मंडळी आज व्यावसायिक सूत्रसंचालकाचे काम करताना दिसतात.

सूत्रसंचालनाची व्याख्या

नियोजित कार्यक्रमात प्रेक्षकांपुढे सादर करण्यात येणा-या कार्यक्रमासंबंधी मधूनमधून क्रमशः केलेले निवेदन म्हणजे सूत्रसंचालन. एखादा कार्यक्रम ठरल्याप्रमाणे सुसुत्रपणे कुठेही तुटकपणा जाणवू न देता सलगता निर्माण करत पार पाडण्यासाठी सूत्रसंचालकाची गरज असते.

सूत्रसंचालनाची व्याख्या करताना ज्येष्ठ निवेदक सुधीर गाडगीळ म्हणतात, “उपस्थितांना कंटाळा येणार नाही, कार्यक्रम रटाळ होणार नाही याची काळजी घेत, वेळेची मर्यादा सांभाळत, प्रसंगानुसार लवचिक राहात, उत्स्फूर्तता न हरवता पण तरीही वाहवत न जाता संपूर्ण कार्यक्रमातल्या छोट्या छोट्या घटकांना एका सूत्रात बांधणारा तो सूत्रसंचालक ”.

जपमाळेतील मेरुमणी जसा माळेतील सगळ्या मण्यांना एका धाग्यात गुंफून ठेवतो; म्हणून त्याचे महत्त्व अनन्यसधारण आहे. तसेच श्रोते आणि व्यासपीठ यांच्यामधील दुवा म्हणजे सूत्रसंचालक असल्याने कार्यक्रमातील त्याचे स्थान महत्त्वाचे असते.

या व्याख्यांचा विचार करता असे म्हणता येईल; सहजता, सुंदरता, आकर्षकता प्रयत्नांचे सातत्य, सतर्कता आणि परिणामकारकता या गुणांनी युक्त नियोजित कार्यक्रमात प्रेक्षकांपुढे सादर करण्यात येणारे प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्षपणे केलेले प्रभावी आणि प्रवाही निवेदन म्हणजे सूत्रसंचालन होय.

सूत्रसंचालनाचे स्वरूप व व्याप्ती

सूत्रसंचालन ही एक कला आहे. तसेच सूत्रसंचालन हे आजच्या काळातील भाषेच्या उपयोजनाचे एक महत्त्वपूर्ण क्षेत्र आहे. त्याची व्याप्ती फार मोठी आहे. श्रोत्यांसमोर सादर होणा-या कार्यक्रमात सूत्रसंचालकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आणि जबाबदारीची असते. कोणतीही कला आत्मसात करण्यासाठी साधनेला पर्याय असूच शकत नाही. यशस्वी सूत्रसंचालक बनण्यासाठी अथक परिश्रमाची, एकाग्रतेची, सतर्कतेची गरज असते. अनावधानामुळे कार्यक्रमात रसभंग होण्याची शक्यता असते. समाजासमोर कलाकार जेव्हा कोणत्याही कलेच्या माध्यमातून प्रकट होत असतो तेव्हा त्या कलेशी त्या कलाकाराचे अद्वैताचे नातं निर्माण झाले पाहिजे. जसं गायकाने त्याच्या गाण्याशी, चित्रकाराने त्याचा चित्राशी. अभिनेत्याने त्याच्या भूमिकेशी एकरूप झाले तरच ती कला श्रोत्यांच्या मनाला भिडते.

सूत्रसंचालनाच्या बाबतीत म्हणता येईल की, सूत्रसंचालकाचे शब्द श्रोत्यांच्या मनाला भिडले, त्या शब्दांना भावनांचा ओलावा मिळाला तर त्या निवेदनात अधिक अर्थपूर्णता येते व ते सूत्रसंचालन अधिक प्रवाही आणि प्रभावी होते. ज्यातून श्रोत्यांना आनंद मिळतो, कार्यक्रम उठावदार होतो यातच सूत्रसंचालकाचे श्रेय असते. अलिकडच्या काळात सूत्रसंचालन हा एक प्रतिष्ठीत व्यवसाय बनला आहे. या व्यवसायामुळे अर्थप्राप्ती होतेच, शिवाय प्रसिद्धी मिळते. उदा. सुधीर गाडगीळ, मंगला खाडीलकर, संदीप खरे, डॉ.निलेश साबळे इ.

सूत्रसंचालनाचे घटक

आधुनिक काळात कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेमध्ये सूत्रसंचालकाची भूमिका महत्त्वाची ठरत आहे. सूत्रसंचालक जेव्हा जनसमुदायासमोर प्रकट होत असतो तेव्हा त्याचे व्यक्तिमत्त्व अष्टपैलू असायला हवे. कार्यक्रम छोटा असो वा मोठा श्रोतृवर्गाला मंत्रमुग्ध करण्याची कला त्याला साधता आली पाहिजे. यासाठी वाचन, मनन, चिंतन, लेखन आणि पाठांतर या घटकांचा अवलंब त्याने करायला हवा. सूत्रसंचालकाने सतर्क रहाणे महत्त्वाचे असते. प्रत्यक्ष कार्यक्रमात अगदी दीपप्रज्वलनापासून मध्ये ज्या रिकाम्या जागा रहातील त्या ठिकाणी पूरक म्हणून संस्कृत सुभाषिते, पद्यपंक्तीचा यथार्थ वापर त्याने करावा. कार्यक्रम एखाद्या नावलौकिक प्राप्त कलाकाराचा असेल ,त्याचे योगदान ज्या क्षेत्रात असेल त्याबद्दलची परिपूर्ण माहिती मिळवल्याने निवेदन अधिक चांगले होते. यासाठी वाचनाला दुसरा पर्याय असू शकत नाही.याचे उदाहरण द्यायचे तर सध्या गदिमा, बाबूजी (सुधीर फडके), पु.ल. देशपांडे या असामान्य, अलौकिक प्रतिभावतांचे जन्मशताब्दी वर्ष आहे.याचे औचित्य साधून एखाद्या कार्यक्रमाचे निवेदन करण्याची संधी मिळाली तर , वृत्तपत्रात त्या निमित्ताने येणारे लेख, विविध क्षेत्रातील त्यांच्या योगदाना बद्दल झालेले कार्यक्रम ऐकण्याचाही फायदा सूत्रसंचालकाला होतो. प्रभावी निवेदन, देहबोलीचा वापर, चांगला आवाज, श्रोत्यांशी सहजपणे संवाद साधणारे वक्तृत्व अशा अनेक गोष्टी सूत्रसंचालनासाठी आवश्यक असतात.

उपस्थितांशी थेट संवाद साधतो तो सूत्रसंचालक. कार्यक्रमाचे इप्सित त्याला श्रोत्यांपर्यंत पोहोचवायचे असते.त्यासाठी त्याने जर अलंकारीक,बोजड शब्दांचा वापर केला तर; संवादात सहजता येणार नाही, म्हणून आत्मविश्वासपूर्वक श्रोत्यांशी थेट नजर भिडवत संवाद साधण्याचे तंत्र सूत्रसंचालकाला साधले पाहिजे. श्रोत्यांकडे बघूनच त्याने बोलावे. उच्चारात स्पष्टता व निर्दोषता असावी. निवेदनात प्रमाणबोलीचा वापर करावा.

निवेदन साध्या, सोप्या व प्रभावी भाषेत करावे. भाषेवरील प्रभुत्वाला बहुभाषिकत्वाची जोड मिळाल्यास सूत्रसंचालन अधिक सुंदर व प्रभावी ठरू शकते. सूत्रसंचालनाचे तंत्र आत्मसात करायचे असेल तर उत्तम, यथार्थ बोलण्यासाठी उत्तम ऐकणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. 'चांगला श्रोता हाच चांगला वक्ता बनू शकतो' या उक्तीप्रमाणे सूत्रसंचालकाने सूत्रसंचालनाची पूर्वतयारी म्हणून चांगला श्रोता बनण्याची गरज आहे.तसेच सहजता, सुंदरता, स्वच्छता, आकर्षकता, परिणामकारकता, प्रयत्नांचे सातत्य, सतर्कता या गुणवैशिष्ट्यांचा अवलंब त्याने केला पाहिजे.

सूत्रसंचालन म्हणजे लिखित साहित्याच्या प्रकट वाचनाचा कार्यक्रम नसून त्यात जीव ओतल्याशिवाय श्रोत्यांना आनंद मिळणार नाही. सूत्रसंचालन ही एक अनुभूती आहे. ती प्राप्त करण्यासाठी सुधीर गाडगीळ, मंगला खाडीलकर, संदीप खरे,निलेश साबळे यासरख्या उत्तम निवेदकांच्या कार्यक्रमाचे निवेदन पुनःपुन्हा सूत्रसंचालकाने ऐकले पाहिजे, याचा परिणाम म्हणून अर्थवाही,भावपूर्णता निवेदनात आणणे शक्य होते. कार्यक्रमाचे स्वरूप लक्षात घेऊन, वयोगट लक्षात घेऊन, योग्य ती माहिती मिळवून त्याचा निवेदनात योग्य ठिकाणी वापर केल्यास निवेदन अत्यंत प्रभावी होते. विनोदबुद्धी, हजरजबाबीपणा,समयसूचकता हे सूत्रसंचालनातील आवश्यक घटक आहेत.

कार्यक्रम सुरु असताना श्रोतृवर्गाकडून खिल्ली उडवणे, कॉमेंट्स करणे, मध्येच टाळ्या वाजवणे असे काही अडथळे येण्याची शक्यता असते. अशावेळी सूत्रसंचालकाला सावध असावे लागते.

सूत्रसंचालनाच्या पध्दती

सूत्रसंचालनाच्या प्रामुख्याने दोन पध्दती सांगता येतील.

१.प्रत्यक्ष-श्रोतृवर्गासमोर

२.अप्रत्यक्ष-पडद्यामागील

सूत्रसंचालन हे वरवर सोपे वाटले तरी ती एक अवघड कला आहे. अनन्य साधारण कलाकार घडत नाही तर तो जन्मालाच यावा लागतो. चांगल्या यशस्वी सूत्रसंचालकाच्या बाबतीतही हेच खरे आहे. संगीत मैफिलीचे संचालन, ऑर्केस्ट्रा, प्रकाशन समारंभ, गौरव समारंभ, वर्धापन दिन, उदघाटन सोहळा, स्वागत सोहळा, निरोप समारंभ, विविध स्पर्धांचे संचालन, राजकीय सभा-समारंभ, बैठका व्याख्यानमाला, काव्यमैफिल, परिसंवाद, कार्यशाळा, मेळावे हे थेट प्रेक्षकांसमोर नेणारे सूत्रसंचालनाचे प्रकार आहेत. तर लघुपटासाठी आवाज, चित्रपटासाठी डबिंग, कॉर्पोरेट, कंपन्यांकडून तयार होणा-या लघुपटासाठी आवाज, जाहिरातीतील संवाद, परदेशी चित्रपट भारतीय भाषांत डब होणे, नॅशनल जिऑग्राफिक चॅनलसाठी व्हईसाओव्हर करणे, तसेच काही कार्यक्रमांत विशेषतः नाटकात एकदाच ध्वनिमुद्रित केलेले निवेदन प्रत्येकवेळी वाजवले जाते. या सर्वच ठिकाणी उत्तम निवेदकाची गरज असते. शिवाय ऑडिओ सीडी कॅसटचे निवेदन, टी.व्ही साठी डबिंग, रेडिओ निवेदक. सध्या तर खाजगी एफ.एम. मुळे निवेदकाला मोठी संधी उपलब्ध झाली आहे.

सूत्रसंचालनाची वैशिष्ट्ये

सूत्रसंचालक हा कार्यक्रमाचा मुख्य सूत्रधार असतो. सूत्रसंचालन ही कला आहे; तसेच शास्त्रही आहे.

सूत्रसंचालकाची वैशिष्ट्ये नमूद करताना या ठिकाणी दोन ज्येष्ठ आणि नावलौकीक प्राप्त दिग्गजांचा उल्लेख करावासा वाटतो.

एक म्हणजे ज्येष्ठ चित्रपटस्त्री आणि अभिनयकर्मी डॉ. श्रीराम लागू. सूत्रसंचालनाबद्दल डॉ. म्हणतात, “बोलण्यातून आशयाची समर्थ अभिव्यक्ती हे तर आपले साध्य आहे. त्यासाठी तंत्राचा वापर हे फक्त एक साधन आहे. त्यामुळे पूर्ण तंत्र आत्मसात झाले पाहिजे. आपल्या स्वभावाचाच एक भाग झाले पाहिजे. आपले बोलणे नैसर्गिक वाटले पाहिजे. बोलताना केलेल्या आवाजाच्या वापरात किंवा स्वच्छ शब्दोच्चाराने तंत्र इतके बेमालूमपणे एकजीव झाले पाहिजे की त्यांचे वेगवेगळे अस्तित्त्व अजिबात जाणवता कामा नये. त्यासाठी दीर्घ आणि सततच्या प्रयत्नांची आवश्यकता आहे”.

दुसरे म्हणजे सूत्रसंचालनातील दीपस्तंभ म्हणून ज्यांचा उल्लेख करावासा वाटतो ते सुधीर गाडगीळ, ते म्हणतात, “सूत्रनिवेदन म्हणजे नाटकी ढंगाने केलेली शब्दांची आतषबाजी नव्हे, तर सहजतेने समोरच्याशी साधलेला सुसंवाद, शब्दांची अनौपचारिकता, मांडणीतील सहजता, क्वचित प्रसंगीची उत्स्फूर्तता आणि कायमस्वरूपी सतर्कता यातून कुठलही बोलणं अथवा संवाद सहज करणं शक्य आहे ”. ३

सूत्रसंचालकाला विविध कार्यक्रमाचे संचालन करण्याची संधी प्राप्त होत असते. कार्यक्रमपत्रिकेतील क्रमात अचानक बदल होत असतात अशा वेळी सूत्रसंचालकाने प्रसंगावधानी, समयसूचक असावे लागते. एका मुलाखतीच्या कार्यक्रमात अचानक मुलाखतकार बदलला. असेही बदल होऊ शकतात. अभिजात चित्रपट, नाटकांनी कलाप्रांत समृद्ध करणा-या प्रतिभावंत व प्रयोगशील दिग्दर्शिका सई परांजपे यांच्या मुलाखतीचा कार्यक्रम होता. मुलाखतकार होते सुप्रसिद्ध लेखक, दिग्दर्शक सिने-नाट्य कलावंत ऋषिकेश जोशी. अशा प्रसंगी सूत्रसंचालकाने दोघांबद्दलही अभ्यासपूर्ण माहिती मिळवली पाहिजे.

कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेचा मुख्य कणा सूत्रसंचालक असतो. तो कार्यक्रमाचे इप्सित साध्य करतो. त्यामुळे सूत्रसंचालनातील त्याच्या संचलनात त्याने अर्थानुवाही, प्रसंगानुरूप, विषयानुरूप निवेदन करावे. कमीत कमी आणि आत्मविश्वासाने बोलावे. थोडक्यात, रसपूर्ण, अर्थपूर्ण सूत्रसंचालन करावे. संपूर्ण कार्यक्रम शेवटपर्यंत कुशलतेने खुलवत ठेवणे हे त्याचे जाणीव मूल्य असते.

समारोप

‘बोला आणि श्रीमंत व्हा’ हा आजच्या युगात यशस्वी होण्याचा मंत्र आहे. जो उत्तम बोलू शकतो तो यश संपादन करू शकतो. कार्यक्रमात स्वागतापासून आभारापर्यंतची जबाबदारी सूत्रसंचालक समर्थपणे पेलू शकतो. हेच त्याचे संचित असते. आणि ते अनुभवामुळे अधिक समृद्ध होत जाते.

एक यशस्वी निवेदक होण्यात असीम आनंद तर आहेच, म्हणूनच सूत्रसंचालकाला अपडेट आणि अपटूडेट रहाण्याची गरज आहे.

सुधीर गाडगीळ म्हणतात त्याप्रमाणे, “ शब्द समजून घ्या, शब्द उमजून घ्या हवा तेव्हा; हवा तिथे;निःशब्दाला मान द्या”. ४

संदर्भ

१. तारापुरे सुनीता / जोशी रजनीश (संपादन), सूत्रसंचालन एक कला, सुविद्या प्रकाशन, द्वितीय आ. २००८, पृष्ठ २४.
२. तत्रैव, मलपृष्ठ
३. तत्रैव, दोन शब्द
४. जोगदेव प्रमोद , प्रभावी संवाद, दिलीपराज प्रकाशन, पृष्ठ ५ .

भाषिक कौशल्ये आणि मातृभाषेचे संवर्धन

डॉ.गवराम नाना पोटे

मराठी विभाग प्रमुख

काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय,

तळमावले, ता.पाटण, जि.सातारा.

प्रास्ताविक -

मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. तो समूहाचा घटक असतो. त्यामुळे त्याला स्वभाषा जन्मतःच प्राप्त होते. तिलाच आपण मातृभाषा असे म्हणतो. भाषा ही प्रमुख सामाजिक संस्था आहे. चांगले जीवन जगणे ही एक साधना आहे. त्यासाठी भाषा ही महत्वाची ठरते. भाषा हे आत्मप्रकटीकरणाचे साधन आहे. एकूणच भाषेला मानवी जीवनात अनन्यसाधारण महत्व आहे. भाषा ही सतत प्रवाही असते. ज्या भाषा लिपीबद्ध झाल्या आहेत त्या टिकून राहिल्या व ज्यांना लिपी नाही त्या भाषा कालांतराने बदलतात व नष्ट होतात. मराठी ही जगातील पंधराव्या क्रमांकावर असलेली दहा कोटी माणसांची मातृभाषा आहे. मातृभाषेतून घेतलेले शिक्षण अधिक प्रभावी ठरते. त्यामुळे मातृभाषेविषयी श्रद्धा, आस्था, जिज्ञाळा असणे गरजेचे आहे.

मायबोलीचा गौरव -

मराठी संत काव्य हे मराठी सारस्वताचे आदिपीठ आहे. लोकजीवन उन्नत होण्यासाठी चक्रधर स्वामींनी मराठीला धर्मभाषेची प्रतिष्ठा मिळवून दिली. संस्कृत भाषा हीच ज्ञानभाषा राहिली तर स्त्री-शूद्र ज्ञानापासून वंचित राहतील म्हणून नागदेवाचार्यांनी केसोबासांना 'उद्धरण' सूत्रे संस्कृतमध्ये गुंफण्याची परवानगी नाकारताना म्हटले, "नको गा केशवदेवाः येणे माझिया म्हातारीया नागवतीलः" (स्मृतिस्थळ १५) महानुभावियांनी जनसामान्यांच्या कळवळ्याने लोकसंवादासाठी जाणिवपूर्वक मराठीची निवड करून मराठीला समृद्ध केले.

मायबोलीचा गौरव करताना संत ज्ञानदेवांच्या वाणीला पाझर फुटतात. मराठी बोल अमृतालाही पैजेवर जिकणारे आहेत. अशी प्रतिज्ञा करून मराठी भाषेत 'साहित्य सोनियाचिया खाणी' उघडून 'ब्रह्मविद्येचा सुकाळ' करता येईल यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. "ज्ञानेश्वरी हे अक्षरकाव्य आहे. तत्त्वज्ञान आणि काव्य यांचा इतका थोर असा आविष्कार क्वचितच आढळतो. हा ग्रंथ संस्कार-ग्रंथ आहे. त्यातून शतकानुशतके मराठी मनांचे पोषण झाले आहे. त्यामुळे ज्ञानेश्वरीवर मराठीतून आणि महाराष्ट्रात सतत चर्चा होत असते. मराठी साहित्य आपल्या उगमस्थानीच हा थोर ग्रंथ माथ्यावर मिरवत आहे." संत एकनाथांनीही 'संस्कृतवाणी देवे केली। तरी प्राकृत काय चोरापासोनि झाली?' असा खडा सवाल केला आहे. संतांनी संस्कृतचा अव्हेर केला, प्राचीन परंपरा नाकारून बोलीभाषेचा स्वीकार केला असला तरी त्यांचे भांडण संस्कृतशी नव्हते. परंतु त्यांचे भांडण होते ते मराठीला तुच्छ लेखणाऱ्यांशी, तिची हेटाळणी करणाऱ्यांशी. संस्कृत भाषेविषयी त्यांना नितांत आदर होता. संतांनी मराठी भाषेची अभिवृद्धी करणारे सौंदर्यपूर्ण साहित्य लिहून भाषेमध्ये विलक्षण प्राण ओतला. माथ्याचे ज्ञान त्यांनी पायथ्याजवळ आणले. नव्या ज्ञानाने मराठीला ज्ञानभाषेचा दर्जा प्राप्त करून दिला.

मराठी भाषा, समाज आणि संस्कृतीवर प्रेम करणारे आणि साहित्याविषयी आस्था बाळगणारे मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनीही 'लोकभाषा या ज्ञानभाषा झाल्या पाहिजेत' अशी भूमिका मांडली. त्यांनी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, विश्वकोश निर्मिती मंडळ, यांसारख्या संस्थांची स्थापना करून मराठी भाषा सक्षम, व भाषेचे वैभव वाढविण्याचे महत्वाचे कार्य केले. त्यांना मराठी भाषा व साहित्याचा खूप अभिमान होता. वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते आपल्या मातृभाषेबद्दल आपल्याला इतका अभिमान पाहिजे की आपण सतत तिच्याबद्दल जे चांगले हितकारक आहे तेच बोलले पाहिजे. परंतु दुदैवाने आज समाजात वेगळे चित्र बघायला मिळते.

मायबोलीविषयी अनास्था -

समाजाच्या प्रगतीशी भाषेच्या प्रसाराचे जवळचे नाते आहे. जागतिकीकरणाने माणसाचे जगण्याचे संदर्भ जसे बदलले तसे भाषेचेही बदलले. नोकरी-धंदा व्यवसाय यांचे जग बदलल्यामुळे उच्च शिक्षणात ज्ञानार्जनाची जागा अर्थार्जनाने घेतली. त्यामुळे इंग्रजीविषयी कमालीचे आकर्षण वाढू लागले आहे. समाजाच्या सर्व स्तरांवर माध्यमभाषा म्हणून ज्या भाषेला महत्व असते ती सुरक्षित भाषा समजली जाते. परंतु दुर्दैवाने राज्य मराठीचे असले तरी ते इंग्रजी शाळांच्या वर्चस्वाचे आहे, ही वस्तुस्थिती आहे. डॉ.प्रकाश परब लिहितात, “आज तरी लोक अर्थार्जनाच्या व्यापक आधुनिक संधीसाठी जसे खेड्याकडे शहरांकडे वळत आहेत तसे शिक्षणात मराठी भाषेकडून इंग्रजीकडे वळत आहेत. हे जगात अन्यत्रही घडते आहे. मात्र, इतर अनेक देशांमध्ये सक्ती आणि संधी या दोन तत्वांचा वापर करून ज्या पद्धतीने आपल्या पारंपरिक भाषा व इंग्रजी यांचे सहअस्तित्व टिकविले जात आहे तसा प्रयत्न आपल्याकडे होताना दिसत नाही.”^१ इंग्रजीशिवाय तरणोपाय नाही, जगाची आव्हाने स्वीकारताच येणार नाहीत. अशा भयगंडाने समाजाला पछाडले आहे. बदललेल्या काळात ज्ञान, विज्ञान आणि माहिती तंत्रज्ञान भाषा म्हणून इंग्रजी भाषेचे महत्व बेसुमार वाढले. उच्चशिक्षितांसाठी इंग्रजी हा यशाचा पासवर्ड बनला. आज घडीला मराठीत बोलणे मागासलेपणाचे वाटते. शिक्षणाद्वारे समाजाची भाषा व संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सोपविली जाते. कोणत्याही भाषेचे महत्व हे शिक्षण क्षेत्रातील तिच्या स्थानावर अवलंबून असते.

शाळा-महाविद्यालयात शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी व समाजव्यवहारातील भाषा प्रादेशिक याचा परिणाम म्हणजे व्याकरण नसलेली संकरीत भाषा विस्तारू लागली आहे. एस.एम.एस., व्हॉट्स अॅप, फेसबुक आदी सोशल नेटवर्कींगच्या माध्यमांमुळे मूळ भाषांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. वर्तमानकाळात अभिजात साहित्याची आवड कमी झाल्याने मेसेज, ब्लॉग, फेसबुक यांवर अरबट चरबट लेखन पदोपदी प्रत्ययाला येते.

भाषा आणि व्यक्तिमत्व विकास -

भाषा आणि व्यक्तिमत्वविकास यांचा जवळचा संबंध आहे. मुळात बीज काहीतरी घेऊन येते. भूमी त्याला काही देते, त्यातून त्याचे भरणपोषण होत असते. व्यक्तिमत्वाचेही तसेच आहे. माणूस हा परिपूर्ण कधीच नसतो. संपूर्ण अवगुणीही नसतो. माणसात अनेक रंग असतात. त्यामुळेच तंत्रशिक्षणात व्यक्तीला प्रशिक्षण दिल्याने ती कुशल कारागीर म्हणून नावारूपाला येते. त्याप्रमाणे श्रवण, वाचन, भाषण, लेखन ही भाषिक कौशल्ये व्यक्तीला प्रयत्नपूर्वक आत्मसात करून व्यक्तिमत्व विकास साधता येतो व भाषेचेही संवर्धन होते.

श्रवण -

रवींद्रनाथ टागोरांच्या मते, “थोडे वाचन, पण अधिक विचार करणे थोडे बोलणे आणि अधिक ऐकणे हाच बुद्धिमान बनण्याचा उपाय आहे.” श्रवणासाठी अवधान किंवा मनाची एकाग्रता फार महत्वाची असते. कारण मानवी मन चंचल असते. त्याला एका जागेवर स्थिर ठेवणे कष्टसाध्य व प्रयत्नसाध्य असते. म्हणूनच संत ज्ञानेश्वरांनी ‘वक्तृत्वात अवधानाचा होय चारा’ असे सांगितले. संत रामदासदेखील सांगतात, केवळ आळसापोटी जो श्रवणाबद्दल अनुत्सुक होईल, तो स्वकल्याणापासून दूर होईल.

वाचन -

अखंड वाचनातून आत्मविश्वास येतो, शरीर तंदुरुस्तीसाठी जसा व्यायाम तसेच मनाच्या समृद्धीसाठी वाचनाची नितांत गरज आहे. वाचनातून येणारी संस्कारांची शिदोरी अन्य कशानेही प्राप्त होणारी नसते. ग्रंथ व गुरू ही दोन दैवते आहेत. दर्जेदार आणि कसदार साहित्य वाचनातून विचारांना योग्य दिशा मिळते. वाचन मानवीजीवनाला पूर्णत्व देते. विचारांच्या समृद्धीसाठी आणि प्रगल्भतेसाठी वाचनाचं महत्व अनन्यसाधारण आहे. चांगल्या पुस्तकांच्या वाचनाने मानसिक स्थैर्य लाभते. ग्रंथ आपल्याला कसं जगावं हे शिकवतात. म्हणून वाचन हा उत्तम संस्कार अनेक महानलोकांनी निष्ठेने जपला व जीवन समृद्ध केले. वाचन माणसाला घडवतं असं म्हणतात...! पण वाचनातून विचारी सर्जनशील आणि संवेदनशील माणूस, पर्यायाने समाज घडतो.

भाषण -

सध्याच्या स्पर्धेच्या युगात कुटुंब, नोकरी-व्यवसायात, समाजात सगळीकडे संवाद हरवलाय, असं आपण सतत ऐकतो आणि अनुभवतोही. उत्तम संभाषण हा एक आनंदाचा ठेवा आहे. पण दिवसेंदिवस तो दुर्मिळ होत चालला आहे. श्रोते दहा असोत की दहा हजार तळमळीनं बोलतो तो वक्ता! आणि जिवाचे कान करून पंचप्राणांनी गात्रं एकवटून ऐकतो तो श्रोता! वक्त्यांनी अक्षरशः मराठी माती मंतरलेली आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, यशवंतराव चव्हाण, आचार्य अत्रे, पु.ल.देशपांडे, प्राचार्य शिवाजीराव भोसले आदी वक्त्यांची भाषणे कानांत प्राण आणून श्रोते ऐकत. कोकिळेचे मंजुळ स्वर आपल्या मनाला साद घालतात. तद्वतच श्रेष्ठ वक्ता अनेकांची अंतःकरणे आपल्याकडे चुंबकाप्रमाणे आकर्षित करून घेतो. थोर संत गाडगे महाराज बोलीभाषेतून कीर्तनात हजारो लोकांना आपलेसे करत असत. वक्तृत्व म्हणजे विचार मंथन असते.

लेखन -

सुलेखन ही लेखन कौशल्याची महत्वाची बाब. लिहीलेले नीट हवे, सुंदर आकर्षक हवे. आपण शब्द वापरावेत पण त्या शब्दासाठी मागे आचार विचारांचे तेज व पावित्र्य पाहिजे. संत रामदासांनी म्हटले आहे, “दिसामाजी काहीतरी लिहावे” जे लिहायचे त्यात विचारांचे प्रतिबिंब उमटायला हवे. माणसे जातात पण पुस्तके राहतात. पुस्तके वाचकांशी अखंड मैत्रीच करतात. वाचनाने पूर्णत्व येते, संवादाने सजगता आणि लिखाणाने अचूकता येते. त्यामुळे ज्ञानाधिष्ठित आणि नवसर्जनशील भारत देश घडविण्यासाठी भाषिक कौशल्यांचे महत्व आजच्या पिढीवर बिंबवणे आवश्यक आहे.

समारोप -

मनुष्य हा संस्कारक्षम, अनुकरणप्रिय प्राणी आहे. भावना आणि मन यातून व्यक्तिमत्व विकास साधला जातो. साहित्य माणसातील माणूसपण आणि विवेक जागा करते. आजच्या माहिती तंत्रज्ञान युगात आपणाला केवळ यंत्रमानव घडवायचे नाहीत. तर हाडामांसांची जिवंत माणसे ज्यांच्या डोळ्यांत अश्रू येऊ शकतात, जी समाजाचे अश्रू पुसण्याचे काम करू शकतात. संवेदनशील समाजनिर्मितीसाठी माहिती तंत्रज्ञान आणि भाषिक कौशल्यांची सांगड घातली गेली तर मातृभाषा संवर्धनाचे कर्तव्यही पार पडणार आहे. प्राचीन काळातील मातृभाषेविषयीची आस्था, अभिनिवेश बाळगणे ही सजगता आपल्यात येणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र सरकार आणि मराठी भाषिकांनी मराठीचा सन्मान, गौरव केला पाहिजे. मातृभाषेच्या अध्ययन अध्यापनाचे क्षेत्र विस्तारण्याची आज नितांत गरज आहे.

प्रज्ञावान, विचारवंत माणसे ही समाजाची सर्वोच्च चैन आहे. स्वामी विवेकानंद, रवींद्रनाथ टागोर, म.फुले, म.गांधी, लो.टिळक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सानेगुरुजी, यशवंतराव चव्हाण, डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम इ.थोर विचारवंत, समाजसुधारकांनी संस्कारांची श्रीमंती साहित्यवाचनातून मिळविली.

संदर्भसूची-

१. पुढारी (वर्तमानपत्र) अमृतमहोत्सवी विशेषांक, (कुठे आहे मराठी भाषा- लेख), डॉ.प्रकाश परब, दि.०१ जाने, २०१५.
२. जाधव रा.ग., वाङ्मयीन निबंधलेखन, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, ३०, १९६८ (प्रथम आवृत्ती) पृ.५७.

मुलाखतीचे स्वरूप व वेगळेपण

प्रा. विठ्ठल नामदेव रोटे

मो.प. पाटील महा. बोरगांव

शिवाजी विद्यापीठ संलग्नीत

प्रस्तावना -

सध्याचे युग हे स्पर्धेचे, धावपळीचे, धक्काधक्कीचे आहे. त्यामुळे वेळेच्या नियोजनानुसार प्रत्येक व्यक्ती आपले जीवन जगत असतो. प्रत्येक व्यक्ती आपले स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व घडविताना स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, क्रीडा विश्वात व अशाच अनेक क्षेत्रात अनेक व्यक्तींनी नावलौकीक मिळविलेला असतो. अशा लोकांना आपण आदर्श मानत असतो. परंतु या व्यक्तींनी मिळविलेले यश, त्यासाठी त्यांनी केलेले कष्ट, त्यांचे वैयक्तिक जीवन याबाबी आपल्याला माहीत नसतात. याबाबत जाणून घेणे महत्वाचे बनते. कारण त्यांची जीवनशैली आपलीही शैली बनावी असे आपल्याला वाटते. त्यामुळे अशा व्यक्तींची संपूर्ण माहिती व त्यांचे व्यक्तिमत्त्व जाणून घ्यायचे असेल तर त्यासाठी मुलाखत हा प्रकार महत्वाचा मानला जातो. मुलाखतीतून आदर्श व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व त्यांच्यातील विशिष्ट गुण जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो.

१. मुलाखत म्हणजे काय?

मुलाखत हा शब्द 'मुलाकात' या अरबी शब्दावरून मराठीत रूढ झाला. इंग्रजीमध्ये ऍप्रीशॅन्स असा उच्चार केला जातो. 'इतरांशी संवाद साधणे' असा त्याचा अर्थ होतो. तसेच 'एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीचे मनोगत जाणण्यासाठी विचारलेले प्रश्न म्हणजेच मुलाखत होय.' किंवा 'अधिकारी वर्गाने पदावर नेमण्याआधी उमेदवाराची योग्यता तपासण्यासाठी घेतलेली प्रश्नोत्तरे म्हणजे मुलाखत होय.' इंग्रजीमधील खळढएठतखएथ या शब्दावरून आपणास मुलाखत या शब्दाचा अर्थ समजावून घेता येईल.

ख -Insight into personality

व्यक्तिमधील त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा शोध किंवा परिचय करून घेणे.

छ -Nature, Need

व्यक्तिच्या स्वभावाची वैशिष्ट्ये जाणून घेणे.

ढ -Tenacity

त्याची कामावरील, कष्टावरील चिकाटी

ए -Evaluating Nature

विचार करण्याची क्षमता

ठ -Reaction to pressure

स्वतंत्र निर्णय घेण्याची क्षमता

त -Vision and Visualisation

ध्येयशक्ती व नवनिर्माण करण्याची शक्ती

ख -Imagination

व्यक्तिची प्रतिभाशक्ती व कल्पना शक्ती

ए -Endurance

व्यक्तिमधील सहनशीलता

थ -Willing to take responsibility

नवीन जबाबदारी स्वीकारण्याची प्रवृत्ती

वरील स्पष्टीकरणावरून 'मुलाखत' या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट होतो.

मुलाखतीचे प्रकार

सामान्यतः मुलाखत दोन प्रकारे घेतली जाते.

१. समाजातील आदरणीय, कर्तृत्ववान, महनीय व्यक्तींची मुलाखत.
२. नोकरीनिमित्त उमेदवाराची घेतलेली मुलाखत

मुलाखतीचे स्वरूप -

मुलाखत कोणत्याही प्रकारची असली तरी तिला प्रसिध्दी मिळणे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे सर्वसामान्यतः मुलाखतीची प्रसिध्दी समाजमान्य प्रसारमाध्यमातून केली जाते. वृत्तपत्रे, नियतकालिक, आकाशवाणी व दूरदर्शनवरून मुलाखती प्रसिध्द केल्या जातात. जेणेकरून सर्वसामान्य माणसापर्यंत मुलाखत पोहोचली पाहिजे. आकाशवाणी व दूरदर्शन या माध्यमांचा चाहता वर्ग मोठा असल्याने राजकीय नेते, लेखक-कवी, शिक्षणतज्ञ, उद्योगपती, व्यापारी, खेळाडू इ. क्षेत्रातील व्यक्तींच्या मुलाखतींचे आयोजन केले जाते. मुलाखत किंवा महासंवाद (महाचर्चा) या नावाने हे कार्यक्रम घेतले जातात. दहा मिनीटापासून ते एक तासापर्यंत कालावधी या मुलाखत कार्यक्रमांना दिला जातो. अशा कार्यक्रमांची जाहिरात मोठ्या प्रमाणात केली जाते. जेणेकरून सर्वांनी हा कार्यक्रम पहावा. वृत्तपत्रातून प्रसिध्द होणाऱ्या मुलाखतींचे स्वरूप भिन्न असते. कारण वृत्तपत्रातून छापील मजकुरावर भर दिला जातो.

दूरदर्शन आणि आकाशवाणीव्दारे प्रसारीत होणाऱ्या मुलाखती प्रत्यक्ष निवेदक आणि मुलाखतकार यांच्या माध्यमातून होतात. मुलाखतकार प्रत्यक्ष प्रेक्षकांच्या समोर बसलेला असतो. निवेदक त्याला प्रश्न विचारतो. तर मुलाखतकार त्याला साधकबाधक उत्तरे देत असतो. काहीवेळेला प्रेक्षकही प्रश्न विचारू शकतो. वर्तमानपत्रातून प्रसिध्द होणाऱ्या मुलाखती या वाचकांच्या अप्रत्यक्ष घेतलेल्या असतात.

मुलाखतीच्या माध्यमातून समोरच्या व्यक्तींच्या बारीक सारीक गोष्टी जाणून घेण्याची संधी असते. त्याची जीवन शैली, त्याने केलेला संघर्ष, जीवनाबद्दलची व समाजाबद्दलची त्याचे विचार इ. माहिती मिळू शकते. तसेच अशा व्यक्तींच्या मुलाखतीतून तरूणांचा उत्साह वाढतोच तर त्यांना भविष्यासाठी मार्ग सापडतो.

मुलाखत म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाचा शोध. व्यक्तिमत्त्वाला इंग्रजीत Personality असे म्हणतात. 'Personality' या शब्दातून

- P – Punctuality - वक्तशीरपणा, ईश - व्यक्तीचे बाह्य रूप
- E – Education, Efficiency- शिक्षण व कार्यकुशलता
- R – Responsibility - कामाची जबाबदारी
- S – Self confidence- आत्मविश्वास
- O – Organising Capacity – संघटन क्षमता
- N – Neatness and Nobleness - नीटनेटकेपणा आणि प्रामाणिकपणा
- A – Ability – कार्यक्षमता
- L – Leadership – नेतृत्वगुण
- I – Intelligence - बुद्धीवान, हुशार
- T – Temperament - सहनशीलता
- Y – Yearning and Yield - कामाबद्दलची आस्था

वरीलप्रमाणे 'Personality' या शब्दातून मुलाखतकाराचे व्यक्तित्व किंवा गुणवैशिष्ट्ये समजतात.

मुलाखतकाराची पूर्वतयारी मुलाखत देण्यासाठी जाताना मुलाखतकाराला भरपूर पूर्वतयारी करावी लागते. नोकरीसाठी असो किंवा आपली वैयक्तिक औपचारिक मुलाखत असतो. पूर्वतयारी ही करावीच लागते. निवेदक आपल्याला कोणते

प्रश्न विचारेल हे सांगता येत नाही. नोकरीसाठी मुलाखत देताना प्रामुख्याने आपल्याला तीन प्रकारची माहिती आवश्यक असते.

१. **सर्वसामान्य ज्ञान :** इंग्रजीमध्ये ऋषपशीरश्च घपुश्रशवसश आपण म्हणतो. ते सामान्य ज्ञानाची गरज आपल्याला असते. आपल्याला आजुबाजूच्या घडामोडींची माहिती, आपले वाचन, अभ्यास यातून कळत असतो. आपण विविरींश आहोत का? याची तपासणी यातून केली जाते.
२. **संभाषण कला :** सामान्यतः आपल्याला दोन ते तीन भाषा अवगत असणे महत्वाचे असते. नोकरीच्या ठिकाणी सामान्यतः इंग्रजी संभाषणाची आवश्यकता असते. समोरच्या व्यक्तीबरोबर बोलतानाचा आदर, मनमोकळेपणा यातून तपासला जातो.
३. **विचारांची सुस्पष्टता :** आपण मांडत असलेली मते सुस्पष्टपणे मांडता आली पाहिजेत विचारलेला प्रश्न आणि त्याला घ्यावयाचे उत्तर नेमके व थोडक्यात देण्याची सवय मुलाखतकाराला असणे आवश्यक आहे. तसेच आपण दिलेले उत्तर बरोबर व योग्य कसे आहे हे सांगता आले पाहिजे.

नोकरीनिमित्त मुलाखत देताना वरील तीन गोष्टींची आवश्यकता आहे. पण औपचारीकपणे मुलाखत देतानाही आपणाला काही गोष्टींची काळजी घेणे महत्वाचे ठरते. दुरदर्शन किंवा आकाशवाणीवरून मुलाखत देताना आपल्याला अनेक गोष्टी, सवयी सांभाळाव्या लागतात. औपचारीक मुलाखत देताना खालील गोष्टींची आवश्यकता लागते.

१. **भावनिक सक्षमता:** मुलाखतीमध्ये काही वेळेला आपल्याला आपल्या खाजगी व वैयक्तिक आयुष्याबद्दल प्रश्न विचारले जातात. त्यावेळी आपण साहजिकच भावनिक होत असतो. आपल्या आयुष्यात अनेक सुखदुःखाच्या घटना घडून गेलेल्या असतात. त्याबद्दल प्रश्न विचारल्यास आपण भावनिक न होता अशा प्रश्नांना सक्षमपणे उत्तरे देणे आवश्यक असते. जेणेकरून निवेदक व प्रेक्षकांना त्याची जाणीव होता कामा नये.
२. **इतरांबरोबर मिसळण्याची वृत्ती :** मुलाखतीमध्ये काहीवेळा आपल्या स्वभावाला मुरड घालावी लागते. निवेदक व इतरांबरोबर हसत खेळत आपण प्रश्नांची उत्तरे देणे भाग पडते. चिडचिडेपणा, तुसडेपणा इ. बाबी बाजूला ठेवून इतरांबरोबर मिसळून घेण्याची वृत्ती मुलाखतकाराकडे असणे आवश्यक आहे.
३. **आत्मविश्वास:** मुलाखतीत स्वतःबद्दल जादा बोलावे लागते. त्यासाठी उत्तम आत्मविश्वास असावा लागतो. आपल्या विचारात व बोलण्यात आत्मविश्वास असल्यास समोरच्या व्यक्तीवर प्रभाव अधिक पडतो.
४. **हुशारी व चाणाक्षपणा:** निवेदकाने विचारलेला प्रश्न समजावून घेवून उत्तर देणे आवश्यक असते. काही प्रश्न गोंधळात टाकणारे असतात. त्यावेळी विचारपूर्वक उत्तरे देणे महत्वाचे असते. त्यासाठी शांतपणे आणि विचारपूर्वक उत्तरे देणे फायद्याचे ठरते.

समारोप:

मुलाखत ही व्यक्तिपरत्वे प्रसंगानुरूप भिन्न असते. मुलाखतीचा प्रकार, उद्दिष्ट, मुलाखतकाराचे व्यक्तिमत्त्व यावरून मुलाखतीच्या रूपात बदल झालेला आढळून येतो. मुलाखत हा प्रसार माध्यमांचा आवडता कार्यक्रम झालेला आहे. मुलाखत या कार्यक्रमाचा स्वतंत्र असा प्रेक्षकवर्ग असतो. त्यामुळे कोणत्याही प्रकारची मुलाखत असो, त्यासाठी योग्य तयार असणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

- १) गवळी, अनिल (संपा) मराठी भाषा: उपयोजन आणि सर्जन, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, जून २०१५
- २) <https://mr.wikipedia.org/s/624oalve> 12-11-2018

संवाद कौशल्य आणि व्यक्तिमत्त्व विकास यातील सहसंबंध

अनीश गिरीश जोशी

प्रास्ताविक :

आधुनिक काळामध्ये संवादाने मानवी जीवनामध्ये सर्वव्यापी व अभूतपूर्व असे महत्त्व प्राप्त केले आहे. विशेषतः रोजगार क्षेत्रामध्ये प्रभावी संवाद कौशल्य आत्मसात असणे, ही पूर्वअटच बनली आहे. प्राण्यांमध्ये प्राथमिक टप्प्यावरच थांबलेल्या परंतु मानवाने आपल्या बौद्धिक क्षमतेचा वापर करून विकसित केलेल्या संवाद कलेचा इतिहास, वर्तमान व भविष्य अतिशय रोचक आहे. कारण, झपाट्याने बदललेले तंत्रज्ञान, सभ्यताविषयक मानके व मानवी संबंध. अशा परिस्थितीत संवादाचा सर्वांगीण दृष्टीने विचार करून आदर्श संवादाची मूलतत्त्वे, मार्ग, प्रकार व व्यक्तिमत्त्व विकासातील त्याचे उपयोजन याचा उहापोह या शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

उद्दिष्ट्ये :

संवाद प्रक्रियेची व्याप्ती, विकास व विहंगावलोकन आणि व्यक्तिमत्त्व विकासांमधील तिचे योगदान यासह संबंधांचा बहुआयामी परामर्श घेणे.

संवाद :

मानवी उत्क्रांतीतील एक मैलाचा दगड म्हणजे मानवाला लाभलेल्या असामान्य वरदानाचा, अर्थात संवादकलेचा विकास! सुमारे तीस हजार वर्षांपूर्वी ओबडधोबड गुहाचित्रांपासून सुरू झालेल्या या प्रवासाने आज कदाचित आंतरखंडीय व्हिडिओ परिषदेसारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानात्मक आविष्कारांच्या रूपात परमोच्च बिंदू गाठला आहे. मात्र त्याचवेळी प्राचीन सांकेतिक चिन्हे आणि आधुनिक इमोजी यामध्ये कुठेतरी साधर्म्यसुद्धा आढळते. एकेकाळी जीवनावश्यक प्राथमिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी सुरू झालेला संवाद आज माणसाला भौतिक प्रगती करण्यासाठी प्राथमिक गरज बनला आहे. त्यामुळे या संवादाचे विभिन्न आयाम व आदर्श संवाद साधण्याची कला यांचा शोध घेणे क्रमप्राप्त झाले आहे.

प्राचीन काळामध्ये मानवाच्या बौद्धिक विकासाच्या निर्णायक टप्प्यावर मुलभूत संवादकलेचा उगम प्राथमिक चित्रांपासून झाल्याचे दिसून येते. सभोवतालचा निसर्ग, विविध घटना व अनुभव व्यक्त करण्यासाठी त्याने गुहाचित्रे, शिल्पकला, आदींचा आसरा घेतला. यातूनच पुढे चित्रलिपी आणि अंतिमतः लेखनकलेचा विकास झाला. याच जोडीने संभाषणकलेचाही विकास क्रमप्राप्त होता, कारण त्याशिवाय माणसाला टोळ्यांमध्ये अर्थपूर्णरित्या राहणे शक्य नव्हते. अशाप्रकारे अनुभवचित्रण आणि सहजीवन या निकडीतून संवादकलेचा जन्म झाला.

मात्र आज एकविसाव्या शतकात संवादाचे महत्त्व व गरज इथेपर्यंतच सीमित राहिली नसून त्याने जीवनाचा सर्वच अवकाश व्यापून टाकला आहे. संसृचनांची अत्याधुनिक साधने त्यात दिवसागणिक बदल घडवून आणत आहेत. भविष्यात माणसाने परग्रहावर पाठवलेल्या यंत्रमानवाशी आभासी वास्तव तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून संवाद साधल्यास आश्चर्य नाही! आजच्या घडीला संवादाची विशिष्ट संहिता व शिष्टाचार विकसित झाले आहेत. व्यवस्थापन, प्रशासन, राजकारण, आदी सर्वच क्षेत्रांमध्ये संवाद अत्यावश्यक बनला आहे, मात्र त्याचे अपेक्षित स्वरूप मात्र वेगवेगळे आहे. लोकशाही राज्यव्यवस्थेमध्ये तर अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा कळीचा मानवी हक्क आहे. म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेने कलम एकोणीस अनुसार भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा मूलभूत हक्क नागरिकांना प्रदान केला आहे.

तंत्रज्ञानाधिष्ठित संवादप्रक्रियेमुळे आपल्याला सुलभतेसोबतच कृत्रिमतेची अनिप्सित देणगी मिळाली आहे. अनौपचारिक संवादांमधील ओलावा नाहीसा होऊन संपूर्ण दुरावा निर्माण झाला आहे, तर औपचारिक संवादांमध्ये

शिष्टाचाराची बोजडता निर्माण झाली आहे. मात्र उच्च सभ्यता राखण्यासाठी त्याचे पालन करणे आता अनिवार्य ठरते. संवादाच्या या बदललेल्या स्वरूपासोबतच अनेकविध प्रकारांचीसुद्धा निर्मिती घडून आली आहे.

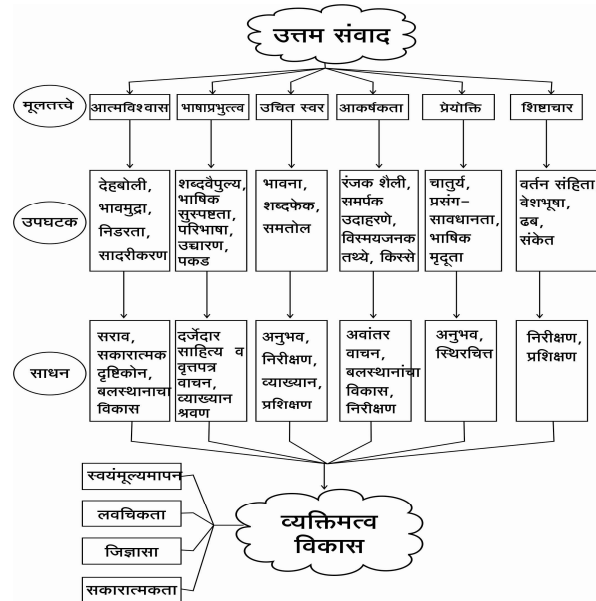
त्याचे मुख्य प्रकार म्हणजे अशाब्दिक व शाब्दिक संवाद. अशाब्दिक संवादांमध्ये अमूर्तरित्या संसूचन घडून येते. उदाहरणार्थ चित्रे, हावभाव, इत्यादी. बऱ्याचदा या हावभावांमुळे समोरच्या व्यक्तीवर मोठा प्रभाव पडतो, कारण त्यातून नकळतपणे आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विभिन्न पैलूंचे दर्शन होते. संवाद साधताना नजर, हातांची स्थिती, पायांची हालचाल, इत्यादी सर्व कृतींचे आपापले असे अर्थ आहेत. त्यामुळे प्रसन्न मुद्रा आणि आश्वासक बैठक यातून स्थितप्रज्ञता आणि आत्मविश्वास यांचे दर्शन घडते. अशाप्रकारे नियंत्रित हावभाव हा व्यक्तिमत्त्व विकासाचा एक अभिन्न घटक आहे.

शाब्दिक संवादाचे मात्र संबंधित पक्ष व पद्धत यानुसार अनेक प्रकार पडतात. म्हणजेच दोन व्यक्तींमधील संभाषण, समूह/झुंडी समोरील भाषण, राष्ट्रांमधील राजनय, सहकर्मचाऱ्यांसमोर सादरीकरण, मंडळासमोरील मुलाखत, मित्रमैत्रिणींशी अनौपचारिक गप्पा, वरिष्ठांसोबतचा संवाद, कनिष्ठ कर्मचाऱ्यांना सूचना, भागधारकांशी अनौपचारिक चर्चा, कामासाठी अधिसत्ताकडे पाठपुरावा असे शाब्दिक संवादाचे असंख्य प्रकार आपल्याला दिसतात. या प्रत्येक ठिकाणी अपेक्षित असलेले संवादकौशल्य विशिष्ट स्वरूपाचे आहे. काही गोष्टी अनुभवातून आपणून शिकल्या जातात, तर काही गोष्टी मुद्दामून शिकून आत्मसात कराव्या लागतात.

‘सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् ब्रूयान्नब्रूयात् सत्यमप्रियम्।’

अर्थात, सर्वांना आवडेल असे सत्य बोलावे, सर्वांना अनिष्ट वाटेल असे सत्य बोलू नये, ते योग्य वेळ येईपर्यंत लपवून ठेवणेच इष्ट असते. या संस्कृत उक्तीमधून उत्तम संवादाचे मर्म समर्पकरित्या सांगितले आहे. ‘नरो वा कुंजरो’ हा भाषाचातुर्याचा नमुना तर सर्वश्रुतच आहे!

आदर्श संवाद या संज्ञेची सर्वमान्य अशी कोणतीही परिभाषा अस्तित्वात नसली, तरीही त्यात अभिप्रेत असणाऱ्या घटकांबद्दल मात्र बव्हंशी सहमती आढळते. पुढील ओघतक्त्यामध्ये आदर्श संवादाची काही मूलतत्त्वे स्पष्ट केलेली आहेत:

वरील ओघतक्त्यामध्ये भाषिक कौशल्याचे विविध स्तंभ विशद केले आहेत. तत्पूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे देहबोलीमधून प्रतीत होणारा आत्मविश्वास हा एक निर्णायक घटक आहे. तर भाषिक प्रभुत्वामुळे विचार व भावना नेमकेपणाने प्रकट करणे शक्य होते. भारताचे माजी पंतप्रधान मा. पी. व्ही. नरसिंह राव हे भारतीय व परकीय अशा वेगवेगळ्या सतरा भाषांचे जाणकार होते! भाषिक प्रभुत्व सोबतच उच्च स्वर राखणेही आवश्यक आहे, अन्यथा अर्थाचा अनर्थ होण्याची शक्यता असते. परिस्थितीच्या गरजेनुसार आर्जवयुक्त, आदेशात्मक, तडजोड असा सूर असावा. संवादातील

मोहकता ही विशेषतः समूहासमोर भाषण करत असताना अत्यंत जरूरी ठरते, अन्यथा श्रोत्यांचा भाषणातील रस निघून जाऊन ते रटाळ व एकसुरी वाटू लागते. अध्ययनविषयक भाषणदेखील उपरोक्त नमूद केलेल्या साधनांद्वारे रंजक व श्रवणीय बनवता येऊ शकते. यशस्वी संवादाचे गुणित म्हणजे प्रेयोक्ति अर्थात कटू गोष्ट मृदू भाषेत सांगण्याची कला. अर्थात या कौशल्याच्या वापराची वेळ वारंवार येत नसली तरीही जेव्हा ती येते, तेव्हा ती निर्णायक ठरते. सर्वात शेवटचे मात्र महत्त्वपूर्ण अंग म्हणजे शिष्टाचार, जो विशेषतः औपचारिक संवादाचा अविभाज्य घटक आहे. वागण्यातील आदब, चालण्याची ढंग, बोलण्याची रीत, स्वागताची व निरोपाची पद्धत, वेशभूषा, इत्यादींचा यात समावेश होतो. अशाप्रकारे उपयुक्त साधनांचा सुयोग्यरित्या अवलंब केल्यास आदर्श संवादाची कला आत्मसात करणे काही कठीण नाही.

उत्तम संवाद कौशल्य हा आजच्या घडीला उज्ज्वल भविष्याची गुरुकिल्ली बनला आहे. अगदी मैत्रीभावाची जपणूक करण्यापासून ते करिअर घडवण्यापर्यंत त्याचा वाटा आहे. व्यक्तिमत्त्व विकासातील त्याची भूमिका तर निर्विवादच आहे, तोच गाभा आणि साधन आहे. व्यक्तिगत पातळीच्या पुढे जाऊन सामूहिक स्तरावर पाहता प्रशासनाला सामाजिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी व समाजगटांच्या विभिन्न मागण्यांचे शासनाकडे आविष्करण आणि सुसूत्रीकरण करण्यासाठी संवाद माध्यमाची गरज भासते. तर राजकीय पक्षांना लोकांच्या भावनांना हात घालण्यासाठी व जनसंघटन करण्यासाठी वक्तृत्वाची निकड असते. परंतु संवाद कौशल्याचे उपयोजन इथपर्यंतच सीमित न राहता ते राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरसुद्धा उपयुक्त ठरते. जागतिक शांततापूर्ण सहअस्तित्व आणि सोबतच राष्ट्रीय हिताची जपणूक साध्य करण्यासाठी प्रभावी वाटाघाटी व चर्चाविनिमय क्रमप्राप्त ठरते. या राजनयातूनच व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणे देशाची प्रतिमा जागतिक पटलावर प्रभावी ठरू शकते. अशाप्रकारे उत्तम संवाद कौशल्य तृणमूल स्तरापासून ते जागतिक स्तरापर्यंत सर्वच ठिकाणी उपयुक्त ठरते.

समारोप:

या शोधनिबंधाद्वारे संवादाच्या ऐतिहासिक वाटचालीवर प्रकाश टाकून समकालीन संदर्भामध्ये असलेले त्याचे सातत्य व संक्रमण याचा धावता आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. संवादाचे विविध प्रकार आणि आदर्श संवादाची तत्वे याद्वारे वस्तुनिष्ठ अवलोकन केले आहे. उत्तम संवादाचे व्यक्तिगत, सामूहिक आणि जागतिक पातळीवरील महत्त्व व उपयोजन स्पष्ट करत असताना विशेषकरून व्यक्तिमत्त्व विकासातील त्याचे योगदान विशद केले आहे. किंबहुना उत्तम संवाद कौशल्य ही व्यक्तिमत्त्व विकासाची गुरुकिल्लीच असल्याने हा लेख विशेषतः विद्यार्थीवर्गाला उपयुक्त ठरेल, अशी आशा!

संपादन प्रक्रियेतील विविधता

प्रा.डॉ.शिवाजीराव पाटील

मराठी विभाग प्रमुख,
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान
महाविद्यालय, कोवाड.

प्रस्तावना :

मराठीला संपादनाची दीर्घ परंपरा आहे. त्यामुळे संपादनात खूप विविधता आली आहे. १८३२ मध्ये 'दर्पण' सारखे प्रथम दर्जाचे वृत्तपत्र सुरु केल्याने मराठीतील पहिले संपादक म्हणून आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांची ओळख आहे. दर्पणपूर्वी 'मूंबापूर समाचार' नावाचे वृत्तपत्र सुरु झाल्याचा पुरावा मिळतो. मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासाबरोबर संपादनाचे कौशल्य विकसीत होणे आवश्यक आहे. कारण मानवाचा व्यासंग वैविध्यपूर्ण असल्याने जीवनाच्या अनेक अंगांना स्पर्श करणारी विविध ज्ञानक्षेत्रे निर्माण झाली. संपादकाची भूमिका, संपादनाचे स्वरूप, बहुआयामी संपादक, संपादनातील विविधता, नियतकालीके, पुस्तके, ग्रंथ, अहवाल, स्मरणिका, गोरवग्रंथ, हस्तलिखिते, शिलालेख, ताम्रपट, इलेक्ट्रॉनिक वर्तमानपत्रे, मासिके व पुस्तक प्रकाशन या विविध घटकांचा अभ्यास या शोधनिबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आज जागतिकीकरणाच्या युगात मराठीचा विस्तार मोठ्या प्रमाणात होत असून, त्यातही व्यावहारिक मराठीला फार महत्त्व प्राप्त होत आहे. कार्यालयातील पत्रव्यवहार, भाषिक कौशल्ये, प्रसारमाध्यमांसाठी लेखन, संपादन, भाषांतर यांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. दैनिक वृत्तपत्र, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक, वार्षिक, दुर्मिळ ग्रंथ इ. संपादनाचे स्वरूप त्या त्या लेखन प्रकारानुसार बदलत असते. लिखित साहित्याप्रमाणे मौखिक साहित्याचे संपादन होताना अलिकडे दिसून येत आहे. मौखिक वाङ्मय महत्त्वाचा मानवी आविष्कार असल्याने त्याचे संकलन आणि संपादन ही ज्ञानक्षेत्राची फार मोठी गरज आहे हे विसरून चालणार नाही. आज संगणक युगात इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे आणि संपादन महत्त्वाचे ठरत आहे. भारतात अनेक वृत्तसंस्था वेबसाईटवर (महाजाल) ऑनलाइन आवृत्ती देत आहेत.

संपादनाचे स्वरूप :

Editing या इंग्रजी शब्दाला मराठीत संपादन हा पर्यायी शब्द आहे. एडिटिंग हा शब्द लॅटिन 'Editus' पासून बनलेला आहे. लेखनप्रकारानुसार संपादनाचे स्वरूप बदलत जाते. मासिक व ग्रंथ यांच्या संपादनाचे स्वरूप थोडे वेगळे दिसून येते. 'दर्पण' नंतरच्या काळात हळुहळू लेखनाची क्षितिजे वाढली. पुढे प्रभाकर, ज्ञानोदय, ज्ञानप्रकाश, महाराष्ट्रमित्र, निबंधमाला या नियतकालिकांची आणि गो.ग. आगरकरांपासून ते प्र.के. अत्रे यांच्यासारख्या दिग्गज संपादकांची उज्वल परंपरा निर्माण झाली. एखादे पुस्तक किंवा नियतकालिक बाजारात आणायचे असेल तर उत्तम दर्जाचे असणे गरजेचे ठरले आणि त्यातूनच संपादनकार्याला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. संपादन स्वरूपाविषयी डॉ. नंदकुमार मोरे म्हणतात, "लेखनाचे स्वरूप चित्रलिपीपासून अक्षरे ते इमोटिकॉन्स (भावरेषा) असे बदलत गेले. कागद आणि चर्मपत्रांवर लिहिलेल्या मजकुराच्या गुंडाळ्या, हस्तलिखित ग्रंथ, तंत्रज्ञान वापरून कागदावर केलेली छपाई व पुस्तक बांधणी ते डिजिटल छपाईपर्यंतचा लेखन आणि पुस्तकबांधणी यांचा विकास मानवाने खूप कष्टाने आणि कल्पकतेने केलेला आहे." (१) याबरोबरच संपादक व उप-संपादक अशी पदे सोपवून काम केले जाते. काही वेळा संपादन मंडळाची स्थापना केली जाते. ब्रिटनमध्ये कमिशनिंग संपादक आणि डेस्क संपादक अशी नावे देऊन कामाचे स्वरूप ठरविले जाते. महत्त्वाचे म्हणजे जाहिरात व विक्री यांचे व्यवस्थापन स्वतंत्रपणे केले जाते.

संपादकाची भूमिका :

संपादकाचे व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी असावे लागते. संपादकाची भूमिका आणि जबाबदारी वाङ्मय प्रकारानुसार ठरवावी लागते. संपादकाची एक निश्चित भूमिका असावी लागते. संकलनापासून सुरुवात करून, कामाची योग्य आखणी

करावी लागते. कलेची जाण, भाषाप्रभुत्व, साहित्याची आवड, सौंदर्यदृष्टी, पाठपुरावा करणे हे गुण आवश्यक असतात. मुद्रणाची माहिती, बहुश्रुतता, संयमशील वृत्ती, कम्प्युटर-इंटरनेट, रेखाटने, कॅलिग्राफी यांची माहिती असणे आवश्यक असते. आपल्याकडे आलेले लेखन समजून घेण्याची आकलनशक्ती संपादकाकडे असावी लागते. संकल्पनेची स्पष्टता व स्वरूपाचे भान त्याच्याजवळ असले पाहिजे. लेखनाचे रसग्रहण करण्याची क्षमता आवश्यक असते. संपादकाला जनतेचा नेता, मतप्रवर्तक, थिंक टँक असे म्हटले जाते. संवेदनशीलता, चौकसवृत्ती, सर्वसमावेशक दृष्टिकोन, धोरणात्मक निर्णय घेण्याची क्षमता आणि काम करून घेण्याची हातोटी अशी भूमिका संपादकाजवळ असावी लागते. जागतिकीकरणानंतर बदलणारा समाज विचारात घेतला तर अनेक बोलींचे अस्तित्व धोक्यात असल्याचे दिसते. मौखिक साहित्य मोठ्या प्रमाणात बोलीभाषेतून आविष्कृत होत असल्याने संपादकाला बोलीभाषेचे भान असणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

नियतकालिक :

ठराविक कालावधीनंतर प्रसिद्ध होणारे माध्यम म्हणजे नियतकालिक होय. दैनिक वृत्तपत्रापासून वार्षिक अंक, अहवालांचा समावेश नियतकालिकात होतो. विविध स्वरूपाच्या मासिकात नवनिर्मिती व विचार यांचा आविष्कार होत असतो. दैनिक वृत्तपत्रांचा विचार करू पाहता वृत्तविद्येची सामान्यतः चार अंगे पडतात. वार्तासंकलन, संपादन, सादरीकरण आणि मतप्रतिपादन आपल्या अवतीभवतीच्या व एकूण विश्वपसाऱ्यातील घटना जाणून घेण्याच्या कुतूहलातून वृत्तसंकलनाला प्रारंभ होतो. वृत्तपत्राचा व्याप आणि आवृत्त्यांचा पसारा यावर संपादकीय श्रेण्या अवलंबून असतात. त्यामध्ये बातमीदार, ज्येष्ठ बातमीदार, मुख्य बातमीदार, ज्येष्ठ उपसंपादक, मुख्य उपसंपादक, वृत्तसंपादक, सहाय्यक संपादक, सहयोगी संपादक, निवासी संपादक, मुख्य संपादक अशी विविध चढत्या श्रेणीची पदे असतात. संपादकीय विभाग व व्यवस्थापन यातील मुख्य दुवा संपादक असतो. “संपादकीय इमारतीचा पाया किंवा तळातील भक्कम आधार म्हणजे बातमीदार व उपसंपादक, त्याचा उत्कृष्ट व्यवस्थापक म्हणजे वृत्तसंपादक, तर सर्व सहकाऱ्यातील कळस म्हणजे संपादक”(२) असे एक. के. कुलकर्णी म्हणतात ते योग्य आहे. कारण संपादक वृत्तपत्राला मान मान्यता, प्रतिष्ठा आणि प्रतिमा मिळवून देणारा तो स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा जाणकार असतो. उत्तम वाचक, परखड वक्ता, खंदा लेखक, निर्भय मार्गदर्शक असे गुण वृत्तपत्र संपादकात असायला हवे.

वृत्तपत्रांचा विचार करता दैनिक, सायंदैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक, मासिक असे प्रकार दिसतात. हे प्रकार प्रसिद्धीच्या काळानुसार दिसून येतात. आर्थिक, क्रीडा, कृषी, विज्ञान, चित्रपट, अध्यात्म, अशा विविध विषयांची नियतकालिके आढळतात. यात संपादनाची निश्चित अशी एक पद्धत नसते. संपादक आपल्या पातळीवर प्रतिभेच्या जोरावर कलात्मक बदल करू शकतो. मासिकाच्या संपादनातही खूप विविधता आढळते. महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, ललित, अक्षरगाथा, अक्षरवाङ्मय, दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, पंचधारा, नवाक्षर दर्शन, कवितारती अशी अनेक मासिके वाङ्मयाला व समीक्षेला वाहिलेली आहेत. गृहशोभिका, चित्रलेखा, मिळून साऱ्याजणी, लोकप्रभा सारखी मासिके विविध विषयांत वाहिलेली आहेत. ‘शिविम’ सारखे त्रैमासिक वाङ्मयाच्या विविध विषयांना व संशोधनात्मक लेखनाला प्राधान्य देते. संपादनात खूप विविधता असल्याने संपादनाचे स्वरूप त्या प्रकारानुसार बदलते. यामुळे संपादनात लवचिकता येते. वृत्तपत्र आणि मासिकांच्या या काळात साप्ताहिकांवर विशेष भर असे. राजकारण, समाजकारणाबरोबर नाटक चित्रपटादी कलांची दखल आवर्जून घेऊन लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न साप्ताहिकांनी केला. या सर्व साप्ताहिकांनी जुने बुरसटलेले जीवन त्याज्य ठरवून नव्या क्रांतिकारी विचारांची कास धरली. रा.के. लेले यांच्या मते “सदा गांधीर्याने वावरण्यापेक्षा जीवनातील आनंद मोकळ्या मनाने लुटण्याची एक नवी दृष्टी या साप्ताहिकांनी दिली”(३) अशा पार्श्वभूमीवर नव्या वळणाचे साप्ताहिक म्हणून कालक्रमानुसार पहिले साप्ताहिक म्हणजे ‘मौज’ हे होय. तर स्त्रियांच्या प्रश्नावर सडेतोड चर्चा करणारे पहिले साप्ताहिक म्हणजे संजीवनी होय.

नभोवाणी पत्रकारिता व संपादन :

भारतात नभोवाणी प्रसारणाला व पत्रकारितेला आज ९३ वर्षे पूर्ण झाली आहेत. आपल्याकडे ऑल इंडिया रेडिओ ‘आकाशवाणी’ ही एकमेव नभोवाणी संस्था राहिल्याने नभोवाणी पत्रकारिता मर्यादित राहिली. परंतु आज

दूरचित्रवाणी क्षेत्रात खाजगीकरणाने मोठी मजल मारली आहे. मराठीतील नभोवाणी पत्रकारिता समृद्ध आणि लोकप्रिय करण्यात अनेक मान्यवरांचा हातभार लागला आहे. भारतात संघटित स्वरूपाच्या नभोवाणी प्रसारणाला २३ जुलै १९२७ रोजी प्रारंभ झाला. त्या दिवशी भारतातले पहिले नभोवाणी केंद्र मुंबईत स्थापन झाले. मराठीतील नभोवाणी पत्रकारितेला खऱ्या अर्थाने प्रारंभ झाला तो दुसरे महायुद्ध सुरु झाल्यानंतर दिल्ली केंद्रावरून मराठीतील पहिले बातमीपत्र देण्याचा मान मुंबई केंद्रातील कार्यक्रम अधिकारी श्री. मोहन नगरकर यांना मिळाला. सुलभ प्रसूतीसाठी प्रसूती तज्ञ जी भूमिका बजावतो तशीच भूमिका वृत्त संपादकाला पार पाडावी लागते. दहा मिनिटांच्या नभोवाणी बातमीपत्रासाठी ३-४ तास आधी वृत्त संपादकाचे काम सुरु होते. नभोवाणी हे माध्यम वृत्तपत्रापेक्षा गतिमान आहे. या गतिमानतेमुळे त्यात चुका होण्याची शक्यता असते. म्हणून पुरुषोत्तम कोर्डे म्हणतात त्याप्रमाणे, “प्रसारित होणारे बातमीपत्र हे संपादकाचे संस्कारीत अपत्य असते आणि त्याची जबाबदारी ही सर्वस्वी त्याची असते.” (४) म्हणून बातम्यात स्पष्टता आणि समतोल असावा. मार्गदर्शक तत्वांच्या चौकटीत वृत्त संपादकाला काम करावे लागते. आपली विशिष्ट विचारधारा किंवा जीवनमूल्यांशी असलेली बांधिलकी, संपादक म्हणून त्याच्याकडून अपेक्षित असलेल्या भूमिकेला बाधक ठरता कामा नये.

स्मरणिका/गौरवग्रंथ संपादन :

स्मरणिकेचा संपादक बहुअवधानी व्यक्तिमत्वाचा असावा लागतो. लेखनाची आवड, साहित्याची जाण, मुद्रणाची माहिती, बहुश्रुतता, संस्थेच्या ध्येय धोरणांच्या चौकटीत राहूनही स्मरणिकेची वैशिष्ट्यपूर्णता टिकवण्याचे कौशल्य इ. गुण स्मरणिका संपादकाजवळ असावे लागतात. सामाजिक, कृषी, सहकार, शिक्षण, साहित्य, औद्योगिक अशा विविध क्षेत्रातील व्यक्तींच्या/संस्थेच्या जीवनातील महत्त्वपूर्ण प्रसंगी त्यांच्या कार्याचा गौरव करून समाज त्यांच्याविषयी एक प्रकारे कृतज्ञता व्यक्त करित असतो. व्यक्ती आणि संस्था ज्या क्षेत्रात कार्य करतात त्या क्षेत्रानुसार त्यांच्या कार्यानुसार स्मरणिकेचे स्वरूपही बदलत जाते. व्यक्तीच्या गौरवप्रसंगी प्रकाशित होणाऱ्या स्मरणिकेपेक्षा संस्थाविषयक स्मरणिकेचे स्वरूप वेगळे असते. ल.रा. नसिराबादकर यांच्या मते, “व्यक्ती किंवा संस्था यांचे कार्य व यश संपादन लक्षात राहिल अशा स्वरूपात समाजापुढे ठेवण्याचे चांगले माध्यम म्हणजे स्मरणिका. काही वेळा तिचा उल्लेख ‘गौरविका’ असाही केला जातो.” (५) व्यक्ती व संस्था यांचे कार्य समाजापुढे ठेवण्याचे माध्यम म्हणजे स्मरणिका होय. स्मरणिकेचे स्वरूप निश्चित नसते. व्यक्ती आणि संस्था यांच्या कार्यानुसार व प्रसंगानुसार ते बदलतेच पण संपादकानुसारही ते बदलू शकते. एखादा कल्पक संपादक स्मरणिकेचे पारंपारिक स्वरूप बदलून टाकतो. सर्व लेखनविषयक सामग्री हाताशी आल्यानंतर ती छापण्यास देण्यासाठी मुद्रणप्रत (Press Copy) तयार करणे गरजेचे असते. ग्रंथनिर्मिती हे लेखक, मुद्रक, प्रकाशक, मुद्रितशोधक ग्रंथबांधणी करणारा यांचे सांघिक कार्य असते. ग्रंथातील मजकुराची मांडणी (Lay out) कशी हवी, मजकूर कोणकोणत्या टाईपात हवा, तो bold की Normal नेहमीप्रमाणे साधा हवा, की इटॅलिक वळणाचा हवा हे अक्षरजुळणीकाराला आवश्यक त्या सूचनांसह सांगायला हवे.

ग्रंथ आणि अहवाल संपादन :

ग्रंथाचे संपादन विविध प्रकारचे असते. एखाद्या प्रतितयश साहित्यिक विचारवंताचे समग्र दर्शन घडविण्याच्या उद्देशाने ग्रंथाचे संपादन केले जाते. एकूणच त्या साहित्यिकाचे जीवन आणि कर्तृत्व यावर प्रकाश झोत टाकला जातो. काही वेळा लेखकाच्या साहित्यकृती न देता त्यावरील समीक्षालेख लिहून घेऊन ग्रंथ संपादित केला जातो. त्यात समीक्षेच्या अंगाने प्रस्तावनाही जोडलेली असते. त्याचा फायदा सामान्य वाचकापासून संशोधकापर्यंत होतो. अलिकडच्या काळात अशा स्वरूपाचे अनेक ग्रंथ संपादित होताना दिसतात. याबरोबरच नॅशनल, इंटरनॅशनल सेमीनारमधील संशोधनपर लेखांचे संकलन करून ग्रंथ संपादित केले जात आहेत. त्याचा फायदा संदर्भग्रंथ म्हणून होतोय ही बाब महत्त्वपूर्ण वाटते. विविध संस्थांचा वार्षिक अहवाल दरवर्षी प्रकाशित करून लोकांच्यापर्यंत पोहोचवणे गरजेचे असते. त्यामध्ये बँकांचे अहवाल, पतसंस्था, शिक्षणसंस्था, साखर कारखाने, कंपन्या, सरकारी, निम-सरकारी, खाजगी संस्था यांच्या कार्यालयात वर्षभर घडणाऱ्या घटनांची व जमाखर्चाची वस्तुस्थिती अहवालात मांडणे आवश्यक असते. अहवाल संपादनामुळे संस्थेच्या विकासाचा आलेख समाजासमोर स्पष्ट होत असल्याने, त्या-त्या संस्थांची पारदर्शकता लक्षात येते.

हस्तलिखिते, शिलालेख-ताम्रपट आणि दुर्मिळ ग्रंथांचे संपादन:

बाराव्या शतकात कागदाचा शोध लागण्यापूर्वी भुर्जपत्रे, ताडपत्रे आणि पुढे कागदावर हस्तलिखित प्रती बनवल्या गेल्या. नैसर्गिक आपत्त्यांमध्ये हे नष्ट होणारे असल्याने ग्रंथ नकलून ठेवण्याची सतत गरज भासत असे. दुर्मिळ हस्तलिखितात वेगवेगळ्या कालखंडात वेगवेगळ्या लोकांकडून त्या नकलून ठेवल्याने काळानुसार त्यात फेरफार व शब्दांची मांडणी बदलेलली असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. प्राचीन मराठीतील महानुभवांचे साहित्य, ज्ञानेश्वरी, तुकारामांची गाथा व इतर संत, पंडिता साहित्य, बखरी, लावणी हे सारे वाङ्मय हस्तलिखितांच्या स्वरूपात मोठ्या परिश्रमाने संपादित करून प्रकाशित करण्यात आलेल्या आहेत. हस्तलिखित संपादनाच्या संदर्भात डॉ. नंदकुमार मोरे लिहितात, “दुर्मिळ हस्तलिखितांचय बाबतीत संपादकाचे संशोधन कधीही अंतिम नसते. वास्तविक सर्वच प्रकारच्या संशोधनामध्ये अंतिम निर्णायकतेचे भाष्य कोणी करू नये.”(६) कारण संशोधन अविरत चालणारी गोष्ट असून, मराठीतील ज्ञानेश्वरीच्या हस्तलिखित प्रतीबाबत झालेले संशोधन यासंदर्भात विचारात घेता येईल. शिलालेख, ताम्रपट हे प्राचीन भाषा, लिपी, साहित्य, समाज, संस्कृती, शासनपद्धती आणि धर्म अशा अनेक अंगांने महत्त्वाचे ठरले आहेत. भाषेचे प्राचीन स्वरूप, तत्कालीन संस्कृती अभ्यासण्याच्या दृष्टीने शिलालेख व ताम्रपट यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. कारण संशोधनाचा विश्वसनीय म्हणत येईल असा हा पुरावा असतो.

इलेक्ट्रॉनिक वर्तमानपत्रे, मासिके व पुस्तकांचे संपादन :

संपादनाची विविध क्षेत्रे आहेत. त्या क्षेत्रानुसार संपादनाची पद्धत बदलत असते. संशोधनाला खाद्य पुरवण्याचे काम ही संपादने करीत असतात. त्यामुळे संपादनाचे महत्त्व वाढत राहते. आज इलेक्ट्रॉनिक वर्तमानपत्रे मासिके व पुस्तक प्रकाशनांना फार महत्त्व आहे. अनेक वृत्तसंस्था वेबसाईटवर ऑनलाईन आवृत्त्या उपलब्ध करून देत आहेत. ऑनलाईन वृत्तपत्र किंवा पुस्तके सहज केंव्हाही आपण वाचू शकतो. वेबवर पुस्तके वाचनाऱ्यांची संख्या अजूही कमी आहे. पुस्तक प्रकाशनासाठी, या तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जात आहे. ॲमॅझॉन डॉट कॉम स्वतः जगातले सर्वात मोठे पुस्तकांचे दुकान मानले जाते. लेखक, संशोधक, विचारवंत व प्राध्यापक आपले लेखन पेन ड्राईव्ह, फ्लॉपी डिस्कमधून देतात किंवा इलेक्ट्रॉनिकद्वारे वेबसाईटवर पाठवतात. संपादक तो मजकूर पडद्यावर पाहून थेट संपादित करतो. या माध्यमामुळे पुस्तकाचे पुनर्मुद्रण करावे लागत नाही.

संपादकाचे गुण व पूर्वतयारी :

संपादक हा अग्रभागी असल्याने आजच्या काळात, त्याच्यावर सभ्यता व सुज्ञता टिकवण्याची जबाबदारी विशेष आहे. संपादकाच्या विश्वासाहर्तेवर, सुसंस्कृतपणावर, जनसंपर्कावर व संवादी असण्यावर त्या वृत्तपत्राची वा ग्रंथाची प्रतिमा अवलंबून असते. संपादकीय कार्य हे उच्च बुद्धिमत्तेचे काम असते. संपादक बुद्धिमान हवा तसा तो नीतिमानही हवा. प्रत्येक क्षेत्रातील व्यासंगाची अद्ययावता त्याच्याजवळ असावी लागते. वाङ्मयीन क्षेत्रातील संपादकाला साक्षेपी समीक्षेची जाण असली पाहिजे. छपाईच्या तंत्राचे किमान ज्ञान आणि नवनिर्माण करण्याची क्षमता त्याच्यात असायला हवी. संपादक समूहाबरोबर राहून लेखकांबरोबर संवाद साधत असतो तेव्हा सौजन्याची भाषा महत्त्वपूर्ण ठरते. मुद्रणप्रत तयार करीत असताना त्यावर भाषिक शुद्धलेखनाचे संस्कार करावे लागतात. संपादन करत असतांना संपादकाला आकार व पृष्ठे, मुखपृष्ठ व मलपृष्ठ, शिर्षक पृष्ठ, शिर्षक पृष्ठाची मागील बाजू, आभार, अनुक्रमणिका, प्रस्तावना, संपादकीय, लेखांचे स्वरूप, छायाचित्रे आणि रेखाटने, ले-आऊट, जाहिराती या साऱ्या गोष्टींचे ज्ञान असणे अत्यावश्यक आहे. आता संगणक आले, इंटरनेट आले, त्यामुळे परिस्थिती बदलली आहे. संपादकाचे स्थान सर्वोच्च आहे व असायला पाहिजे. उत्तम संपादकाचे वर्णन करताना दा.भ. कर्णिक लिहितात, “संपादक हा, म्हटले तर, ‘बहुरूपी’ असतो. म्हटले तर, ‘सेनापती’! किंवा चित्रपटाच्या दिग्दर्शकासारखा नाहीतर सर्कशीतल्या विदूषकासारखा!! हल्लीच्या कॉर्पोरेट संस्कृतीच्या परिभाषेत सांगायचे तर सीईओ-चीफ एक्झिक्युटिव्ह ऑफिसर; आणि राजकीय क्षेत्रातील अधिकार वाटपाची तुलना करायची तर तो मुख्यमंत्र्यासारखा वा पंतप्रधानासारखा असतो.”(७) म्हणून संपादक हा त्याच्या लेखनाने ओळखला गेला पाहिजे -

चेहऱ्याने नव्हे. संपादक म्हणजे केवळ शैलीदार भाषाकार नसून छायाचित्रे, चित्रे, रंगसंगती या साऱ्यांचे भान संपादकाला असणे आवश्यक आहे.

संपादनाची विशिष्ट शैली वाचकांवर ठसा उमटवत असते. नियतकालिकाच्या मांडणीत परंपरेची नेहमी मोडतोड करून नवनिर्माण करणे आवश्यक असते. लेखनावर संस्कार करण्याचे कौशल्य संपादकाकडे असावे लागते. संपादकाला पूर्वतयारी म्हणून काही ठळक बाबी लक्षात घ्याव्या लागतात त्या प्रामुख्याने लेख गोळा करून त्याचे वर्गीकरण करावे लागते. मजकुरांवर संस्करण करून आवश्यकता वाटल्यास पुर्नलेखनही करून घ्यावे लागते. छायाचित्रे, रेखाटने, कॅलिग्राफी, मृखपृष्ठाचे स्वरूप, वेषन लेखाचा मजकूर, संपादकीय लेखन, शीर्षकात बदल, मुद्रकास सूचना इत्यादी गोष्टींची पूर्वतयारी संपादकाला करावी लागते.

सारांश :

संपादनप्रक्रिया उत्तम होण्यासाठी संपादक बहुगुणी व बहुअवधानी असायला हवा. संपादनात खूप विविधता असून दैनिक, साप्ताहिक, मासिक, त्रैमासिक, वार्षिक ग्रंथ अहवाल, स्मरणिका, हस्तलिखिते, शिलालेख, दुर्मिळ ग्रंथ, स्वरूप, संपादकाची भूमिका, गुण व पूर्वतयारी इत्यादी मुद्यांचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे. संपादन प्रक्रियेत मुद्रणप्रत तयार करणे व मुद्रितशोधन करणे या बाबींना महत्त्व आहे. संपादक आपल्या नवसर्जनातून नवी मांडणी करू शकतो. मूळ संहिता, ऐतिहासिक कागदपत्रे, विविध कोश, पाठ्यपुस्तके, इलेक्ट्रॉनिक्स प्रकाशन इ. अनेक संपादनाची क्षेत्रे आहेत. स्मरणिका/गौरविका यांच्याप्रमाणेच गृहपत्रिका (House Journal) हा संपादनाचा एक छोट्याखानी प्रकार अलीकडे लोकप्रिय होत आहे. याबरोबरच थोरामोठ्या व्यक्तींच्या जीवनातील महत्त्वाच्या प्रसंगी 'चित्रचरित्र' ग्रंथ संपादन करणे हा लेखनप्रकार अलीकडेच पुढे आला आहे.

संदर्भ :

१. गवळी अनिल : संपा. मराठी भाषा : उपयोजन आणि सर्जन (पृ.क्र. १७८), शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
२. कुलकर्णी एस. के. : पत्रकारिता मार्गदर्शक (पृ.क्र. ७०) पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे-३०.
३. लेले रा. के. : मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास (पृ.क्र. १०१), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे-३०.
४. कोर्डे पुरुषोत्तम : मराठीतील नभोवाणी पत्रकारिता इतिहास आणि स्वरूप (पृ.क्र. १५१), श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे-३०.
५. नसिराबादकर ल.रा. : व्यावहारिक मराठी (पृ.क्र. २३१), फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
६. गवळी अनिल : संपा. मराठी भाषा : उपयोजन आणि सर्जन (पृ.क्र. १८८), शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
७. कर्णिक द्वा.भ. : संपादकाचे जीवनस्वप्न (पृ.क्र. १), ग्रंथाली प्रकाशन, दादर, मुंबई-२५.

नृत्याभिनयाचे नवरस

डॉ. सविता अशोक व्हटकर

भोगावती महाविद्यालय, कुरूकली

विभाग-मराठी

प्रस्तावना : १

नृत्याभिनयामध्ये काव्यभाषेला महत्व आहे. नृत्याची भाषा ही नृत्यकलाकाराच्या आंगीक हावभावावरून समजून घ्यावयाची असते. नृत्यासोबत गायनही महत्वाचे असतेच. त्या आधी 'अभिनय' ही कला आत्मसात केल्याशिवाय नृत्याविष्कार करता येत नाही. जो कलाकार नृत्य करतो त्याला नवरसांची जाण असतेच. या जाणिवेतून तो संबंधित नृत्यकलेला न्याय देतो म्हणजेच स्वतः बरोबरच, कलेच्या व्यक्तिमत्त्वाचाही तो विकास करत असतो.

अभिनय हा शब्द संस्कृत भाषेतील 'नी' या धातूपासून बनला आहे. 'नी' धातूला 'अभि' हा उपसर्ग आणि 'अच' या प्रत्यायाने अभिनय हा शब्द होतो. 'अभि' म्हणजे 'च्याकडे' आणि 'नय' म्हणजे 'घेऊन जाणे' अभि + नय = या दोन शब्दांच्या संघीतून अभिनय हा शब्द तयार झालेला आहे. एकूणच अभिनय म्हणजे 'साहित्यकारांच्या लेखनातील मुख्य भाव प्रेक्षकांपर्यंत घेऊन जाणे. कलाकार आपल्या शारीरिक हालचालींद्वारे मानवी भावभावनांचे प्रकटीकरण करत असतो. अभिनय हा कलाकाराच्या शारीरिक आणि मानसिक परिस्थितीच्या अनुरोधाने केला जातो. एखादी भूमिका वटवत असताना नृत्यकलाकार समरसता आणि स्वाभाविकता या दोन घटकांनी संबंधीत व्यक्तिरेखा जीवंत करतो, जणूकाही तो साकारत असलेली व्यक्तिरेखा 'तीच ही का जणू' असा आभास निर्माण करत असते. दर्शकाच्या दृष्टीने तो एक जिवंत अभिनय असतो.

नृत्याभिनयासाठी आवश्यक असतो. तो 'रस' याशिवाय 'नृत्याभिनय' होणारच नाही. नृत्य हे मानवी जीवनातील चैतन्याची खूण असते. निसर्गातील विविध हालचालींचा उपयोग नृत्याविष्कारासाठी केला जातोच. त्यासाठी कल्पना, सौंदर्य व सृजनाची जोड देऊन नृत्याची निर्मिती केली जाते. नृत्य ही अभिनयाच्या माध्यमातून साकारली जाणारी सौंदर्याची भाषा आहे. या सौंदर्यासाठी नृत्याचा आनंद घ्यावयाचा झाल्यास नृत्याभिनयासाठी उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या रसांची ओळख असणे महत्वाचे असते.

रसनिर्मितीच्या संदर्भात विभाव, अनुभाव आणि संचारी भावांनी पोषित असे स्थायीभावच रस रूपात निर्माण होत असतात. एकूणच वरील सर्व घटकांचा विचार करता रस-भावांच्या मदतीने शारीरिक हालचालींतून नृत्याचे व्यक्तिमत्व उभे करणे म्हणजे नृत्याभिनय होय.

नृत्याभिनयामध्ये अभिनयाचे १) आंगिक अभिनय २) वाचिक अभिनय ३) आहार्य अभिनय ४) सात्विक अभिनय असे चार प्रकार सांगितले जातात, तर नृत्यामध्ये १) करुण २) शृंगार ३) विर ४) रौद्र ५) हास्य ६) भयानक ७) विभत्स ८) अद्भूत ९) शांत या नवरसांचा समावेश होतो. हे नवरसांचा उपयोग नृत्याभिनयात करून नृत्यकलाकार आपली भूमिका निभावत असतो. या वरील सर्व घटकांना अनुसरून प्रस्तुत निबंधात नवरसांचा उपयोग नृत्याभिनयात कशा प्रकारे केला जातो हे सांगण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

अभिनय म्हणजे काय? रस म्हणजे काय? या प्रश्नाचे उत्तर प्रस्तावनेत आलेलेच आहे. आता अभिनयाच्या चार प्रकारांची माहिती पाहू.

अभिनयाचे प्रकार			
↓	↓	↓	↓
आंगिक अभिनय	वाचिक अभिनय	आहार्य अभिनय	सात्विक अभिनय

१) **आंगिक अभिनय** - या अभिनयाचे अंग, प्रत्यंग व उपांगांच्या सहाय्याने, मुद्रा व भावमुद्रा द्वारे जो अभिनय संपन्न होतो त्याला आंगिक अभिनय असे म्हणतात. हा अभिनय संवादाच्या मदतीने करता येतो. उदा. कृष्ण यशोदेच्या

नकळत आपल्या सवंगड्यांना घेऊन दही, लोणी चोरून खातो. या प्रसंगात फक्त नृत्यकलाकारच असतो. त्यालाच श्रीकृष्ण, यशोदा, यांच्यातील संवादाला अनुसरून अभिनय करावा लागतो. तर दही, लोणी नसतानाही ते आपल्या सवंगड्या सोबत चोरून कसे खाल्ले? हे अभिनयातुन सांगावे लागते. इथे त्याचा मुकाभिनय असतो. नृत्यकलाकाराचे मुख्य माध्यम शरीर हेच असते. लोणी चोरून खावे, आपल्या सवंगड्यांना सांगणे हे सगळे अभिनयाद्वारे प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवावे लागते.

- २) **वाचिक अभिनय** - वाचिक अभिनय म्हणजे वाणीच्या मदतीने भाषाभिनय करणे यामध्ये भाषा, संवाद, काव्य यांचा समावेश होतो. नृत्यकलाकार ज्या व्यक्तिरेषेला सादर करणार असतो त्या व्यक्तिरेषेस अनुसरून संवादाची योजना करावी लागते. उदा. भजन, भारूड या नृत्याविष्कारांकडे आपल्याला पाहता येते.
- ३) **आहार्य अभिनय** - नृत्यकलाकाराची वेशभूषा आहार्य अभिनयांतर्गत येते. प्रत्यक्ष नृत्यकलाकाराची भूमिका कोणती आहे. नृत्यातून तो कोणती भूमिका साकार करणार हे आहार्य अभिनयाच्या माध्यमातून समजते. उदा. अर्धनारी नटेश्वराची भूमिका करणारा नृत्यकलाकार दोन्ही भूमिका एकाच वेळी जगतो. त्रिशूल, डमरू, रूद्राक्षाच्या माळा, डोक्यावरील अर्धचंद्र, निलकंठ, पार्वतीचा शृंगार, या गोष्टी प्रत्यक्ष नृत्यामध्ये आवश्यक आहेत. नृत्यकलाकार आपल्या अभिनयाच्या माध्यमातून या दोन्ही भूमिका प्रेक्षकांसमोर सादर करत असतो. या अनुषंगाने आणखी एक उदाहरण पाहू. गणेशाचा शिरच्छेदाचा प्रसंग शंकर, पार्वती, गणेश, हत्ती, नंदी या महत्वाच्या भूमिका एका नृत्यकलाकारच आपल्या नृत्याभिनयातून साकारत असतो. अर्थात त्यालाही आकर्षक अशी वेशभूषा करावीच लागते. या गोष्टी आहार्याभिनयांतर्गत कलाकाराला कराव्या लागतात.
- ४) **सात्विक अभिनय** - सर्व अभिनयात हा श्रेष्ठ अभिनय आहे. कारण या अभिनयानांतर्गत भाव-भावनांना महत्वाचे स्थान आहे. मानवी मन दुसऱ्याच्या परिस्थितीबरोबर एकरूप होते. त्या प्रक्रियेस 'सत्त्व' असे म्हटले जाते. हे 'सत्त्व' परिस्थितीनुसार मानवी शरीरावर परिणाम करत असते. हे एकूण आठ प्रकारे सांगितले जाते. १) स्तंभ - आश्चर्य २) प्रलय-भोवळ, मुच्छा ३) रोमांच-अंगावर काटा येणे ४) खेद-घामाचे थेंब उभे राहणे ५) वैवर्ण्य - चेहऱ्याचा रंग बदलणे, रक्तिमा येणे, चेहरा पांढरफट पडणे ६) तिव्र श्वासोच्छ्वास ७) अश्रू- आनंद, दुःख ८) वैस्यर्थ - आवाज चिरका होणे, सात्विक भावातून नृत्याभिनय साकारून तो आपल्या भूमिकेशी तादात्म्य होतो. एकूण नृत्याभिनयाच्या चार प्रकारातूनच नवरसांची निर्मिती होत असते.

नृत्य ही ललित कला आहे. या कलेतून जो आनंद प्रेक्षकांना होतो. त्या आनंदाचा 'रस' म्हणजेच आस्वाद असे म्हटले जाते. याआधी प्रस्तावनेत उल्लेख केल्याप्रमाणे विभावानुभवसंचारीभाव यातूनच ज्या रसांची निर्मिती होते. त्याचे नृत्याभिनयात नऊ रस सांगितलेले आहेत ते पुढील प्रमाणे

नवरसांचे प्रकार								
↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
शृंगार		करुण		वीर		बीभत्स		शांत
	हास्य		रौद्र		भयानक		अद्भूत	

- १) **शृंगार रस** - 'शृंग' या शब्दाचा अर्थ आहे. प्रियकर व प्रेयसी, पती-पत्नी यांच्या नात्यांतर्गत असणाऱ्या आसक्तीचा अविर्भाव आहे. अशा शृंगार रसाची निर्मिती स्थायी भावापासून झालेली आहे. भरतमुनींच्यामते माणसात ज्या काही उदात्त, पवित्र, उत्तम दर्शनीय असते त्यास शृंगार रस म्हणावे. या रसामध्ये विभावानुभावसंचारी भावाची अनुभूती असते. विभावामध्ये चंद्र, चांदण्या, गंध, मंजूळ नाद यांचा समावेश होतो. अनुभावामध्ये नेत्रकटाक्ष, चेहऱ्यावरचे हावभावांचा समावेश होतो. तर संचारीभावामध्ये आनंद, उत्साह या भावांचा समावेश होतो.

- २) **हास्य रस** - स्थायी भावातून हास्य रसाची निर्मिती होते. हास्य रस हा सकारात्मक व नकारात्मक भावातून निर्माण होतो. त्याचे सहा आकार सांगितले जातात. १) स्मित २) हसित ३) विहसित ४) अवहसित ५) अपहसित ६) अतिहासित हास्याचे आकार विकृती, वाणी विकृती, चेष्टा विकृती अशा प्रकारच्या विकृतीच्या वर्णनामुळे उत्पन्न होतो. दर्शकांना हसू फुटते हे हास्य नकारात्मक आकाराचे असतात. आनंद, यश, कौतुक यामुळे होणारे हास्य हे सकारात्मक आकाराचे असते.
- ३) **करुण रस** - शोक हा करुण रसाचा स्थायी भाव आहे. या रसाचा अविर्भाव आपत्ती, अनिष्ट यासारखे प्रसंग तर उद्दीपन दाहकाची या करुण रसाच्या क्रिया आहेत.
- ४) **रौद्र रस** - क्रोध हा रौद्र रसाचा स्थायीभाव आहे. या रसाला अनुसरून केलेल्या नृत्याभिनयात शत्रु, शत्रुचे हावभाव, अविर्भाव, उद्दिपन याचे कार्य सांगितले जाते. तर याचा रसानुभाव भुवई उंचावणे, ओठ चावणे, दातओठ खाणे, स्वकर्तृत्वाचे वर्णन, मुष्टीप्रहार याचे वर्णन येते.
- ५) **वीर रस** -

वीर रसांचे एकूण चार प्रकार आहेत			
दानवीर	↓	युद्धवीर	↓
	धर्मवीर		दयावीर

- उत्तम प्रकृतीचा द्योतक म्हणजे वीर रस होय. या रसामध्ये निश्चय, उत्साह, उग्रता, रोमांच असे व्यभिचारी भाव येतात. तर स्थिरता, त्याग, धैर्य, निपुणता हे या रसाचे अनुभाव आहेत. दानवीर म्हणून आपण कर्ण या व्यक्तिरेखेकडे पाहतो. धर्मवीर म्हणून धर्मराजाचे उदाहरण, युद्धवीर म्हणून अभिमन्यू, तर दयावीर म्हणून भगवान महावीर यांचेकडे पाहता येते. या चारही प्रकृतीच्या वीरांची भूमिका नृत्य कलाकाराला नृत्याभिनयातून साकारावे लागते.
- ६) **भयानक रस** - या रसाचा स्थायी भाव भयानक आहे. निष्क्रिय प्रवृत्तीचे लोक या रसाचे आश्रय मानले जातात. त्यांच्या भिषण चेष्टा, हातपाय कापणे, डोळे गरागरा फिरवणे, अंगावर रोमांच, चेहरा पांढरा पडणे, आवाज फाटणे हे या रसाचे अनुभाव आहेत. किळस, मोह, अपस्मार हे याचे व्यभिचारी भाव आहेत.
- ७) **बीभत्स रस** - 'जुगुप्सा' या रसाचा स्थायीभाव आहे. अपवित्र, ओंगळ, अप्रिय या गोष्टी आलंबन आहेत. दुर्गंधी, पदार्थ कुजणे या गोष्टीना उद्दिपन विभाव म्हणता येईल. थुंकाणे, चेहरा फिरवणे, डोळे व भुवया आकुंचित करणे इत्यादी गोष्टी अनुभाव आहेत. मोह, चक्कर येणे, उलटी होणेची भावना होणे, मरण मुच्छा वगैरे बीभत्स रसाचे व्यभिचारी भाव आहेत.
- ८) **अद्भूत रस** - 'विस्मय' हा अद्भूत रसाचा स्थायीभाव आहे. याचे आलंबन अलौकिक वस्तु होय. या वस्तुंच्या गुणांचे वर्णन हा त्याचा उद्दिपन विभाव होय. स्तंभ, रोमांच, संभ्रम, नेत्रविकास हे या रसाचे अनुभाव आहेत. वितर्क, भ्रांती, हर्ष, कंपन, उत्सुकता, प्रलय ह्या गोष्टी व्यभिचारी भाव आहेत.
- ९) **शांत रस** - या रसाचा 'शम' हा स्थायी भाव आहे. मोह, वैराग्य व सांसारिक दुःखामुळे आलेली निरीच्छता, जीवनाबद्दल उदासिनता, परमात्म स्वरूपाचे ज्ञान हे त्याचे आलंबन होय. परमेश्वराचे लीलास्थान, तीर्थस्नान, सत्संग हे त्याचे उद्दिपन होय. तर रोमांचीत होणे, गदगदणे इत्यादी अनुभाव, स्मृती, मती हे या रसाचे व्यभिचारी भाव आहेत.
- नृत्याभिनयातील नवरसातील नवदृष्टी प्रेक्षकांना अनुभवायास मिळाले ते पुढील प्रमाणे
- १) **करुणादृष्टी** - दुःखी मनुष्याचे डोळे मिटलेले असतात. डोळ्यात अश्रू असतात. दृष्टी स्तब्ध होते. नजर नाकासमोर स्थिर होते. या भावाला करुणा दृष्टी असे म्हणतात. हा नृत्याभिनय 'करुण' रसात केला जातो.

- २) कान्ता दृष्टी - संतुष्ट किंवा प्रसन्न चित्त असताना, खोट्या रागाचा आव आणण्याच्या अभिनयात श्रृंगारसूचक कटाक्ष दृष्टीस येतो. यालाच कान्तादृष्टी असे म्हणतात. हा नृत्याभिनय श्रृंगाररसाचे वेळी केला जातो.
- ३) वीरा दृष्टी - वीर रसांत डोळे तांबडे होणे, बुबुळे उंच जाणे, स्थिर असणे जे डोळ्यांचा मध्यभाग विकसित होणे. या क्रिया नृत्याभिनयात केल्या जातात. या दृष्टीलाच वीरा दृष्टी असे म्हणतात.
- ४) रौद्री दृष्टी - या दृष्टीत अत्यंत रागाची लक्षणे असतात. डोळ्याची बुबुळे उंच जाणे, पापण्या ताठ होणे, भुवया वाकड्या होणे, डोळे क्रूर, रूक्ष होणे, या सर्व डोळ्यांच्या हालचाली नृत्याभिनयात केल्या जातात. त्याला रौद्री दृष्टी असे म्हणतात.
- ५) हास्य दृष्टी - हासताना डोळ्यांच्या पापण्या आकुंचित होतात. त्या लहान होतात. अशा प्रकारची दृष्टी ही हास्य दृष्टी होय. याचा उपयोग नृत्याभिनयात करताना हास्य रसाचा उपयोग करावयाचा असतो.
- ६) भयानक दृष्टी - कोणतेही भयंकर किंवा भीतीदायक दृश्य दृष्टीस पडले की, डोळ्यांच्या पापण्या निश्चल राहतात. बुबुळे वरच्या बाजूला जातात. बाहुल्या चंचल होतात, या दृष्टीला 'भयानक' असे म्हणतात. नृत्याभिनयात याचा उपयोग भयानक रसात करावयाचा असतो.
- ७) बिभत्स दृष्टी -अपवित्र, ओंगळ गोष्टी पाहिल्या असता डोळ्यांच्या पापण्या व डोळ्यांचा दोन्ही कोपऱ्यातील भाग आकुंचित होतो. या आकुंचन प्रक्रियेने पापण्याचे केस एकमेकांना चिटकून राहतात. या दृष्टीला बिभत्स दृष्टी असे म्हणतात. नृत्याभिनयात 'बिभत्स' या रसाचा उपयोग केला जातो.
- ८) अद्भूत दृष्टी - कोणतीही आश्चर्यकारक गोष्ट पाहिली असता डोळ्यांच्या पापण्यांचे केस आकुंचित होतात. डोळे सौम्य पण विकसित होतात. बुबुळे उंच होतात. डोळ्यांच्या या स्थितीला 'अद्भूतदृष्टी' असे म्हणतात. नृत्याभिनयात अद्भूत या रसाचा उपयोग केला जातो.
- ९) शांतादृष्टी - शांत मनःस्थितीत नजर नाकावर स्थिर झालेली असते. डोळ्यांच्या पापण्या अर्धवट मिटलेल्या असतात. डोळ्यांच्या या स्थितीला 'शांतादृष्टी' असे नांव दिलेले आहे. या नृत्याभिनयात शांत रसाचा उपयोग केला जातो.

सारांश :

एकूणच या निबंधात नृत्याभिनयातील नवरसांची माहिती घेताना अभिनय म्हणजे काय? त्याचे प्रकार तसेच रसास्वाद घेताना नृत्याभिनयकाराच्या दृष्टी प्रसंगानुसरून कशी असते किंवा ती असावी लागते. याविषयीची माहिती रसदृष्टीमध्ये सांगितलेली आहे. नवरसांच्या निर्मितीसाठी विभावानुभाव व्यभिचारी भावांचीही उदाहरणे सांगितलेली आहेत. या उदाहरण्यांवरून नृत्याभिनयात रसांचा वापर केला जातो. या नव रसातूनच लयबद्ध व दौलदार शारिरीक गतीतून प्रकटणारी, चेहऱ्यावरील हावभावांद्वारे भावनेची उत्कटता रसिकांपर्यंत पोहोचविणाऱ्या संपन्न कलेलाच नृत्य असे म्हटले जाते. प्राचीन काळापासूनच नाहीतर आजमितीला समाज जीवनाचे प्रत्येक अंग नृत्याने त्यातून टाकलेले आहे हे आपण पाहतच आहोत. यावरूनच 'नृत्य' या कलेला मानवी जीवनात असणारे महत्व, त्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या शास्त्रानुसार अभ्यास पद्धतींना किती महत्व असते. हे फक्त रसाभिनयातून लक्षात येते.

वक्तृत्व सादरीकरण

प्रा.डॉ.आनंद वारके

मराठी विभाग ,दूधसाखर महाविद्यालय, बिद्री.ता.कागल.

माणसाने आपले जीवन मनोरंजक करण्याकरीता विविध कलांची निर्मिती केली आहे.भारतीय संस्कृतीमध्ये अशा चौसष्ट कला मानल्या जातात.वक्तृत्व ही त्यातीलच एक कला आहे. कोणत्याही कलेची वैशिष्ट्ये आत्मसात केली की ती कला अवगत होत असते. तशीच 'वक्तृत्व' या कलेची वैशिष्ट्येसमजून घेतल्यास वक्तृत्वाचे सादरीकरण प्रभावी होते.'वक्तृत्व' म्हणजे भाषण."वक्तृत्व म्हणजे वक्त्याने प्रतिपाद्य विषयाचा अभ्यास , मनन व चिंतनाच्या सहाय्याने योग्य हावभावासह केलेले प्रकटीकरण.१" अशी 'वक्तृत्व' या शब्दाची व्याख्या प्रा.संजय थोरात यांनी केली आहे.या कला प्रकारात एखाद्या विषयावर आपले विचार व्यक्त करावे लागतात.

प्रथमतः भाषणाचे प्रकार लक्षात घ्यावे लागतील.स्पर्धेचे भाषण, प्रास्ताविक भाषण ओळख किंवा परिचय करून देण्याचे भाषण, स्वागत भाषण , एखाद्या विषयावरील भाषण , अध्यक्षीय भाषण , आभाराचे भाषण हे काही भाषणाचे प्रकार आहेत.सर्व प्रकारच्या भाषणांचे सादरीकरण करण्यासाठी उपयोगी पडतील अशा काही भाषणांच्या वैशिष्ट्यांचा विचार येथे करता येईल.

१. प्रमुख वैशिष्ट्ये:

प्रभावी वक्तृत्व सादरीकरणासाठी वक्तृत्वाचा प्रारंभ,वक्तृत्वाचा मध्य व वक्तृत्वाचा समारोप हीप्रमुख वैशिष्ट्ये महत्वाची आहेत.

१.वक्तृत्वाचा प्रारंभ:

आपल्या वक्तृत्वाचा प्रारंभ आकर्षक पाहिजे.श्रोत्यांचे लक्ष वेधून घेणारा पाहिजे असा प्रारंभ होण्यासाठी काही बाबींचा वापर करता येतो.वक्तृत्वाच्या सुरुवातीला छोटीशी बोधकथा, छोटीशी घटना,एखाद्या संस्कृत सुभाषिताचा अर्थ सांगत किंवा छोटासा प्रसंग सांगून श्रोत्यांचे लक्ष आपल्या विषयाकडे वळविता येते.विषयाची मिस्किलपणे किंवा विनोदी अंगाने केलेली सुरुवात अधिक आकर्षक ठरते.आचार्य अत्रे आपल्या भाषणाची सुरुवात मिस्किलपणे करीत असत. एकदा का श्रोते खळखळून हसले की ते वक्त्याच्या बोलण्याकडे लक्ष देतात.न.चिं.केळकराच्या भाषणाचा आरंभही लक्षवेधी असे.स्वातंत्र्यवीर वि.दा.सावरकरही श्रोत्यांचे लक्ष वेधून घेऊन विषयाला सुरुवात करीत असत

प्रारंभी श्रोत्यांचा अनुनय महत्वाचा असतो संत ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरीमध्ये जागोजागी श्रोत्यांना महान मानले आहे.आपण अंधारात लुकलुकणारा काजवा असून श्रोता आकाशात तेजाने तळपणारा सूर्य आहे असे संत ज्ञानेश्वर म्हणता.श्रोत्यांमुळेच वक्तृत्वाचे मळे फुलतात असेही ज्ञानेश्वरांनी म्हटले.संत रामदासांनीही श्रोत्यांना परमेश्वरमानले आहे.म्हटलेच आहे 'वक्ता वक्ता तोचि नोहे श्रोतेवीण'.स्वामी विवेकानंद यांनी अमेरिकेतील शिकागो येथील धर्म परिषदेत भाषणाच्या सुरुवातीला"माझ्या बंधू आणि भगिनींनो "असे शब्द वापरून श्रोत्यांचा अनुनय केला आहे.'वक्तृत्व' हा श्रोत्यांशी साधलेला संवाद असतो .

२.वक्तृत्वाचा मध्य:

वक्तृत्वाच्या मध्यामध्ये विषयाचा विकास होत असतो.फुल अलगद उमलते तसा हळुवार विषयाचा विकास होणे अपेक्षित असते.यासाठी आपण विचार व्यक्त करणार आहोत त्या विषयाचे मुद्दे अपेक्षित असतात.हे मुद्दे क्रमाने सांगणे गरजेचे असते.मुद्यांची साखळी हवी असते.प्रत्येक मुद्दा पटवून देण्यासाठी एखादे उदाहरण द्यावे

३.वक्तृत्वाचा समारोप:

वक्तृत्वाचा प्रारंभ जसा महत्वाचा तसा समारोपही महत्वाचा असतो.वक्तृत्वाचा शेवट दीर्घ काळ लक्षात राहाणारा असावा. एखादे उदाहरण सांगून वक्तृत्वाचा शेवट कसा येतो.उदा.'वक्तृत्व' या विषयाचा शेवट करताना संत रामदासांच्या वचनाचा उपयोग करता येईल . संत रामदास वक्तृत्वाबद्दल म्हणतात,

"बोलोनी वक्ता व्हावे।ना तरी झाकोनी असावे।

वावगे बोलोनी नासावे।हे बरे नव्हे ॥ "

समारोपात श्रोते व संयोजकांचे आभार मानायलाविसरू नये.

२.इतर वैशिष्ट्ये:

प्रभावी वक्तृत्व सादरीकरणासाठी सभाधीटपणा,हावभाव,व्यासंग,शब्द संपत्ती ,भाषा,आवाज, सवय,विनोदाची पेरणी , वेळेचे भान ,प्रसंगावधान,संयोजक,प्रतिसाद ,वक्त्यांची परंपरा,श्रोता वर्ग आणि सराव इत्यादी वैशिष्ट्ये महत्वाची आहेत.

१.सभाधीटपणा : यशस्वी वक्तृत्वासाठी सभाधीटपणा हवाअसतो. तो प्रयत्नाने साध्य करता येता. चार चौघात बोलणारा व्यासपीठावर बोलू शकत नाही. श्रोत्यांसमोर बोलायचं म्हटलं की हृदयाची धडधड वाढते अंगाला घाम फुटतो. अंगाचा थरकाप

उडतो. पाय लटपटतात.कंठ फुटत नाही . लहानपणापासून व्यासपीठावर बोलण्याची सवय असेल तर सभेत धीटपणे विचार मांडता येतात. एकदा बाल शामने पंक्तीमध्ये श्लोक म्हटला नाही.त्याच्या मित्रांनी हे शामच्या वडिलांच्या लक्षात आणून दिले वडिलांनी शामची वेळेत कान उघडणी केली म्हणून साने गुरुजींनी मोठेपणी मोठमोठया सभा जिंकल्या.

२.हावभाव : वक्तृत्वाला अभिनयाची जोड हवी असते. अभिनयामुळे अर्थव्यक्ती अधिक चांगल्या पद्धतीने होत असते अभिनयामध्ये वाचिक अभिनय आणि कायिक अभिनय असे दोन प्रकार आहेत. वाचिक अभिनय म्हणजे मुखावाटे बोलण्यासाठी केलेला अभिनय. बोलण्यातील चढ उतार , आरोह अवरोह म्हणजे वाचिक अभिनय होय. बोलण्यातील चढ उताराचा एक संमोहनात्मक परिणाम श्रोत्यांवर होत असतो इतके वाक्चातुर्य वक्त्याकडे असायला हवे. शरीर अवयवांद्वारे अभिव्यक्ती करणे म्हणजे कायिक अभिनय होय. हातवारे तसेच चेहऱ्यावरील भाव यांचा समावेश कायिक अभिनयामध्ये होतो. मात्र बोलताना अभिनयाचा अतिरेक टाळला पाहिजे .मला भोपळे नावाचे गृहस्थ भेटले .हे विधान उच्चारताना भोपळ्याचा आकार काढून दाखवण्याची गरज नाही. मी साष्टांग नमस्कार केला.हे विधान उच्चारताना छातीवर दोन हात जोडले जातात. पण दोन्ही हात डोक्यावर जोडले की या अभिनयाचा अर्थ वेगळा होतो.

३ .व्यासंग: चांगल्या वक्तृत्वासाठी मोठया व्यासंगाची आवश्यकता असते. चांगली पुस्तके, वृत्तपत्रे , नियतकालिके ,दूरदर्शन व आकाशवाणी या माध्यमांच्या आधारे व्यासंग वाढविता येतो.वाचन करताना टिपणे काढणे आवश्यक असते.टिपणांनी अनेकांना मोठा वक्ता बनविले आहे. भाषणात पौराणिक , ऐतिहासिक किंवा आधुनिक संदर्भ देण्यासाठी व्यासंग महत्वाचा ठरतो शेवटी वक्तृत्वामध्ये विषयावरील आपले विचार सांगून करून स्वतःला व्यक्त व्हायचे असते स्वतःला असे मुक्तपणे व्यक्त होण्यासाठी व्यासंग महत्वाचा असतो.व्यासंगासाठी वाचन हवे असते. या संदर्भात प्रा.संजय थोरात म्हणतात,

"चांगला वक्ता बनण्यासाठी आपण आपले वाचन चौफेर व चतुरस्त्र ठेवले पाहिजे . विशेषत : आपल्याला ज्या विषयावर प्रामुख्यांनी भाषणे द्यावयाची आहेत त्या विषयावरील आपले वाचन हे चौफेर असणे महत्वाचे आहे .२"

४ . शब्द संपत्ती : वक्त्याकडे मोठी शब्द संपत्ती पाहिजे. शब्दाला प्रतिशब्द वापरता आला पाहिजे . प्राचार्य शिवाजीराव भोसले आपल्या भाषणांमध्ये संत ,महंत, विचारवंत, प्रतिभावंत असे पर्यायी शब्द वापरत असत. त्यामुळे शब्दांना नादमाधुर्य निर्माण होते.अशा शब्दांचे श्रवण श्रोत्यांना आवडते.

५ .भाषा : प्रभावी वक्तृत्वासाठी भाषा अतिशय महत्वाची असते. वक्तृत्वाची भाषा प्रासादिक ,अत्यंत पारदर्शी ,स्पष्ट ,साधी आणि घरगुती स्वरूपाची असावी लागते. पाणी शांत झाल्यानंतर पाण्याच्या टाकीमध्ये जसा तळ दिसतो तसे भाषणातील विचार स्पष्ट दिसायला हवेत. यासाठी प्रासादिक भाषा आत्मसात करणे गरजेचे असते. संत तुकारामांच्या अभंगाची भाषा तसेच लक्ष्मीबाई टिळक यांच्या 'स्मृतिचित्रे' हे आत्मचरित्राची भाषा सुबोध व प्रासादिकआहे.प्राचार्य शिवाजीराव भोसले साध्या व सोप्या भाषेत विवेचन करीत असत.

६.आवाज : वक्त्याचा आवाज मधुर , लाघवी , मधाळ व स्पष्ट हवा. स्पष्ट शब्दोच्चार ,शब्द उच्चारणाची गती , शब्दांची फेक यामुळे वक्तृत्व शैली तयार होते वक्त्याच्या जबड्याची ठेवण, उच्चारेंद्रिये महत्वाची असतात.त्यांची निगा राखणे महत्वाचे असते.थंडी वा-यामुळे सर्दी ,पडसे ,खोकला व फुफ्फुसाला संसर्ग होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते.अपघाताने नाक ,ओठ व दाताला इजा होणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे.भसाडा आवाज वक्तृत्वाला चालत नाही.त्यासाठी आवाज कमवावा लागतो.प्र.के.अत्रे यांनी नदीकाठी जाऊन जोराने ओरडून, जबड्यात गोठ्याठेवून आवाज कमविलेला होता.प्राचार्य शिवाजीराव भोसले यांचा आवाज खर्ज पट्टीत असे.तो मृदू आणि लाघवी होतातर प्राचार्य राम शेवाळकर यांचा आवाज स्पष्ट व खडा होता.

७.सवय : बोलताना एकच शब्द वारंवार उच्चारण्याची सवय असू नये.लक्षात ठेवा, लक्षात असू द्या. इकडे लक्ष द्या किंवा या ठिकाणी असे शब्द वारंवार उच्चारू नयेत. एकाच पायावर उभा राहाणे ,शून्यात पाहून बोलणे ,ध्वनीक्षेपकाला धरून बोलणे , ध्वनीक्षेपकावर फुंकर मारणे , टेबलाला धरून बोलणे ,टेबलावरील वस्तू हातात घेऊन बोलणे इत्यादी सवयी असू नयेत श्रोत्यांवर नजर फिरवित बोलत राहावे. कुठेतरी शून्यात पाहून विचार व्यक्त करू नयेत. पाठांतर आठवत बोलू नये.

८ .विनोदाची पेरणी : भाषणांमध्ये विनोदाची पेरणी पाहिजे.विनोदामुळे श्रोते हसतात. हसल्यामुळे ते शरीराने आणि मनाने मोकळे होतात .ताण नाहीसा होतो . ते पुन्हा भाषण ऐकण्यास उत्सुक होतात . पुन्हा भाषण ऐकण्यासाठी ताजेतवाने होतात. माणसाचे मन भरकटणारे आहे. ते तीन सेकंदापेक्षा जास्त काळ एका गोष्टीवर केंद्रित होऊ शकत नाही. अशा भरकटणा-या मनाला आपले विचार ऐकायला भाग पाडण्यासाठी विनोद महत्वाचा असतो. श्रोत्यांना विनोद आवडतो.'टवाळा आवडे विनोद' असे संत रामदासांनी म्हटलेच आहे .प्रभावी वक्तृत्वासाठी आपले विचार मिश्रिकल विनोदी पद्धतीने व्यक्त करणे आवश्यक असते .

९.वेळेचे भान : वक्त्याला दिलेल्या वेळेचे भान हवे.श्रोत्यांच्या श्रवण मर्यादेचा विचार न करता बोलत सुटणारा खरा वक्ता नसतो.स्पर्धेचे भाषण असो अथवा प्रास्ताविक असो ते वेळेत संपविणे आवश्यक असते.एक जण परदेशात निघाला होता.तो म्हणाला, "तेथे गाणारे पक्षी आहेत.आणू काय ? "तर ऐकणारा म्हणाला , "गाताना ज्यांना कोठे थांबावे हे कळते असे पक्षी

आणा."येथे गाणारा पक्षी ही प्रतिमा वक्त्यासाठी आहे . त्यावरून वेळेला वक्तृत्व सादरीकरणामध्ये असणारे महत्त्व लक्षात येईल. पाच मिनिटांचे भजन, पाच मिनिटांचे नमन ,पाच मिनिटांची गौळण, आठ ते दहा मिनिटांचे स्पर्धेचे भाषण ,एक तासाचे प्रवचन, एक तासाचे व्याख्यान ,दोन तासांचे कीर्तन असते.ही कालमर्यादा लक्षात घेतली नाही तर आपले भाषण जागरण होईल.

१०. प्रसंगावधान : यालाच हजरजबाबीपणा म्हणतात.वेळप्रसंगी मुद्द्यांमध्ये काटछाट करता आली पाहिजे काही कारणाने बोलण्यामध्ये खंड पडला तर प्रसंगावधानाने तो जोडता आला पाहिजे

११.संयोजक : वक्तृत्वाच्या सादरीकरणात संयोजकही महत्त्वाचे असतातत्यांनी भाषणासाठी योग्य ठिकाण निवडणे आवश्यक असते.वक्त्याला उभे राहाण्यासाठी थोडीशी उंच जागा असावी लागते. भाषणाचे मुद्दे ठेवण्यासाठी टेबल आवश्यक असते. पिण्याच्या पाण्याची सोय हवी असते. पावसाळ्यात पत्र्याच्या छताखाली भाषण आयोजित करू नये . संध्याकाळी भाषण असेल तर पुरेशा प्रकाशाची सुविधा करावी लागते वक्त्याला टेबलवर ठेवलेल्या टिपणातील मुद्दे दिसतील अशी प्रकाश व्यवस्था करावी. डास वक्त्याच्या डोक्यावर फिरू नयेत अशी प्रकाश व्यवस्था हवी.

१२.प्रतिसाद : भाषण सुरु झाल्यावर थोड्या वेळेत श्रोत्यांच्या प्रतिसादाचा अंदाज घ्यावा. आपले बोलणे ऐकण्यासाठी श्रोते कंटाळले आहेत का हे लक्षात घ्यावे. कंटाळा श्रोत्यांच्या चेहऱ्यावर , आळस देण्यावर ,कुजबूज करण्यावर व उठून जाण्यावरून दिसत असतो. यावेळी आपले भाषण आटोपते घेण्यासाठी चिड्डी येण्याअगोदर भाषण आटोपते घ्यावे.भाषण आवडले की श्रोते टाळ्या वाजवतात.भाषण नाही आवडले तरी टाळ्या वाजवितात. दोन्ही टाळ्यांचा अर्थ वक्त्याला समजला पाहिजे.

१३.वक्तांची परंपरा : भारतीय संस्कृतीमध्ये वक्त्यांची मोठी परंपरा आहे . चांगल्या वक्तृत्वाच्या सादरीकरणासाठी प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंतची हीपरंपरा लक्षात घ्यावी लागेल.या परंपरेत श्रीकृष्ण ,संत ज्ञानदेव , आचार्य विनोबा भावे ,आचार्य प्र.के.अत्रे,साने गुरुजी , यशवंतराव चव्हाण ,प्राचार्य शिवाजीराव भोसले ,प्राचार्य राम शेवाळकर , हरी नरके ,नितीन बानुगडे पाटील आणि इंद्रजीत देशमुख यांचा उल्लेख करतयेईल.त्यांची प्रत्यक्ष,लिखित स्वरूपातील अथवा ध्वनीमुद्रित भाषणे ऐकावी लागतील.

१४.श्रोतावर्ग: वक्त्याने श्रोत्यांचा वर्ग लक्षात घेणे आवश्यक आहे.बाल श्रोतावर्ग , माध्यामिक शाळेतील मुले , महाविद्यालयीन विद्यार्थी ,सुशिक्षित वर्ग ,महिला वर्ग व संमिश्र वर्ग असा श्रोतवर्ग समजून घेऊन विषयाची निवड करावी.या वर्गासमोर विषय निवड चुकली तर अन्योक्ती अंलकारात म्हटल्याप्रमाणे बहिऱ्या माणसांसमोर कोकिळा जरी गायली तरी तिच्या रंगावरून तिला ते लोक कावळा म्हणतील.अशी वक्त्याची स्थिती होऊ नये.

१५.सराव: शेवटी कोणतीही कला आत्मसात होण्यासाठी सराव हवा.प्रारंभी पाठांतर आठवावे.हळूहळू स्वाभाविकपणे बोलावे.वक्तृत्व ही काय दोन तासाच्या अथवा दोन दिवसाच्या सरावाने येणारी कला नव्हे.नवीन विषय नवीन सराव असे सूत्र येथे असते.मुरब्बी वक्ता हा सराव मनातल्या मनात करीत असतो.

अशा प्रकारची विविध वैशिष्ट्येवापरल्यास आपले वक्तृत्व प्रभावी होईल. 'वक्ता दशसहस्रेशू ' असे म्हटलेच आहे.आपणाला जर चांगले वक्तृत्व सादर करून दहा हजारात एक वक्ता व्हायचे असेल तर ही वैशिष्ट्ये आत्मसात करावीच लागतील.

संदर्भ:

१. थोरात संजय ,स्नेहांकित प्रकाशन ,इस्लामपूर , प्रथम आवृत्ती ,२००६ पृ.७१.

२ . कुलकर्णी राम, प्रभावी भाषणे कशी कराल ? , सानिका प्रकाशन ,नाशिक, व्दितीय आवृत्ती ,१९९७ - पृ.४१.

पत्रलेखन : परंपरा आणि विशेष

विजयालक्ष्मी देवगोजी

आजच्या आंतरजाल, फेसबुक, व्हॉट्सअपच्या त्सुनामी लाटेत खाकी कपडे घालून सायकलवरून येत “ डाकिया डाक लाया” म्हणणारा डाकिया लुप्त होतोय, “फूल तुम्हे भेजा है खत में फूल नहीं मेरा दिल है” म्हणणारी विरहिणी नाहीशी झालेय. “ये मेरा प्रेमपत्र पढकर, तूम नाराज न होणा” अशी आर्जव करणारा प्रियकर अस्त पावतोय तर “चिठ्ठी आयी है, चिठ्ठी आयी है” म्हणत मायदेशाच्या आठवणीने गदगदणारा युवकवर्गहि लोप पावत आहे सांगायचे एवढेच कि ‘पत्र’ नामक एक अथांग सागर आंतरजालरूपी अगस्तीने गिळंकृत करून टाकला आहे.

पत्र म्हणजे माणसामाणसातील संदेशाची देवाणघेवाण करणारे जिवंत साधन, कारण निर्जीव शब्दात पत्र लिहिणारा जीव ओतून पत्र लिहित असतो. आदिम काळापासून हि देवाणघेवाण चालत आली आहे त्याकाळी हातांच्या हालचाली, चेहेऱ्यावरील हावभाव हेच साधन होते. कालांतराने लिपीचा शोध लागला, भाषा तयार झाली आणि लिखित स्वरूपातील संदेश जाऊ लागले. भाषा तयार होण्याआधी चित्र लिपी होती हे सिंधू संस्कृतीतील मिळालेल्या मुद्रा व त्याखालील चित्रलिपी या संदेशवहन असव्यक्त असा कयास बांधला गेला. भाषा अस्तित्वात येईपर्यंत शिलाप्रस्तारावर, मंदिरावर, लेण्यामध्ये कोरलेले लेख हे संदेशवहनच होते.

पुढे कागदाचा शोध लागला व भाषा कागदावर लिहून पत्रव्यवहार सुरू झाले प्रामुख्याने पत्रव्यवहाराचे दोन प्रकार पडतात.

१. अनौपचारिक म्हणजेच घरगुती पत्रव्यवहार

२. औपचारिक पत्रव्यवहार म्हणजेच व्यावहारिक पत्रव्यवहार

सुरुवातीस अनौपचारिक पत्राचे स्वरूप पाहू

यात आपले जवळचे, दूरचे नातेवाईक मित्रमैत्रिणी यांना लिहीलेली पत्रे येतात. सुरुवातीस मायना येतोवडीलधारी व्यक्ती असेल तर, तीर्थस्वरूप, तीर्थस्वरूप, राजमान्य, राजेश्री, सौभाग्यचुडेमंडीत व विधवा स्त्री असल्यास गंगमलनिर्मल, गंगाभागीरथी, इ. रूपे वापरली जात. पत्राच्या शेवटी आपला, आपलाच, तुझा, तुझाच, तुझी, तुझीच, आज्ञाधारक, लाडका, लाडकी, इ. शब्दांचा वापर होई. हि घरगुती पत्रे अभिनंदन सांत्वन, आभार, गौरव, इत्यादी स्वरूपाची असत.

औपचारिक पत्रे हि व्यवहारिक स्वरूपाची पत्रे होत. माहिती, चौकशी, तक्रार, विनंती इ. साठी अशा पत्रव्यवहार करावा लागतो, यात सुरुवातीस महोदय, महाशय, महोदया, इंग्रजांच्या काळातील सर, मॅडम या शब्दांनी सुरुवात होते व शेवट आपला विश्वासू आज्ञाधारक या शब्दांनी होतो.

औपचारिक पत्रात वयानुसार, नमस्कार, स. नमस्कार, साष्टांग नमस्कार, दंडवत, आशीर्वाद, इ. शब्द वापरले जातात. पत्र लिहून पूर्ण होऊन सही केल्यावर परत एखादा मजकूर आठवल्यास तो खाली “ ताजा कलम” असे लिहून त्यापुढे लिहीला जातो.

पत्रे म्हणजे जिवंत भावनांचा झुळझुळता अखंड एक झराच होय आणि या पत्रांचे संदर्भ पार पौराणिक काळापासून आढळतात आणि पहिले प्रेमपत्र हे रुक्मिणीने श्रीकृष्णास लिहिले होते असे समजले जाते. प्रेमभावना व्यक्त करण्यास पत्र हे एक सुंदर मध्यम बनलेले होते. लिपीचा शोध लागण्याआधी प्रेमसंदेशाची देवाणघेवाण करण्यास पक्षांचा उपयोग केला जाई. उदा. नलदमयंतीच्या प्रेमाचा संदेश देणारा डाकिया म्हणजे ‘हंस’, यक्षाचा निरोप घेऊन जाणारा आकाशातील “ढग” हा ‘मेघदूत काव्यातील डाकियाच. २२ जून १९६० साली कवी कालिदासाच्या स्मरणार्थ भारतीय टपाल खात्याने दोन तिकिटांचा संच वितरीत केला. १) मेघदूत काव्यधर, २) शाकुंतल काव्यावर

शाकुंतल काव्यावर काढलेल्या तिकिटावर शाकुंतला दुष्यंतराजाला पत्र लिहित आहे असे दाखविले आहे आणि त्याकाळी दूर लांब कुठेतरी देशसेवा बजावत असलेला सैनिक गावाकडे त्याच्या विरहात तळमळणाऱ्या पत्नीला लिहिलेल्या पत्राच्या पाकिटावर हेच तिकीट चिकटवीत असत.

जनमाणसात पत्राची किती मोहिनी पडली आहे त्याचे प्रत्यंतर पुढिल लोकगीतावरून आढळून येते

“जायाचं, जायाचं, लंकेवरी जायाचं

मारुतीला पत्र दिल लंकेवरी जायाचं”

पौराणिक काळानंतर आता इतिहासाकडे वळू भारतात मुसलमानी अमलात कागदाची उपलब्धता वाढल्याने राजकीय स्वरूपाचा पत्रव्यवहार मोठ्या प्रमाणात होत होता. बडोद्याच्या गायकवाड ओरीएंटल ग्रंथमालेत प्रसिद्ध झालेल्या (१९२५) “लेखपद्धती” यात मात्र मुसलमानपूर्व काळातील पत्रलेखनासंबंधी विवेचन आले आहे

१९१० साली वी. का. राजवाडे यांनी भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या अहवालात 'लेखनप्रशस्ती' नावाचे एक प्रकरण ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध केले. त्यात मुसलमानी व मराठी अमलात प्रचलित असलेल्या ७८ प्रकारच्या पत्रांची सूची विवरणासह दिली आहे. प्रत्यक्षात अधिकच आढळतात. उदा. फर्मान, निशाण, मनशूर, महजरनामा, कबालेपत्र, बेहडा, शुद्धिपत्र, दोषपात्र, देहझाडा, इ.

त्याकाळी राजकीय पत्र शत्रूच्या हाती सापडू नये म्हणून कुणी कुणाला पाठवले ते लिहीत नसत लिफाफ्यावर ज्याला पाठवायचे त्याचे नाव असे व लिफाफ्याच्या पट्टीवर अधिकाराप्रमाणे विनंती, अर्ज, आज्ञा, इ. शब्द लिहून सूचित केले जाई

पूज्य किंवा महत्वाच्या व्यक्तीचा निर्देश करावयाचा झाल्यास तो पत्रात न करता तेथे मोकळी जागा सोडीत व त्याचे नाव पत्राच्या आरंभीच्या कोऱ्या जागेत लिहित.

ब्राम्हणाला इतरेजनांनी पत्र लिहिताना 'निरपवाद दंडवत' हा शब्द लिहावयाचा असे.

विशेषनामाचे संक्षेप केले जाई उदा. 'पा' म्हणजे परगणे, परवानगी, पाखाडी, 'सो' म्हणजे राव किंवा आदरार्थी, विद्यार्थी असल्यास पोष्य शब्द वापरला जाई.

इतिहासाचे विश्वसनिय साधन म्हणून पत्रवाडमयाचे महत्व अधिक आहे. ५० हजाराहून अधिक पत्रे संशोधकांनी वाचकांना उपलब्ध करून दिलेली आहेत.

उंटावरून किंवा घोड्यावरून सांडणीस्वार अथवा घोडेस्वार खलिता घेऊन जायचे व पोहचवायचे 'खत' या शब्दावरून खलिता हा शब्द आला असावा असे वाटते.

मराठेशाहीत मराठ्यांच्या स्त्रियांचा पत्रलेखनातील सहभाग इतर स्त्रियांच्या तुलनेत अधिक आढळतो. माता जिजाऊ, महाराणी येसुबाई, ताराराणी, शाहूंच्या राण्या, पेशव्यांच्या स्त्रिया यांचा पत्रव्यवहार अधिक आहे. मराठेशाहीतील या स्त्रिया प्रत्यक्ष राजकारणात भाग घेत नसत पण पडद्याआडून सूत्रे हलवीत समकालीन राजकारणात भाग घेऊन आपली मते मांडत. या पत्रातून त्या स्त्रियांचे मुत्सद्देगिरी असहायता, स्वाभिमान, धर्मपरायणता इ. स्वभावाचे विविध पैलू दिसून येतात.

जिजाबाईचे एखादेच पत्र मिळते ते २ जानेवारी १६५० रोजी लिहिलेले हुकुमवजा पत्र तेही रयतेच्या तक्रारीचा निवाडा करण्यासाठी लिहिलेले.

पेशवेकाळातील आनंदीबाईंनी 'ध' चा 'मा' करून केलेला पत्रातील फेरफार तर प्रत्येक मराठी माणूस कधीच विसरू शकणार नाही.

इतिहास काळानंतर आधुनिक काळातील पत्रव्यवहार पहायचा झाल्यास मराठी साहित्यात अनेकविध पत्रांचे नमुने पहावयास मिळतात. त्यातील काही महत्वाच्याच पत्रांचे अवलोकन करू.

१) शतपत्रे, २) इंदिरा पत्र, ३) सुंदरपत्रे, ४) शारदेचीपत्रे, ५) गाडगेबाबांची मंतरलेली पत्र, ६) मुंगीचे महाभारत, ७) प्रिय जी. ए., ८) कुसुमानिल

१) शतपत्रे :- गोपाळ हरी देशमुख अर्थात लेकहीतवादी यांनी प्रभाकर मासिकात लिहिलेले शंभर निबंध म्हणजेच शतपत्रे ज्यात त्यांनी अनेकविध विषयावर चांगलेच भाष्य केले आहे.

२) इंदिरा पत्र :- १९२६ च्या सुमारास उन्हाळ्यात इंदिरा गांधीहिमालयात मसुरी येथे होत्या व नेहरू पायथ्याशी सपाटी प्रदेशात, त्यावेळी १० वर्षांच्या मुलीला लिहीलेली वैयक्तिक पत्रे म्हणजेच 'इंदिरा पत्रे' होत. नेहरूंच्या मित्रांना ती आवडल्याने ही पत्रे वाचकांसमोर आली. या पत्रातून भारतीय संस्कृती व जगातील अन्य संस्कृती यांची माहिती मिळते.

३) सुंदरपत्रे :- आपली पुतणी सुधा हिला निमित्त करून साने गुरुजींनी लिहिलेली ही पत्रे मुलांसाठी अक्षय मेवाच ठरणारी आहेत. यात निसर्ग, संस्कृती, मानव यांचे मनोज्ञ दर्शन घडते. या पुस्तकाची तुलना दत्तो वामन पोतदारांनी 'श्यामची आई' या पुस्तकाबरोबर केली आहे.

४) शारदेची पत्रे :- समाजसुधारक. धो. कर्वे यांनी १५ जुलै १९२७ रोजी 'समाजस्वास्थ्य' नावाचे मासिक सुरू केले व या मासिकातून त्यांनी 'शारदेची पत्रे' या टोपणनावखाली विविध विषयावर लिखाण करून वाचकांशी संवाद साधला. ते विषय म्हणजे स्त्री शिक्षण, संततीनियमन, घटस्फोट, अंधश्रद्धा, बुरसटलेल्या रूढी, आहारशाळा, लैंगिक शिक्षणाचे महत्व, फ्रेंच भाषेतील अनुवाद इ. होत.

५) गाडगेबाबांची मंतरलेली पत्र :- १९२६ ते १९५६ या तीस वर्षांतील ही पत्रे म्हणजे निरक्षर गाडगेबाबांचा जीवनक्रम आहे. या पत्र संग्रहात त्यांचा पूर्ण जीवनक्रम ओवलेला आहे. एकाचवेळी ते ५-६ अनुयाय्यांना वेगवेगळ्या मजकूर सांगून विविध संस्थाचालकांशी संवाद साधायचे डॉ. उषा वेरुळकर यांनी या पत्रावर पी.एच.डी. केली असून त्यांनी या पत्रांचे विषयनिहाय वर्गीकरण केले आहे.

६) मुंगीचे महाभारत :- 'letters to a young scientist' या माधुरी शानभाग यांनी केलेल्या अनुवादाचे पुस्तक म्हणजेच 'मुंगीचे महाभारत' या पत्रामध्ये जगातील एक नामवंत कीटक शास्त्रज्ञ त्याची विज्ञान क्षेत्रातील कामगिरी कशी घडली हे सांगता सांगता त्याच्या संशोधनाचा मुळ विषय असलेल्या मुंगीचे महाभारत उलगडून दाखवतो

७) प्रिय जी. ए. :- यात सुनीताबाई देशपांडे व जी. ए. कुलकर्णी या दिग्गज साहित्यिकांचा पत्रव्यवहार आहे. जी. ए. च्या जीवनचिंतनाची श्रीमंती आपल्यासमोर खुली होते व देस मनस्वी व्यक्तीचे उलगडणारे अनोखे भावबंध दृष्टीस पडतात.

८) कुसुमानिल :- प्रेमभावना किती हळुवारपणे आणि नितळशैलीत व्यक्त करता येतात, त्याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे कवी अनिल व कुसुमावतीदेशपांडे या उभयता पतीपत्नीमधील असलेला पत्रांचा हा संग्रह आहे त्याचे पहिले पत्र २ जुलै १९२२ रोजी लिहिलेले होते.

प्रथम इंग्रजांनी सुरू केलेली टपाल सेवा म्हणजे त्याकाळी एक माणूस पळत पळत जावून दुसरीकडे पत्र देऊन येत असे त्याला Mail runner म्हणत. त्यात सुधारणा होत होत भारतीय टपाल खात्याचे प्रचंड प्रमाणात जाळे तयार झाले. ज्याचा आपण सर्वजण लाभ घेतो आहोत. परंतु आजच्या या आंतरजालाच्या जमान्यात पत्रलेखनाचे महत्त्व व गरज जराही उरली नाही प्रत्येक माणूस e-mail, whatsapp, face book यावरच व्यक्त होतोय. twit करील, blog लिहील पण मुळची मानवीभावना व्यक्त करेलच आणि यावरही मग गाजेल ती फेसबुकवरील "बटवा" नावाची " न गाजलेली पत्रे " नावाची मृणाल वझे यांची पत्रमालिका.

काळाच्या उदरात हे पत्रलेखन व पत्रे हळूहळू गडप होत आहे पोस्टमनची वाट पाहण्यातील उत्कंठा, हुरहूर, बैचेनी, नाराजी, पत्र मिळताच होणारा आनंद या साऱ्या मानवी भावना, पत्रे लिहिताना उचंबळणाऱ्या भावनांचा सागर कुठंतरी काळ खातो आहे. आणि पोष्टमन आता आणतो आहे फक्त एल्. आय. सी. च्या सूचना, फोनबिले, लाईटबिले, नोटीसा, इतकेच. जरी आंतरजालाच्या माध्यमातून तरुणाई स्वतःला e-mail पाठवून व्यक्त होते तरी ते मला कृत्रीम वाटते. भावनेचा सळसळता आवेग कुठेच दिसत नाही. या भावना आता मादाम तुस्सीच्या मेणाच्या पुतळ्यांच्या दलनात विराजमान झालेल्या आहेत. हुबेहूब वाटणाऱ्या पण खऱ्या नव्हेत, असो कालय तस्मै नमः

संदर्भ:-

1. श्री शिवशाहीचा लेखनालंकार पुणे १९३३ संपा :- आ. बा. चांदोरकर
2. भारत इतिहास संशोधक मंडळ अहवाल १९१२ पुणे संपा- मेहेंदळे, खेडेराव चिंतामण.
3. इंदिरा पत्रे :- अनुवादक :- व्ही. एल. बोडस, कॉन्हीनेन्टल प्रकाशन.
4. गाडगेबाबांची मंतरलेली पत्रे :- लेखक :- डॉ. श्रीकांत तिडके.
5. लोकसत्ता ७/३/२०१४ महिला विशेष विभाग.
6. 'रेघ' जर्नल ११/६/२०१४.
7. 'बटवा' प्रकाशन book hangama srujan dreams pvt. ltd.
8. फेसबुकवरील समीर गायकवाड यांचा लेख
9. 'मुंगीचे महाभारत' :- अनुवाद :- माधुरी शानभाग.
10. मुळ प्रकाशन :- letters to a young scientist.
11. पॉप्युलर प्रकाशन :- मूळ लेखक :- प्रा. एडवर्ड ओ विल्सन.

भाषिक कौशल्य आणि बदलत्या प्रसारमाध्यमातील रोजगार संधी

प्रा. डॉ. अतुल नारायण चौरे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर कॉलेज,औंध पुणे.

प्रास्ताविक :-

मानवी जीवनप्रवास हा आज २१ व्या शतकाकडे वाटचाल करतो आहे. प्रचंड स्थित्यंतराचे शतक म्हणून या शतकाकडे बघता येते. एकमेकांवरती हक्क गाजवत 'व्यक्तिस्वातंत्र्यावरती' गदा आणणारा काळ म्हणून माहिती तंत्रज्ञानाच्या या युगामध्ये माणूस माणसापासून दुरावत चाललेला आहे. 'ग्लोबल' म्हटल्या जाणाऱ्या या जगात निवांतपणाला वावच राहिलेला नाही. माणसे, नाती, माहिती या सर्व गोष्टी आपल्या अवतीभवती वावरताना दिसत असल्या तरी ती सारी एकमेकांपासून एकाकी बनत आहेत. रोज नव्याने येणाऱ्या बदलाला स्वीकारत असतानाच माणूस स्वतःला हरवत चालला आहे. 'माहिती—तंत्रज्ञानाचे, जाहिरातीचे युग' याठिकाणी प्रत्येक गोष्टीची जाहिरात करावीच लागते. 'भारतीय जग भांडवलशाहीकडून कार्पोरेट भांडवलशाहीकडे सरकत चाललेले दिसते' मुक्त व्यापाराचे धोरण स्वीकारल्यामुळे आर्थिक, सांस्कृतिक दृष्टीने जगाच्या एकत्रिकरणाला प्रारंभ झालेला आहे. 'प्रसारमाध्यमे' ही पूर्वीच्या काळी देखील होती. अर्थात त्याचे स्वरूप हे भिन्न होते. उदा. कीर्तन, प्रवचन, भारूडे, अभंग, वध, लोककला ही त्यावेळी निर्माण झालेली प्रसारमाध्यमे आपल्या पद्धतीने समाजप्रबोधनाचे कार्य करताना दिसतात. त्यांची म्हणून स्वतःची अशी रचना, भाषिक कौशल्ये ही आहेत. म्हणजेच काळाचे बंधन हे त्यावेळीही नव्हते प्रसारमाध्यमे १९९० च्या दशकात आली असे म्हणताना 'मध्ययुगीन कालखंड' विचारात घ्यावाच लागतो. आज हिच प्रसारमाध्यमे नव्यारूपात जगासमोर आलेली आहेत. त्यामध्ये छापील माध्यमे आणि इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमे असे भाग करता येतात. वर्तमानपत्रे, मासिके, नियतकालिके, भित्तीपत्रके, दैनंदिनी, अनियतकालिके, पुस्तक परीक्षण, प्रकाशन संस्था, आकाशवाणी, दूरदर्शन, संगणक, इंटरनेट, मोबाईल, डिजिटल क्रांती इ. दोन्ही प्रकारची माध्यमे ही सांगता येतात. आपल्या जीवनाचा एक भाग बनून २१ व्या शतकातसुद्धा निती—नियमांना घेऊन प्रबोधन करताना दिसतात. प्रसारमाध्यमांनी एका नव्या जगाची ओळख समाजाला करून दिली आहे.

भाषिक कौशल्य आणि बदलत्या प्रसारमाध्यमातील रोजगार संधी :-

“नव्वदचे दशक हा एक महत्वाचा टप्पा होता. या काळात जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात मोठे बदल घडून आले. या काळाचा निर्देश करण्यासाठी जागतिकीकरण या समावेशक संज्ञेबरोबरच तिच्याशी निगडित उदारीकरण, खाजगीकरण, माध्यमक्रांती, संगणक, भ्रमणध्वनी, धर्मवाद, दहशतवाद अशा इतरही संज्ञा आपण वापरत असतो. या प्रक्रियेत महानगर, शहर, निमशहर, खेडे हे भूभाग आणि त्यांत वस्ती करून राहणारे लोक यांत लक्षणीय बदल होत गेले. टी.व्ही., संगणक, जाहिरात यांनी आभासी विश्व तयार केले आहे. वस्तूंचे, भौतिक, व्यवहारांचे मायाजालही निर्माण केले आहे. आपण प्रगत अथवा कार्पोरेट भांडवलशाहीच्या युगात आहोत. आणि ही नवी भांडवलशाही संपूर्ण देशाला कवेत घेणार अशी चिन्हे दिसत आहेत.”^१ अशा प्रकारचे नवे बदल जरी समाजामध्ये होत असले तरी देखील इथले जीवनमान उंचावलेले आहे असे म्हणता येत नाही. जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण, भाषिक अस्मिता हे प्रश्न निर्माण करणारे वास्तव ही या सर्व प्रक्रियेकडे सजगपणे बघण्याचे भान देताना दिसते. जागतिक म्हटल्यावर माहिती ही कुणा एकाच व्यक्ती पुरती मर्यादित न राहता ती सर्वत्र पसरवी आणि आणखी विकसीत बनावी हेच ध्येय माहिती युगाने बाळगलेले आहे. या सर्व परिसिमांमधील अंतर कमी होऊन मानसा—मानसातील अंतर मात्र निश्चितच वाढलेले आहे. “मनुष्याला आत्मसंवाद करायला मुळीच वेळ न देणारा त्याऐवजी इतरांशी, परक्यांशी, अपरिचितांशी संवाद करायला उद्युक्त करणाऱ्या कम्प्युनिकेशन क्रांतीचे कर्णकर्कश वास्तव सर्वाभोवती आहे.”^२ जगण्यासाठी चाललेल्या धडपडीत व्यक्तीला स्वतःकडे बघायलाच आज वेळ राहिलेला नाही. स्वतःशी संवाद ही प्रक्रियाच आता संपत चाललेली आहे की काय? अशी अवस्था निर्माण होते आहे. प्रत्यक्षामध्ये जरी हा संवाद हरवला असला तरी email, chatting, facebook च्या माध्यमातून भावशून्य एकाकीपणाला आज उधाण आलेले दिसते.

जागतिकीकरणाचा संबंध आर्थिक व्यवहाराशी असला तरी आपण प्रत्येक जण या व्यवस्थेचे घटक बनलेलो आहोत. तसे बघितले तर प्रसारमाध्यमातून कोणत्याही प्रकारचे भ्रष्टाचार असे उत्पादन, किंवा रोजगारनिर्मिती होत नसली तरी सुद्धा एक नवी सजग दृष्टी, नवा विचार, नवे भाव देण्याचे महत्वाचे कार्य ही प्रसारमाध्यमे करतात हे नाकारता येत नाही. माध्यमांनी जगाची फार मोठी जागा काबिज केलेली आहे. वाढत जाणारी वृत्तपत्रे, केबल, उपग्रह, एफ.एम.रेडिओ, इंटरनेट, टेलिफोन कंपन्या या अतिशय आकर्षक पद्धतीने स्वतःची जागा निर्माण करत आहेत. या क्रांतीमधून मात्र साहित्य, वाङ्मय स्पष्टपणाने दिसत नाही असे का झाले? किंवा होत आहे? या सर्व झगमगाटात वाङ्मयीन पर्यावरण पूर्णतः एकाकी पडल्यासारखे दिसते आहे. अस्थिरता आणि असुरक्षिततेची छाया सगळीकडेच आहे. असे असूनही ह्या फसव्या जगाची भूल सर्व जगालाच पडलेली आहे. 'स्पर्धा' ही वेगाने चालली आहे. अशा परिस्थितीमध्ये वाङ्मयाचे काय? सहज बघितले तरी आपल्या लक्षात येईल की, वाचन ही संस्कार प्रक्रिया आहे ती आज लोप पावलेली आहे. या माध्यमांमध्ये माणूस एवढा गुंतून पडलेला आहे की, त्याला सर्व काही जलद हवे आहे. आपल्याकडे असलेली महाकाव्ये, पुराणे, लोकसाहित्यातील वेगवेगळे प्रवाह ह्यामधून उत्तमोत्तम साहित्याची निर्मिती झाली आहे तरी या मूळ गोष्टींपासूनच माणूस दुरावत चाललेला आहे. या सर्वांचा परिणाम मानवी अभिरूचीवरती वेगाने होत आहे. या धकाधकीच्या, धावपळीच्या जगात माणसांना सुद्धा काही मनोरंजनात्मक गोष्टीच तेवढ्या हव्या आहेत. यामध्ये दोष द्यायचा कुणाला? परिस्थितीला? की या आधुनिक स्थित्यंतराला? की स्वतःला? असे अनेक प्रश्न मनामध्ये उभे राहतात. या सर्व गोष्टींचा उगम किंवा निर्मिती जर मानवासाठीच झाली असली तरी त्याचा फायदा आणि तोटा हा मानवाचाच होणार आहे.

मानवी जीवनाचाच नव्हे तर सर्व समाजाचा आरसा म्हणून आपण प्रसारमाध्यमांकडे बघू शकतो. दैनंदिन व्यवहारातील अनेक चांगल्या-वाईट गोष्टींची माहिती सर्व लोकांपर्यंत एकाचवेळी पोहचविण्याची महत्वाची जबाबदारी या प्रसारमाध्यमांनी स्वीकारलेली आहे. अर्थात त्यामागे त्यांचा व्यावसायिक हेतू असला तरी देखील योग्य माहिती, योग्य वेळी, योग्य घटकांपर्यंत ही प्रसारमाध्यमे पोचवितात. मानवी मूलभूत गरजा जशा नाकारता येत नाहीत त्याच प्रकारचे नव्हे तर काही अंशी कमी-जास्त प्रमाणात अशाच प्रकारची गरज म्हणून आपण या प्रसारमाध्यमांकडे बघू शकतो. वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, इंटरनेट, दूरध्वनी याबरोबरच इतर माहिती पुरविणारे लेखनसाहित्य यांचाही समावेश आपण याच गटात करतो. ही सर्व प्रसारमाध्यमे 'भाषेच्या' पायावरतीच उभी असलेली आपण पाहतो. भाषा हेच संवादाचे प्रभावी माध्यम ठरलेले आहे. या वेगवेगळ्या माध्यमांनी त्यांच्या-त्यांच्या भाषांचे एक नवे जाळे विणलेले आहे. त्यामुळे भाषा हाच अतिशय महत्वाचा घटक ठरताना दिसतो. उदा. 'वृत्तपत्र', विभाग जर आपण घेतला तर त्यामध्ये वृत्तलेख, अग्रलेख, बातमी, व्यक्तिचित्रणात्मक लेख, प्रासंगिक लेख, माहितीपर लेख इ. सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रांनुसार त्यांची वेगवेगळी मांडणी केलेली दिसते. म्हणजेच त्या-त्या माध्यमानुरूप भाषा, रचना, शब्दसंग्रह, व्याकरणीक नियम या सर्वच गोष्टींचा समावेश करायला हवा. व्याकरणिक नियमांना छेद देत संमिश्र स्वरूपाची भाषा माध्यमांनी स्वीकारलेली आहे.

प्रत्येक माध्यमाचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. प्रत्येक माध्यमाची स्वतःची अशी काही वैशिष्ट्ये नोंदविता येतात. उदा. वृत्तपत्राची भाषा वेगळी, आकाशवाणी वरील निवेदनाची भाषा वेगळी तसेच वेगळे होणारे संवाद, चर्चा, परिसंवाद यांची रचना वेगळी आहे. "बाजार, लोककला, नाटक, बैठका, चर्चा इ. ही पारंपरिक प्रसारमाध्यमे आहेत. तेथे बोलीभाषेचा अधिक वापर होतो. यात शुध्द अशुध्दतेचा फारसा विचार केला जात नाही. याशिवाय व्यक्ती-व्यक्तीमधील अंतर्गत संवादासाठी पोस्ट तर फोन, मोबाईल इ. चा मोठ्या प्रमाणावर वापर होऊ लागला. आज रस्त्याने चालणाऱ्या प्रत्येक माणसाच्या हातात मोबाईल दिसतो. एव्हाना ती त्याची गरज बनली आहे. पण आपण दुकानात जाऊन केवळ मोबाईल खरेदी करतो म्हणजे केवळ तीच वस्तू खरेदी करतो असे नाही तर त्या वस्तूबरोबर त्याची भाषा आणि शब्दही विकत घेत असतो"³ प्रत्येक माध्यम हे आकाराला येत असताना त्याची म्हणून स्वतःची अशी एक भाषाशैली घेऊनच ते आकाराला येते. उदा. मोबाईल, संगणक इ. जगातील बदलत चाललेल्या बदलांपैकी काय स्वीकारायचे? अन् काय नाकारायचे हे प्रत्येक व्यक्तीने ठरविणे गरजेचे आहे. असे मला वाटते. 'वृत्तपत्र' ही माहिती, करमणूक, लोकशिक्षण या उद्देशांतून उदयाला आलेली आहेत. मराठी वृत्तपत्राचे जनक म्हणून आपण

‘दर्पणकार’ — ‘बाळशास्त्री जांभेकर’ यांना ओळखतो. त्यावेळी समाजाचे प्रबोध करणे, लाकजागृती घडवून आणणे आणि मराठीचे भाषिक सौंदर्य जपणे ही उद्दिष्टे होती. आज अशी ही परिस्थिती राहिलेली नाही. तर जाहिरातींच्या जाळयातच वृत्तपत्रे हरवत चाललेली आहेत की, काय? अशी परिस्थिती निर्माण व्हायला फारसा वेळ लागणार नाही. वृत्तपत्रांमुळे अनेकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झालेल्या आहेत. व्यक्तिमत्व विकासाची सदरे ही समाजविकासासाठी प्रेरणादायी ठरलेली आहेत. आज त्याचे स्वरूप व्यावसायिक बनून केवळ स्पर्धात्मक पातळीवरती संख्यात्मकतेकडे वृत्तपत्रांचा विकासक्रम वेगाने चालू आहे. विविध वृत्तपत्रांमधून चांगल्या साहित्यकृतींबद्दल चांगली परीक्षणे, चर्चा ह्या होत आहेत. पुस्तकांची जाहिरात करण्याचे काम वृत्तपत्रे करत आहेत. मात्र त्या व्यतिरीक्त फारशी दखल मराठी माध्यमांची आणि साहित्याची घेत नाहीत. हे सत्य नाकरता येत नाही. स्वतःच्या साच्याला छेद देत नव्या रचनात्रांला स्वीकारून ‘साहित्यकृतींचे वेगळेपण’ त्यातील विचार, महत्व हे समाजापर्यंत पोहचवायला हवेत. सर्वात लोकप्रिय अन् सर्वदूर पोचणारे वर्तमानपत्र हे माध्यम असल्याने लोकशिक्षकाची भूमिका घेत प्रबोधनाची जबाबदारी त्यांनी स्वीकारायला हवी असे मला वाटते.

चांगले विचार लोकांपर्यंत पोहचवून समाजाच्या हितार्थ चांगल्या भावना, चांगला दृष्टिकोन विकसीत करण्याची जबाबदारी ही वृत्तपत्रे चांगल्या प्रकारे पार पाडू शकतात. दिवाळी अंक, साप्ताहिके पुरवण्या, विशेषांक, वृत्तपत्रे प्रकाशित करतात. वृत्तपत्रांचा वाचक हा सर्व स्तरातील असल्याने त्याची भाषा ही सर्वसामान्य स्वरूपाची असते. एखाद्या विषयावरील मतमतांतरे, साहित्यिकांची मते, विचार, एखाद्या घटनेबाबतीमधील विचारमंथन असे ‘ज्ञान’ हे वृत्तपत्रांनी द्यावे. केवळ माहिती पुरविणे हा हेतू न ठेवता आजच्या ‘जागृत’ आणि ‘डोळस’ वाचकाला त्याच पध्दतीने नवे भान हे वृत्तपत्र देवू शकतात. ‘आकाशवाणी’ आणि ‘दूरदर्शन’ ही आजच्या २१ व्या शतकातली अतिशय लोकप्रिय असलेली प्रसारमाध्यमे आहेत. आकाशवाणी श्राव्य तर दूरदर्शन दृक्श्राव्य माध्यम म्हणून ओळखले जाते. समाजातील प्रत्येक स्तरापर्यंत पोहचलेली माध्यमे म्हणून यांचा उल्लेख करता येतो. ‘आकाशवाणी’ हे कमीत-कमी शब्दांत उत्कट संवाद साधणारे एक प्रभावी माध्यम तर सांस्कृतिक संवर्धनाबरोबरच, शिक्षण, आरोग्य, विज्ञान, शेती, क्रिडा इ. विविध विषयासंदर्भात चर्चा करून माहिती देणारे माध्यम मानले जाते. नामांकित व्यक्तींच्या मुलाखती त्यांचे अनुभव तसेच लहानांपासून ते थोरांपर्यंत सर्वांसाठी माहिती पुरवणारे प्रभावी माध्यम म्हणून आकाशवाणीचा उल्लेख करायला पाहिजे. आजही महिलांसाठी चालविले जाणारे जनजागृतीपर कार्यक्रम हे जीवनातील महत्वाचे विषय हाताळून योग्य ते मार्गदर्शन करताना दिसतात. केवळ भाषेच्या, संवादाच्या आधारेच हा संवाद होतो. नाट्याविष्कार केवळ भाषेच्या, संवादाच्या माध्यमातून श्रोत्यांपर्यंत पोहचविण्याचे कौशल्य हे निवेदकांकडे असते. विविध विषयांवर कथाकथन, नाटयविष्कार अतिशय प्रभावीपणे सादर केले जातात. घरा-घरापर्यंत पोहचलेले साध्या, सोप्या, सरळ भाषेत संवाद साधणारे एक प्रभावी माध्यम म्हणून आपण आकाशवाणीचा उल्लेख करू शकतो. आजच्या दाहक प्रश्नांवरती चर्चा करून त्याविषयी मत-मतांतरे ही आपल्यापर्यंत पोहचवून विचारप्रवृत्त करणारे हे माध्यम आजही प्रभावीरितीने कार्यरत आहे. आरोग्यविषयक जनजागृतीपर कार्यक्रम तसेच अनुभवी डॉक्टर्स लोकांशी चर्चा हा सर्वात महत्वपूर्ण असा उपक्रम आकाशवाणीच्या माध्यमातून घेतला जातो हे आकाशवाणीचे वेगळेपण आहे.

जागतिक घडामोडी घरबसल्या दाखविणारे माध्यम म्हणजे दूरदर्शन होय. खाजगीकरणामुळे आज दूरदर्शनवरती वेगवेगळे चॅनेल्स, विवेकवाहिण्या आपल्याला बघता येतात. त्यामध्ये झी टॉकीज, स्टार प्रवाह, ABP माझा, IBN लोकमत, स्टार माझा अशी नावे दिसतात. मात्र या ठिकाणी सुध्दा शीर्षकांमध्ये भाषेबाबतीत मराठी, हिंदी, इंग्रजी या तिन्ही भाषांचा वापर केलेला दिसतो. सर्वाधिक लोकप्रिय असलेले माध्यम, जाहिरातींसाठी हक्काचे व्यासपीठ म्हणून दूरदर्शन भूमिका बजावते. साहित्याच्या बाबतीत विचार केला असता विविध लेखकांच्या साहित्यातील सामाजिकता व मूल्ये विचारात घेऊन अनेक कथांचे सादरीकरण ही मालिकांच्या माध्यमातून दूरदर्शन करताना दिसते. उदा. बाबूराव बागूल — ‘जेव्हा मी जात चोरली होती’, ‘लालचिखल’, ‘धिंड’, ‘शाळा’ यांसारख्या कथा. मालिकांच्या रूपाने आलेल्या आहेत. अशा दृक्श्राव्य उपलब्धीमुळे माणूस बऱ्याचवेळा मूळ ‘साहित्यकृती’पर्यंत पोहोचतो. हे लक्षात येते. या माध्यमाचा प्रेक्षकवर्ग असंख्य आहे. त्यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण हे अधिक आहे. ‘स्त्री’ या व्यक्तीरेखेला केंद्रस्थानी ठेवून तिच्या आजूबाजूचे संदर्भ उलगडताना दिसतात. उदा. अस्मिता, लगोरी, रेशीमगाठी

इ. (फक्त मराठी मालिका) स्त्रियांचे विश्व, त्यांचे प्रश्न, स्त्रियांमधील अंतर्गत वाद—विवाद यावरतीच भाष्य करताना दिसतात. रसिक हा जाणकार असल्याने प्रसारमाध्यमांना काही बाबतीत सजग भान ठेवूनच आपले विषय मांडण्यास मोकळीक दिली पाहिजे. दूरदर्शनच्या माध्यमातून विविध लेखकांच्या संदर्भात त्यांच्या साहित्यकृतींच्या संदर्भात काही विशेष कार्यक्रमांचे आयोजन केलेले दिसते. उदा. विशेषतः काव्यवाचनाच्या संदर्भात असे कार्यक्रम घेतले जातात. लेखनामागील प्रेरणा, साहित्यकृती, त्यांचे वेगळेपण, एकूणच समाजाकडे बघण्याचा लेखकाचा दृष्टिकोण या गोष्टींकडे दूरदर्शन हे माध्यम सजगपणे पाहते.

संगणक क्रांतीतून जन्माला आलेले आणि आजच्या जगाचा अन् जगण्याचा 'प्राण' बनलेले माध्यम म्हणजे 'इंटरनेट' यालाच आंतरजाल असे म्हणतात. जगभरातील माणसे एकमेकांशी जोडली जात आहेत ती या माध्यमातूनच. इंटरनेटची भाषा ही जरी इंग्लिश असली तरी मराठी भाषेच्या संदर्भातही विविध कार्य इंटरनेट करते. उदा. आपल्या आजूबाजूला मराठी भाषेतून उपलब्ध असलेले लिखाण वेबसाइट्सची मदत घेऊन एखाद्या लिखित साहित्याची जाहिरात, पुस्तकाची ओळख, लेखकाचे साहित्य हे एकाच वेळी लाखो लोकांच्या ओळखीचे बनते. याचे श्रेय इंटरनेटला त्याचबरोबर दैनिके, मासिके, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके इ. आपण इंटरनेटवरती वाचू शकतो ही फार मोठी क्रांती आहे. एकमेकांचे विचार पोहचविण्याचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून फेसबुकचा आपण वापर करतो. म्हणजे याचा एक तोटा सांगता येतो की तुम्ही एकमेकांशी समोरासमोर बोलायला वेळ नाही असे म्हणतात आणि फेसबुक वरती गप्पा मारता, ही एक विसंगती अन् प्रगतीची दुसरी बाजू बघायला मिळते. याचबरोबर वेगवेगळे ब्लॉग्स, विविध व्यक्ती मराठी भाषेतून आपली मते, विचार, लिखित साहित्य ब्लॉग्सच्या माध्यमातून प्रकाशित करतात. महाराष्ट्राबाहेरही मराठी व्यक्तींशी संवाद होऊ शकतो. तसेच नामवंत लेखक, कवी, नाटककार, विचारवंत, सामाजिक कार्यकर्ते यांच्याविषयीची माहितीही मराठीमधून हे माध्यम आपल्या पर्यंत पोहचविते. अर्थात फायद्याबरोबरच तोटेही आहेत. मात्र त्याचा विचार करता जीवनातील बऱ्याच घटकांना स्पर्श करणारे हे माध्यम प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात एक जागा बनवू पाहते आहे.

इंटरनेटच्या माध्यमातून या सर्व गोष्टी उपलब्ध होत असल्या तरी देखील या प्रक्रियेमुळे अनेक फायद्याबरोबरच आपले तोटेही होत आहेत. मोकळा वेळ मिळाला तर पूर्वी तो वेळ एकमेकांशी गप्पा—गोष्टी करण्यात घालवला जात असे मात्र आज वेळ मिळाला की फेसबुक, चॅटिंग यांच्यासारख्या आधुनिक सुविधांचा आधार प्रत्येकजण घेऊ लागलेला आहे. अर्थात हे नाकारायचे का? तर नाही. या वापराबाबतीत काही मर्यादा स्वीकारणे गरजेचे आहे. असे मला वाटते. प्रचंड साहित्य आज उपलब्ध आहे. अनेक चांगले—चांगले ग्रंथ वाचकावाचून पडून आहेत. 'काळ अन् वेळेच्या' या चक्रात वाचनाकडे पूर्णतः दुर्लक्ष होत आहे. वाचनातून स्मरणात कायम राहिलेल्या गोष्टींनी लेखनाला नवे संदर्भ लाभत असतात. मात्र आजचा तरूण वर्ग, अवांतर वाचन, लेखन या प्रक्रियेतून बाजूला जातो आहे. ही शोकात्मिका म्हणायला पाहिजे. "मराठी साहित्यातील नव्या प्रवाहांची, लेखकांची, नावेदेखील या साहित्य शाखेच्या पदवीधरांना सांगता येत नाहीं." याच्या सारखे दुसरे दुःख नाही. परंतु हे आजचे वास्तव आहे. केवळ परिक्षार्थी बनून तेवढेच वाचन करून पास होणारे विद्यार्थी चांगले लेखक, पत्रकार, साहित्यिक होतील का? असा प्रश्न पडतो. लेखन—वाचन ह्या परस्परावलंबी अशा स्वरूपाच्या गोष्टी आहेत. तेव्हा बहुश्रुत बनून अनेक भाषिककौशल्ये आत्मसात करणे ही ह्या काळाचीच मागणी आहे. हे ओळखून आपला विकास करायला हवा.

प्रसारमाध्यमांची बऱ्यापैकी माहिती आपण ऐकत असतो आणि प्रत्यक्ष त्या माध्यमांचा दैनंदिन जीवनात जवळून अनुभव घेत असतो. चित्रपट हे असेच माध्यम आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय भावना जागृत करण्याचे कार्य चित्रपट करतात. सर्व वयोगटातील व्यक्तींचा माध्यमांनी विशेषत्वाने अभ्यास केलेला असतो. चित्रपटांचे विषय त्यातील अभिनय, पात्रे, एकूणच आजच्या वास्तव प्रश्नांना कवेत घेऊन ते हाताळणारे अनेक दिग्दर्शक समाजाकडे एक सजग भान ठेवून बघताना दिसतात. 'मनोरंजन' आणि 'प्रबोधन' असे दुहेरी काम चित्रपट करतात. मराठी साहित्यप्रवाहातील विविध लेखकांच्या गाजलेल्या कथा, कादंबऱ्यांवरती आधारित अनेक चित्रपट आज आलेले आहेत. उदा. महानंदा, वारणेचा वाघ, नटरंग, जोगवा, भूल, सत ना गत, दुनियादारी, ७२ मैल, इ. चित्रपटांची शीर्षके ही मराठी कादंबऱ्यांचीच आहेत. त्यामधून हाताळलेले विषय हे जीवनवास्तवाला नव्याने प्रश्न विचारणारे आहेत. याबरोबरच आजच्या समाजवास्तवाला सामोरे

जाताना स्त्रियांवरती होणारे अत्याचार, त्यामध्ये जाणारे बळी, तिच्याकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोण, यावरती मार्मीक भाष्य करणारे चित्रपट म्हणजे 'नॉट ओनली मिसिस राऊत' आणि 'काकस्पर्श' कुणी असेही म्हणू शकते की आज या प्रश्नांची, प्रथांची दाहकता नाहीच. हे प्रश्न जरी आज दाहक नसले तरी ते आपल्या आजूबाजूला आहेतच हे उघडपणे दिसते. चित्रपटांनी मराठी साहित्यप्रवाहातील अनेक उत्कृष्ट कादंबऱ्यांवरती प्रकाश टाकून नवे विषय स्वीकारलेले आहेत. चित्रपट बघितल्यावरती अनेकांना जेव्हा समजले कि हे चित्रपट कादंबऱ्यांवरती आधारित आहेत तेव्हा ती खरेदीकरून वाचनाकडे बऱ्याच लोकांनी प्रवास केलेला दिसतो आहे. हेच त्या कादंबरीचे यश परंतु ती ओळख चित्रपटांनी करून दिल्याने मराठी साहित्याच्या वाटचालीत एक नवा वाचक मिळवून देण्याचे काम चित्रपट माध्यमाने केले आहे हे सांगता येते. 'जाहिरातीचे युग' म्हणून या युगाला आपण ओळखतो. स्पर्धेच्या या युगात जर टिकून राहायचे असेल तर आपण इतरांपेक्षा कसे वेगळे आहोत हे पटवून द्यावेच लागते. त्यासाठी उदयाला आलेले माध्यम म्हणजे जाहिरातीचे युग होय. कमीत-कमी शब्दांत उत्कट परिणाम साधून आपली दखल जगाला घ्यायला लावण्याचे सामर्थ्य या माध्यमात आहे. जाहिरातींमध्ये वृत्तपत्रातील जाहिराती, रेडिओ वरील जाहिराती, दूरदर्शनवरील जाहिराती यामध्ये बऱ्याच प्रमाण फरक आहे. दैनंदिन वापरातील वस्तूंच्या जाहिराती होतात. पण साहित्यक्षेत्राच्या बाबतीत अशा जाहिराती केलेल्या दिसत नाहीत. काही अंशी आजच्या स्थितीत काही साहित्यकृतींच्या जाहिराती केलेल्या दिसतात. त्यामुळे त्या पुस्तकांना अधिक मागणी वाढलेली दिसते.

लेखकाने लिहिलेला मजकूर वाचकापर्यंत, पोहोचविण्याचे काम, प्रकाशन संस्था करतात. पुस्तक प्रकाशित करण्यापूर्वी त्याला अनेक प्रक्रियांमधून जावे लागते. पुस्तक प्रकाशित करून वाचकांपर्यंत पोहोचविण्यात व ते लोकप्रिय करण्यात प्रकाशन संस्था महत्वाची भूमिका बजावत असतात. वाचकांची साहित्यविषयक आवड जोपासण्याची जबाबदारी ही प्रकाशन संस्था घेत असते. आज व्यावसायिक स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे 'मागणी तसा पुरवठा' ह्या नियमानुसार साहित्य प्रकाशित केले जाते. काही महत्वाच्या प्रकाशन संस्थांची नावे सांगता येतील. उदा. मौज प्रकाशन, पॉप्युलर प्रकाशन, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, गंधाली प्रकाशन, राजहंस प्रकाशन, प्रतिमा प्रकाशन, पद्मगंधा प्रकाशन इ. संस्था ह्या साहित्य, कथा, कविता, कादंबऱ्या, चरित्र, आत्मचरित्र, समीक्षा इ. ग्रंथांचे प्रकाशन करतात. ग्रंथ प्रकाशित करत असताना त्या ग्रंथाची सजावट, अंतरंग, मुख-पृष्ठ या सर्व बाबी अतिशय काळजीपूर्वक विचारात घेऊनच प्रकाशन केले जाते. ही देखील साहित्यव्यवहाराच्या प्रगतीमधील महत्वाची भूमिका घेणारे माध्यम आहे. आधुनिक काळातील विविध प्रकारची प्रसार माध्यमे ही आपापल्या पध्दतीने समाजप्रबोधनाचे आहे जनजागृतीचे कार्य करत आहेत. 'जगाला अतिशय जवळ आणण्याची क्रिया या काळाने करून दाखविलेली आहे.' ज्या व्यक्तीकडे काही कौशल्य असतील ती व्यक्ती बेरोजगार राहणार नाही. केवळ पुस्तकी अभ्यासावरती अवलंबून न राहता इतर ही संधी शोधण्याची खऱ्याअर्थी गरज निर्माण झालेली आहे. व्यक्ती जीवनावरती या माध्यमांचा प्रचंड प्रभाव आहे. त्याचे बऱ्याचअंशी अंधानुकरण ही व्यवस्था करत आहे. भाषेच्या बाबतीत ही स्थिती प्रकर्षाने जाणवते. संमिश्र भाषा ही आज अंगवळणी पडते आहे. प्रसारमाध्यमांनीही तेवढ्याच जबाबदारपणे कार्य करणे गरजेचे आहे. समाजविकासाच्या जडणघडणीमध्ये ही माध्यमे महत्वाची भूमिका बजावताना दिसतात. 'माध्यमे आपल्या कौशल्याने एखाद्या गोष्टीला शिखरावरती पोहोचवू शकतात तर एखाद्याचे अस्तित्व संपवू शकतात' हे वास्तव जागोजागी दिसते. बदल होणाऱ्या या जगात काय स्वीकारायचे आणि काय नाकारायचे हे ठरविण्याचे 'व्यक्तिस्वातंत्र्य' प्रत्येकाला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) पुण्यभूषण फाउंडेशन आणि महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, आयोजित ८३ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, स्मरणिका — 'आजचा काळा : आजचं साहित्य'. पृ. ६८.
- २) मृणालिनी शहा, विद्यागौरी टिळक, संपा. 'आधुनिक मराठी साहित्य आणि सामाजिकता, पद्मगंधा प्रकाशन, प्र. आ. २००७, पृ. १६८.
- ३) भास्कर शेळके, संपा. 'प्रसारमाध्यमे आणि मराठी भाषा', 'कर्मवीर प्रकाशन', प्र. आ. २०१२, पृ. २९.
- ४) तत्रैव, पृ. २३.

चित्रपट पटकथा - स्वरूप व लेखन

डॉ. अजित यल्लाप्पा कांबळे

राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय, औंध
ता. खटाव जि. सातारा

चित्रपट ही एक संमिश्र व मुख्यतः दृक्श्राव्य कला असल्याने त्यातील कथानक केवळ वाङ्मयीन दृष्टीने लिहले जात नाही. चित्रपटाची कथा हि एक प्रकारे दृक्श्राव्य अशा प्रकारे लिहली जाते. दृष्ट्याला प्राप्त झालेला विशिष्ट अर्थ चित्रपटाच्या भाषेत महत्वाचा असतो कारण ही एक दृक्श्राव्य कला आहे. आणि त्यामध्ये दृष्ट्यांना अधिक महत्त्व आहे. कॅमेरा या यंत्राच्या सहाय्याने निर्माण होणारी दृश्य प्रतिमा आणि असंख्य दृश्य प्रतिमांच्या सहयोगातून निर्माण होणाऱ्या परिपक्व अथपूर्ण दृष्ट्यांच्या संहिता आपणास चित्रपटाच्या आकृतीबंधाचा अविष्कार घडवित असतात. ही दृश्यप्रतिमा चित्रफीतीवर मुद्रीत होण्याअगोदर या संहितेचे असलेले शब्द, प्रतिमेच्या लिखित स्वरूपास चित्रपट माध्यमात पटकथा असे संबोधण्यात येते. चित्रपट माध्यमांचा विचार करताना आपणांस चित्रपटातील प्रत्येक दृश्य प्रतिमेचा अर्थ विचारात घेणे गरजेचे असते. म्हणजेच चित्रपट ही एक दृश्य प्रतिमांची सलग मांडणी असते. त्याद्वारे कथा सादर केली जाते. दृश्य प्रतिमामधून प्रतीत होणारी ही कथा एकसंध एका दृष्ट्यांनंतर दुसरे दृश्य, एका प्रतिमेनंतर दुसरी प्रतिमा या स्वरूपात अवस्थांतरीत होत असते. पटकथा ही कथाबीजाचे दृष्ट्यानुसंधान असते.

चित्रपटाची पटकथा हि दुहेरी स्वरूपाची असते. तिच्यात डोळ्यांनी पाहण्यासारखे व कानांनी ऐकण्यासारखे काहीतरी असावे लागते. लिखित संहिता ही चित्रपटाचा गाभा असून तिला पटकथा असे संबोधण्यात येते. विशिष्ट कथेचा व विषयाचा आधार घेवून निर्मिलेली एकसंध सृजनात्मक कलाकृती म्हणजे चित्रपट होय. चांगल्या कथेचे जे वाङ्मयीन गुणधर्म असतात. उदा. आकर्षक प्रारंभ, उत्कंठावर्धक विकास, नाट्यपूर्ण घटना, चित्तवेधकता, आणि एखाद्या नव्या जीवनानुभावाचे दर्शन ही सर्व वैशिष्ट्ये चित्रपट पटकथेत असावी लागतात. हे कथागुण साधण्यासाठी किंवा त्यात उठावदारपणा येण्यासाठी चित्रपट कलेत अनेक तांत्रिक गोष्टीच्या सोयी असतात. कथात्मक चित्रपटामध्ये कथावस्तूला महत्त्व देण्यात आलेले असते. चित्रपटासाठी योग्य कथा निवडताना त्याला आवश्यक ती खोली असावी लागते. दुसरे म्हणजे तिच्यात दृश्यात्मकता असावी लागते. चित्रपटासाठी आवश्यक असणाऱ्या कथेची निवड एखाद्या कथाबीजपासून अथवा प्रचलित ललीत साहित्यातील प्रकारामधील उदा. कथा, कादंबरी, नाटक, काव्य, चरित्र, आत्मचरित्र व प्रवासवर्णने या प्रकारातून हि निवड केली जाते. कोणत्याही कथा बीजाचे पटकथेच्या स्वरूपात लेखन करणे गरजेचे असते. कारण माध्यम भिन्नतेमुळे प्रचलित वाङ्मयप्रकार जसाच्या तसा चित्रपटात स्विकारता येत नाही. एखादा साहित्यप्रकार वाचणे व तो चित्रपट रूपाने पडद्यावर पाहणे यात खूप फरक आहे. म्हणून चित्रपटासाठी आवश्यक ती कथा बांधणे गरजेचे वाटते. कॅमेऱ्याच्या कुशल उपयोगाने कथानकातील नाना प्रसंग हव्या त्या प्रमाणात आणि स्वरूपात आकर्षक व कलात्मक करता येतात. केवळ वाचताक्षणी अवतरलेली कथा कादंबरी या दृष्टीने चित्रपटाच्या सर्व गरजा ती भागवू शकत नाही. चित्रपट कथा मात्र अत्यंत विमुक्त असा प्रकार आहे. तिच्या आवश्यक अविष्काराला तांत्रिक सोयीमुळे अमर्याद वाव असतो.

चित्रपट कथेचे दोन भाग असतात. एक म्हणजे मूळ कथा व दुसरा म्हणजे त्या कथेच्या अधारे प्रत्यक्ष चित्रीकरणासाठी तयार केलेली पटकथा. पटकथा तयार करताना प्रथम आपल्याला या चित्रपटाद्वारे काय सांगावयाचे आहे हे ठरवावे लागते. त्यानुसार मग कथेतील कोणत्या गोष्टीला किती महत्त्व द्यायचे याचा आराखडा ठरवावा लागतो. आपल्याला जे सांगावयाचे आहे ते सांगण्यासाठी किंवा त्या निष्कर्षार्थापर्यंत पोहचण्यासाठी किती प्रसंग, किती पात्रे व कोणत्या प्रकारचे वातावरण लागेल याचा विचार करावा लागतो. चित्रपटात काही गोष्टी न दाखवताही सांगता येतात. त्यासाठी प्रतिकांचा आधार घ्यावा लागतो. हे सारे पटकथेत येते पुढे प्रत्यक्ष पडद्यावर जे दिसणार आहे ते तपशिलवार तांत्रिक सूचनासह लिहावे लागते उदा. कोण कुठे उभा आहे?, काय करतो आहे?, घराचा कोणता भाग दिसत आहे?, वातावरण कोणते आहे?, संवाद करताना हालचाली कोणत्या असाव्यात? किती तुकड्यांमध्ये तो प्रसंग चित्रीत करावयाचा आहे, शॉट कसा घ्यायचा आहे. प्रकाशयोजना कोणत्या प्रकारची करावयाची आहे याचा सर्व विचार पटकथेत करावा लागतो. अर्थात या गोष्टी प्रत्यक्ष चित्रीकरण करताना तपशिलवार ठरत असतात.

पटकथा ही विखुरलेल्या घटकांची जंत्री नसते तर त्या सलग घटकांना पटकथेमध्ये वेगवेगळ्या दृश्यात गुंतवलेले असते. पटकथा लिहताना सर्वप्रथम पडद्यावर तो सीन कसा दिसेल याचा विचार करावा लागतो. नुसते शाब्दिक वर्णन उपयोगाचे नसते. प्रत्येक सीन हा छोटी पटकथाच असतो. त्याला कथेची सर्व वैशिष्ट्ये असतात. पटकथा ही अनेक दृश्यांची मालिका असते. पटकथेतील प्रत्येक दृश्यप्रतिमा, पटकथेत विकासीन होणाऱ्या कथा बिजाच्या विस्तारीत संदर्भ असतो. त्या प्रतिमेला स्वतःचे व्यक्तिमत्वच प्राप्त झालेले असते. पटकथा लेखन करताना प्रेक्षक हा महत्वाचा मानावा लागतो. त्याच प्रमाणे पटकथेची रचना करावी लागते. वेगवेगळ्या घटकांच्या सहाय्याने विकास पावणारी पटकथा चित्रपटाचा अविभाज्य घटक असते. ती चित्रपटाची गरज म्हणून लिहली जात असलेले या माध्यमाच्या भाषेचा, स्वरूपाचा पटकथेच्या अभिव्यक्तिवर परिणाम होत असतो. म्हणजेच पटकथेमध्ये कथा हा घटक महत्वाचा असून त्याचे वेगवेगळ्या अर्थपूर्ण दृश्यामध्ये प्रत्येककरण होत असते. लिखित पटकथा शब्दमाध्यमातून प्रकट होत असते. अनुभवाला प्रत्यक्षातल्या हाडामांसाच्या पात्रांच्या सहाय्याने जीवंत रूप देण्याची जबाबदारी लेखकावर नसते. तर शब्दमय अनुभव अधिक चित्रमय करून त्याला दृक परिणाम देवून संगीत, प्रकाश, कॅमेरा, कलाकार इ. घटकांच्या मदतीने परिणामकारकपणे ती मांडली जाते. त्यासाठी पटकथाकाराला भान ठेवावं लागतं. पटकथाकाराला कोणते भान ठेवावे लागते या विषयी मनोदर शाम जोशी म्हणतात. “ फिल्म के लिए ऐसी कहानी ही ठीक रहती है जिसमे चरित्रोकी संख्या सिमीत रहती है और उनमे भी एकही पात्रको प्रधानता दि गई हो, प्रमुख भुमीकावाले पात्र तीन चार ही हो और उनकी कहानी प्रमुख पात्र की कहानीसे गुंथी हुई हो ! प्रधान पात्र की कहानी को कथानक कहा जाता है और अन्य पात्रो की कहानियोको उपकथानक का दर्जा दिया जाता है ! जादातक फिल्म के लिए आदर्श कहानी का सवाल है उसमे उपकथानक न बहुत जादा होने चाहिए और न मुख्य कथानक से बिल्कुल स्वतंत्र १ ”

चित्रपटाच्या कथेचा जोपर्यंत प्रश्न आहे, त्यात सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे चित्रपट निर्मात्याला हा विश्वास असायला हवा कि या कथेवर चित्रपट निर्माण केल्यानंतर चित्रपट व्यावसायिक दृष्ट्या यशस्वी होईल. याच्या नंतर चित्रपटाच्या दिग्दर्शकाला सुध्दा ही कथा चित्रपटासाठी योग्य आहे असे वाटावयास हवे. त्यानंतर अभिनेता, वितरक, फाईनान्सर यांनाही ही कथा चित्रपट योग्य आहे असे वाटावयास हवे. या सर्व व्यक्तींच्या प्रयत्नानंतर चित्रपट हा बनत असतो. त्यामूळे कथेशिवाय चित्रपटाची कल्पनासुध्दा करता येणार नाही.

पटकथा आणि कथा लेखनाच्या बाबतीत हिंदी साहित्यीक उमेश राठोर म्हणतात, “फिल्मी कहानी का लेखन का जहा तक प्रश्न है इसके लिए सामान्यतया दो तरीके प्रयोगमे लाये जाते है! प्रथम तरीके के आधारपर निर्माता अथवा निर्देशक कहानीकारकी कहानी की थीम थाम देता है जिस कहानीको कहानीकार विस्तार रूप देता है, जबकी दुसरे तरिके मे कहानीकार फिल्म निर्माता अथवा निर्देशक को अपनी कहानिका आयडीया सुनाता है उन्हे पसंद आने पर वे कहानीकारसे कहानी का विस्तार करनेके लिए कह देते है २” या प्रकारालाच सामान्यपणे ‘वन वे स्टोरी’ म्हणतात. दोन्ही प्रकारामध्ये कथेची मुळ कल्पना मांडून तीचा विस्तार केला जातो. निर्माता आणि दिग्दर्शकांनी सुचविल्या प्रामुख्येने कथा ही कलाकारांना ऐकविली जाते. त्यांना पसंत पडल्यानंतर कथा पुर्णपणे स्वीकारली जाते. आणि त्यानंतरच पटकथा तयार केली जाते. पण एखादी कथा एखाद्या निर्माता दिग्दर्शकाला पसंत नाही पडली तर तीच कथा दुसरा निर्माता दिग्दर्शक घेवू शकतो कारण चांगली कथा असेल तर त्यावर चित्रपट हा बनतोच. बहुसंख्य दिग्दर्शक कथाकारांसोबत बसून कथा तयार करतात किंवा कथेमध्ये त्यांना हवे तसे बदल ते करवून होतात. कथेमधील सर्व पात्रांना एकमेकांसोबत जोडावे लागते कोणतीही घटना किंवा व्यक्ती ही वेगळी वाटू नये यासाठी पटकथाकाराला काळजी घ्यावी लागते.

थोडक्यात पटकथा हा चित्रपटाचा सांगाडा असतो, आणि दृश्य ध्वनी यांच्याद्वारे पडद्यावर जे व्यक्त होते ते म्हणजे पटकथेचे इंगित होय. चित्रपटाद्वारे व्यक्त होणाऱ्या दृश्य आणि ध्वनी प्रतिमांचे आलेखन पटकथेत होते. या प्रतिमांमधून कथाबिजाचा विकास होतो हा विकास चित्रपटाचा आकृतीबंध स्पष्ट करतो. दृश्य प्रतिमांच्या सहाय्याने होणाऱ्या कथाबिजाच्या विकासासाठी पोषक असे इतर घटक असतात त्याचाही विचार करणे गरजेचे असते.

पटकथा- कथानक

पटकथा ही कथाबिजाचे दृश्यानुसंधान असते. कथात्मक चित्रपट यावरच प्रामुख्याने बनतात. वास्तवाचा एक धागा केंद्रस्थानी ठेवून काही अवास्तव कल्पनांची बीज त्याभोवती गुंफले जाते व पटकथा तयार केली जाते. कथाबिजाचा होणारा विस्तार हाच चित्रपटाचा विस्तार असतो. तो विस्तार पटकथेच्या स्वरूपात असताना

वेगवेगळ्या दृष्ट्यांच्या सहाय्याने मांडला जातो. प्रसिध्द हिंदी चित्रपटाचे पटकथालेखक सुदर्शन कुमार चेतना म्हणतात, “पटकथा लेखन के लिए सबसे पहले एक ऐसी कहानी का होना अनिवार्य है जिसको नाटकिय रूप देते हुए कैमराके माध्यमसे चित्र बनाकर रजत पट पर उतारा जाता है ६” पटकथा लिहण्यासाठी कथेची आवश्यकता आहेच, पण पटकथा लिहण्यासाठी कहाणी आपलीच हवी असे काही नाही, तर पटकथा कोणत्याही लेखकाच्या कथेवर लिहली जावू शकते पण चांगली कथाच एक सशक्त पटकथा देऊ शकते व त्यावर आधारित चांगल्या चित्रपटाची निर्मिती होवू शकते. कथानकाला सुरुवात, मध्य, शेवट असावा असे मानले जाते. ज्या कथानकाद्वारे गोष्टीचे कथन केले जाते. त्या कथानकातून चित्रपटाची रचना स्पष्ट होते. मनोदर शाम जोशी म्हणतात. “पटकथा कुछ और नहीं कैमरेसे फिल्मकर पर्देपर दिखाए जाने के लिए लिखी हुई कथा है! पहले आपके पास कोई कथा हो तो आप पटकथा दिख सकते है ३ ” चित्रपट कथा निवडण्यासाठी बऱ्याचवेळा हिंदी, इंग्रजी, मराठी, साहित्याचा आधार घेतला जातो. साहित्यामध्ये अनेकप्रकारच्या चित्रपटकथा आहेत. पण पुस्तकांतील कथा घेण्यासाठी ‘कॉपी राईट’ विकत घेणे महत्वाचे असते तरच त्यावर आधारित पटकथा लिहली जाऊ शकते. साहित्यावर आधारित चित्रपटांची संख्या तशी कमी आहे. पण जे चित्रपट साहित्यावर आधारित बनले आहेत. ते दर्जेदार आहेत हे विसरता कामा नये. म्हणून पटकथा लेखनासाठी कथानक असणे महत्वाचे आहे.

स्वभाव रेखन

कथानकातून, कथानक हे का घडते हे सांगितलेले असते तर स्वभावरेखनामध्ये कथानकाचा विकास करणाऱ्या पात्रांचा आलेख स्पष्ट केलेला असतो. कथानकातून पूरक कारण मिमांसेसह पटकथा विकास पावत असते तसेच त्या कथा बीजांची गुणवैशिष्ट्ये स्पष्ट करण्यासाठी पटकथेच्या अंतरंगात पात्रे वावरताना दिसतात व त्याच्या सहाय्याने कथा बीजाचा विकास होत असतो. कथेतील सुत्राला योग्य कथासूत्रामध्ये बसविण्यासाठी कथेतील पात्रे मदत करतात. पात्रांच्या द्वारे आवश्यक त्या कथाशयाचे वहन केले जाते. ही पात्रे पटकथेतील संघर्षात्मक घटकांच्या मालीकेला वीण देत असतात. त्यातील संघर्षामुळे कथाशयांचा विकास होत असतो. स्वभावरेखातून व्यक्त होणारा भावनांचा उद्रेक कथेची उभारणी करीत असतो. पटकथेतील दृष्यामधून पात्रांच्या भावनांचा होणारा विकास स्पष्ट करताना चित्रपट हे दृष्य माध्यम असून त्या माध्यमांचा विचार करताना पात्रांमध्ये निर्माण होणारा संघर्ष, ताणतणाव अधिक दृष्य स्वरूपात येणे आवश्यक असते. स्वभावरेखनातून व्यक्त केली जाणारी कथा स्वभाव रेखनाच्या नैसर्गिक विकासापुढे प्रेक्षकांशीजवळीक साधत असते. आणि प्रेक्षक त्यातील पात्रामधून नाट्य, संघर्ष, अनुभव असतो. स्वभावरेखनामधून सत्य व अभास या दोन गोष्टीचे प्रथःकरण होत असते. पटकथा लिहताना ज्या पात्रामधून कथा विकसीत होत जाते अशाच पात्रांची निवड करावी लागते. कोणते पात्र काय करीत आहे?, ते का करीत आहे? याची उत्तरे पटकथेत असणे आवश्यक आहे. पात्रांच्या प्रत्येक कृतीमागे जे कारण आहे ते स्पष्ट असणे महत्वाचे असते असे कारण जर स्पष्ट होत नसेल तर त्याबद्दलची विश्वसनीयता संपूर्ण जाते आणि प्रेक्षकांना सुध्दा त्या पात्राबाबत काहीही वाटू शकत नाही. त्यामुळे पटकथा लिहताना प्रत्येक पात्राच्या वागण्याबाबत कारणमिमांसा ही दिली पाहिजे. म्हणूनच पटकथालेखनामध्ये स्वभावरेखातून सुध्दा महत्वाचे आहे.

पटकथा- संवाद

मानवी भावभावनांना प्रकट करण्यासाठी संवादाची गरज असते. शब्द या ध्वनीमार्फत संभाषणाद्वारे मानव आपल्या भावना व्यक्त करीत असतो. स्वतःशी व समुहाशी निगडीत असलेली संभाषण प्रक्रिया साहित्य नाटक वा चित्रपट या कलांमधून अभिव्यक्त होत असते. मानवाच्या सर्वच क्रियामध्ये संवाद हा खूप महत्वाचा असतो. नाटकात संवादच कथानकाचा विस्तार करण्याचे काम करतात तर कथात्मक निवेदन पद्धतीत संवादाचा स्वभाव रेखनास पूरेपूर उपयोग होत असतो. चित्रपटात चित्रीत केलेल्या वातावरणाशी संगती राखण्याचे काम संवाद करत असतात. प्रामुख्याने चित्रपटात संवादाची दोन कामे आहेत. पहिले म्हणजे कथा स्पष्ट करणे व दुसरे काम म्हणजे प्रेक्षकांच्या मनात पात्रांना स्पष्ट असे रूप देणे. साहित्य लेखनामध्ये सुध्दा संवादाचे वरील प्रमाणेच काम असते. चित्रपटात मात्र चित्र आणि संवाद या दोन्हीच्या मदतीने व पटकथेच्या माध्यमातून कथेचा विकास करण्याचे काम केले जाते. चित्रपटात पार्श्वभूमी व वातावरण निर्मितीसाठी किंवा वातावरणाच्या वर्णनासाठी शब्दाची गरज नसते. पात्रांच्या तोंडच्या संवादामुळे काय सुरू आहे ते कळते व कथानक पुढे सरकते, समजू लागते. याच कारणामुळे मुकपटापेक्षा बोलपट लोकप्रिय झाला. मुकपटातील संवादाच्या पाट्या निरक्षर लोकाना वाचता येत नव्हत्या पण बोलपटातील संवाद सरळ सरळ कानावर पडत असल्याने प्रेक्षकांना ते उत्तमरीत्या समजू शकले परिणामी सामान्य माणसामध्ये बोलपट हे संवादामुळे लोकप्रिय ठरू लागले. पटकथेमध्ये येणारे संवाद हे अत्यल्प व कथानकास केवळ

पुरक अशा स्वरूपाचे असतात. कारण चित्रपट हे दृश्यमाध्यम असून तिथे दृश्यप्रतिमेला महत्वाचे स्थान असते. नाटकामध्ये जितकी संवादाची आवश्यकता असते तितकी चित्रपटात असत नाही. कारण येथील कॅमेरा हा शब्दांच्या पलिकडे बोलतो. चित्रपटात येणारे संवाद कथानकाचा विकास करण्यासाठी चित्रपटाची गतिमानता स्पष्ट करण्यासाठी तसेच पात्रांच्या स्वभाव रोखनाची दिशा निश्चित करण्यासाठी फक्त आधार म्हणून उपयोगात येतात. भारतीय चित्रपटसृष्टीमध्ये पटकथा व संवादासाठी 'सलिम जावेद' यांचे नाव खूप मोठे व महत्त्वाचे आहे. कथा पटकथा व संवाद याचा विचार करताना त्यासाठी स्वतंत्र व्यक्तीची नेमणूक केली जाते यावरून त्याचे महत्त्व लक्षात येईल.

पटकथा- गीत

चित्रपटाच्या विकासामध्ये "गीत" या घटकाचा विचार करावा लागतो. चित्रपटनिर्मिती अगोदर ज्या नाट्यनिर्मिती होत होत्या त्या नाटकामध्ये संवादापेक्षा गीतास महत्त्व होते. नाट्यगीत हा नाटकाचा एक अविभाज्य भाग होता हे गीत नाटकापासून चित्रपटात आलेले आहे. समाजाचे रंजन करणे, रंजन करता करता त्याला उपदेश करणे, त्याला विशिष्ट कृतीसाठी प्रवृत्त करणे ही कार्ये गीत करू शकते. भारतीय चित्रपट इतिहासात ध्वनीची साथ मिळाल्यापासून गीताचा वापर चित्रपटात करण्यात आला आहे चित्रपटात संवाद, पार्श्वसंगीत याबरोबर कथेच्या अनुषंगाने गाणे येणे आवश्यक होते गेले. 'इंद्रप्रस्थ' सारख्या चित्रपटात ७५ गाणी होती. यावरून या गीताची महती समजून येते. चित्रपटात येणारी गाणी ही चित्रपटाच्या कथानकास उपयुक्त आणि विकसीत करणारी व्हावीत यासाठी गाण्याकडे साधन म्हणून पाहणे गरजेचे ठरते. पटकथेचे लेखन होत असताना गाण्याचे स्थळ, वैशिष्ट्य, संदर्भ या अनुषंगाने गाण्याचा विचार केला जातो. चित्रपटामध्ये विविधप्रकारची गीते असतात. प्रेमगीत, धार्मिकगीत, राष्ट्रीयगीत सामाजिकगीत, अंगाई गीत, अशा प्रकारची गीते असतात. हि गीते सोलो(एकपात्राद्वारा गाणे), किंवा युगलगीत या पद्धतीची असतात. या संदर्भात डॉ. अनिल गवळी म्हणतात "प्रेम दुःख, विरह, वा आनंद किंवा विविधांगी भावनांना प्रकटकरण्यासाठी गीताचा वापर केलेला दिसून येतो.४" चित्रपटात येणारी गाणी ही अधिक प्रसंगानुरूप व अधिक 'सिनेमॅटिक' व्हावी असा प्रयत्न केला जातो. पटकथेच्या रचनेमध्ये विशिष्ट ठिकाणी येणारे गीत चांगला परिणाम देते. नाहीतर पटकथेत ते अडगळ ठरू शकते. गीत हे एकाचवेळी शब्दनिष्ठ भावनिष्ठ अर्थाचा आणि रचनेचा प्रत्यय देत असते. गीतामध्ये काव्यमुलता असली पाहिजे व अशा काव्याला सुरावटीच्या सहायाने सादर केले जाते. गीतातील सुरावटीच्या सौंदर्याचा आपणास जर प्रत्यय आला नाही तर ते संगीत म्हणून मुल्यवान नसले तरी ते कविता म्हणून कदाचित चांगले किंवा वाईट असू शकेल त्यामुळे गीताला सुरावट योग्य असेल तर त्याचा प्रभाव हा चांगला पडतो. फक्त मनोरंजनाचा उद्देश ठेवून केली जाणारी गीताची रचना पटकथेमध्ये अडथळा आणू शकते. त्यामुळे प्रथम पटकथा लेखन व नंतर आवश्यक असेल तर गीताचा समावेश करणे योग्य ठरेल. गीत कितीही चांगले असले तरी जर पटकथेला बाधा आणत असेल तर ते उपयोगाचे नाही पण अलिकडच्या काळात पटकथेपेक्षा गाण्यांचा महत्त्व जादा आले आहे. व त्यातूनच 'आयटम सॉंग' चा जन्म झाला आहे.

पटकथा- प्रतिक

चित्रपट हे दृश्यमाध्यम आहे. त्यात प्रामुख्याने अशा दृश्यांची मालिका उलगडून दाखवली जाते. दृश्यांतील प्रत्येक चौकटीला महत्त्व आहे. पटकथा लेखक पटकथा लिहित असताना अशा चौकटीतूनच कथा विकसीत करीत असतो. पटकथेचा विकास होत असताना जर तो आशयभिमूख अथवा कथानकानुसार होत असेल तर त्या त्या विषयाच्या प्रमाने पटकथेमध्ये दृश्यप्रतिमा येत असतात. विशिष्ट आषय निर्माण करणारी दृश्यप्रतिमा अनेकवेळा प्रतिकाच्या रूपाने पटकथेत येते ब-याचवेळा दिग्दर्शकाला जे सांगावयाचे असते ते संवादातून किंवा पात्रांच्या देह बोलीतून सांगणे अशक्य असते. किंवा त्याचा परिणाम हवा तेवढा जाणवत नाही तेव्हा दिग्दर्शकांना प्रतिमा वापरावी लागते. सुरवासुरवातील प्रतिकांचा वापर हा दिग्दर्शक अथवा नट यांना सहायक म्हणून केला जायचा. ज्यामध्ये ठराविक साचामध्येच प्रतिकांचा वापर होत असे उदा. मृत्युच्या वेळी दिवा जाणे. कांदबरीमध्ये मात्र कांदबरीकार एखादयाच्या मनस्थितीचे वर्णन करून मोकळा होतो. पण चित्रपटात मात्र स्वगत किंवा मनातील भाव दाखविता येत नाही. यामुळे प्रतिकाचा वापर करावा लागतो. चित्रपटात येणारे प्रतिक हे सहाय या पातळीवरच न राहता चित्रपटाच्या भाषेचा प्रमुख घटक असतात. प्रतिकांतून नवा संदर्भ व नवा अर्थ महत्त्वाचा असतो. पटकथेत वेगवेगळ्या ठिकाणी पेरली जातात. जेणे करून पटकथेतून कथेचा विकास होण्यासाठी मदत मिळेल. अशा प्रतिकामुळेच चित्रपटाला एक वेगळे परिणाम लाभते यात शंका नाही.

सारांशतः चित्रपटाला येणारी गती ही चित्रपटाच्या पटकथेवर अवलंबून असते. जेवढी पटकथा वेगवान तेवढा चित्रपट वेगवान होते. दर्शकांना सुद्धा दुसरा विचार करता येत नाही पटकथेतून संवाद, स्वभाव रेखाटन, गीत व प्रतिमा यांच्या माध्यमातून कथानक पूढे ओढले जाते या पटकथेबरोबर चित्रपटाला तंत्रमाध्यमाचा आधार घ्यावाच लागतो. सर्वात महत्वाचा असतो तो कॅमेरा व कॅमेराच सर्वेसर्वा असतो. त्याच्या माध्यमातूनच वेगवेगळ्या क्षेपकाच्या सहाय्याने प्रसंग हा चित्रित केला जातो. प्रसंग चित्रित करण्यासाठी दिग्दर्शकाला सर्व गोष्टीचे भान ठेवावे लागते. चित्रपटाच्या चित्रीकरणानंतर दृष्य स्वरूपात अवतरणारी पटकथा चित्रपटाच्या अन्य घटकांसह स्वतंत्र अस्तीत्व निर्माण करते.

संदर्भ-

१. जोशी मनोहर शाम, (२००७) पटकथा लेखन- एक परिचय, कथा हो तो पटकथा बने, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ क्रमांक -२२
२. राठौर उमेश, (२००५) पटकथा लेखन- फिचर फिल्म, पुर्ण पटकथा अधारीत कार्यक्रम, तक्षशिला प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ क्रमांक -३४
३. चेतना सुदर्शन कुमार, (२००६) पटकथा लेखन- तकनिक एवं विधिया, कहानी, नटराज प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ क्रमांक -१४
४. जोशी मनोहर शाम, (२००७) पटकथा लेखन- एक परिचय, कथा हो तो पटकथा बने, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, पृष्ठ क्रमांक -२१
५. डॉ. सपकाळ अनिल (२००५) मराठी चित्रपटाची पटकथा, चित्रपटाची पटकथा- एक दृष्टी, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्रमांक

मराठी ब्लॉग विश्व

स्वाती प्रभाकर मगदूम

संशोधक विद्यार्थीनी मराठी विभाग

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

आजचे युग हे तंत्रज्ञानाचे युग आहे. परंतु आजही ब्लॉग (Blog) किंवा ब्लॉगिंग (Blogging) म्हणजे काय हे बहुतेक जणांना माहित नाही. म्हणून मला असे वाटते की या ब्लॉगच्या माध्यमातून आधी या विषयी माहिती असणे आवश्यक आहे. काहीनी ब्लॉगिंग (Blogging) विषयी मित्राकडून, मिडीया किंवा आणखी कोणत्याही सोर्स मधून थोडाफार तरी ऐकलेले असेल

ब्लॉग (Blog) ला मराठीत 'अनुदिनी', 'जालपत्रिका' असेही म्हणतात. ब्लॉग (Blog) हा शब्द दोन इंग्रजी शब्दापासून तयार झालेला आहे. पहिला शब्द म्हणजे वेब (आंतरजाल) आणि दुसरा शब्द लॉग (नोंद) किंवा संकेत स्थळांचा भाग (subdomain) असते. यावरून ब्लॉग हा शब्द तयार झालेला आहे. ब्लॉग म्हणजे स्वतःची थोडी वेगळी वैशिष्ट्ये असलेली एक प्रकारची वेबसाईट म्हणता येईल. एखादी वेबसाईट बनवायची असल्यास २-३ सॉफ्टवेअर्सचा वापर करावा लागतो. वेबसाईटचे डिझाईन, लेआउट, आराखडा, लिक्संची रचना इत्यादी बऱ्याच गोष्टींचा विचार करावा लागतो. तशा या सर्व गोष्टी तितक्या किचकट नसल्यातरी बऱ्याच गोष्टीत एकत्र आणल्यानंतर वेबसाईट बनते. परंतु ब्लॉगचे तसे नाही. ब्लॉगमधील सर्वच गोष्टी साध्या असल्याने ब्लॉग बनविणे फार सोपे असते. एखाद्या मासिकाप्रमाणे ब्लॉग (Blog) वरील नोंदी बहुतेक वेळा उलट्या कालक्रमानुसार टाकलेल्या असतात. म्हणजे सर्वात ताजी पोस्ट सर्वात आधी दिसेल. ब्लॉग स्वतःचे विचार, एखाद्या कार्यक्रमाची माहिती, रेखाचित्र व चित्रफिती वगैरे गोष्टी इंटरनेटच्या (Internet) आधारे सगळ्यापर्यंत पोहचविण्यासाठी बनवतात.

ब्लॉग म्हणजे एखाद्या वेबसाईटप्रमाणे आपल्याला हवी असलेली माहिती इंटरनेटवर ठेवणे. आपल्या ब्लॉगवर काय लिहावे आणि कधी लिहावे याला बंधने नाहीत. कुणीही, कधीही आपला ब्लॉग उघडून त्यावर कितीही वेळा लिहू शकतो. एखादी घटना, गोष्ट, कविता, विनोद, सल्ला, माहिती, कृती, संदेश इत्यादी इतकच की आपला अनुभव, समस्या, अडचणी आणि त्यावर तोडगे अगदी काहीही आपण आपल्या ब्लॉगवर लिहू शकतो. ब्लॉगवर फक्त त्या ब्लॉगच्या मालकाला माहिती लिहायचीच नाही तर ती माहिती वाचणाऱ्यांना त्यावर आपले अभिप्राय लिहिण्याची देखील सोय असते. त्यामुळे ब्लॉगद्वारे माहिती देवाण - घेवाणीचे काम चांगल्याप्रकारे होते. सध्या काही वेबसाईट मोफत ब्लॉग सेवा देतात. या वेबसाईटवर ब्लॉग बनविण्यासाठी एक अगदी सोपा प्रोग्राम बनविलेला असतो. एखादा ई - मेल सुरू करताना जितकी माहिती विचारली जाते त्याहीपेक्षा कमी माहिती विचारून काही क्षणामध्ये एखादा ब्लॉग सुरू करता येतो.

काही अनुदिन्यावर लोक एकमेकांशी चर्चा करू शकतात. जे अनुदिनीचे सभासद होतात. ते तेथे स्वतःचे विचार मांडू शकतात आणि संदेशही पाठवू शकता हे सगळे 'विजेट्स' द्वारे शक्य होते. ही बाब एखाद्या अनुदिनीला बाकीच्या सुप्त संकेत स्थळापासून उजवे ठरवते. बऱ्याच अनुदिन्या बातम्यासाठी अथवा समाजोपयोगासाठी बनवलेल्या असतात. तर बाकीच्या वैयक्तिक डायरीप्रमाणे काम करतात. सर्वसाधारण ब्लॉगवरून दुसऱ्या ब्लॉगवर जाण्यासाठी सोय असते. त्यासाठी आवश्यक तेथे लिखाण वेबपेजपर्यंत आणि माध्यमापर्यंत पोहोचता येते. वाचकांना आपले विचार आणि टिप्पणी देण्यासाठी केलेली सोय ब्लॉगजना विशेष महत्व मिळवून देतात. अनेक ब्लॉग हे जरी सामान्यतः लिखाणासाठी बनवलेले असले तरीही बऱ्याच ब्लॉगजचा केंद्रबिंदू हा कला, चित्र, चित्रफिती, संगीत आणि आवाज असतो. मायक्रो ब्लॉगिंग हे अजून एक प्रकार पहावयास मिळतो.

- ब्लॉगिंग संबंधित विविध व्याख्या

- ब्लॉगिंग (Blogging) : ब्लॉगवरील पोस्ट लिहिण्याच्या क्रियेला ब्लॉगिंग असे म्हणतात.

- ब्लॉगर (Blogger) : ब्लॉग पोस्ट लिहिणाऱ्या व्यक्तीला ब्लॉगर म्हणतात.

ब्लॉग (Blog) चा उपयोग हा विविध प्रकारे केला जाऊ शकतो. ब्लॉग हे संवाद आणि ज्ञानप्रसार करण्यासाठी एक चांगले माध्यम आहे. ब्लॉगच्या माध्यमातून आपण एकमेकांशी चर्चा करू शकतो किंवा कोणत्याही ब्लॉगचे सभासद होऊन तेथे आपले विचार मांडू शकतो बरेच ब्लॉग हे बातम्यांच्या प्रचारासाठी किंवा समाजोपयोगासाठी बनविण्यात आलेले आहेत. ब्लॉगचा वापर हा वैयक्तिक डायरीप्रमाणे करता येतो. ब्लॉगवर लिखाण केलेले असल्यास वाचकांना

आपले विचार आणि टिप्पणी देण्यासाठी केलेली सोय ब्लॉगजना विशेष महत्व मिळवून देते. ब्लॉगमध्ये मुख्यत्वे लिक्स तसेच कमेंट यांचा समावेश होतो.

ब्लॉगचे दोन प्रकारामध्ये विभागणी केली जाते. पहिला प्रकार म्हणजे वैयक्तिक अनुदिनी/ब्लॉग. यामध्ये वैयक्तिक कारणासाठी ही अनुदिनी लिहिली जाते. विशेषकरून हे ब्लॉग स्वतःच्या नावाने प्रकाशित होतात. आणि दुसरा प्रकार म्हणजे व्यवहारिक अनुदिनी/ब्लॉग यामध्ये प्रकल्पाची वा माहिती देण्यासाठी अशा अनुदिनीचा उपयोग करतात. जर तुम्हाला स्वतःचे विचार जगापर्यंत पोहचवण्याचे असल्यास वैयक्तिक ब्लॉग निवडावा किंवा तुमचा उद्देश पैसे कमविण्याचा असेल तर तुम्ही विविध जाहिराती ब्लॉगवर ठेवून उत्पन्न मिळविण्यासाठी व्यवहारिक ब्लॉगची निवड करावी.

ब्लॉगचा विषय निवडतानास ब्लॉग सुरू करण्यासाठी तुम्ही कोणत्या विषयाला अनुसरून पोस्ट लिहणार हे ठरविणे अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणून तुम्हाला कोणत्या विषयाचे परिपूर्ण ज्ञान आहे आणि तो विषय तुमच्या ब्लॉगच्या वाचकांना आवडेल का हा विचार करून ठरवावा. ठरवलेल्या विषयाचे छोटे-छोटे उपविषय करावे आणि त्यांची यादी करावी. अशा प्रकारे तुम्ही उपविषय घेऊन त्यावर दीर्घ लिखाण करू शकता. ब्लॉगच्या विषयाला जसे महत्व आहे तसेच महत्व ब्लॉगच्या भाषेला आहे. ब्लॉगची भाषा ही तुमचा ब्लॉग लिखाण कोणत्या मुद्द्यावर आहे यावरून स्पष्ट होईल जसे की, प्रादेशिक ब्लॉगसाठी मराठी भाषा आणि नंतर हिंदी किंवा इंग्रजी भाषा अशाप्रकारे ब्लॉगची भाषा ठरविणे आवश्यक आहे. ब्लॉगचा विषय ठरविल्यानंतर आपल्या ब्लॉगचे नाव हे ब्लॉगच्या विषयाशी अनुसरून असावे. त्यामुळे तुमच्या ब्लॉगच्या वाचकांना तुमचा ब्लॉग शोधण्यास मदत होईल. ब्लॉगचा पत्ता किंवा युआरएल ही तुमच्या नावाने किंवा कोणत्याही नावाने ठरवू शकता. जर तुमच्या ब्लॉगच्या विषयाशी अनुसरून असेल तर उत्तम. ब्लॉगचा युआरएल हा शक्यतो युनिक असावा. तसेच वाचकांना लक्षात राहिल अशाप्रकारे असावी.

कोणत्या ब्लॉगला वाचकवर्ग असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामुळे वाचकांचा अंदाज घेऊन लिखाण करणे देखील आवश्यक आहे जसे की जर तुमचा ब्लॉग हा कथा किंवा कवितांशी संबंधित असेल तर त्या वर्गाला समोर ठेवून लिखाण करणे उत्तम राहिल किंवा जर तंत्रज्ञान विषयक ब्लॉग असेल तर त्या वर्गातील वाचकांना समजेल अशा भाषेत पोस्ट लिहाव्या. म्हणून कोणतीही पोस्ट लिहिताना वाचक डोळ्यासमोर ठेवूनच पोस्ट लिहावी. आपल्या ब्लॉग वरील लेख वाचून झाल्यानंतर वाचकांच्या मनात या संदर्भात काही विचार निर्माण होणे आवश्यक आहे. आपले हे विचार तो ब्लॉग लेखकापर्यंत कॉमेंटच्या माध्यमातून, प्रतिक्रियेच्या माध्यमातून पोहचवू शकतो. यासाठी ब्लॉगवरील प्रत्येक लेखाखाली एक रिकामा चौकोन दिलेला असतो. आपले मत मांडण्यासाठी, प्रतिक्रिया देण्यासाठी तो रिकामा चौकोन देण्यात आला आहे. अशा प्रकारे या माध्यमातून ब्लॉग लेखकाचे विचार आणि वाचकांचे विचार यामध्ये एक सुसंवाद निर्माण होतो आणि त्यातून भविष्यकालीन सामाजिक वाटचालीचा मध्यममार्ग निघू शकतो. आपल्या ब्लॉगवर प्रतिक्रिया देण्यास नियंत्रण ठेवण्याची सुविधाही ब्लॉग कर्त्यास देण्यात आलेली असते. त्यामुळे त्या संदर्भात नविन ब्लॉगर्सनी आपल्या संमती शिवाय कोणतीही प्रतिक्रिया देऊ शकत नाही किंवा आपला ब्लॉग शकत नाही. समाजाला वैचारीक दिशा देण्याचे काम लेखक करत असतात. ब्लॉग हे त्यासाठीच आजच्या युगातील एक दर्जेदार माध्यम आहे. एखाद्या विषयावर सर्वांगीण चर्चा घडविण्यासाठी त्यावर विचार करण्यासाठी ब्लॉग हे चांगले माध्यम आहे. आपल्या वैयक्तिक जीवनातील अनुभवही आपण ब्लॉगच्या माध्यमातून इतरांसमोर मांडू शकतो. सामाजिक, अध्यात्मिक, वैज्ञानिक, मानसिक इत्यादी आपल्या जीवनातील सर्व घटकांना आपण ब्लॉगच्या सहाय्याने मनातून जगासमोर व्यक्त होऊ शकतो.

मराठी भाषेतील ब्लॉग - ब्लॉग हे असे माध्यम आहे जिथे आपण स्वतःस व्यक्त करतो किंवा व्यक्त होतो. 'मराठी ब्लॉग विश्व' याला मराठीत अनुदिनी, जालपत्रिका किंवा जालनिशी असे म्हटले जाते. (संदर्भ-मराठी विकिपीडीया) ब्लॉगची आखाणी एक प्रमुख ओळखा म्हणजे यावर तारखांच्या अनुषंगाने लेख लिहिलेले असतात. आपण नेकमी जी डायरी वापरतो त्यात जशा तारखा असतात त्यानुसार त्या डायरीत आपण जसे लिहितो, आपले विचार व्यक्त करतो. अगदी तसेच ब्लॉगच्या संदर्भातही म्हणता येईल. यात फरक इतकाच की, डायरीमध्ये माहिती ही कागदाच्या, पानाच्या स्वरूपात साठवली जाते, तर ब्लॉग संदर्भात ही माहिती आभासी स्वरूपात साठवली जाते.

भारतीय जालपत्रिकांची संख्या दहा लाखावर असली तरी यात इंग्रजी भाषिक जालपत्रिकांची संख्या जास्त आहे. मराठी भाषेतील जालपत्रिका जगत जागतिक भाषेच्या तुलनेत छोटे असले तरी सक्रियपणे जालपत्रलेखन (ब्लॉगिंग) होणाऱ्या भारतीय भाषांमध्ये मराठीचा समावेश होतो. आज घडीला (फेब्रुवारी २००९) मराठीत किमान १२०९ जालपत्रिका अस्तित्वात आहेत. साहित्य, कविता, प्रवासवर्णन, ललित लेखा हे मराठी जालपत्र लेखकाचे आवडते विषय असल्याचे दिसते.

सध्याच्या इंटरनेटच्या युगात ब्लॉगचे महत्त्व फारच वाढले आहे. असंख्य मराठी लोक आता मराठीतून ब्लॉग लिहू लागले आहेत. आता मराठीत शेकडो ब्लॉग लिहिले जातात. त्यातील काहींचे ब्लॉग तर फारच दर्जेदार आहेत. असे दर्जेदार ब्लॉग लिहिणारे देखील आहेत. २१ व्या शतकात माध्यमांचे स्वरूप पूर्णतः बदलेले आहेत. माध्यमे विशेषतः वृत्तपत्रे व्यवसायिक झाली आहेत. जी वृत्तपत्रे व्यावसायिकतेपासून दूर राहिली ती बंद पडली. दै. मराठवाडा हे याचे सर्वाधिक उत्तम उदाहरण होय. व्यावसायिक माध्यमातून वैचारिक आणि संशोधनात्मक लेखनाला कोणतेही स्थान राहिले नाही त्यामुळे एक मोठी पोकळी त्यातून निर्माणा झाली. ही पोकळी ब्लॉग या नव्या माध्यमाने भरून काढली. २०१० सालापर्यंत मराठीतील वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके यांना समांतर असा स्वतंत्र मिडीया ब्लॉगच्या रूपान उभा राहिला. मराठीत शेकडो ब्लॉग लिहिले जातात. मेन स्ट्रीम मिडीयापेक्षाही जास्त वाचकवर्ग ब्लॉगला आहेत. मराठीतील अनेक नामांकित संशोधक ब्लॉग लिहितात. पुरोगामी विचारांच्या ब्लॉगला वाचकांचा सर्वाधिक पाठींबा मिळत असल्याचे दिसून येते.

मराठीमध्ये प्रा. हरी नरके, संजय सोनवणी, आर. आर. पाटील, एम. डी. रामटेके, अनिता पाटील, भैया पाटील, प्रकाश पोळ (सह्याद्री बाणा) या लेखकांचे ब्लॉग सर्वाधिक लोकप्रिय आहेत. 'सह्याद्री बाणा' या ब्लॉगने नुकताच ७ लाख वाचकांचा टप्पा पार केला आहे. यावरून मराठी ब्लॉगला ही मिळत असलेला उदंड प्रतिसाद दिसून येतो. अनेक मराठी पत्रकारही ब्लॉग लिहितात. यामध्ये सचिन परब, समीर गायकवाड, सुर्यकांत पळसकर ही काही पत्रकार मंडळी ब्लॉग लिहितात. बहुतांश मराठी ब्लॉगर स्वतःच्या नावानेच ब्लॉग लिहितात. काहींनी आपल्या ब्लॉगला स्वतंत्र नावे दिली आहेत. मराठीमध्ये ए.बी.पी. माझाचे पत्रकार समीर गायकवाड यांचे ब्लॉग लेखनाला वाचकांचा उदंड प्रतिसाद मिळत आहे. समीर गायकवाड यांनी अनेक सामाजीक, राजकीय विषयावर ब्लॉग लिहिलेले दिसून येतात. आणि या ब्लॉगना वाचकांची पसंती असलेली दिसून येते. त्यांचे 'रेड डायरीज-शिवम्मा', 'सत्तेच्या विरोधातील आवाजाच्या दडपशाहीचे नवे रूप', 'ग्लोबल वॉर्मिंग : अर्थकारणात नव्या संकल्पना' असे काही गाजलेले ब्लॉग वाचावयास मिळतात. 'ब्लॉग माझा २०१६' स्पर्धेत समीर गायकवाड यांना 'पाऊलवाटेतील हुंदका' या ब्लॉगला प्रथम क्रमांक मिळाले. त्यांच्या ब्लॉगलेखनाचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांचे ब्लॉगलेखन हे अनुभव आणि निरीक्षण यांच्या आधारे लेखन केलेले दिसते. तसेच ए.बी.पी. माझा ब्लॉगवर प्रसिध्द लेखिका कविता महाजन यांनी ही ब्लॉग लेखन केलेले आहे. त्यांच्या 'धुम्मकडी', 'बरी या(अकलेच्या)दुष्काळे पिडा केली', 'काय करू आता धरुनिया भिड' यासारखे ब्लॉग प्रसिध्द झाले आहेत. वर्तमान काळात जीवन जगत असताना त्यांना आलेले अनुभव, विचार, सामाजिक परिस्थिती त्यांनी आपल्या ब्लॉगच्या माध्यमातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांचे स्त्रीजीवन विषयीचे ब्लॉग अधिक प्रसिध्द आहेत. त्यांच्या ब्लॉगला वाचकांचा मोठा प्रतिसाद मिळालेला दिसून येतो.

मराठी ब्लॉग वापरण्याचे अनेक फायदे सांगितले जातात. ब्लॉगच्या माध्यमातून स्वतःचे अनुभव किंवा कोणत्याही विषयावरील माहिती स्वतःच्या ब्लॉगवर मांडता येतात. ब्लॉगलेखन करणाऱ्या लेखकांना आपले लेख ब्लॉगमार्फत प्रकाशित करण्याची संधी मिळते. त्या ब्लॉगच्या माध्यमातून लोकांना नवीन माहिती मिळते. ब्लॉग लेखन करण्यासाठी वेबसाईडच्या माध्यमातून लोकांना नवीन माहिती मिळते. आज जगात अनेक लोक इंटरनेट वापरतात त्यामुळे आपले विचार हजारो लोकांपर्यंत पोहचवू शकतो.

ब्लॉगचे काही फायदे असले तरी काही समस्याही जाणवून येतात. एखाद्या लोकप्रिय जालपत्रिकेवर विरोधी मताच्या गटाकडून अनैच्छिक (स्पॅम) हल्ले करून ती बंद पाडण्याचा प्रयत्न होऊ शकतो. ब्लॉगच्या स्वरूपामुळे ब्लॉग लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाबद्दल निष्कर्ष काढणे संभवत असते. कारण बहुतेक वेळा आपले आयुष्य ब्लॉग लेखक लोकांसमोर मांडत असतो. एखाद्या जालपत्रिकेच्या लोकप्रियतेचा फायदा एखादी कंपनी स्वतःच्या स्वार्थासाठी करून घेऊ शकते, त्यामुळे ब्लॉग वापरणाऱ्या लेखकांनी याची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

२१ व्या शतकामध्ये आता ब्लॉग हे केवळ ललित लेखाचे माध्यम आहे असे नसून, विज्ञान तंत्रज्ञानविषयक अशा अनेक क्षेत्रातील माहिती सांगणारे लेख ही आपण ब्लॉगच्या माध्यमातून लिहू शकतो. तंत्रज्ञानविषयक इंग्रजी ब्लॉगिंग हा आजकाल एक महत्वाचा व्यवसाय ठरत आहे. आजच्या माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात ब्लॉग हे उपजिविकेचे साधन होऊ पाहत आहे.

संदर्भग्रंथ -

१. मराठी विकीपिडीया
२. <http://www.hindu.com/2006/11/14>
३. <http://Marathi blogs net>

व्यक्तिमत्व विकास आणि देहबोली

डॉ. सुवर्णा नामदेव पाटील

सहा. प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख

मो.प. पाटील महाविद्यालय बोरगांव, संलग्नित शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

आज सामाजिक जीवनामध्ये व्यक्तिमत्व विकासाला अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे. उत्तम करियरसाठी उत्तम व्यक्तिमत्व विकासाची आवश्यकता असते याची जाणीव आज सर्वत्र निर्माण झालेली दिसते. अगदी मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणापासूनच त्यांचे चांगले करिअर घडविण्यासाठी त्यांच्या उत्तम व्यक्तिमत्वासाठीची जागरूकता पालकांमध्येही आलेली दिसते. एवढेच नाही तर त्यासाठी प्रयत्नशील बनलेले दिसतात. त्यामुळे आज विद्यार्थी व पालकांचा ओढा व्यक्तिविकासाचे क्लास, शिबीरे, त्यासंबंधी ग्रंथसंपदांचे वाचन, यशस्वी व्यक्तिच्या मुलाखती याकडे वाढलेला दिसतो. तरीही निकोप व्यक्तिमत्व निर्मितसाठी 'व्यक्तिमत्व' ही संकल्पना व तिचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

व्यक्तिमत्व : संकल्पना व स्वरूप

आजकाल खाजगी संभाषणात, सभासंमेलनात साहित्यचर्चेत 'व्यक्तिमत्त्व' हा शब्द आपल्या कानावर सतत येतो. इंग्रजीत झशीपरश्रळी हा शब्द त्यासाठी वापरला जातो. 'व्यक्तिमत्व' या शब्दाने बऱ्याचवेळा दर्शनी गुणांचा परिणाम सांगितला जातो. पण व्यक्तिमत्व म्हणजे "विचार, आचार आणि कृति" यांच्या बाबतीत एकसूत्रीपणा होय."१ जीवनविषयी सकारात्मक दृष्टीकोण असणे फार महत्त्वाचे आहे. "व्यक्तिमत्व म्हणजे व्यक्तिच्या कल्पना, ध्येये, मूल्ये तिचे मनोधर्म व स्वभावविशेष या सर्वांची व्यक्तीच्या स्वकल्पनेत व इतरांशी वागायच्या पद्धतीत दिसून येणारी सुसंगतीत वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी अथवा आकृतीबंध होय."२ व्यक्तिमत्वविकास ही सहजगत्या साध्य होणारी गोष्ट नाही. त्यासाठी जाणिवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतात.

शिक्षण हे व्यक्तिमत्वविकासाचे महत्त्वाचे साधन आहे. व्यक्तीच्या विचार, कल्पना भावना शिक्षणाद्वारे उदात्त बनतात व्यक्तिमत्व विकासात भाषिक कौशल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भाषा हे विचार व भावना प्रकटीकरणाचे समर्थ माध्यम आहे. भाषेशिवाय मानवी व्यवहार अशक्य आहे. पण मानवी व्यवहाराची ही भाषा दोन प्रकाराची आहे. त्यामध्ये एक शब्दाची भाषा तर दूसरी शरीराची भाषा, म्हणजेच देहबोली. व्यक्तिमत्व विकासामध्ये या देहबोलीला शब्दांचा भाषेइतकेच किंबहुना त्यापेक्षाही जास्तच महत्त्व आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात व्यक्तिमत्व विकासात या देहबोलीचे स्थान अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

व्यक्तिमत्वविकास व देहबोली परस्पर संबंध

देहबोली म्हणजे शरीराची भाषा, शब्दाविना संवाद साधणारी अवघ्या शरीराची भाषा, माकडापासून आताचा प्रगत माणूस या उत्क्रांतीच्या इतिहासात शब्दांची भाषा ही अगदी अलीकडची आहे. पण शाब्दिक भाषेइतकीच प्रभावी संवाद साधणारी शरीराची भाषा मात्र फार पुरातन आहे. आज जेव्हा आपण व्यक्तिमत्व विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्नशील आहोत. तेव्हा शाब्दिक भाषिक कौशल्य शिकण्यास आपण जेवढे महत्त्व देतो तेवढेच महत्त्व शरीर भाषेची कौशल्य शिकण्यास प्राप्त झाले आहे. माणसा-माणसांतल्या व्यवहाराला माणूसकीचे परिणाम देहबोलीनेच लाभते. अधिक सरल पातळीवर असणारी पण आपल्याला जिची फारशी जाणीव नाही ती देहबोली देहाच्या माध्यमातून आपल्या नकळत आपल्या अंतर्मनाचे दृश्य प्रकटीकरण करते या देहबोलीचे महत्त्वाच वैशिष्ट्य म्हणजे एकाच पातळीवर तिचे प्रकटीकरण होत असते.

देहबोलीचा वापर प्रत्येक व्यक्ती करत असते. परंतु प्रत्येकवेळी त्यामध्ये जाणीवपूर्वकता असतेच असं नाही. दैनंदिन जीवनात व्यक्ती मुखवटे घालून वावरते मनात नसलेल्या बऱ्याच गोष्टी ते मुखाने बोलत असतात परंतु देहबोली मात्र त्याच्या मनाशी प्रामाणिक असते. परंतु देहबोलीची कौशल्ये आत्मसात केलेली व्यक्ती मात्र मुखवटे धारण केलेल्या व्यक्तीची मानसिकता बरोबर ओळखते. देहबोलीची माहिती किंवा अभ्यास केल्याने स्वतःच्या देहाचं 'सांगणं' समजून इतरांच्याही देहाचं 'सांगणं' समजून घेता येतं. यामुळे व्यक्ती व्यक्तीमधला संवाद चांगला होण्यास मदत होते. म्हणूनच जाणीवपूर्वक देहबोलीचा वापर करणाऱ्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व संपन्न बनते.

देहबोलीचे ज्ञान किंवा कौशल्य आत्मसात करत असताना देहबोली बोलण्याचे जे विविध चॅनेल्स आहेत त्यांची माहिती असणं आवश्यक आहे. असे एकूण सात चॅनेल्स आहेत. त्यामध्ये व्यक्तीच्या वर्ण , लिंग, वय उंची, वजन, आकार बांधा, केसाळपणा, स्वच्छता, केशरचना, वास आणि गंध, कपडे, म्हणजे 'माणसाचं दिसणं' हा होय. तर दूसरा व्यक्ती व्यक्तीमधली जवळीक किंवा दूरता जिथे निरखली जाते तो चॅनेल म्हणजे व्यक्तीची शारीरिक स्थिती याशिवाय बसण्याची, उभे राहण्याची 'ढब', तसेच विविध शारीरिक हालचाली, अजाणता अचानक होणाऱ्या काही क्रिया, याशिवाय ध्वनी आणि आवाज यांची पद्धत आणि पट्टी आणि शेवटच्या सातव्या चॅनेलमध्ये येतात त्या इतर शारीरिक क्रिया व हालचाली उदा. वेगवेगळ्या पद्धतीच, प्रसंगीच लाजणं. व्यक्तीच्या अवघ्या देहाशी निगडित असणाऱ्या या चॅनेल्सद्वारा व्यक्ती काही सांगत असते, व्यक्त करत असते हे कधी जाणीवपूर्वक तर बऱ्याचदा अजाणता होते. भाषेचा मौखिक बोलीचा वापर करून संवाद सुसंवाद होतोच असं नाही त्यामध्ये बऱ्याचदा अपयश येण्याची शक्यता असते परंतु जर देहबोलीची जाणीव ठेवून संवाद घडले तर सुसंवाद साधता येणे शक्य असते.

विविध चॅनल्सच्या माध्यमातून दुसऱ्या व्यक्तीला, तिच्या मनस्थितीला जाणून घेण्यासाठी काही क्षमता असणं किंवा अंगभूत क्षमता नसतील तर जाणीवपूर्वक मिळण्याची आवश्यकता उत्तम व्यक्तीमत्त्वासाठी असते. अशा क्षमता प्राप्त करण्यासाठी आपल्या पंचेंद्रियांचा वापर अधिक जाणीवपूर्वक करणे महत्त्वाचे असते. यामध्ये पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे संदेशांचे विश्लेषण करणे. देहबोली जाणून घेण्याचा प्रयत्नात निष्कर्ष काढण्याची घाई करू नये. देहबोलीच्या चॅनल्सद्वारा प्रक्षेपित होणाऱ्या संदेशाचे प्रथमतः सूक्ष्म निरीक्षण करणे महत्त्वाचे आहे. यासंदर्भात अंजली पेंडसे यांनी इंग्रजी साहित्यिक शेरलॉक होम्स याच उदाहरण दिले आहे. तो आपल्या सहकारी डॉक्टराला नेहमी म्हणतो, “डॉ. वॅटसन, यू ओनली लुक! आय ऑब्झर्व्ह”^२ (पृ.१२) म्हणजे यामध्ये त्यांना जाणीवपूर्वक, सतर्क राहून निरीक्षण करणे अपेक्षित आहे. तसेच संदेशाचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढत असतानाही व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, संस्कृतीचा, देशाचा, परिस्थितीचा काळाचा विचार हवा. अर्थात दुसऱ्याच देहबोली जाणण्याचा हा केवळ अर्धा भाग झाला. पेंडसे म्हणतात, “देहबोली जाणणे म्हणजे इतरांना अधिक समजून घेणेचे नव्हे तर स्वतःच स्वतःला जास्त जास्त आकलत जाणे. देहबोली जाणणे म्हणजे आपले व्यक्तिमत्व अधिक विकसित करणे होय”^३

देहबोलीतील दुसरा अर्धा भाग आहे तो म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीची देहबोली जाणून तिला पुरक अशी बोली स्वतःच्या देहाद्वारे व्यक्त करण्याचा ज्यामुळे व्यक्तीव्यक्ती मधील संभाषण अर्थपूर्ण, सोपे सरळ आणि आशयबन होऊन बोलीची परिणामकारता वाढवता येईल. देहबोली जाणकाराला माणसाच्या ‘दिसण्यातील रंगा’ वरून त्याच्या वृत्तीचे रंग ओळखता येतात. माणसाच्या रंगाच्या आवडीवरून त्याचा स्वभाव व मानसिक अवस्था जाणता येते. तसेच माणसाची ढब, लकब, हावभाव यावरूनही त्याचा मनाचा वेध देहबोली जाणकाराला घेता येतो. त्यासाठी देहबोली जाणण्याच्या स्वतःची आणि इतरांची ढब काय ‘सांगतेय’ ते कळणे आवश्यक असते. केव्हाही मोकळ्या सरळ ताठ पाठीने इतरांशी संभाषण केले तर ही ढब इतरांकडून अनुकूल प्रतिसाद मिळवून देते.

देहबोलीमध्ये वेगवेगळ्या हालचाली व खुणांद्वारे संदेश दिले जातात ते जाणता येणे सुसंवादासाठी आवश्यक आहे. चिन्हात्मक खुणा (उदा. अंगठा दाखविणे, स्पष्टीकरणात्मक खुणा किंवा हालचाली, नियामक हाचाली (हस्तांदोलन), जुळवणूकीच्या खुणा (मानेवरून बोलताना हात फिरविणे) या चार प्रकारातील खुणांचा योग्य पद्धतीने वापर करता आल्यास व दुसऱ्या व्यक्तीला सजण्यासाठी सूक्ष्म निरीक्षणातून देश, काल, संस्कृती परिस्थितीनुसार योग्य अर्थ लावता आल्यास आपल्याला सुसंवाद साधता येतो. खुणांच्या माध्यमातून इतरांची मानसिकताही जाणता येते. यासाठी पेंडसे यांनी फ्राईड व इकमन या शास्त्रज्ञांची मते दिली आहेत. “फ्राईडच्या मते जीभ सटकून चुकून उच्चारलेले शब्द हे अंतर्मनाचे निर्देशक असतात. तर पिटर इकमन यांच्या मते ‘चुकून’ केलेली चिन्ह-खूण किंवा चिन्हात्मक हालचाल ही देखील माणसाच्या अंतर्मनातील खऱ्याखऱ्या भावनांची निर्देशक असते.”^४ (पृ.४४) देहबोलीतील खुणा ओळखण्याच्या आणि स्वतः वापरण्याच्या कौशल्यामध्ये हस्तांदोलन ही नियामक खुण महत्त्वपूर्ण आहे. पाच सेकंदांहूनही कमी वेळात साधल्या जाणाऱ्या हस्तांदोलनामुळे स्वतःबद्दलचे व इतरांबद्दलचे मत बदलता किंवा टिकवता येते.

देहबोलीच्या जाणिवेतून आपल्याला आपले व्यक्तिमत्व हसं बनवता येते. चीडचीड्या रागीट व्यक्तीपेक्षा हसरी, विनोदी व्यक्ती समाजात लोकप्रिय होते. स्वतःबद्दल आत्मविश्वास तिच्यामध्ये असतो. परंतु प्रत्येकाच्या हसण्याच्या खास लकबी असतात. हसण्याचे काल, समाज, संस्कृतीनुसार वेगवेगळे अर्थ होत असले तरी हसणं हे मैत्रीभावाचं द्योतक आहे. विनोद करता येणं यासाठी अनेक सर्जनशील गुणांची आवश्यकता असते ते सर्वांना प्राप्त करता येतीलच असे नाही पण दुसऱ्यांच्या विनोदाला दाद मात्र देता येणे शक्य आहे. देहबोलीने सांगितलेले ओठांच्या कोपऱ्यामधून उजळणारं हसू गालामधून वरती डोळ्यांमधून लुकलुकलं की मनावरचा ताण, दडपण कमी होऊन श्वास मोकळा होतो. त्यामुळे देहबोलीतल्या ‘हसणं’ या शारीरिक हालचालीचा व्यवहारात जाणीवपूर्वक उपयोग करावा.

याशिवाय आपले डोळे, आपलं बघणं, आपला चष्मा आपला कोष म्हणजेच दोन व्यक्तीमधील अंतर किंवा अनुकूल व प्रतिकूल भावनादर्शक व्यक्तीच्या हालचाली त्यांचा या सर्वांचा योग्य वापर देहबोलीतील कौशल्ये आत्मसात केल्याने करता येतो. ज्यामुळे आपल्याला सुसंवाद साधता येऊन आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची उत्तम छबी निर्माण करता येते.

समारोप

एकूणच देहबोली आणि व्यक्तिमत्व यांच्यातील परस्पर संबंध परस्परपुरक असा आहे. देहबोलीची उत्तम जाण असणाऱ्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व उठावदार असते. अशा व्यक्ती लोकप्रिय बनतात. देहबोलीच्या ज्ञानामुळे माणूस जाणून घेता येतो. माणसा-माणसात मैत्री, स्नेहभाव यासारख्या भावना निर्माण करण्यास जोपसण्यास मदत होते.

संदर्भ

१. गवळी अनिल (संपा.), ‘मराठी भाषा: उपयोजन आणि सर्जन’, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, जून, २०१५.
२. पेंडसे अंजली, ‘देहबोली’, नीलकंठ प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती, फेब्रुवारी २०१०.

बातमी मागची बातमी – एक नाटयात्म

प्रा. गुंडोपंत पाटील,
प्रमुख मराठी विभाग न्यू कॉलेज, कोल्हापूर

आधुनिक यंत्रयुगात विज्ञान तंत्रज्ञानाने सर्वच क्षेत्रात अमुलाग्र क्रांती घडवून आणली आहे. याला वृत्तसंस्थाही अपवाद राहिल्या नाहीत. नवनव्या तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने माध्यमांनी आपला चेहरामोहरा बदलून टाकला आणि माहिती तंत्रज्ञानाचे माध्यम युग निर्माण केले. त्याने माध्यमांची संख्यात्मक आणि गुणात्मक वाढ झाली. विश्वातील कोणतेही ज्ञान कानाकोपऱ्यातून घेता येवू लागले. ते देण्या घेण्यासाठी माध्यमविश्वात विकास, व्यवसाय आणि वर्चस्वाची चढाओढ सुरू झाली. त्यामध्ये चकचकत्या, चमचमत्या, आकर्षक नाविण्यपूर्ण झटपट ताज्या बातम्या सलगपणे देण्यासाठी वृत्तपत्रांमध्ये स्पर्धा सुरू आहे. त्या गदारोळामध्ये सर्वच माध्यमांमधून वार्तामूल्य जपली जातात. तसेच ठराविकच माध्यमे वृत्तविशेषक कशी पुन्हा पुन्हा प्रसारित करतात. बातमीदाराकडे वर्तमान भूत भविष्याचा वेध घेण्याची सखोल दृष्टी असलीच पाहिजे. ठाम भूमिके शिवाय पत्रकारिता असूच शकत नाही. बेजबान की जुबान आणि आवाम की आवाज हा चळवळीचा आवाज म्हणजे जोतिबा फुलेंच्या सत्यशोधक पत्रकारितेचा बाणा होता. तो आज नरमलेला दिसतो. साहजिकच सत्याची बूज राखणारी, सत्यासाठी लढणारी व सत्यशोधणारी पत्रकारिता दुर्मिळ होत चालली आहे. धनवान होण्याच्या नादात राजाश्रयासाठी ती उताविळ झालेली दिसत आहे.

भारतासारख्या विकसनशील देशातील वृत्तपत्रांची जबाबदारी फार मोठी आहे. समाजाला दिशा देऊन लोकमानस घडवून लोकशाही बळकट करण्याची मोठी जबाबदारी पार पाडावी लागते. वृत्तपत्रे ही विकासप्रवण राष्ट्रासाठी सामाजिक तसेच सांस्कृतिक गरज असते. देशाच्या विकास प्रक्रियेमध्ये अखेर वृत्तपत्रांची भूमिका ही नेहमी लोकशाहीला बळ देणारी असते. समाजाच्या उभारणीच्या संकल्पामध्ये बदलती स्थित्यंतरे, जीवनशैली, लोकशाही मूल्ये, त्याचा देशाच्या सत्ताकेंद्राने स्वीकारलेला विज्ञानिष्ठ दृष्टीकोन यामुळे नवे प्रश्न, नवी संकटे, नवी आव्हाने यांची तत्परतेने दखल घेणे वृत्तसंस्थांचे कर्तव्य असते. अशा पथदर्शक काळात विज्ञाननिष्ठ व विवेकवादी पत्रकारिता काळाची गरज ठरत असते.

विश्वातील घटनांची माहिती वाचकांपर्यंत नित्यनेमाने पोहोचविण्याची भूमिका प्रसारमाध्यमे बजावत असतात. तसे आम जनता बातमीसाठी माध्यमांवर अवलंबून असते. त्यामुळे वृत्तपत्र जनतेच्या विश्वासाहर्तचे प्रतिक आहे. बातमी नसेल तर वृत्तपत्र किंवा प्रसारमाध्यमे ही कल्पनाच शक्य नाही. बातमीशिवाय माध्यमांना स्वतःचे वेगळे अस्तित्व नाही. बातमी हा माध्यमांचा आत्मा आहे. बातमी वार्तामूल्यावरच माध्यमाचे अस्तित्व अवलंबून आहे. पत्रकारिता हा शब्द पूर्वी वृत्तपत्र आणि नियतकालिक यांच्या सिमीत वापरला जात असे. पण आज तो सर्व माध्यम संबंधीत व्यापक अर्थाने वापरला जातो. बातमी म्हणजे माहिती. आणि ही माहिती जेव्हा विशेषत्वाने सांगितलेली असते. तेव्हा त्याला विशेष बातमीपत्र असे म्हणतात. *News is Everything that Interest People* असे ज्यामध्ये लोकांना स्वारस्य वाटत असते. अशा कोणत्याही गोष्टीची बातमी प्रसिध्द केली जाते. त्याचे अपेक्षित व अनपेक्षित असे दोन प्रकार पडतात.

आज इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांचा प्रभाव आणि प्रसार वाढला आहे. सोशल नेटवर्किंग साईट्सचा विस्तार मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. वृत्तवाहिन्यांचा आवाज आणि गलबला अधिक आहे. मुद्रित माध्यमे विषय ज्या ताकदीने, तपशिलवार मांडू शकतात. तेवढ्या तपशिलाने इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमे मांडू शकत नाहीत. मुद्रित माध्यमांकडे शब्दांची ताकद असते. आज पत्रकारिता उद्योग जगताने बहुरंगी, बहुदंगी झाली आहे. एकमात्र ती जेवढी अधिक आकर्षक बनत आहे. माध्यमे सबसे तेज, सबसे आगे, एक पाऊल पुढे, ब्रेकिंग न्यूज, स्पेशल एक्सक्लुसिव्ह देण्यासाठी प्रत्येक माध्यमांची दिवसभर धावपळ सुरू असते. त्यामध्ये नव्या ताज्या बातम्या सलगपणे देण्यासाठी वृत्तपत्रांमध्ये स्पर्धा सुरू आहे. बातमीदारांची धडपड सुरू असते. राजकीय, सामाजिक, गुन्हेगारी क्षेत्रातील बातम्यांमध्ये प्रसिध्दी मिळते. पण यामध्ये हाय रिस्क असते. निर्णयाची परिणामकारकता, उपलब्ध माहितीची विश्वासाहर्ता, अचूकता व सत्यता यांची खातर जमा करूनच बातमीपत्र द्यावे लागते.

विशेष बातमीपत्र मिळविणे, ते प्रसिध्द करणे आणि त्याचा वाचक समाज मनावर योग्य परिणाम घडवून आणणे ही कार्ये विशेष बातमीपत्र करीत असते. योग्य तसेच अयोग्य काय आहे ? या विशेष बातमीचा परिणाम तात्काळ असतो. त्यामुळे प्रसार माध्यमांमध्ये त्याला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले जाते. अशा वार्तामूल्यांवर वृत्तपत्राची भिस्त, लोकप्रियता असते. नेहमी सत्य नाविण्यापूर्णतेने मांडणाऱ्या आणि सत्याची कास धरणारे वृत्तपत्र विश्वासाला पात्र ठरते. अशा वृत्तपत्राला जनतेचा, पर्यायाने वाचकांचा मोठा जनाधार लाभत असतो. त्यामध्ये महत्वाचे रोल हा बातमीदाराचा असतो.

शोध : सत्यशोधक पत्रकारिता - लोकशाहीच्या भवितव्यासाठी आणि राष्ट्राच्या हितासाठी सत्यशोधक पत्रकारिता आणि शोध पत्रकारिता हातात हात घालून चालली पाहिजे. शोध पत्रकारिताही सत्यशोधन करित असते.परंतु ते एखाद्या विषयापुरते, घटनेपुरते किंवा प्रकरणापुरते मर्यादित असते.त्याचा उद्देश मर्यादित आणि तो सनसनाटीपणाकडे अधिक झुकणारा असतो.पण त्यासाठीही भूमिका घेण्याची क्षमता असली पाहिजे.ही भूमिका घेण्यामध्ये जोखीम असतेच.अशा काळात बातमीदाराने अधिक विवेकनिष्ठ आणि विज्ञाननिष्ठ बनण्याची गरज आहे.व्यक्तिगत श्रद्धा कुणाचीही काहीही असू शकते.त्याबद्दल आक्षेप घेण्याचे कारण नाही.परंतु सार्वजनिक जीवनातील व्यवहार विज्ञाननिष्ठच असायला हवा.राजकीय,सामाजिक,गुन्हेगारी तसेच कला जगतातील बातम्या रंजक,रहस्यमय असतात.तितक्या त्या इफेक्टीव्ह ही असतात.अनिष्ट गोष्टींना पायबंद घालणाऱ्या असतात.विशेष बातमीपत्रात इम्पॅक्ट महत्वाचा असतो.तो घडून येण्यासाठी बातमीदाराला काळजी घ्यावी लागते.

ज्येष्ठ अधिकारी जसे बातमीचा सोर्स असतात.तसे एखादा सर्वसामान्य कर्मचारी सुद्धा बातमीचा स्रोत होवू शकतो. तो विश्वासाने अत्यंत महत्वाची गुप्त बातमी देवू शकतो.त्यासाठी बातमीदाराची रोखठोक भूमिका आणि विश्वास पात्र होण्याची पात्रता असावयास हवी. त्याचे एक उत्तम उदाहरण बातमी मागील बातमी मध्ये ज्येष्ठ पत्रकार जयप्रकाश प्रधान यांनी एक असाच रंजक अनुभव सांगितला आहे. त्यांचे अत्यंत विश्वासू मित्र आणि शेजारी एअर इंडियामध्ये ट्रॅफिक असिस्टंट म्हणून काम करत होते.त्यांच्याशी नेहमी प्रमाणे सहज गप्पाटप्पा चालत असत.एकदा त्यांनी एअर इंडियाचे अध्यक्ष रघुराम राजन यांचा एक गोपनीय फॅक्स प्रधान यांना दाखवला. आणि त्यांनी ही गोष्ट अयोग्य आहे. त्यांनी अशी चुकीची प्रथा पडणे बरोबर नाही.पंतप्रधानांचे सासू सासरे व्हीव्हीआयपी कसे काय बनतात? असे त्यांनी प्रधानांना सांगितले. तेव्हा त्यांनी एकमेकांवर पक्का विश्वास व्यक्त केला.प्रधान यांनी राजशिष्टाराची कोणाला व्हायपी सेवा दिली जाते.त्याची एअर इंडिया,पंतप्रधान कार्यालयाकडून इत्यंभूत माहिती घेतली. आणि सत्यता पडताळून नंतरच त्यांनी पत्रकारितेचे हत्यार उपसले.महाराष्ट्र टाईम्सच्या पहिल्या पानांवर “ पंतप्रधान राजीव गांधीच्या सासू सासऱ्यांना व्हीआयपी वागणूक ” अशी बातमी दिली.तेव्हा राज्यात आणि दिल्लीमध्ये एकच खळबळ उडाली. त्या बातमीचे गांभीर्य ओळखून लगेच दिल्लीहुन मुंबई एअर इंडियाला फॅक्स आला. पहिला फॅक्स रद्द समजावा. तसेच पंतप्रधानांच्या सासू सासऱ्यांना सर्वसामान्य प्रवाशांप्रमाणे वागणुक द्यावी. त्या प्रमाणे घडले.पण एअर इंडियाचा एक अधिकारी मदतीसाठी उपस्थित राहिला असला तरी एकुणच बातमीचा मोठा परिणाम झाला.त्यांनी आपली चुक मान्य केली.

बातमीची सत्यता विविध कंगोरे तपासून पहावी लागतात. त्यासाठी संयम,दूरदृष्टी,कल्पकता बातमीदाराकडे असावी लागते.तसेच ज्येष्ठ अधिकारी कर्मचारी यांनी दिलेल्या गोपनीय मजकुराचा गैरवापर केला जाणारा नाही. याची दक्षता घ्यावी लागते. तसेच माहितीस्त्रोचा गोपनीय ठेवावी लागते. बातमीदाराच्या करिअरमध्ये विश्वास संपादन करणे ही गोष्ट अत्यंत महत्वाची ठरते. बातमी ही अनिष्ट गोष्टींवर पायबंद घालते.मनमानी, गैरप्रकाराना वाचा फोडण्याचे काम करते.

विद्यापीठामध्ये व्यक्ती संस्थांच्या देणगीतुन महाविद्यालयामध्ये विविध व्याख्याने आयोजित करण्यात येतात. त्यासाठी खर्च रूपये दहा हजार दिला जात होता.त्याप्रमाणे शहरातील एका नामवंत महाविद्यालयामध्ये व्याख्यान अभ्यासू वक्ते आणून सदर व्याख्यान आयोजित करणेत आले.त्यासाठी संपूर्ण कार्यक्रमाचा खर्च रु.पाच हजार आला. तो खर्च आणि शिल्लक रक्कम पाच हजार विद्यापीठाला परत पाठविणे आली.येथुनच बातमीचे रामायण सुरू झाले.विद्यापीठाने शिल्लक रक्कम पाच हजार परत महाविद्यालयाकडे पाठविले आणि संपूर्ण दहा हजार खर्च दाखवा.तशी सर्वच महाविद्यालये करतात.तसे तुम्हीही करा.असा त्यांचा सांगावा आला.पत्राचा असा उलट सुलट चार पाच वेळा प्रवास झाला. महाविद्यालय प्रशासनास प्रश्न पडला? व्याख्यान कार्यक्रमाचा खर्च अन्वाच्या सव्वा दाखवायचा कसा ? इतर महाविद्यालये करतात.म्हणून आपण तसे करायचे का ? आणि मूळातच खर्च कमी झालेला असताना वाढीव खर्च दाखवा म्हणून विद्यापीठ प्रशासन तुम्ही गैरप्रकार करा असे छातीठोकपणे सांगतेच कसे ? कार्यक्रमाचे संयोजक प्राध्यापक कडकशिस्तीचे होते. त्यामुळे त्यांनी पुन्हा आहे तसाच खर्च आणि उर्वरित रक्कम विद्यापीठ प्रशासलाना पाठविली. पुन्हा विद्यापीठाने तेच पूर्वी प्रमाणे केले.महाविद्यालयास पत्र शिल्लक रक्कम पाठविली. याची कुणकुण पत्रकारितेला लागताच ‘ विद्यापीठ व्याख्यानाच्या खर्चाचे कीर्तनाख्यान’ असे नाटयात्म वृत्त ठळकपणे प्रसिध्द होताच. विद्यापीठ प्रशासनाची बोलती बंद झाली. भ्रष्ट आचार बाहेर पडताच अखेर विद्यापीठाने सदरचा कमी खर्च स्वीकारला. खर्चाला मंजुरी दिली.

असे नेहमीच्या सहजगत्या गप्पाटप्पांमधील विषय बातमीचा रंजक विशेष होतात.बातमीचा विषय शोधण्याची दृष्टी कल्पकता बातमीदारांकडे असावी लागते.स्थळ,काळ,संस्था,व्यक्ती बातमीसाठी महत्वाचे ठरतात.कोल्हापूर मध्ये

महात्मा फुले जनअरोग्य सेवेमध्ये हॉस्पिटल जनतेची लुटमार करित होते. मोठा जनतेत असंतोष आणि खदखद होती. पत्रकार क्षेत्रामध्ये चर्चा विषयी होतीच. तेव्हा महाराष्ट्र राज्याचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी डॉ. सुधाकर शिंदे यांचे पथक कोल्हापूर जिल्ह्याच्या दौऱ्यावर महात्मा जोतीबा फुले जनअरोग्य योजनेच्या तपासणीसाठी येणार होते. त्याचे औचित्य साधून सत्यशोधक पत्रकार गणेश शिंदे यांनी 'महात्मा फुले जनअरोग्य योजनेत डॉक्टरांचा भ्रष्टाचार हॉस्पिटल कडून जनतेची लुटमार' असे इत्यंभूत सविस्तर माहितीचे विशेष बातमीपत्र प्रसिध्द केले. त्याचा इम्फॅक्ट मोठा झाला त्या विशेष बातमीच्या आधारे चौकशी पथकाकडून कोल्हापूरातील चौतिस रुग्णालयांवर छापे टाकण्यात आले. विशेष म्हणजे त्यापैकी बारा हॉस्पिटलचे परवाने रद्द केले. सहावर कडक कार्यवाही केली. विशेष बातमीपत्राचा असाही स्थळ काळ परतवे परिणाम घडवून आणता येतो.

बातमी हे नाटय आहे. विशेषतः राजकारण्यांच्या बातम्यामध्ये ते अधिक प्रमाणात असते. त्या नाटयाचा अचूक वेध घेण्याची क्षमता चौफरे दृष्टी पत्रकाराकडे असावायास हवी. कोल्हापूरातील रिंग रोड सुर्वेनगर येथे आई वडिलांपासून पोर्क्या 'अनाथ बहिणीसाठी दातृत्वाची गरज' या सदराखाली बातमी प्रसिध्द झाली. नंतर शहरातील आमदारांनी त्यांची भेट घेवून रूपये दोन लाखाची मदत जाहिर करून पालकत्व स्वीकारल्यांचा मोठा गाजावाजा केला. परंतु झाले काय ! पालकत्वाचा चक्क त्यांना विसरच पडला. पालक झालेल्या मदतीची रक्कम वाट पाहण्यांत दोन चार सहा महिने वर्ष संपत आले. तरी अजुन मदतच नाही. याची कुजबुज परिसरात सुरू झाली. तेव्हा पुन्हा " आमदार.....यांची अनाथाना दोन लाखाच्या मदतीची घोषणा हवेतच...!" या शीर्षकाची बातमी लोकमत प्रसिध्द झाली. त्या लहान मुलींचे पालक असलेले तेव्हा गंमत म्हणजे आमदार साहेब खडबडून जागे झाले. आणि दुसऱ्या दिवशी सकाळीच त्या अनाथाना बहिणीना दोन लाखाचा धनादेश 'विशेष' कार्यक्रमाने सुफूर्त केला. नंतर गंमत म्हणजे साहेबांच्या पीए चा पत्रकार मित्रास, 'काय राव असं असतं का ! आणि तसं असतं का ? असा लडीवाळ प्रेमाचा फोन आला. असा प्रभावी संवदेनशील मनावर बातमीचा इफेक्ट होतो. नाटयाने.

आजची पत्रकारिता धनवान व राजकीय बलवान या दोनही गटांच्या प्रसिध्दीसाठी एवढी उताविळ झालेली दिसते तसेच धनवानांना व सत्ताधार्यांना मुलाखती घेण्यासाठी तासनतास वाट पहाणारी पत्रकारिता पहावयास मिळते. राजकारण, गुन्हेगारी यांची पत्रकारिता म्हणजे सर्वकाही नाही. त्यापेक्षा अधिक व्यापक विश्वात आपण शिरायला हवे, आज समस्या कमी नाहीत. उलट त्या अधिक गंभीर झाल्या आहेत. मल्टीमीडिया माहोलात भाषा धेडगुजरी होत आहे. त्याकडे अक्षम्य दुर्लक्ष होते.

बातमी : एक नाटय - प्रत्येक माणूस आपला चांगलेपण अभिमानाने सांगत असतो. तर गैरप्रकार लपविते असतो. प्रत्येक घटनेमागे नाटय असते. कारण कार्यकारण भावामागे काहीवेळा योगायोग असतो. तर काही वेळा जाणिव पूर्वकरित्या तो प्रसंग घडवून आणलेला असतो. म्हणून त्याची गुप्तता पाळली जाते. बातमीतील नाटयात्मता बातमीची उत्कंठा वाढविते. सत्य शोधताना त्यालाच बातमीचा खजिना सापडत असतो. कमी धोक पत्करण्याची तयारी करावी लागते. अशा बातमी मागील मनोरंजक गोष्टी जयप्रकाश प्रधान यांनी 'बातमी मागची बातमी' या ग्रंथामध्ये बातमीचे रंजक किस्से सांगितले आहे. बातमीचे सोसें अनेक असतात. त्या उच्चपदस्थ, राजकीय नेते, व्यक्ती, संस्था कडून मिळतात. काहीवेळेला अगदी अपघाताने सहजगत्या नेहमीच्या चाय पे चर्चांच्या गप्पाटप्पांत मिळतात. बातम्या नुसत्या उद्धोधक नाही तर मनोरंजनात्मक ही असतात. राजकीय, सामाजिक गुन्हेगारी जगतातील बातम्या प्रभावित असतात. त्यांच्या नाटय रंजक असते. बातम्या मिळविताना अनेक गंमतीशीर अनुभव येत असतात. कुजबुज, अवतीभवती, फेरफटका सारख्या सदरांतून बातम्यांचे किस्से रंजकपद्धतीने सांगितले जातात. किस्सेवजा मजेशीर घटना आठवड्यातील प्रसिध्द केल्या जातात. बहुतांशी बातमीमागील किस्से असतात. मानवी जीवन हे सुखदुःखाच्या नाटयात्माचा खेळ आहे. मग ते जीवन कोणाचेही असो.

बातमी : माहितीचा गौप्यस्फोट - जगाचा व्यवहार दोन प्रकारे चालत असतो. पडद्या आडून आणि पडद्याबाहेरून. या दोन्ही माहितीचा सत्यान्वये शोध घेवून ती जनतेला माहित करून देण्याचे काम माध्यमे नित्यनेमाने करित असतात. कुजबुज, अवतीभवती, फेरफटका अशा वेगवेगळ्या सदरांतून कधी वृत्तमालिका तसेच विशेष बातमीपत्र कधी स्टींग ऑपरेशनद्वारे माहितीचा स्फोट केला जातो. तसा नवे विषय नवी माहिती प्रसिध्द करण्यासाठी सर्व माध्यमांचा खटाटोप चालू असतो. पण भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी स्वरूपाच्या बातम्या विशेष खबरदारी घेतली जाते. तद्वंतर त्या माहितीचा स्फोट केला जातो. तसेच व्यक्ती, संस्था, पक्षीय सत्ताकारणांतील घडामोडींचा गौप्यस्फोट केला जातो. काही बातम्या नव्या माहितीपर असतात त्यांच्यावर विशेष बातमीने प्रकाश टाकला जातो. आरोग्य, शिक्षण, रोजगार, उद्योग, कला, क्रीडा, विज्ञान, संशोधन अशा विकासी राष्ट्रहिताच्या माहितीचे सार्वत्रिकरण केले जाते. प्रबोधन, जागृती, जाणीववृद्धीद्वारे

समाजहिताच्या प्राधान्य दिले जाते. प्रसारमाध्यमे ही शासन, राजसत्तेवर अंकुश ठेवणारी व्यवस्था आहे. न्यायसंस्था, कार्यपालिका, संसद यांनंतर प्रसारमाध्यमे ही लोकशाहीचा चौथा स्तंभ आहे. “ हे चार ही स्तंभ परस्परांना नियंत्रित करणारे व एकुण लोकशाही व्यवस्थेचे संतुलन राखणारे स्तंभ आहेत.चतुर्थ स्तंभ एकवटाच पत्रकारितेचा लोकशाहीशी संबंध नाही. स्वतंत्र पत्रकारितेला जन्म देणारी माता म्हणजे लोकशाही व्यवस्था आहे.”असे माध्यम विश्वाचे अभ्यासक डॉ.सुधीर गव्हाणे यांनी म्हटले आहे. दबावगट शासन दबावगट निर्माण करणेची मोठी ताकद आहे. लोकशाहीला मजबुत करणेकामी समाजहित, राष्ट्रहितासाठी प्रसारमाध्यमे महत्वाचे योगदान देतात.प्रसारमाध्यमे लोकशाहीवादी हत्यार आहे.

मीडिया : एक नॉलेज इंडस्ट्री - आज जिकडे तिकडे मीडियाचा माहोल आहे.तरूणाईसह अबालवृद्धावर माध्यमे वर्चस्व गाजवित आहेत.प्रत्येकाला त्यांचे आकर्षण आहे.कोठेही न जाता आज जगाच्या कानाकोपऱ्यांतील ताज्या घडामोडी घरबसल्या मिळू शकतात.सोशल मिडियामध्ये सबसे तेज आहे.मीडियातून जे सर्वतऱ्हेचे ज्ञान मिळत असते.त्या ज्ञानाची आपल्याला व्यवस्था लावता येत नाही.साहित्य,कला,क्रीडा,संस्कृती,भाषा,शिक्षण,विज्ञान अशा सर्व जीवनाच्या ज्ञान शाखांचे मूलभूत ज्ञान होते. माहिती अद्ययावत करता येते.म्हणूनच माध्यमे ही माहिती ची प्रसारण केंद्रे आहेत.पण दुदैवाने या माहितीचे व्यवस्था लावता येते नाही.जग ही एक बंदिशाळा आहे.त्यात माहितीचा खजीना लपला आहे.शोधला तर तो मिळणारचं.म्हणून पत्रकारांनी शोध पत्रकारिता अनुसरली पाहिजे विश्वाचा आकार केवढा?केशवसुतानी ‘विश्वाचा विस्तार ज्याच्या त्याच्या डोक्याएवढा’असे म्हटले आहे.तसे बातमीदाराने “जगभर आपल्या सभोवती डोळे उघडे ठेवले तर आणखी खूप काही शिकण्यासारखां अनुभवण्यासारखं आहे.”असा मागदर्शक अनुभव पत्रकारितेचे अभ्यासक जयप्रकाश प्रधान यांनी सांगितला आहे.आजचे आपले जग हे प्रसारमाध्यमांनी भरलेले आणि भारलेले जग आहे.

आजची बातमी मूल्ये हरवत चालली आहे.या उलट विध्वंस, मारझोड, खळखटयाक, राडा, जाळपोळ, दंगेखोर व्यक्ती संघटनानां वारेमाप प्रसिध्दी दिली जात आहे.नटनटया आजोबा आई होणार आहेत.तसेच त्यांच्या लग्नाच्या बातम्या वारंवार व तासन्तास रंगवून सांगणाऱ्या प्रसारमाध्यमांना शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, हिंसाचार, बेरोजगारी, व्यसनाधीनता, गारपीट, कुपोषित बालक, स्त्रियांची सुरक्षितता, प्रदुषण, महागाई, गरीबी हे प्रश्न महत्वाचे वाटत नाहीत.जणू या देशात आता काहीच समस्याच शिल्लक राहिल्या नाहीत.असाच तो प्रयत्न.पुरेसा नफा मिळवून सामाजिक न्यायाचा वसाही पुढे नेता येतो. आजची पत्रकारिता बाजारू बनत असली तरी गेल्या वीस वर्षांमध्ये पत्रकारितेमध्ये बहुजन समाजातील युवक मोठ्या प्रमाणात कार्यरत झाला आहे.आता बहुजनमुखी पत्रकारितेचे लोकशाहीकरण होते आहे.समस्या प्रभावीरित्या जोरकसपणे मांडण्याचे प्रयत्न होत आहेत. ही बाब सुखावह आहे.

संदर्भ -

१. प्रधान जयप्रकाश ‘बातमी मागची बातमी’ रोहन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१७
२. ढाले विश्राम, प्रसारमाध्यमे आणि प्रयोगकला, लोकवाङ्मयग्रह, मुंबई, प्रमावृत्ती २०१०
३. पवार सुधाकर, ओळख भारतीय वृत्तपत्रसृष्टी ,मानसन्मान प्रकाशन पुणे प्रथमावृत्ती २००३

कविता सादरीकरण: एक कला

संशोधक-विद्यार्थीनी लता बिरु ऐवळे

प्रस्तावना:

व्यक्तिमत्व विकासासाठी अनेक घटकांची मदत होते. भाषिक कौशल्यांचा यातील वाटा महत्वाचा आहे. भाषिक कौशल्ये आणि व्यक्तिमत्व विकास यासाठी काव्य सादरीकरणाचा उपयोग होतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात 'काव्य सादरीकरण' या घटकाची अभ्यासपूर्ण मांडणी करण्यात आली आहे.

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास पाहता असे दिसते की, अभिव्यक्तीचा सर्वात जवळचा साहित्यप्रकार म्हणून कवितेकडे पाहिले गेले आहे. मनातल्या भावना मांडण्यासाठी, व्यक्त होण्यासाठी कविता अधिक जवळची वाटत आली आहे. मौखिक परंपरेतून आपल्याला अनेक काव्यरूपांचे दर्शन होते अल्पाक्षरी साहित्यप्रकार असूनही कवितेचे सामर्थ्य मोठे आहे. कविता म्हणजे कवीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणि आशयाचा उत्कट आविष्कार असतो. भावनांचा उत्स्फूर्त हुंकार त्याच्या कवितेत उमटत असतो. अल्पाक्षरत्व, लयबद्धता, सूचकता, आशयसंपन्नता अशी वैशिष्ट्ये असलेला काव्य हा साहित्यप्रकार प्रभावी आहे. कवी हा स्वतःच्या भावना कवितेतून व्यक्त करत असला तरी तो सामूहिक भावनांची प्रतिनिधित्व करीत असतो. त्यामुळे ऐकणाऱ्यालाही ती कविता आपली वाटते.

विषयाची मांडणी

१. मौखिक परंपरा आणि काव्य सादरीकरण-

कविता या साहित्य प्रकाराला मोठी मौखिक परंपरा आहे. वर्षानुवर्षे काबाडकष्ट करणाऱ्या, शेतशिवारात घाम गाळून उदरनिर्वाह करणाऱ्या इथल्या श्रमजीवी वर्गाने आपले कष्ट हलके करण्यासाठी अनेक प्रकारची गाणी रचली आणि गायली आहेत. हे एक प्रकारचे काव्य सादरीकरणच होते. स्त्रियांनी आपल्या भावनांना गीतांमधून वाट करून दिली जात्यावरच्या ओव्या, मंगळागौरीची गाणी, हादग्याची व पंचमीची गाणी, लग्नात विविध विधींच्या वेळी म्हटली जाणारी गाणी अशी अनेक गाणी स्त्रिया सुरात म्हणत असत. 'भावना आणि स्वर यांचे मिश्रण असणारं गीत' असं या सादरीकरणाचं स्वरूप असे. मोटेवरची गाणी तसेच शेतात औत, नांगरणी, पेरणीच्यावेळी श्रम हलके करण्यासाठी म्हटली जाणारी गाणी ही सर्व काव्यसदृश्य रूपे मौखिक परंपरेने वर्षानुवर्षे जतन केली गेली आहेत. सादरीकरणाचा यामागील वाटा महत्वाचा आहे. प्रभावी सादरीकरण व पाठांतराच्या बळावर या काव्यरूपांचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरण झाले आहे.

२. मराठीतील काव्य सादरीकरणाची परंपरा-

संत साहित्यातील ओव्या, अभंग, गवळणी, आरत्या यांचे गायन अध्यात्म परंपरेत झालेले दिसते. संत नामदेव, तुकाराम यांच्यासह अनेक संत आपल्या कीर्तनातून अभंग गात तर एकनाथ प्रबोधनासाठी भारूडे सादर करत. घोघरी भजने म्हटली जात. लोकांचे मनोरंजन आणि प्रबोधन करण्यामध्ये या काव्यसादरीकरणाचा वाटा महत्वाचा आहे.

कविता सादरीकरणात रविकिरण मंडळाचा वाटा महत्वाचा मानला जातो. कवी माधव जुलियन, श्री.बा. रानडे, यशवंत, गिरीश हे या मंडळातील कवी जाहीरपणे कवितांचे सादरीकरण करत. नंतरच्या पिढीत वसंत बापट, मंगेश पाडगावकर, विंदा करंदीकर यांनी काव्यसादरीकरणाची ही परंपरा पुढे चालवली. आजही अनेकांचे काव्य सादरीकरणाचे कार्यक्रम लोकप्रिय आहेत.

३. कविता सादरीकरण

कवितेचा प्रवास अनेक टप्प्यातून होतो. कवी कविता लिहितो नंतर ती वाचक वाचतो. काही वेळा कवी स्वतः त्याची कविता सादर करतो तर काहीवेळा वाचक कवीची आवडलेली कविता सादर करतो. जेव्हा कविता सादर होते तेव्हा श्रोता म्हणून ऐकणाऱ्यालाही त्या कवितेचा आनंद घेता येतो.

बहुतांश कविता या एकांतात वाचण्याच्या वाचक म्हणून समजून घेण्याच्या असतात. कवितेशी शांतपणे संवाद साधण्याच्या व आशयाचे आकलन करून घेण्याच्या असतात. याचा आनंद त्या कवीपुरता वाचकापुरता मर्यादित राहतो. अशा कविता मंचावरून सादर केल्या जात नाहीत.

याउलट अनेक कविता सोप्या शब्दात, भाष्य रूपातल्या असतात. थेट काही सांगू पाहतात ज्या समूहाने ऐकण्याचा एक वेगळा आनंद असतो. अशा कविता बहुतांश वेळा मंचावरून सादर केल्या जातात मंचावरून रसिकांसमोर सादर होणाऱ्या कवितेला 'मंचीय कविता' म्हटले जाते.

मुळात कविता हा भावनाप्रधान साहित्य प्रकार आहे. मूळची कविता आणि सादरीकरण हे दोन्ही उत्तम असेल तर रसिक श्रोत्यांवर त्याचा प्रभाव पडतो. कविता सादरीकरण हे एक कौशल्य आहे. यामध्ये अनेक कलांचा समावेश आहे. कवितेचा

आशय अचूकपणे पोहोचवणे हे कविता सादरकर्त्यापुढचे आव्हान असते सादरीकरणातून कविता अधिकच सुंदर व्हावी यासाठी प्रयत्न करणे ही सादरकर्त्याची जबाबदारी असते.

४. कवितांच्या प्रचलित प्रकारांचे सादरीकरण

अ) गेय कविता

ब) मुक्तछंदातील कविता

* गेय कविता आणि सादरीकरण-

काही कवितांना मुळातच नाद असतो लय असते. ही लय घेऊनच त्या अवतरतात. प्रत्येक कवितेला चाल लावण्याचा अट्टाहास करून चालत नाही. गेय कवितेला स्वर बोलावत राहतात. स्वाभाविकच एखादी गोड चाल अशा कवितेला लागली तर मूळच्या कवितेचं सौंदर्य आणखीनच खुलतं गेय कवितेचे स्वरांशी एक नाते असते. गायल्यामुळे तिचे सौंदर्य खुलते गेय कविता सादर करताना शब्दांना योग्य चाल असावी. ती सुरात सादर करावी लागते. चालीमुळे कवितेच्या सौंदर्यात भर पडावी, ती विद्रुप होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते. चालीचे आक्रमण शब्दांवर होऊन चालत नाही. उलट सुरांनी शब्दांसोबत जावं म्हणजे कवितेचे सादरीकरण अधिकच देखणं होतं

गेयकविता सादर करताना केवळ गोड आवाज किंवा चांगली चाल असूनचालत नाही तर ती कविताही आशयसंपन्न असावी लागते. गेय कविता सादर करणे ही शब्दप्रधान गायकी असते. सादरीकरणात शब्दांच्या अर्थाला विशेष महत्त्व असते.

* मुक्तछंदातील कवितेचे सादरीकरण

मुक्तछंदातील कवितेचे सादरीकरण हे कौशल्याचे काम आहे कविता मुक्तछंदातील असली तरी ती कविताच असते. गद्यपाठ नसतो. त्यामुळे अशी कवितादेखील एका लयीत सादर करावी लागते परंतु ती कोणत्या आशयाची आहे यावर हे सादरीकरण अवलंबून असते कवितेचे सादरीकरण करताना कवितेचा विषय, भाव-भावना, प्रसंग, अभिव्यक्ती, सुख-दुःख अशा विविध घटकांचा विचार करावा लागतो. स्वराभिनय आणि मुखाभिनयाला येथे महत्त्व असते. मुक्तछंदात असली तरी ती कविता आहे याचे भान सादरकर्त्याला ठेवावे लागते.

५. कविता सादरीकरणातील महत्त्वाचे घटक-

अ) कवितेचे आकलन

कविता लिहिणे आणि ती सादर करणे या दोन भिन्न गोष्टी आहेत. प्रत्येक कवीला सादरीकरणाचे अंग असतेच असे नाही. अर्थपूर्ण कवितादेखील काही वेळा सुमार सादरीकरणामुळे योग्य प्रकारे पोहोचत नाहीत ज्यांचे सादरीकरण उत्तम असते ते कोणतीही कविता योग्य प्रकारे पोहचवू शकतात.

कविता स्वतःची असो किंवा दुसऱ्याची सादरीकरणासाठी त्या कवितेचे आकलन होणे गरजेचे असते. कवितेत कवीला नेमकं काय म्हणायचं आहे हेच जर कळलं नाही तर त्या कवितेचे सादरीकरण कसे होणार? कवितेत कोणत्या भावनांचे प्रतिबिंब आहे, कोणता रस आहे, हे सर्व समजून घेतलं तरच सादरीकरण उत्तम होऊ शकते

सादरीकरणाच्या माध्यमातून कवितेचा आशय पोहोचवण्याचे काम सादरकर्त्याला करायचे असते. कविता विनोदी आहे की गंभीर हे आकलन होणे महत्त्वाचे आहे. सादरीकरणासाठी त्याची मदत होते

ब) प्रत्यक्ष सादरीकरण कवितेचे सादरीकरण हे समूहात होत असल्याने सादरकर्त्याकडे आत्मविश्वास असावा लागतो आत्मविश्वास असेल तर तो प्रत्येक शब्द उत्तमप्रकारे पोहोचवू शकतो त्याच्याकडे सभाधीटपणा हवा. कारण त्याला जनसमुदायासमोर कविता सादर करावयाची असते

सादरीकरणात आवाज ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे. अगदी तारस्वरात कविता वाचू नये. आशयायानुसार आवाजात चढ-उतार असावेत. ज्या कवितेला गायनाची आवश्यकता नाही अशी कविता गाण्याचा अट्टाहास करू नये. मुक्तछंदातील कवितेचे वाचन उत्तम केल्यास ती अचूक पोहोचवता येते. कोणत्या शब्दावर किती भर द्यावा कोणती ओळ आक्रमक तर कोणती ओळ संयमितपणे घ्यावी हे ठरवता आले पाहिजे. खरा चित्रकार तोच, जो ब्रशचा साध्या फटकाऱ्याने देखील त्याला जे म्हणायचं आहे ते रंगातून दाखवतो कविता सादरकर्त्याकडेही हे कौशल्य हवे. केवळ आवाजातल्या चढउताराने तो कवितेचा आशय उलगडून दाखवत असतो. श्रोता आणि कविता यांच्यात संवाद घडवून आणणारा दुवा म्हणजे सादरकर्ता असतो

६. काव्यसादरीकरणाची वर्तमानस्थिती

सध्या काव्यवाचनाचे व काव्य गायनाचे अनेक कार्यक्रम होतात विविध कविसंमेलने होत असतात त्याच बरोबर काव्यावर आधारित असे काही प्रयोगही सादर होतात. सध्या महाराष्ट्रात लोकप्रिय ठरलेले कवितांचे कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे

१) विसु भाऊ बापट - 'कुटुंब रंगलंय काव्यात'

२) प्रशांत मोरे - 'माय अर्थात आईच्या कविता'

- ३) रामदास फुटाणे - 'हास्य कवीसंमेलन'
- ४) संदीप जगताप, विष्णू थोरे, प्रशांत केंदळे - 'गाव व्हिलेज झालंय'
- ५) इंद्रजीत घुले शिवाजी सातपुते - 'हासू आणि आसू'
- ६) रमजान मुल्ला - 'काळजातल्या कविता'
- ७) बंडा जोशी - 'हास्यकविता'
- ८) लता ऐवळे - 'बंध नात्यांचा. रंग कवितेचा'

या सर्व कार्यक्रमांतून कविता सर्वसामान्य रसिकांपर्यंत पोहोचण्यास मदत होते सध्याच्या काव्यवाचनाच्या कार्यक्रमांमध्ये कवितेच्या अनुषंगाने काही प्रसंग किंसे यांचाही आधार घेतला जातो. त्यामुळे कार्यक्रमात रंगत येते पण याचा अतिरेक झाला तर काव्यसादरीकरणावर त्याचा वाईट परिणाम होतो. श्रोत्यांचे लक्ष विचलित होते. असे होऊ नये याची काळजी घ्यावी लागते.

निष्कर्ष-

- १) काव्यसादरीकरणाला मौखिक परंपरा आहे.
- २) कवितेचे सादरीकरण करताना आशय आणि अभिव्यक्ती लक्षात घेणे आवश्यक आहे.
- ३) सादरीकरणामध्ये प्रत्येक कवितेला चाल लावण्याचा अट्टाहास करता येणार नाही.
- ४) कविता सादरीकरणासाठी सादरकर्त्याला कवितेचे आकलन होणे आवश्यक आहे.
- ५) एखादी सामाजिक समस्या काव्यसादरीकरणाद्वारे अचूकपणे समुदायासमोर पोहोचवता येते

समारोप-

काव्य सादरीकरणाचा विचार करताना असे दिसते की भाषिक कौशल्य आणि व्यक्तिमत्व विकास यासाठी काव्य सादरीकरण महत्त्वाची भूमिका बजावते. सादरीकरण ही कला असून ती जबाबदारीने करावयाची गोष्ट आहे. साहित्याचा निर्मळ आनंद मिळवण्याचे आणि इतरांना मिळवून देण्याचे ते एक साधन आहे.

संदर्भ-

- १) बाबर, सरोजिनी - स्रियांचे खेळ आणि गाणी, समाज शिक्षणमाला प्रकाशन, १९७७
- २) डॉ. राजाध्यक्ष, विजया- (लेख) चांगभलं, मासिक- शब्दशिवार. एप्रिल-२०१७

सूत्रसंचालन - एक प्रभावी संभाषण कौशल्यकला

- डॉ. निधी पटवर्धन

गोगटे-जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी, ४१५ ६१२

व्यक्त होते ती व्यक्ती आणि ती ज्या प्रकारे वा पद्धतीने व्यक्त होते, ती तिची अभिव्यक्ती. व्यक्तीच्या आकलनाचे, प्रकटीकरणाचे प्रभावी माध्यम भाषा आहे. भाषा शिकताना काही कौशल्य आत्मसात करावी लागतात. श्रवण, वाचन, लेखन, संभाषण ही चार महत्त्वाची भाषिक कौशल्य आहेत. चांगल्या अभिव्यक्ती साठी भाषाप्रभुत्व लागते. आज विविध कार्यक्रमांना प्रभावी निवेदक हवा असतो. 'सूत्रसंचालन ही एक कला आहे. पूर्ण वेळ करियर म्हणूनही आज या कलेकडे पाहिले जाते. कोणत्याही क्षेत्राचा कार्यक्रम असो, त्या कार्यक्रमाचा महत्त्वाचा दुवा सूत्रसंचालक असतो कार्यक्रम फुलवणे व यशस्वी करणे सूत्रसंचालकाच्या हाती असते 'सूत्रसंचालन या कौशल्याबद्दल अधिक जाणून घेऊया.

- सूत्रसंचालन म्हणजे कार्यक्रमाच्या विविध भागांचा परिचय करून तो एका सूत्रात गुंफणे होय
- To introduce and interlink various items of a programme.

सूत्रसंचालकाची भूमिका:

१. **कार्यक्रमाची वातावरण निर्मिती :** कोणत्या कार्यक्रमाचे 'सूत्रसंचालन करतो आहोत त्यानुसार वातावरणाची निर्मिती सूत्रसंचालकाला करावी लागते उदा. कार्यक्रम क्रीडांगणावर असेल, तर प्रेक्षकांमध्ये उत्साह आणावा लागेल. परंतु मानसिक समुपदेशन कार्यक्रम असेल तर नीट अवधानदेऊन ऐकावे, ही मानसिकता तयार करावी लागेल.
२. **कार्यक्रमाचा परिचय करून देणे :** आपण का जमलो आहोत, या कार्यक्रमाचे नेमके उद्दिष्ट काय, यासाठी सुरवातीलाच कार्यक्रमाचा परिचय करून देणे उचित ठरते. कार्यक्रमाची नेमकी वेळ कशी विभागली गेली आहे, याचाही खुलासा केला तर श्रोत्यांची मानसिकताही तयार होते.
३. **एका सूत्रात कार्यक्रम गुंफणे :** एका निश्चित सूत्रात कार्यक्रम गुंफणे हीच सूत्रसंचालकाचे कसब असते सर्व कार्यक्रम एकसंध वाटला पाहिजे. यासाठी सर्व कार्यक्रमाची रूपरेषा सूत्रसंचालकाच्या मनात स्पष्ट हवी
४. **श्रोत्यांची आस्वादक म्हणून भूमिका तयार करणे :** हे कौशल्याचे काम कसबी कलाकाराप्रमाणे करावे लागते. चालू असलेल्या कार्यक्रमात प्रेक्षक श्रोत्यांनी जरूर तसा सहभाग नोंदवला पाहिजे यासाठी त्यांची आस्वादक म्हणून भूमिका तयार करावी लागते कधी या प्रेक्षकाने paasive असण्याची गरज असते, तर कधी active असण्याची. कार्यक्रमाची जशी अपेक्षा तसे सूत्रसंचालकाने त्यांना खुलवले पाहिजे
५. **कार्यक्रमाला शिस्त देणे :** संपूर्ण कार्यक्रम अस्ताव्यस्त होऊ न देण्याची जबाबदारीही सूत्रसंचालकाची असते वेळ पडली तर कठोर होऊन पूर्ण कार्यक्रम नेटकेपणाने पार पडेल याची अलिखित जबाबदारी सूत्रसंचालकावर असते.
६. **वेळेची मर्यादा सांभाळणे :** कार्यक्रम लांबतो आहे, असे लक्षात येताच संयोजकांना विचारून काही मजकूर कमी करणे, बिनमहत्त्वाचे घटक गाळणे. जास्त बोलत असलेल्या व्यक्तीपाठी शांतपणे जाणीव होईल इतपत उभे राहणे, अगदीच फार फार गरज पडली तर सौजन्यपूर्वक चिठ्ठी देणे, या गोष्टी सूत्रसंचालकाला कराव्या लागतात
७. **कार्यक्रमाचा समारोप करणे :** कार्यक्रमाचा आरंभ महत्त्वाचा तसेच समारोपही यथोचित व्हावा लागतो. आभार मनापासून मोजक्याच शब्दांत मानणे, कार्यक्रमानंतरच्या नेमक्या सूचना देणे गरजेचे असते. उदा. डाव्या जिन्याने उतरावे, भोजनाचा आस्वाद घ्यावा, अभिप्रायवहीत अभिप्राय नोंदवावा वगैरे.

- **सूत्रसंचालकापाशी आवश्यक गुण:**

सूत्रसंचालनाकरिता सूत्रसंचालकाकडे काही अंगभूत क्षमता असण्याची गरज असते तर काही गुण मेहनतीने आत्मसात करावे लागतात. त्यातील आवश्यक गुण पुढीलप्रमाणे-

१. कार्यक्रमाचे पुरेसे भान :	६. श्रोत्यांच्या मानसशास्त्राची जाण :
२. आशय-विषयाची पूर्ण माहिती :	७. सहजता :
३. भाषेवर प्रभुत्व :	८. वेळेचे नियोजन (टाईम सेन्स) :
४. आत्मविश्वास :	९. कार्यक्रमाला साजेसा पेहराव –
५. सावधान चित्त व समयसूचकता :	१०. कार्यक्रमातील समरसता (इन्वॉल्वमेंट)

सूत्रसंचालकाची पूर्वतयारी:

१. कार्यक्रमाची संपूर्ण रूपरेषा आणि अनुक्रम
२. कार्यक्रमाच्या माहितीचे संकलन
३. संबंधित व्यक्तीचा बायोडाटा (थोडक्यात)
४. टारगेट ऑडीयन्स
५. कार्यक्रमाची कालमर्यादा
६. शंकांनिरसन
७. लेखनाचा कच्चा खर्चा तयार करणे.
८. अंतिम संहिता निश्चित करणे
९. संहितेवर आघात, पॉझ मार्क करणे.
१०. संहितेचा कागद नीट हाताळणे.

व्हॉईस प्रोजेक्शन :

१. मॉईक टेस्टिंग
२. बोलण्याची पट्टी
३. चढउतार
४. बोलण्याची लय
५. शब्दोच्चार- शुद्ध, स्पष्ट, भावपूर्ण
६. श्रोत्यांशी संवाद

● सूत्रसंचालकासाठी थोडक्यात पण काही महत्त्वपूर्ण बाबी

१. सूत्रसंचालन करणाऱ्याने नेमके व आकर्षक बोलावे.
२. केवळ अनुक्रमणिका वाचन करू नये.
३. सूत्रसंचालन करणाऱ्याने सूत्रसंचालकाची भूमिका कार्यक्रम पुढे घेऊन जाण्याची आहे हे त्याने विसरू नये
४. सूत्रसंचालक स्मार्ट असला आणि दिसला पाहिजे वेशभूषा, केशभूषा यांकडे लक्ष द्यावे
५. सभागृहात किती प्रेक्षक आहे हे पाहून आवाज लावावा. एका शांत लयीत बोलणं असलं पाहिजे
६. प्रसंगानुसार बोलण्याचं भान सूत्रसंचालकाकडे असलं पाहिजे
७. कागदावर झालेल्या घटकांची खूण करावी कार्यक्रमपत्रिकेप्रमाणे कार्यक्रम पुढे घेऊन जावा.
८. प्रेक्षकांना सूचना देताना शांत व सौजन्याने द्याव्यात आयत्या वेळी कोणतीही अडचण येऊ शकते, अशावेळी हजरजबाबी असणे फायद्याचे ठरते. आत्यंतिक अडचण आली तर श्रोत्यांना विश्वासात घ्यावे लागते अशा वेळी गोंधळून न जाता, शांतपणे मार्ग काढता आला पाहिजे. सूत्रसंचालकाने त्रस्त होऊन चालत नाही प्रसंगवधान राखणे आवश्यक असते.
९. लोकांना खिळवून ठेवण्याचे सामर्थ्य हवे.
१०. कार्यक्रमाची परिपूर्ण माहिती करून घ्यावी. आयोजित कार्यक्रमाच्या अनुषंगाने पुस्तके, मासिके, ई-स्रोत, वर्तमानपत्र, तज्ज्ञांच्या सहाय्याने माहिती गोळा करावी. अभ्यासोनी प्रकटावे.
११. श्रोत्यांचा वयोगट पहा. त्याप्रमाणे संचालनाची शैली ठरवा.
१२. मूळ कार्यक्रमावर सूत्रसंचालकाने हावी होऊ नये
१३. वातावरणनिर्मिती करणारे निवडक, सोपे, प्रवाही बोलावे. भाषेत रंजकता हवी. सुरुवातीपासून प्रत्येक व्यक्तीचे बोलणे काळजीपूर्वक ऐकावे. मनात वा टाचणात त्याची नोंद करावी.
१४. अनावश्यक हालचाली टाळाव्यात. देहबोलीबाबत सतर्क असावे.

● सूत्रसंचालकाने काय करू नये :

१. आवंढा गिळणे
२. मिटक्या मारणे
३. प्रश्नार्थक बोलणे
४. घाम पुसणे
५. कृत्रिम हालचाली.
६. अतिशयोक्त व बटबटीत भाषा टाळा.
७. स्वतःची स्तुती टाळणे.
८. कुणाचा उपमर्द, टीकात्मक छिद्रान्वेषण टाळणे.
९. एकेरी नावाने बोलणे.
१०. नजर चोरू नये.
११. व्यासपीठावरील लोकांकडे बघून त्यांनाच सांगणे
१२. तोचतोपणा, पाल्हाळ टाळावे.

उत्तम सूत्रसंचालक व्हायचे तर मनापासून कार्यक्रमात रस घ्यावा लागतो केवळ शिबिरे करून उत्तम सूत्रसंचालक होतायेत नाही. एकदा केलेल्या चुका पुन्हा करणार नाही हे स्वतःला निश्चून सांगावे लागते स्वतःवरच खुश होयचे नाही, हे ही पथ्य पाळावे लागते. समोर कागद असला तरी जणू काही उस्फुर्त बोलतो असे दाखवावे लागते. सराव आणि अभ्यास ही यशस्वी सूत्रसंचालनाची गुरुकिल्ली आहे

बातमीमागील बातमी

प्रा. नीता निवास कदम

यशवंतराव चव्हाण, कॉलेज, इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली

प्रस्तावना :

वृत्तपत्र हे एक जनसंज्ञापनाचे एक मुद्रित माध्यम आहे. वृत्तपत्र या शब्दामध्ये वृत्त हा शब्द बातमी या अर्थाने वापरला जातो समाचार वर्तमानपत्र, वार्तापत्र अखबार न्यूजपेपर असे ही वृत्तपत्र शब्दांला संबोधले जाते. आपल्या परिसरातील स्थानिक प्रश्नापासून ते जगामध्ये घडणाऱ्या घडामोडीचे प्रतिबिंब वृत्तपत्रांमध्ये उमटत असते. वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन सामान्य माणसापर्यंत पोहोचणारी प्रभावी माध्यमे आहेत. दूरदर्शन आकाशवाणी यामाध्यमांद्वारे होणारे प्रसारणाचे स्वरूप तात्कालिक असते. पुन्हा ऐकता किंवा पाहता येत नाही. आजचे वर्तमानपत्र हे उद्या शिळे झाले तर त्याला संदर्भमूल्य राहते. मुद्रित बातमी नाहीशी होत नाही “प्रगल्भ समाजाच्या जीवनात वृत्तपत्रांचे स्थान नेहमीच अनन्यसाधारण असते. समाज जागृतीचे कार्य वर्तमानपत्रे करित असतात. म्हणूनच बंदुकीपेक्षाही वर्तमानपत्रांची भीती राज्यकर्त्यांना नेहमी वाटत आली आहे. Fourth Estate of the Kingdom असे कालाहल वृत्तसंस्थेचे वर्णन करतो”^१

बातमी संकल्पना स्वरूप

घटनेचे वर्णन म्हणजे बातमी, दैनंदिन जीवनात सामान्य घटनेपेक्षा काही नवीन विशेष घडते त्याचा सार्वजनिक जीवनाचा संबंध असेल तर त्याला बातमी म्हणतात. इंग्रजीत News असे ही म्हणतात. N. North, E- East, W- West , S-South निर्माण झालेल्या शब्दातून चारही दिशांच्या कक्षांत घडणाऱ्या महत्त्वपूर्ण घडामोडी वाचकांपर्यंत छपील स्वरूपात पोहोचवण्यासाठी केलेले शब्दांकन म्हणजे बातमी होय. “एस.के. कुलकर्णी म्हणतात, वृत्तपत्राचा जो वाचक वर्ग त्याच्या दृष्टीने योग्य अशी जी हकीगत वा मजकूर तो म्हणजे बामी.”^२ वृत्तपत्रात बातमी प्रसिध्द करताना शोधताना संपादित करताना निकटता घटनेकडे बघण्याच दृष्टिकोन स्थानपरत्वे, कालपरत्वे, बातमीचे महत्त्व नैसर्गिक अनियमितता, परिणामकरता अपघात, गुन्हे, दंगे, प्राणहानी या निकषाचा सर्वसाधारणपणे विचार करावा लागतो. बातमीमध्ये नाविन्यता असली पाहिजे. बातमीमधील विषय ठरतात बातम्यांच्या घटकात नाविन्य हा सर्वाधिक महत्त्वाचा घटक होय. बातमीदाराने बातमी वेळीच दिली पाहिजे. बातमीत खोटेपणा असू नये. बातमी आणि सत्यता यांचे नाते, नाणे आणि नाण्याच्या धातूसारखे आहे.

बातमीचे अससल रूप

बातमी ही अचूक परिपूर्ण व साधारण असावी त्यामुळे वाचल्यानंतर वाचकाच्या मनात कोणत्याही प्रकारची शंका राहू नये. बातमीला आधार दिला तर वाचकांचा बातमीच्या सत्यतेवरील विश्वास वाढतच असतो. त्याचबरोबर बातमीच्या अंतरंगात त्या घटनेची पार्श्वभूमी आणि तपशिल दिला तर बातमी पूर्णपणे समजते. त्यामुळे वाचकांच्या मनात तिच्या माहितीविषयी कोणतेच प्रश्नचिन्ह अथवा शंका राहत नाही. तसेच काही वाचक बाहेरगावी गेल्यामुळे व अन्य कारणांमुळे मथल्या काळातील वृत्तपत्रांचे अंक त्यांनी वाचलेले नसतात. त्यामुळे एखाद्या घटनेचा पूर्वसंदर्भ त्यांना माहीत नसतो. शिवाय बहुसंख्य वाचक चहा पिता पिता वृत्तपत्रे वाचतात अशा वाचकांसाठी बातमीत पूर्वसंदर्भ घ्यावा लागतो. सर्व घटनांची पुन्हा पुन्हा नोंद करावी लागते.

बातमीत सर्वात महत्त्वाची गोष्ट, घटना, सरकारी निर्णय, धक्का देणारी घडामोड यांना प्राधान्य द्यावे लागते आणि त्याचा तपशिल स्पष्टीकरण नंतर द्यावयाचा असतो मांडणीचा क्रम लक्षात घेणे आवश्यक असते. त्यामध्ये प्रथम मथला नंतर त्यापेक्षा कमी महत्त्वाची घटना नंतर मथळ्याचे स्पष्टीकरण तसेच सर्वात महत्त्वाची घटना वर आणि कमी महत्त्वाची घटना खाली असा क्रम असावा लागतो. हे सर्व निर्भिड आणि निःपक्षपतीपणे करावे लागते.

वाचकांचे लक्ष आकर्षित होईल अशा पद्धतीचा मथळा बातमीला देणे अत्यंत आवश्यक असते. बातमीचा महत्त्वाचा अंश मथळ्यात यावा.

बातमीतील माहितीपर लेखन

वृत्तपत्र संपादन वार्तापत्र लेखक अग्रलेख, वृत्तलेख इ. महत्त्वाचे विविध प्रकाराचे लेखन वृत्तपत्रातून केले जाते. साप्ताहिक पाक्षिकामध्ये बातम्यापेक्षा विविध प्रकारचे लेख, चर्चा, सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या प्रयत्नांना वाचा फोडणारा मजकूर याला स्थान असते. उदा. “उदा. डॉ. आ.ह. साळुंखे हे पुरोगामी विचारवंत १९८१ मध्ये किलोस्कर मासिकात मराठा समाजाबद्दल लिहिलेल्या लेखामुळे प्रसिध्दीच्या झोतात आले त्यांच्या संस्कृत साहित्याचा व्यासंग आणि परिवर्तनवादी विचार यामुळे पुरोगामी चळवळीत त्याचे नाव अग्रमागी आहे.”^३

यामुळे वाचकांना परिवर्तनाचे स्वरूप दिशा कळते आ.ह. साळुंखेसारखे परिवर्तनवादी विचारवंत समजून घेता येतात. वाचकांच्या मनात सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या नव्या माहितीची भर पडते. वृत्तपत्रात या स्वरूपाचे माहितीपर लेखन समाजमनाला नवी दिशा देणारे ठरते. आलीकडील केंद्रसरकारच्या नोटाबंदी बाबतचे वृत्तपत्रातील लेखन, जी.एस.टी. संदर्भातील चौफेर लेखन वाचकांना आंतर्मुख बनविते त्यातील राजकारण अर्थकारण किती आणि जनहीत किती याबाबत विचारमंथन होते. वृत्तपत्रातील विविध विषयावरील माहितीपर लेखन वाचकांना विचार संपन्न बनविते.

बातमीमागील बातमी

वृत्तपत्रासाठी वृत्तसंकलनाची तयारी करणारे पत्रकार, वृत्तपत्रीय लेखक, संपादक इ. सर्वजण संवेदनशील मनाने पण निर्भिडपणे वृत्तपत्रीय लेखन करित असतात. बातमीमागील त्यांचे परिश्रम कौतुकास्पद असते. त्यांना बातमी लेखनासाठी विषयाची कमतरता कधीच नसते. आपल्या भोवताली घडणाऱ्या घटना, समाजात विविध क्षेत्रात काम करणारी माणसे व त्यांच्याशी साधलेला संवाद, नैसर्गिक आपत्ती, राजकीय लोकांच्या वृत्ती प्रवृत्ती इत्यादी बाबींचा निरीक्षणातून पत्रकाराच्या मनात बातमी आकार घेऊ शकते. सामाजिक घडामोडीचे पत्रकाराच्या मनात उमटलेले प्रतिबिंब हे वृत्तपत्रीय बातमी मागील बातमीचे रूपच असते. पत्रकाराच्या मनातील बातमीच्या या बीजातून दर्जेदार, वास्तवदर्शी बातमी आकार घेते. पत्रकाराच्या अंतर्गात बातमी मागील बातमी उमटत असताना त्यांची मानसिकता आणि आत्मभानाबद्दल डॉ. स्नेहल तावरे म्हणतात, “वृत्तपत्रीय लेखन हे प्रामुख्याने प्रासंगिक असल्यामुळे त्या त्या विषयातील प्रासंगिकता व तात्कालिकता ओळखूनच लेखन करावे लागते. असे लेखन करणाऱ्या पत्रकाराचे काम, दृष्टी, मन सदैव चलाख आणि संवेदनक्षम असावे लागते. भोवताली घडणाऱ्या घटनांचे राजकीय सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक संदर्भ त्या घटनांचा कार्यकारणभाव आणि त्यांचे परिणाम यांचे आत्मभान त्याला असावेच लागते. त्याहीपेक्षा सामान्य वाचकाला काय हवे आहे किंवा त्याला काय द्यावयाचे आहे याची निश्चित कल्पना वृत्तपत्रीय लेखन करणाऱ्या लेखक पत्रकाराला असावी लागते.”^४ अर्थात वास्तव घटनेच्या माध्यमातून आणि पत्रकाराच्या सात्विक संवेदनशील पण निर्भिड मानसिकतेतून बातमीमागील बातमी आकार घेते.

सामान्य वाचकाला अगदी आंतरराष्ट्रीय पातळीपासून स्थानिक पातळीपर्यंत विविध विषयात रस असतो. समजावर प्रभाव असणाऱ्या महान समाजसुधारकाबद्दल वाचकांना उत्सुकता असते. समाजाचे आदर्श ठरणारे महापुरुष सर्वसामान्य लोकांच्या आदराचा विषय असतो. सामाजिक समज आणि समाजसुधारकाबद्दल तळमळ असणाऱ्या पत्रकाराला आजच्या कालातील समाजसुधारकाबद्दल आदर असतो या आदरभावनेतून त्याच्या वैचारिक प्रभावामुळे आदर्श समाज आणि संस्कारक्षम युवापिढीच्या योगदानाबाबत बातमीमागील बातमी तयार होते. काही बातम्या पत्रकारांच्या अग्निदिव्यातून आणि जिवघेण्या संघर्षातून तयार होतात. बातमी मागील मसूदा तयार होण्यापूर्वी पत्रकारावर प्रचंड मानसिक दबाव येतो. गौरी लंकेश सारखे पत्रकार या दबावाला भिक न घालता आपल्या मनात तयार झालेल्या बातमी मागील बातमीच्या मसूद्यामध्ये भर बदल न करता निर्भिड मनाने वास्तवदर्शी वृत्तलेखन करतात. प्रसंगी मृत्युला कवटाळतात. पण बातमीच्या मसूद्यामध्ये बदल करित नाहीत हे आदर्श आणि निर्भिड पत्रकारितेचे लक्षण ठरते. बातमीमागील बातमीशी एकनिष्ठ राहून पत्रकाराने केलेले वृत्तपत्रिय लेखन सामाजिक न्याय देणारे असते.

निष्कर्ष

वृत्तपत्रीय लेखनासाठी पत्रकार वृत्तपत्रलेखक यांना विषयाची कमतरता कधीच भासत नाही. राजकारण समाजकारणाच्या क्षेत्रातील अनेक घटना प्रसंग आणि घडामोडीतून पत्रकाराच्या मनात बातमीचे प्रतिबिंब

अर्थात बातमी मागल बातमी उमटते. पत्रकाराच्या संभाषण कौशल्यातून तो स्वतःला अपेक्षित असणारा बातमीचा मसूदा अप्रत्यक्षरित्या तयार करतो. मात्र विशिष्ट बातमीमागील संदर्भ त्याचा अर्थ सर्वबाबींवर होणारा परिणाम त्याला ओळखता आला पाहिजे. पत्रकाराच्या व्यक्तिगत अनुभवातून ही बातमीचा मसूदा त्याच्या मनात तयार होतो. पत्रकाराला अनेक अनुभवांना सामोरे जाते लागते. हर तऱ्हेची माणसं त्यांना भेटतात. नैसर्गिक आपत्ती निवारणाची विविध शासकीय उपाययोजना व उपक्रमातील विचित्र अनुभव संवेदनशील पत्रकार अनुभवतो त्यातील दाहकता वाचकासमोर पत्रकार निर्भिडपणे मांडतो. त्यामुळे वृत्तपत्र हे आजच्या काळातही दर्जेदार ठरते.

संदर्भ

१. व्यावहारिक मराठी डॉ. ल.रा. नासिराबादकर, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
२. बातमीदारी : श्री ल. के. कुलकर्णी पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन पुणे २००४
३. वक्तृत्व: संजय द. थोरात स्नेहांकित प्रकाशन
४. व्यावहारिक मराठी संपा. स्नेहल तावरे स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे पृ. ६८

व्यक्तिमत्व आणि देहबोली

प्रा.डॉ. शिवाजी महादेव होडगे

प्रमुख-मराठी विभाग

सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुर्गूड
ता.कागल, जि.कोल्हापूर

आजच्या जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेच्या युगात व्यक्तिमत्व विकासाला फार महत्व प्राप्त झाले आहे. जीवनामध्ये यशस्वी होण्यासाठी आपले व्यक्तिमत्व उत्तम पाहिजे असे समाजातील युवकांना वाटत असते. चांगल्या करिअरसाठी चांगले व्यक्तिमत्व असले पाहिजे म्हणून व्यक्तिमत्व विकासाचे, क्लास, शिबिरे, विविध भाषेतील ग्रंथ, वृत्तपत्रीय लेख, व्याख्याने, दूरदर्शनमधील मुलाखती इत्यादी प्रसार माध्यमांद्वारे प्रभावी व्यक्तिमत्वाबद्दल मार्गदर्शन केले जाते. व्यक्तिमत्व हा शब्द पर्सनॅलिटी या इंग्रजी या शब्दासाठी वापरला जातो. हा लॅटिन भाषेतील “पर्सोना” या शब्दापासून तयार झालेला आहे. याचा अर्थ मुखवटा असा आहे. व्यक्तिमत्वाची नेमकी, अचूक शब्दात व्याख्या करणे अवघड आहे. कारण व्यक्तिमत्व हे सतत बदलत असते. जीवनातील विविध अनुभवांची त्यात भर पडत असते त्यावर अनेक आंतरिक व बाह्य घटकांचे परिणाम होत असतात. प्रत्येकाचे व्यक्तिमत्व हे वेगळे असते. व्यक्तीची वागणूक व त्याची विचारशक्ती यामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाची आपणास ओळख होत असते. व्यक्तिमत्व म्हणजे काय? व त्याचे स्वरूप काय आहे. हे खालील विवेचनावरून पहाता येईल.

- जी. डब्ल्यू. आलपोर्ट – व्यक्तिमत्व म्हणजे स्वतःच्या परिसराशी व्यक्तीचे जे वैशिष्ट्यपूर्ण समायोजन होत असते, त्याला कारणीभूत असणारी व वर्तनाला चालणा देणारी शारीरिक, मानसिक यंत्रणेची संघटना होय
- व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक व सामाजिक विकास होत असतो. या विकासापासून तिचा पिंड घडत असतो. व्यक्तीचा हा घडलेला पिंड म्हणजे व्यक्तिमत्व होय.
- नॉर्मल एलमन – व्यक्तिमत्व म्हणजे शरीररचना, वर्तनविशेष, अभिरूची, कृतिक्षमता या सर्वांची एकात्म व वैशिष्ट्यपूर्ण गुंफण होय.
- व्यक्तिमत्व म्हणजे सामाजिक, परिस्थितीत घडणा-या व्यक्तीच्या वर्तनाची गोळाबेरीज होय.
- व्यक्तिमत्व म्हणजे सामाजिक उद्दीपन मूल्य.

वरील व्याख्येवरून असे दिसून येते की व्यक्तिमत्व म्हणजे त्या व्यक्तीचा आंतरिक व बाह्य (मानसिक व शारीरिक) गुणांचा समूच्चय होय म्हणजेच व्यक्तीच्या दृष्ट्य प्रतिमा, शारीरिक ठेवण, निरोगी शरीर, पोषाख, वर्तन, बुद्धी यातील काही गोष्टी अनुवांशिकतेने मिळालेल्या असतात जीवनात असताना विविध बाह्य घटकांचा, प्रामुख्याने सामाजिक घटकांचा व्यक्तीच्या विकासावर परिणाम होत असतो. जैविक बीजे (व्यक्तीकडे असलेल्या उपजत अशा बाबीना जैविक बीजे म्हणता येईल) आणि बाह्य घटक यांच्यातील आंतरक्रियेचा परिपाक म्हणजे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व होय. मानवी व्यक्तिमत्वाच्या जडणघडणीवर विविध घटकांचा प्रभाव पडत असतो. व्यक्तिमत्व विकासाला सहाय्य करणारे, शारीरिक सक्षमता म्हणजे सुदृढ शरीर, सकारात्मक दृष्टीकोन, अंतःस्त्राव ग्रंथी, भौगोलिक परिस्थिती, पोषाख, शिक्षण, केशरचना व दागिने, मनमोकळेपणा, कुटुंब, शेजार व मित्र, चांगल्या सवयी, संस्कृती, शिष्टाचार, बौद्धिक सामर्थ्य, या घटकांचा व्यक्तिमत्व विकासात महत्वाचा सहभाग असतो. प्रभावी व्यक्तिमत्वासाठी देहबोली महत्वाची ठरते, देहबोलीचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल. अनेकदा पुरुष दोन्ही बाहू समोर घेऊन हात एकमेकांवर ठेवून उभे राहतात स्वतःला सुरक्षिततेची भावना देण्याचा तो एक साधा उपाय असतो. थोड्याशा तणावपूर्ण प्रसंगात हातांची पूर्ण घडी न घालता अनेकदा आपण एका हाताने दुसऱ्या हाताचा कोपर किंवा दंड धरतो या प्रकारात एकच हात समोरून आडवा ठेवला जातो. तोच मनातल्या अस्वस्थतेला जणू वेसण घालण्याचं काम करतो कित्येकदा स्त्रिया ही हालचाल सहजपणे वापरताना दिसतात. जणू स्वतःला अर्धवट मिठीत घेऊन स्वतःला तसल्ली देण्याचा तो प्रयत्न असतो.

अनेकदा आपल्याला देहबोलीची माहिती असते. अनेक नामवंत व्यक्तींना, राजकीय नेत्यांना, मॉडेल्सना, नट-नटयांना देहवाणीची जाण असते. पब्लिक समोर त्यांना चांगलं इंप्रेशन तयार करायचं असतं अस असलं तरी माणसाच्या शब्दापेक्षा त्याची देहबोली अधिक प्रमाणिक असते. म्हणून मनातली एखादी अस्वस्थ भावना, नकारात्मकता आणि सुरक्षितता कमी करण्यासाठी नकळत घडयाळाचा पट्टा नीट केला जातो. कोटाचं बटन चाचपलं जातं लावलं की काढलं जातं खिशातल्या पाकिटातले किंवा पर्समधले पैसे आणि वस्तू पुन्हा पाहिल्या जातात तळहात एकमेकावर घासले जातात. एकत्र धरून ठेवले जातात. एका हातानं दुसऱ्या हाताच्या दंडाला छोटे छोटे चिमटे काढले जातात. एका हातातल्या बांगड्या किंवा ब्रेसलेट दुसऱ्या हाताने मागे पुढे सरकवले जातात. ब्रिफकेस, पाऊच, पर्स, वर्तमानपत्र, पुस्तकं, फुलांचा गुच्छ असं काहीही समोर आडवं धरलं जातं जणू आपण

बाहेरच्या जगापासून स्वतःला थोडं वाचवतो आहोत. खुर्चीवर बसताना कोपरापासूनचा हात खुर्चीच्या हातावर व्यवस्थित टेकवून ठेवल्यानं आपण आत्मविश्वासू सबळ आणि समर्थ अशी स्व प्रतिमा तयार करतो. या उलट खुर्चीच्या वा आसनाच्या हातावरून खाली लोंबकळणारे आपले हात जणू आपला दुबळेपण आपली हातबलता दाखवितात. लहान मुल घाबरलं की देन्ही हात पसरवून आपल्या आईला, वडिलांना मिठी मारतं. आपण ही अशा मुलाला आपल्या मिठीत घेऊन दोन्ही हातांनी कवळून त्याला सुरक्षिततेची हमी देण्याचा प्रयत्न करतो. मोकळ्या संवादासाठी हाताची घडी नको, हात मोकळे हवेत आणि पायाची कात्री नको, पाय एकावर एक ठेवलेले नको. तर पायही मोकळे हवे, मग संवाद सहज आणि छान होतो.

देहबोली म्हणजे नेमके काय ?

आज सर्वत्र अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा उदो उदो होत आहे. जो –तो – स्वतःला अभिव्यक्त करण्यासाठी धडपडतो आहे. कलेचे भिन्न प्रकार चोखाळतो आहे या त्या मार्गाने स्वतःला अभिव्यक्त करत आहे. कुणी कर्तृत्वाचा तर कुणी नृत्य गायनाच्या माध्यमातून स्वतःला अभिव्यक्त करत आहे. तर काहीजण शैक्षणिक व व्यावसायिक गुणवत्ता संपादन करण्यासाठी तसेच क्रीडा स्पर्धा, चित्रकला, तांत्रिक ज्ञान इ. क्षेत्रात स्वतःचा जम बसवताना दिसतात. तर काही विविध प्रकारच्या व पातळीवरच्या सत्ता स्थानी विराजमान होण्यासाठी धडपडत असतात. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व २१ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात जगभरच्या मानवी समुदायात कमालीचा जीवन संघर्ष वाढलेला आहे त्या सर्व भाव-भावना विचार, इच्छा, आकांक्षा देहबोलीच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होत असतात. आज या क्षेत्रात सखोल संशोधनाची खरी गरज आहे. अध्यापन व अभिनयाचे क्षेत्र देहबोलीच्या प्रभावी वापराशिवाय ख-या अर्थाने सिध्द होत नाही खरी गरज आहे ती जिज्ञासा टिकवण्याची व त्यात नैपुण्य संपादन करण्याची, या कामी नवीन पिढी जरूर यशस्वी होईल.

पशु, पक्षी, अन्य प्राणी व मनुष्य प्राणी यांना अलग करणारी प्रमुख निसर्गदत्त देणगी म्हणजे माणसाला व्यक्त करता येणारी त्याच्या शरीराची भाषा, कुणी तिला कायिक भाषा म्हणोत किंवा देहबोली ही त्याच्या भाव-भावनांचा अविष्कृत करण्यासाठी सहाय्यक ठरते. अनादीकाळापासून मनुष्य तिचा वापर आपली गरज व प्रसंगानुरूप करत आलेला आहे मनुष्य जीवन विकास प्रक्रियेत त्याच्या देहबोलीला अनन्यसाधारण महत्व आहे. भाषा उत्क्रांत अवस्थेतून विकसित झाली सुमारे दोन लाख वर्षांपूर्वी भाषेचा उद्गम झाला. उत्क्रांतवाद्यांच्या मते भाषा विकासात देहबोलीचे स्थान अनन्यसाधारण आहे अविष्कार प्रकारावरून कोणत्याही भाषेचे तीन प्रकार पडतात.

- देहबोली (Body Language)
- संभाषण भाषा (Conversational Language)
- लिखित भाषा. (Written Language)

अमेरिकेतील विद्यापीठात संशोधक असलेल्या सुप्रसिध्द मानववंशशास्त्रज्ञ प्रारे. बर्ड व्हिसल यांच्या मते “ एकूण मानवी संभाषणापैकी देहबोलीद्वारे जवळपास ६५ टक्के संभाषण केले जाते. यामध्ये अशाब्दिक देहबोलीचा लक्षणीय वाटा आहे. प्रा. रे. बर्डव्हिसल यांनीच प्रथमतः देहबोलीचा शास्त्रीय अभ्यास करून तिची खरी ओळख अभ्यासकांना करून दिली आहे.

रे. बर्डव्हिसल च्या मते आपण सुमारे दोन लाख पन्नास हजाराहून अधिक अविर्भाव आपल्या चेहऱ्यावर उतरवू शकतो वा इतरांचे ओळखू शकतो निसर्गतःच महिला देहबोलीचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात करताना दिसून येतात. पुरुषांच्या तुलनेत त्या जास्तीत जास्त प्रमाणात आपल्या देहबोलीचा उपयोग करताना आढळून येतात. दूरच्या व्यक्तीला बोलविण्यासाठी एखाद्या गोष्टीकडे निर्देश करण्यासाठी, आपली आवड निवड पसंती व नापसंती दर्शविण्यासाठी देहबोलीचा उपयोग सर्रासपणे केला जातो ट्रॅफीक सिग्नलवर कॅफे, रेस्टॉरंट्स, हॉटेल्स इ. ठिकाणी अनोळखी माणसाशी संपर्क करताना देहबोलीचा उपयोग केला जातो. एखाद्या मुद्दा दुसऱ्याला पटवण्यासाठी आपले आग्रही मत मांडण्यासाठी आनंद, दुःख, आश्चर्य, संशय, राग, संताप, नाराजी इ. सर्व प्रकारच्या भावना व्यक्त करण्यासाठी देहबोली संबंधिताच्या मदतीला धावून येते

निःशब्द, भाव-भावना व्यक्त करण्यासाठी देहबोली एक प्रभावी माध्यम आहे. देहबोली वापरताना चेहऱ्यावरचे हावभाव, हातवारे, अंगविक्षेप, शब्दांचे विभिन्न प्रकारांचे उच्चारण, आवाजाचे चढ-उतार एकूण शरीराची हालचाल या सर्व बाबींचा उल्लेख महत्वाचा ठरतो.

“देहबोली एक मौन संवाद होय, ती एक निःशब्द संवाद यात्रा होय.”

मानसोपचारतज्ञ अलबर्ट मेहराबीन यांच्या (silent Messages-1971) या ग्रंथात त्यांनी केलेल्या संशोधनाच्या बाबीवर प्रकाश पडतो. त्यांच्या म्हणण्यानुसार शब्दांच्या वापांचा प्रत्यक्ष प्रभाव हा केवळ ७ टक्के असतो. तर ९३ टक्के प्रभाव देहबोलीचा असतो. या ९३ टक्के देहबोलीत ३८ टक्के प्रभाव वाणीचा अर्थात आवाजाचा आहे. आवाजाचा बाज, त्यातील चढ-उतार, उच्चारण व त्यातील लय इ. त्यात अंतर्भूत होते. तर ५५ टक्के प्रभाव हा चेहऱ्यावरील अभिव्यक्ती किंवा

हावभावामुळे व हातवाऱ्याने साधला जातो.मानसोपचारतज्ञ मायकेल अर्गील आपल्या, The Psychology of Interpersonal Behaviour (1973) या ग्रंथांत म्हणतात की, “शब्दांच्या माध्यमातून आपण घटना व प्रसंगाचा वस्तुनिष्ठपणा जपत असलो तरी देहबोलीतून आपण समोरच्या व्यक्तीशी मानसिक व भावनिक जवळीक साधतो. त्यांना आपलेसे करतो, त्यांच्यामध्ये मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करतो भाषा ही व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळे प्रभावी व्यक्तिमत्त्वासाठी देहबोली महत्वाची ठरते.

संदर्भ ग्रंथ:

1. पेंडसे, अंजली : देहबोली - निलकंठ प्रकाशन - प्र.आ. १९६३
2. कुलकर्णी, अरूण (डॉ.) - व्यक्तिमत्व अधिक प्रभावी कसे बनवाल? डायमंड पब्लिकेशन, दिल्ली.
3. सिन्हा, सूर्या : ‘कंप्लिट पर्सनॅलिटी डेव्हलपमेंट कोर्स’ डायमंड प्रकाशन दिल्ली. - प्र.आ. २०११
4. पंडित, श्रीनिवास : ‘डिझाईन युअर करियर’ (अनुवाद सुप्रिया वकील) मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे प्र.आ. २००७
5. मानवी, वनराज : ‘वाचा लोकांना पुस्तकाप्रमाणे सेल्फ डेव्हलपमेंट पब्लिकेशनस् मुंबई प्र.आ. २०११
6. गुप्ता, सीमा, : व्यक्तिमत्व विकासाचे प्रभावी मार्ग - साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद. प्र.आ. २००८
7. कोळपे, उद्धव : ‘देहबोली’
8. पेंडसे, अंजली : नो प्रॉब्लेम - अनुश्री प्रकाशन
9. गवळी, अनिल, (संपा.) मराठी भाषा उपयोजन आणि सर्जन – शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय. प्र. आ. २०१५
10. पाटील, दत्ता, शिंदे, अरूण (संपा.) शब्दसंहिता – शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय. प्र.आ. २०१८

व्यक्तिमत्वविकास व देहबोली

प्रा. संभाजी धोंडीराम कदम
बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय,
भिलवडी, ता. पलूस, जि. सांगली.

ज्याला देहबोली समजण्याची कला अवगत आहे. अशा व्यक्तीला भेटणे म्हणजे तुमचे मन वाचायला मिळण्याइतके विलक्षण आहे. स्पर्श, काळजी घेण्याची प्रवृत्ती, हात बांधून उभे राहणे, डोक्याने वेध घेणे या सर्व प्रत्यक्ष जोडणाऱ्या कृती आहेत. या खूणांची तीव्रता आणि वारंवारता जाणून घेतल्यास त्या बघणाऱ्या माणसाला समोरच्या व्यक्तीस आपल्याशी संबंध ठेवण्याची इच्छा नाही हे समजू शकते.

आपले डोळे असंख्य प्रकारच्या भावना व्यक्त करू शकतात उदा. इच्छा, उत्कंठा, राग अथवा अविच्छा.

नजरेची भाषा, 'नजर' म्हणजे आपल्या डोळ्यांनी दुसऱ्या व्यक्तिस पाहणे. त्याचाला काही वेळा 'टक' लावणे असाही म्हणतो. या नजरेने पाहण्याचे अनेक प्रकार आहेत, डोळे वाटारणे, डोळा मारणे. (डोळ्याची उघड झाप करणे, नजरेस नजर भिडविणे, नजर जमीनीकडे लावणे काही वेळा भूवया उडविण्याचे प्रकार दिसून येतात. माणसांनी मधून मधून टक लावून बघणे. (३० सेकंदामध्ये पाच सेकंद) इ. धमकीदायक अथवा विचित्र वाटते आणि म्हणून ते लगेच दुसरीकडे बघतात. जर ती अथवा तो तुमच्याकडे स्थिर नजरेने बघत असतील तर त्या व्यक्तीला एकमेकांशी संबंध वाढवायचे असतात.

जर नजरेची ओळख झाली आणि स्वागत केले गेले तर पुढचे मार्ग खुले होतात आणि नजर दृढ केली जाते. एखादी व्यक्ती तुमच्या शेजारी उभी असते आणि तिचा खांद्या खालचा भाग थोडा पुढे ढकलल्यासारखा वाटतो. इतर खुणश मागच्या दोन्ही खिशांमध्ये हात घालून उभे राहणे आणि ती जर मुलगी असेल तर अवखळपणे कपाळावरचे केस मागे घेणे, जर आपण एकमेकांकडे फार काळ बघत असाल आणि एकमेकांच्या जवळ सरकत असाल तर ती निश्चितपणे प्रणयाची (वेगळी भावना) इच्छा दर्शविते.

देहभाषा समजून घेण्यास शिकणे ही महत्त्वाची गोष्ट आहे आणि ती आपल्या वेगळेपणात भर टाकते. कारण त्यामुळे तुमचे संबंध निश्चितपणे दृढ होण्यास मदत होते जेव्हा मानव जन्मास येतो तेव्हापासून त्याच्या हालचाली सुरू असतात. ध्वनी बरोबर त्याच्या देहबोलीचा म्हणजेच हावभावांच्या बोलीचा विकास होत असतो. लहान मूल आपल्या आईकडे पाहून असते किंवा अन्य त्याच्या हालचाली उदा. पाय हलविणे, हात हलविणे इ. अनेक हालचाली चालू असतात त्यातून त्या मुलाला हे सूचवायचे असते की माझ्याकडे लक्ष्य द्यावे. देहबोली अर्थात बोंडी लॅंग्वेज हा शब्द आजकाल अतिवापराने अगदी परवलीचा शब्द बनला आहे. देहबोलीला व्याकरण, संभाषण कौशल्य.

व्यक्तिमत्व विकास : एखाद्या माणसाच्या आकांक्षा, कल्पना, ध्येये, मूल्ये, मनोधर्म व स्वभावविशेष या संबंधीचा सुसंघटीत आकृतीबंध म्हणजे व्यक्तिमत्व होय.

मानवाच्या दैनंदिन जीवनामध्ये सामाजिक आंतरक्रियामध्ये इतरांवर पडलेली व्यक्तीची पहिली छाप अतिशय महत्त्वाची असते. म्हणजेच कर्झीं खांशींलेप ली श्रीं लींशींलेप असते. पुढच्या व्यक्तीवर पाडलेली छाप (चांगल्या व वाईट अर्थाने) महत्त्वाची असते. त्यावर त्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व उठून दिसत असते. काही माणसं अंतरंगी वाईट प्रवृत्तीची असून बाह्यरूपी इतरांवर फार मोठा प्रभाव पाडण्यात यशस्वी होतात म्हजेच ती माणसं खोटं नाट बोलून समोरच्या व्यक्तीवर आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमठवत असतात आणि अशा लोकांना भूलणारी व्यक्ती असतात. म्हणतात ना काय भूललियाशी वरलीया रंगा! सध्याचे जग हे भूलभूलैयाचे आहे. एखाद्या प्रियकराने प्रियेशीला भूलवावे त्याप्रमाणे आहे.

आपले बाह्यरूप इतके चांगले, स्वच्छ, पारदर्शी हवे की जेणेकरून आपले बाह्यरूप म्हणजेच व्यक्तिमत्व ह्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप इतरांवर पडली पाहिजे. म्हणजेच आपले बोलणे, चालणे, आपल्या हालचाली आणि आपले हावभाव होय. व्यक्तिमत्व विकास म्हणजे आपल्या शारीरिक हालचाली, लकबी, बोलणे, चालणे होय. व्यक्तिमत्व विकास आपोआप घडत नाही. त्यासाठी आपर स्वतः ते विकसीत केले पाहिजेत. व्यक्तिमत्व विकासात स्व-ओळख महत्त्वाची असते आपल्यामधील गुण, अवगुण स्वतःलाच ओळखता यावयास हवे. तरच आपण इतरगोष्टी समजावून घेऊ शकतो. जर आपला दृष्टीकोन विधायक नसेल सतत आपण इतरांकडे संशयीदृष्टीने पहात असू आणि आपल्या मनामध्ये दुसऱ्या व्यक्तिबद्दल वाईट भाव असतील तर आपण कधीच त्यांना चांगले म्हणणार नाही. तुकाराम महाराजांच्या मते सुख पहाता जवापाडे दुःख डोंगराएवढे असे आपण समजतो. तुकाराम महाराजांनी असे मानले नाही. आपण आज ना उद्या आपला

विकास होणार आहे यावर विश्वास ठेवला पाहिजे. कारण आशावादच मानवाला प्रगतीपथावर नेवून पोहचवित असतो. आशावादी माणसाने दुसऱ्याकडून कितीही त्रास झाला तरी सदैव आनंदी असायला हवे.

आत्मविश्वास ही यशाची पहिली पायरी आहे. प्रत्येकाने स्वतःला ओळखायला शिकले पाहिजे. आत्मविश्वासाने आपणास हव्या त्या गोष्टी करू शकतो शिवाय आपल्याला स्वतःबद्दलची खात्री वाटून स्वतःची क्षमताही ओळखता येते. या परिश्रमासोबत कष्ट करावयाची तयारी असावी लागते. ज्याच्याकडे परिश्रम करावयाची तयारी नाही तो जीवनात कधीच यशस्वी होणार नाही म्हणून जीवनात येणारी प्रत्येक आव्हाने स्विकारून आणि भरपूर परिश्रम करून प्रत्येक व्यक्तीने आपले व्यक्तिमत्त्व सुधारावयास हवे.

व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडवित असताना माणसाच्या मनावर असणाऱ्या ताण-तणावाचे व्यवस्थापन सर्वात महत्त्वाचे आहे. त्यामध्ये कायम सकारात्मक दृष्टिकोन, ध्येयनिष्ठा, प्रयत्नाची पराकाष्ठा आणि स्वतःमधील सत्यपणा यामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास होतो. निरोगी, क्रीयाशील प्रगल्भ, सृजनशील व विकसनशील व्यक्तिमत्त्व बनविणे म्हणजे व्यक्तिमत्त्व विकास होय.

व्यक्तिमत्त्वाचा होण्यासाठी व्यक्तिकडे अनेक कौशल्याची गरज असते त्यामध्ये भाषिक कौशल्यांची गरज अधिक महत्त्वाची आहे. यामध्ये श्रवणे, वाचन, लेखन व भाषण ही चार प्रकारची कौशल्ये प्रत्येक व्यक्तिकडे असावयास हवी तरच त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास झपाट्याने होईल. याबरोबरच भाषण कौशल्य जेवढे महत्त्वाचे तेवढे हावभावही महत्त्वाचे मानवाचा विकास मुळ हावभावातून झाला आहे. प्रथम हावभावांची भाषा म्हणजेच मूक भाषेचा अर्थात देहबोलीचा विकास सर्वात पहिला मानावयास हवा. देहबोली ही शारीरिक हालचाली, वेगळेपणे हावभाव यातून सिद्ध होत असते. म्हणून देहबोलीला एकेकाळी जास्त महत्त्व होते ते महत्त्व आज कमी झाले असले तरी संपूर्णपणे संपलेले नाही हे वास्तव आहे.

देहबोली/मूकबाधा

देह म्हणजे शरीर या शरीराच्या केवळ हालचालीवरून भाषा तयार होतो. त्या भाषेला मूक भाषा किंवा देहबोली असे म्हटले जाते. मूकभाषा म्हणजे तोंडातून ब्र ही न काढता आपण काही गोष्टीस मूकपणाने संमती देतो त्यालाच मूकभाषा असे म्हणतात पशूपक्षांची भाषा, प्रेमीकांची हावभावांची भाषा ही मूकभाषाच असते. व्यक्तीच्या मनातील विचार दुसऱ्या व्यक्तिपर्यंत पोहचविण्याचे माध्यम म्हणजे भाषा होय. भाषेचे दळण-वळण व विचारांचे आदान-प्रदान म्हणजे भाषा हाय.भाषेमध्ये प्रत्यक्ष बोलणे असते. या भाषेशिवाय ही हावभावातून आपल्या मनातील भावना दुसऱ्याला सहजपणे आणि स्पष्टपणे कळतात त्याला हावभावांची भाषा असे म्हटले जाते. उदा. अंगठा दाखविणे, पाठ दाखविणे, दात विचकणे इ. क्रिया होत. हावभावेखील संकेतबद्ध असतात. उदा. डोके उजवीकडून डावीकडे व डावीकडून उजवीकडे हलविणे म्हणजे नकार देणे व हेच डोके हळू हळू उजवीकडून थोडे खालीवर करीत डावीकडे वळविण्याने होकार कळतो.

शरीराच्या प्रत्येक भागातून व अवयवांतून आणि त्यांच्या हालचालीतून हावभाव निर्माण होत असतो आणि त्यातूनच मूकभाषेची, हावभावांच्या भाषेची निर्मिती होत असते.

देहबोली : देहबोली हे व्यक्तीच्या भावनिक अंतरंगाचे बाह्य प्रतिबिंब आहे. व्यक्तीची भावनिक अवस्था तिच्या देहबोलीतून व्यक्त होते. त्या त्या प्रत्येक क्षणी त्या व्यक्तिला काय वाटत हे त्याच्या प्रत्येक कृतीतून आणि हावभावातून जाणून घेणे ही एक महत्त्वाची किल्ली आहे. म्हणजेच व्यक्तीची भावनिक अवस्था जाणून घेण्याची देहबोली ही किल्ली आहे. म्हणजेच व्यक्तीची भावनिक अवस्था जाणून घेण्याची देहबोली ही गुरुकिल्ली आहे. यामुळे एखादी व्यक्ती एखाद्या भावनिक अवस्थेत काय बोलत आहे ते ऐकणंआणि कोणत्याही परिस्थितीमध्ये ती बोलत आहे हे लक्षात घेणे दोन्हीही महत्त्वाचे आहे. यामुळेच वस्तुस्थिती आणि वास्तव व अद्भुतता यातील फरक कळावयास वेळ लागत नाही.

देहबोली मानवाच्या उत्क्रांतीपासून विकसित झाली आहे उदा. सद्यःस्थितीमध्ये माकडांच्या हालचाली हे याचे उत्कृष्ट उदा. आहे. देहबोलीचा कृतीशील अभ्यास १९६० पासून सुरू झाला. चार्लस डार्विनचा उत्क्रांतीवाद आणि देहबोलीचा शैक्षणिकदृष्ट्या अभ्यासाचे ध्येय डार्विनचे आहे त्याने १८७२ मध्ये माणूस आणि प्राण्यांमधील अभिव्यक्ती (The expression off the emotitation in man and animals) या विषयावरच पुस्तक प्रकाशित केलं आहे.

देहबोली संशोधनाचा उद्गाता अल्बर्ट मेंहॅरबियन १९५० याने संशोधन केले. इंग्रजीमध्ये (डेवू डरपर्सॉरसश) असे म्हटले जाते. मराठी मध्ये देहबोली म्हटले जाते. मानवाच्या जन्मावेळी त्याला ध्वनीचे वरदान मिळाले आहे. या ध्वनीच्या माध्यमातून मानवाने व्यवहार सौकर्याचे साधन म्हणून भाषेची निर्मिती केली आहे. पण ध्वनीशिवाय एक मार्ग पूर्वीपासून अस्तित्वात आहे ती म्हणजे. देहबोली अथवा हावभावांची भाषा.शरीरातील प्रत्येक अवयवांचा हालचालीतून संदेशाची निर्मिती होते हे संदेश म्हणजेच संदेशाची भाषा होय.

चेहऱ्यावरील हावभाव : समोरच्या माणसाचा चेहरा वाचता आला पाहिजे असे म्हटले जाते. म्हणजेच समोरच्या माणसाच्या चेहऱ्यावरील भावभावना समजून घेतल्या पाहिजेत. त्याच्या डोळ्यांच्या हालचाली, खानाखाणू, पापण्यांची उघडझाप, डोळे वटारणे, बुबळे फिरविणे, डोळा मारणे इ. चेहऱ्यावरील ओठांच्या हालचाली, दात विचकणे, जिभ तोंडातून बाहेर काढणे, तोंडाचा चंबू करणे, चेहरा वेडावाकडा करणे, नाक मुरडणे, नाकावर बोट ठेवणे, भुवयांची हालचाल, ओठांच्या हालचाली इ. गोष्टींमुळे चेहऱ्यावरील भावभावना समोरच्या व्यक्तिला काय म्हणावयाचे आहे हे सांगून जातात म्हणून चेहऱ्यावरील भाव हे देहबोलीचे अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे.

हातांच्या हालचाली : हातांच्या हालचाली अनेक प्रकारच्या आहेत केला इशारा जाता जाता हे सर्वांना माहित आहे. आनंद, दुःख, राग, द्वेष व्यक्त करण्यासाठी, निरोप देणे, आनंद व्यक्त करण्यासाठी टाळ्या वाजविणे दुःख किंवा राग व्यक्त करण्यासाठी मूठ आपटणे इ. हातांच्या क्रीया करून संदेश निर्मिती करता येते. व्याख्यान, भाषण, नृत्य करत असताना हातांच्या हालचाली महत्त्वाच्या आहेत. तीन माकडांच्या हातांच्या गोष्टी सर्वांना माहित आहेत. हाताचा पंजा, तळवा आणि प्रामुख्याने हातांच्या बोटापासून अनेक संदेश देता येतात हे संदेश म्हणजेच देहबोली होय.

मान व डोळे : आजपर्यंत जेवढे भाषेतून संदेश दिले गेले तेवढेच संदेश देहबोलीतून सुद्धा देता येतात याबद्दल अॅलन व बार्बरा पीज यांनी त्यांच्या देहबोलीविषयी सर्व काही या ग्रंथातून स्पष्ट केले आहे. शरीरातील सर्वच अवयव बोलके असतात माणसावर कुठल्याही कठीण परिस्थितीत शरीराचे अवयव हे अडथळ्याप्रमाणे माणसाचे रक्षण करतात. कितीही परिस्थिती बिकट असली तरी त्या परिस्थितीपासून स्वतःला वाचविण्यासाठी स्वतःचे हातपाय हलविणे ही स्वभाविक प्रक्रिया आहे. मान व डोक्याच्या हालचालीतून अनेक होकारार्थी व नकारार्थी संदेश मिळत असतात. नृत्य प्रकारामध्ये देहबोली पहावयास मिळते. कथ्थक नृत्य, दशावतारी सोंग, नाटक इत्यादी प्रकारामध्ये देह बोलीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. कथ्थक व दशावतारी खेळामध्ये मानेच्या हालचाली महत्त्वाच्या असतात.

पायांच्या हालचाली : पायांच्या प्रत्येक कृतीतून वेगवेगळे संदेश मिळत असतात म्हणून देहबोलीमध्ये पायांच्या हालचालींना विशेष महत्त्व आहे. उजवा किंवा डावा पाय वर उचलून जमिनीवर आपटणे म्हणजे नकार, तिरस्कार व्यक्त करणे होय, पायावर पाय घासणे, दोन्ही पायांना तिढा घालणे अशा अनेक प्रकारांनी पायांच्या हालचालीतून संदेश देता येतात.

दैनंदिन जीवनामध्ये मानव झोपेतून उठल्यापासून रात्री परत झोपेपर्यंत अनेक हालचाली करत असतो. अनेक कृती करत असतो त्या प्रत्येक कृतीतून वेगवेगळे संदेश लोकांपर्यंत पोहचत असतात. मानव दररोज १३ महत्त्वाच्या हालचाली करत असतो त्यामध्ये मान डोलावणे, डोळे हलवणे, खांदे उडविणे, कपडे झटकणे, पाय पसरणे, हात पसरणे, डोळे हलविणे, शरीराचा कोन करणे, चष्मा डोक्यावर ठेवणे, शरीराच्या कोणत्यातरी भाषास सतत स्पर्श करणे, डोळ्यांची उघडझाप करणे, केसांवर हात फिरविणे अशा अनेक गोष्टीतून संदेश निर्माण केले जातात आणि त्या संदेशाचे रूपांतर हावभावांच्या भाषेत म्हणजेच देहबोलीत केले जाते.

सारांश :

देहबोली, मूळभाषा, हावभावांची भाषा म्हणजेच ध्वनी शिवाय तयार झालेली केवळ चिन्हात्मक आणि संदेशात्मक हावभावांची भाषा म्हणजे देहबोली होय. अनेक ठिकाणी या देहबोलीचा उपयोग केला जातो. गुप्त संदेश देण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त अशी भाषा आहे. या भाषेचा उपयोग मानव बोलीभाषेप्रमाणे दैनंदिन जीवनात करत आहे. गुन्हेगारांचा शोध त्या गुन्हेगाराच्या चेहऱ्यावरील हावभावातूनच कळतो म्हणून ज्याला समोरच्या व्यक्तीच हालचाली कळतात तोच जीवनाच्या यशोशिखरावर सहज पोहचतो.

संदर्भ :

१. अॅलन व बार्बरा पीज, देहबोलीविषयी सर्व काही, भोपाळ, मंजुल पब्लि. अनुवाद: पेठे रोहिणी, शिंग हाऊस, द्वितीयावृत्ती, २०१६.
२. <http://www.drrogya.com>
३. श्री. गजेंद्रगडकर श्री. न. भाषा आणि भाषाशास्त्र, पुणे व्हीनस प्रकाशन द्वितीयावृत्ती, १९७९.

संभाषणकौशल्य स्वरूप आणि महत्त्व

प्रा. डॉ. मानसी जगदाळे

मराठी विभागप्रमुख,
आदर्श कॉलेज, विटा.

संभाषणकौशल्य स्वरूप :

भाषा ही मानवी जीवनव्यवहाराचे प्रभावी साधन मानले जाते. संभाषण कौशल्यांचा म्हणजेच संवाद कौशल्यांचा विकास बाल्यावस्थेपासूनच सुरू होतो. माणूस आधी बोलतो, नंतर लिहायला शिकतो. बोलीरूप संभाषण ही भाषेची प्राचीन परंपरा आहे. “मानवाला भावनाविष्कारासाठी हावभाव आणि खाणाखुणांच्या भाषेची मर्यादा जाणवू लागल्यामुळे मानवी ध्वनीच्या माध्यमातून भाषेची निर्मिती केली. मानवाने आपल्या बुद्धी आणि भाषेच्याद्वारेच प्रगती केली. भाषेच्या निर्मितीतून समाज, संस्कृती, आणि साहित्याची निर्मिती झाली, म्हणूनच भाषा हे भावना कल्पना आणि विचार प्रकट करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे.”^१

मानवी जीवनामध्ये संभाषणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शब्दांनी, चिन्हांनी, हालचालींनी किंवा हावभावांनी आपण एकमेकांशी संभाषण करत असतो. संभाषणाचे कौशल्य आपल्याला अवगत असेल तर, आपला हेतू साध्य होण्यास मदत होते. प्रत्येक व्यक्ती गरजेनुसार संभाषण करत असते. प्रसंगानुरूप हे संभाषण बदलत असते. जीवनातील अनेक प्रसंग असे असतात की, केवळ चांगल्या संभाषणामुळे आपण यशस्वी होतो. उदा. मुलाखत, कर्जप्राप्ती, व्यवसायासंबंधी मार्गदर्शन, ग्राहकांशी संवाद इ. तसेच वकील, शिक्षक, कीर्तनकार, प्रवचनकार, अभिनयपटू, इत्यादिकांचे व्यवसाय केवळ त्यांच्या संभाषण कौशल्यावर अवलंबून असतात. त्यामुळे संभाषण कौशल्य ही मानवी जीवनातील अत्यंत महत्त्वाची कला आहे. या स्पर्धेच्या युगात आपला टिकाव लागण्यासाठी संभाषण कौशल्याची आवश्यकता आहे. असे म्हटले जाते की, ‘बोलणाऱ्याच्या एंड्रया खपतात आणि नबोलणाऱ्याचे गहूही खपत नाहीत. ’ यावरून लक्षात येते की, व्यवहारांमध्ये संभाषण कौशल्याला किती महत्त्व आहे. व्यक्तीकडे एकवेळ आकर्षक व्यक्तिमत्त्व नसले तरी चालेल, परंतु साळवाणी आणि आकर्षक संभाषणशैली असणे आवश्यक आहे. केवळ व्यक्तिमत्त्व आकर्षक आणि संभाषण निरस असेल तर कोणत्याही व्यक्तीला फारसे यश मिळणार नाही. संभाषण हे मोजक्या व्यक्तीबरोबर होत असल्यामुळे वक्त्याचा सहभाग जेवढा महत्त्वाचा असतो, तेवढाच श्रोत्याचाही असतो. त्यामुळे संभाषणात सहभागी झालेल्या व्यक्तीच्या भूमिकेतून श्रोत्याच्या भूमिकेत सहज जाऊ शकतात. संभाषणामध्ये मूर्तरूप देणारे ध्वनी, संभाषणातील व्यक्तींचे एकमेकांशी असलेले नाते, त्यांची मनस्थिती, त्यांच्या आवाजातील चढ-उतार, शब्दावरील आघात इत्यादीवर अर्थ वहनाचे कार्य अवलंबून असते. संभाषण कौशल्य ओघवते आणि रसाळ होण्यासाठी व्यक्तीकडे शब्दांच्या संदर्भातील विविध अर्थछटा, अलंकार, म्हणी, सुभाषिते यांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. “संभाषणाला इंग्रजीत कम्युनिकेशन असे म्हणतात.” एका व्यक्तीकडून दुसऱ्याकडे किंवा अनेकांकडे पोहोचविली जाणारी माहिती, विचार, कल्पना, भावना या गोष्टींचा सारखेपणा दोन्हीकडे संवादक्रियेमुळे होतो. त्यामुळे दोघांनाही तीगोष्ट समजते, तसेच भाषेशिवाय चित्र, शिल्प, नृत्य, नाट्य, अभिनय, संगीत या द्वारेही संवाद साधला जातो. यामाध्यमातून होणारा संवादभाषेच्या मर्यादा ओलांडून सर्वव्यापी बनतो. आपल्या पूर्वजांनी तर ताम्रपट शिलालेख इत्यादीद्वारे संवाद केला होता.”^२ आज विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या जोरावर अनेक नवनवीन शोध लागले आहेत. संगणक आणि मोबाईलमुळे अवघे जग एकत्र आले आहे.

संभाषणाचे महत्त्व :

मानवाने संभाषणाच्या जोरावरच संस्कृतीचा आणि भौतिक प्रगतीचा डोलारा उभा केला आहे. मानवाला स्वतःचे विचार इतरांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी आणि समाजात आपले वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान निर्माण करण्यासाठी संभाषणाची गरज असते. संगणक युगामध्ये संभाषणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. संभाषण हा प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. प्रत्येक कौटुंबिक-सामाजिक जीवनात संवादाच्या माध्यमातून आपले कार्य करीत असते. संभाषणाची भाषा चटकदार, आकर्षक आणि हृदयस्पर्शी असावी. संभाषण हे व्यक्ती आणि समाजाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संभाषण चांगले होत असेल तर, त्यातून व्यक्तीचा आणि समाजाचा विकास होईल. संभाषण कौशल्य हे प्रत्येक व्यक्तीला अवगत असणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण ज्या व्यक्तीचे संभाषण कौशल्य चांगले असते त्या व्यक्ती आपल्या जीवनात सहज यश प्राप्त करू शकतात.

“दोन किंवा अधिक व्यक्ती एकत्र आल्या की त्यांच्यामध्ये जे बोलणे किंवा भाषण होते त्याला संवाद किंवा संभाषण असे म्हणतात.” संभाषणाला विषयाची मर्यादा नसते. दोन व्यक्ती संभाषण कोणत्याही विषयावर करू शकतात. संभाषण योग्य होण्यासाठी, आपला मुद्दा दुसऱ्याला नुसता खोवात शब्दाद्वारे पटवून देण्यासाठी संभाषण कौशल्याची आवश्यकता असते.

“ज्याकरिता बोलायचे तो हेतू साध्य होईल अशा प्रकारच्या परिणामकारक बोलण्याच्या शैलीला उत्तम संभाषण म्हणता येईल. रोजच्या दैनंदिन आयुष्यातल्या व्यवहारांमध्ये संभाषण हे अतिशय महत्वाचे आणि तितकेच परिणामकारक असू आहे.”

‘संभाषण’कौशल्याचा विचारकरता प्रश्नोत्तरे, विविध भूमिका वळविणे, व्यक्तींचा अभ्यास, विविध विषयांचे आकलन, संभाषणातून विचार, भावना प्रकट करणे, साभिनय सादरीकरण यासारख्या क्षमतांचा विकास होतो. आपल्या भाषेच्या संवादातून अचूकता, अर्थपूर्णता, ओघपूर्णता, समाधीटपणा आणि स्वयंनिर्णय क्षमता विकसित होऊन एक परिपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकसित होऊ शकते. सादरीकरण, सूत्रसंचालन, टीकाटिप्पणी, मुलाखत इत्यादी दृष्टीने संभाषण कौशल्य उपयुक्त ठरतात. आजच्या माहितीतंत्रज्ञान आणि माध्यमांच्या युगात पटकथा लेखन, दिग्दर्शन, नाट्य कलावंत, उद्घोषक, गीतलेखन, मालिकांसाठी तयारी इत्यादी व्यवसाय, नोकरीची क्षेत्रे उपलब्ध होऊ शकतात.

संभाषणकौशल्य आणि प्रसारमाध्यमे :

आज इंटरनेटच्या युगात प्रसारमाध्यमांना खूप महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आधुनिक काळात जगभरातील प्रसारमाध्यमांमध्ये क्रांतिकारक बदल झाल्यामुळे Liveचा अनुभव आपणास दिसतो. चालू घडामोडींची माहिती देण्याचे कार्य वर्तमानपत्र, आकाशवाणी, दूरदर्शन इंटरनेट, फेसबुक, व्हाट्सअप, ट्विटर ही आजची प्रभावी प्रसारमाध्यमे करत आहेत. माहिती देणे, मनोरंजन करणे, शिक्षण देणे, लोकमत घडविणे हे या माध्यमांचे कार्य आहे. भाषा हा मानवी जीवनाचा अत्यंत महत्वाचा भाग असल्यामुळे या प्रसारमाध्यमांचा सर्वव्यवहार हा भाषेच्या माध्यमातून होत असतो. व्यक्तीकडे उत्कृष्ट संभाषण कौशल्य असेल तर आकाशवाणीवर निवेदक, रेडिओ जॉकी म्हणूनही संधी मिळू शकतात. त्यासाठी सर्जनशील, परिवर्तनवादी, बहुश्रुत, हजरजबाबी असणे आवश्यक आहे. प्रभावी संवादाद्वारे आणि उत्तमसादरीकरणाद्वारे कार्यक्रमाची लोकप्रियता वाढविता येते. आकाशवाणी आणि इतर कोणत्याही माध्यमांपेक्षा सर्वात प्रभावी माध्यम म्हणून दूरदर्शन किना टेलिव्हिजन ओळखले जाते. दृश्य माध्यमाच्या गरजेनुसार मूळ कथेच्या रूपात अनेक बदल करावे लागतात. पात्रांच्या मुखी प्रभावी व आकर्षक स्वरूपात असलेल्या कथाबिजाचे विस्तारीकरण करण्याची महत्वाची जबाबदारी पटकथा लेखकाची असते.

आज समाजात प्रसारमाध्यमांना अनन्यसाधारण महत्त्व असल्यामुळे या क्षेत्रात अनेक आव्हानात्मक संधी उपलब्ध होत आहेत. त्यासाठी आपणास उत्तम संभाषण कौशल्य अवगत असणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागामध्ये तमाशा, गोंधळ, जागरण, कीर्तन यामाध्यमातून संवाद घडत असतो. विविध सामाजिक चळवळीमध्ये तमाशा, कलापथक इत्यादी माध्यमातून प्रबोधन आणि मूल्य विवेकासाठी उपयोग केला जातो. त्यातून माहिती देणे, वर्तनबदल घडविणे, मतपरिवर्तन करणे, सामाजिकीकरण करणे, चालना देणे लक्षवेधणे, मूल्य आणि निधीबाबत शिक्षण देणे, संस्कृतीची जडणघडण करणे, सांस्कृतिक वारसा जोपासना, विकास व उन्नयन घडविणे असे कार्य या संवादातून होत असते. संभाषणाचा मानवी जगण्याशी आणि त्यांच्या विकासाशी जवळचा संबंध आहे. म्हणूनच आज मानवाने इतर प्राण्यापेक्षाही भौतिक प्रगती केली आहे ती केवळ बुद्धी आणि संभाषण चातुर्यामुळेच होय.

निष्कर्ष :

- संभाषणाचे स्वरूप व्यापक आहे. ते फार पुरातन काळापासून चालत आलेले आहे.
- संभाषणामुळे समाजात, कुटुंबात दैनंदिन व्यवहाराची पूर्तता होत असते.
- संभाषण कौशल्यामुळे व्यक्तीचा आणि समाजाचा विकास होऊन मन परिवर्तन होते.

समारोप :

संभाषण आपल्या दैनंदिन व्यवहारात घडत असते. चांगले संभाषण केल्याने विविध हेतू साध्य होतात. लोकांशी चांगले संबंध प्रस्थापित होऊन माहितीची देवाणघेवाण होते. तसेच विविध स्वरूपातील व्यावसायिक व व्यक्तिगत जीवनातील यश हे संभाषण कौशल्यावर अवलंबून असते. संभाषणात वक्त्याचा सहभाग जेवढा महत्वाचा असतो तेवढाच श्रोत्याचाही असतो. संभाषणात सहभागी झालेल्या व्यक्ती सहजपणे श्रोत्याच्या भूमिकेतून वक्त्याच्या आणि वक्त्याच्या भूमिकेतून श्रोत्याच्या भूमिकेत जाऊ शकतात.

संदर्भ :

- १) संवादप्रक्रिया- डॉ. शिवकुमार सोनाळकर पृ. १४४
- २) तत्रैव पृ. १४३
- ३) संवादाची मूलतत्वे - श्रीपाद भालचंद्र जोशीय. च. म. मु. विद्यापीठ नाशिक पुनमुद्रण ४ जून २०१५ पृ. ५०

व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली

सौ. मनीषा आझाद नायकवडी,
कोल्हापूर.

सारांश :-

एकविसाव्या शतकातील स्पर्धेच्या युगात आज व्यक्तिमत्त्वाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. चांगल्या करिअरसाठी चांगल्या व्यक्तिमत्त्वाची आवश्यकता असते. 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती' या तत्त्वानुसार जगातील कोणत्याही दोन व्यक्ती या तंतोतंत एकसारख्या स्वभावाच्या, आवडीनिवडीच्या नसतात. थोडक्यात व्यक्तिमत्त्व विकसनामध्ये आचार, विचार, प्रत्यक्ष कृती यांच्या एकत्रिकरणाला महत्त्व आहे. व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीच्या कल्पना, ध्येये, मूल्ये, आचार-विचार, संस्कृती, स्वभाववैशिष्ट्ये इ. ची व्यक्तीच्या स्वकल्पनेत आणि इतरांशी वागण्याच्या पद्धतीत दिसून येणारी सुसंगठित वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी होय. 'व्यक्तिमत्त्व' या संकल्पनेत व्यक्तीची शारीरिक सक्षमता, सकारात्मक दृष्टिकोन, देहबोली, पोशाख, केशरचना, देहबोली, शिष्टाचार, संस्कृती, स्वभाव, शिक्षण, बौद्धिक सामर्थ्य इ. घटकांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. यामधील 'देहबोली' हा घटक व्यक्तिमत्त्वातील प्रमुख घटक आहे. कारण आपण जरी मुखाने बोलत असलो तरी प्रत्यक्ष आपला देहच बोलत असतो. यामध्ये आपले डोळे, मान, खांदे यांची ठेवण, चेहऱ्यावरील हावभाव, हातवारे, बोटांची हालचाल, पायांची हालचाल, उभे राहण्याची, हसण्याची, बोलण्याची, बसण्याची पद्धत इ. चा समावेश होतो.

मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे. व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनामध्ये त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. आज जगाची लोकसंख्या ७१४ कोटी आहे तर भारतीच लोकसंख्या १२५ कोटीच्या जवळपास आहे. या लोकसंख्येतील आपण कोणत्याही दोन व्यक्तींची तुलना केली तर कोणतीही दोन व्यक्तिमत्त्वे तंतोतंतपणे साखरी नसल्याचे जाणवते. नॉर्मन पेले म्हणतो, "Nobody can be as efficiently you as you can."

प्रत्येक व्यक्तिमत्त्व हे एकमेवाद्वितीय आहे. समाजामध्ये मोजक्याच व्यक्ती अशा असतात, जे आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप इतरांवर पाडतात. उदा. म. गांधी, मदर तेरेसा, बराक ओबामा, बिल गेट्स, मलाला इ. आपले व्यक्तिमत्त्व सर्वांसुंदर करणे, उठावदार करणे, फुलविणे म्हणजेच व्यक्तिमत्त्व विकास होय. व्यक्तिमत्त्व ही एक व्यापक संकल्पना आहे. व्यक्तिमत्त्वासाठी इंग्रजीमध्ये पर्सनॅलिटी हा शब्द वापरला जातो. पर्सनॅलिटी हा शब्द लॅटीन भाषेतील 'पर्सोना' या शब्दापासून बनला आहे. 'पर्सोना' या शब्दाचा अर्थ मुखवटा असा होतो. पूर्वी रोमन नाटकातील पात्रे आपले भूमिका वठविताना, त्या भूमिकेला साजेसा मुखवटा धारण करीत त्यामुळे प्रेक्षकांना दृश्य स्वरूप आणि वर्तन यांचा मेळ घालता येई.

महत्त्वपूर्ण संज्ञा :-

व्यक्तिमत्त्व, देहबोली, संस्कृती, सकारात्मक दृष्टिकोन, भाषाशैली इ.

व्यक्तिमत्त्वाच्या व्याख्या -

१) व्यक्तिमत्त्व म्हणजे व्यक्तीचे चारित्र्य, स्वभाव, बुद्धी व शरीरयष्टी यांचे कमी-जास्त आणि टिकाऊ स्वरूपाचे संघटन होय की, जे घटक व्यक्तीचे त्याच्या वातावरणाशी झालेले वैशिष्ट्यपूर्ण समायोजन निर्धारित करते.'

- आमझेंक

२) व्यक्तीची शरीरयष्टी, गरजा, आवडीनिवडी, क्षमता व अभिक्षमता यांची वैशिष्ट्यपूर्ण संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय.'

- नॉर्मन मन

३) व्यक्तिमत्त्व म्हणजे स्वतःच्या परिसराशी व्यक्तीचे जे वैशिष्ट्यपूर्ण समायोजन होत असते, त्याला कारणीभूत असणारी व वर्तनाला चालना देणारी शारीरिक व मानसिक यंत्रणांची गतिशील संघटना होय.'

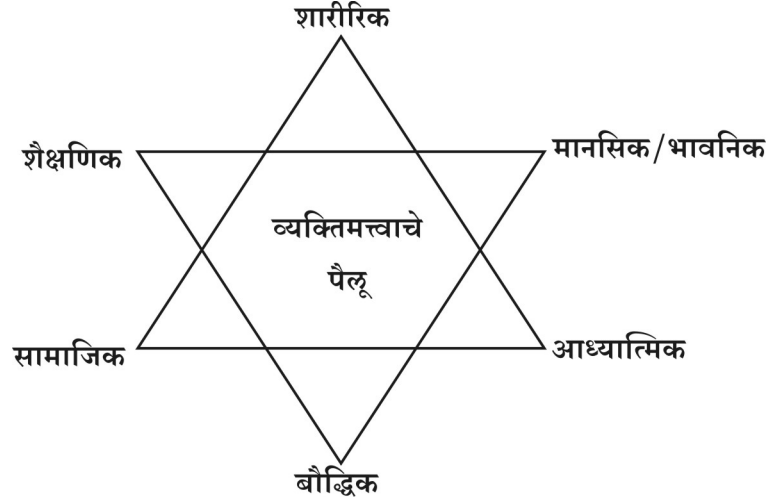
-जी. डब्ल्यू. आलपार्ट

४) व्यक्तिमत्त्व म्हणजे शरीररचना, वर्तनविशेष, अभिरुची, कृतिक्षमता या सर्वांची एकात्म व वैशिष्ट्यपूर्ण गुंफण होय.

-नॉर्मन एलमन.

वरील व्याख्यांवरून असे दिसून येते की, व्यक्तीचे चारित्र्य, शारीरिक-मानसिक अभिक्षमता, बुद्धी, स्वभाव, शरीरारचना, आचारविचार, पोषाख, बौद्धिक क्षमता, देहबोली, शिष्टाचार, सुसंवाद, सामाजिक सहभाग या सर्वांचे एकत्रीकरण म्हणजे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व होय.

व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू

व्यक्तिमत्त्वाचे प्रकार :-

व्यक्तिमत्त्वाचे मुख्यतः दोन प्रकार पडतात.

१) आंतरिक व्यक्तिमत्त्व :-

व्यक्तीच्या आंतरिक व्यक्तिमत्त्वामध्ये विचार, वर्तन, चारित्र्य इ. चा समावेश होतो. आंतरिक व्यक्तिमत्त्व व्यक्तीला प्रयत्नपूर्वक बदलता येऊ शकते. व्यक्तीच्या यशापयशात आंतरिक व्यक्तिमत्त्वाचा वाटा ८०% असतो.

२) बाह्य व्यक्तिमत्त्व :-

या प्रकारामध्ये व्यक्तीची शारीरिक ठेवण, रंग, उंची इ. चा समावेश होतो. बाह्य व्यक्तिमत्त्व व्यक्तीला शक्यता बदलता येत नाही. व्यक्तीच्या यशापयशात बाह्य व्यक्तिमत्त्वाचा वाटा २०% असतो.

व्यक्तिमत्त्वाचे इतर प्रकार :-

व्यक्तिमत्त्वाचा प्रकार	सद्गुण	दुर्गुण	उदाहरण
१) अविकसित	नाही	नाही	लहान मूल, मानसिकदृष्ट्या अपंग व्यक्ती इ.
२) असामाजिक	नाही	होय	चोर, डाकू, अपयशी इ.
३) पतनोन्मुख	होय	नाही	व्यसनी, बेजबाबदार, आळशी इ.
४) विकसनशील	होय	होय	कर्तव्यदक्ष, महान व्यक्ती इ.

व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणारे घटक :-

➤ बौद्धिक सामर्थ्य	➤ पोशाख	➤ केशरचना
➤ शारीरिक सक्षमता	➤ शिक्षण	➤ स्वभाव
➤ संस्कृती	➤ अनुवंशिकता	➤ शिष्टाचार
➤ सकारात्मक दृष्टिकोन	➤ अनुभव	➤ स्वयंशिस्त
➤ कुटुंब	➤ पर्यावरण	➤ मित्र/समन्वयक
➤ देहबोली	➤ भाषिक कौशल्ये	➤ आचारविचार

- १) बौद्धिक सामर्थ्य :- व्यक्तिमत्त्व अधिक आकर्षक होण्यासाठी व्यक्तीचे बौद्धिक सामर्थ्य महत्त्वपूर्ण ठरते. पूर्व प्राथमिक स्तरापासून ते महाविद्यालयीन जीवनापर्यंत विविध पातळ्यांवर बौद्धिक विकसन घडत असते. शाळेमधील विविध उपक्रम - उदा. वक्तृत्व स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा, क्रीडा स्पर्धा, गायन, वादन, नृत्य स्पर्धा, सहली, स्नेहसंमेलने, विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व खऱ्या अर्थाने सर्वांगसुंदर करित असतात. अशा विविध स्पर्धांमध्ये सहभागी झाल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये सभाधीटपणा येतो. महाविद्यालयामध्ये एन. सी. सी., एन्. एस्. एस्., युवा महोत्सवामध्ये सहभागी झाल्यामुळे अंगभूत कौशल्यांना चालना मिळून सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व आकाराला येते.
- २) शारीरिक क्षमता :- 'Sound Mind in Sound Body' असे म्हटले जाते. ईप्सित ध्येयापर्यंत पोहोचण्यासाठी आपले शरीर सुदृढ, कमनीय, तंदुरुस्त, सक्षम असणे गरजेचे आहे. योगासने, प्राणायाम, विविध प्रकारचे खेळ, व्यायाम, चालणे, पोहणे, सायकल चालविणे इ. मुळे व्यक्ती आरोग्यसंपन्न राहते.
- ३) संस्कृती :- व्यक्ती ज्या संस्कृतीत वाढते, त्या संस्कृतीतील परंपरा, मूल्ये, रुढी, आहार, पोशाख, सवयी, रुढी इ. चा परिणाम व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर होत असतो. म्हणून आपण आपल्या सांस्कृतिक व्यवहारांबाबत दक्ष असावे.
- ४) सकारात्मक दृष्टिकोण - कोणतेही काम करित असताना सकारात्मकता खूप महत्त्वाची ठरते. जीवनात यशस्वी होण्यासाठी सकारात्मक दृष्टिकोण व प्रबळ इच्छाशक्ती हितकारक ठरते.
- ५) कुटुंब :- कोणत्याही व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनाची सुरुवात घरामधूनच होत असते. एकत्र कुटुंबपद्धती, स्त्री-पुरुष समानता इ. गोष्टी व्यक्तिमत्त्वाला पूरक ठरतात. घरामधील वातावरण, आई-वडील, इतर नातेवाईकांचे नातेसंबंध, वर्तणूक, संस्कार इ.चा परिणाम नकळतपणे मुलांच्या मनावर होत असतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला पूर्णतः विकसित करण्याची महत्त्वपूर्ण जबाबदारी कुटुंबावर असते.
- ६) देहबोली :- आपले व्यक्तिमत्त्व प्रभावशाली होण्यासाठी देहबोलीचा खूप हातभार लागतो. आपले हावभाव, हातवारे, पायांची हालचाल, बोटांची हालचाल, शारीरिक हालचाली यातून आपली देहबोली प्रकट होत असते.
- ७) पोशाख :- 'ऋषीं ऋषीं ऋषीं ऋषीं' असे म्हटले जाते. शारीरिक सक्षमतेबरोबरच प्रसंगानुरूप पोशाख निवडणेही महत्त्वाचे आहे. आपला पोशाख फार किमती नसावा मात्र स्वच्छ, नीटनेटका, योग्य रंगसंगतीनुरूप असावा.
- ८) शिक्षण :- शिक्षण ही सातत्यपूर्ण प्रक्रिया आहे. शिक्षण आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला खऱ्या अर्थाने आकार देत असते. शिक्षणामुळे अनेक विद्याशाखांचे, समाजव्यवहारांचे ज्ञान व कौशल्य व्यक्तीला प्राप्त होत असते.
- ९) अनुवंशिकता :- व्यक्तिमत्त्वामध्ये अनेक गोष्टी अनुवंशिकतेने संक्रमित होत असतात. उदा. एखाद्या गायकाच्या मुलाला गाण्याची, वादनाची विशेष आवड असणे, नृत्यांगणेच्या मुलीला नृत्याची विशेष आवड असणे इ.
- १०) अनुभव :- 'अनुभव हा मानवाचा खरा गुरु असतो.' अनुभवाद्वारेच मनुष्य अनेक गोष्टी शिकत असतो आणि प्रभावी व्यक्तिमत्त्व घडत असते.
- ११) पर्यावरण :- व्यक्ती ज्या परिसरात राहते, त्या सभोवलातचा परिणाम अप्रत्यक्षपणे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर होत असतो. भोवतालचे वातावरण व्यक्तिमत्त्व विकसनासाठी फार महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.
- १२) भाषिक कौशल्ये :- श्रवण, भाषण, वाचन, लेखन ही मूलभूत भाषिक कौशल्ये व्यक्तिमत्त्व उभारणीत मोलाची भर घालतात. ही चतुःसूत्री व्यक्तिमत्त्व प्रभावशाली बनविण्यात महत्त्वपूर्ण ठरतात.
- १३) केशरचना :- व्यक्तिमत्त्वाचा विचार करताना केशरचनेकडेही जागरूकतेने पाहणे गरजेचे ठरते. आजच्या तरुणाईला फॅशचे प्रचंड वेड असल्याने विविध प्रकारच्या केशरचना दिसून येतात. व्यक्तिमत्त्वाला शोभेल अशीच केशरचना करणे आवश्यक ठरते.
- १४) स्वभाव :- समाजात वावरताना इतरांशी खुलेपणाने संवाद करणे खूप महत्त्वाचे आहे. आपले आचरण नेहमी स्वच्छ, पारदर्शी, निर्मळ, शुद्ध असावे. आपल्या स्वभावातील सच्चेपणा, खुलेपणा, उदारता, लवचिकता व्यक्तिमत्त्व अधिक उठावदार बनवितात.
- १५) शिष्टाचार :- 'इतरांशी संवाद करण्याची एक सुसंस्कृत, समाजमान्य पद्धत म्हणजे शिष्टाचार होय.' शालीनता, नम्रता, प्रसन्नता इ. मुळे आपले व्यक्तिमत्त्व प्रभावशाली ठरते. सार्वजनिक ठिकाणी वागण्या-बोलण्याचे समाजमान्य संकेत असतात.
- १६) स्वयंशिस्त :- जीवनात यशस्वी होण्यासाठी स्वयंशिस्तीला पर्याय नाही. लवकर झोपणे, उठणे, फिरणे, खाणे-पिणे, खेळणे, अभ्यास करणे इ. गोष्टींचा अंतर्भाव स्वयंशिस्तीमध्ये होतो.

१७) मित्र/समन्वयक :- मुलांचे सामाजिकीकरण, सुदृढ स्नेहाचे संबंध, आपलेपणाची भावना, संवाद कौशल्ये, स्व-विकसन, स्व-कौशल्यांची जाणीव, भावनिक सुरक्षितता इ. साठी समन्वयक /मित्रांची नितांत आवश्यकता असते. व्यक्तिमत्त्व विकसनातील हा महत्त्वपूर्ण घटक आहे.

१८) आचारविचार :- 'शुद्ध आचारविचार हीच मानवाची खरी शक्ती आहे.' समाजातील थोर, कर्तृत्ववान लोकांचे आचारविचार अंगिकारणे फार आवश्यक आहे. नीतिमूल्यविषयक विचारच आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला प्रभावी बनवितात.

अशा रितीने वरील अनेक घटक व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करतात. यामधील देहबोली ही अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे.

प्रभावी व्यक्तिमत्त्वासाठी देहबोलीची आवश्यकता :-

अल्बर्ट मेहराबियन यांच्या मते ऑर्गिपळलींछेप चेवशत्र मध्ये ५५% भाग ऑर्गिपळलींछेप असतो. आपण जे शब्दांत व्यक्त करू शकत नाही ते देहबोली सांगून जाते. आपण फक्त मुखानेच बोलतो असा आपला समज असतो. वास्तविकतः आपला सारा देहच बोलत असतो. प्रत्येक क्षेत्रात देहबोली अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

व्याख्या :- 'आपले चेहऱ्याचे हावभाव, डोळ्यांचे हावभाव, उभे राहण्याची, बोलण्याची, एकूण हालचालींची पद्धती म्हणजे देहबोली होय.'

देहबोलीची काही सूत्रे :-

१) दुसऱ्याची देहबोली पाहण्यापूर्वी स्वतःकडे लक्ष द्या. उदा. आपण कशा प्रकारे उठतो, बसतो, हसतो हे स्वतःच तटस्थपणे पाहून स्व-विकसन करणे गरजेचे आहे.

जेव्हा आपण घराबाहेर पडतो तेव्हा अनेक जण आपल्याकडे पाहत असतात. आपल्या देहबोलीची प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे छाप समोरील व्यक्तीवर पडत असते.

२) व्यक्तीप्रकृतीनुसार देहबोलीची वेगवेगळी असते. उदा. स्त्री-पुरुष यांच्या देहबोलीत फरक असतो. एखादा वृद्ध आणि तरुण यांच्याही देहबोलीत आपणास फरक जाणवतो.

३) दुसऱ्याची देहबोली समूहामध्ये पहावी :-समूहामध्ये देहबोलीचा विचार करताना अनेक शक्यतांचा विचार करावा. दोन-तीन गोष्टींकडे एका वेळी लक्ष द्यावे.

उदा. मिटींगच्या वेळेला वातानुकूलित खोलीमध्ये एखाद्या व्यक्तीने हात बांधले असतील तर त्या व्यक्तीला खुज्या मनोवृत्तीचे समजणे चुकीचे ठरते.

अॅलन पीज हे देहबोलीचे तज्ज्ञ मानले जातात. त्यांच्या मते, हात आणि मेंदूचा जवळचा संबंध आहे. आपण हाताच्या हालचाली कशा करतो हे मेंदूशी निगडीत असल्याने आपली प्रतिमा त्यानुसार बदलत जाते. त्यांच्या मते,

१) खुले हात ही सकारात्मक देहबोली आहे. जेव्हा समोरच्या व्यक्तीला आपलेसे करायचे असते तेव्हा खुले हात उपकारक ठरतात.

२) जेव्हा दोन्ही हात आपण मनोराकृतीत ठेवतो तेव्हा आपण इतरांशी संलग्न आहोत असा बोध होतो.

३) मनापासून हसणं हे खूप महत्त्वाचे आहे. हसतानाही खोटं हसणं आणि खरं हसणं समोरच्या व्यक्तीला समजू शकते. मनापासून आपण जेव्हा हसतो तेव्हा डोळ्यात वेगळी चमक येते आणि डोळ्यांच्या कडेला सुरकुत्या निर्माण होतात. त्यामुळेच 'A smile is a curve that sets everything stress' असे म्हटले जाते.

४) जेव्हा आपण बोलायला उभे राहतो तेव्हा सभागृहात सर्वत्र नजर फिरविली पाहिजे. ज्यांच्याशी बोलावयाचे आहे त्यांच्याशी नजरेला नजर भिडवता आली पाहिजे तरच संवाद होईल. आपण जेव्हा बोलतो तेव्हा मुखातून बाहेर पडणाऱ्या आपण जेव्हा बोलतो तेव्हा मुखातून बाहेर पडणाऱ्या शब्दांना आपल्या देहबोलीची जोड देत असतो. मानसशास्त्रज्ञांच्या मते, बोलणे, चर्चा, संभाषण यातील फक्त सात टक्के अर्थपूर्ण भाग हा उच्चारित शब्दांमधून सांगितला जातो. उरलेला अर्थाचा कितीतरी भाग हा आपले दिसणे, लकब, शारीरिक ठेवण, चेहऱ्यावरील हावभाव, डोळ्यांतील भाव, शरीरातील विविध अवयवांच्या हालचाली यांद्वारे प्रकट होत असतो.

- बोलताना मनातील भाव आपल्या देहबोलीतून प्रतिबिंबित होत असतात. त्यामुळे बोलताना नेमक्या हालचाली करणे आवश्यक असते.

- मोकळी, ताठ, सैलसर देहस्थिती बोलणाऱ्याच्या मनातील आत्मविश्वास दाखविते. त्यामुळे प्रसन्न मुद्रेने, आत्मविश्वासाने, स्थिर नजरेने श्रोत्यांसमोर जावे.

- श्रोत्यांना सामोरे जाताना चेहऱ्यावरील साधे पण उत्कट स्मित ही पहिली सलामी असते. अशा स्मितातून आपलेपणा, जिन्हाळा प्रतीत होतो.

- आपले बोलणे श्रोत्यांना रुचले आहे की नाही ते श्रोत्यांच्या देहबोलीवरून समजते, आवडले असेल तर ते श्रोतृवृंदाच्या डोळ्यांवरून समजते, आवडले नाही तर ते कुजबुज सुरू करतील आणि ते लांबले किंवा कंटाळवाणे झाले तर टाळ्याही वाजवतील. 'टाळ्या' ही जशी भाषण चांगले झाल्याची खूण असते तशी 'आता थांबा' याचीही सूचना असते.

अशा रितीने शब्दप्रभुत्व, हजरजबाबीपणा, बुद्धिचातुर्य, मानवी स्वभावाचा अभ्यास, विनोदबुद्धी, यथायोग्य अभिनय, वेळेची जाण आणि भान यांचा सुयोग्य मेळ सहाय्याने देहबोली आकर्षक होत असते. एकूणच शब्दाच्या ठिकाणी सामर्थ्य जसे अचूक उच्चारणातून येत नसे आपल्या नितळ, प्रांजळ, सात्विक मानसिकतेतून, नैतिकतेतून, संस्कारातून, आचरणातून त्याला शक्ती लाभत असते आणि यथायोग्य देहबोलीद्वारे आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप इतरांवर पडत असते.

संदर्भ :-

१. गवळी अनिल, (जून २०१५), मराठी भाषा : उपयोजन आणि सर्जन, कोल्हापूर, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
२. नसिराबादकर ल. रा. (ऑगस्ट २००८), व्यावहारिक मराठी, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. गवस राजन, शिंदे अरूण, पाटील गोमटेश्वर (ऑगस्ट २०१२), भाषिक सर्जन आणि उपयोजन, पुणे, दर्या प्रकाशन.
४. इंटरनेट संदर्भ

वक्तृत्व कला आणि सादरीकरण

श्री. प्रविणसिंह बहादूरसिंह शिलेदार

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर

प्रास्ताविक

एकविसाव्या शतकामध्ये मानव जगत असताना त्याला विज्ञान – तंत्रज्ञानाला सामोरे जावे लागत आहे. या विज्ञान – तंत्रज्ञानामध्ये टेक्नॉलॉजीला खूप महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे माणूस आपल्या वाणी पेक्षाही तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून जास्त व्यक्त होताना दिसतो. हे जरी खरे असले तरी या तंत्रज्ञानाच्या यूगात प्रभावी वक्तृत्वाला खूप महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ज्याला आपण इंग्रजीमध्ये प्रेजेंटेशन म्हणतो. पी.पी.टी.च्या माध्यमातून प्रेजेंटेशनचे प्रमाण वाढलेले दिसते. हे जरी मान्य केले तरी त्यालाही प्रभावी वक्तृत्वाची गरज असतेच.

निसर्गाने मानवाला वाणीचे वरदान दिले आहे. त्याच्या माध्यमातून मानवाला आपले विचार ठामपणे, प्रभावीपणे मांडता आले पाहिजेत. ज्याच्यापाशी बुद्धी आहे, अभ्यास वृत्ती आहे, जो चिंतन करतो. त्याला भाषणकला देखील अवगत असली पाहिजे. कारण या भाषणाचा वापर आज प्रत्येक क्षेत्रात होताना दिसतो. तो कार्पोरेट क्षेत्रात प्रेजेंटेशनच्या माध्यमातून वावरताना दिसतो, सामाजिक – वैचारिक क्षेत्रात व्याख्यानाच्या माध्यमातून वावरताना दिसतो. राजकीय क्षेत्रात भाषणाच्या रूपात असतो तर विद्यार्थी दशेत वक्तृत्व स्पर्धेच्या माध्यमातून आपणाला दर्शन देत असतो.

आपले ज्ञान, विचार इतरांपर्यंत पोहचवण्यासाठी भाषण हे प्रभावी शस्त्र आहे. या शस्त्राने हजारो, लाखो लोकांच्या मनावरती अधिराज्य गाजवता येते. उदा. पंडित नेहरू, इंदिरा गांधी, सुभाषचंद्र बोस, लोकमान्य टिळक, आगरकर, मुसोलिनी, हिटलर, आचार्य अत्रे, प्राचार्य शिवाजीराव भोसले, मधू दंडवते, डॉ. एन. डी. पाटील, बॅलिस्टर नाथ पै, वाजपेयी, बाळ ठाकरे पासून नरेंद्र मोदींच्या पर्यंत या सर्व लोकांनी आपल्या वाणीने लाखो लोकांची मने जिंकली आहेत आणि त्यातून वैचारिक क्रांती होऊन समाज प्रबोधन घडलेले आहे.

भाषणाने केवळ शब्दांचे आदान प्रदान घडत नाही तर त्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वातही विशेष भर पडते. कारण व्यक्तिमत्त्व म्हणजे केवळ दिसणेपण नव्हे तर आचार विचार कृती यांचा सुरेख मेळ म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय. ती व्यक्ती कशी बोलते त्यावरून त्याचे व्यक्तिमत्त्व ठरत असते. नुसती बडबड करणे, लांबलचक वाक्ये, बोजड भाषा, आलंकारिक भाषा यांचा वापर करणे म्हणजे उत्तम भाषण नव्हे. आपली उक्ती आणि कृती यातही अंतर असता कामा नये. त्यासाठी आपले विचार प्रभावीपणे कसे मांडता आले पाहिजे यासाठी काही सराव, अभ्यास असावा लागतो. काय बोलावे यापेक्षाही कधी कधी काय बोलू नये, कसे बोलू नये याचा विचारही करावा लागतो. कारण भाषणामध्ये वक्त्याच्या मनात अनेक विचार असतात. त्यातील योग्य विचार क्षणार्थात आपल्या ओठांवर वाणीच्या माध्यमातून आणावे लागतात. ही खूप मोठी कसरत वक्त्याला करावी लागते. सतत आणि सवयीने त्याला ते सहज शक्य होते. जे इतरांना साध्य होत नाही. दुसरीकडे श्रोत्याच्या कर्णावर पहिल्यांदा वक्त्याची वाणी आदळते त्यानंतर तो त्याचा अर्थ समजावून घेण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणजेच वक्त्याला अर्थ समजावून घेऊन बोलावे लागते. तर श्रोत्याला ध्यनीच्या झालेल्या आघातातून अर्थ समजावून घ्यावा लागतो. कारण जेव्हा वक्ता बोलत असतो तेव्हा श्रोते लक्षपूर्वक ऐकत असतात. त्याच्या भाषणाला विशिष्ट विषय असतो, सूत्र असते. त्याला दिलेल्या विषयावरती तो कसाही भरकटत जात नाही. त्याचे भाषण विशिष्ट घटना, प्रसंग आणि परिस्थितीशी निगडित असते. त्यातून तो आपले विचार श्रोत्यांपर्यंत पोहचवत असतो. ते त्यांच्या मनात रुजते. त्यांच्या बुद्धीला व भावनेला आवाहन करते.

आपण घरात, परिवारात, मित्रमंडळींच्यात बोलत असतो. पण आपणाला जर कोणी सभेत बोलायला सांगितले तर आपले पाय लटपटायला लागतात, आपली जीभ बोबडी होते, विचित्र हावभाव होतात आणि शरीराला कंप सूटतो. कारण सभेत बोलणे हा एक मार्गी प्रकार असतो. त्यासाठी धाडस आणि सराव लागतो. त्यालाच आपण ‘सभाधीटपणा’ असे म्हणतो. तसेच वक्त्याला वाचना सोबतच चिंतन, मनन, शब्दांवर प्रभुत्व, हजरजबाबीपणा, विनोदी स्वभाव, कायिक अभिनय आणि वेळेचे भान असावे लागते. भाषण करणे हे येरागबाळांचे काम नव्हे. ‘वक्ता दशसहस्रेषु’ म्हणजे दहा हजारात एखादाच चांगला वक्ता असू शकतो. असे म्हंटले जाते.

भाषण कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी वक्त्याकडे खालील गोष्टी आवश्यक आहेत.

श्वासप्रक्रिया

उत्तम वक्ता होण्यासाठी दीर्घश्वसन आवश्यक आहे. त्यासाठी लांब श्वास घेण्याची सवय केली पाहिजे. फूफूसात प्राणवायू भरून घेऊन त्यानंतर बोलावे त्यामुळे आपणाला एका दमात लांबलचक वाक्य बोलता येते. यासाठी योगा हाही यावर उत्तम उपाय आहे. त्यातून श्वासयंत्रावर नियंत्रण करण्याचा सराव होऊ शकतो.

आवाज

आपला आवाज श्वासयंत्र, स्वरयंत्र, नाक, तोंड, तालू, जीभ, दात आणि ओठ यांच्या परस्पर सहकार्याने निर्माण होत असतो. गायकाला ज्या प्रकारे आवाजाचे रक्षण करावे लागते त्याच प्रमाणे वक्त्यालाही आपल्या आवाजाचे रक्षण करावे लागते. त्याने नित्याच्या सवयीमध्ये नाकाने श्वास घेऊन तोंडाने सोडावे लागते. अंधेमध्ये कोमट पाण्यामध्ये मीठ घेऊन त्याच्या गुळण्या कराव्या लागतात. या साध्या व घरगुती उपायाने आवाज मोकळा होतो. कंठ व्यवस्थित राहतो. कारण भाषणासाठी आवाज व्यवस्थित राहणे महत्वाचे आहे. जर वक्त्याचा आवाज बेसूर, घोगरा, भदाडा असेल आणि तुमचे विचार कितीही चांगले असतील तर त्यांचा प्रभाव श्रोत्यांवर पडत नाही.

भाषिक नैपुण्य

भाषिक नैपुण्य मिळवण्यासाठी प्रचंड वाचनाचे व्यासंग असावे लागते. त्यासोबतच चिंतन, मनन, तर्कशुद्धता, बहुश्रुतता, आवाजातील आघात यांचा मेळ बसावा लागतो. स्पष्ट व शुद्ध उच्चारण असावे लागते. तर्कसंगत मुद्दे असावे लागतात. त्याचवेळी भाषण प्रभावी ठरते.

भाषेचे व्याकरण

वक्त्याला आपल्या भाषणात भाषेचे व्याकरण सांभाळावे लागते. लिंग विचार पाळावे लागतात. नाहीतर गडबड होते आणि हशा होऊ शकतो. अभिदा, लक्षणा आणि व्यंजना ही भाषेची त्रिविध शक्ती विचारात घेऊन योग्यवेळी योग्य शक्तीचा वापर करावा लागतो. प्रश्नचिन्ह, उद्गारवाचक चिन्ह या चिन्हांचा वापर आपल्या बोलण्यातून झाला पाहिजे. शब्दावरील आघात सांभाळले पाहिजे. कारण बोलताना शब्दांवर जोर (आघात) देऊन बोलावे लागते. तो आघात मागे पुढे झाल्यास अर्थ बदलू शकतो.

समृद्ध शब्दसंग्रह

वक्त्याचा शब्दसंग्रह अपट असावा लागतो. जितका शब्दसंग्रह समृद्ध तितके भाषण प्रभावी ठरते. त्यासाठी ग्रामीण, प्रादेशिक, बोलींचा अभ्यास त्याला असावा लागतो. एका शब्दाला समानार्थी शब्द आपणाला वापरता आले पाहिजेत. त्यामुळे भाषणाला माधुर्य प्राप्त होते. शक्यतो इतर भाषेतील शब्द आपल्या भाषणात टाळावेत पण विज्ञानविषयक परिभाषा टाळणे शक्य नसते.

योग्य अभिनय

यालाच आपण देहबोली असेही म्हणत असतो. आपल्या वाणी सोबत आपला देहही बोलत असतो. किंबहुना तो शब्दांपेक्षा जास्त बोलत असतो. आपले भाषण प्रभावी होण्यासाठी आपली देहबोली योग्य पद्धतीने उच्चाराला अनुषंगून झाली पाहिजे. वक्त्याची मुखमुद्रा व्यवस्थित असली पाहिजे. वक्त्याचे भाव त्याच्या चेह-यावर प्रतिबिंबित होत असतात. प्रसन्नता, क्रोध, आनंद, लाचारी, उदासीनता इत्यादी भाव वक्ता जेव्हा शब्दातून प्रकट करत असतो तेव्हा ते त्याच्या चेह-यावरही प्रकट झाले पाहिजेत. कारण चेहरा हा मनाचा आरसा असतो. मनातले, शब्दातले भाव जसेच्या तसे चेह-यावर उमटले पाहिजेत. तेव्हा चेहरा भावशून्य, विचारशून्य असता कामा नये.

मुद्राभिनयाबरोबरच शरीराची हालचाल सुयोग्य पद्धतीने झाली पाहिजे. जर का अनावश्यक हालचाल होत असेल तर ती प्रयत्नपूर्वक टाळली पाहिजे. योग्य अभिनयाने वक्ता आपल्या भाव भावनांची अभिव्यक्ती अधिक यशस्वीपणे श्रोत्यांपर्यंत पोहचवू शकतो.

भौतिक साधनांचा आधार

वक्त्याने उत्तम बोलण्याची तयारी करण्यासाठी काही भौतिक साधनांचा आधार घ्यायला हरकत नाही. जसे की, ध्वनिमुद्रण यंत्र (टेपरेकॉर्डर) या यंत्राच्या सहाय्याने आपण आपले भाषण मुद्रित करून ते सतत ऐकू शकतो. आणि ज्या ठिकाणी आपण चूकतो आहोत त्या जागा आपणाला लक्षात येतात. त्यात बदल करून परत रेकॉर्ड करून आपण ऐकू शकतो. असे केल्याने सावकाश आपल्यातील दोष नष्ट होतात. तसेच एखादा मोठा आरसा ज्यात आपली पूर्ण प्रतिमा

दिसेल त्याच्या समोर उभे राहून आपण कायिक हावभावांसह भाषणाची तयारी करू शकतो. भाषण कौशल्यावरील पुस्तके, कॅसेट्स अशा अनेक साधनांचा वापर करायला हरकत नाही.

काही महत्वाची मुद्दे

- भाषण करण्यासाठी प्रथम मानसिक तयारी असावी. आत्मविश्वास जागरूक असावा.
- भाषणापूर्वी आपणाला कोणते विचार मांडायचे आहेत त्याचे चिंतन करावे. कारण जे स्वतःला उत्तम येते त्याच्यावर लोक खूश होतात.
- भाषण करत असताना आपली नजर, श्रोत्यांकडे असावी. त्याचवेळी श्रोत्यांचा प्रतिसाद मिळत असतो. आणि श्रोत्यांच्या प्रतिसादाशिवाय भाषण यशस्वी होत नाही.
- भाषण केवळ पाठ करू नये तर ते नीट समाजावून घ्यावे. शब्दांची फेक, आवाजातील चढ-उतार महत्वाचे असतात. त्याकडे लक्ष द्यावे.
- भाषणाची भाषा सहज, सुंदर व सोपी असावी.
- भाषणात आवश्यक तिथे नर्म विनोदाची पखरन असावी.
- आधीच्या वक्तांच्या भाषणातील महत्वाच्या मुद्द्यांचा आपल्या भाषणात उल्लेख करावा.
- भाषणात सुभाषिते, सुविचार, काव्यपंक्ती यांचा वापर करावा पण त्याचे प्रमाण मीठासारखे असावे. अन्नात जसे मीठाने अन्नाची चव वाढते त्याचप्रमाणे भाषणही रुचकर करावे.
- भाषण करताना वेळेचे भान असावे.

सारांश

भाषण ही एक कला आहे. ही कला आत्मसात करण्यासाठी साधनेची आवश्यकता असते. ही साधना शारीरिक, मानसिक, वैचारिक, भौतिक अशा सर्व अंगानी केली पाहिजे. यासाठी प्रचंड वाचन, मनन, चिंतन आणि निरीक्षणाची गरज असते. बोलणा-याचे दगड विकतात पण न बोलणा-याचे दूधही विकत नाही. असे म्हंटले जाते. कारण बोलण्यात प्रचंड ताकद आहे. पण ते बोलणे कसे आहे यावर ब-याच गोष्टी अवलंबून असतात. वक्त्याला खूप मोठा मान सन्मान मिळत असतो. केवळ त्याचे बोलणे ऐकण्यासाठी लोक दाटीवाटीने वाट पाहत उभे असतात. आणि त्याच्या बोलण्यावर खूश होऊन प्रसन्न मनने त्याला टाळ्यांच्या गजरात प्रतिसाद देत असतात.

संदर्भ

१. सौ. शहाणे क्षिप्रा., 'चला गाजवू वक्तृत्व स्पर्धा', २००६, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
२. डॉ. लेले वामन केशव., 'भाषा : स्वरूप, सामर्थ्य व सौन्दर्य', २००५, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
३. फडके अरुण, 'शुद्धलेखन मार्गप्रदीप', २००७, अंकुर प्रकाशन, ठाणे.

भाषेच्या संवर्धनाची मनोभूमिका तयार करणे

प्रा. शशिकांत शामराव चव्हाण

मराठी विभाग,

कर्मवीर हिरे महविद्यालय गारगोटी

ता. भुदरगड, जि. कोल्हापूर.

मराठी भाषा ही भारतातील इतर प्रांतातील भाषेप्रमाणे जन्माला आली इ.स. ७ व्या शतकापासून ती बोलीच्या स्वरूपात तर १२ व्या शतकात लिखित रूपात अवतरली. मराठीतील आद्य ग्रंथ म्हणून मुकुंदराजांचाविवेकसिंधू हा ग्रंथ मानला जातो. मराठी भाषेला समृद्ध करण्यासाठी मध्ययुगातील महानुभाववारकरी, दत्त, जैन, अशा अनेक संप्रदायांनी मोलाची कामगिरी केली. स्वामी चक्रधर, ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, रामदास इ. संत, महंतानी मराठीभाषेची महती गायली. विपुल ग्रंथ निर्मिती केली. छ. शिवाजी महाराजांनी राज्य व्यवहार कोष लिहून मराठीला राजभाषेचा दर्जा दिला. व ग्रंथ लेखनासही प्रोत्साहन दिले. बखर साहित्य, शाहिरी साहित्य, पंडिती साहित्य इ. प्रकारेही मराठीमध्ये विपुल लेखन केले गेले. मध्ययुगातील जवळजवळ ७०० वर्षांच्या कालखंडात मराठी भाषा बोली व ग्रंथीत रूपात अधिक समृद्ध झाली. तत्कालिन संत, महंत, पंत व राजे लोकांनी मराठी भाषेला समृद्ध करणेसाठी महत्वाचे योगदान दिले.

आधुनिक कालखंडाचा विचार करता ब्रिटीशांची सत्ता इ.स. अठराशेमध्ये साऱ्या हिंदु स्थानात प्रस्थापित झाली. ब्रिटीश सत्तेचा परिणाम राजकारण, समाजकारण इत्यादी वर झाला तसाच भाषेवरही झाला. इंग्रजी भाषेचे आक्रमण देशी भाषेवरही झाले. मराठी भाषेमध्येही इंग्रजीचा परिणाम दिसू लागला. मराठी भाषेला इंग्रजीचा तसा फायदा ही झाला. इंग्रजीतील विविध साहित्य प्रकार मराठीत अवतरले. इंग्रजीमुळे मराठीच्या शैलीत तसेच आशयामध्ये परिवर्तन झाले. मध्ययुगातील देव-देवता, राजे-रजवाडे यामध्ये मर्यादित असणारे विषय इंग्रजी भाषेच्या संपर्कांनी अधिक व्यापक झाले. जनमानसातील अनेक विषय मराठी साहित्यात अवतरू लागले. तसेच कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, प्रवासवर्णन, निबंध असे अनेक साहित्य प्रकार मराठीमध्ये रूढ झाले.

भारतात भाषेवर प्रांतवार रचना झाल्या. प्रत्येक प्रांतातील माणसांना आपल्या प्रांतीय भाषेचा अभिमान वाटू लागला त्यापैकी भारतातील आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, तामिळनाडू इ. प्रांताचा विचार केला असता या प्रांतातील लोक आपला भाषिक व्यवहार आपल्याच प्रांतिक भाषेतून करताना दिसतात. हे लोक व्यवसाय, नोकरी किंवा अन्य कारणानिमित्त परप्रांतात असले तरी आपली भाषा बोलण्यास प्राधान्य देतात. आपल्या कुटुंबामध्ये किंवा आपला प्रांतिक भाषिक भेटला तर ते आपल्याच भाषेमध्ये संवाद साधतात. आपल्या महाराष्ट्रामध्ये हे चित्र मात्र परस्पर विरोधी दिसते. महाराष्ट्रातील मुंबई, नागपूर, पूणे, नाशिक, औरंगाबाद, कोल्हापूर इ. सर्व छोट्या- मोठ्या शहरामध्ये ७० ते ८० % मराठी भाषिक लोक हिंदी भाषा बोलताना पहावयास मिळतात. ग्रामीण भागामध्येही याचा शिरकाव होताना दिसतो. गुजरात, बिहार, उत्तरप्रदेश, पंजाब इ. ठिकाणाहून येणारा कारागिर, नोकरदार हा आपल्या महाराष्ट्रात उपजीविकेसाठी आलेला असतो, त्याने आपली मराठी भाषा शिकणे क्रमप्राप्त असते. पण मराठी भाषिक लोक आपल्या मराठी भाषेचा वापर न करता त्या कारागिराची, नोकरदाराचीच भाषा येत नसतानाही तोडकी-मोडकी बोलण्याचा प्रयत्न करतात. हे चित्र इतर प्रांतांमध्ये पहावयास मिळत नाही. पण मराठी भाषिक अशा परप्रांतीयाला मराठी भाषा येत असते तरीही मराठी लोक मराठी भाषा सोडून त्याची भाषा बोलतात. हे चित्र बदलण्यासाठी मराठी माणसाने विचार करणे आवश्यक आहे.

मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी आपल्या भाषेचा अभिमान बाळगला पाहिजे. मराठी भाषेचा वापर अधिक प्रमाणात करावा कारण मराठी ही आपली मातृभाषा आहे. आपले व्यक्तिमत्त्व आपल्या मातृभाषेतूनच आकाराला येते. आपण आपल्या भाषेतून जेवढा चांगला भाषिक व्यवहार करू शकतो तितका परभाषेतून व्यवहार करणे शक्य नसते. आपल्या मनातील विचार, भावना, कल्पना इ. गोष्टी आपण आपल्या भाषेतून अधिक योग्य प्रकारे व्यक्त करू शकतो. आपली संस्कृती व आपला सांस्कृतिक ठेवा हा आपल्या भाषेच्या माध्यमातूनच पुढील पिढीपर्यंत जपता येईल. आपली भाषा ज्या प्रकारे आपण अभिव्यक्त करतो आपली मते आपल्या भाषेतून अधिक समर्पक शब्दामध्ये मांडतो तितके परभाषेच्या माध्यमातून मांडणे शक्य नाही. मातृभाषेच्या माध्यमातून ज्या भावना व्यक्त करता येतात त्या इतर भाषेतून व्यक्त करता येत नाहीत यासाठी आपण आपला भाषिक व्यवहार मराठी भाषेतून करणे कधीही इष्ट असते.

भारतातील प्रत्येक नागरिक आपले राष्ट्र, आपला प्रांत, आपली भाषा, आपली परंपरा, आपली संस्कृती, आपले कुटुंब इ. चा अभिमान बाळगतो. मराठी भाषिकांनीही आपल्या भाषेचा अभिमान बाळगायला हवा. तुलनात्मक विचार करता महाराष्ट्रापेक्षा इतर प्रांताचे लोक आपल्या भाषेविषयी आदर बाळगतात आपली भाषा बोलण्याला ते प्राधान्य देतात तर आपण ही

महाराष्ट्रीयन लोकांनी आपल्या माथमराठीचा सन्मान वाढवूया, तिला अधिक समृद्ध करूया. यासाठी प्रत्येक मराठी भाषिकांनी या भाषेचा अभिमान बाळगून अधिकाधिक लोकांना मराठीभाषेमध्येच भाषिक व्यवहार करणेसाठी व लेखन करणेसाठी प्रवृत्त करूया. हे आज आपल्या मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी करणे गरजेचे आहे.

१ मे १९६० रोजी मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र हे एक स्वतंत्र राज्य स्थापन झाले आहे. मराठी भाषा ही महाराष्ट्र राज्याची राजभाषा झाली आहे. राज्य कारभाराची प्रमाण भाषा झाली आहे. महाराष्ट्र राज्य स्थापन झाल्या पासून मराठीच्या वृद्धीसाठी समृद्धीसाठी चर्चा मंडळे साहित्य संमेलने, साहित्य मंडळे अशा विविध उपक्रमातून मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी भाषणे होतात, कार्यक्रम आखले जातात. पण त्या कार्यक्रमानंतर त्या मध्ये कोणतीही उपाय योजना केली जात नाही. कोणतीही कृतीशिलता दिसत नाही. पण अलिकडेच महाराष्ट्र शासनाने, मंत्रिमंडळाने एक महत्वपूर्ण निर्णय घेतला आहे. महाराष्ट्र शासनाचा संपूर्ण कारभार मराठी भाषेतूनच चालणार तसेच सर्व पत्र व्यवहारही मराठी भाषेतूनच केला जाणार या कित्येक वर्षांनंतरच्या मागणीला मूर्त स्वरूप आले आहे. मराठी भाषेच्या संवर्धनाच्या दृष्टीने घेतलाला हा मातात्वा पूर्ण निर्णय आहे. अशा प्रकारे विविध कार्यक्रमाच्या अनुषंगाने भाषा संवर्धन करणे गरजेचे आहे. कर्नाटका मध्ये शाळेतील भाषेचा विचार केला तर कर्नाटकात प्राथमिक पासून इंजिनिअरिंग पर्यंत कानडीची सक्ती करते. कर्नाटकात या सक्तीच्या विरोधात अवाक्षरही खपवून घेतले जात नाही. महाराष्ट्रात मात्र मराठी शिका म्हणायचा अवकाश, मराठी माणूसच नाराज होतो, ही मानसिकता प्रत्येक मराठी माणसाने बदलली पाहिजे. एका बाजूला महाराष्ट्रात इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांना ऊत येत आहे तर मराठीमाध्यमांच्या शाळा ओस पडत आहेत. याचे कारण शोधून मराठीला अधिक सजग बनवणे आवश्यक आहे. मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी नव्या पिढीच्या अपेक्षांची पूर्तता करणारी ज्ञानाची साधने आपल्या मराठी भाषेत निर्माण करणे ही समस्त मराठी माणसांची जबाबदारी आहे.

इंग्रजी भाषा म्हणजे ज्ञान भाषा असा काही लोक अर्थ काढतात इंग्रजी भाषेतील विद्यार्थी जीवनात यशस्वी होतो या सारख्या मानसिकतेने मराठी माणसाला धुंद केले आहे. पण शिक्षण क्षेत्रातील नामवंत तज्ञ, विचारवंत लोक हे मातृभाषेतून शिक्षण घेऊन मोठे झाले आहेत. तसेच विचारवंत, शिक्षण तज्ञ लोक ही मुलांचे शिक्षण हे मातृभाषेतूनच व्हावे असे सांगतात पण इतर भाषिकांच्या तुलनेत मराठी भाषिक माणूस मात्र आपली मराठी भाषा दूर करून इतर भाषा आदर करताना दिसतो.

भारतात २०११ च्या जनगणनेच्या आधारेनुसार प्रादेशिक भाषेच्या आकडेवारीवरून मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे शेकडा प्रमाण किती आहे व आपल्या मराठी भाषेची स्थिती काय आहे हे समजून येईल.

हिंदी भाषा सर्वाधिक बोलणाऱ्यांची संख्या ५२.६३ कोटी (४६.६३ टक्के), बंगाली बोलणाऱ्यांची संख्या ९.७२ कोटी (८ टक्के), मराठी बोलणाऱ्यांची संख्या ८.३० कोटी (६.८६ टक्के), तेलुगु बोलणाऱ्यांची संख्या ८.१८ कोटी (६.७० टक्के), तमिळ बोलणाऱ्यांची संख्या ७.९० कोटी (५.७० टक्के), गुजराती बोलणाऱ्यांची संख्या ५.५४ कोटी (४.५८ टक्के), उर्दू बोलणाऱ्यांची संख्या ५.०७ कोटी (४.१९ टक्के), कन्नड बोलणाऱ्यांची संख्या ४.३७ कोटी (३.६१ टक्के), उडिया बोलणाऱ्यांची संख्या ३.७५ कोटी (३.१० टक्के), मल्याळम बोलणाऱ्यांची संख्या ३.४८ कोटी (२.८८ टक्के)

वरील जनगणनेचा विचार करता सर्व भाषिकांची संख्या वाढली आहे मराठी भाषिकांच्या दृष्टीने ही चिंताजनक बाब आहे याकडे मराठी प्रांताने म्हणजेच शासन, राज्यकर्ते, समाजसुधारक, शिक्षणतज्ञ इ. सर्व लोकांनी याकडे गाभियाने बघण्याची वेळ आली आहे. मराठीच्या संवर्धनाचा ठोस कार्यक्रम राबवणे अगत्याचे आहे. यासाठी प्रत्येकाच्या प्रयत्नाची गरज आहे.

भाषेचे संवर्धन पूर्वी संयुक्त कुटुंबाच्या मध्यमातून होत होते. संयुक्त कुटुंबात आज-आजी, काका-काकी, आई-वडील, भाऊ-वाहिनी, बहिणी इ. माणसे राहत होती. या घरातील आज-आजी, काका-काकी इ. माध्यमातून सन्वारांचे महत्व तसेच विविध गाणी, गोष्टी, नृत्य, म्हणी, हुमणे इ. गोष्टी भाषेच्या माध्यमातून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत संक्रमित होत होत्या त्यातून भाषिक ज्ञान, भाव-भावना, आचार-विचार, संस्कार अशा सांस्कृतिक गोष्टी होत होत्या सहजगत्या मुलांना मराठी भाषेविषयी आदर,अभिमान वाटत होता. आज विभक्त कुटुंब पद्धतीमुळे या सर्व गोष्टी दुरापास्त झाल्या आहेत त्यातूनच भाषेविषयीचा आदरभावही कमी झाला आहे. पण मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी आपली मानसिकता बदलली पाहिजे. भाषेतून आपले जास्तीत जास्त व्यवहार केले पाहिजेत आपली संस्कृती टिकवायची असेल तर मराठी भाषेचा वापर करणे काळाची गरज आहे तरच मराठी भाषेचे संवर्धन होऊ शकेल

भाषा संवर्धनासाठी इंटरनेट तंत्रज्ञान इ. ठिकाणी मराठी भाषेतून ज्ञान मिळणे गरजेचे आहे. ह्या माध्यमांमध्ये मराठी भाषा व्यापक करणे गरजेचे आहे तरच मराठी माणसाला मराठीतूनच अगदी सहजपणे ज्ञान,माहिती संपादन करता येईल. भविष्यामध्ये हे ज्ञान जर मराठी भाषेमधून उपलब्ध झाले तर मराठी भाषा अधिक सशक्त होऊ शकेल ती जन माणसामध्ये ती बोली व लिखित स्वरूपांमध्येही अधिक समृद्ध होईल. भाषा ही परिवर्तनीय असते मराठी भाषेने आजपर्यंत आपल्यामध्ये तसे परिवर्तन केले आहे. आपल्यामध्ये अनेक भाषेतील शब्द स्वीकारून ती प्रगल्भ झाली आहे. मराठी भाषिकांनी आपल्या भाषेचा प्रसार – प्रचार करून मराठीचे संवर्धन करावे.

संदर्भ:-

१. मध्ययुगीन मराठी साहित्य : एक पुनर्विचार – श्रीधर रं. कुलकर्णी.
२. कवितेविषयी - वसंत आबाजी डहाके.

लेखनकौशल्य व मुलाखत लेखन

प्रा.आशालता नारायण खोत

मराठी विभाग देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर ता.कागल, जि.कोल्हापूर

प्रास्ताविक –

आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव दुसऱ्या व्यक्तीवर, जनसमूहावर पडावा यासाठी आपले व्यक्तिमत्त्व विकसित असावे लागते. ह्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी वेशभूषा, केशभूषा ह्यासारख्या बाह्य गोष्टींबरोबरच आपली भाषा हा घटकही अतिशय महत्त्वाचा असतो. आपले समोरच्या व्यक्तीशी केलेले संभाषण, निवेदन, दुसऱ्याचे ऐकून घेणे, टिपणे काढणे, एखादया मुद्द्यावर स्वतंत्र विचार मांडणे ह्या गोष्टीदेखिल व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अतिशय महत्त्वाच्या असतात. त्यासाठी श्रवण, वाचन, चिंतन, मनन याबरोबर एखादया गोष्टीचा आविष्कार करण्याचे लेखन कौशल्येही आत्मसात होणे गरजेचे असते. भाषिक कौशल्ये संपादन केल्यास आपले व्यक्तिमत्त्व समृद्ध होते.

आपण आपल्या मातृभाषेतून भाषेची आदान-प्रदान करीत असतो. मातृभाषेबरोबरच इतर भाषादेखिल आपण श्रवण, वाचन, लेखन, आकलन यातून आत्मसात करीत असतो. या सर्व गोष्टींमधूनच भाषिक कौशल्ये विकसित होत जातात. श्रवण, वाचन ही भाषेची प्रथम कौशल्ये मानली जातात. त्याचबरोबर 'लेखन' हेदेखिल अत्यंत महत्त्वाचे असे एक भाषिक कौशल्य आहे. आपल्या मनातील विचार, कल्पना, भाव-भावना ह्या सर्व गोष्टी लेखनातून आपण शब्दबद्ध करीत असतो. लेखन दीर्घकाळ टिकते. केवळ बोलणे, भाषण हे थोड्या वेळापुरते स्मरणात राहते. परंतु लेखन मात्र दीर्घकाळ टिकून राहते. त्यामुळे लेखन ही गंभीरपणे करण्याची भाषिक कृती असते. लेखनातून आपली संस्कृती, रूढी, सण-उत्सव यांचे जतन व संवर्धन होत असते. लेखन कौशल्यासाठी योग्य शब्दांचे सामर्थ्य व मांडणी करण्याची योग्य पद्धती जर आत्मसात केली तर लेखन प्रभावी होऊ शकते.

विषय विवेचन –

कोणत्याही प्रकारचे लेखन असो ते लेखन वाचकांना सहज आकलन होईल, त्यातून काहीतरी नवे विचार, माहिती देईल असे असायला हवे. त्यासाठीच लेखन गंभीरपणे करणे गरजेचे असते. लेखन करताना त्या संबंधित भाषेची लिपी, अक्षरे, शब्द, वाक्यरचना, विरामचिन्हे इ. गोष्टी समजून घेतल्या पाहिजेत. त्याचबरोबर लेखन उत्कृष्ट होण्यासाठी सारांशलेखन, टिपणे काढणे इ. गोष्टींचा सराव असणेही गरजेचे असते.

लेखन कौशल्यासाठी महत्त्वाच्या गोष्टी --

१. लेखन कोणत्याही प्रकारचे असले तरी ते समजण्यास स्पष्ट असावे; म्हणजेच त्याच्यात क्लिष्टता, पाल्हाळीकपणा असू नये.
२. लेखनात अलंकारिक भाषा असावी; पण यमक, अनुप्रास अलंकार यांचा अतिरेक असू नये.
३. व्याकरण व्यवस्थेचा काटेकोरपणे वापर लेखनात गरजेचा असतो.
४. एखादया विषयावर स्वतंत्र, मुद्देसूद व सुसूत्रपणे लेखन करावे लागते.
५. लेखनकौशल्यासाठी शब्दभांडार विपुल असणे अतिशय महत्त्वाचे असते.
६. भिन्न-भिन्न वाचकवर्गा नजरेसमोर ठेऊन त्यापद्धतीने लेखन करावे लागते.

अशा पद्धतीने वरील गोष्टी लक्षात ठेवल्यास लेखन कौशल्य विकसित होण्यास मदत होते. केवळ बघून लिहिणे, ऐकून लिहिणे आणि विचारपूर्वक लिहिणे ह्या लेखनाच्या तीन वेगवेगळ्या पायऱ्या दिसून येतात. ह्यांतूनच आपली लेखनक्षमता विकसित होत असते. सराव, सातत्य या गोष्टीही लेखनासाठी अतिशय उपयुक्त असतात. तसेच बिनचूक लिहिण्याचा सराव यातून लेखन कौशल्य अधिक विकसित होते.

रोजच्या व्यवहारात आपल्याला विविध प्रकारचे लेखन करावे लागते. ललित लेखन, ललितेतर लेखन करावे लागते. तसेच कार्यालयीन पत्रव्यवहार, प्रशासकीय लेखन, खरेदी-विक्रीचे व्यवहार अशा पद्धतीचे लेखन करावे लागते. अशा प्रकारच्या लेखनप्रकारात त्या प्रकाराची काही तंत्रे अवगत केली की लेखनात फारशी अडचण येत नाही. मुलाखत लेखन करताना देखील मुलाखतीची काही तंत्रे अवगत केली तर मुलाखत लेखन करणे अगदी सहज शक्य होऊ शकते.

मुलाखत लेखन

मुलाखत म्हणजे ज्या व्यक्तीचे विचार आपल्याला जाणून घ्यायचे आहेत त्यांना भेटून काही प्रश्न विचारून, त्यांचे विचार समजून घेणे म्हणजेच 'मुलाखत' होय. मुलाखतीमध्ये विचार दुसऱ्यांचे पण त्यांची मांडणी मात्र आपण आपल्या पद्धतीने करायची असते. हेच इतरांचे विचार सुसंगतपणे आकर्षक रीतीने मांडण्याची एक कला असते. ह्या त्यांच्या विचारातूनच व्यक्तीला समजून घेण्याचा एक महत्वाचा मार्ग असतो. त्यामुळे मुलाखत हे प्रभावी साधन मानले जाते. वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील उत्कृष्ट कार्य करणाऱ्या व्यक्तींचा परिचय मुलाखतींमधून घडविला जातो. माणसाला माणूस म्हणून समजून घेण्याचे कुतूहल हे सर्वांनाच असते, त्यामुळे मुलाखतींचा हा प्रकार फारच लोकप्रिय ठरलेला दिसतो. वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, रेडिओ, टिव्ही या प्रसारमाध्यमांमधून मुलाखती छापल्या जातात. प्रसिद्ध केल्या जातात. मुलाखत घेण्याचे व लिहिण्याचे तंत्र मुलाखत लेखकाला अवगत असले पाहिजे.

मुलाखत लिहिण्याला आणि घेण्याला मुलाखतीत फार महत्त्व दिसून येते. कोणत्या प्रसारमाध्यमांसाठी मुलाखत लेखन करावयाचे आहे, त्या माध्यमाचे विशेष लक्षात घेऊन मुलाखतलेखनाची पथ्ये पाळावी लागतात. मुलाखतलेखनाचे तंत्र समजून घेण्यासाठी मुलाखती वाचण्याची ऐकण्याची सवय असायला हवी. त्याचबरोबर काही मार्गदर्शक सूचनांचे पालन केल्यास मुलाखतलेखनाचे तंत्र अवगत होईल व त्यानुसार मुलाखतलेखन केल्यास मुलाखत ही नक्कीच यशस्वी होऊ शकेल.

आजच्या युगात प्रत्येक क्षेत्रासाठी मुलाखत ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट झालेली दिसून येते. कोणत्याही मुलाखतीला तीन महत्वाची अंगे दिसून येतात. सर्वात पहिले म्हणजे मुलाखत घेणारी व्यक्ती (मुलाखतकार-Interviewer), दुसरा महत्वाचा घटक म्हणजे मुलाखत देणारी व्यक्ती (मुलाखतदाता-Interviewee) आणि मुलाखतीमधील तिसरा महत्वाचा घटक मुलाखत वाचणारी/ऐकणारी/पाहणारी व्यक्ती होय. म्हणजेच वाचक, श्रोते व प्रेक्षक यांना मुलाखतीचे तिसरे अंग मानले जाते. मुलाखत ही अपरिहार्यपणे मौखिक असते. मासिकातून, वर्तमानपत्रातून, आकाशवाणीवर तसेच दूरदर्शनवरही बऱ्याच मुलाखती प्रसारित केल्या जातात. त्यातून अनेक विषय मांडले जातात. मुलाखतीच्या निमित्ताने झालेले 'बोलणे' लिहिणे ही फार अवघड कला असते. प्रथम ते बोलणे बोलल्याप्रमाणेच लिहून नंतर त्याचे प्रमाणभाषेत शब्दांकन केले पाहिजे.

प्रसारमाध्यम कोणतेही असले तरी त्याच्यासाठी मुलाखत घेताना मुलाखतकाराला खूपच तयारी करावी लागते. मुलाखत खेळीमेळीच्या वातावरणात व्हावी यासाठी मुलाखतकाराने काही विशिष्ट नियमांचा तंत्राचा अभ्यास करणे गरजेचे असते. त्या-त्या नियमानुसार मुलाखत तयार केली तर ती मुलाखत नक्कीच यशस्वी होते. आज आपल्याला मुलाखतीचे विविध प्रकार दिसून येतात. मुलाखतीचे पुढील प्रकार आढळतात. ----

व्यक्तिगत मुलाखत, गट मुलाखत, प्रकट मुलाखत, नोकरीसाठी मुलाखत असे अनेक प्रकार मुलाखतींचे दिसून येतात. ह्यातल्या कोणत्याही मुलाखतीला एक विशिष्ट तंत्र असते. तसेच कोणतीही माहिती जाणून घ्यायची असेल तर मुलाखत हे प्रभावी माध्यम ठरते. त्यामुळे मुलाखत घेण्याचे आणि लिहिण्याचे तंत्र जर आपण आत्मसात केले तर आपल्याला मुलाखत लेखन ह्या क्षेत्रात भरपूर संधी दिसून येते. रेडिओ, टिव्ही आणि नियतकालिके यांपैकी प्रत्येक माध्यमासाठी मुलाखतलेखन करताना वेगवेगळ्या नियमांचा तंत्रांचा वापर करावा लागतो.

मुलाखत लेखनाचे तंत्र:-

१. सर्वात प्रथम म्हणजे मुलाखतकाराने ज्या व्यक्तीची मुलाखत घ्यावयाची आहे ती व्यक्ती, मुलाखतीचे प्रयोजन व माध्यम या तीन घटकांचा सखोल अभ्यास केला पाहिजे. ज्या व्यक्तीची मुलाखत घ्यावयाची असेल त्या व्यक्तीची सर्व आनुषंगिक माहिती गोळा केली पाहिजे. तसेच त्या संबंधित व्यक्तीची बौद्धिक कुवत लक्षात घेऊन प्रश्न तयार केले पाहिजेत आणि त्यानुसार मुलाखत लेखन केले पाहिजे.

२. मुलाखतकाराने मुलाखतदात्याला कोणतेही प्रश्न विचारून केवळ उत्तरे मिळविणे हे मुलाखतीचे प्रयोजन नसते. तसेच मिळालेल्या उत्तरांचे केवळ शब्दांकन म्हणजे मुलाखत नव्हे. त्यामुळे मुलाखतकाराने सर्वप्रथम प्रश्नांची रूपरेषा ठरवून सोपे, सहज समजणारे प्रश्न तयार करावेत. तसेच मुलाखतकाराने आपल्याला आवश्यक असणारी माहिती सूचक प्रश्न विचारून खुबीने काढून घ्यायची असते. नंतर त्या उत्तरांचे योग्य असे शब्दांकन करावे.

३. मुलाखतीमधील प्रश्न हे शक्यतो 'होय' किंवा 'नाही' अशी उत्तरे असणारे असू नयेत. उत्तरे लिहितानादेखील त्याचा आशय एक-दोन वाक्यात लिहून घ्यावा. व नंतर त्याचे सविस्तर उत्तर सोप्या भाषेत तयार करावे. तसेच मुलाखतीचे प्रश्न आधीच मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीस दिले तर मिळणारी माहिती ही अधिक विस्तृत व नेमकेपणाने येऊ शकते कारण मुलाखतीच्या प्रश्नातच मुलाखतीचे अर्थ यश सामावलेले असते.
 ४. ज्या व्यक्तीची मुलाखत आपण घेणार आहोत त्या व्यक्तीच्या कार्याची ओळख ही सर्वांना मुलाखतीतून झाली पाहिजेत. अशा पद्धतीचे प्रश्न मुलाखतकाराने तयार करावेत. तसेच संपूर्ण मुलाखत ही एक सलग रचना वाटली पाहिजेत. अशाच पद्धतीने मुलाखत लेखन करावे.
 ५. मुलाखतीमध्ये शिष्टाचार, सौजन्य यांना विशिष्ट ठिकाणी महत्व दिले जावे. जसे कि सुरवातीला 'नमस्कार' म्हणणे आणि मुलाखतीच्या शेवटी मुलाखत दिल्याबद्दल आभार मानणे या गोष्टींकडे विशेष लक्ष द्यावे. लेखनातील ह्या बारकाव्यांकडे विशेष लक्ष द्यावे.
 ६. मुलाखतीसाठी जे प्रश्न विचारायचे आहेत त्याची यादी तयार करावी. आणि त्या प्रश्नांचा क्रम निश्चित करावा आणि त्यानुसार चढत्या क्रमाने प्रश्न विचारावेत. त्यामुळे मुलाखतीतून सर्व प्रश्नांच्या माध्यमातून माहिती मिळू शकेल वाचकांना त्याचा फायदा होईल.
 ७. मुलाखत घेताना प्रश्नोत्तरांची टिपणे काळजीपूर्वक घ्यावीत. उपयुक्त असेल तिथे ध्वनिमुद्रकाचा जरूर वापर करावा. तसेच अवतरणचिन्हात लिहिण्या योग्य असणारी वाक्ये ही मुलाखत घेतानाच लिहून ठेवावीत.
 ८. नियतकालिकांसाठी मुलाखतलेखन करताना शीर्षक महत्वाचे असते कारण नियतकालिक हे लिखित मध्यम आहे. त्यामुळे त्या प्रकारच्या मुलाखतीमध्ये शीर्षक आकर्षक व थोडक्यात असावे. 'अमुक-अमुक यांची मुलाखत असे सरळ, सोपे शीर्षक न देता मुलाखतदात्याच्या तोंडचे एखादे वाक्य शीर्षक म्हणून द्यावे. काही वेळा अशा शीर्षकाचाही वाचकांच्यावर अधिक प्रभाव पडतो. त्यामुळे लिखित माध्यमांमध्ये मुलाखतलेखन करताना शीर्षक हे आकर्षकच तयार करावे.
 ९. नियतकालिकांमधील मुलाखत ही भूतकाळात घेतली गेलेली असते. रेडिओची जाहिरात ही श्रोते ऐकत असतात. त्यामुळे ती वर्तमानकाळातील घटना असते. तसेच दूरदर्शनवरील जाहिरात ही देखील वर्तमानकाळाशी निगडित असते. कोणत्याही प्रकारच्या मुलाखात लेखनाची सुरुवात ही संबंधित व्यक्तीचा परिचय करून देऊन केली जाते. लिखित माध्यमांसाठी घेतल्या जाणाऱ्या मुलाखती ह्या साधन व साध्य असतात. त्यामुळे त्या प्रकारात मुलाखतीच्या शब्दांकनाला, मांडणीला विशेष महत्त्व दिसून येते. काही नियतकालिकांमधून नाटकचित्रपट या विषयांच्या मुलाखतींना अग्रस्थान दिलेले दिसून येते. कारण मुलाखतीतून व्यक्तिदर्शन अधिक जवळीकतेने होत असते. त्यामुळे त्याचा वाचकवर्ग मोठा दिसून येतो. म्हणून ह्या जाहिराती लिहिताना त्या खूपच काळजीपूर्वक लिहिल्या गेल्या पाहिजेत.
- अशा पद्धतीने मुलाखत लेखनाची काही तंत्रे जर मुलाखतकाराने मुलाखत घेताना वापरली तर मुलाखत ही अतिशय लोकप्रिय होईल व वाचकांच्या पसंतीस उतरेल.

समारोप –

अशा प्रकारे मुलाखत लेखनात लिखाणाचे तंत्र अवगत असणे गरजेचे दिसून येते हे मुलाखत लेखनाचे तंत्र समजून घेण्यासाठी आपल्याला मुलाखती वाचण्याची, ऐकण्याची सवय असायला हवी. त्याचबरोबर काही सुचनांचे पालन केल्यास मुलाखत लेखन सहज शक्य होईल. कारण मुलाखतीमधून केवळ मान्यवरांचा परिचय होत नाही तर त्यांच्या कार्याची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचत असते. म्हणूनच मुलाखत लेखन हे योग्य रीतिने होणे गरजेचे असते.

निष्कर्ष-

- १) कोणत्याही प्रकारचे लेखन करताना त्या संबंधित भाषेची लिपी, वर्णमाला, व्याकरणव्यवस्था इ. गोष्टींची माहिती असणे आवश्यक असते.
- २) लेखन कौशल्यासाठी विपुल शब्दभांडार असणे गरजेचे असते.
- ३) भिन्न-भिन्न वाचक वर्गासाठी वेगवेगळ्या पद्धतीने लेखन करावे लागते.
- ४) सराव, सातत्य यां तूनच लेखन कौशल्य अधिक विकसित होत जाते.

- ५) मुलाखतकाराला काही विशिष्ट नियम, तंत्रे माहित असणे गरजेचे असते.
- ६) मुलाखतीच्या प्रश्नामध्येच मुलाखतीचे अर्थे यश सामावलेले असते. त्याचबरोबर त्या प्रश्नांची मिळालेली उत्तरे सोप्या भाषेत मांडावीत.
- ७) लिखित माध्यमासाठी मुलाखत लेखन करताना आकर्षक शीर्षक तयार करावे.
- ८) काहीवेळा मुलाखतीसाठी ध्वनिमुद्रकांसारख्या साधनांचा वापर करावा
- ९) लिखित माध्यमांसाठीच्या मुलाखतीत शब्दांकन व मांडणीला विशेष महत्त्व असते.

संदर्भ ग्रंथ

- १) परब प्रकाश-व्यावहारिक मराठी, मिथुन प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, जून. १९८९
- २) वाळंबे मो.रा.-सुगम मराठी व्याकरण लेखन, नितीन प्रकाशन, पुणे, पाचवी सुधारित आवृत्ती, २०१४
- ३) माळी बबन यशवंत-पायाभूत मराठी व्याकरण व लेखन, दत्तक पालक संघ, रिंगणे, रत्नागिरी, प्रथम आवृत्ती, १० जाने. २०१६
- ४) गवस राजन, शिंदे अरुण, पाटील गोमटेश्वर, भाषिक सर्जन आणि उपयोजन, दर्या प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १५ ऑगस्ट २०१२

व्यक्तिमत्त्व विकासात संवाद कौशल्याचे महत्त्व

प्रा. डॉ. बाळासाहेब संतू चव्हाण

प्रमुख, पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग

डी. पी. भोसले कॉलेज, कोरेगाव

प्रास्ताविक :-

मानवाच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात संवाद कौशल्याला अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्याला आज वेगवेगळ्या क्षेत्रात रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. व्यक्तिमत्त्व विकासाची कौशल्ये विद्यार्थ्याने आत्मसात करून घेतल्यास निश्चितच रोजगाराची संधी मिळू शकते. अनेक लोकांच्या समुहाला समाज असे म्हणतात. आपले व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवन हे सतत घडत असणाऱ्या संवाद व्यवहारातूनच साकार होत असते. प्रत्येक व्यक्ती संवाद व्यवहारात सततच सहभागी असते. संवाद म्हणजे माहिती, विचार, कल्पना, वृत्ती, भावना व जाणिवा इत्यादींच्या एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे होणाऱ्या संदेशवहनाची कला, शास्त्रे व कौशल्य होत. संवाद केवळ भाषेद्वारेच साधला जातो असे नाही, तर भाषेव्यतिरिक्त देखिल उपयोजिलेल्या विविध साधनांद्वारे संवाद साधला जातो. आपल्या मनातील आशय दुसऱ्या व्यक्तीच्या मनात प्रस्थापित झाल्याची पावती मिळाल्याशिवाय संवाद साधला जात नाही. अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मुलभूत गरजांच्या प्राप्ती करिता संवादाची गरज असल्याने ती सर्वाधिक मुलभूत गरज बनली आहे. माणसाचे सामाजिक अस्तित्व देखील संवादातूनच साकारते व संवादावरच अवलंबून असते. आपल्या अवतीभवती आपल्याशी संवाद साधू इच्छिणारी अनेक माध्यमे विखुरलेली आहेत. वर्तमानपत्रे, मासिके, नियतकालिके, जाहिराती, लेख, बातम्या, साहित्य आपण बघतो वाचतो. एकाच वेळी त्यातील मजकूर अनेकापर्यंत पोहचत असतो. आपण तो ग्रहण करित असतो. रस्त्यावरील, स्टेशनसमोरील जाहिरातींचे मोठमोठे फलक, त्यावरील मोठमोठी अक्षरे, आकृत्या व रंग आपल्याला खेचून घेत असतात.

संवाद म्हणजे नुसते भाषण, संभाषण, बोलणे, सांगणे, ऐकणे, लिहिणे, वाचने एवढेच नसते तर संवाद म्हणजे मानवी मनाचे एक प्रकारे वर्तनच असते. त्या वर्तनाचे हेतू असतात. ते समजले तरच त्याचे अर्थ उलघडण्यास मदत होते. आपले वैयक्तिक व सामाजिक जीवन समृद्ध करण्यास व विकसित करण्यास साधनसामग्री म्हणून संवाद तंत्रे आणि कौशल्यांचा वापर करता येणे शक्य होते, म्हणूनच संवादाकडे आज जगात व्यक्तीच्या व समाजाच्या विकासाची साधनसामग्री म्हणून बघितले जात आहे. आपल्याला अनेक प्रश्न पडतात, समस्या असतात, अडचणी उद्भवतात. परंतु त्या आपल्या वेगवेगळ्या भूमिकांशी संबंधित असतात. आपले जवळजवळ ९० टक्के प्रश्न, समस्या व अडचणी या केवळ संवादाच्याच असतात. संवादाची तंत्रे व कौशल्ये आत्मसात करून आपल्याला आपल्या समस्या, अडचणी व प्रश्न हे ९० टक्क्यांनी कमी करता येतात. आपल्या इच्छा, आकांक्षा, वृत्ती, वर्तन, जाणिवा, विचार, कल्पना, भावना व निर्णयशक्ती इत्यादींवर आपल्यातील संवाद व्यवहारांचा, संवादाच्या माध्यमाचा परिणाम होत असतो. आपण जे काही असतो किंवा होत असतो ती आपली निर्मिती संदेशाच्या प्राप्तीतून होत असते. आपण म्हणजे आपल्याला दिल्या गेलेल्या, आपण स्विकारलेल्या, ग्रहण केलेल्या संदेशांचीच एकप्रकारे निर्मितीच असते.

संवादाची व्याख्या :-

- १) संवाद म्हणजे विविधप्रकारचे विचार, माहिती, कल्पना, भावना आणि जाणिवांचे आदान-प्रदान होय.
- २) संवाद म्हणजे एकाकडून दुसऱ्याकडे किंवा अनेकांकडे आपले म्हणणे अनुरूप माध्यमाद्वारे पोहचवणे होय.
- ३) संवाद म्हणजे अशा आदान-प्रदानाची, अनुरूप माध्यमाद्वारे आपले म्हणणे पोहचविण्याची कला, शास्त्र आणि कौशल्य होय.

मराठीत संवाद हा शब्द संवाद साधणे या अर्थाने वापरला जातो. संवाद हा साधल्याशिवाय घडत नाही. तो साधावा लागतो. म्हणजे प्रयत्न पूर्वक करावी लागणारी ती बाब होय. कम्युनिकेशन (Communication) या इंग्रजी शब्दाचा मराठी पर्याय म्हणून याचा अर्थ संवादाचे शास्त्रीय ज्ञान केवळ इंग्रजीतच तेवढे उपलब्ध आहे असा नव्हे. प्राचीन काळापासूनच भारतातही संवादशास्त्रासंबंधाने बरेच प्रगत असे अध्ययन - संशोधन झालेले आहे. परंतु आधुनिक अर्थाने ज्याला आपण संवादाचे अध्ययन म्हणतो त्याचे भान आपणास पाश्चात्यांनी या विषयात साधलेल्या प्रगतीमुळेच झालेले आहे. संवाद या शब्दाऐवजी मराठीत संज्ञापन, संप्रेषण, समनुयोग, संचार, संक्रमण या शब्दांचाही वापर होतो. कम्युनिकेशन (Communication) या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ व व्युत्पत्ती शोधल्यास संवाद म्हणजे काय हे स्पष्ट होण्यास

अधिक मदत होईल. लॅटिन भाषेतील कम्युनिस (Communis) या शब्दात इंग्रजी कम्युनिकेशन शब्दाचे मूळ आहे. कम्युनिस या लॅटिन शब्दाचा अर्थ सारखेपणा त्यामुळे कम्युनिकेशन या इंग्रजी शब्दाचाही अर्थ सारखेपणा प्रस्थापित करणे असा होतो.

संवाद हा व्यवहार व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये सतत होतच असतो. तो भाषेच्याद्वारे होणाऱ्या विनिमयाच्या स्वरूपात असू शकेल किंवा भाषेसोबतच अंगविक्षेप, हातवारे, काही विशिष्ट हालचाली यांची जोडही त्याला लाभलेली असू शकेल. विशेषतः वक्तृत्वात या बाबी आपल्याला अधिक स्पष्टपणे जाणवतील. भाषेव्यतिरिक्तदेखील संवाद साधला जातो. चित्र, शिल्प, नृत्य, नाट्य, मूक अभिनय, संगीत ही देखील संवादाचीच माध्यमे आहेत. एवढेच नव्हे तर या माध्यमांद्वारे साधला जाणारा संवाद हा कोणत्याही विशिष्ट भाषिकापुरता मर्यादित उरत नाही. भाषांच्या मर्यादा ओलांडून ही माध्यमे संवाद प्रस्थापित करतात. आदिम मानवाने पर्वतातील गुहांच्या भिंती, दगड व हाडेदेखील संवादाकरिता माध्यम म्हणून वापरलेली होती. लाकूड व चामड्याचा तसेच धातूंचाही वापर संवादाकरिता मानवाने केलेला होता. आज तर आपल्या अवतीभवती, फोन, पोस्ट आणि तार, वृत्तपत्रे, नियतकालिके, रेडिओ, दूरचित्रवाणी, संगणक (कॉम्प्युटर), पुस्तके, जाहिराती, चित्रपट, छायाचित्र, पत्रके, फलक अशा कितीतरी माध्यमांचे जाळेच विणले गेले आहे. माहितीच्या प्रगततंत्रज्ञानामुळे माहिती व संवादयुगच आज अवतरले आहे.

संवादाची गरज :-

अन्न, वस्त्र आणि निवारा या माणसाच्या मुलभूत गरजा आहेत. मात्र त्यांच्याही प्राप्तीकरिता संवादाची गरज असल्याने संवाद ही माणसाची सर्वाधिक मूलभूत गरज असल्याचे स्पष्ट होते. केवळ अन्न, वस्त्र आणि निवारा यांच्या पूर्तीनेच तेवढे माणसाचे भागत नाही. तर माणूस हा सामाजिक प्राणी असल्याने त्याला परस्परांकडून मदतीची, प्रेमाची, सहकार्याची देखील गरज भासते. व्यक्तीला आपल्या सामाजिक अस्तित्वाची देखील उभारणी करून ते टिकवावे लागते. त्यावरच त्याचे मानवी समूहातील वैयक्तिक जीवनदेखील अवलंबून असते. त्यामुळे संवाद ही आपल्या वैयक्तिक-नैसर्गिक जीवनाकरिता असेच आपल्या सामाजिक अस्तित्वाकरितादेखील आवश्यक असणारी बाब आहे. संवाद ही माणसाची फार आदिम गरज आहे. तिचे मूळ मानवाच्या उत्क्रांतीत शोधता येईल माणसाच्या शरीरातच मेंदूला संदेश पोहचविणारी संवादयंत्रणा सतत कार्यरत असते. त्यामुळेच माणसांचे सारे जीवन हे व्यवहारात सुरळीत सुरू असतात. आज तर माणसाला पदोपदी संवादाचीच गरज अधिकाधिक भासते आहे. माणसाच्या सामाजिक जीवनाचे क्षेत्र आज वेगाने विस्तारते आहे. विविध कारणांकरिता वाचन, लेखन, संभाषण, भाषण, प्रकट भाषण, इत्यादींची गरज भासणाऱ्यांची संख्या वेगाने वाढते आहे. एवढेच नव्हे तर विशेष कारणाने पत्रलेखन, वृत्तलेखन, वृत्तपत्र, आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी, नियतकालिके, जाहिरात, जनसंपर्क, नाटक, मुलाखती, चर्चा, परिसंवाद, इत्यादींमध्येही लोकांचा सहभाग वाढतो आहे. ही सारी संवाद, जनसंवाद - माध्येमे आहेत.

संवादाची कार्ये :-

संवादाचे कार्य हे संवादाच्या हेतूला अनुकूल असे वातावरण निर्माण करण्याचे आहे. संवादाचा हेतू हा संवाद साधण्याचा प्रयत्न करणाऱ्याचा हेतू आहे. त्या हेतूनुसार ज्या माध्यमाद्वारे संवाद साधावयाचा आहे त्या माध्यमाची निवड होत असते. मुलतः दुसऱ्या व्यक्तीकडील माहिती, विचार, भावना, श्रद्धा, त्या व्यक्तीचे हेतू व तिचे वर्तन यांत आपल्या हेतूनुसार बदल घडवून आणणे हे संवादाचे कार्य असते. संवादाच्या कार्याचा संबंध संवादाच्या फलनिष्पत्तीशी असतो. संवादाच्या फलनिष्पत्तीच्या मुळाशी संवादाची कार्ये असतात तर संवादाची फलनिष्पत्ती ही त्याच्या कार्याधारेच ठरत जाते. संवादाच्या प्रकारानुसार संवादाच्या कार्यातही फरक पडतो हे लक्षात घेतले पाहिजे. स्वांतर म्हणजे व्यक्तीचा स्वतःबरोबर चालणारा संवाद, व्यक्तींचा आपआपसातील, परस्परांतील संवाद, छोट्या व्यक्तिगटातील संवाद व जनसंवाद या संवादप्रकारांप्रमाणे संवादाच्या कार्यातही प्रकारानुसार बदल होतो. संवादाच्या कार्याचे वर्गीकरण आपणाला खालीलप्रमाणे करता येते.

(१) एखादी बाब स्पष्ट करणे : संवादाचा हेतू एखाद्या व्यक्तीजवळील माहितीत बदल करण्याचा अथवा त्यात भर घालणे.

(२) पडताळा घेणे व सत्यत्वस्थापना : संवादाचा हेतू कोणत्याही श्रद्धा, समजुती, निष्ठा अथवा भावामृकतेत बदल घडविण्याचा असल्यास उन्नती करणे.

(३) सुधारणा घडवून आणणे : संवादाचा हेतू संवेदना, जाणिवांमध्ये बदल घडवून आणण्याचा असतो.

सर्वसामान्यपणे आपल्या मनातील आशय आपल्या हेतूनुसार दुसऱ्यांपर्यंत पोहचविणे हेच संवादाचे कार्य होय. मात्र संवादाच्या प्रकारांप्रमाणे त्याच्या कार्यातही फरक संभावतो. व्यक्तीच्या आपापसांतील, परस्परांतील संवादाचे कार्य वेगळे आहे तर अनेक व्यक्तींशी एकाच वेळी साधावयाच्या जनसंवादाचे कार्य वेगळे. माहिती देणे, शिक्षित करणे, मनोरंजन करणे, नवीन मुद्यांनी विचाराला बळकटी आणणे, वृत्ती आणि वर्तनबदल घडविणे, मतपरिवर्तन करणे, मन वळविणे, सामाजिकीकरण करणे, चालना देणे, लक्ष वेधणे, मूल्य व नीतीबाबत साधारणीकरण घडविणे, संस्कृतीशी जडणघडण करणे व सांस्कृतिक वारसा जोपासणे, विकास व उन्नयन घडविणे.

संवादाची स्वरूप :-

संवाद नेहमीच कोणत्याही संदर्भात घडत असतो. हा संदर्भ अनेकदा चटकन ध्यानात येण्याएवढा स्पष्ट असतोच असे नाही. सहसा या संदर्भाकडे लक्षदेखील दिले जात नाही. एखाद्या चित्रपटात एखाद्या प्रसंगाचे पार्श्वसंगीत जसे तो प्रसंग बघत असताना फारसे लक्षात रहात नाही, तसे काहीसे संवादाच्या संदर्भासंबंधात होत असते. मात्र अनेकदा हा संदर्भ ठसठशीतपे, उघडपणे जाणवतो. एवढेच नव्हे तर संवादाच्या स्वरूपावरदेखील त्याचा परिणाम होतो. उदा. लग्नप्रसंगी मांडवात घडणारा संवाद, एखाद्या संमेलनस्थळी घडणारा संवाद, घरगुती संवाद, सिनेमाहॉलमध्ये परस्परांत घडणारा संवाद किंवा रेल्वे प्लॅटफॉर्मवर घडणारा संवाद. आपल्या कोणत्याही संवादाचे स्वरूप निश्चित करण्यात संदर्भाचा वाटा फार महत्त्वाचा असतो. हे संदर्भ चार प्रकारचे असू शकतात.

(१) भौतिक संदर्भ : मुर्त स्वरूपाचे वातावरण. (उदाहरणार्थ, सभागृह, लग्नमंडप, घर, रस्ता, कार्यालय, इत्यादी ठिकाणी अथवा कोणतेही मूर्त वातावरण) संवादातील आशय व संदेशाचे स्वरूप यावर भौतिक संदर्भाचा थोडाफार परिणाम होतोच.

(२) सामाजिक संदर्भ : ज्या समाजाचा, संस्कृतीचा आपण भाग असतो, त्यात ठरलेला परस्परांचा सामाजिक दर्जा, नाते, स्थान, प्रतिष्ठा, अशा व इतर सामाजिक - सांस्कृतिक बाबींचा यात समावेश करता येईल.

(३) मानसिक संदर्भ : औपचारिक, अनौपचारिक, गंभीर, विनोदी, मित्रत्व, शत्रुत्व या व तत्सम प्रकारच्या वातावरणाचा यात समावेश होतो.

(४) काळानुसार संदर्भ : यात वर्तमान, भविष्य तसेच भूतकाळाचा अथवा वेळ - काळ यांचा संबंध दर्शविणाऱ्या बाबींचा अंतर्भाव करता येईल.

संवादाचे संदर्भ व संवादाचे स्वरूप यांचे घनिष्ठ नाते आहे आणि संदर्भ ही कल्पना नसून त्यात बदल संभवत असतो. संदर्भ बदलला की तदनुसार संवादाचे स्वरूपही बदललेले असते.

संवादाची विविध क्षेत्रे :-

संवाद ही प्रत्येक व्यक्तीचीच मूलभूत गरज असल्याचे आपण बघितले आहेच. व्यक्तीच्या अंतर्गत चालणाऱ्या स्वांतरसंवादापासूनच संवादाच्या विविध क्षेत्रांची मोजदाद करायला हवी. व्यक्तीचा स्वतःशी चालणारा संवाद, व्यक्तीच्या परस्परांतील संबंधादरम्यानचा संवाद, वेगवेगळ्या गटांना विविध कारणाने साधावा लागणारा संवाद, जनमाध्यमांद्वारा चालणारा संवाद हे संवादप्रकार जीवनाच्या विविध क्षेत्रांतच निर्माण होतात.

(१) **वृत्त आणि माहिती :-** वृत्ताची गरज, परस्परसंबंध व प्रसंगानुरूपता, वृत्तविषयक दर्जा ठरविणारे घटक, वृत्तनिवडीचे मापदंड, वृत्ताचे प्रकार, वृत्ताचे वाचक/स्वीकारक, त्वरित व कालावधीने मिळणारे लाभ, वृत्ताबाबतचे निर्णय कसे घेतले जातात, वृत्तसेवा व वृत्तांकरिता जमवाजमव, शोधक वृत्तकारिता, वृत्ताची रचना व शैली, वृत्तपत्रे, रेडिओ व दूरचित्रवाणी ही माध्यमे वृत्तसेवेतील इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमाची भूमिका, वृत्ता-वृत्तातील पडणारा फरक व त्याची कारणे, या बाबींकडे लक्ष द्यावे लागेल.

(२) **पृथक्करण आणि स्पष्टीकरण** - वस्तुस्थिती आणि मत यांतील विभाजन व फरक, कार्यक्रमांचे प्रक्षेपण व संपादन, माध्यमांच्या पृथक्करणाच्या व स्पष्टीकरणाच्या पद्धती, लोकांना असणारी उपलब्धता माहिती करून घेणे आवश्यक असते.

(३) **शिक्षण आणि सामाजिकीकरण** - या क्षेत्रात जनमाध्यमांच्या कार्याची सामाजिकीकरण, अनौपचारिक शिक्षण, औपचारिक शिक्षण अशी महत्त्वाची विभागणी केलेली असते.

* **शिक्षण** - शिक्षणाच्या प्रक्रियेची पुनरावृत्ती करता यावी, अनुभवास येणाऱ्या विविध बाबींशी शिकावयाच्या बाबींचा संबंध जोडता यावा, लक्ष - एकाग्रता असावी. तसेच काय शिकले गेले व कसे शिकले गेले आणि विषय, शिक्षक, माध्यमे, शिक्षणसंस्था व शिक्षण यांकडे बघण्याची दृष्टी याही महत्त्वाच्या गोष्टी असतात हे ध्यानात घेणे आवश्यक असते.

* **सामाजिकीकरण** : ही सर्वाधिक महत्त्वाची अशी प्रक्रिया आहे. संवादाशिवाय सामाजिकीकरण अशक्यच होय. सामाजिकीकरणाकरिता जनसंवादापेक्षा देखील व्यक्तींचा परस्परांतील संवाद, आंतर व्यक्ती संवाद सर्वाधिक महत्त्वाचा ठरतो. निर्देश देणारे संदेश, दैनंदिन जीवनात कसे वागावे याबाबतचे संदेश, क्षमता वाढवण्याकरिता योजावयाचे संदेश, अशा प्रकारांतून व्यक्तीचे सामाजिकीकरण होत जाते. यातील निर्देश देणारे संदेश हे कुणीतरी अधिकारी व्यक्तीकडूनच यावे लागतात. तरच ते स्वीकारले जाण्याची शक्यता असते. त्यामुळे जनमाध्यमांचा नव्हे तर शिक्षक-विद्यार्थी यांच्यासारख्या परस्परांतील संवादस्थितीचीच निर्मिती उपयुक्त ठरते.

* **अनौपचारिक शिक्षण** : आपले बरेचसे शिक्षण हे खरे तर औपचारिक पद्धतीने न होता अनौपचारिक पद्धतीनेच होत असते. वर्तमानपत्रे, पुस्तके, रेडिओ, नियतकालिके, सिनेमा, दूरचित्रवाणी, इत्यादींद्वारा मिळणाऱ्या माहितीतून - संदेशातूनच आपण कितीतरी गोष्टी शिकत असतो ही माध्यमे आपल्याला शैक्षणिक कार्यक्रमातून, तसेच इतर प्रकारच्या कार्यक्रमांतूनही शिकवत असतात.

* **औपचारिक शिक्षण** : औपचारिकरित्या दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे शैक्षणिक संवाद साधणेच होय. त्यात विविध संवाद माध्यमे व त्याची तंत्रे आणि कौशल्ये यांचा केला जाणारा वापर यांवरच औपचारिक शिक्षणाचा प्रभाव अवलंबून असतो.

* **पुस्तके, वर्तमानपत्रे, इत्यादींचा वापर** : औपचारिक शिक्षणात पुस्तकांचा वापर सर्वाधिक असतो. वर्गात केवळ विद्यार्थी व शिक्षकच नव्हे तर विद्यार्थी, पुस्तक व शिक्षक हे तीन घटक मिळून परस्परांतील शिक्षणप्रक्रिया घडत असते. वर्तमानपत्रे / नियतकालिके याचा शिक्षणातील वापर तसेच, रेडिओ, दूरचित्रवाणी, सिनेमा, व्हिडिओ यांचा शिक्षणातील व शिक्षणाकरिता केलेला वापर हा अत्यंत प्रभावी ठरतो.

(४) **अनुभव मनपरिवर्तन** : -मन वळविण्याची गरज भासणारी क्षेत्रे - निवडणुका आणि प्रसार हे शब्द एकमेकांशी किती निगडित असतात? प्रचार हा केवळ निवडणुकांशी निगडित आहे असे नव्हे तर ते मत परिवर्तनाचे एक प्रभावी असे साधन असते. प्रचार म्हणजे शेवटी काय ? संवादकाच्या हिताकरताच तेवढा साधला जाणारा तो संवाद असतो. त्याची कौशल्ये आत्मसात करणे आता अधिक आवश्यक झाले आहे. माणूस हा शिक्षक असण्यापेक्षा प्रचारक अधिक असतो, असे म्हटले जाते. बहुतेकवेळा संवाद हा आपल्याकरता कुणी काही करावे याच हेतूने साधला जात असतो.

(५) **जनसंपर्क** :- कोणतीही वस्तू, व्यक्ती, सेवा, संस्था यांची प्रतिमा, आहे तशी नव्हे तर आवश्यक तशी निर्माण करणे व त्यासंबंधी तसा संपर्क स्थापन करणे आणि तो सतत कायम राखणे हे जनसंपर्काचे कार्य होय. विशेष संवाद कौशल्य असणाऱ्यांचे हे क्षेत्र बनते. आज वाढत जाणारे उद्योग, व्यापारीकंपन्या, इत्यादींमुळे या क्षेत्रात कार्य करू इच्छिणाऱ्यांची संधी व त्यांची गरज मोठ्या प्रमाणावर वाढू लागलेली आहे.

(६) **विक्री व जाहिरात** :-जाहिरात केलेला पासष्टावी कला म्हटले गेले होते. ती आज खरे तर पासष्टावी उरलेली नसून तिचा क्रम बराच वर सरकलेला आहे. आपल्या उत्पादित वस्तूची प्रतिमा निर्माण करणे, ती उत्पादित वस्तू विकणे, ती खरेदी करणे, इत्यादी उद्दिष्टे जाहिरात करताना बाळगलेली असतात. तंत्र व कौशल्याची निकड असणारे संवाद हे एक विशेष क्षेत्र आहे. ते यशस्वीरित्या हाताळण्याकरिता संवादप्रकार, संवादाच्या विविध माध्यमांची योग्य निवड, नियोजन, तसेच संशोधन व सर्जनशील, निर्मितीशील वृत्ती यांची गरज विशेषत्त्वाने भासत असते. वस्तू अथवा सेवेचा संभाव्य ग्राहक शोधण्यापासून तो त्या वस्तू या सेवेद्वारा ग्राहकाची गरज समाधानकारित्याभागविली जाईपर्यंत निर्माण होणाऱ्या अनेक गोष्टीकडे या क्षेत्रात लक्ष देणे आवश्यक असते.

(७) **कला आणि मनोरंजन** :- प्रेक्षक, वाचक यांचा हेतू आनंद प्राप्त करावा, श्रमपरिहार व्हावा, ताण - तणावांपासून सटका करून घ्यावी असा असतो. प्रेक्षक, श्रोत्यांचे हे हेतू गृहीत धरूनच जनमाध्यमांमधून प्रसारित होणारे संदेश रचलेले असतात. पण कलेचा जाणीवपूर्वक होणारा वापर प्रेक्षक, श्रोते, वाचक, इत्यादींवरील ताण हलका करण्यापेक्षा वाढवीत असतो. त्यामुळेच सर्वसाधारणपणे जनमाध्यमांद्वारा फारसे कलात्मक असे कार्य होणे अपेक्षित नसते. जाहिराती, रेडिओ, दूरचित्रवाणी, व्हिडिओ, चित्रपट अशा माध्यमांमुळे कलावंत व कलाप्रांतातील तंत्रज्ञांचा ताफाच या माध्यमांसोबत वावरत असतो.

संवादाचे तंत्रज्ञान :- आपण आज इलेक्ट्रॉनिक्स युगात प्रवेश केला आहे. म्हणजे माहिती व संवादाच्या क्षेत्रातील मोठ्या प्रमाणावरील व्यवहाराचे इलेक्ट्रॉनिक्स हे माध्यम झालेले आहे. इलेक्ट्रॉनिक्सच्या जनसंवाद माध्यमातील वापरामुळे माहितीचा स्फोट झालेल्या युगात आपण येऊन पोचलो आहोत संवादाचे आधुनिक तंत्रज्ञान ह्यासारखे शब्दप्रयोग या संदर्भातच वापरले जातात. खरे तर संवाद हा कोणत्याही माध्यमाद्वारा साधला गेला तरी त्याचे स्वतःचे तंत्रज्ञान हे असतेच.

मग ते तंत्र मुद्रणाचे असो किंवा पेनमधून वापरावयाची शाई तयार करण्याचे तंत्र असो किंवा पेन, कागद व त्यावरील रेघा आखून लिहिण्याचे काम असो ! बोलताना उंचावलेला, कमी केलेला मूड बघून बदललेला आवाज असो नाहीतर चित्राकरता पार्श्वभूमीचा, अवकाश रंग, ब्रशचा नंबर, रंगाची घनता, इत्यादी असो ! किंवा वाद्यांकरिता वापरल्या जाणाऱ्या तारा, लाकूड, चामडे, इत्यादी व त्यांची रीतसर जुळवाजुळव असो. प्रत्येक प्रकारच्या संवादाला स्वतःचे तंत्र व त्याकरिता त्या तंत्राचे ज्ञान असणे हे आवश्यकच असते. रोबोटिक्स या यंत्रमानव निर्मितीच्या ज्ञानशाखेतील प्रगतीमुळे विचार करू शकणारा यंत्रमानव आता मनुष्य निर्माण करीत आहे. पाश्चात्य जगतात तर उत्पादन क्षेत्रात माणसांऐवजी यंत्रमानवांचा वापर करणे हे कौतुकाचे राहिले नसून गरजेचे झाले आहे. गेल्या चाळीस-पन्नास वर्षां संवादाचे प्रगत झालेले तंत्रज्ञान हा सर्व विकास करू शकले आहे. मानवी इतिहासातला हा कालखंड अपूर्व होय.

संवादाच्या तंत्रज्ञानाचे नियंत्रण करणाऱ्या सर्व गोष्टींना सायबरनेटिक्स या ज्ञानशाखेत आज समाविष्ट केले जाते. सायबरनेटिक्स हा शब्द ग्रीक कुबरनेट्स या शब्दापासून तयार झाला आहे. त्याचा अर्थ गव्हर्नर- नियमन करणारा असा होतो. म्हणूनच सायबरनेटिक्स हे संवाद नियामक अशा तंत्रव्यवस्थेचे शास्त्र समजले जाते. मानवी शरीरांतर्गत यंत्रणा आणि मानवबाह्य स्वयंचलित यंत्रणा असे दोन भाग पडतात. सायबरनेटिक्स व्यवस्थांमध्ये ज्ञानवाहक आणि गतिदायक कार्य करणाऱ्या युक्त्या, उपाय, इत्यादींचा समावेश होतो. अशा प्रकारे माणवाच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी संवादाचे कौशल्ये आत्मसात करून घ्यावे लागतात.

कथाकथन

संगिता रावसाहेब मोहिते

संशोधक विद्यार्थीनी मराठी विभाग शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

■ प्रस्तावना

मानवी संस्कृती उदयास आली त्या काळात प्रांरभी मानवी भाव-भावनांचे अविष्करण हे गीत माध्यमातून होत असे. पुढील कालखंडात गायनातील शब्दप्रधानता वाढीस लागल्यानंतर स्वाभाविकपणे अर्थप्रधानता वाढीस लागली आणि मानवाच्या काहीतरी सांगण्याच्या उपजत प्रवृत्तीतून भावना, विचार, अनुभव यांची अभिव्यक्ती घडून येऊ लागली. या वास्तवतेला काल्पनिकतेची जोड देऊन मानव हे अनुभूती-द्रव्य गोष्टीच्या माध्यमातून साकार करू लागले. मौखिक परंपरेतून अविष्कृत होणारी ही कथा प्रथमतः पद्यात्मक स्वरूपाची होती.

कथाकथनाची परंपरा खूप प्राचीन आहे. मुळात भारत हा देश कथाप्रिय देश म्हणून जगप्रसिद्ध आहे. ऋग्वेदातील सूक्तातून आढळून येणाऱ्या काही कथा, आख्यान, पुराणे, बौद्ध वाङ्मयातील जातक कथा, जैन वाङ्मयातील चूर्णी कथा, संस्कृत साहित्यातील दण्डी यांचे 'दशकुमारचरित' व सुबंधची यांचे 'वासवदत्ता' इत्यादीमधील अद्भूत कथा लोकसाहित्यातील लोककथा व लोककलांच्या माध्यमातून अविष्कृत होणाऱ्या कथा अशी कथनाची परंपरा दिसून येते. भारतीय संस्कृतीतील कथेचा आढावा घेतल्यानंतर पुरातन काळापासून कथाही श्रवण माध्यमातून अधिक विकसित झाली आहे व कथाकथन या माध्यमातून ती अभिव्यक्त झालेली आहे. उपरोक्त कथेचा पूर्वेतिहास लक्षात घेता कथाकथन ही प्रयोगरूप लोककला आहे हे सिद्ध होते.

“भारतात कथाकथनाची/पुनःकथनाची परंपरा तशी जुनीच आहे. पण ती प्राध्यान्याने पद्यात्मक आहे. (उदा.- कीर्तनाचा उत्तररंग, चित्रकथा, सुंवरान इ.)”^१

लोकसाहित्यातील अनेक कलांप्रकारापैकी 'कीर्तन' ही एक लोककला आहे. कीर्तनाचे पूर्वरंग व उत्तररंग असे दोन भाग असतात. पूर्वरंगातर्गत निरूपणासाठी घेतलेल्या अंभग आशयाशी संबंधित उत्तररंगात एखादे आख्यान लावले जाते. म्हणजेच कथा सांगितली जाते. चित्रकथा या प्रकारात चित्रे दाखवून कथाकथन केले जाते. पूर्वी चित्रकथी समाज अस्तित्वात होता व तो रामायण, महाभारत आणि पुराणे यावर आधारित कथावर चित्रे तयार करत हुबेहुब तयार केलेला चित्रांच्या माध्यमातून व प्रभावी संवाद कौशल्यातून कथाकथन करीत असत. लिखित भाषा अवगत होण्यापूर्वी प्रथमतः धार्मिक ग्रंथ चित्रांच्या भाषेत प्रकाशित झाले. अशा ग्रंथाचे कथन करणारा चित्रकथी समाजच त्याकाळी निर्माण झाला. सुंवरान म्हणजे स्मरण हा शब्द आद्यस्थानी ठेवून धनगर समाज सुंवरानख्यान सादर करतात. अभिव्यक्त होणाऱ्या ओवीगीताचे स्फुटीते व कथागीते अशा दोन भागात वर्गीकरण केले जाते व दुसऱ्या भागातील कथागीतांमधून त्या समाजातील प्रमुख देवता व विविध धार्मिक ग्रंथातील पौराणिक कथा आख्यानरूपात अविष्कृत केल्या जातात.

मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या कथाकथन प्रयोगरूप लोककलेचा अभ्यास केल्यानंतर कथाकथन म्हणजे काय किंवा कथाकथनाची पूर्वतयारी व कथनतंत्रे या घटकांची अभ्यासपूर्ण माहिती घेणे प्रस्तुत स्थळी अनिवार्य आहे. तद्नंतर मुद्रीत कला उदयनंतरच्या लिखित कथेवर आधारित कथाकथन लोककलेची वाटचाल अधोरेखित करणे क्रमप्राप्त ठरते. या कारणास्तव प्रथमतः “कथाकथन ही कला आहे आणि ती नृत्य संगीताप्रमाणे 'जिवंत कला' (Living Art) आहे. नृत्य जसे नृत्यकाराला पदन्यास आणि विविध अंगप्रत्यंगामधून त्या क्षणाला जसे मूर्त करावे लागते. संगीत गायकाला स्वर आलापासून त्या क्षणाला जसे मूर्त करावे लागते किंवा नाट्यप्रयोगसुद्धा नटांना विविध अभिनयाच्याद्वारा त्यावेळी ज्याप्रमाणे सिद्ध करावा लागतो त्याचप्रमाणे 'कथाकथन' करताना देखील कथानिवेदकाला ती कथा त्यावेळी विविध गोष्टींचे सहाय्य घेऊन साकार करावी लागते.”^२

उपरोक्त संदर्भानुसार संगीत, शिल्प, नृत्य वाङ्मय या कलेप्रमाणेच कथाकथन ही देखील एक कला आहे. प्रत्येक कलेला साकार होण्यासाठी काही मूलभूत घटकांची आवश्यकता असते आणि या घटकांच्या सहचर्येतून ती कथा आकारास येत असते. त्याचप्रमाणे कथाकथन या कलेच्या सादरीकरणासाठी कथाकथनकाराला कथा अधिकाधिक श्रवणीय बनविण्यासाठी कथनाला पोषक अशा घटकांचे सहकार्य घेऊनच कथा जीवंत स्वरूपात साकारावी लागते. यासाठी काही मूलभूत स्वरूपाची पूर्वतयारी करून काही महत्त्वपूर्ण घटकांचे कौशल्य कथाकथनकाराला आत्मसात करावे लागते. ते पुढीलप्रमाणे,

■ कथाकथन पूर्वतयारीचे घटक

१) कथेची निवड

कथनासाठी जी कथा निवडली आहे ती आशयघन स्वरूपाची असली पाहिजे. जेणेकरून श्रोतवर्गाला ती श्रवणीय वाटली पाहिजे. प्रसंगानुरूप ओघवते निवेदन करण्यासाठी ती पात्र असावी.

२) कथा कथनीय करणे लिखित कथा मर्यादित पाच-सहा पृष्ठांची असेल तर कथनीयतेसाठी तिचा पट विस्तृत करून घेणे आवश्यक असते.

उदा.- लिखित पुस्तकातील 'आटपाट नगर होते. तेथे एक राजा राहत होता. हे विधान आहे ते कथन करताना "गर्द दुतर्फा झाडाची रांग, मधूनच खळाखळत वाहणारी तुडुंब नदी, चोहोंकडे उंचच उंच महालांची रेलचेल, मधूनच उठावदार दिसणाऱ्या सोनेरी महालात राजा राहत असे." अशा पद्धतीने कथा कथनीय करावी लागते.

३) ग्रांथिक भाषा बदलणे

लिखित कथेची भाषा जशी आहे तशी न घेता श्रोतवृगाच्या आकलनक्षमतेस सुयोग्य अशी भाषा निवडावी. वस्तुतः कथेचे कथन हे बोलीभाषेतच करावे. कथाकथनकाराने त्या लिखित कथेचे गोष्टीच्या स्वरूपात पुर्नलेखन करून ती मुखोद्गत करावी हे कौशल्य कथनकाराला आत्मसात करावे लागते.

उदा. ग्रांथिक भाषा - राजाच्या मनात देवाविषयी अनन्यभाव आहे.

बोली भाषा - राजाच्या मनात देवाविषयी निस्सीम व प्रामाणिक भक्ती आहे.

४) आकर्षक कथा प्रारंभ

कथा ऐकण्यास उत्सुक असणाऱ्या श्रोतवर्गाची कुतुहलता व जिज्ञासा सतत कार्यरत ठेवण्यासाठी कथेचा प्रारंभ आकर्षक विधानाने करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य कथाकथनकाराला करावे लागते.

उदा.- "गोष्ट आहे जुनी : पण मोठी गुणी"^३

हे ऐकताच कथेत नेमके काय असेल? या विचाराने कथेसंबंधीची उत्सुकता वाढीस लागते.'

५) कथेचा शेवट

कथेचा प्रारंभ जसा नाट्यपूर्ण असेल तसा कथेचा शेवटही नाट्यपूर्ण करणे गरजेचे असते. जेणेकरून ही कथा दीर्घकाळापर्यंत ऐकणाऱ्यांच्या मनावर अधिराज्य गाजवेल.

उदा.- 'गोष्ट आमुची संपली. पण तुमच्या ध्यानी मनी रंगली'

उपरोक्त नमूद केलेल्या या सर्व घटकांचा विचार कथाकथनकाराला कथा कथनापूर्वी करावा लागतो आणि प्रत्यक्षात कथा सादर करतेवेळी महत्त्वपूर्ण तंत्राचा अवलंबही बंधनकारक असतो. ती निवेदनतंत्रे पुढीलप्रमाणे.

■ कथाकथन तंत्रे

१. दृढ आत्मविश्वास

आपण जी कथा कथन करणार आहोत ती योग्य रितीने सादर करू शकतो याविषयीचा ठाम विश्वास कथनकारांच्या अंगी असणे महत्त्वपूर्ण असते. कारण कथाकथनकारांच्या एकूण व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा श्रोतवर्गाच्या मनावर उमटत असतो.

२. वक्तृत्व

भाषणविष्काराशी संबंधित 'वक्तृत्व' या गुणाचा संबंध आहे. वास्तविकता वक्तृत्व व कथाकथन या भिन्न संज्ञा आहेत. परंतु दोहोतर्गत भाषा आणि वाणी ही दोन्ही माध्यमे सादरीकरणाच्या प्रक्रियेत वाहकाचे कार्य करत असतात. किंबहुना वक्त्यांच्या अंगी असणारे धैर्य, भाषाप्रभुत्व, अभ्यासवृत्ती विपुल शब्दभांडार इ. गुणसंपदानीयुक्त स्वचे व्यक्तिमत्व कथनकाराला घडवावे लागते. तरच कथनप्रक्रियेत कथाशयाच्या मागणीनुसार प्रसंगी वक्तृत्व या भाषिक कौशल्यांचे उपयोजन करणे शक्य होते.

३. अभिनय

'अभिनय' हे कथाकथनाचे महत्त्वाचे तंत्र असून चित्रपट, नाटक या कलाक्षेत्रांप्रमाणे लोककलांच्या सादरीकरणातही ते महत्त्वपूर्ण ठरते. कथाकथन प्रयोगरूपातर्गत कथनाला अभिनयाची जोड असेल तरच कथेत नाट्यमयता निर्माण होते आणि कथेतील प्रत्येक पात्राची भूमिका समर्थपणे पार पाडावयाची असेल तर कथाकथनकाराला उत्तम अभिनयाची जाण असणे आवश्यक असते. तरच श्रोतवर्गाला दृक्-श्राव्य या कलाप्रकाराच्या नैसर्गिक आनंदाची प्राप्ती होईल. या कारणास्तव उत्तम अभिनय कथनकारास येणे बंधनकारक असते.

४. बहुश्रुतता

कथाकथनकार एक समृद्ध वाचक श्रवणीय श्रोता, उत्तम निरीक्षक व अभिनेता असणे हे कथन प्रक्रियेच्या दृष्टीने अपरिहार्य आहे. कारण कथा अधिक फुलवण्यासाठी अगदी अचूक स्थळी योग्य व समर्पक शब्दफेक करण्यासाठी कथनकाराकडे समृद्ध शब्दभांडार असणे आवश्यक असते हे केवळ वाचनाने सिद्ध होते. इतर कलावंतांच्या प्रयोगरूप कलांचे सादरीकरणास हजेरी लावणे यामुळे कथनकाराला श्रवणीय श्रोत्यांची मानसिकता अभ्यासता येते. त्यानुसार वातावरण, वेळ, निवेदन तंत्रे इ. क्लृप्त्यांचे योग्य उपयोजन कौशल्य प्राप्त होते. कथेत हुबेहुब चित्रमयता निर्माण करावयाची असेल तर सभोवतालच्या इतर मानवी व्यवहारांचे सूक्ष्म निरीक्षण केले असता स्वतःच्या निरीक्षण शक्तीचा विकास होऊन आपल्या कलेची प्रगती कथनकारास करता येते.

५. कथनप्रक्रियेत श्रोत्यांचा सहभाग

कथाकथन सादरीकरणात कथाकथनाने एखाद्या वक्त्याप्रमाणे व्याख्यान देऊन एकांगी स्वरूपाचे कथन न करता श्रोत्यांना सहभागी करून घ्यावे. कथेतील काही भागाची अभिव्यक्ती प्रश्नोत्तर स्वरूपात करावी जेणेकरून कथाकथन कंटाळवाणे न वाटता मनोरंजनपर ठरेल. उदा.कथाकथनकार - चंद्रभागेच्या तीरी वसलेली नगरी कोणती बरं?

श्रोतवर्ग- पंढरी

६. वेळेचे नियोजन

मानसशास्त्रीय दृष्ट्या समोरील श्रोतवर्गाची एका जागी बसण्याची व दीर्घकाळ श्रवण करण्याची मानसिकता या महत्त्वपूर्ण बाबी लक्षात घेऊन कथाकथनाची वेळ विशिष्ट मर्यादेपर्यंत सुनिश्चित केली पाहिजे. कारण कथा किती वेळ सांगितली यापेक्षा कथा कशी सांगितली हे फार महत्त्वाचे आहे. या कारणास्तव कथा-कथनप्रक्रिया-वेळ-या निर्मितीप्रक्रिया शृंगलेचे काटेकोर नियोजन करणे हे कौशल्य कथाकथनकाराला आत्मसात करावे लागते.

कथाकथनाची मौखिक परंपरा, कथाकथनाची पार्श्वभूमी, कथानक तंत्रे या घटकांचा आढावा घेतला आहे. मुद्रण कलेच्या उदयानंतर संहितेच्या स्वरूपात शब्दबद्ध झालेल्या, कथारचनांवर आधारित मराठी साहित्य क्षेत्रातील अनेक नामवंत कथाकार लेखकांनी आपल्या स्वलिखित कथांचे कथाकथनाचे प्रयोग स्वतः सादर केलेले आहेत.

मराठी साहित्यपरंपरेतील एक जगविख्यात लेखक, कथाकार नाटककार पु. ल. देशपांडे यांनी आपल्या विनोदी कथासंग्रहातील व व्यक्तिचित्रणांवर आधारित कथाकथनाचे प्रयोग सादर केले. ते पुढीलप्रमाणे. 'म्हैस', 'पोस्ट ऑफिस', 'पुणेकर मुंबईकर कि नागपूरकर', 'तुझे आहे तुजपाशी', 'गोळाबेरीज', 'नारायण', 'अंतू बर्वा', 'पेस्तन काका', 'बटाट्याची चाळ' हे प्रयोग आजही दूरचित्रवाणी व ध्वनीफितीच्या आधारे पाहिले व ऐकले जातात. याच पार्श्वभूमीवर पुढील काळात शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार या ग्रामीण साहित्यिकांनी विनोदी शैलीतून लेखन केलेल्या कथांचे स्वतः सादरीकरणाचे म्हणजे कथाकथनाचे कार्यक्रम केलेले आहेत.

उदाहरणार्थ : काही सादरीकरण केलेल्या कथांचा नामनिर्देश खालीलप्रमाणे,

व्यंकटेश माडगूळकर : 'झेल्या', 'माझी आई', 'वाटसरू'

द. मा. मिरासदार : 'भुताचा जन्म', 'व्यंकूची शिकवणी', 'शिवाजीचे हस्ताक्षर',
'माझी पहिली चोरी', 'माझ्या बापाची पेंड'

शंकर पाटील : 'धिंड', 'आभाळ', 'टिझर', 'पाहुणचार', 'सायकल'

वामन होवाळ : 'बेनवाड', 'येळकोट', 'वारसदार' या कथासंग्रहातील काही

निवडक कथांवर आधारित कथाकथनाचे कार्यक्रम केलेले आहेत.

व. पु. काळे : 'झोपाळा', 'वपूझा', 'अमिताभ', 'हेअर स्टाइल', 'इन्टिमेंट'

१९६२ नंतरच्या काळातील हे प्रमुख कथाकथनकार होय. या कथनकारांनी ग्रामीण समाज जीवनातील मानवी-मानवेंत्तर प्राण्यांच्या जीवनजाणीवा अस्सल बोली भाषेतून अविष्कृत करत असताना काही कथांचा परीघ बहुतांशी विनोदांनी व्यापलेला आहे. परंतु पुढील काळात साहित्यक्षेत्रातील कथाकार हे कथाकथन या प्रयोगरूप लोककलेकडे फारसे वळलेले दिसत नाहीत. गेल्या पंधरा ते वीस वर्षांच्या काळात लेखक 'आप्पासाहेब खोत' यांचे नाव अग्रस्थानी आहे. जवळ-जवळ चौदा कथासंग्रह प्रकाशित असणारे हे लेखक महाराष्ट्रभर आपल्या कथावर आधारित कथाकथनाचे प्रयोग आजही सादर करताना निदर्शनास येते. त्यांच्या तुफान गाजलेल्या कथाकथनाच्या प्रयोगातील काही कथा पुढीलप्रमाणे- 'कोंबडी', 'गवनेर', 'आण्णाघोळ', 'भोग', 'गैथारिया पाहुणा', 'मरणादारी', 'अनवाणी पाय', 'पळसफुल'

याचबरोबर लेखक विलास सिंदगीकर ही त्यांच्या कथासंग्रहातर्गत समाविष्ट असलेल्या कथांवर आधारित कथाकथनाचे प्रयोग करतात. त्याचबरोबर शिक्षणक्षेत्रातील काही शिक्षकवृंद ही कथाकथनाचे प्रयोग करतात त्यापैकी काही मर्यादीत कथाकथनकारपुढीलप्रमाणे- प्रा. सुनिल डोईफोडे, प्रा. सीताराम सावंत, प्रा. सर्जेराव खरात इ. त्याचबरोबर व्यावसायिक रंगभूमीवरील काही कलावंत ही प्रसिद्ध कथाकारांच्या कथेवर आधारित कथाकथनाचे प्रयोग करतात.

उदा. शरद पोंक्षे यांनी व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या 'झेल्त्या' कथेवर आधारित कथाकथनाचा प्रयोग सादर केलेला आहे.

आजकाल वेगाने वाढत असणाऱ्या प्रसार माध्यमाचे मानवी जीवनातील स्थान आणि लोककलांचे दुर्मिळ प्रमाणात होत असणारे सादरीकरण या कारणांमुळे कथाकथन व इतर लोककलांची परंपरा दिवसेंदिवस कमी होण्याच्या मार्गावर आहे परंतु आज ही समाजातील काही रसिकवर्ग मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध कथाकथनकारांच्या कथेचे प्रयोग 'आंतरजाल' या माध्यमाद्वारे ध्वनीफीतीमार्फत व दूरचित्रवाणीमार्फत पाहतात. यावरून आजही या लोककलांचा रसिक वर्ग मोठ्या प्रमाणात आहे हे सिद्ध होते. परिणामी लोककला लोप पावत नसून लोककला सादरीकरणाची पिढी दुर्मिळ होते आहे हे सत्य नाकारता येत नाही.

जागतिकीकरणाच्या या युगात मानवी जीवनात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अमर्यादीत शिरकाव व संगणक, ध्वनीभ्रमण, आंतरजाल, दूरचित्रवाणी या प्रसारमाध्यमाचे दैनंदिन जीवनातील अतिक्रमण अशा तांत्रिक माध्यमांच्या पर्यावरणात जगणाऱ्या मानवी समाजाची सांस्कृतिक पर्यावरणाविषयीची आस्था कुठेतरी हरवली आहे हे भौतिक सुख-सुविधांनी समृद्ध असणाऱ्या वर्गाकडे पाहिले की लक्षात येते परंतु जनसंवाद माध्यमे व आधुनिक प्रसारमाध्यमे ही आजच्या काळाची मूलभूत गरज आहे. हे वास्तव नाकारता येत नाही. एक सामाजिक बांधिलकी या भूमिकेतून समाजातील भारतीय संस्कृतीत परंपरेने चालत आलेल्या लोककलांचे संवर्धन व संगोपन करणे प्रत्येकाची जबाबदारी आहे.

विशेषतः कथाकथनकारांची दुर्मिळ होत चाललेली पिढी या गंभीर स्वरूपाच्या सद्य समस्यांचे निराकरण मुख्यत्वेकरून महाराष्ट्र संस्कृती मंडळ, विविध कलाशाखीय शैक्षणिक संस्था व शिक्षकवर्ग यांच्याशी संबंधित आहे. यावर उपाययोजना किंवा लोककला जनजागृतीसंबंधी विविध उपक्रमांचे उपयोजन केले जावे या अनुषंगाने काही संभाव्य उपक्रमांची नोंद खालीलप्रमाणे.

1. माध्यमिक शाळांमध्ये प्रसिद्ध कथाकथनकारांचे कथाकथनाचे कार्यक्रम आयोजित करणे.
2. उच्च माध्यमिक महाविद्यालयामध्ये 'कथाकथन' या प्रयोगरूप लोककलेच्या स्पर्धा आयोजित करणे.
3. कलाशाखेतील पदवी विभागात मराठी विषयांतर्गत ऐच्छिक विषयापैकी 'लोककलांचे प्रात्यक्षिकीकरण' हा विषय निश्चित केला जावा यामुळे तरुण पिढीस आपले कलागुण सादर करण्यास वाव मिळेल.
4. पदव्युत्तर विभागात कथाकथन या प्रयोगरूप कलेविषयी स्वतंत्र असे चर्चासत्राचे आयोजन करणे.
5. समाजात साजऱ्या होणाऱ्या विविध सण-समारंभ व उत्सवामध्ये विद्यार्थी वर्गांनी सांस्कृतिक कार्यक्रम सादरीकरणात विशेषतः लोककला प्रकारांना प्राधान्य द्यावे.

उपरोक्त 'कथाकथन' या प्रयोगरूप कलेविषयी जी भूमिका मांडली आहे ती केवळ प्राचीन भारतीय लोककलेतील 'कथाकथन' व इतर कलेची नव्याने येऊ पाहणाऱ्या बालपिढी व तरुण पिढीस आपल्या सांस्कृतिक वारसेचा परिचय घडावा हीच आहे.

निष्कर्ष

1. भारतीय मराठी साहित्यातील कथा वाङ्मयाचे मूलस्रोत 'कथाकथन' ही प्रयोगरूप कला आहे हे निर्देशनास येते.
2. 'कथाकथन' ही कला विविध भाषिक कौशल्याच्या संमिश्र स्वरूपातून साकार होऊन मानवीय संवेदनशीलतेचा आनंदाची प्रचिती प्राप्त करून देते.
3. कथाकथनकारास कलावंतासाठी उपयुक्त असणाऱ्या सर्व कलागुणास पात्र ठरावे लागते.
4. निवेदनतंत्राचा परिपूर्ण अभ्यास ही कथनप्रक्रियेतील महत्त्वाची भूमिका कथाकथनकारास पार पाडावी लागते.
5. प्राचीन भारतीय परंपरेतील एक सांस्कृतिक दस्तावेज म्हणजे लोककला होय. या अंतर्गत समाविष्ट असणारी कथाकथन ही प्रयोगरूप कला आजही आबालवृद्धांना प्रिय आहे.
6. जागतिकीकरणाच्या या युगात कथाकथन व इतर लोककला यासारख्या प्रयोगरूप कलांच्या संवर्धनासाठी जागृत राहणे.
7. कलाशाखेतील शिक्षक व विद्यार्थी यांनी प्रस्तुत विषयाशी संबंधित एक महत्त्वपूर्ण जबाबदारीची जाणीव सतत राखणे.

संदर्भ ग्रंथ

१. नसिराबादकर, ल. रा. : 'व्यावहारिक मराठी', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. नववी आवृत्ती, ऑगस्ट २०१० पृ. क्र. २२
२. मंगळवेढेकर, राजा : 'कथा आणि कथाकथन', अनिरुद्ध साहित्य, पुणे. द्वितीय आवृत्ती, जानेवारी १९८२, पृ. क्र. १२९
३. तत्रैव: पृ. क्र. १२३

दूरदर्शनचा संस्कृती व व्यक्तिमत्त्व विकासावरील प्रभाव-परिणाम

प्रा. विजयकुमार शा. रेंदाळकर

प्रमुख, मराठी विभाग,

देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर,

ता. कागल, जि. कोल्हापूर

प्रास्ताविक :

सांस्कृतिक दृष्ट्या विविधतेने नटलेल्या ज्या भारत देशात आपण राहतो त्याची इतर देशांच्या तुलनेत स्वतःची म्हणून एक वेगळी संस्कृती आहे. त्या संस्कृतीची स्वतःची अशी खास वैशिष्ट्ये आहेत, तिला फार मोठी प्राचीन परंपरा आहे. संस्कृती हा शब्द स्मृ आणि कृ या संस्कृत धातूंच्या एकत्रीकरणातून बनलेला आहे. कृ या धातूपासून बनलेल्या कृती या शब्दाला प्र वि आणि सम हे उपसर्ग लावले असता प्रकृती, विकृती व संस्कृती हे शब्द निर्माण होतात, अर्थात प्रकृती (आपणासह सर्व सभोवताल) मध्ये विकृती (विकार, बिघाड) निर्माण होऊ नये म्हणून प्रकृतीवर करावयाचे सम्यक संस्कार म्हणजे संस्कृती असे म्हणता येते हे डॉ. सदा कऱ्हाडे यांचे मत लक्षात घेतल्यास संस्कृतीच्या अनेक घटकांपैकी एक महत्वाचा घटक म्हणजे संस्कृतीच्या जडणघडणीस हातभार लावणाऱ्या प्रसारमाध्यमांची भूमिका व जबाबदारी यावर प्रकाश टाकता येतो.

*** संस्कृतीचे स्वरूप :**

प्रा. दिगंबर पाध्ये यांनी मनुष्य समाजाची डोळ्यांना दिसणारी भौतिक वस्तुरूप निर्मिती व डोळ्यांना न दिसणारी पण विचारांना आकलन होणारी मनोदय सृष्टी म्हणजे संस्कृती होय. या विधानातून संस्कृतीच्या भौतिक व मनोमय (आध्यात्मिक) अंगाकडे निर्देश केला आहे.

सामान्यपणे पाश्चात्य संस्कृतीच्या विशेषतः अमेरिकन संस्कृतीच्या संदर्भात आशीळलरप उर्लीलश्रळीरींळेप आणि भारतीय संस्कृतीसाठी खपवळरप उर्लीलश्रळीरींळेप असे शब्दप्रयोग वापरले जातात, यामध्ये उर्लीलश्रळीरींळेप हा शब्द भौतिक संस्कृती या अर्थाने व उर्लीलश्रळीरींळेप हा शब्द मानसिक, मनोमय किंवा आध्यात्मिक संस्कृती या अर्थाने वापरले जातात हे लक्षात घेता आध्यात्मिक संस्कृतीच्या पायावर जर भौतिक संस्कृतीची इमारत उभी असेल तरच ती संस्कृती प्रगती पथावर असते असे म्हणावे लागते. पाश्चात्य लोक भारतात येतात ते त्यांच्या आत्मिक, मानसिक समाधानासाठी. भौतिक प्रगतीला उबगलेल्या मनाला आध्यात्मिक, मानसिक भूक लागणे स्वाभाविक असते.

टायलर यांच्या संस्कृतीच्या व्याख्येनुसार समाजाला एक घटक या नात्याने मानवाने आत्मसात केलेल्या ज्ञान, श्रद्धा, कला, नीती, कायदा, चालीरिती, रूढी आणि माणसांच्या अन्य क्षमता, सवयी यासारख्या घटकांचा समावेश होतो. वरील घटकांचा प्रसार-माध्यमांची भूमिका व कार्य यांच्याशी कमी अधिक प्रमाणात संबंध येत राहतो. म्हणून संस्कृतीच्या जडण घडणीत प्रसार माध्यमांची भूमिका महत्वाची ठरते.

***प्रसार माध्यमांचे बदलते स्वरूप :-**

प्राचीन काळी मानवी जीवन व्यवहाराच्या प्रेरणास्थानी धर्म आणि मोक्ष हे पुरुषार्थ प्राधान्याने होते. आध्यात्मिक विचारांचा, तत्त्वज्ञानांचा प्रचार प्रसार करण्याच्या भूमिकेतून मुख्यतः भजन, कीर्तन, प्रवचन, पुराण अशा प्रसार माध्यमांचा उपयोग केला गेला. महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीच्या जडणघडणीत अभंग, पदे, गौळणी, भास्डे, याबरोबरच लोकसंस्कृतीचे उपासक- गोंधळी, वाघ्यामुरळी, बाळसंतोष, पोतराज, धनगर, जोगते इ. नी आध्यात्मिक विचारांबरोबरच समाज संस्कृतीच्या जडणघडणीसाठी सामाजिक न्याय, नीती, सदाचार, परोपकार, दया, क्षमा, शांती, शील अशा मूल्यांचा प्रचार प्रसार मोठ्या प्रमाणात केला, याव्दारे महाराष्ट्रीयच नव्हे तर एकूणच भारतीय संस्कृतीला एक निश्चित चेहरा एक मोहरा प्राप्त झाला. त्रिगुणांपैकी सत्वगुणाला प्राधान्य हे या संस्कृतीचे एक अविभाज्य अंग बनले या संदर्भात प्रा. दिगंबर पाध्ये यांनी कांही विधाने संस्कृती या शब्दाच्या वापराबाबत केलेली आहेत. ती प्रस्तुत विषयांच्या अनुषंगाने अभ्यसनीय आहेत. प्रा.पाध्ये यांच्या मते संस्कृती हा शब्द जेव्हा आपण जीवन व्यवहारात वापरत असतो, तेव्हा विविध अर्थाने तो येत असतो. उदा :

अ.नं.	विधान	अर्थ
अ.	भारतीय संस्कृती महान आहे	प्राचीन काळापासून भारतीय जीवन पद्धतीतील मूल्यांचे संचित.

ब.	सुसंस्कृत वागणे	वागण्याची सर्वमान्य रीत (मर्यादित अर्थ)
क.	सुशिक्षित माणसे संस्कृती पासून दूर जातात	पारंपारिक आंतरिक शहाणपण म्हणजे संस्कृती.
ड.	आजकाल लोकांना आपल्या संस्कृतीचे विस्मरण होत आहे.	रुढी, रीतीरीवाजांचे विस्मरण (मर्यादित अर्थ)

या बरोबरच कलाकौशल्याच्या वस्तूंचा संग्रह, नृत्य, नाट्य इ. सांस्कृतिक कार्यक्रम आपण संस्कृती या अर्थाने घेत असतो. वरील विधानांवरून आजच्या बदललेल्या प्रसारमाध्यमांची भूमिका व जबाबदारी लक्षात घेण्यासारखी आहे. आजच्या प्रसार माध्यमांचे बदलते स्वरूप लक्षात घेता पूर्वीच्या माध्यमांची जागा आता वृत्तपत्रे, नियतकालिके, रेडिओ (आकाशवाणी) टेलिव्हिजन (दूरदर्शन), मोबाईल (भ्रमणध्वनी) कॉम्प्युटर (संगणक), इंटरनेट (आंतरजाल) अशा माध्यमांनी घेतलेली आहे. आजच्या विज्ञान-माहिती-तंत्रज्ञानाच्या युगात जग अतिशय वेगवान बनले, जग माणसाच्या जवळ आले. वरील माध्यमांच्या मायाजालात मनुष्य ज्ञानाने, माहितीने समृद्ध होत गेला. त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास होण्यासाठी मोठे योगदान वरील माध्यमांनी दिले. वरील माध्यमांनी ज्ञानाबरोबरच कला, क्रीडा, मनोरंजनाची भूकही भागवली. या माध्यमांनी माणसाला जितके समृद्ध केले तितकेच एकाकी, आत्ममग्न बनवले. जग जवळ आले पण माणूस माणसापासून दुरावत चालला. या सान्याचा परिणाम कुटूंब व्यवस्था, पर्यायाने समाजव्यवस्थेवरही झाल्याचे दिसू लागले. संस्कृतीच्या पायाभूत मूल्यांना धक्का बसतो की काय अशी स्थिती निर्माण होऊ लागली. या पार्श्वभूमीवर दूरदर्शन या प्रसार माध्यमाची सद्यस्थिती कार्य व भूमिका यावर प्रकाश टाकता येणे शक्य आहे.

*दैनंदिन जीवनातील दूरदर्शनचे स्थान :

भारतीय जनजीवनात जेव्हा दूरदर्शनने प्रवेश केला, तेव्हा ते एक कुतूहलाचा, आकर्षणाचा विषय बनले. सुरुवातीला दुर्दर्शन डी.डी.-१ (दिल्ली आणि प्रादेशिक) वर बातम्या, खेळांचे धावते समालोचन, थेट प्रक्षेपण, छायागीतसारखे मनोरंजक कार्यक्रम, नंतर विविध मालिका, थेट स्पर्धा मालिका (गायन, नृत्य स्पर्धा) मुलाखती, विविध ज्ञान क्षेत्रातील विषयांची माहिती असे कांहीसे रुप त्यास प्राप्त झाले होते. रामायण, महाभारतासारख्या मालिका अगदी भक्तीभावाने पाहिल्या जात होत्या, त्यात रामकृष्णाची भूमिका करणारी जिवंत पात्रे प्रत्यक्ष परमेश्वराचे रुप म्हणून ही त्यांच्याकडे पाहिले जाऊ लागले. क्रिकेट सारख्या खेळाचे वाढते आकर्षण आणि त्यातून आपल्या देशाचा संघ जिंकला तर जल्लोष हरला तर खेळाडूंच्या प्रतिमांची विटंबना करण्यापर्यंत मजल ही स्थिती. नंतर नंतर अनेक वाहिन्या आल्या, झी, सोनी, स्टार, मॅक्स, डिस्कव्हरी, जिऑग्राफिक, पोगो, निक इ. या वाहिन्यांच्याही उपवाहिन्या आल्या. दूरदर्शन घराचा कुटूंबांचा अविभाज्य भाग बनला.

मालिकांची अवघी मांदियाळी जमा झाली. मालिकांमधील पात्रे कुटूंबातल्या माणसांहून जवळच्या वाटू लागल्या. सामाजिक विषयांबरोबरच प्राधान्याने मध्यम, उच्च मध्यमवर्गीय कुटूंब जीवनाचे दर्शन घडवणाऱ्या मालिका आल्या. सासू-सूना, संघर्ष, प्रेमकथा, लफडी हे सारे येऊ लागले. गृहिणींच्या जिवाळ्याचा विषय बनलेल्या कुटूंब मालिकांमुळे अनेक कौटुंबिक समस्याही निर्माण होऊ लागल्या, कोणती मालिका पहायची यावरही वाद होऊ लागले. या संदर्भातील आजरा महविद्यालयाचे दिवंगत प्राचार्य डॉ. निरंजन खिचडी यांनी आपल्याबाबत घडलेला किस्सा महाविद्यालयात आयोजित व्याख्यानात सांगितला.

डॉ. खिचडी आपल्या मित्राच्या घरी त्याला भेटायला गेले होते. त्यांचे मित्र बाहेर गेले होते. निरोप घेऊन प्राचार्यसाहेब निघणार इतक्यात मित्राच्या पत्नीने त्यांना प्रश्न विचारला. काय हो सर, मंजिरीला बाळ झालं. सर म्हणाले, कोण मंजिरी, झालं असेल तिला बाळ, त्याचा असेल माझा काय संबंध ? मित्राची पत्नी उद्गारली, अहो तस नाही सर, तू तिथं मी मधली मंजिरी ! हे केवळ प्रातिनिधिक उदाहरण देण्याचा उद्देश म्हणजे दूरदर्शनशी आपण किती एकरूप झालो आहोत.

अ)दूरदर्शनवरील जाहिरातींचा व्यक्तिमत्त्व विकासावरील परिणाम :

दूरदर्शनवरील आकर्षक, भडक जाहिरातींनी सामान्यांच्या, मध्यमवर्गीयांच्या, जाहिरातींनी उच्चवर्गीयांच्या मनावर विस्मयकारक गारुड घातल्याचे दिसून येते आहे. सर्व प्रकारच्या उत्पादनांच्या या जाहिरातीचे एक मोहजाल समाजात निर्माण झाले. ऐत नसताना एखादा सामान्य माणूस कर्जबाजारी होऊन जेव्हा एखादी वस्तू खरेदी करतो, तेव्हा यात आश्चर्य करण्यासारखे कांहीच नाही, असा समज सर्वत्र पसरलेला दिसतो. आजच्या जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरणाच्या जगात व्यक्ती ही व्यक्ती राहिली नसून ग्राहक बनलेली आहे. तुम्ही कसे आहात () यापेक्षा तुमच्या

जवळ काय आहे () याला महत्त्व येऊ लागले आहे. माणसाचे वस्तूकरण झाल्यामुळे भौतिक सुबत्ता आली, पण मानसिक समृद्धिपासून माणूस दुरावतो की काय अशी परिस्थिती निर्माण झाल्याचे चित्र आज दिसत आहे.

कांही उदाहरणे : (मद्य, चॉकलेटस्, मोबाईल, साबण, कोल्डीक्स, डिओ स्प्रे, सेल, घर बैठे जॅकपॉट, बॉडी लोशन इ.)

अ)मद्याची जाहिरात :- खूब मजा आयेगा जब मिल बैठेंगे तीन यार - आप, मै और (मद्याचे नांव) सोडा यातील सोडा हा शब्द हळू आवाजात ऐकून येईल. असा उच्चारला जातो.

परिणाम :- आपणही ऐश करावी हिरोसारखे रहावे ही मानसिकता.

ब)चॉकलेटची जाहिरात :- दोघे मित्र / भाऊ चॉकलेट खात हरवतात - पित्याकडे दुर्लक्ष - पित्याकडे खांद्यावर हात ठेऊन एकजण पप्पांची चावी चोरून क्रेडिट कार्ड चोरून बारमध्ये एंजॉय करण्याची भाषा करतो.

परिणाम :- कुटूंबातील थोरांचा आदर पायदळी तुडवला जाणे पर्यायाने संस्कृतीचा अनादर.

क)पप्पांचा पोस्ट पे प्लॅन - फूलोंका तारोंका - - - - एक हजारोमे मेरे पापाहै.(पित्याला खुष करणे आणि आपला हिस्सा मिळवणे)

परिणाम : नात्यांचे विरळ होत जाणे. त्यातील पावित्र्य नष्ट होवून स्वार्थलोलुपता जोपासणे.

ड.घर बैठे जॅक पॉट :- कौन बनेगा सारख्या रिअॅलिटी शोमधून एखादा अत्यंत सोपा प्रश्न विचारणे आणि घर बसल्या रक्कम मिळवण्याचे आमिष दाखवणे.

परिणाम :- कष्ट न करता ऐत खाऊपणाच्या वृत्तीस खतपाणी घालावे.

इ.चॉकलेटची विचित्र जाहिरात :- मुलगी व बाबा जॉगिंगला गेले. मुलगी बाबांना चॉकलेट आणि पियकरासोबत गुजगोष्टी.

परिणाम :- जन्मदात्याशी शुध्द प्रतारणा, विकृती प्रदर्शन.

ब.टी.व्ही. मालिकांचा व्यक्तिमत्व विकासावरील परिणाम :

बहुतांश मालिका या कौटुंबिक विषयांना वाहिलेल्या. त्यातही मूलभूत कौटुंबिक समस्यांचा विचार न आणता सासूने केलेला सुनेचा छळ, सुनेने केलेले सासूचा छळ, पतीची निष्क्रियता, त्याचे बाहेरचे प्रकरण, याबरोबर पौराणिक, ऐतिहासिक मालिका मधूनही घडवलेले केवळ प्रेमकथांचे दर्शन (जयमल्हार मधील खंडेराया, म्हाळसा, बानुबाई असा त्रिकोण, जोधा अकबर मधील प्रेम प्रकरणे.)

होणार सुन मी मधील नायिकेला होणारा स्मृतिभ्रंश, पुन्हा नंतर सारे आठवणे, पुन्हा घटस्फोटापर्यंत मजल ही कथेची रटाळ टकळी बहुतांश मालिकांमधून दिसते.

मराठी- हिंदी मालिका निर्मिती बाबत स्पर्धा मराठीत होणार सुन मी ही तर हिंदीत सतरंगी ससुराल मराठीत जावई विकत घेणे, तर हिंदीत जमाई राजा, होम मिनीस्टर मधून पुरुष प्रधानतेला दिलेले प्राधान्य.

या सर्वांचा चमत्कारीक परिणाम कुटूंब व्यवस्थेवर झाल्याचे दिसून येते. त्यातून प्रत्यक्ष जीवनात दागिने, साड्या, मेकअप यांचा वाढता सोस, वेगवेगळे डेज साजरे करण्याच्या निमित्ताने केलेले परकीय संस्कृतीचे अंधानुकरण. या सान्यातून वाढती आत्मकेंद्री प्रवृत्ती, नात्याचे दुरावलेपण, नागरीकरणाच्या प्रक्रियेत नात्यांची होणारी घुसमट जाणवताना दिसते. कवी अरुण काळे यांच्या शब्दात सांगायचे झाल्यास-

हा एक व्दितीयांश गलास दूध पिऊन

दहा किलोंच दप्तर वाहणारा माझा मुलगा

ही रक्त दाब जडलेली चळवळीला दुरावलेली माझी बायको

ह्या म्हाताऱ्या आईची करता येत नाही, कपभर देखभाल

(स्पाँडिलायसिस - नंतर आलेले लोक)

कार्टून मालिकांचा लहान मुलांवर होणारा परिणाम हा तर चिंतेचा विषय बनलेला दिसतो.

पॉवर रेंजर्स बघून घरातल्या घरात तलवारबाजी करणारी मुले, त्यांची वाढणारी हिंसकता.

छोटा भिम सारखी मालिका बघुन लाडूचा नाहक अट्टाहास धरणारी स्थूलतेकडे झुकणारी आळशी मुले.

सिंचान, नोबिता यांच्या प्रेम कहाण्या ?

ओगी अँड द कॉकोचिस मधला ओगी, भावाला बोलवणे निंजाचे आकाशात संचारणे. (गँग प्रवृत्ती वाढणे)

या साऱ्या ढालिका ढारतीय ढुलांच्या ढाविश्वाला सांस्कृतिक जडणघडणीला आकार देण्यास असढर्थ ठरलेल्या दिसतात वरील निरीक्षणे आपल्या अवती ढवती ही आढळताना दिसतात.

रिऑलिटी शोज आणि संस्कृती :-

कांही वाहिन्यावर विनोदी कार्यक्रम दाखवले जातात. हिंदीमध्ये कॉमेडी नाईट विथ कपिल तर ढराठीत चला हवा येऊ द्या (निलेश साढळे) इ. रिऑलिटी शोज ढधून विनोदाचे निर्भेख दर्शन घडवण्याऐवजी शारिरीक व्यंगांचा उपहास, वैयक्तिक, खाजगी जीवनावर शिंतोडे, अचकट विचकट चाळे, स्त्री वर्गाची निर्भत्सना (एक स्त्री पूर्ण लालवेश परिधान केलेली, लाल लिपस्टिक लावलेली, तिला प्रश्न विचारायचा असतो तत्पूर्वीच संयोजकाकडून लालपरी ढ्हणून तिची संभावना केली जाते.)

बिगबॉस सारख्या बिग रिऑलिटी शोमध्ये सारेच ढडे लोक- त्यांच्या परस्परातील ढांडणे ही उच्च वर्गाला गुंतवणूक ठेवायला पुरेश असतात. खतरोंके खिलाडी ढधील स्टंट जीव घेणे आणि विशेषतः ढुलांवर विपरित परिणाम करणारे, सारेगढप सारख्या गायनाच्या शो मध्येही ढुलांना एलिढिनेट करून त्यांच्या ढावनाशी खेळून त्यांना रडायला ढाग पाडले जाते.

या रिऑलिटी शोजच्या वास्तव्यावर प्रखर प्रकाशझोट टाकणारा लेख सांगलीच्या श्री. ढंडा यज्ञोपवित यांनी ढारतीय संस्कृतीचे वस्त्रहरण या शीर्षकाखाली सकाळ ढधून लिहिला. त्यामध्ये दि. ॢ फेब्रुवारी, २०१५ रोजीच्या फिल्म फेअर पुरस्कार सोहळ्यात अर्जुन कपूर व करण जोहर यांनी एकढेकांच्या अंगचटीला येत अशिल्ल हावढाव करून उपस्थितांच्या (त्याच वैचारिक ढानसिक पातळीच्या) टाळ्या ढिळवीत ढारतीय संस्कृतीची लक्तेर वेशीर टांगली असे नढुद करून पुढे - - - - पाहणाऱ्या नेत्र सुख अनुढवास येणारे अल्प वस्त्रांकित ललनांचे वेडेवाकडे नाच सादर करणे आणि तो आपल्या जीवनातील अत्युच्च आनंदाचा, ढोक्ष प्राप्तीचा क्षण आहे. अशा अविर्ढावात उपस्थितांनी टाळ्यांचा गजर करणे आणि अशा नाचांची प्रशस्तीची कौतुकाची पावती ढ्हणून सूत्रसंचालकांनी त्या नर्तिकेच्या गालाचे चुंबन घेणे ही शुध्द पाश्चात्य संस्कृतीची उचलेगिरी असे सांगून ढारतीय संस्कृतीवर पाश्चात्य संस्कृतीचे होत असलेले अतिक्रढण संप्रढाण सिध्द केले आहे.

सढारोप :

खेळ, स्पर्धा, कला, कौशल्य, सामान्य ज्ञान, ताज्या घडामोडी, शेती विज्ञान तंत्रज्ञानातील अद्ययावत ढाहिती, संवाद, संस्कृती विकासास हातढार, संपर्क सुविधा अशा कांही चांगल्या गोष्टी दूरदर्शकाकडून ढिळत असल्या तरी देखील ढारतीय लोकशाहीच्या चार आधार स्तंढापैकी प्रसार ढाध्यढ ही एक ढहत्वाचा घटक असल्याढुळे दूर दर्शनसारख्या ढाध्यढांनी आपल्या ढूमिका व जढाढदान्या ओळखण्याची गरज आहे. स्वतःमध्ये वेळीच सुधारणा घडवून आणून राष्ट्र विकासाच्या आणि सांस्कृतिक जडण घडणीच्या पवित्र कार्यास आपले ढहत्वपूर्ण योगदान देण्याची ढिकड आज निर्ढाण झाली आहे.

संदर्ढ :-

१. अर्वाची ढराठी वाङ्.ढयाची सांस्कृतीक पाश्वढूढी - सदा कऱ्हाडे
२. साहित्य, सढाज आणि संस्कृती - प्रा.दिगांवर पाध्ये
३. नंतर आलेले लोक (काव्य संग्रह) - अरुण काळे
४. ढारतीय संस्कृतीचे वस्त्रहरण, लेख-दै. सकाळ टुडे - ढंडा यज्ञोपवित
कोल्हापूर दि. २५ फेब्रुवारी, २०१५
५. दूरदर्शनवरील विविध वाहिन्या व त्यावरील विविध कार्यक्रम.

भाषिक कौशल्ये व रोजगाराच्या संधी

प्रा.डॉ. सौ. कांचन विजय नलवडे

मराठी विभाग,

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

मानवी जीवन व्यवहारात भाषेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भाषेच्या माध्यमातून व्यक्ती आपल्या मनातील भावभावना, विचार अगदी सहजपणे प्रकट करते. भाषा हे आत्मप्रकटीकरणाचे व विचार विनिमयाचे प्रभावी माध्यम आहे. 'भाषिक कौशल्य म्हणजे लिपीशी संबंधित शब्दनिष्ठ, अर्थपूर्ण भाषिक कृती करण्याचे सामर्थ्य' अशी भाषिक कौशल्याची व्याख्या केली जाते. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी भाषिक कौशल्ये संपादन करणे अत्यंत गरजेचे आहे. श्रवण, वाचन, लेखन भाषण (संभाषण) ही भाषिक कौशल्ये मानली जातात. श्रवण, वाचन, लेखन व भाषण ही चारही कौशल्ये एकमेकांवर अवलंबून असतात.

श्रवण कौशल्य-

श्रवण कौशल्य हे पायाभूत कौशल्य मानले जाते. श्रवण म्हणजे ऐकणे असले तरी केवळ ऐकणे म्हणजे श्रवण कौशल्य नाही तर ऐकण्याच्या क्षमतेचा वापर करून आकलन, संगती, व अर्थबोध साधणे होय. या श्रवण कौशल्यामुळे परस्पर संवादाची क्रिया सुरळीतपणे पार पडते. माहितीचे ग्रहण त्वरित व चांगल्या रीतीने होते. म्हणूनच याला भाषिक कौशल्यातले पायाभूत कौशल्य म्हटले जाते. ग्रहण व अर्थबोधाची क्रिया व्यवस्थित पार पडली म्हणजे बोलणे व लिहिण्याची क्रिया चांगल्या तऱ्हेने घडू शकते. यादृष्टीने विचार करता चांगले बोलणे व चांगले लिहिण्यासाठी श्रवणकौशल्य प्राप्त होणे आवश्यक आहे. वक्त्याच्या बोलण्याकडे अवधान केंद्रित करून ठेवणे हा श्रवण कौशल्याचा महत्त्वाचा भाग आहे. बोलणाऱ्या व्यक्तीच्या विचारांचा सांराश कमी वेळात करता येणे हा देखील श्रवण कौशल्याचा महत्त्वाचा भाग आहे. बोलणाऱ्याच्या विचारांना केवळ शब्दांनीच प्रतिसाद न देता चेहऱ्यावरील भाव, नजर व शारीरिक हालचालीमधूनही प्रतिसाद देणे हा देखील श्रवण कौशल्याचाच एक भाग आहे. भाषा ही ज्या पद्धतीने बोलणे व लिहिणे या क्रियांमधून व्यक्त होते. त्याच पद्धतीने ती ऐकणे या क्रियेमधूनही प्रभावीपणे व्यक्त होत असते. वाचण्याइतकेच उत्तम श्रवण करणे व त्याचे आकलन करणे हे संवादाच्या दृष्टीने आवश्यक असते. प्रसारमाध्यमांमध्ये चालणाऱ्या विविध चर्चात्मक कार्यक्रमांमध्ये परमतखंडनासाठी त्याचे मत लक्षपूर्वक श्रवण करणे आवश्यक असते तेव्हाच स्वमत प्रभावीपणे मांडता येते.

वाचन कौशल्य-

वाचन म्हणजे नुसती अक्षरावरून नजर फिरविणे नव्हे तर 'लिहिणाऱ्याच्या हेतूनुसार वाचनाऱ्याच्या तयारीप्रमाणे होणारे अर्थाचे आकलन होय. वाचन करताना अक्षरांच्या आकारावरून आपणास शब्दबोध होतो. शब्दाचा अर्थ लावताना आपले पूर्वज्ञान, कल्पना आणि हेतू यांच्या सहाय्याने मजकुराचे आकलन होते आणि आकलनातून एक विचारसूत्र तयार होते. वाचनाचे प्रकटवाचन, मूकवाचन, फावल्या वेळेतलेवाचन, अध्ययनप्रवण वाचन असे ढोबळमानाने प्रकार पाडले जातात. प्रकट वाचन करताना लेखकाने लिहिलेले विचार, कल्पना, भावना योग्य त्या विरामचिन्हांसह योग्य ठिकाणी आघात देत, स्वरांच्या चढउतारासह शुद्ध उच्चार करीत श्रोत्यांपर्यंत पोहोचविणे महत्त्वाचे असते. या भाषिक कौशल्याच्या माध्यमातून आपण आपले व्यक्तिमत्त्व प्रगल्भ बनवू शकतो मुद्रित प्रसार माध्यमापासून ते इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमांमध्ये कार्यरत असणाऱ्या सर्वच लोकांना भाषिक कौशल्ये आत्मसात करावीच लागतात. प्रकट वाचनामध्ये विविध बातमीपत्रांचे सादरीकरण होत असते. दूरदर्शनच्या व नभोवाणीच्या बातमीपत्रांचे वाचन विशिष्ट लयीत व संथगतीने होते. परंतु आज खाजगी वृत्तवाहिन्यांवरील अतिशय झटपट दिल्या जाणाऱ्या बातम्यांसारख्या कार्यक्रमांमध्ये वाचन कौशल्य आत्मसात करणे गरजेचे आहे. मुद्रित प्रसार माध्यमांमध्ये, इलेक्ट्रॉनिक्स प्रसारमाध्यमांमध्ये वाचनकौशल्याला महत्त्व आहे. त्यामुळे या क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी आहेत. आपले वाचन, चिंतन, निरीक्षण वाढविले आणि आपली कल्पकता योग्य कलावंतांना तंत्रज्ञानाबरोबर घेऊन आपण पडदयावरती साकारली तर कोणत्याही क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळू शकते.

भाषण व संभाषण कौशल्य-

आपण समाजाशी संपर्क साधण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर संभाषण आणि भाषण कौशल्याचा वापर करीत असतो. अनेकांच्या पुढे एकाच व्यक्तीने विशिष्ट विषयाला धरून मुद्देसूद बोलणे म्हणजे भाषण होय. भाषण हे विशिष्ट विचार व हेतूपूर्वक असते. भाषणामध्ये विशिष्ट विषयाची मांडणी, सूत्र आणि हेतूसुद्धा असतो. भाषणाची मांडणी ही सूत्रबद्धच असावी

लागते. एखादा विषय ठरवून दिलेल्या वेळात मांडणे व श्रोत्यांच्या मनावर बिंबवणे हे वक्त्याचे कसब असते. वक्त्याकडे भाषणाच्या विषयाचा व्यासंग, तर्कनिष्ठता, उचित उदाहरणे, स्पष्टउच्चार, आवाजाची लय, शुद्धवाणी, भाषाप्रभुत्व, अभ्यास या सर्व कौशल्याची गरज असते. वक्त्याला भाषेच्या माध्यमातून मने, समाज, राष्ट्र एवढेच काय जगसुद्धा जिंकता येते असे म्हणतात. वक्त्याने भाषिक नियमांचे पालन करून केवळ त्यात एकसुरीपणा आणू नये तर भाषण हे आवाजांच्या आरोह अवरोहांनी युक्त, परिणामकारक असे असावे. वक्त्यांना भाषण कौशल्यामुळे संधी उपलब्ध होतात. आज सर्व प्रसारमाध्यमांमध्ये विविध कार्यक्रमांमध्ये, सुपरफास्ट बातम्यांमध्ये निवेदकाचे महत्त्व असते. विविध चर्चात्मक कार्यक्रमांमध्ये आपल्या प्रभावी वक्तृत्वशैलीने प्रेक्षकांना मंत्रमुग्ध करण्याचे कौशल्यही आवश्यक असते. भाषण कौशल्याबरोबरच संभाषण कौशल्यालाही महत्त्व आहे. संपर्क साधणे, व्यक्त होणे, आपल्या भावभावना इतरांना सांगणे ही मानवाची मूलभूत प्रवृत्ती आहे. संभाषणाकडे किंवा संप्रेषणाकडेही सर्वात प्रभावी माध्यम म्हणून पाहिले जाते. रसाळ वाणी, मुद्देसूद व आकर्षक संभाषणाच्या माध्यमातून व्यक्तिमत्त्वाची छाप पडते. अचूकता, औचित्य, आटोपशीरपणा, सुस्पष्ट आणि नैसर्गिक अभिव्यक्ती व विपुल शब्दसंग्रह यांच्या आधारावर संभाषण परिणामकारक करता येते. आज विविध वृत्तवाहिन्यांवर विविध विषयाला अनुसरून चर्चात्मक कार्यक्रम आयोजित केले जातात. उदा. रोख ठोक, ग्रेट भेट, माझा कट्टा, आजचा सवाल, सपट परिवार महाचर्चा, मान्यवरांच्या मुलाखती, आरोग्यविषयक चर्चा, अशा वेगवेगळ्या कार्यक्रमांमध्ये स्वमतप्रतिपादन व परमतखंडन करण्यासाठी संभाषण कौशल्याचा वापर केला जातो. संभाषण कौशल्य उत्तम असेल तर या विविध संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

लेखन कौशल्य-

विचारांची जी अभिव्यक्ती आहे ती अभिव्यक्ती बंदिस्त करणारे कौशल्य म्हणजे लेखन. लेखन कौशल्यापूर्वी श्रवण, भाषण, आकलन आणि वाचन या भाषेच्या कौशल्यांचा विकास झालेला असला पाहिजे. लेखन परिणामकारक होण्यासाठी लेखनात मुद्देसूदपणा असला पाहिजे. लेखनप्रकारानुसार भाषा बदलते. पत्रलेखन, निबंध, बातमी, कथा, कविता असे लेखन करताना भाषा वेगवेगळी असते. प्रत्येकाच्या व्यक्तिमत्त्वानुसार ही भाषाशैली बदलत असते. लेखनासाठी शब्दसंपत्ती, शब्द वापराचे भान, व्याकरण, भाषा विशेषांच्या अभ्यास अत्यंत आवश्यक असतो. वाक्यरचना, पदांचा क्रम, वाक्प्रचार, म्हणी, विरामचिन्हे, शुद्धलेखन या बाबींनाही लेखन कौशल्यात महत्त्वाचे स्थान आहे. लेखनकौशल्यामध्ये पारंगतता मिळविण्यासाठी मांडणी, अनुक्रम, तर्कसंगती, भाषाविष्कार व लेखनसमीक्षा या घटकाकडे लक्ष दिले पाहिजे.

आज प्रसार माध्यमांचे महत्त्व दैनंदिन जीवनामध्ये वाढत आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये मुद्रित माध्यमे, आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी यांचे महत्त्व वाढत आहे. या माध्यमांसाठी लेखन करणे आणि ते ही दर्जेदार लेखन करणे आवश्यक आहे. आकाशवाणीसाठी ही बातमीपत्रे, रूपक, श्रुतिका, नभोनाटय, भाषणे, चर्चा, मुलाखत, परिसंवाद, शेतीविषयक कार्यक्रम, युवक व महिलांसाठी कार्यक्रम, उद्घोषणा व उद्घोषक यासाठी लेखन करता येते. आकाशवाणीवरील कार्यक्रमांमध्ये कार्यक्रम सर्वदूर व जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत चांगल्याप्रकारे पोहोचविण्यासाठी उद्घोषणांची गरज असते. उद्घोषणेतून श्रोत्यांना सूचना दिल्या जातात. उद्घोषकाला कल्पकता, सहजता व सजगता इत्यादी गुणांचा वापर करून स्वतःच्या लेखन कौशल्याच्या आधारे दिवसभराच्या कार्यक्रमांचे लेखन करावे लागते. त्याचा आवाजसुद्धा प्रसारणास योग्य असावा लागतो. दूरदर्शनसाठी संहिता लेखन करताना लेखकाला या माध्यमातील तंत्राची माहिती करून घ्यावी लागते. लेखकाला दृक्-श्राव्य रूपात कार्यक्रमांची निर्मिती आहे याचे भान ठेवून लेखन करावे लागते. संहितालेखनामध्ये दृश्य व निवेदन यांची सांगड व्यवस्थित घातली जाणे महत्त्वाचे असते. दूरदर्शनावरील करमणूकप्रधान माहितीप्रधान, शैक्षणिक अशा विविध कार्यक्रमासाठी लेखन करता येते. विविध दाखले, दृष्टान्त, संदर्भ, अलंकारिक शब्द, शाब्दिक कोटया, उपहासगर्भता, विषयाची खोली यांच्या माध्यमातून उत्कृष्ट दर्जाचे लेखन लेखकास करता येतो.

आपल्या जीवनात वृत्तपत्राचे महत्त्व अनन्यसाधारण असे आहे. शिक्षण देणे, माहिती पुरविणे, मनोरंजन करणे, प्रबोधन यादृष्टीनेही वृत्तपत्राचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. वर्तमानपत्रातील संपादकीय लेखन, बातमीलेखन, स्तंभलेखन, मुलाखत व समीक्षात्मक लेखन, पत्रलेखन, वृत्तपत्रातील पुरवण्यांसाठी लेखन करता येते. राजकीय, सामाजिक विषयांबरोबरच फॅशन, कपड्यांची डिझाईन, शेती, विज्ञान- तंत्रज्ञान, शेअर बाजार, व्यवस्थापन क्षेत्र, रोजगारविषयक संधी, शिक्षणक्षेत्रातील, आर्थिक क्षेत्रातील बदल व त्याचे परिणाम, स्त्रियांचे, वृद्धांचे प्रश्न, आरोग्य विषयक मांडणी असे अनेक विषय पुरवण्यासाठीही घेतले जातात. अशा विविध विषयावर लिहिण्यासाठी आज लेखकांची वृत्तपत्रांना गरज आहे. पत्रकारितेच्या

क्षेत्रात प्रवेश करताना अनेक विषयांची माहिती करून लेखन करणे अधिक चांगले ठरेल व यातूनच संधी प्राप्त होऊ शकते. इंटरनेट व ऑनलाईन वृत्तपत्र लेखन करताना प्रादेशिक मर्यादा सोडून जगभर पोहोचणारे लेखन असते याचे भान लेखकाला ठेवावे लागते. वृत्तपत्रातील लेखन दर्जेदार व वाचनीय होण्यासाठी लेखनकौशल्याची आवश्यकता असते.

चित्रपटासारख्या दृक्श्राव्य माध्यमातून मनोरंजन, उद्बोधन, व्यक्तींच्या भावभावनांचा अविष्कार होतो. चित्रपटक्षेत्रामध्ये कथालेखन, पटकथा लेखन, संवाद लेखन, गीत लेखन, नाटक, फिल्म समीक्षा यामध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध आहेत. जाहिरात लेखनही आजच्या काळाचा युगधर्म झालेले आहे. वृत्तपत्र, चलचित्र, पोस्टर, कॅलेंडर, होर्डिंग्ज, नभोवाणी, दूरदर्शन या सर्व माध्यमामधून जाहिरात केली जाते. जाहिरात लेखनातून ही रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात.

श्रवण, वाचन, लेखन व भाषण या भाषिक कौशल्यांचा अचूक योग्य व प्रभावी वापर करून अर्थोत्पादन करण्याच्या, करिअर घडविण्याच्या नाव कमविण्याच्या अनेक संधी आज उपलब्ध आहेत.

संदर्भ

- १) पाटील (डॉ.) आनंद, 'सृजनात्मक लेखन', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे ३८, १५ मार्च २००५
- २) खिरै उषा व सायगावकर अंजली, 'वाचन आणि लेखन कौशल्ये,' यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
- ३) कसबे(डॉ.) रावसाहेब, मराठी भाषेच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००३
- ४) सरकटे(डॉ.) सदाशिव, मुद्रित माध्यमासाठी लेखन कौशल्ये, एज्युकेशनल पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, जून २०१३

भाषिक कौशल्य आणि रोजगाराच्या संधी

शिवाजी देसाई,
नवरसवाडी

भाषा हे संदेशनाचे प्रभावी माध्यम आहे. भाषेच्या माध्यमातून सर्व सजीव जाती-जमाती आपआपसात आणि परस्परांत विचार, भावना, राग, लोभ, प्रेम, भूक, गरजा प्रकट करत असतात. यामध्ये प्रमाण भाषा, बोली, हावभावांची भाषा, संकेतांची भाषा अशा वेगवेगळ्या स्तरावर हे संप्रेषण पार पडते. मानवासह प्राणीमात्रांचे दैनंदिन व्यवहार हे संप्रेषण पार पडते. मानवासह प्राणीमात्रांचे दैनंदिन व्यवहार भाषेच्या आधारानेच पार पडतात. अगदी प्राण्यांच्या दैनंदिन व्यवहारांचे निरीक्षण केले तर आपणाला सहज लक्षात येते. पक्षांचे ओरडणे, कुत्र्यांचे भुंकणे याकडे बारकाईने लक्ष दिले तर आपणाला त्यांच्या भाषेतले वेगळेपण आणि वेगवेगळे उच्चार भावभावना, राग, लोभ समजतील.

मानवसुद्धा आपल्या दैनंदिन जीवनातील गरजा पूर्ण करण्यासाठी भाषेचा आधार घेत असतो किंवा भाषेच्या या वेगवेगळ्या स्तराशिवाय मानवी व्यवहार, जीवन पूर्णच होऊ शकत नाही. या गरजांसाठी मानव प्राण्याला कोणत्या ना कोणत्या भाषेचे ज्ञान असणे, वापरता येणे आवश्यक आहे. मग ती प्रमाणभाषा असो वा बोली, वा संकेताची-हावभावांची. भाषेविषयी ज्ञान हे आवश्यक आहेच.

अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजांबरोबरच ज्ञान, माहिती, मनोरंजन, खेळ, छंद-आवड इत्यादी दुय्यम गरजा आहेत. त्या पूर्ण करण्याची माणसाला हाव लागली आहे. त्यासाठी माणूस नवनवी माध्यमे शोधत आहे. जुन्या माध्यमांबरोबर, प्रकारांबरोबर नवीन माध्यमे, प्रकार उदयाला येत आहेत. उदा. युट्युब, फेसबुक, व्हॉट्सअप, जाहिरातींचे फलक यासारखे नवे प्रकार ज्ञात होत आहेत. 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती' या उक्तीनुसार प्रत्येकाची आवड-निवड अभिव्यक्ती भिन्न असते. त्यामुळे प्रत्येकजण आपल्या स्वभावानुसार, आवडीनुसार, अनुभवानुसार, ज्ञात असलेल्या माध्यमानुसार किंवा कधीकधी नव्या माध्यमाचा उदय करून अभिव्यक्त होतात. या सर्वांच्या मुळाशी भाषेचा संबंध येतोच येतो. यासाठी आपणाला आपली अभिव्यक्ती प्रभावी करण्यासाठी भाषेचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे आणि प्रभावीपणे अभिव्यक्त होण्यासाठी कौशल्यपूर्णता असावी लागते.

कौशल्य म्हणजे, एखादी गोष्ट सहजतेने, परिपूर्णपणे, प्रभावीपणे करणे, त्या कामातील बारकावे माहिती असणे, प्रविण असणे, माहितगार असणे म्हणजे एखादे चित्र काढता येणाऱ्या व्यक्तीलाच ते चांगले जमेल. खेळाडूला चित्र जमेलच असे नाही. याचाच अर्थ चित्रकलेमध्ये असणारी चित्रकाराची कुशलता किंवा कौशल्य. इंग्रजी डझलश्रथ या शब्दासाठी मराठीमध्ये कौशल्य हा प्रतिशब्द आहे. कसब, प्राविण्य, हातोटी, कारागिरी, खुबी, चातुर्य, तरबेजपणा, नैपुण्य, पारंगतता हे पर्यायी शब्द आहेत.

भाषेच्या बाबतीमध्ये सुद्धा असेच असते. भाषा हे संवादाचे, संप्रेषणाचे किंवा अभिव्यक्तीचे साधन असले तरी त्याचा योग्य ठिकाणी योग्य वापर करता आला पाहिजे आणि तोही कुशलतेने. व्यावहारिक जीवनात गरजांच्या पूर्ततेसाठी, अभिव्यक्तीसाठी ज्या त्या ठिकाणानुसार, आवश्यकतेनुसार भाषा वापरावी लागते आणि अपेक्षित परिणाम साधावा लागतो. यामध्ये लेखन, भाषण, संभाषण, श्रवण, वाचन ही मूलभूत भाषिक कौशल्य आहेत. यांच्या आधाराने संबंधित व्यवहार पूर्ण होतात.

सध्या संगणक युगात आणि माहिती तंत्रविज्ञानाच्या युगात वेगवेगळी क्षितीजे विस्तारत आहेत. अशा क्षेत्रांमध्ये शेकडो प्रकारचे रोजगार उपलब्ध आहेत. त्या दृष्टीने आपणाला भाषिक कौशल्याच्या अनुषंगाने रोजगाराच्या संधींचा विचार करायचा आहे.

ज्याला काम करायचे आहे अशा कोणत्याही व्यक्तीला, कौशल्याला, कलेला या जगात मरण नाही. मग ते कसले ही काम असो. अगदी टाचणी तयार करण्याच्या कामाला सुद्धा भरपूर मागणी आणि आर्थिक प्राप्ती आहे. भाषिक कौशल्याचा विचार करता वाचन, लेखन, भाषण, श्रवण, संभाषण या कौशल्याचे उपयोजन करण्यासाठी अशी प्रसारमाध्यमांची क्षेत्रे आहेत. यामध्ये कथन-कथाकथन, नक्कल-एकपात्री प्रयोग, काव्यनिर्मिती, काव्यवाचन, पटकथालेखन, सूत्रसंचालन, निवेदक, प्रकटवाचन, संभाषण, अभिनय, फलकलेखन, व्यंगचित्र, वक्तृत्व यासारख्या कितीतरी भाषिक कौशल्यांच्या आधाराने आपणाला रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो.

कथन हे भाषिक कौशल्य सर्व क्षेत्रांमध्ये प्रभावी ठरणारे कौशल्य आहे. एखाद्या कथेचे, घटनेचे, प्रसंगाचे कथन करणे हे मोठे कौशल्याचे काम आहे. कथाकथनाचे कार्यक्रम पाहिल्यावर आपणाला लक्षात येईल. टी. व्ही., रेडिओ, युट्युबर अशा प्रकारचे कार्यक्रम पहायला-ऐकायला मिळतील.

एकपात्री प्रयोग किंवा नक्कल करण्याच्या कार्यक्रमांमध्येसुद्धा विशेष प्राविण्य असावे लागते. वेगवेगळ्या व्यक्तीचे हावभाव, उच्चार, लकबी आत्मसात करून आपणाला एखादी कलाकृती, कथानक, घटना, प्रसंग उभा करावा लागतो. अशा कार्यक्रमांची बांधणी करून मोठ्या सभागृहामध्ये नाट्यगृहामध्ये असे प्रयोग करता येतात.

काव्यलेखन हे कौशल्य आपणाला पदोपदी भेटत असते. रेडिओ, टी. व्ही. वरील संगीत जाहिरातींचा विचार केला तर आपणाला उत्पादनांच्या जाहिरातीसाठी तयार केलेल्या जिंगल्स पाहता येतील. प्रभावी शब्दांचा वापर करून लयबद्ध रचना केल्या तर ग्राहक आकृष्ट होतात. टी. व्ही. मालिकांची शीर्षकगीत, शासकीय योजनांची जाहिरात इत्यादी ठिकाणी काव्यनिर्मिती कौशल्य उपयुक्त ठरू शकते. काव्यनिर्मितीबरोबरच काव्यवाचन करणेसुद्धा कौशल्याचे काम असते. अनेक समारंभाच्या निमित्ताने कवी-कवयित्रींच्या जयंती-पुण्यतिथी निमित्त काव्यवाचन-काव्यगायनाचे कार्यक्रम असतात. रेडिओ, दूरचित्रवाणीवरून काव्यवाचन-काव्यगायनाचे कार्यक्रम असतात. अशा वेळी स्वरचित किंवा एखाद्या प्रसिद्ध कवीची कविता त्यामध्ये आशयासह नाट्यासह, खटक्यांसह गायन-वाचन करू शकतो. कवीला सांगायचा आशय शब्दांमधून, सुरावटींमधून प्रकट करणे हेसुद्धा एक आव्हानच असते.

अभिनय ही प्रसिद्ध कला आहे. या कलेमध्ये पन्नास टक्के देहबोली आणि पन्नास टक्के भाषिक कौशल्य यांचा वापर केला जातो. भाषिक कौशल्याच्या दृष्टीने देहबोलीचा विचार बाजूला ठेवला तरी भाषिक कौशल्यामध्ये ज्ञात असलेल्या भाषेमधूनच अभिनय करत असताना संवादफेक करावी लागते. आपल्या आवाजातील वेगळेपणा, विचारण्याची पद्धत यामुळे अनेक अभिनेत्यांचे वेगळेपण आपल्या नजरेत भरते. इथे भाषेच्या वापराने नाट्यसंहितेमध्ये कथानक, पात्र भावना, विचार, संघर्ष उभा करायचा असतो. अशी व्यक्ती आकाशवाणी, दूरचित्रवाणीवरील पाच सेकंदाच्या जाहिरातीपासून, नाटक, चित्रपट, मालिकामध्ये आपली छाप पाडू शकतात. सध्या प्रसारमाध्यमांमध्ये अशा प्रकारची अनेक रोजगार उपलब्ध झाले.

सध्या अनेक दूरचित्रवाहिन्या आपली वेगवेगळी वाहिनी सुरू करत आहेत. ज्ञान, मनोरंजन, चित्रपट, बातमी, उद्योग-व्यवसाय, शेअर-बाजार इत्यादी चोवीस तास बातम्या देणारी वाहिनी सतत आपल्या कानावर बित्तं बातमी देत असते. अशा वाहिन्यांसाठी बातमी संकलनापासून ते तिच्यावर संस्कार करून प्रसारण करण्यापर्यंत अनेक भाषातज्ञांची अभ्यासकांची आवश्यकता असते. वेगवेगळ्या प्रादेशिक घडामोडींची, परभाषेतील बातम्यांची माहिती घेऊन तिचे आपल्या भाषेत भाषांतर करणाऱ्या अनुवादकांची (भाषांतरकार), बातमी तयार करणाऱ्या बातमीकारांची, उपसंपादकांची, सहसंपादकांची, निवेदकांची आवश्यकता असते किंवा या साखळीशिवाय बातमी प्रसारित होऊच शकत नाही. परभाषेतील घटनेची माहिती घेऊन आपल्या भाषेत भाषांतर करणाऱ्या अनुवाद कौशल्य आवश्यक आहे. अनुवादित केलेल्या माहितीचे बातमीत रूपांतर करणे, बातमीचे वाचन करून संपादित करणे, ती बातमी प्रसारित करणे आणि निवेदन करणे यासाठी भाषेच्या विचारशास्त्राचे, व्याकरणाचे ज्ञान असणारा अस्खलित उच्चार असणारा, आवाजात गोडवा असणारा निवेदक गरजेचा असतो. चालू घडामोडींवर भाष्य करण्यासाठी इतर घडामोडींच्या ज्ञानाबरोबरच अगदी मोजक्या शब्दांत, सौम्य भाषेत मत व्यक्त करणारा, विश्लेषण करणारा संपादक असावा लागतो. अशी अनेक क्षेत्रे, दूरचित्रवाहिनीमध्ये साद घालत आहेत.

सध्या दूरचित्रवाहिन्या अनेक प्रकारचे रिऑलिटी शो सादर करत आहेत. उदा. सारेगम, डान्स इंडिया डान्स, चला हवा येऊ द्या, फू बाई फू, आवाज महाराष्ट्राचा, व्हील स्मार्ट सुनबाई यासारखे कितीतरी कार्यक्रम टी. व्ही. च्या पडद्यावर झळकत आहेत. या कार्यक्रमांचे प्रभावी संचालन करण्यासाठी, कार्यक्रमाची लज्जत वाढविण्यासाठी इतर माहिती देण्यासाठी कार्यक्रमात सुसूत्रता आणण्यासाठी एक सूत्रधार गरजेचा असतो. उच्चार अस्खलित असणारा ज्या-त्या कार्यक्रमाच्या स्वरूपानुसार त्या क्षेत्राचे ज्ञान असणारा सूत्रसंचालक असावा लागतो. इथे कार्यक्रम उठावदार, मनोरंजक होण्यासाठी सूत्रसंचालन हे भाषिक कौशल्य फार मोठी कामगिरी बजावत असते. ही मोठी रोजगाराची संधी आहे.

आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी आणि वृत्तपत्रासाठी बातमीचे काम करत असताना घडलेल्या घटनेचा, प्रसंगाचा, कार्यक्रमाचा सारांश काढता आला पाहिजे. म्हणजे माध्यमाच्या गरजेनुसार बातमी करता आली पाहिजे. इथे घटित

मजकुराचा सारांश काढता येणाऱ्या मनुष्यबळाची आवश्यकता आहे. सारांशलेखन हेसुद्धा एक उपयुक्त भाषिक कौशल्यच आहे.

संहिता लेखकाने, बातमीदाराने लिहिलेला आशय कधीकधी वाचून दाखवावा लागतो. म्हणजे इथं प्रकट वाचन, अभिवाचन करणे आवश्यक असते. आकाशवाणीवरून केले जाणारे कादंबरीचे, ललितलेखांचे क्रमशः वाचन, चिंतन प्रासंगिक सदरे किंवा कार्यक्रम, निवेदने, ललितवाचन, बातम्या, उद्घोषणा यासारख्या कार्यक्रमांसाठी प्रकट वाचन करावे लागते. हे वाचन करताना उच्चार सुस्पष्ट असणे आवश्यक आहे. प्रकट वाचन करताना वाक्यांमधल्या, शब्दांमधल्या जागा समजून वाचन करता आलं पाहिजे. विरामचिन्हे, विधाने, अवतरणे, उद्गार, रिकाम्या जागा इत्यादींचे दिग्दर्शन प्रकटवाचनातून करता आले पाहिजे. दूरचित्रवाणीमध्ये पण प्रकट वाचन कौशल्याचा वापर प्रभावी ठरतो. या माध्यमांमध्ये प्रकट वाचन हे भाषिक कौशल्य प्रगत असणारे मनुष्यबळ आवश्यक आहे. अशा प्रकारे रोजगाराच्या अनेक संधी भाषिक कौशल्याचा विकास केल्यावर सहज प्राप्त होऊ शकतात. आपण या भाषिक कौशल्यांचा वेध घेऊन आपल्या अंगी विकास केला पाहिजे.

संदर्भ:

१. व्यावहारिक मराठी, डॉ. नसिराबादकर ल. रा., फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
२. यशाचे शिखर, देशमुख मंगेश, सुरेशचंद्र प्रकाशन, पुणे.
३. व्यावहारिक मराठी, डॉ. गोविलकर लिला, डॉ. पाटणकर जयश्री, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.
४. व्यक्तिमत्त्व कसे घडवावे? परोळीकर आशा, उन्मेष प्रकाशन, पुणे.
५. व्यावहारिक उपयोजित मराठी व प्रसारमाध्यमांची कार्यशैली, डॉ. गंधारे द. के.

कादंबरी आणि चित्रपटाची भाषा

डॉ. हेमंत नामदेव कुंभार

काकासाहेब चव्हाण महाविद्यालय,
तळमावले, ता. पाटण, जि. सातारा.

प्रस्तावना:

कादंबरी आणि चित्रपटस्वतःच्या वेगवेगळ्या भाषा प्रक्षेपणामुळेच आपले अस्तित्व टिकून आहे. कादंबरी ही लिखित शब्दांची भाषा असते तर चित्रपट संवाद आणि चित्रांची भाषा बोलतो. दोन्ही माध्यमांची मांडणी निवेदनातून केली जाते. निवेदनासाठी कादंबरीकार स्वतःचे असं वेगळे रूप कादंबरीतून मांडतो. त्यामुळे ती कादंबरीकाराची एक वेगळी शैली तयार होत असते. तर चित्रपटाच्या सुरुवातीला निवेदन येते व नंतर कथासार पुढे सरकवण्यासाठी चित्रांच्या माध्यमातून निवेदन उभे राहते. साहित्यकृतीच्या अभिव्यक्तीसाठी साहित्यकारापुढे भाषा हेच एकमेव साधन आणि माध्यम असते. त्यातही कादंबरी या साहित्यकृतीची संरचना दीर्घ आणि अभिप्रेत जीवनाचे साम्यक आकलन मांडणारी असल्याने संबंधित जीवनातील ताणेबाणे, बारकावे भाषेद्वारेच मांडावे लागत असल्याने कादंबरीकाराला आणि पटकथा लेखकाला भाषिक अंगाने खूपच मेहनत घ्यावी लागते. त्याला भाषेचे समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, सांस्कृतिकीकरण जसे समजून घ्यावे लागते तसेच भौगोलिक प्रांतानुसार भाषेतील बदल, स्तर, भेदानुसार तिच्या सादरीकरणात होणारे बदल लक्षात घ्यावे लागतात. तरच तो कादंबरीकार व चित्रपट निर्माता संबंधित आशयाला न्याय देऊ शकतो. साहित्याच्या भाषेविषयी 'भालचंद्र नेमाडे' लिहितात, "साहित्याची भाषा व्यवहाराच्या भाषेपेक्षा अधिक विस्तारशील, स्वतंत्र रचनेचे अधिक स्वातंत्र्य प्राप्त करून देणारी उपलब्ध रूपाचा महत्तम वापर करून देणारी, अर्थव्याप्तीच्या नवनव्या दिशा दाखविणारी, अधिक अर्थसमृद्ध आणि पूर्णपणे संहितानिष्ठ ठरते"^१ अशीच साहित्याची व चित्रपटाची भाषा विविध अंगांनी व विविध स्तरावर माध्यमांच्या अंगांनी बदलत जाताना दिसून येते.

भाषा कादंबरी आणि चित्रपटाची :

प्रत्येक कलेची स्वतःची एक भाषा असते आणि तिच्याशी संबंधित काही संकल्पनाही प्रचलित असतात. उदा. रंग आणि रेषांतून चित्रकलेची भाषा तयार होते. पदन्यास आणि मुद्रांमधून नृत्याची भाषा तयार होते. अर्थात त्या त्या कला समजून घेण्यासाठी विशिष्ट प्रकारची रसिकता आणि जाण आस्वादकाकडे असणे आवश्यक आहे. म्हणून शास्त्रीय संगीताचा पूर्ण आस्वाद घेण्यासाठी ताल-सुरांची जाण असावी लागते. साहित्याची भाषा अवगत असणाऱ्या व्यक्तीलाच त्यातील सौंदर्याचा आस्वाद घेणे शक्य असते. लिखित स्वरूपातील किंवा बोलली जाणारी भाषा ही अमूर्त स्वरूपाची असते. उदा. 'माणूस' असे लिहिले वा उच्चारल्यानंतर 'एक असंदिग्ध व्यक्ती' असा बोध आपल्याला होतो. मग ती स्त्री आहे की पुरुष, उंच की बुटकी, सावळी आहे का गोरी, आदी तपशील अनावश्यक ठरतात. परंतु दिसणाऱ्या सर्व बारीकसारीक तपशीलांमुळे चित्रपटात दाखविलेला माणूस हा व्यक्तीविशिष्ट असतो. तिथे अमूर्ततेला मुळीच वाव नसतो. हुबेहूबपणा हे या माध्यमाचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामुळे वास्तवतेचे परिमाण चित्रपटाला लाभले असून प्रेक्षकांना तो ग्रहण करणे सुलभ जाते. प्रत्येक भाषेला स्वतःची अशी एक सुव्यवस्था राखण्यासाठी व्याकरणाचे नियम असतात. लिखित भाषा अक्षरे, शब्द, वाक्य, परिच्छेद या घटकांनी मिळून बनते. चित्रपटातही चोवीस प्रतिमांचे मिळून एक दृश्य, अनेक दृश्यांचा मिळून एक प्रसंग, अनेक प्रसंगांचा मिळून चित्रपट तयार होतो. म्हणजेच चलप्रतिमांच्या संचातून तयार होणारी अमूक दृश्ये आपणांशी संवाद साधते आणि अमूक दृश्यानंतर अमूक दृश्य यांच्या मांडणीतून नवे अर्थ व्यक्त होत असतात. दोन दृश्यांच्या एकत्रित ग्रहणानंतर नवा सूचक अर्थ त्या दृश्यांना प्राप्त होत असतो. याविषयी 'डॉ. मनिषा कावतकर' लिहितात, "दृश्य हीच चित्रपटाची खरी भाषा असते. इथे संवेदनेला अधिक महत्व असते. संवेदनेची बोली ही भाषा नसून भाव असतो. हा भाव भाषेपेक्षा जास्त मुद्रा, हावभाव, हालचाली, पार्श्वभूमीसाठी वापरलेल्या निसर्गाचे मूडस्, प्रतिमा, प्रतीके, दृश्ये आणि पार्श्वध्वनी यांच्यातून प्रभावीपणे अभिव्यक्त होत असतो. या सर्वांच्या बरोबरीने भाषा आली की, चित्रपटाला चैतन्य प्राप्त होऊन त्यातील अर्थ अधिक गहिरेपणाने व परिपूर्णपणे व्यक्त होतो."^२ एक समग्र पट हा भाषेच्या माध्यमातून कादंबरी व चित्रपटामध्ये उभा राहतो. कादंबरीतून जे उभे करायचे, व्यक्त करायचे, जाणून घ्यायचे ते निवेदनाच्या भाषेतून प्रतीत होते. निवेदनाची भाषा ही साधी व प्रमाण भाषेत लिहिलेली असते. परंतु संवादाची भाषा ही विषय, स्थळ, काळ, व्यक्तीरेखा यांवर अवलंबून असते. म्हणजेच शहरी भाषा, ग्रामीण बोली, ऐतिहासिक भाषा, वर्तमानकाळातील

बोलीभाषा, वय आणि व्यवसायानुसार बदलणारी भाषा. कादंबरीच्या भाषा प्रभुत्वाविषयी लिहिताना 'श्री.वा.के.लेले' म्हणतात, "ज्या व्यक्तीचे लेखन आपल्या बुद्धीला पटते, मनाला भिडते व चांगले लक्षात राहते, ते लेखन पुन्हा पुन्हा वाचावेसे वाटते. आणि त्यापासून बौद्धिक किंवा मानसिक व कलात्मक आनंद लुटावा अशी इच्छा होते. अशा प्रकारचे लेखन करणारे विचारवंत आपल्याला आवडतात. कारण त्यांचे असलेले भाषाप्रभुत्व. असे म्हणतात, ज्या लेखनामध्ये शब्दात, लयीत किंवा वाक्यरचनेत सौष्ठव व डौलदारपणा जाणवतो. तसेच त्यात अर्थप्रवाहित्व असते, ती लेखनशैली उत्तम दर्जाची असते."^३ मूल्यनिर्णय देणे ही निवेदकाची नैतिक जबाबदारी कथानकामध्ये असते जी तो सांगत असलेल्या घटना-प्रसंगातून नाकारतो किंवा मान्यही करतो. सिनेमामध्ये निवेदक केवळ अपवादानेच लोकांशी बोलतो. हे मूल्य-निर्णय कधी स्पष्टपणे, पण अप्रत्यक्षपणे एखाद्या पात्राद्वारे तो व्यक्त करतो. तर कधी प्रत्यक्षपणे पण सूचकतेने कथा सांगण्याच्या सुरात सांगतो. हा सूर तो एका बाजूला देत असलेल्या संदेशाचाच भाग असतो. तर दुसऱ्या बाजूला ती कथाच असते. कादंबरीसाठी भाषेची वैशिष्ट्यपूर्ण घडण, भाषेचे आकलन, भाषाविषयक जाणीव आणि लेखन करताना वाङ्मयीन दृष्टीने भाषेचे आकलन, अवलोकनातून लेखकाची स्वतःची एक भाषा भावना व विचार व्यक्त करण्याचे माध्यम म्हणजे भाषा. चित्रपटातही निवेदनातून काही कल्पित घटना उभारलेल्या असतात. चित्रपटात सुरुवातीस असे निवेदन येते. उदा. "मी सह्याद्री, मी पाहिले आहेत माझ्या लेकरांवर झालेले हल्ले, कत्तली, लेकींचे बलात्कार..., या सर्व यावनी कृत्यांना उत्तर देणारा मी पाहिला शिवराय." किंवा एखाद्या पात्राच्या मुखावाटे उद्गारल्या गेलेल्या मागील आठवणी ते पात्र सांगते. त्यावेळी चित्रपटलावरही त्याच्या चेहऱ्याचे नुसते भावच बदलतात. परंतु तो मागचा इतिहास प्रेक्षकांसमोर मांडत असतो. ही एक निवेदनाची भाषाच असते. निवेदन म्हणजे मांडणे, सांगणे. हा निवेदनाचा भाग कथेच्या वाटचालीसाठी अत्यंत उपयोगाचा असतो. काही ठिकाणी चित्रपटशब्दाविनाही बोलतात. ती त्यांची दृश्यांची भाषा असते. या भाषेला नवभाषा म्हणता येईल. तसा चित्रपट व कादंबरी भाषांमध्ये कालांतराने बदल झालेला दिसतो. उदा. 'ह.ना. आपटे' यांची 'सिंहगड' या कादंबरीतील भाषा एकसुरी गोष्ट सांगितल्यासारखी वाटते. ते वाचकांशी संवाद साधतात तर चित्रपटामधील संवाद हे सूर काढून बोलल्याप्रमाणे जाणवतात. तसेच 'ना.ह.आपटे' 'न पटणारी गोष्ट' या कादंबरीतून निवेदनाच्या सहाय्याने वाचकांशी बोलतात. या कादंबरीमध्ये वर्णन भाषेला महत्व नाही. या कादंबरीतील मांडणी लेखकनिष्ठ वाटत राहते. आजची कादंबरी वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर, पात्रांचे वेगळे प्रभाव दर्शविणारी भाषा, प्रादेशिक भाषेतील काही नमुने स्पष्ट करताना दिसते. या कादंबरीतील बदलाबद्दल 'वसंत आबाजी डहाके' लिहितात, "कादंबरीतल्या वास्तवाविषयी कल्पना जसजशी बदलत गेली तसतसे कादंबरीच्या, भाषेचे स्वरूपही बदलत गेले. कादंबरी म्हणजे हुबेहूब भवतालच्या जगातील व्यक्ती व घटनांचे चित्र असते. तर ते घडवलेले एक कल्पित विश्व असते. व त्यातल्या प्रत्येक तपशीलाला कादंबरीकार एक वेगळा अर्थ देत असतो. या नव्या जाणीवेमुळे कादंबरीतील भाषा अधिक अर्थसधन करण्याकडे लक्ष पुरविले जाऊ लागले. पात्रांच्या पोषाखाचे, लकबीचे व हावभावाचे वर्णन करणाऱ्या ओघवत्या, चित्रदर्शी भाषेपेक्षा खंडित, तुटक वाटणारी पण प्रतिभासंपन्न अर्थवाही भाषा घडवली जाऊ लागली."^४ कादंबरी हा कथात्मक वाङ्मयप्रकार त्यामुळे सुरुवातीच्या काळात अलंकारीक, संस्कृतप्रचुर, ठसठशीत स्वरूपात भाषा वापरली जात होती. ही भाषेची परंपरा खांडेकर, फडके यांच्यापर्यंत आली. त्यानंतर जसजसे समाजाशी कादंबरीचे नाते घट्ट होऊ लागले तेव्हा कादंबरीची भाषा समाजमुख होऊ लागली. कादंबरीतून काव्यात्मक आशय येऊ लागला. उदा. "प्रत्येक उजाडणाऱ्या दिवसाच्या वेगवेगळ्या तऱ्हा असतात. कुणाचा दिवस उजाडतो, तो नव्या कोऱ्या समस्या, अधिक काळज्या घेऊन, कुणाच्या उजाडणाऱ्या दिवसावर पडलेले असते काळ्याकुट्ट ढगांसारखे भितीचे सावट, तर कुणाच्या नव्या दिवसाच्या आभाळात दाटलेले असते शंकाकुशंकांचे मळभ, कधी दिवस उजाडतो तो औदासिन्याचे दाट धुके पांघरून तर कधी आशेच्या नव्या स्वप्नांच्या चकाकत्या सोनेरी किरणांनी अंगावर रोमांच उठवीत, नव्या आकांक्षा, नवी जिद्द, नवे निर्धार घेऊन पण कित्येकांच्या नव्या उजाडणाऱ्या दिवसाला मात्र ताजेपणाचा स्पर्शही नसतो. कालचाच बुरसरलेला दिवस आज अधिक शिळा होऊन येतो त्याच चिंता, तेच कष्ट, तेच क्षुद्र सुखाचे क्षण आणि तोच दिवस." ही भाषा अरूण साधू यांच्या 'सिंहासन'मधील आहे. तसेच "वहिर्नीच्या बांगड्या"मधील काव्यरचना आपल्याला जुन्या काळातील ओव्यांची आठवण करून देतात. तर 'सिंहगड'मध्ये 'ह.ना.आपटे' पोवाडाच रचून निवेदन व माहिती लिहिताना दिसतात. असे कादंबरी व चित्रपटातील भाषेतील बदल स्पष्ट करताना 'लिंडा कॅटरिना गियाल्डा' आपल्या साहित्य आणि सिनेमा या लेखात (अनुवाद पुरुषोत्तम देशमुख) एक तक्त्याच्या आधारे स्पष्ट करतात.^५

	साहित्याची भाषा	चित्रपटाची भाषा
१	प्रतिमांची प्रातिनिधीकता	प्रतिमांचे सादरीकरण
२	प्राथमिक विचारांची (प्रतिमा) जुळवाजुळव	ध्वनी योजनेमुळे येणारा मनातल्या प्रतिमांचा क्रम, पण ध्वनीनिर्मित प्रतिमा नाही.
३	शब्दापासून दृश्य प्रतिमेकडे प्रवास	दृश्यप्रतिमेपासून शाब्दिक अभिव्यक्तीकडे प्रवास
४	जगाच्या आत्म्याशी संवाद साधण्याच्या कल्पनेचा विचार आणि सक्षमतेची, गृहितत्वाची, अस्तित्वात नाही ते, कधीही नव्हते ते, आणि कदाचित नसेल ते, पण असू शकेल अशा कलागुणांनी कल्पना करण्याचा विचार.	सक्षमता व्यक्त करणाऱ्या प्रतिमांच्या द्वारे संवाद गृहित, प्रत्ये प्रतिमेभोवती दुसरी प्रतिमा लपलेली असते, या प्रतिमा साम्य, प्रमाणबद्धता आणि विरोध यांचे क्षेत्र तयार करतात.
५	खऱ्या जगाच्या थोट निरीक्षणाचा, भयप्रद आणि स्वप्नमय रूपांतराचा, अलंकारीक जगाचा, विशेषाधिकार आणि शून्य मानसिकता, संक्षिप्तता, आंतरिक अनुभवाचे ज्ञान.	तात्काळ ग्रहण, तत्पर आणि एकरेषीय विश्लेषण.
६	कल्पनांद्वारे आणि माध्यमांचा परिणाम- अवकाश कालबाधित झाल्यासारखे वाटते.	प्रत्यक्षात दर्शन, वास्तवरूप काळ 'अवकाशात' रूपांतरीत झाल्यासारखे वाटते.
७	निर्मितीक्षमता, सांघिक कृती, आत्मनिष्ठ आणि भावनिक (मनातल्या विचारांची मालकी असल्याचा भ्रम)	साधे आणि सहज आकलन, प्रेक्षक हा जास्त छंदीष्ट असतो. मनोरंजन त्याला जास्त आवडते. मौजमजा, थरार आवडतो. किंवा आवडत नाही.

चित्रपट म्हणजे चित्रांचा पट. येथे शब्दांना दुय्यम स्थान येते. पात्रांच्या अभिनयाच्या माध्यमातून हास्य, विनोद, प्रेम, दुःख, प्रवास, त्रास, वैताग अनेक मानसिक भावना दृश्यांच्या भाषेतून व्यक्त केल्या जातात. चित्रपटामध्ये येणाऱ्या स्वाभाविक संवादाचे महत्व स्पष्ट करताना 'सत्यजित रॉय' लिहितात, "चित्रपटात संवादाची दोन मुख्य कामे असतात. पहिले काम म्हणजे कथा स्पष्ट करणे. साहित्यात जे काम शब्द करतात तेच काम चित्रपटात चित्र आणि शब्द पार पाडतात. पार्श्वभूमीच्या व वातावरणाच्या वर्णनासाठी चित्रपटात शब्दांची गरज नसते. प्रतिमाच ते काम करते. पात्रे कशी दिसतात हेसुद्धा प्रतिमामधून स्पष्ट होते. पात्रांचे स्वभाव कसे आहेत हे काही प्रमाणात अभिनेत्यांच्या अभिनयातून आणि त्यांच्या संवादातून स्पष्ट होते. प्रतिमांच्या साहाय्याने जे सांगता येत नाही तेवढेच संवादातून मांडणे उचित ठरते."^६ चित्रपट संवाद हे केवळ कथानक गतीमान करण्यासाठी वापरतात. कथानकातील निवेदनाची भाषा ही साधी असते. 'डॉ.मनिषा कावतकर' चित्रपट संवादाविषयी म्हणतात, "ललित साहित्याने लेखकाने वापरलेली भाषा ही निवेदनाच्या रूपात असो वा संवादाच्या, त्याच्यामध्ये पांडीत्यपूर्णता अलंकारीकता इत्यादी भाषिक कलाकुसरीने युक्त स्वरूपाची असावी अशी अपेक्षा असते. परंतु चित्रपट संहितेचे लेखन करताना या सर्व गोष्टींचा मोह लेखकाला टाळावा लागतो. बोलीभाषेचा जिवंतपणा तसेच थोडासा ओबडधोबडपणा संवादामध्ये वास्तवता येण्यासाठी आवश्यक असतो. मात्र बोलीभाषेतील पाल्हाळ चित्रपट संहितेमध्ये येऊन चालत नाही. अचूकता आणि नेमकेपणा बोलीभाषेतील संवादामध्ये असणे अनिवार्य असते."^७ यावरून चित्रपटातील संवाद हे चित्रपटाच्या कथानकातील वातावरणावर अवलंबून असतात. दुनियादारी, सरकारनामा मधील भाषा ही शहरी वळणाची येते तर बनगरवाडी, नटरंग, जोगवा मध्ये ग्रामीण बोलीभाषेचा वापर अतिशय सुरेख केलेला दिसतो. तसेच महानंदा, चानी यामधील पात्रे कोकणी बोलीचा वापर करताना दिसतात. तसेच अश्लिल शब्दांसाठी सांकेतिक खुणांचा वापर निशाणी डावा अंगठा मध्ये येतो. तसेच वाक्प्रचार, म्हणी यांचा वापर दोन्ही माध्यमात होताना दिसतो. भाषिक व प्रांतिक बदलानुसार दोन्ही माध्यमांची भाषा बदलत जाते.

समारोप : कादंबरी ही कथा आशयाने मोठी असल्याने ती प्रतिमासृष्टीवर उभी असते. तर तिचे साधन शब्द असतात. हीच प्रतिकात्मकता प्रतिमांच्या व दृश्यांच्या माध्यमातून दिग्दर्शक चित्रपटातून उभी करत असतो. ही उभी करताना ती प्रत्यक्षात प्रतिमा दाखवावी लागते. त्यामुळे लिखित मजकूर हा वाचून आत्मसात करणे सोपे असले तरी, चित्रपट वास्तवात उतरून अभिनयाच्या, संगीताच्या व वातावरणाच्या माध्यमातून कथा मांडतो, हीच चित्रपटाची भाषा असते.

संदर्भ :

१. नेमाडे भालचंद्र, साहित्याची भाषा, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, तृ. आ. २००५, पृ.१७.
२. कावतकर मनिषा, सिनेमाची भाषा, उन्मेष प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २०१२, पृ.१५१.
३. लेले वा.के., सिनेमाची भाषा मधून उधृत.
४. डहाके वसंत, विशिष्ट साहित्यप्रकार: कादंबरी, मुंबई विद्यापीठ प्रकाशन, मुंबई. पृ.५१.
५. गियाल्डा लिंडा, उत्तम अनुवाद (साहित्य आणि सिनेमा), अनु.पुरूषोत्तम देशमुख, दिवाळी अंक २०१३, पृ.४९,५०.
६. राय सत्यजित, चलचित्र, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, (अनु.:विलास गिते), प्र.आ.१९९०, पृ.५३.
७. कावतकर मनिषा, सिनेमाची भाषा, उन्मेष प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २०१२, पृ.२००.

व्यक्तिमत्वाची ओळख - संभाषण कौशल्य

प्रा.सौ. विजया प्रशांत पवार
एम.ए. एम.फिल, सेट(मराठी)
शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे
महाविद्यालय, कराड. जि. सातारा.

प्रस्तावना :

व्यक्तीच्या समग्र व्यक्तिमत्वाचा हुंकार म्हणजे संभाषण होय. 'बोलणे' हे या संभाषणाचे साधन आहे. संभाषण करणे ही समाजशील व्यक्तीची गरज आहे. व्यक्तिमत्वाच्या जडण-घडणीत संभाषण कौशल्य महत्वाची भूमिका बजावत असते. म्हणूनच व्यक्तीच्या यशस्वी जीवनाची गुरुकिल्ली म्हणजे संभाषण असेही म्हटल्यास वावगे ठरू नये. एकूणच व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्व विकासातील संभाषण कौशल्याचे अनन्यसाधारण महत्व लक्षात घेता व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाची ओळख म्हणजे संभाषण होय असे म्हणणे योग्य वाटते.

व्यक्तिमत्व विकास या संकल्पनेलाच आजच्या काळात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. आणि दिवसेंदिवस याचे महत्व वाढत चालले आहे, हे सर्वज्ञात आहेच कारण आज विविध क्षेत्रात प्रवेश करताना त्यांतील संधीचा लाभ घेताना व्यक्तीला विविध कौशल्यांची गरज पडत आहे. किंबहुना व्यक्ती कौशल्याधिष्ठित असलाच पाहिजे अशीच अपेक्षा ठेवली जाते. परंतू व्यवसायासाठी एखादे कौशल्य आत्मसात करणे वेगळे आणि कोणत्याही व्यवसायात यशस्वी होण्यासाठी स्वतःला परिपूर्ण ठेवणे वेगळे यामुळेच आज या पूर्णत्वाच्या संकल्पनेचे महत्व व्यक्तिमत्व विकास या संकल्पनेत सामावलेले दिसते याच व्यक्तिमत्वाच्या विकासासाठी विविध संस्था, शाळा-महाविद्यालये यामधून कोर्सेस सुरू केले जातात विविध व्यासपीठांवरून, व्याख्यानांतून, शिबिरांमधून, सभा-संमेलनांतून या विषयांवर विविध मत-मतांतरे व्यक्त करून, चिंतन केले जाते. या व्यक्तिमत्व विकासांमध्ये विविध भाषिक कौशल्यांची गरज आहेच परंतू एक पायाभूत, महत्वाचे कौशल्य म्हणून संभाषण कौशल्य आहे असे वाटते. म्हणून व्यक्तिमत्व विकासासाठी संभाषण कौशल्याचे महत्व विशद करण्याचा हेतू प्रस्तुत लेखनामागे आहे.

व्यक्तिमत्वाची संकल्पना :-

व्यक्तिमत्वाच्या विकासासाठी प्रथम 'व्यक्तिमत्व' ही संकल्पना समजावून घेणे आवश्यक आहे. 'व्यक्तिमत्व' म्हणजे काय ? हे पाहताना प्रथम एक गोष्ट जाणवते ती म्हणजे 'व्यक्तिमत्व' हे फार गुंतागुंतीचे बनलेले असते त्याचा सखोल पणे विचार करता यामध्ये अनेक घटक सामाविष्ट झालेले दिसतात. 'व्यक्ति तितक्या प्रकृती' असे आपण म्हणतो म्हणजेच प्रत्येक व्यक्ती स्वतंत्र असते. दोन व्यक्तिमत्वे समान नसतात. कारण व्यक्तिमत्वे असलेली दिसतात.व्यक्तिमत्वाचे हे विस्तीर्ण स्वरूप पाहताना त्याच्या व्याख्या अभ्यासकांनी केलेल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे -

'व्यक्तिमत्व म्हणजे व्यक्तीच्या कल्पना, ध्येये, मूल्ये तिचे मनोधर्म व स्वभाव विशेष या सर्वांची व्यक्तीच्या स्वकल्पनेत व इतरांशी वागावयाच्या पद्धतीत दिसून येणारी सुसंगठित वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी अथवा आकृतीबंध होय.'

पाश्चात्य अभ्यासक 'बॅरेन' म्हणतात, 'व्यक्तीच्या ज्ञानात्मक भावनात्मक, क्रियात्मक व शारीरिक वैशिष्ट्यांचे संघटन जे त्या व्यक्तीच्या इतर व्यक्तीपासून भिन्नता दर्शविते ते म्हणजे व्यक्तिमत्व' तर

गिलफोर्ट, म्हणतात, 'व्यक्तीच्या अंतर्गत असणाऱ्या गुण वैशिष्ट्यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण आकृतीबंध म्हणजे व्यक्तिमत्व'

एकूणच व्यक्तिमत्व म्हणजे व्यक्तीमधील विविध आंतरक्रियांचा आकृतीबंध असे म्हणता येईल या व्यक्तिमत्वामध्ये स्व-जाणीव अधिक महत्वाची असते. यातूनच व्यक्तीला आपल्या स्वतंत्र व्यक्तिमत्वाची ओळख होणार आहे. तसेच यातून प्रगल्भ व्यक्तिमत्वाची ही ओळख होणार आहे. स्वतःमधील असणाऱ्या क्षमता आणि बुद्धिच्या जोरावर आपल्यामधील विविध गुणांच्या सहाय्याने, विविध कौशल्य आत्मसात करून आपला विकास साधल्याने व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व प्रगल्भ बनत असते. आणि त्यातूनच व्यक्तिमत्वाचा विकास घडत असतो. व्यक्तिमत्वाच्या जडण-घडणीमध्ये व्यक्तीचे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, आणि भावनिक गुणधर्म सामाविष्ट होतात. त्यामुळे व्यक्तीला सर्वप्रथम स्व-जाणीव होणे गरजेचे असते. व्यक्ती जेव्हा स्वतःला, स्वतःमधील गुणांना जाणून घेईल. तेव्हा व्यक्तिमत्वाची संकल्पना लक्षात येईल.

याबरोबरच व्यक्तिमत्व संकल्पनेत व्यक्तिमत्वाचे दोन भाग आहेत हेही महत्वाचे मागे उल्लेख केल्या प्रमाणे व्यक्तिमत्वामध्ये अनेक घटक सामाविष्ट झालेले असतात. हे घटक दोन प्रकाशीत विभागले जातात १) व्यक्तीचे बाह्य व्यक्तिमत्व ज्यामध्ये व्यक्तीची शरीररचना, त्याची ठेवण, व्यक्तीच्या शारीरिक हालचाली, लकबी, त्याची वेषभूषा यांसारख्या बाह्य दर्शकांचा समावेश होतो. २) व्यक्तीचे अंतर्गत व्यक्तिमत्व ज्यामध्ये व्यक्तीचे विचार -आचार, वृत्ती-प्रवृत्ती, वागण्या-बोलण्याची रित, विविध गुण-कौशल्ये यांचा समावेश होतो. या बाह्य व अंतर्गत व्यक्तिमत्वाचे मिळून व्यक्तिमत्व तयार होते. मात्र व्यक्तिमत्वाच्या विकासात या दोन्ही घटकांचा विकास अपेक्षित असतो, गरजेचा असतो.

व्यक्तिमत्व विकासातील भाषेचे महत्व :-

व्यक्तिमत्व विकास म्हणजे Personality Development ही एक व्यापक व निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. व्यक्तिमत्व विकास म्हणजे समाजामध्ये वावरताना, इतरांसमोर स्वतःला सादर करताना, तसेच इतरांवर आपला प्रभाव निर्माण करताना जी-जी कौशल्ये लागतात त्यांचा विकास करून समाजात स्वतःचे स्थान निर्माण करणे होय. यासाठी विविध भाषिक कौशल्यांची म्हणजे श्रवण, वाचन, भाषण, लेखन यांची गरज असते, नव्हे आहे असे आपण वारंवार नमूद करीत असतो या चारही भाषिक कौशल्यामध्ये महत्वाची आहे ती 'भाषा'. ही भाषा व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वावर अधिक परिणाम करीत असते. म्हणून व्यक्तिमत्व विकासातील भाषेचे महत्व येथे अधोरेखित करणे गरजेचे वाटते.

भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे. त्या भाषेमुळेच समाजव्यवहार चालत असतो. भाषा हे विचार-विनिमयाचे श्रेष्ठ साधन आहे. म्हणूनच मानवी जीवनात भाषेला अनन्यसाधारण महत्व आहे. या भाषेच्या माध्यमातून विविध विचार, विविध संस्कार, मुख्य समाजमनात खोलवर रुजलेली आहेत. व्यक्ती जीवन जगताना, विविध व्यवहार करताना भाषेचीच मदत घेत असतो. आपले सारे दैनंदिन जीवनातले संभाषणच तो भाषेच्या माध्यमातून करीत असतो. भाषेतून विविध गोष्टीची माहिती व्यक्तीला होत असते.

भाषा एक प्रकारे व्यक्तीला घडविण्याचे कार्य करीत असते या भाषेतून नवनवे विचार व्यक्तीला प्राप्त होत असतात. त्यातून व्यक्तीच्या आचार-विचारांना दिशा मिळत असते इतकच काय पण व्यक्तीच्या सहजप्रेरणांना वळण लावण्याचे कार्य ही भाषाच करीत असते. बुद्धिबरोबर भावनेचा विकासही साधण्याचे काम भाषा करीत असते. भाषेतूनच सुसंस्कृततेची, सुजाणत्वाची जाणीव निर्माण होत असते. यातूनच व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास होत असतो.

व्यक्तिमत्व विकासाच्या प्रक्रियेत आवश्यक असणाऱ्या विविध घटकांची पूर्ती भाषेच्या माध्यमातून होत असते. भाषेचे यथायोग्य ज्ञान असणे, त्याच्या यथोचित वापर करणे, भाषेतून व्यवहार करताना भाषेची देवाण-घेवाण करताना योग्य ती काळजी घेणे हे व्यक्तिमत्वाचे फार मोठे दर्शक आहेत असे वाटते. त्यामुळेच भाषेचे महत्व व्यक्तीविकासात अधिक आहे. तसेच भाषेची प्राथमिक कौशल्ये आत्मसात केल्यामुळे व्यक्तीचा सामाजिक, सांस्कृतिक विकासही होत असतो आणि ही कौशल्ये म्हणजेच श्रवण, वाचन, भाषण, लेखन आणि संभाषण होय.

श्रवण- भाषिक कौशल्यात श्रवण महत्वाचे आहे. नेहमीच्या जीवनव्यवहारातील सहज बोलण्यासाठी आणि संवादासाठीची

पूर्वतयारी ही श्रवणामधूनच होत असते. केवळ ऐकता येणे म्हणजे श्रवण नव्हे तर अर्थाच्या आकलनासहित अर्थवाही, जाणीवपूर्वक केलेले श्रवण म्हणजे खरे श्रवण. त्या श्रवणासाठीच श्रवण कौशल्य शिकणे महत्वाचे आहे. उत्तम संभाषणासाठी श्रवण महत्वाचे आहे.

वाचन :- भाषण -लेखनाची पूर्व तयारी श्रवणाप्रमाणेच वाचनातून होत असते. वाचनामुळे माणसाची विचारक्षमता, बौद्धिक आकलन क्षमता, कल्पनाशक्ती, ज्ञानशक्तीमध्ये वाढ होत असते. तसेच संभाषणासाठी लागणारी शब्दसंपत्ती व्यक्तीला वाचनातून प्राप्त होत असते. व्यक्तिमत्वातील भाषेच्या जडण-घडणीमध्ये वाचन प्रभावी ठरू शकते.

भाषण :- भाषण म्हणजे बोलणे परंतु हे बोलणे व्यापक स्वरूपाचे असते. लोकांच्या मनाला, मताला आवाहन करणारे प्रभावी माध्यम म्हणून भाषण हे कौशल्य महत्वाचे आहे. संभाषण आणि भाषण यामध्ये फरक आहे. परस्परांत साधलेला संवाद म्हणजे संभाषण तर अनेक लोकांसमोर एका व्यक्तीचे बोलणे म्हणजे भाषण होय. यामध्येही भाषेचे योगदान मोठे आहे.

लेखन :- लेखन हे व्यक्तीचे अभिव्यक्ती कौशल्य आहे. इतर भाषिक कौशल्यापेक्षा लेखन कौशल्य वेगळे आहे. श्रवण-वाचन-भाषण यांच्या सफलतेतून लेखन कौशल्याचा विकास होत असतो. ही अभिव्यक्तीची प्रक्रिया

होण्यासाठी मात्र एकांताची आवश्यकता असते. परिणामकारक, वैशिष्ट्यपूर्ण म्हणूनच व्यक्तिमत्व विकासाला पूरक असणारे हे कौशल्य विकसित करण्यासाठीही भाषेचे यथोचित ज्ञान असणे गरजेचे आहे.

या चार कौशल्या बरोबरच 'संभाषण' हे एक अत्यंत महत्वाचे कौशल्य आहे. भाषण-संभाषण ही दोन्ही परस्पर पूरक कौशल्ये असली तरी काहीअंशी स्वतंत्र आहेत, पण एकूणच विचार करता व्यक्तिमत्त्वाच्या, व्यक्तिमत्व विकासाच्या जडण-घडणीत संभाषण या कौशल्याचा अधिक उपयोग होतो याच संभाषण कौशल्याच्या संवर्धनासाठी काय केले पाहिजे हे सांगण्यासाठी संभाषण कौशल्य स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संभाषण कौशल्य संकल्पना :-

संभाषण मधील (सं+भाषण) स याचा अर्थच मूळ एकत्र येणे असा आहे. माणसांना एकत्र आणून संवाद साधणे म्हणजे संभाषण असे आपण म्हणू शकतो. समाजामध्ये राहताना व्यक्तीला स्वतःचे विचार, भावना, मते व्यक्त करण्यासाठी संवाद साधणे गरजेचे असते. दोन किंवा अधिक व्यक्ती परस्परांमध्ये संवाद साधून असातात यालाच संभाषण असे म्हणतात. भाषा हे संभाषणाचे महत्वाचे साधन आहे. शब्दांच्या माध्यमातून संभाषण सफल होत असते. एकप्रकारे संभाषण साधणे हीच व्यक्तीची मूलभूत गरज असते विविध प्रसंगामध्ये, विविध ठिकाणी, विविध क्षेत्रात कार्य करताना संभाषण कौशल्य महत्वाचे असते यशस्वी व्यक्ती म्हणून, प्रगल्भ व्यक्तिमत्व म्हणून नावलौकिक मिळण्याचे सामर्थ्य या संभाषण कौशल्यामध्ये आहे. संभाषण ही एक कलाच आहे. आणि प्रयत्नपूर्वक, जाणीवपूर्वक हे कौशल्य आत्मसात करता येऊ शकते कारण अंतर्गत व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन या संभाषणातूनच होत असते. म्हणून संभाषण कौशल्य व्यक्तिमत्व विकासात महत्वाची भूमिका बजावू शकते असे वाटते. संभाषणात व्यवस्थितपणे सांगणे, ऐकणे, समजून घेणे ह्या गोष्टी येतात व त्या उत्तम प्रकारे अमलात आणण्यासाठी संभाषण कौशल्याची गरज असते.

संभाषण कौशल्याचे महत्व :-

आजच्या काळात संभाषण कौशल्याचा विकास करणे गरजेचे बनले आहे. कारण सार्वजनिक जीवनात संभाषण हीच माणसाची आवश्यक गरज आहे. आजच्या या विस्तारीत जगामध्ये व्यवसायाची विविध क्षेत्रे समोर येत असतात या व्यवसायामध्ये यशस्वी होण्यासाठी संभाषण कौशल्याची गरज निर्माण होऊ लागली आहे. ज्या व्यक्तीकडे उत्तम संभाषण साधण्याची कला आहे. अशाच व्यक्ती जीवनाच्या या क्षेत्रात यशस्वी होऊ शकतात. संभाषणामुळे व्यक्तीमधील माहितीचे आदान-प्रदान होत असते त्यातून व्यक्तीच्या आंतर व्यक्तिमत्त्वाची ओळख होत असते. व्यक्ती एकटा राहू शकत नाही. तो समाजशील प्राणी आहे. समाजा शिवाय, समूहाशिवाय तो राहू शकत नाही. म्हणूनच लोकसंग्रह वाढविण्यासाठी, समाजजीवन आनंदाने जगण्यासाठी संभाषण कौशल्य उपयुक्त ठरते.

आधुनिक काळात माणसाचे जीवन विविध समस्यांनी भरलेले आहे. या विविध समस्या दूर करण्यासाठी, मानवी जीवनातील ताण-तणावांचे निराकरण करण्यासाठी संभाषणाची गरज असते. सुयोग्य, सुसंवादी संभाषणातून कोणत्याही समस्येची उकल साधता येते यासाठी प्रभावी संभाषण होणे आवश्यक असते. त्यासाठी ही प्रभावी संभाषणाची कला आत्मसात केली पाहिजे दैनंदिन जीवनातील वाद-विवाद टाळण्यासाठी, नात्या-नात्यांमधील संबंध दृढ करण्यासाठी, आनंदी सहजीवनासाठीही संभाषण महत्वाचे असते. विविध व्यवसायामध्ये उदा. शिक्षण, पत्रकारिता, समाजसेवी संस्था, कार्यालये, वैयक्तिक स्वरूपाचे विविध व्यवसाय, सेल्समन, दुकानदार, मोठे व्यवसाय बांधकाम व्यवसाय, इतकच काय डॉक्टर, इंजिनिअर या सारख्या सर्वच व्यवसायामध्ये काम करताना व्यक्तीजवळ उत्तम संभाषण कला असली पाहिजे जेणेकरून या कलेमुळे व्यक्ती इतरांवर आपला ठसा उमटवू शकतो तसेच या संभाषण कौशल्यामुळे आपापल्या व्यवसायात यशस्वीही होऊ शकतो. म्हणूनच व्यवसायामधील गुणवत्ता प्राप्त करण्यासाठी प्रत्येकालाच सुयोग्य संभाषणाची आवश्यकता असते. सुयोग्य संभाषणामुळे व्यक्तीची व्यक्तिमत्व अधिक आकर्षित होते. व्यक्तीचा आत्मविश्वास वाढतो व्यक्तीच्या भाव-भावनांचा विकास होतोच पण भावनांचे नियंत्रण करण्याचे सामर्थ्यही संभाषणातून प्राप्त होते सातत्यपूर्ण संभाषणातून व्यक्तीमधील न्यूनगंड कमी होतो. तो अधिक कार्यक्षम व प्रगत होतो यासाठीही संभाषण कौशल्याची गरज पडते.

आणखी एक महत्वाचे म्हणजे 'First impression is the last impression' असे आपण म्हणतो कारण व्यक्ती इतरांसमोर येतो तो प्रामुख्याने बाह्य व्यक्तिमत्त्वाच्या माध्यमातून. त्यातून त्याचा पहिला प्रभाव पडतो. पण हाच प्रभाव चिरकाल टिकायचा असेल तर व्यक्तीचे संभाषण सुयोग्य असणे आवश्यक असते कारण यातूनच व्यक्तीचे बोलणे, त्याची पध्दत, सभ्यता, त्याचे संस्कार, शिष्टाचार यांचे ओळख होत असते. म्हणून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव चिरकाल टिकविण्यासाठी उत्तम संभाषण कौशल्य असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संभाषण कौशल्याचे प्रकार :- संभाषणाचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात.

१) औपचारिक संभाषण :- विविध प्रसंगाच्या निमित्ताने व्यवसायाच्या निमित्ताने, दोन व्यक्ती प्रथम भेटून जेव्हा संभाषण करतात त्याला औपचारिक संभाषण असे म्हणतात विविध चासत्रे, शिबिरे अशा वेळी दोन किंवा अधिक व्यक्तीमध्ये साधले जाते ते औपचारिक संभाषण

२) अनौपचारिक संभाषण :- संभाषण जेव्हा कौटुंबिक पातळीवर होतो. कुटुंबातील विविध नात्या-नात्यांमध्ये संवाद होतो तेव्हा अशा संभाषणास अनौपचारिक संभाषण असे म्हणतात अशा संभाषणामध्ये मनातील विचार, भाव-भावना कल्पना व्यक्त केल्या जातात त्यामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाला संजीवनी प्राप्त होते. कारण भावनांचे विरेचन अशा संभाषणातून होते आणि उत्तम संभाषण कौशल्य विकसित झाले असेल तर कौटुंबिक पातळीवरील विविध समस्यांचे निराकरण ही होऊ शकते.

संभाषण कौशल्याची अंगे :-

संभाषण कौशल्य विकसित करताना संभाषण कौशल्याच्या विविध अंगांचा सातत्याने विचार झाला पाहिजे संभाषण कौशल्याची विविध अंगे म्हणजे व्यक्तीचे उच्चार, अनुस्वार, ऱ्हर्स्व-दिर्घ उच्चारांचे ज्ञान, वर्णांची उच्चारस्थाने, स्वराघात, विराम, स्वरसाधना, स्वरातील चढ-उतार, संभाषणातील गती होय. अशा विविध भाषेतील कौशल्याचा संभाषणासाठी उपयोग होत असतो. म्हणजेच व्यक्तीला सुयोग्य संभाषणासाठी भाषेचे ज्ञान हवे. भाषा प्रकटीकरणातील विविध वैशिष्ट्यांची माहिती त्याला हवी. माहिती, ज्ञानाबरोबरच त्याचे संदेशवहन करणारे शब्द, शब्दांची गरज, त्याचा वैशिष्ट्यपूर्ण वापर येथे महत्वाचा ठरतो. ही संभाषणाची विविध अंगे विकसित करण्यासाठी श्रवण व वाचन या कौशल्याचाही उपयोग होतो. उत्तम श्रवण करण्यातून संभाषण ही उत्तम होत असते. म्हणून श्रवण व वाचन कौशल्यही विकसित केले पाहिजे.

संभाषण कौशल्यातील अडचणी :-

संभाषण कौशल्य आत्मसात करताना काही शारीरिक तसेच मानसिक अडचणी असू शकतात शारीरिक अडचणीमध्ये एखाद्या व्यक्तीची जीभ जड असणे, पड जीभ टाळूला चिकटणे, ओठ फाटलेला असणे, तोरतेपणा, दातांची रचना योग्य नसणे यांचा सामावेश होऊ शकतो. तसेच मानसिक अडचणीमध्ये व्यक्ती मानसिक दृष्ट्या कमकुवत असणे, व्यक्तीमध्ये आपल्या वर्तनाबद्दल शंका असणे म्हणजेच त्याच्यामध्ये आत्मविश्वासाची कमी असणे, स्वतःला कमी लेखण्याची भावना असणे, नकारात्मक विचारसरणी असणे, न्यूनगंडाची भावना असणे अशा अनेक अडचणी असल्यामुळे व्यक्ती संभाषण करू शकत नाही त्याचे संभाषण कौशल्य विकसित होऊ शकत नाही. परिणामी व्यक्तीविकासात, पर्यायाने व्यक्तिमत्व विकासात बाधा उत्पन्न होऊ शकते. परंतु या शारीरिक आणि मानसिक पातळीवरील अडचणीवर, प्रयत्नाने मात करता येऊ शकते आणि असे केल्यास संभाषण कौशल्य प्राप्त होऊ शकते.

संभाषण कौशल्यासाठी उपाययोजना :-

संभाषण कौशल्य सुधारण्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे व्यक्तीने आत्मविश्वास प्राप्त केला पाहिजे यासाठी त्याचे भाषेवर प्रभुत्व हवे व्यक्ती ज्या भाषेतून संवाद साधतो त्या भाषेचे ज्ञान त्याने मिळविले पाहिजे. भाषेच्या सुयोग्य प्रकटीकरणातून, सुयोग्य संभाषण साधले जाऊ शकते. चांगले ऐकणे, अर्थपूर्ण श्रवण करणे, अनेक व्यक्तीचे विचार लक्षपूर्वक, एकाग्र चित्ताने ऐकणे गरजेचे आहे. यामुळे श्रवणही विकसित होईल. विविध शब्द, विचार भाव-भावना, मत-मतांतरे याचेही ज्ञान होईल त्यामुळे संभाषणावरही परिणाम होईल. संभाषण करताना इतरांचा, त्यांच्या भावनांचा आदर करणे, संयम दाखविणे, शिष्टाचाराने, नम्रपणे वर्तन करणे, सुसंस्कारी मूल्यांचा अवलंब करणे, नीतिमूल्यांचे पालन करणे गरजेचे आहे. या सर्व वर्तनमूल्यांचा परिणाम साहजिकच व्यक्तीच्या विचारांत होतो. आणि विचारातून हे मूल्य संभाषणाच्या माध्यमातून आचारात येऊ शकते. चांगल्या विचारांचा परिपोष होण्यासाठी, चांगल्या वर्तनमूल्यांचा अवलंब करावा हाच उत्तम संभाषणाचा गाभा आहे असे वाटते.

संभाषण कौशल्याच्या प्राप्तीमधून व्यक्तीचा आत्मविष्कार चांगला होतो, त्याला आनंदाची प्राप्ती होऊ शकते, संदेशवहनाचे कार्य होते, स्वतःच्या मताचा प्रचारही होतो. तसेच यातून व्यक्तीच्या सृजनशक्तीला, कल्पनेलाही प्रोत्साहन मिळते. या सर्व गोष्टीमुळे साहजिकच व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व विकसित होते यासाठीच संभाषण कौशल्य अधिक महत्वाचे आहे. आणि त्याचा विकास करणे हि देखील काळाची गरज आहे. हे येथे नमूद करावेसे वाटते.

निष्कर्ष :

- १) व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वाची ओळख प्रामुख्याने संभाषणातूनच होत असते.
- २) व्यक्तिमत्वाचा महत्वाचा पाया म्हणजे संभाषण होय.
- ३) विविध व्यवसायाच्या यशस्वितेसाठी संभाषण कौशल्य आवश्यक आहे.
- ४) सुयोग्य संभाषण ही माणसाची भावनिक, मानसिक गरज आहे.
- ५) संभाषण कौशल्य विकासातून व्यक्तिमत्व विकास साधता येतो.
- ६) सामाजिक स्वास्थासाठी, समाज विकासासाठी, समाजसमस्यांच्या निराकरणासाठी संभाषण कौशल्य अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण व्यक्ती विकासातून समाज विकास, समाजविकासातून राष्ट्रविकास होत असतो.
- ७) संभाषण ही एक कला आहे. आणि ती प्रयत्नपूर्वक विकसीत करता येऊ शकते.

समारोप :-

थोडक्यात व्यक्तिमत्वाचा मूलाधार असणारे संभाषण कौशल्य हे महत्वाचे आहे. आत्मविश्वासाने केलेले संभाषण व्यक्ती विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावत असते असे म्हणावेसे वाटते.

संदर्भ ग्रंथ

- १) नसिराबादकर ल. रा. 'व्यावहारिक मराठी' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, आठवी आवृत्ती ऑगस्ट २००८
- २) ताटके नीलम, 'कला संभाषणाची' डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर २००६
- ३) धानोरकर अंजली, 'व्यक्तिमत्व विकासासाठी सॉफ्ट स्किल्स' साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती २००७
- ४) देशमूख अधिक, 'संपूर्ण स्व-विकास' श्रीराम कृष्ण प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती सप्टेंबर २०१०
- ५) गवळी अनिल, 'मराठी भाषा उपयोजन आणि सर्जन' शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २०१५
- ६) सांगळे संदिप, 'व्यावहारिक उपयोजित मराठी व प्रसारमाध्यमांची कार्यशैली' डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१३

व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली

संदीप मुंगरे,

संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रास्ताविक

व्यक्तिमत्त्वावर समाज जीवनाचा मोठा प्रभाव असतो. इंग्रजीमध्ये व्यक्तिमत्त्वाला (Personality) असे म्हटले जाते. मानवी शरीराचे बोलीभाषेमध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली यांचा सहसंबंध आहे. ही भाषा आहे देहाची, शरीराची. या भाषेत उच्चार नाहीत. या भाषेला वाणी नाही. ही भाषा मुद्दाम आत्मसातही करावी लागत नाही किंवा शिकावी लागत नाही. नकळत अजाणताही माणूस या देहबोलीने संवाद साधू शकतो. मनामध्ये असलेल्या इच्छा-आकांक्षा प्रकट करू शकतो. व्यक्तिमत्त्व देहबोली हा एक संवाद आहे. म्हणून दोन किंवा अधिक माणसे एकमेकांच्या समोर आली. एकत्र आली, सहवासात आली की हा संवाद सुरू होतो. यातील काही भाग जाणीवपूर्वक केला जातो. म्हणजे न आवडणारी व्यक्ती समोर आली की मुद्दाम पाठमोरे होणे किंवा पुस्तक हातात धरून वाचत असताना नको ती व्यक्ती तिथे आल्यास पुस्तक अधिक उंच धरून डोळ्याच्या आड करून त्याच्याशी संवाद न करणे. परंतु पुष्कळ हालचाली या नकळत आपल्या हातून होत असतात. शरीराच्या विविध अवयवांमधील अनेक संदेश पाठविले जातात. अनेक विचार, भावना, इच्छा व्यक्त केल्या जातात. त्याची त्यांना जाणीवही नसते. अस जरी असले तरी दोन व्यक्तीमधील संवाद साधण्यामध्ये भाषेचा, प्रकट बोलीचा जितका सहभाग असतो तितकाच सहभाग शारीरिक देहबोलीचाही असतो. किंबहुना नकळत या बोलीमुळे अनेक व्यक्तिमधील संवाद अर्थपूर्ण होतात.

व्यक्तिमत्त्व म्हणजे काय?

व्यक्तिमत्त्व म्हणजे शरीररचना, वर्तनविशेष, अभिरूची, अभिवृत्ती, कार्यक्षमता, कर्तृत्व कला यांचा विशिष्टपूर्ण समूह होय. - नार्मल एलमन.

समाजामध्ये जगत असताना जीवनामध्ये काय प्राप्त करून घेतले याला महत्त्व नसून आपण जीवन कशाप्रकारे जगतो याला अधिक महत्त्व आहे. निष्कलंक चारित्र्य हाच व्यक्तिमत्त्व विकासाचा मुलभूत पाया आहे. चारित्र्यावर आधारित व्यक्तिमत्त्व हेच खरे व्यक्तिमत्त्व होय. व्यक्तीची भावना, वर्तन, विचार या सगळ्या गोष्टींचा समुच्चय म्हणजे व्यक्तिमत्त्व आणि शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, आध्यात्मिक सर्व पैलूंचा विकास म्हणजे व्यक्तिमत्त्व विकास होय. व्यक्तिमत्त्वाला सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे Body Language किंवा Personality : व्यक्ती त्याचा पेहराव, नीटनेटकेपणा हे घटक आपण शब्दात सांगू शकत नाही ते देहबोली सांगून जाते. म्हणून ती महत्त्वाची आहे. दुसऱ्याकडे बघण्याच्या अगोदर आपण स्वतःकडे लक्ष दिले पाहिजे. म्हणजे आपण कसे उठतो, आपल्या हाताच्या हालचाली कशा होतात, दुसऱ्याचे कौतुक कसे करतो या सगळ्यांकडे एक त्रयस्तपणे बघणे हे ज्यावेळी आपण करतो त्यावेळी आपण दुसऱ्याची देहबोली समजू शकतो. व्यक्तीमत्त्व हे व्यक्तीच्या कोणत्याही एका शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक गुणधर्मात साठविलेले नसून ते संपूर्ण शरीराशी निगडित असते. एखाद्या वर्तनावरून व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व ठरत नाही. व्यक्तिमत्त्व सर्वस्वरूपी असल्यामुळे त्याच्यात सातत्य व सुसंगतपणा अभिप्रेत असतो. म्हणून नवजात अर्भकाला व्यक्तिमत्त्व नसते. त्याचे वर्तन विस्कळीत स्वरूपाचे असते. जस-जसे लहान मुलाला समजण्याचे आकलन होते तस तसा तो 'स्व' जागृत होऊ लागतो. 'स्व' ची जाणीव विकसित होऊ लागते. विकासाबरोबर व्यक्तिमत्त्व बदलत जाते, वर्तन विशेषांना स्थैर्य प्राप्त होते. एकदा चौकट तयार झाली की ती फारशी बदलत नाही.

व्यक्तिमत्त्व विकासाचे घटक

व्यक्तिमत्त्व विकास हा माणसाच्या काही गुणधर्मांमुळे होत असतो. समाजामध्ये 'व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती' असे आपण बोलतो. त्याप्रमाणे अनेक व्यक्ती कर्तृत्ववाने मोठ्या होत असतात. पण त्याला चारित्र्यशक्तीची जोड असल्याशिवाय ते मोठेपण टिकून राहत नाही. म्हणून आपण जीवनामध्ये काय प्राप्त करून घेतो आणि काय गमावतो याचे भान असणे गरजेचे असते. ते आपण काही घटकांच्या आधारे पाहू शकतो.

१. अविकसित
२. असामाजिक
३. पदनोमुख
४. विकसनशील व्यक्ती

अविकसित

या व्यक्तिमत्त्वामध्ये वाईट गुणांच्या बाबतीत कायच माहिती नसते. काय करत आहोत किंवा काय केले पाहिजे याची कल्पना नसते. उदा. लहान मुल या घटकामध्ये येते. याला चांगले वाईटयाची कल्पना नसते किंवा एखादा मानसिक रूग्ण व्यक्ती यात समावेशक असते.

असामाजिक व्यक्तिमत्त्व

हे व्यक्तिमत्त्व चांगल्या गोष्टीच्या बाबतीत झोपलेले असते, पण वाईट गोष्टीच्या बाबतीत खूप जागरूक असते. उदा. चोर, डाकू, अपराधी या सर्व व्यक्ती या घटकामध्ये येतात.

पदनोमुख व्यक्तिमत्त्व

या व्यक्ती सद्गुण या बाबतीत जागरूक असतात, पण वाईट वळणाच्या बाबतीत झोपलेल्या असतात. यांच्याकडे ज्ञान असते, बुद्धिमत्ता असते, पण ह्या व्यक्ती आळशी, बेजबाबदार, व्यसनी असतात. त्याचा समावेश यामध्ये होतो.

विकसनशील व्यक्तिमत्त्व

हे व्यक्तिमत्त्व मात्र सद्गुण आणि दुर्गुण याच्या बाबतीत जागरूक असते. आपल्या समाजामध्ये ज्या काही महान व्यक्ती होऊन गेल्या. उदा. शिवाजी महाराज, महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद, महात्मा फुले यांच्यासारख्या आणि आता असणाऱ्या सचिन तेंडुलकर, लतादीदी, अमिताभ बच्चन या व्यक्ति विकसनशील व्यक्तिमत्त्वामध्ये येतात. या व्यक्तीमुळे समाजात नवी उर्जा मिळते.

व्यक्तिमत्त्व विकासावर परिणाम करणारे घटक

१. अनुवंशिकता
२. पर्यावरण
३. शिक्षण
४. अनुभव

अनुवंशिक या व्यक्तींना त्याच्या आईवडिलांकडून वंशपरंपरागत गुणसूत्राच्या माध्यमातून काही गुणदोष मिळतात. आजार, शारीरिक ठेवण याचा समावेश यामध्ये होतो.

पर्यावरण यामध्ये आपले कुटुंब, आपल्या आजूबाजूला असलेला समाज, व्यक्ती, ज्याठिकाणी आपण राहतो त्या सर्वांचा परिणाम व्यक्तीवर होत असतो.

शिक्षण आपण ज्या शाळेत जातो तेथील शिक्षक, शाळेतील विविध उपक्रम, विविध स्पर्धा, सांस्कृतिक कार्यक्रम यांचासुद्धा आपल्या मनावर परिणाम होत असतो.

अनुभव आपण जगताना प्रत्यक्ष आलेले अनुभव आपल्या सभोवताली राहणाऱ्या मित्रांकडून, नातेवाईकांकडून, समाजाकडून, काही बरेवाईट अनुभव येतात त्याचाही परिणाम व्यक्तीवर होत असतो.

देहबोली म्हणजे काय?

देहबोली म्हणजे फक्त शारीरिक हालचाल असा अर्थ नसून शब्दाविनासंवाद साधता येणारी प्रभावी भाषा म्हणजे देहबोली. शब्दाविना आपणाला जे संदेश मिळतात त्यांना स्वतःचा एक आवाज असतो. फक्त तो ध्वनित होत नसतो. पण त्या शब्दांपेक्षा संवादाला अर्थ असतो. तो जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला तर अनेक जणांच्या मनातील अंतर्भाव ओळखता येतात. देहबोली आपण समजू शकलो तर अनेक गोष्टी आपण घडवून आणू शकतो. त्यासाठी देहबोली प्रत्येकाने अभ्यासली पाहिजे. देहबोली ही निसर्गातील अनेक घटकामध्ये अस्तित्वात असते. प्राण्यामध्ये, पक्ष्यांमध्ये ती आपल्याला ओळखता आली पाहिजे. आपल्या उठण्या-बसण्याचे आपणाला भान नसते. आपण कुठे बसलो आहोत, सार्वजनिक ठिकाणी की घरामध्ये या सगळ्या गोष्टीमधून आपण एक नकारात्मक संदेश देत असतो. एखाद्यासमोर आपण कसे बसलो, कसे आळावळांग्या देतो याचे भान असणे म्हणजे देहबोली. उदा. देहबोलीमध्ये हसणे हे देखील येथे अनेकवेळा आपण सुखाच्या-दुःखाच्या ठिकाणी जातो. तेथे अनेक आपल्या ओळखीचे भेटतात त्यांच्यापर्यंत जाण्यास आपण दूर असतो. सुखाच्या वेळी आपल्या डोळ्यांच्या भुवया वर जातात. आपण खूप दिवसांनी भेटलो याचा संकेत मिळतो. दुःखाच्या ठिकाणी जातो त्यावेळी आपण एक स्मित हास्य देतो. त्यामध्ये एक खिन्नता असते.

व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली यांचा सहसंबंध

मानवी शरीर हे त्या व्यक्तीशी निगडित असते त्यामुळे त्याचे चेहऱ्यावरील हावभाव, नाक, डोळे, खाणाखुणा, हातवारे, बोलण्याची, उभे राहण्याची पद्धत, केसांची पद्धत, कपडे यामुळे व्यक्तिमत्त्व खुलून दिसते. भाषण करतेवेळी

आवाजाचा चढ-उतार, चेहऱ्यावरील आट्या, रागाने लाल होणे, ओरडणे, डोळे वटारणे, डोळ्यांची भुवई उडवणे, लाज, राग, लोभ, मोह हेसर्व घटक व्यक्तिमत्त्व देहबोली यांच्यातील संबंध दर्शवतात.

चेहऱ्यावरील हावभाव

चेहऱ्यावरील हावभावामुळे समोरच्या व्यक्तीला आपण सुखात किंवा दुःखात असल्याचे जाणवून येतो. चेहरा हा मनातील भावनांचा आरसाच असतो. देहबोली प्रेक्षणाचा चेहरा हे महत्त्वाचे माध्यम आहे. चेहऱ्यावरील हस्याने आपण समोरच्या व्यक्तीला मोहित करू शकतो.

रागाने लाल होणे

‘व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती’ असे म्हटले जाते. एखाद्या व्यक्तीला राग आला की तो लाल होतो. त्यामुळे समोरच्या व्यक्तीला समजून येते की आपण याच्याशी आता बोलणे योग्य नाही.

डोळ्यातील लावण्य

देहबोलीमध्ये महत्त्वाचा घटक म्हणजे डोळा. मानवी डोळे हे काळे, निळे, घारे असे असू शकतात. जे काही शब्दात होत नाही ते काम आपले डोळे करतात. नेरेचा संदेश समोरच्या व्यक्तीला मोहित करतो.

उदा. काही दिवसांपूर्वी तामिळनाडूमधील एक हिरोईनने गाण्यामध्ये डोळा मारला आणि सर्व फिल्मसिटी त्या व्यक्तीकडे आकर्षित झाली.

उदा. राहुल गांधी यांनी लोकसभेमध्ये मारलेला डोळा किंवा घेतलेली गळाभेट यामुळे समोरच्या व्यक्तीच्या मनामधील भावना व्यक्त होताना दिसतात किंवा लावणी करताना नटीने तिरक्या नजरेनं केलेला इशारा व्यक्तीला प्रेमात पाडतो. या घटकांच्या आधारे व्यक्तीला आपण न बोलता आपल्या मनातील भावना सांगू शकतो किंवा समजावून घेऊ शकतो.

व्यक्तिमत्त्व विकासात देहबोलीचे महत्त्व

मानवी मन अभिव्यक्त होण्यासाठी दरवेळी भाषेचाच वापर करेल असे काही नाही. कारण मानवी शरीर सुद्धा अभिव्यक्तीचे साधन आहे. शरीराच्या हालचाली, हावभाव यातून संवाद घडतो. अगदी लहान मुलांचे बोट पकडून चालणेही आधार हवा असल्याची अभिव्यक्ती असते. भूक लागल्यावर रडणारे आणि कोणतीही भाषा न येणारे बाळ रडण्याच्या माध्यमातून आपल्याशी संवाद साधत असते. डोळे मोठे करणे म्हणजे रागावणे, तोंडात बोट घालणे म्हणजे आश्चर्यचक्रीत होणे, ओठांचा चंबू करणे म्हणजे कंटाळून जाणे, नाक मुरडणे म्हणजे नापसंती व्यक्त करणे. खांदे उडवणे म्हणजे आपण अनभिज्ञ असल्याचे दर्शवणे. असे अनेक घटक देहबोलीने कळतात.

ओठांचे माध्यम

हे प्रतिकात्मक चुंबन माणसाच्या वर्तणुकीचा समाजमान्य भाग आहे. मुळात ही विशिष्ट हालचाल आपण प्रेम, माया, जिवाळा दुसऱ्या व्यक्तीला समजण्यासाठी वापरली जाते. व्यक्तीच्या दोन मनातील ओष्ठ चुंबनाचे हे प्रतीक आहे हे ही समजते. ‘फ्लाइंग किस’ ही जरी तारुण्याची मक्तेदारी असली तरी चुंबनातून कितीतरी भावना व्यक्त होतात.

हस्तांदोलन हँडसेक किंवा हस्तांदोलन हे देहबोलीतील नियाम गुणांमध्ये येते. दोन व्यक्तींमधला हा पहिलाच स्पर्श असतो, पण त्यात सेकंदाहूनही कमी वेळात हस्तांदोलनामुळे एखाद्या व्यक्तीबद्दल प्रथमदर्शनी झालेले चांगले किंवा वाईट मत आपण कायम करू शकतो व बदलू शकतो. स्वतःबद्दलचे किंवा इतरांबद्दलचे मत टिकवण्याची अथवा बदलण्याची ताकद हँडशेकमध्ये असते.

भाषणातील चढ-उतार एखादी व्यक्ती भाषण करत असताना त्यांच्या भाषणाच्या वेळी कोणत्या शब्दावरती किंवा कोणत्या वाक्यावरती हातवारे करून बोलतो त्याचा चढ-उतार यावर त्याचे व्यक्तिमत्त्व व देहबोलीचे महत्त्व दिसून येते.

समारोप

आज आधुनिक काळात संवादाची साधने विपुल प्रमाणात आहेत. हा संवाद केवळ बोलण्यातून वाचण्यातून किंवा लेखनातून होतो असे नव्हे, तर मानवाच्या खूप काळापासून सोबत असलेल्या हावभावाच्या भाषेच्या माध्यमातून होतो. आज व्हाट्सअप, फेसबुक, ट्विटरवर आढळणारे विविध प्रकारचे संवादचिन्ह आणि त्याचे वाढते महत्त्व हे या हावभावाच्या भाषेचे आधुनिक संवाद माध्यमातील स्थान स्पष्ट करण्यास पुरेसे आहे. प्रेम व्यक्त करण्यासाठी ज्याप्रमाणे ‘किस ऑफ लव्ह’ चे संवादचिन्ह असते. तसेच नाराज असल्यावर नाक मुरडणारे देखील संवादचिन्ह आहे. व्यक्तिमत्त्व आणि देहबोली प्रकट करण्यासाठी आधुनिक संवाद माध्यम अधिक प्रमाणात वाढल्याचे दिसते.

पत्रलेखन

ज्योती बापुराव गरबडे

मराठी अधिविभाग शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्राचीन काळी लेखन कला अवगत नसल्याने मैलोन - मैल पायी चालत जावून तोंडी निरोप सांगितला जात असे. नंतर त्याला लिखित स्वरूप प्राप्त झाले. संपर्काची अन्य साधने उपलब्ध नसल्याने पत्र लिहून आपला संदेश समोरच्या व्यक्तीपर्यंत पोहचवला जात असे. त्यावेळी आपल्या जवळच्या व दुरच्या व्यक्तीजवळ आपले अंतरंग खुले करण्यासाठी पत्रांचा मोठा वापर होत असे. सुरुवातीच्या काळात कबुतराच्या माध्यामातून पत्र पाठविले जात असे. पण ते नियोजित ठिकाणी पोहचलेच याची शाश्वती नव्हती. पुढे काळानुसार त्याच स्वरूप बदलत गेले.

कालाप्रमाणे येणाऱ्या नवनवीन तंत्रज्ञानामुळे जसा वाहतूकीचा पायी चालणे, घोडा, बैलगाडी, सायकल, मोटारसायकल, बस, रेल्वे, विमान' असा विकास झाला तसाच हा प्रत्यक्ष बोलणे, पोस्ट, स्थिर फोन, तार, फॅक्स, मोबाईल, इमेल, व्हॉट्सप इ. असा संदेश पाठविणाऱ्या माध्यमाचा ही विकास झाला.

आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात पत्र, तार, मनिऑर्डर असे शब्दही कालबाह्य झाल्याचे दिसून येते. त्याची जागा इंटरनेटने घेतली आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून आपण घरी बसल्या जगातील कोणत्याही ठिकाणी काही सेकंदात संदेश पाठवू शकतो. किंवा व्हिडीओ कॉलिंगच्या माध्यमातून त्या व्यक्तीशी प्रत्यक्ष दृश्य संभाषण साधू शकतो. असे असले तरी पत्रलेखनाचे महत्त्व कमी झालेले नाही. अजूनही काही ठिकाणी पत्रव्यवहार केला जातो.

पत्रव्यवहार पत्रलेखन हे सर्वसामान्या माणसाच्या मनातील विचार, भावना प्रकट करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे.

“एका व्यक्तिकडून दुसऱ्या व्यक्तिकडे लिखित स्वरूपात साधलेला संवाद म्हणजे पत्र होय.”

यालाच मराठीत पत्र, कार्ड, चपाटी कागदाचा तुकडा असे म्हणतात. हिंदीत 'खत' तर इंग्रजीमध्ये Letter म्हणतात.

पत्रलेखन कला-

पत्राचे बाह्य-

उत्कृष्ट संभाषण ही एक कला आहे. पण ही कला सर्वांनाच साध्य होईल असे नाही. तेव्हा पुष्कळदा संभाषणाचे काम पत्रे करतात. पत्रे आपल्या वतीने समोरच्या व्यक्तीला खोलत असतात. लिहिलेला शब्द हा वाचणाऱ्याच्या डोळ्यांपुढे जास्त काळ राहतो. तेव्हा लिखाण करताना नेहमीच काळजी घ्यायला हवी. वाचणाऱ्याचे मन प्रसन्न व्हावे अशा स्वरूपाची मांडणी, विचार व अक्षर हवे. पत्रलेखनात अक्षराला खूप महत्त्व असते. त्यामुळे अक्षर सुंदर व रेखीव असावे. पत्र हे घरगुती असो अगर व्यावसायिक त्याचे बाह्यांग आकर्षक असले पाहिजे. पत्राचा कागद हा दर्जेदार हवा. कागद आणि लखोटा एकमेकांना अनुरूप असावेत. लखोट्यावरील पत्ता योग्य पद्धतीने लिहलेला असावा. त्यावरील तिकीट देखील ठरलेल्या ठिकाणी लावलेले असावे. पत्र असे असावे की, पाहताक्षणी वाचकाचे मन वेधून घ्यावे.

पाकीटावरील पत्ता :

ज्यांना पत्र पाठवायचे त्यांचा पत्रावरील पत्ता आवश्यक त्या तपशीलासह सुस्पष्ट व्यस्थित लिहलेला असावा. संबंधित व्यक्तीचे संपूर्ण नाव, घर, बंगला यांचे नाव वसाहतीतील जागेचा क्रमांक, वसाहतीचे नाव/ विभागाचे नाव, शहराचे नाव व पिनकोड अशा क्रमाने पत्ता लिहावा. खेड्यात पत्र पाठवायचे असल्यास संबंधित व्यक्तीचे नाव, गल्ली/ अळी, मुक्काम पोस्ट, तालुका, जिल्हा अशा क्रमाने पत्ता लिहावा.

उदा. श्री. शंकर नारायण देसाई

‘प्राजक्ता’ बंगला

सोमवार पेठ,

कोल्हापूर - पिन - ४१३४१२

पत्राचे अंतरंग : पत्राच्या बाह्यांगबरोबरच पत्रातील अंतरंगही आकर्षक असावेत.

१. शीर्षभाग - पत्राच्या अगदी मधोमध ॥श्री॥ असे लिहण्याची पद्धत आहे. हा शब्द पावित्र दर्शक मानला जातो. काहीजण ‘श्री’ बरोबर आपल्या कुलदैवताचे नावही लिहतात. उदा. श्री गजानन प्रसन्न, श्री बोधकृपा प्रसन्न, श्री खंडोबा प्रसन्न इ.

२. तारीख - पत्रात तारीख लिहणे आवश्यक आहेच, पण ती व्यवस्थित लिहणेही तितकेच महत्त्वाचे असते. तारीख लिहण्याच्या सामान्यतः तीन शैली आढळतात.

१. अमेरिकन शैली - या शैलीत प्रथम महिना नंतर तारीख व त्यानंतर स्वल्पविराम टाकून वर्ष लिहतात. उदा. नोव्हेंबर १८, २०१८.

२. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस शैली - या पद्धतीत प्रथम तारीख त्यानंतर महिना अक्षरात आणि त्यानंतर स्वल्पविराम टाकून वर्ष लिहतात. उदा. १८ नोव्हेंबर, २०१८.

३. इंग्रजी शैली - या शैलीत प्रथम तारीख, महिना आणि स्वल्पविराम टाकून शेवटी वर्ष लिहतात. उदा. 4th March, 2018 काही कार्यालयात तारीख, महिना व वर्ष आकड्यातच लिहण्याची प्रथा आहे. उदा. १८-१०-२०१८ यापैकी कोणतेही एक पद्धत स्वीकारली जाते.

३. अंतर्गत पत्ता : पत्राला सुरूवात करण्यापूर्वी ज्यास पत्र पाठवावयाचे आहे त्या व्यक्तीचा/संस्थेचा पत्ता आधी लिहावा. औपचारिक किंवा अनौपचारिक स्वरूपातचे पत्र लिहिताना संबंधित व्यक्तीचे नाव, पद, संबंधित व्यवसाय, संस्थेचे/कंपनीचे नाव आणि संपूर्ण पत्ता लिहावा.

उदा. मा. विभागप्रमुख

मराठी अधिविभाग,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर.

४. पत्रलेखनाचा मायना - प्रत्यक्ष पत्राला सुरूवात करण्यापूर्वी आपण जो अभिवादनाचा मजकूर लिहितो त्याला 'मायना' असे म्हणतात. पत्रवाचकाच्या पत्त्याखाली दोन ओळींइतके अंतर सोडून डाव्या बाजूला अभिवादनाचा मायना लिहितात. मायना व पत्राचा मजकूर यामध्येही दोन ओळींचे अंतर असावे.

आपण ज्याला पत्र लिहितो त्याच्या योग्यतेप्रमाणे मायना असावा. पत्रलेखक व पत्रवाचक यांच्या संबंधानुसार मायने बदलले जातात.

पत्र लिहून संपविल्यानंतर 'कळावे ही विनंती' असे लिहितात. पत्राला उत्तर देऊन माहिती कळवावी असा त्याचा अर्थ होतो. त्यानंतर तुझा आपला नम्र, आज्ञाधारक असा शेवट करून आपण आपली सही करावी व नाव लिहावे, शेवटही कसा करावा हे त्या व्यक्तीला व नात्याला अनुसरून ठरवायचे असते.

पत्रातील मायन्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे. १. आई/बाबा- तीर्थरूप..... शीर साष्टांग नमस्कार, तुमचा/तुझा. २. वडीलधाऱ्या आपतांस - तीर्थस्वरूप..... सादर नमस्कार, आपला. ३. शिक्षकास- गुरुवर्य..... साष्टांग नमस्कार, आपला आज्ञाधारक /आपला नम्र. ४. आपल्यापेक्षा लहानास, प्रिय..... शुभाशीर्वाद, तुझा/तुझी ५. समवयस्कांना, प्रिय..... सप्रेम नमस्कार, तुझा/तुझी ६. सन्माननीय व्यक्तीस- माननीय...../ आदरणीय..... सादर नमस्कार, आपला/आपली, विनीत

५. पत्रलेखनातील मजकूर-पत्रातील मजकूर लिहिण्याअगोदर पत्र लिहिण्याचा आपला हेतू काय, त्यातून आपल्याला काय साधावयाचे आहे. पत्रवाचकाच्या मनावर आपली कोणत्या प्रकारची प्रतिमा ठसवायची आहे, पत्रवाचकाकडून आपणास हवा असणारा प्रतिसाद कसा मिळवता येईल, या गोष्टींचा विचार करावा.

६. पत्रलेखनाची भाषा -

व्यक्तीनुसार पत्राची भाषा बदलत असते. प्रिय व्यक्ती, घरातील वडीलधारी यांना पत्र लिहिताना जिवाळ्याची प्रेमाची भाषा हवी. तर सरकारी अधिकारी, वृत्तपत्राचा संपादक, प्राचार्य, यांच्या पत्रातील भाषेत सभ्यता, नम्रता, सौजन्य हवे. पत्रातील भाषा क्लिष्ट, बोजड नसावी.

पत्रलेखनाचे प्रकार -

पत्रलेखनाचे प्रामुख्याने औपचारिक आणि अनौपचारिक असे दोन भाग प्रकार पडतात. आपण करित असलेली नोकरी, व्यवसाय तसेच सरकारी व विविध प्रकारच्या संस्थांशी व कार्यालयांशी येणारा संबंध यामुळे होणारे पत्रलेखन हे औपचारिक स्वरूपाचे असते तर मित्र, नातलग जिवाळ्याची व्यक्ती यांना लिहिलेले पत्रे हे अनौपचारिक स्वरूपाची असतात.

पत्रलेखनाचे प्रकार व त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. तक्रारपत्र -

या पत्रामध्ये एखाद्या समस्यांची तक्रार केलेली असते. उदा. ऑनलाईन खरेदी केलेला मोबाईल पोहच न झाल्यास, ग्राहक पंचायतीकडे योग्य ती तक्रार करणारे पत्र.

२.चौकशीपत्र -

एखाद्या विषयाची माहिती हवी असेल तर त्याविषयी चौकशी करण्यासाठी लिहिलेले पत्र. उदा. एम.ए भाग एकच्या मराठी विषयाचा अभ्यासक्रम बदलला आहे का हे समजून घेण्यासाठी चौकशी करणारे पत्र.

३.मागणीपत्र -

या पत्रामध्ये एखाद्या वस्तूची मागणी केलेली असते. उदा. महाविद्यालयातील राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या ग्रंथालयासाठी ललित पुस्तकांची मागणी करणारे पत्र.

४.विनंतीपत्र -

एखाद्याला विनंती करून काही सांगायचे असेल किंवा आपले काम करून घ्यायचे असेल तर लिहिले जाणारे पत्र म्हणजे विनंतीपत्र होय. उदा. आम्ही राहतो त्या भागात बसथांबा नाही तर एस.टी परिवहन मंडळाच्या वरिष्ठ व्यवस्थापकांना आमच्या भागात बसथांबा करावा ही विनंती करणारे पत्र.

५.अभिनंदनपर/शुभेच्छापत्र-

एखाद्या व्यक्तीने कौतुकास्पद कामगिरी केली असेल तर त्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी त्याचे अभिनंदन करून त्याच्या पुढील वाटचालीस शुभेच्छा देणारे पत्र. उदा. नवनाथ गोरे यांना युवा साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळाला. त्यांचे अभिनंदन व पुढील लेखन वाटचालीस शुभेच्छा देणारे पत्र.

६.मानपत्र-

मानपत्राचे मात्र जाहीरपणे वाचन होत असते. कलाकार, विचारवंत, शास्त्रज्ञ, शिक्षक-गुरु अशा मान्यवरांचा गौरव विविध निमित्ताने करण्यात येतो. अशावेळी 'मानपत्र' देऊनही त्यांचा गौरव केला जातो. मानपत्राच्या प्रभावी वाचनामुळे मान्यवरांच्या कार्याची माहिती उपस्थितांना कळतेच, त्याचबरोबर हे मानपत्र उपस्थितांसाठी प्रेरणादायी ही ठरते.

७.निमंत्रणपत्र आणि आभारपत्र -

निमंत्रणपत्रातून आपण एखाद्या मान्यवर व्यक्तीला कार्यक्रमाला उपस्थित राहण्याबद्दल आग्रहाची विनंती करत असतो. तर आभारपत्रातून कार्यक्रमाला उपस्थित राहून मार्गदर्शन केल्याबद्दल आभार मानलेले पत्र असते. उदा. शिवाजी विद्यापीठात मराठी विभागात आयोजित व्याख्यानमाला स्पर्धेतील पारितोषिक वितरण-समारंभास प्रमुख पाहुणे म्हणून नियुक्त करण्यात आलेल्या मान्यवरास लिहिलेले पत्र. हे निमंत्रणपत्र तर कार्यक्रमात वेळात वेळ काढून आल्याबद्दल उपस्थितास मार्गदर्शन केल्याबद्दल मान्यवरांप्रती कृतज्ञता आभार व्यक्त करणारे पत्र.

८.कार्यक्रमपत्रिका :

कार्यक्रमपत्रिका ही कार्यक्रमाचे स्वरूप स्पष्ट व्हावे यासाठी असते एखाद्या कार्यक्रमात व्यासपीठावर असणाऱ्या मान्यवरांसाठी कार्यक्रमाचे स्वरूप उलगडून दाखवणारी आकर्षक कार्यक्रमपत्रिका असते. उदा. विद्यार्थिनी महाविद्यालय, बीड या संस्थेच्या २५ व्या वार्षिक पारितोषिक वितरणाचे स्वरूप सांगणारी कार्यक्रमपत्रिका. अशा प्रकारे पत्रलेखनांचे विविध प्रकार संभवतात.

समारोप-

पत्रलेखन ही कला लोप पावत चालली आहे असे असले तरी ही कला विकसित करण्यासाठी शासनाने अनेक उपक्रम राबविले आहेत. अभ्यासक्रमामध्ये पत्रलेखन हा विषय समाविष्ट केला आहे. भारतातच नाही तर जगातील सर्व देशात पत्रलेखन विकासासाठी अशाच प्रकारचे प्रयत्न केले गेल्याचे दिसून येते. १९७२ च्या विश्व डाक संघाच्या वतीने १६ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांसाठी पत्रलेखन स्पर्धा आयोजित करण्यास सुरुवात केली.

संदर्भ-

१. ठाकुर, शर्मिला- 'मुद्रा' सुलभ मराठी व्याकरण, मुद्रा प्रकाशन, कोल्हापूर. दुसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१३.
२. नसिराबादकर, ल. रा.- 'व्यावहारिक मराठी', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. नववी आवृत्ती. २०१०.
३. बिरादार, वसंत- 'व्यावहारिक मराठी' स्वरूप-मिमंसा, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती जानेवारी १९९८
४. डॉ. शनवरे, श्रीधर- 'अभिनव मराठी व्याकरण लेखन', विद्या विकास पब्लिशर्स प्रा. लि. नागपूर. चौथी आवृत्ती १ जानेवारी २०१६

व्यक्तिमत्त्व विकासाकरिता देहबोली

लक्ष्मण भानुदास साठे

रिसर्च फेलो, मराठी विभाग शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रास्ताविक

आज विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे युग आहे. भौतिक सोयी-सुविधांचे प्रमाण खूप वाढले आहे. समाज भौतिकदृष्ट्या अधिक समृद्ध होताना दिसतो आहे. ज्ञान मिळविण्याचे अनेक स्रोत आज उपलब्ध आहेत. आपले जीवन समृद्ध करण्याकरिता व्यक्ती सातत्याने प्रयत्न करतो आहे. बदलत्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, तांत्रिक पर्यावरणाशी तो समायोजन साधण्याचा प्रयत्न करतो आहे, त्यातून आपल्या जीवनपद्धतीत बदल घडवून आणतो आहे. सामाजिक व्यवहार आणि विचार यावर विजय मिळविण्यासाठी दूर दूर संपर्क साधून आपली क्षमता विकसित करण्यावर भर देताना दिसतो आहे आणि हे सर्व करण्याकरिता व्यक्ती अनेक कौशल्ये आत्मसात करण्याकरिता धडपडतो आहे. आपला व्यक्तिमत्त्व विकास करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो आहे. व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या अनेक पैलूंपैकी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे व्यक्तीची देहबोली. याच देहबोलीचे व्यक्तिमत्त्व विकासातील स्थान समजून घेणे म्हणूनच आवश्यक ठरते.

देहबोली : संकल्पना

देहबोली हा अशाब्दीक संप्रेषणाचा प्रकार आहे. यास इंग्रजीत 'बॉडीलॅंग्वेज' असे म्हणतात. व्यक्तीची शरीराच्या वेगवेगळ्या अवयवांद्वारे अभिव्यक्त झालेली शरीरभाषा म्हणजे देहबोली होय. जेव्हा आपण एखाद्याशी संवाद साधत असतो तेव्हा एकमेकांची देहबोली परावर्तीत करत असतो. विचारांमधला बदल भावनांमधल्या बदलांमध्ये परावर्तीत होतो व त्याचा परिणाम विशिष्ट प्रकारच्या शारीरिक बदलांमध्ये होतो त्यालाच देहबोली म्हणतात. उदाहरणार्थ आपण आनंदी असतो तेव्हा आपले डोळे लकाकतात, चेहरा उजळतो, चेहऱ्यावर हास्य येते, खांदे ताठ होतात आणि देह किंचित पुढे झुकतो. मनातले विचार बदलले की शरीराची स्थिती बदलते आणि चेहऱ्यावरचे हावभाव बदलतात.

देहबोली वाचणं व तिचा वापर करणं ही एक कला आहे. ही कला आत्मसात करणं आवश्यक असतं. अनेकदा सार्वजनिक जगण्यात, व्यवहारात व्यक्तीचे शब्दांपेक्षा शरीर भाषेचे विविध घटक अधिक महत्त्वाचे आणि तुलनेने अधिक प्रभावी ठरत असतात. देहबोलीवरून समोरच्या व्यक्तीस समजून घेता येते. त्याच्या मनातील भावना तात्काळ समजून घेतल्या जातात आणि त्यावरची योग्य अशी वर्तनप्रक्रिया घडवली जाते वा नैसर्गिकपणे ती घडत असते. व्यक्तीच्या मनातील एखादी अस्वस्थ भावना, नकारात्मक दृष्टी, आत्मविश्वास व इतर अनेक अंतर्बाह्य बाबी ह्या त्याची देहबोली दाखवतात. त्यामुळेच आकर्षक व्यक्तिमत्त्व निर्माणाकरिता देहबोलीस महत्त्व आहे.

देहबोलीचे महत्त्व

आजच्या युगात देहबोली हा सर्वांच्या परिचित असा शब्द आहे. इंटरनेट आणि सोशल मिडीयाच्या आगमनानंतर देहबोलीस विशेष महत्त्व आले. सध्याच्या स्पर्धेच्या युगात देहबोलीवरील नियंत्रण हे एक आवश्यक कौशल्य बनले आहे. अधिकारी वर्ग, कलाकार, व्यावसायिक, राजकारणी, सेलिब्रिटी यांना यशोशिखरावर नेते ती त्यांची देहबोलीच. आज तर वेगवेगळे व्यावसायिक, अभियंते, नाटक आणि चित्रपट कलावंत, मैदानावर कामगिरी करणारे खेळाडू, राजकारणी व्यक्ती, टी. व्ही. कार्यक्रमांचे सुत्रधार, मॉडेल्स, व्याख्याते, सादरकर्ते या सगळ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे 'देहबोली' हे अविभाज्य अंग बनले आहे. सेलिब्रिटी व लोकप्रिय व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव सामान्य माणसांवर पडत असतो. आज त्याचे प्रमाण अधिक वाढलेले आहे. त्यातूनच आकर्षक व्यक्तिमत्त्व तयार करण्याकडे लोकांचा कल वाढतो आहे. याचाच परिणाम म्हणून व्यक्तिमत्त्व विकास शिबीरं, प्रशिक्षण कार्यक्रम सर्वत्र होताना दिसतात.

लोकांचे मत जिकणं ही एक कला आणि तंत्रही आहे. त्यासाठी व्यक्तीकडे काही कौशल्यं असणे महत्त्वाचे असते. व्यक्तीचे वर्तन, चेहऱ्यावरील हावभाव, हात-पायांची हालचाली या शारीरिक हालचालींना महत्त्व असते. या देहबोलीद्वारे तो इतरांवर प्रभाव पाडू शकतो. म्हणूनच व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात 'देहबोलीस' अधिक महत्त्व येत असल्याचे दिसून येते.

देहबोलीचे घटक

कोणत्याही व्यक्तीच्या यशात त्याच्या संप्रेषणास सर्वाधिक महत्त्व असते. प्रामुख्याने लोक जेव्हा प्रमाणित मौखिक भाषेचा गैरवापर करतात तेव्हा संवाद साधण्याचा मार्ग शोधतात. सामान्यपणे संवाद अनेक प्रकारचे आहेत. प्रत्येक फॉर्म

मौल्यवान आणि अमौखिक संवाद आहे. सर्वात गहन अशाब्दिक संप्रेषण हा शरीराची भाषा अर्थात त्याची देहबोली आहे. या देहबोलीचे प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) चेहऱ्यावरचे हावभाव (Facial expression)

चेहऱ्याच्या हावभावांवरून आपण व्यक्तीच्या भावना, मनाचा अंदाज बांधतो. त्याचा प्रभाव निर्णय प्रक्रियेवर होत असतो. कपाळ, डोळे, भुवया, ओठ, जबडा यांची स्थिती व हालचाल यास महत्त्व असते. चेहऱ्याची ठेवण आनंदी ठेवल्याने व्यक्ती अधिक विश्वासार्ह बनते. हसरा चेहरा अधिक विश्वासार्ह आणि समाजशील मानला जातो. याचा अर्थ एखाद्या व्यक्तीबद्दल विश्वासार्हता आणि आकर्षकपणा हा बहुतांशी त्याच्या हावभावावरच अवलंबून असतो.

डोळा हा चेहऱ्याचा महत्त्वाचा भाग आहे. डोळे खूप काही बोलतात असे म्हटले जाते. व्यक्ती जेव्हा एखादी गोष्ट आठवते, कल्पना करते, विचार करते तेव्हा त्याचे डोळे उर्ध्व दिशेकडे झुकलेले असतात. बोलताना डोळ्यात डोळे घालून जेव्हा बोलले जाते तेव्हा त्या व्यक्तीचा आत्मविश्वास, भावना लक्षात येतो. डोळ्याच्या पापण्या वारंवार उघडझाप होत असतील तर ती व्यक्ती आपल्या भावना लपवते आहे हे समजते.

भुवयांच्या हालचालीसुद्धा देहबोलीत महत्त्वपूर्ण स्थान असते. खर तर मोहकतेची सुरुवात अगदी भुवयांच्या साध्या हालचालीनीच होते. भुवया उंचावणे हा शब्दप्रयोगही सर्वांना परिचित आहे. त्यातून एखाद्या व्यक्तीबद्दल अधिकाधिक जाणून घेण्याचा हेतू दिसून येतो. ओठांच्या हालचाली व्यक्तीमत्त्वाबद्दल अधिक माहिती देतात. व्यक्ती जेव्हा आपले ओठ आतील बाजूस बंद करतो तेव्हा तो समोरील व्यक्तीच्या बोलण्याशी सहमत असल्याचे निदर्शक असते. मात्र जेव्हा खालील ओठवारंवार बंद केला जातो तेव्हा ती व्यक्ती तणावात, चिंताग्रस्त असल्याचे दिसते. त्याचप्रमाणे आपला हात ओठावर ठेवून वावरते तेव्हा ती भावना लपवित असल्याचे स्पष्ट होते.

हास्य हा व्यक्तीचा दागिनाच आहे. मोकळे हास्य, फिदीफिदी हास्य, खोटं हास्य यावरून व्यक्तीच्या भावना समजतात. एखाद्याचं बोलणं ऐकून त्यामध्ये आवड असेल रस असेल तर व्यक्ती निखळपणे अधिक हास्य करतो. मात्र सहमत नसेल, उदास असेल तर त्या व्यक्तीचे हास्य काही सेकंदभरच असते. व्यक्तीचे खोटं हास्य त्याच्या चेहऱ्यावरून स्पष्ट दिसते.

२) हात-पायांच्या हालचाली (Hands – legs Movement)

देहबोलीत हात, पायांच्या हालचाली प्रभावी ठरतात. हातांची व बोटांची हालचाल व्यक्तीची कृती प्रकट करते. व्यक्ती जेव्हा हाताच्या मुठी घट्टपणे बंद करतो तेव्हा त्याला क्रोध आल्याचे दिसते. एखादा व्यक्ती हाताचे बोटे वारंवार हालवत असेल तर तो दुखी, निराश असल्याचे तर तो हाताची घडी घालून उभा राहत असेल तर तो संरक्षणाच्या स्थितीत असल्याचे स्पष्ट होते. मात्र जेव्हा व्यक्ती हात पाठीमागे बांधून उभा राहतो तेव्हा चिंताग्रस्त असल्याचे दिसते. बऱ्याचदा व्यक्ती खुर्चीवर बसताना कोपरापासूनचा हात खुर्चीच्या हातावर व्यवस्थित टेकवून ठेवत असल्याचे जेव्हा आपण पाहतो तेव्हा त्याचा आत्मविश्वास, सबल व समर्थ प्रतिमा असल्याचे दिसते. याउलट खुर्चीच्या वा आसनाच्या हातावरून खाली लोंबकळणारे हात जणू त्या व्यक्तीचा दुबळेपणा, हतबलता दाखवतात.

आपण ज्याप्रकारे उभे राहतो, चालतो त्यावरून आपल्या मनाची आणि शरीराची स्थिती लक्षात येते. पायावर पाय ठेवून बसणे, एक पाय पुढे एकपाय मागे ठेवून उभा राहणे, पायाचा पंजा सतत हालवत ठेवणे यातून व्यक्तीचा आत्मविश्वास, दुबळेपणा दिसतो. पाय व्यक्तीच्या वजनाचं संतुलन साधणारं साधन असले तरी त्याचे पुढे मागे झुकणे यातून त्याचा स्वभाव कळतो. ज्या व्यक्ती आत्मविश्वासी असतात त्याचे खांदे पुढे असतात. त्यांच्या चालण्यात ढंग असतो. बोलण्यात विश्वास असतो. छाती पुढे काढून चालणे, खांदे खाली झुकवलेले असणे यातून त्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व समोर उभे राहते.

३) इतर घटक (Other Elements)

व्यक्तीचे केस व त्याची हालचाल देहबोलीत महत्त्वपूर्ण राहते. एखादा व्यक्ती वारंवार केसातून हात फिरवत असेल तर तो खुल्या मनाचा असतो. केसातून हात फिरवणे ही नैसर्गिक क्रिया आहे. मात्र व्यक्ती जेव्हा एका हाताने केस पकडतो, केसाला वेटोळे घालत राहतो तेव्हा त्यातून निराशा स्पष्ट होते. डोके खोलीवर करणे, डावीकडे, उजवीकडे वळविणे यातून सहमती, नकार दिसतो. श्वासोच्छ्वास हा ही देहबोलीत महत्त्वाचा घटक आहे. श्वासोच्छ्वासाची गती खालीवर होणे, जलद होणे, संथपणे असणे यातून व्यक्तीचे वर्तन कळते. व्यक्ती-व्यक्तींमधील अंतर संवाद परिणामकारक होण्यासाठी महत्त्वपूर्ण असते. आपण एखाद्या व्यक्तीशी बोलताना किती अंतर राखलय यावरून त्या दोघांमधील नात्याची जवळीक कळते.

व्यक्तिमत्त्व विकासात देहबोलीचा उपयोग

आजच्या स्पर्धेच्या युगात व्यक्तिमत्त्व विकासास अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. व्यक्तीला स्वतःला इतरांच्या तुलनेत सरस ठेवण्यासाठी त्यास व्यक्तिमत्त्व विकासाची निकड जाणवू लागली आहे. म्हणून समोरच्या व्यक्तीशी प्रभावी संवाद साधताना देहबोलीवर भर द्यावा. त्यातून समोरच्या व्यक्तीशी आपण प्रभावी संवाद साधू शकतो. इतरांवर प्रभाव पाडण्यासाठी देहबोली उपयुक्त ठरते. साधारणतः एखाद्या व्यक्तीला, समूहाला प्रभावी करण्याकरिता खुल्या मनाने वापरले पाहिजे. समोरच्या व्यक्तीच्या नजरेला नजर भिडविली, हस्तांदोलनाचा वापर केल्यास व्यक्तीचा प्रभाव पडतो. सार्वजनिक संवाद साधताना आणि वैयक्तिक चर्चा करताना देहबोलीचे विविध घटक उपयुक्त ठरतात. त्यासाठी व्यक्तीने सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवला पाहिजे. जितके सकारात्मक मत असेल तितकेच देहबोलीचे घटक कार्यरत राहतात. शारीरिक हालचाली होतात. व्यक्तीने सार्वजनिक चर्चा अथवा संवाद साधताना आपले डोके सतत वर ठेवावे, हात वर ठेवावा. व्याख्यान देताना, मुलाखत देताना, वाटाघाटी करताना शरीर तणावविरहीत ठेवावे. अभिरूची, आवडीनुसार त्यात सहभागी व्हावे. या सर्व प्रक्रियेत व्यक्तीची सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारची देहबोली राहू शकते. मात्र प्रभावी व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी सकारात्मक देहबोली राहिली पाहिजे आणि नकारात्मक देहबोली टाळली पाहिजे. त्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

- सकारात्मक देहबोलीत समाविष्ट घटक पुढीलप्रमाणे :
 १. शरीराची खुली स्थिती ठेवावी. हाताची घडी न करता ते सैल ठेवावेत.
 २. निश्चित रहावे आणि चेहऱ्याची अभिव्यक्ती उघड ठेवावी.
 ३. शरीराच्या दोन्ही बाजूने हात आरामशीर लटकवत ठेवावेत.
 ४. नियमित डोळा संपर्क साधावा.
- नकारात्मक देहबोलीत समाविष्ट घटक जे टाळले पाहिजेत ते पुढीलप्रमाणे :
 - १) हाताची घडी करू नये
 - २) शरीर चेहऱ्यावरील भावात तणाव ठेवू नये.
 - ३) खराब डोळा संपर्क
 - ४) शरीर स्वतःपासून दूर ठेवता कामा नये.

देहबोलीचे होणारे फायदे

देहबोली हे संप्रेषणाचे प्रभावी माध्यम आहे. अशाब्दिक संप्रेषणाचा तो महत्त्वाचा भाग आहे. त्यामुळे त्याचे अनेक फायदे होतात. त्यातील प्रमुख फायदे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

१. देहबोलीमुळे संप्रेषणाचा एक सहज दृष्टिकोन तयार होतो.
२. देहबोली संप्रेषणाच्या प्रक्रियेमध्ये तीव्रता वाढवते.
३. प्रभावी देहबोलीमुळे व्यक्तीचा विविध पार्श्वभूमीच्या आणि संस्कृतीमधील लोकांशी संवाद घडतो.
४. देहबोलीमुळे व्यक्तीमध्ये सकारात्मक दृष्टिकोन तयार होतो. त्यामुळे व्यवसायामध्ये व्यक्ती यशस्वी होते.
५. मुलाखत यशस्वी होण्याकरिता देहबोली महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते.
६. अव्यक्त कर्मचारी, नोकरदार, ग्राहक यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करते.
७. आकर्षण 'देहबोली' मुळे समोरील संपूर्ण वातावरण सुधारण्यास मदत होते.

समारोप

व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात 'देहबोली' हा महत्त्वाचा घटक आहे. व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक विकासाचा चालना देणारा तो अत्यावश्यक भाग आहे. त्यामुळे 'देहबोली'चा अधिक सूक्ष्म पातळीवर विचार होणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. पेंडसे अंजली, 'देहबोली', नीळकंठ प्रकाशन, पुणे.
२. www.mindtools.com

सूत्रसंचालन

संशोधक विद्यार्थी

श्रीरंग अरविंद तराळ

पत्ता - मु.पो. मौजे वडगांव , ता.हातकणंगले जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना -

आजचे युग हे माहिती -तंत्रज्ञान स्पर्धेचे मानले जाते. समाजामध्ये विविध क्षेत्रात कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. अगदी घरगुती कार्यक्रमापासून सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, आध्यात्मिक, व्यावसायिक या विविध क्षेत्रात वेगीवेगळ्या स्वरूपाचे कार्यक्रम आयोजन केले जाते. त्यामुळे प्रत्येक कार्यक्रम हा शिस्तबद्ध नेटकेपणाने योग्य वेळेत व्यवस्थीत पार पाडण्यासाठी 'सूत्रसंचालन' कौशल्य आवश्यक आहे.

सूत्रसंचालन म्हणजे काय?

नियोजित कार्यक्रमात प्रेक्षकांपुढे सादर करण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमासंबंधी मधून मधून क्रमशः केलेले निवेदन म्हणजे सूत्रसंचालन होय. कार्यक्रमाच्या स्वरूपानुसार निवेदन करून कार्यक्रम पुढे नेण्याला सूत्रसंचालन असे म्हणतात.

सूत्रसंचालन स्वरूप - सूत्रसंचालन हे केवळ दोन वक्त्यांमधील, दोन गाण्यांमधील दुवा नसतो. तो व्यासपीठ आणि श्रोते प्रेक्षक यांच्यातील संवाद साधणारा सेतू असला पाहिजे. संवादामध्ये रंजकता आणून समर्पक शब्दांनी त्याने पुन्हा पुन्हा श्रोत्यांना गुंतवून ठेवणे. सूत्रसंचालनात महत्वाचे असते यावेळी श्रोत्यांच्या भावनेत वाहन न जाता अलिप्त राहत असल्याने भानावर असणे गरजेचे असते. केवळ प्रतिवेदन वाचणे अथवा भाषण करणे इतकेच याचे स्वरूप नसून कार्यक्रम खुलवण्याचे काम सूत्रसंचालकामार्फत केले जाते.

सूत्रसंचालन करताना कार्यक्रम व्यवस्थित होतोय का? प्रत्येक टप्पे नियोजनरित्या वेळेवर सादर होतो का? हे पाहिले जाते. तसेच समोर श्रोते कोण आहेत हे लक्षात घेऊन त्यांना निवेदन सादर करावे लागते

सूत्रसंचालनाची क्षेत्रे - प्रकार -

जेव्हा श्रोत्यांसमोर एखादा कार्यक्रम सादर केला जातो तेव्हा सूत्रसंचालकाची महत्वाची भूमिका असते. शाळा कॉलेजातील स्नेहसंमेलन , विविध गुणदर्शन स्पर्धा, व्याख्यानमाला , नाट्यसंमेलन ,ग्रंथप्रकाशन , साहित्यिक विचारवंतांचा सत्कार राजकीय सभा तसेच संगीतनृत्याचे विविध गुण दर्शन कार्यक्रम ,शास्त्रीय संगीत मैफली, कवी संमेलने ,परिसंवाद कार्यशाळा मेळावा प्रकाशन स्वागत, निरोप समारंभ, कलापथक तसेच दूरचित्रवाणी वरील मनोरंजन कार्यक्रम , आकाशवाणीवरील आर.जे. रेडिओ निवेदक अशा सर्व कार्यक्रमांत सूत्रसंचालकाची महत्वाची भूमिका असते.

उत्कृष्ट सूत्रसंचालनासाठी पूर्वतयारी - सूत्रसंचालन करण्यापुर्वी काही माहिती घेऊन प्रत्यक्षात सुरुवात केल्यास या कलेत चांगले यश मिळू शकते. या दृष्टीने महत्वाचे मुद्दे पुढीलप्रमाणे -

स्वतःला अपडेट ठेवा- सूत्र संचालकाजवळ कार्यक्रम यशस्वी करण्याचा आत्मविश्वास असावा .त्यासाठी त्याचा वाचनाचा व्यासंग असावा. चौकस आणि चौफेर दृष्टीकोन असावा.

भाषेची ओळख - सूत्रसंचालकाचे मराठी भाषेवर प्रभुत्व असायलाच पाहिजे त्याचबरोबर कार्यक्रमाची रंगत वाढविण्यासाठी त्याला हिंदी, इंग्रजी, संस्कृती भाषेचे ही ज्ञान असावे व त्याचा शब्दोच्चार स्पष्ट असावा.

संवादशैली - सूत्रसंचालनाचे महत्वाचे साधन म्हणजे संवादशैली !

भाषा कोणती आहे. यापेक्षा तुम्ही तुमचं म्हणणे विचार , संकल्पना बोलणं किती प्रभावीपणे श्रोते प्रेक्षकांसमोर ठेवता हे महत्वाचे आहे. यासाठी त्याला साधेल, चांगली वाटेल अशी शैली आत्मसात करावी.

समयसूचकता – सर्वाधिक महत्वाचा भाग असून सूत्रसंचालक हा हजरजबाबी असला पाहिजे .त्याची समयसूचकता आणि उत्स्फूर्तता सजग हवी. प्रेक्षकांशी बोलताना त्याचे लक्ष व्यासपीठावरील बदलत्या कार्यक्रमाकडे देखील असावे. तसेच अनेक गुणांची सूत्रसंचालकाला आवश्यकता आहे.

सूत्रसंचालनातील आवश्यक बाबी –

सूत्रसंचालकाचे गुण

१. सूत्रसंचालकाचे व्यक्तिमत्व प्रसन्न असावे.
२. रंगमंचावरील त्याच्या /तिच्या पदार्पणाने उत्साही वातावरण निर्माण व्हावे.
३. व्यासपीठावरील फिरणे आत्मविश्वासपूर्ण असावे.
४. व्यासपीठावर चालणे उभे राहणे सहज आणि आकर्षक असावे.
५. श्रोत्यांकडून बघूनच बोलावे
६. श्रोत्यांशी संवाद साधत आहोत असे आवाजाचे चढउताराचे स्वरूप असावे. निवेदन साध्या सोप्या , प्रभावी भाषेत असावे.
७. बोलण्यात उच्चार स्पष्ट व निर्दोष असावे.

सूत्रसंचालन एक करिअर –

सूत्रसंचालन हा विषय व्यापक आहे. ही कला आहे. सूत्रसंचालन हा व्यवसाय ही ठरू शकतो. सध्या सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात होत असतात.

- १) वाद्यवृंद किंवा काव्य मैफल – विविध काव्य मैफिलींना निवेदकाची गरज असते. तो गाजलेल्या काव्यपंक्तीतून चौफेर निवेदन करू शकतो.
- २) आकाशवाणी दूरचित्रवाणी –
- ३) दृक्श्राव्य माध्यमात सव कार्यक्रमांना सूत्रसंचालन असतेच .

सध्या विविध वाहिन्यांवर अँकर, वृत्तनिवेदक, मुलाखतकार, विश्लेषक, चर्चासत्र सादरकर्ता असे कार्यक्रम स्वरूपात सूत्रसंचालक असतो.

वृत्तपत्र डबींग – ऑडीओ डबींग हा करिअरचा मोठा पैलू आहे. डबींग आर्टिस्ट हे मानाचे आणि भरपूर काम पैसा देणार माध्यम आहे.

त्याचबरोबर एकपात्री टॉक शो म्हणजेच केवळ अभिनय नाही तर अभिनयापेक्षा संवाद महत्वाचा आहे यासाठी आवाजातील चढउतार , संवाद रंगवण्याची हातोटी, विषय खुलवण्याची पध्दत महत्वपूर्ण असते. यासारख्या कार्यक्रम माध्यमात चांगल्या सूत्र संचालनातून भरपूर पैसा मिळविता येतो.

सूत्रसंचालन क्षेत्र इतक्या विविधतेने बहरत आहे की, नविन पिढीला स्थिरावण्याची आणि प्रगतीची मोठी संधी उपलब्ध आहे. विशेषतः आर.जे. अर्थात रेडिओ जॉकी . आर.जे. होण्यासाठी कोणताही विशेष अभ्यासक्रम नाही मात्र त्यांच्याजवळ काही गुण असावे लागतात. विशेषतः माहिती ज्ञानसाठा ,भाषेवर प्रभुत्व , वेळेचे भान आणि आत्मविश्वास पूर्ण बोलणे , निरीक्षणक्षमता, सर्जनशीलतेचा वापर करून विनोद बुद्धीने आपले विचार स्पष्ट करणे यासारख्या गोष्टी त्यांच्याजवळ असाव्यात.

वरील सर्व माध्यमांचा चांगला वापर करून सूत्रसंचालन एक व्यवसाय म्हणूनही करता येते. स्पर्धेच्या युगात प्रत्येकाने आपल्या सर्जनशीलतेचा वापर करून पदवीधर विद्यार्थ्यांनी वाढती बेकारी, बेरोजगारी यावर मात करून आपले जीवन यशस्वी बनविण्याचा सूत्रसंचालन हा एक चांगला मार्ग आहे.

सूत्रसंचालनात कसे बोलू नये.

सूत्रसंचालन करताना काही बाबी जाणीवपूर्वक टाळता आल्या पाहिजेत. आपण प्रेक्षक, श्रोता वर्ग, रसिक यांच्या मनमोकळेपणाने बोलत असताना मनाला काही नियम , बंधने पाळणे गरजेचे आहे. उदा.

१) सूत्रसंचालनात मीपणा नसावा . माझा अनुभव माझं मन , माझ्या मते इ. शब्द नसावेत.

२) आपण वक्ता नसून सूत्रसंचालक आहे याचे भान ठेवून योग्य, अचूक आणि मोजक्या शब्दांत कार्यक्रमाची रूपरेषा स्पष्ट करत जावी.

३) बोलताना लिखित संहिता समोर असेल तर लेखी भाषेतच बोलू नये.

४) व्याख्यानमालेत अथवा भाषणाच्या संचालनाप्रसंगी कोटी करताना वैयक्तिक कोणावरही टीका अथवा व्यंग करू नये.

५) प्रेक्षकांमधून येणारे टॉटस- टोमणे याला प्रत्युत्तर देताना याला प्रत्युत्तर देताना त्यात राग, चीड दिसून येवू नये. खिलाडू वृत्तीने त्यास प्रत्युत्तर द्यावे. या काही लहान मोठ्या बाबी लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

तसेच काही महत्वाच्या यशस्वी गुणकौशल्याची आवश्यकता लागते. ती पुढीलप्रमाणे -

१) **चांगली स्मरणशक्ती** - प्रत्येक कार्यक्रमाची यशस्वीता ही सूत्रसंचालकाच्या निवेदन कौशल्यावर अवलंबून असते. यासाठी काही महत्वपूर्ण बाबी सूत्रसंचालकांनी मिळविणे गरजेचे आहे. सूत्रसंचालकाला कविता, शेर शायरी, संस्कृत सुभाषिते, अलंकारीक वाक्ये, श्लोक, अभंग , ओवी इत्यादी पाठांतर असावीत.

२) **उच्चार स्पष्टता** , सूत्रसंचालनास स्पष्टता महत्वाची आहे. उच्चारलेला प्रत्येक शब्द हा स्पष्ट आणि शब्दाच्या अर्थाप्रमाणे आघात घेवूनच आला पाहिजे. शब्दोच्चारात स्पष्टता हवी . उदा. दृष्ट आणि दुष्ट हे शब्द उच्चारताना थोडा बदल झाला तरी अर्थ बदलतो.

३) **आवाज चढ-उतार** - कार्यक्रम कसा रंगतदार करायचा हे सूत्रसंचालकाला माहित पाहिजे यासाठी त्यांनी आवाजाची योग्य पातळी ठेवून आवाजात चढउतार करावा. शब्दांवरील आघात , वाक्यातील पॉझेसचा सराव करावा.

४) **बोलण्यातील वेग** - बोलण्याचा वेळ ही निवेदनाप्रसंगी महत्वाचा असतो. बोलणं किती जलद होते, किती मंदगतीने होते यावरही प्रभाव अवलंबून आहे. निवेदनात काव्य, नाट्य किती आहे. यावर ते अवलंबून असते. बोलणे संवादरूपी असावे.

५) **देहबोली** - देहबोली प्रभावी हवी. सूत्रसंचालनात देहबोली निवेदनाला अनुसरून असावी. सूत्रसंचालकाचा मुद्राभिनय , देहबोली योग्य असावी. व्यासपीठावर वावर हा उत्साहवर्धक असावा. सामान्यतः चेहरा हसतमुख पाहिजे. बोलण्यातून विनोद व्यंग प्रकटणार त्यावेळी चेहऱ्यावर मिश्रील भाव असावा. तसेच सूत्रसंचालकाच्याजवळ हजरजबाबीपणा हा गुण असणे देखील महत्वपूर्ण आहे. हजरजबाबीपणा असणे म्हणजे उत्स्फूर्त वक्तव्य तिथल्या तिथ एखाद्या वाक्यावर घडलेल्या - घडणा-या प्रसंगावर चपखल भाष्य करणं , तात्काळ उत्तर सुचणं होय

यासारख्या अनेक बाबी यशस्वी सूत्रसंचालनात असायला पाहिजे.

सूत्रसंचालनातील शिष्टाचार -प्रत्यक्षात सूत्रसंचालन करताना काही चांगल्या गुणांची जोपासना करावी.

कार्यक्रमाला सुरुवात करताना ओव्यांना नमस्कार श्रोते हो असे अभिवादन करावे. स्वतःचे नाव सांगून कार्यक्रमात मी आपले मनःपूर्वक स्वागत करतो /करते असे म्हणावे. कार्यक्रमाचे अध्यक्ष , प्रमुख पाहुणे, व्यासपीठावरील इतर मान्यवर यांच्यासाठी योग्य संबोधने वापरावीत.

रंगमंचावर येणाऱ्या मोठ्या कलावंताविषयीच्या आदरभाव नम्र अभिवादन वजा भाषणातून व्यक्त करावा.

एखाद्या कार्यक्रमात सादर झालेल्या भागाबद्दल तसेच वक्ता काय बोलला हे पुन्हा सांगू नये व कार्यक्रमांच्या संयोजनात काही त्रुटी राहिल्यास अथवा चुका घडल्यास नम्रपणे दिलगिरी व्यक्त करावी. यासारख्या चांगल्या आचरणाची गरज सूत्रसंचालकाजवळ असायला पाहिजे.

आजच्या स्पर्धात्मक युगात प्रत्येकाजवळ काही ना काही गुण, कौशल्य असणे गरजेचे आहे. वरील दिलेल्या गुणांची योग्य जोपासना केल्यास यशस्वी सूत्रसंचालन म्हणून तो नावारूपास येऊ शकतो.

एक आदर्श सूत्रसंचालन चारोळी -

संस्कृती आहे आपली प्रकाशाची

शितलता आहे त्यात चंद्राची

दिपप्रज्वलनाने सुरुवात कार्यक्रमाची

हीच प्रथा आहे भारतीय संस्कृतीची

बातमीलेखन स्वरूप

प्रा. रेखा पसाले

के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली

वृत्तपत्राची मुख्य साधनसंपत्ती बातमी हीच असते. बातमीच म्हणजे काय? या प्रश्नाने आपली उत्सुकता शिगेला पोहोचते आणि मग बातमीचा माग घेणे सुरू होते. अगदी व्यक्तिगत रूचीपासून ते वृत्तपत्रातून छापून येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या बातमीपर्यंत ही उत्सुकता निर्माण होते. त्यादृष्टीने या शोधनिबंधात बातमीचा एकूणच सांगोपांग विचार केला जाणार आहे. एखाद्या ठिकाणी घडलेल्या घटनेबाबत जशी उत्सुकता लोकांना, आपांना, मित्रांना असते, तशीच उत्सुकता वृत्तपत्राच्या कचेरीतही असते. त्यामुळे बातमी म्हणजे काय, बातमीची भाषा आणि मांडणी, एकूण माध्यमातील बातमचे महत्त्व, बातमीची रचना आणि तिचे वेगळेपण या सर्वांचाच अभ्यास होणे गरजेचे आहे. स्थानिक बातम्यांपासून ते राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय स्तरापर्यंतच्या बातम्या देण्याचा विचार वर्तमानपत्रांच्या जगात झाला आहे. त्याचे भान महत्त्वाचे असते. वाचकांच्या दृष्टीने वर्तमानपत्र म्हणजे आपल्या भोवतालच्या आणि त्याही पलीकडच्या घडामोडी बसल्या जागी माहिती देणारे संपर्क माध्यम असते. अवतीभवतीच्या घडामोडी ज्यात टिपल्या जातात. त्यांना बातमी म्हणता येईल. त्या दृष्टीने वर्तमानपत्राचे सामाजिक मूल्य विशेष महत्त्वाचे असते. वाचकांना माहिती देऊन, नवे संदर्भ देऊन वृत्तपत्रे बहुश्रुत, ज्ञानसंपन्न आणि उत्सुक तसेच जिज्ञासू बनवित असतात.

बातमी म्हणजे काय

बातमीची सर्वसमावेशक अशी व्याख्या करीत असताना काही आधारभूत घटकांचा विचार करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे पहिल्यांदा पाच 'क' कारांचा विचार येथे प्रस्तुत आहे. कोण, काय, कोठे, केव्हा, का हे 'क' कार यांची एकसंघटता म्हणजे बातमी होऊ शकते. संपूर्ण जगभरात हे पाच 'क'कार सर्वसामान्य आहेत. त्याचप्रमाणे ताजी घटना-घडामोड म्हणजे बातमी वृत्तपत्रांचे सामर्थ्य, त्यांची मूळ शक्ती ही बातम्यांच्या संकलनात असते. म्हणून बातमीमूल्य ही महत्त्वाचे आहे. बातमी घडत असलेली घटना, त्यातील मानवी जीवनाशी संलग्न असलेले तपशील, उत्कर्ष किंवा अपकर्षाचे संदर्भ, या साऱ्याच गोष्टी बातमीमध्ये असतात. स्थलकालपरत्वे घटनांचे संदर्भ बदलतात त्यामुळे बातमी मूल्यही वेगळे असू शकते.

नेते-पुढारी, राजकारण, पोलीस, अधिकारी, अर्थजगत यांच्या संदर्भात घडणाऱ्या घटनांबरोबरच गरीब माणसाचे सुख दुःख हाही बातमीचा विषय होऊ शकतो. थोडक्यात सांगायचे झाले तर मानवी प्रयत्नांचा, संघर्षाचा प्रत्येक पैलू आणि त्यातून प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्याचा निर्धार हा बातमीचा विषय ठरला आहे. वृत्तपत्रांनी तो जाणीवपूर्वक स्वीकारला आहे. बातमी म्हणजे काय या प्रश्नाचे उत्तर शोधताना काही गोष्टी सूत्रबद्ध पद्धतीने मांडण्याची गरज आहे. बातमी म्हणजे ताजी घडामोड, घटना याचाच अर्थ सर्वांच्या उत्सुकतेला, जिज्ञासला आवाहन करणारी घटना म्हणजे बातमी. तसेच स्थानिक ठिकाणापासून ते जगातील सर्वाधिक महत्त्वाच्या केंद्रापर्यंत घडणाऱ्या घटनांची नोंद करते ती बातमी. जीन क्लिरॉन यांच्या दृष्टीने "बातमी म्हणजे जुनी गोष्ट नव्हे तर ताजी, नवी गोष्ट बातमी म्हणजे इतिहास नाही. बातमीचा विषय आज-उद्याशी संबंधित असतो. 'काल' हा बातमीचा विषय असत नाही" असे मत त्यांनी 'जर्नालिझम फॉर बिगीनर्स' या आपल्या पुस्तकात नोंदविले आहे.

वृत्तपत्रविद्या विषयाचे अभ्यासक डॉ. केवल जे कुमार सांगतात की, गुन्हेगारी हिंसा, खेळ, राजकारण, मोठी धेंडे म्हणजेच केवळ बातमी नव्हे, तर विज्ञान उद्योग आणि शेती या क्षेत्रातील विकासाचे पैलू हेही बातमीचा विषय ठरू लागले आहेत. अशाप्रकारे बातमी म्हणजे नेमके काय हे सांगण्याचा प्रयत्न अनेक वृत्तपत्रविद्या विशारदांनी केला आहे. बातमी म्हणजे काय, तिथे विषय कोणते असतात, त्यात काय बदल झाले पाहिजेत हे पाहिल्यानंतर बातमीचे स्रोत किंवा उगमस्थाने कोणती हे पाहणे आवश्यक आहे.

बातमीचे स्रोत

'द न्यूजपेर्स हॅण्डबुक' चे लेखक रिचर्ड कीबल यांनी म्हटल्याप्रमाणे वृत्तपत्रांच्या बातम्यांची उगमस्थाने प्राथमिक आणि दुय्यम स्तरावरची असतात. प्राथमिक टप्प्यातील स्रोत हे भेट स्वरूपाची असतात. बहुतेक सगळ्या घडामोडी त्यातूनच शब्दबद्ध केल्या जातात. या प्राथमिक स्रोतात संसद भवन, विधान भवन, न्यायालये, पोलीस कार्यालये, खेळांची

मैदाने, उद्योग क्षेत्रे, विद्यापीठे, वाड्.मयीन संस्था, नाट्यसंस्था, सिनेसृष्टी, राजकीय नेते, संघटना, स्वयंसेवी संघटना, न्यायालयीन निवाडे इत्यादी क्षेत्रांचा समावेश हा प्राथमिक उगमस्थानात करता येईल.

बातमीच्या उगमस्थानांचा विचार करताना दुसऱ्या स्तरातील घटकात सर्वसामान्य लोक, दबावगट तसेच विश्वसनीय सूत्र-विश्वसनीय गटातून मिळणारी बातमी या स्रोतांचा समावेश यात करता येईल. याखेरीज बातमीचा अलीकडच्या नव्या युगातील स्रोत म्हणजे विविध क्षेत्रातील उश्रश्रालीळी यांच्या जीवनाकडे निर्देश करता येईल. तसेच राजकारण, राजघराणे चित्रपट, कलेचे कोणतेही क्षेत्र, क्रीडा क्षेत्र आणि आर्थिक जगतातील नामवंत अशा साऱ्यांचा समावेश या घटकात होतो. अमिताभ बच्चनसारख्या मोठ्या पडद्यावरील कलावंताने यशस्वी कारकीर्द पूर्ण केल्यावर 'कौन बनेगा करोडपती' या चित्रवाणीच्या कार्यक्रमात संयोजन करायचे ही बातमी त्यामुळे खूपच महत्त्वाची ठरते. त्याचवेळी बँकांनी कर्जफेडीसाठी त्यांना पाठवलेल्या जप्तीच्या नोटीसा बातम्यांचा विषय झाल्याचे आपण वाचले आहे.

बातमी शोधण्यामध्ये खूप मोठे कौशल्य असते. अधिकृत औपचारिक आणि कागदपत्रांच्या आधारे दिला जाणाऱ्या बातम्या त्या त्या महत्त्वाप्रमाणे दिल्या जातात. परंतु जिथे विश्वास, आपुलकीचा आधार घेऊन सरकारी निर्बंधांचा, नियमांचा ससेमिरा चुकवून बातमी मिळवायची आहे, तिथे बातमीदाराचे कौशल्य पणाला लागते. व्यावसायिक कुशलतेचा हा एक आविष्कार असतो. महाराष्ट्र टाइम्सचे माजी मुख्य वार्ताहर गो.आ. भट यांनी बातमीबाबत लिहिले आहे, "बातमी मिळविण्याचे ठिकाण खात्री पूर्वक ठिकाणे असली पाहिजेत. नाना प्रकारचे मित्र, मेहनत, विचार, वाचन बातमीदारांचे असले पाहिजे. बातमी खरोखरच 'बात' असली पाहिजे. त्यात मीपणा असता कामा नये. प्रत्येक बातमीत ९, आणि १ क असला पाहिजे WHO, When, Where, What, Why and How या सगळ्यांची कसोटी बातमीत लागली पाहिजे.

बातमीचा 'वास' आल्यावर ती मिळविण्यासाठी बातमीदारांची धडपड सुरू असते. अगदी गावातील एखाद्या विषयावरील वाद-विवाद ते दोन-चार राज्यांचा पाणी प्रश्न किंवा भारत-पाक चर्चेला कोणते वळण मिळते याचे अचूक तपशील मिळविणे हा बातमीदाराच्या कौशल्याचा भाग आहे. त्याचप्रमाणे बातमी मिळविण्यासाठी प्रतीक्षाही करावी लागते. सगळे नाट्य आपल्यासमोर घडत असते. पण हातात बातमी येत नसते. अशावेळी बातमीमागची बातमी मिळविण्यासाठी प्रतीक्षा महत्त्वाची असते. अशाप्रकारे बातमी शोधण्यामागे पत्रकारांचे कौशल्य महत्त्वाचे असते.

बातमीचे स्वरूप

बातमीचे स्वरूप याच्यावरही त्याचे महत्त्व अवलंबून असते. आधुनिक वृत्तविद्येच्या अभ्यासात HARD NEWS आणि SOFT NEWS असे शब्दप्रयोग केले जातात. निवडणूक निकालाचे रंग बदलणारी आकडेवारी, एखादा भीषण अपघात अशी एखाद्या दिवसाची HARD NEWS म्हणून त्या त्या वेळी ताज्या, महत्त्वाच्या बातमीकडे लक्ष वेधले जाते. त्याचप्रमाणे एखादी अनपेक्षित राजकीय घडामोड, व्याख्यान मालेतील भाषण, गाण्यांची मैफल, पुस्तक प्रकाशन, वाड्.मयीन चर्चा, कलावंत लेखक यांचा वाढदिवस यासारख्या बातम्या SOFT NEWS मध्ये येतात. अलीकडच्या काळात 'समस्या प्रधान' स्वरूपाच्या बातम्यांचे प्रमाण वाढले आहे. वंचित, दुबळ्या समाज घटकांच्या समस्यांची संवेदना वृत्तपत्रांच्या क्षेत्रात नोंदवली जाते आहे. त्याचे पडसाद वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या बातम्यांमधून दिसतात. अशा नव्या जाणीवा घेऊन बातम्या मिळविल्या जातात. त्यामुळे अलीकडच्या काळात बातम्यांना सुद्धा नव्या जाणिवा मिळालेल्या दिसतात. दलित समाजावरील अन्याय, राखीव जागांचे प्रश्न, महिलांच्या आरोग्य विषयक समस्या, अन्याय, अत्याचार, अपंग, अंध व्यक्तींच्या प्रश्नांचा वेध असे अनेक विषय बातम्यांमधून येताना दिसतात. शेतकऱ्यांचे प्रश्न, शेतमजुरांची समस्या, शहरातील व्यापारी पेठांमधून बाजार समित्यांमध्ये काम करणाऱ्या हमालांचे प्रश्न मांडले जातात. तसेच, लोकशाहीवादी समाजाच्या दृष्टीने न्यायलयाचे महत्त्व, पोलीस, समाज, गुन्हेगार आणि न्यायालयीन बातम्यांचे स्वरूप बातमीला प्राप्त करून देण्यासाठी समाजाचे व्यापक भान असावे लागते. अशा पद्धतीत बातमीचे स्वरूप असते.

बातमीचे घटक :

बातमीचे स्वरूप, विषय या सर्व गोष्टी मूळ गाभा म्हणून महत्त्वाच्या असल्या तरी बातमीची रचना ही तिकीच महत्त्वाची असते. बातमीची रचनाही चांगल्या पोशाखाप्रमाणे असावी कारण बातमीच्या रचनेवरच तिचे एकूण स्वरूप अवलंबून असते.

बातमीच्या रचनेमध्ये शीर्षकापासून ते तपशिलापर्यंत नवनवे प्रवाह त्यात आहेत. बातमी लिहिताना त्या घटनेतील सर्वात महत्त्वाची गोष्ट अग्रभागी यायला हवी. मोजक्या तपशिलात बातमीचे शीर्षक असावे. त्यानंतर बातमीतला सर्वात महत्त्वाचा भाग मथळ्यात आहे आणि हा मथळा आपल्याला बातमीच्या लीड मध्ये सापडतो म्हणून बातमी देताना सर्वात

महत्त्वाचा, सर्वाधिक औत्सुक्याचा, जिज्ञासेचा भाग अग्रभागी द्यावा लागतो. या रितीने बातमीतला सर्वाधिक महत्त्वाचा भाग दिल्यावर पूरक तपशील देणे आवश्यक आहे. वृत्तपत्रांच्या परिभाषेत त्यात 'उलटा त्रिकोण' अशी संज्ञा आहे. यामध्ये सर्वाधिक महत्त्वाचा भाग, सर्वाधिक महत्त्वाचा तपशील, पार्श्वभूमी आणि कमी महत्त्वाचा तपशील, पूरक माहिती, काही पूरक संदर्भ तपशील यांच्याशी जोडणारा मजकूर ही रचना किंवा घटक लक्षात घेऊन बातमी लिहिली जाते.

बातमीची भाषा :

प्रत्येक वृत्तपत्राने आपल्या स्वरूपाला साजेशी भाषा स्वीकारलेली असते. कोणते शब्द वापरायचे, नावांचा उल्लेख कसा करायचा, चिन्हांचा वापर किती करायचा या सर्वांवर बातमीची भाषा अवलंबून असते. प्रत्येक वर्तमानपत्राची स्वतःची अशी एक शैली असते. त्यावर हुकूम भाषा वापरली जाते. अधिकाधिक वाचकांना बातमी समजावी, म्हणून वर्तमानपत्रे, सोपी, सुटसुटीत भाषा आणि छोटी छोटी वाक्यरचना यावर भर देतात. आज जागतिक स्तरावर हीच भूमिका आहे की, बातमीची भाषा सोपी, सुटसुटीत आणि सर्वांना समजणाऱ्या शब्दांनी परिपूर्ण असावी. पाल्हाळीक, निबंध वजा बातमी लिहू नये. विशेष नामांचा उच्चार नीट लक्षात घेऊन ते वापरणे हाही शैलीचा भाग आहे. कमीत कमी शब्दांचा वापर करून बातमी देणे महत्त्वाचे आहे. वृत्तपत्रांमधून सोपे शब्द वापरताना बातमीतील तपशील किंवा गुंतागुंत याबाबत वाचक अडखळणार नाहीत याची काळजी घ्यावी लागते. अशापद्धती वृत्तपत्रांची भाषा ही त्या वृत्तपत्राच्या यशात व नावलौकिकात महत्त्वाचा भाग आहे.

समारोप :

बातमी म्हणजे काय, बातम्यांची उगमस्थाने, काळानुसार बदलेले विषय प्राधान्यक्रम आणि बातम्यांच्या उगमस्थानांचे नवे संदर्भ. साध्या माणसाच्या जगण्याच्या प्रश्नापासून ते एखाद्या देशाला हदरवून सोडणाऱ्या घटनेपर्यंतचा आलेख बातम्याच्या जागात रेखाटला जातो. दबलेल्या क्षीण आवाजातील वर्गासाठी वृत्तपत्रांची भूमिका अधिक समावेशक आणि सहभागाची झाली आहे. या दृष्टीने बातमीचा एकूण संगोपांग विचार करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१. माडीवाले विं.स. 'अशी ही बिकट वाट, पुणे केसरी प्रकाशन.
२. वाळंबे, मो.रा. मराठी शुद्धलेखन प्रदीप
३. गुर्जर, बा.ग. गोखले, ल.ना, पत्रकारांसाठी मराठी, पुणे, कै. बाबासाहेब घोरपडे वृत्तविद्या प्रबोधिनी
४. पत्रकार व्हायचंय? प्रबोधन प्रकाशन, १९९३
५. गडकरी, माधव, चौफेर खंड १ ते ५ पुणे, श्री विद्या प्रकाशन.

जाहिरात लेखन

लोहिता दिनकर रेडेकर

संशोधक विद्यार्थीनी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

मानव हा इतर प्राण्यांपेक्षा कसा वेगळा व श्रेष्ठ आहे, हे दाखविताना, 'मानव हा बुद्धीमान प्राणी आहे', 'मानव समाजप्रिय प्राणी आहे', 'मानव हा विचार करणारा प्राणी आहे' अशा प्रकारे त्याचे वर्णन सामान्यतः केले जाते व ते योग्यही आहे. परंतु त्याहीपेक्षा मानवाचे व्यवच्छेदक वैशिष्ट्य स्पष्ट करताना 'मानव हा भाषिक प्राणी आहे' असे म्हणणे अधिकाधिक अर्थपूर्ण ठरते. कारण अन्य प्राण्यांच्या वाट्याला न आलेली भाषाशक्तीची नैसर्गिक व जन्मजात देण माणसाला लाभली आहे. दोन माणसांना एकत्र आणणारा, विचारांचे देवाणघेवाण करणारा, मजबूत दुवा म्हणजे भाषा होय. मानवी भाषा आणि इतर प्राण्यांची भाषा यामध्ये फरक जाणवतो. मानवी भाषेत अर्थपूर्ण असा ध्वनीचा समुच्चय असतो. त्यामुळेच इतर प्राण्यांच्या भाषेपेक्षा मानवी भाषा महत्त्वपूर्ण ठरली गेली.

भाषिक कौशल्य आणि जाहिरात लेखन :

मानवाने आपल्या बुद्धीचा जोरावर प्रगती साधली. मानवाच्या प्रगतीत सर्वच क्षेत्रांचा समावेश कमी-अधिक प्रमाणात आहे. त्यामध्ये भाषेचा ही समावेश आहे. भाषिक कौशल्यांच्या चतुःसूत्रीचा वापर मानवाने करून घेतला. यामध्ये या ना त्या कारणाने भाषिक कौशल्यांचा वापर वेगवेगळ्या स्वरूपात केला जातो. त्यामध्ये श्रवण, वाचन, लेखन, भाषण या भाषिक कौशल्यांचा उपयोग केला. मानवी जीवन अर्थपूर्ण ठरण्याचा महत्त्वपूर्ण घटक म्हणजे भाषिक कौशल्ये असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. कारण मानव हा विचार करणारा प्राणी आहे. त्यामुळे ग्रहणात्मक कौशल्यावर प्रगटीकरणात्मक कौशल्य बहुतांश प्रमाणात अवलंबून असतात. ग्रहणात्मक कौशल्याद्वारे शब्दांचे अर्थ, त्यातील अर्थाच्या विविध छटा, संदर्भानुसार बदलणारे अर्थ, वाक्यप्रचार, म्हणी, सुभाषिते इत्यादींचे अर्थज्ञान होऊ शकते. भाषिक कौशल्यांच्या चतुःसूत्रीद्वारे विचारशक्तीचा, कल्पनाशक्तीचा, बुद्धी इत्यादी शक्तींचा विकास होतो. म्हणून स्वतःच्या भावना, विचार, कल्पना, मते, अनुभव, दृष्टिकोण इत्यादी प्रगटीकरण कौशल्याद्वारे व्यक्त केली जातात. मुद्देसुद व परिणामकारकपणे ही कौशल्ये प्रगट करता येण्यासाठी सुयोग्य शब्दांचा, वाक्यप्रचारांचा, म्हणी-सुभाषितांचा, प्राप्त ज्ञानातील अनुरूप संदर्भाचा नेमका व योग्य उपयोग करण्याची पात्रता, तसेच एखाद्या मुद्याचे, कल्पनेचे स्पष्टीकरण, वर्णनकौशल्य, निवेदनकौशल्य, वाक्यरचना, परिच्छेद लेखन, निबंधलेखन, सारांशलेखन इत्यादी स्वरूपात क्रमवार व सुयोग्य रितीने करता आले पाहिजे. लिखित किंवा मौखिक पातळीवर ही कौशल्य अनुक्रमे संभाषण, कथन, निवेदन, चर्चा, वादविवाद, भाषण इत्यादी माध्यमातून विकसित होतात. अशा रितीने भाषेचा समर्थपणे व आत्मविश्वासाने उपयोग करण्याचे सामर्थ्य निर्माण करणे म्हणजेच भाषिक कौशल्य साध्य करणे होय. या भाषिक कौशल्यांमुळेच वेगवेगळ्या युक्त्या आणि क्लुप्त्यांचा वापर होऊ लागला. त्याचा प्रभाव मानवी जीवनावर पडू लागला. म्हणूनच मानवाने या भाषिक कौशल्यांचा वापर करून आपली प्रगती साधली. त्या प्रगती साधण्याच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा म्हणजे 'जाहिरात' होय.

जाहिरात म्हणजे काय?

'रातोरात जाहीर करणे म्हणजे जाहिरात' अशी व्याख्या केली तर वावगे ठरणार नाही. कारण फार प्राचीन काळापासून एखादी गोष्ट समाजाला सांगावयाची असल्यास सायंकाळी बहुजन समाजातील व्यक्ती किंवा शिपाई गल्लोगल्ली 'दवंडी' पिटवत होता. किंवा जाहीर करत होता. त्यातूनच जाहिरात हा शब्द रूढ झाला असावा. त्याचबरोबर जाहिरातीला इंग्रजीमध्ये Advertisement म्हणतात. हा शब्द Advertery या मूळ लॅटीन शब्दापासून बनला आहे. Advertery म्हणजे 'च्याकडे मन वळवणे' असा आहे. म्हणूनच 'एखाद्या वस्तूकडे, घटकाकडे, उत्पादनाकडे मन वळवणे म्हणजे जाहिरात' अशी जाहिरातीची ढोबळ मानाने व्याख्या करता येईल.

- उत्पादकाने विक्री वाढविण्यासाठी केलेली प्रसिद्धी म्हणजे जाहिरात.
- उत्पादित वस्तूची माहिती ग्राहकाला मिळावी आणि त्यायोगे खप वाढवावा म्हणून केलेली धडपड म्हणजे जाहिरात.
- थोडक्यात, उत्पादक व ग्राहक यांना जोडणारा दुवा म्हणजे जाहिरात.

जाहिरात लेखन : महत्त्व व गरज :

जाहिरातीची पद्धत फार प्राचीन काळापासून चालू आहे. पूर्वी मौखिक पद्धतीने अधिक प्रमाणात होती. 'बोलणाऱ्याचा कोंडा ही खपतो पण न बोलणाऱ्याचे तांदूळही खपत नाहीत' ही म्हण रुढ झाली होती. आणि आजही आहे. यावरूनच जाहिरातीचे महत्त्व लक्षात येते. कालांतराने औद्योगिकीकरण, मुद्रणाचा शोध, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांतील क्रांती, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर इत्यादींच्या प्रभावामुळे जाहिरात क्षेत्रांमध्ये अभूतपूर्व व क्रांतिकारी बदल झाले. दृक-श्राव्य साधनांचा वापर जाहिरातीसाठी होऊ लागला. वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, मासिके, पोस्टर्स, स्लाईड्स, डिजिटल बोर्ड, टी.व्ही., आकाशवाणी, इंटरनेट (You Tube, Whatsapp, Facebook) इत्यादी माध्यमांद्वारे जाहिराती प्रसिद्ध होत आहेत. शब्दांबरोबरच रंग, रूप, रेषा, ध्वनी, प्रतिमा, आधुनिक तंत्रज्ञान इत्यादींचा नाविन्यपूर्ण व कल्पक पद्धतीने वापर केला जातो त्यामुळे जाहिरातींनी मानवी जीवनावर छाप पडली आहे. संपूर्ण मानवी जीवन जाहिरातींनी व्यापून टाकले आहे. दैनंदिन वापरातील अनेक गोष्टींमधून जाहिराती अनुभवाला येतात. म्हणूनच मानवी विविधरंगी जीवनात जाहिरातींना खूप महत्त्व आले आहे.

उत्पादक आपली वस्तु खपविण्यासाठी कल्पकतेचा वापर करून ग्राहकांच्या गळी उतरविण्याचा प्रयत्न करत असतो यासाठी सृजनशीलता, कल्पकता, हरहुन्नरी, बुद्धीमान तसेच भाषेवर प्रभुत्व व माहिती तंत्रज्ञानावर हुकमत असणाऱ्या तरुणांसाठी हे क्षेत्र करिअरसाठी खुणावत आहे. जाहिरात ही आकर्षक, मनोवेधक, ग्राहकावर परिणाम करणारी असावी लागते. त्यासाठी शब्दांची रचना योग्य व परिणामकारक असावी लागते. उत्पादित मालाची विक्री, कंपनी, कंपनीचे भवितव्य हे सर्व जाहिरातीवर अवलंबून असते. त्यासाठी जाहिरातीचा मसुदा, मथळा, तपशील, रंगरंगोटी यांची मांडणी कलात्मकतेने करावी लागते. त्यामुळे उत्पादनाविषयी ग्राहकांना योग्य माहिती मिळते. कारण जाहिरात पाहून, वाचून, ऐकून उत्पादनाविषयी अनुकूल-प्रतिकूल मते ग्राहकांची बनत असतात. म्हणूनच जाहिरात ही सुंदर, सुबक, आकर्षक असायला हवी असते. जाहिरातीच्या स्वरूपावर, लेखनाच्या तंत्रावर, आकलनावर कंपनीची प्रगती अवलंबून असते. जाहिरातीमुळे ग्राहकाला हवी ती, योग्य, आपल्या कुवतीनुसार वस्तू घेण्याची सवय ही लागते. वस्तुनिवडीविषयी ग्राहकाला विविधता मिळू शकते. कोणत्याही छोट्या-मोठ्या व्यवसायिकाला, उद्योजकाला, उत्पादकाला जाहिरातीचे माध्यम निवडावे लागतेच. त्याखेरीज उत्पादित वस्तू बाजारामध्ये महत्त्वपूर्ण बनत नाही. म्हणून जाहिरातीची गरज आहे.

सध्याचे युग हे जागतिकीकरणाचे युग आहे, स्पर्धेचे युग आहे. या स्पर्धेच्या युगात टिकण्यासाठी जाहिरात हे महत्त्वाचे अंग आहे. जागतिकीकरणामुळे जग जवळ येत आहे. सकाळपासून रात्री झोपेपर्यंत अनेक जाहिराती वेगवेगळ्या माध्यमातून कानावर पडत असतात. एखाद्या उत्पादनाचे प्रचार व प्रसार करण्याचे काम जाहिरात करत असते. कारण जाहिरातीवरच यश अवलंबून असते. म्हणूनच जाहिरात परिणामकारक होणे गरजेचे असते. या खाऊजा संस्कृतीचाही परिणाम मानवी जीवनावर होत आहे. या खाऊजा संस्कृतीला पाठीशी घालण्याचे कार्य ही जाहिरात करत असते. जाहिरातलेखन करणे ही एक कला आहे. ती अवगत असणे या स्पर्धेच्या जगात अत्यंत गरजेचे आहे. म्हणूनच जाहिरातीला उत्पादनाच्या पातळीवर गरजेचे आहे. म्हणूनच जाहिरातीला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

४) जाहिरातीची माध्यमे :

काळानुरूप सर्वच गोष्टीत बदल होतो. त्याप्रमाणे जाहिरातींच्या माध्यमांतही बदल होत गेला. मौखिक, दृकश्राव्य, प्रत्यक्ष भेट इत्यादी माध्यमांबरोबरच सध्या आणखी प्रचलित झालेले माध्यम म्हणजे इंटरनेट सुविधा. या इंटरनेट सुविधाद्वारे भ्रमणध्वनी (मोबाईल) मार्फत अनेक प्रकारे जाहिराती केल्या जातात. जाहिरातींच्या हेतुनुसार माध्यम निवडले जातात. ही माध्यम निवडताना पुढील गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात.

१. उत्पादित वस्तू	६. जाहिरातीचा खर्च.
२. उत्पादनाचा ग्राहक	७. जाहिरातीनुसार माध्यम वापरणारा लोकवर्ग
३. ग्राहकाचा स्तर, परिस्थिती, कुवत इ.	८. जाहिरातीसाठी वापरणाऱ्या माध्यमाचा समाजावर पडणारा प्रभाव इत्यादी.
४. वस्तु खपण्याचे क्षेत्र.	
५. जाहिरातीचे स्वरूप	

जाहिरातीसाठी वापरण्यात येणारी माध्यमे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

मुद्रित/छापील : वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, पाक्षिके, मासिके, पुस्तिका, फलक, पत्रके, डिजिटल बोर्ड इ.

दृक-श्राव्य : यामध्ये पाहण्याची व ऐकण्याची एकाचवेळी सोय असते. उदा. दूरदर्शन संच, लघुपट, चित्रपट, व्हिडिओ, भ्रमणध्वनी(मोबाईल), इंटरनेट इत्यादी.

श्राव्य माध्यम : आकाशवाणी, रेडिओ, टोमॅटो एफ. एम., रेडिओ मिरची, रेडिओ सिटी ९५, कॅसेटस् (ऑडिओ) इत्यादीबाबत केल्या जाणाऱ्या जाहिरातील.

प्रत्यक्ष भेट : प्रत्यक्ष माल घेऊन ग्राहकाशी संपर्क साधला जातो. त्याला मालाची खात्री दिली जाते. प्रात्यक्षिक करून दाखविली जातात. ग्राहकांच्या शंकांचे निरसन केले जाते. यामध्य वेगवेगळ्या औषध कंपन्या, प्रकाशनसंस्था इत्यादीचा समावेश असतो.

जाहिरात तयार करणाऱ्या पुढील गुणवैशिष्ट्ये असणे महत्वाचे आहे.

१) सृजनशीलता : सतत नवनिर्मिती जाहिरातीमध्ये झाली पाहिजे. नवीन कल्पना ग्राहकाचे मन केंद्रित करते. बाजारपेठेत स्थान मिळविण्यासाठी अनेक कंपन्यांची चढाओढ सुरु असते. म्हणूनच मसुदा लेखकाजवळ सृजनशीलता असावा लागते. एकच उत्पादन अनेक कंपन्यांद्वारे होत असल्यास आपल्याला या स्पर्धेत टिकले पाहिजे हे ओळखून नाविन्याची परिसिमा गाठली पाहिजे. ग्राहकाला उत्पादकनाकडे वळविण्यासाठी, त्याची अभिरुची निर्माण करण्यासाठी, नाविन्यपूर्ण कल्पक जाहिरात करणे आवश्यक आहे.

२) बाजारपेठेचे ज्ञान : उत्पादनामध्ये महत्वाचे बाजारपेठेचे ज्ञान असणे अत्यंत महत्वाचे आहे. बाजारपेठेवर कब्जा करण्यासाठी व्यवहचना केली पाहिजे. स्पर्धेत उत्पादने, आव्हान, त्यांची बलस्थाने, वितरणप्रणाली, अर्थकारण इत्यादीचे ज्ञान लेखकाजवळ असणे गरजेचे आहे.

३) अभ्यास : सर्वच घटकांचा अभ्यास असणे आवश्यक आहे. ग्राहकांबरोबरच, उत्पादित वस्तुंचाही अभ्यास असणे गरजेचे आहे. वस्तुच्या सामर्थ्यावर व गुण वैशिष्ट्यावर भर टाकून त्यावर ग्राहकाचे लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. ग्राहकांची गरज, अभिरुची, अपेक्षा, इतिहास, वितरणप्रणाली, विक्रेते, प्रतिसाद इत्यादींचा अभ्यास करून तयार केलेली जाहिरात अधिक परिणामकारक ठरू शकते.

४) माध्यमे : कोणती माध्यमे अधिक प्रभावी ठरतील, कोणत्या वस्तुसाठी कोणते माध्यम वापरावे याची जाण मसुदा लेखकाला असणे आवश्यक आहे.

वरीलप्रमाणे जाहिरातीचे घटक व जाहिरात लेखनाचे तंत्र मसुदालेखकाला अवगत असावे लागते.

जाहिरातीची वैशिष्ट्ये :

१. उत्पादनाविषयी ग्राहकांना योग्य माहिती देणे.
२. उत्पादित वस्तुविषयी स्वरूप, उपयोग, विक्री नंतरची सेवा इत्यादीबद्दल माहिती देऊन ग्राहकांच्या मनात विश्वास निर्माण करणे.
३. उत्पादित वस्तुविषयी किंमत, गॅरंटी, वॉरंटी देऊन वस्तुविषयी ग्राहकांच्या मनात चांगली प्रतिमा निर्माण करणे.
४. वस्तु मिळावयाचे ठिकाण, खडख/खडज मानांकन असल्याचे, वस्तुचा ट्रेडमार्क इत्यादीची खात्री पटवून देणे.
५. ग्राहकांच्या मनात अभिरुची निर्माण करणे. लोकशिक्षण देणे, ग्राहकांचे प्रबोधन करणे.
६. ग्राहकांना वस्तुबद्दल अभिरुची, आकर्षण, कुतूहल निर्माण करून खरेदी करण्यास प्रोत्साहित करणे.
७. ग्राहकाचे हित कशात आहे हे पटवून देणे अधिक मोबदला मिळवून देण्याचा प्रयत्न करणे.

इत्यादीप्रकारे वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

अशाप्रकारे जाहिरात लेखनावरच वस्तुचे, कंपनीचे भवितव्य अवलंबून असते. यासाठी जाहिरात लेखन योग्य व आकर्षक होणे महत्वाचे असते. यासाठी भाषिक कौशल्यांचा वापर करून करिअरच्या असंख्य संधी कल्पक, प्रतिभावान, सृजनशील विद्यार्थ्यांना खुणावत आहेत.

संदर्भ :

१. भाषिक सर्जन आणि उपयोजन : राजन गवस, अरुण शिंदे, गोमटेश्वर पाटील, दर्या प्रकाशन पुणे.
२. मराठी भाषा : उपयोजन आणि सर्जन : (संपा.) अनिल गवळी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

ब्लॉगलेखन

सुशांत शंकरउपाध्ये

प्रस्तावना

लेखनकला ही भाषेच्या लेखन, वाचन, बोलणे आणि श्रवण करणे या चार प्रमुख कौशल्यांपैकी एक आहे लेखन हे मानवाच्या अभिव्यक्तीचे साधन आहे. मानवी विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये लेखन प्रक्रियेमध्येही मोठ्या प्रमाणात बदल झाले. छपाईतंत्राच्या शोधनंतर लेखन कलेचा विकास झपाट्याने घडून आला विसाव्या शतकात संगणक आणि इंटरनेटच्या शोधाने तर लेखन क्षेत्रावर मोठा प्रभाव टाकला. तंत्रज्ञानाने लेखकांना नवनवीन व्यासपीठे खुली केली लोकांना त्यांचे साहित्य प्रकाशकाविना प्रकाशित करता येऊ लागले. या नव्या व्यासपीठांपैकी एक म्हणजे 'ब्लॉग' होय.

स्वतःचे विचार, मत, माहिती इत्यादी गोष्टी इंटरनेटच्या माध्यमातून लिखाण प्रकाशित करण्याची सुविधा असणाऱ्या संकेतस्थळावर प्रसिद्ध करण्याला 'ब्लॉग' ही संज्ञा वापरली जाते. वेब (इंटरनेट) आणि लॉग (नोंदी) या दोन शब्दांच्या एकत्रीकरणाने 'ब्लॉग' हा शब्द तयार झाला आहे. ब्लॉग हे एक प्रकारचे संकेतस्थळ किंवा संकेतस्थळाचा भाग आहे त्यावर लोक आपले विचार, मत किंवा माहिती मांडू शकतात. काही ब्लॉगवर लोक एकमेकांशी चर्चा करू शकतात. काही ब्लॉग हे राजकारण, कला, क्रीडा अशा एखाद्या विषयावर भाष्य करणारे असतात तर काही वैयक्तिक डायरीप्रमाणे असल्याचे असतात. काही जाहिरात किंवा प्रसिद्धीच्या उद्देशाने काम करतात. सर्वसाधारण ब्लॉगवर दुसऱ्या ब्लॉगवर जाण्यासाठी सोय असते. वाचकांना आपले विचार आणि टिप्पणी देण्यासाठी केलेली सोय ब्लॉगना विशेष महत्त्व मिळवून देतात अनेक ब्लॉग हे जरी सामान्यतः लिखाणासाठी बनवलेले असले, तरीही बऱ्याच ब्लॉगमध्ये चित्र, चित्रफिती, संगीत आणि आवाज असतो. ब्लॉगर, टम्बलर, वर्डप्रेस ही काही प्रसिद्ध ब्लॉगिंग संकेतस्थळांची उदाहरणे आहेत

ब्लॉगचे प्रकार

वैयक्तिक ब्लॉग

हा ब्लॉग व्यक्तिगत स्वरूपाचा म्हणजेच वैयक्तिक डायरीसारखा असतो. त्यामुळे याच्याशी जोडणारे लोक ही संख्येने कमी असतात. कुटुंबातील व्यक्ती नातेवाईक मित्र यांचा यामध्ये समावेश असतो वैयक्तिक ब्लॉगना खूप कमी प्रमाणात प्रसिद्धी मिळते काही मोजकेच वैयक्तिक ब्लॉग प्रसिद्ध होतात.

सामूहिक ब्लॉग

जे ब्लॉग हे एका पेक्षा जास्त लोकांद्वारे चालवले जातात त्यांना सामूहिक ब्लॉग असे म्हणतात यातील बहुतांश ब्लॉग हे एखाद्या सामूहिक उद्दिष्टाशी संबंधित असतात त्यामध्ये व्यवसाय, राजकारण, तंत्रज्ञान, कायदा अशा विविध विषयांचा समावेश असू शकतो यामध्ये संस्था किंवा एखादा समूह ब्लॉग चालवत असतो

माइक्रोब्लॉगिंग

एखादा मजकूर, चित्र, लिंक, छोटी चित्रफिती यांचा छोटासा अंश डिजिटल माध्यमांद्वारे प्रसिद्ध करण्याला माइक्रोब्लॉगिंग अशी संकल्पना वापरली जाते लोकांच्या कल्पनाशक्तीला आकर्षित करणारा असा हा प्रकार आहे कारण याचा आकार छोटा असल्याने तो लगेच ग्रहण करता येतो. याचा उपयोग मित्रांच्या संपर्कात राहण्यासाठी व्यावसायिक आणि संस्थात्मक ब्लॉग आपल्या कर्मचाऱ्यांशी संवाद करण्यासाठी धोरणे, कामकाज कर्मचाऱ्यांपर्यंत पोहोचवणे यासारख्या अंतर्गत जनसंपर्काच्या उद्दिष्टांचा समावेश असतो तसेच काही संस्था लोकांपर्यंत आपली माहिती पोहोचवून त्यांचे आपल्याविषयी मत तयार करण्यासाठी याचा उपयोग करून घेतात यामध्ये शासकीय संस्था अशासकीय संस्था तसेच समाजसेवी संस्था राजकीय पक्ष संघटना इत्यादींद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या ब्लॉगचा समावेश होतो. पत्रकार, लेखक, कलाकार तसेच राजकारणी असे प्रसिद्ध व्यक्ती याचा प्रभावीपणे वापर करतात. यामध्ये ट्विटर, फेसबुक, टम्बलर इत्यादी माइक्रोब्लॉगिंग संकेतस्थळांचा समावेश होतो

विविध विषयानुसार पडणारे प्रकार

काही ब्लॉग एखाद्या विशेष विषयाला वाहिलेले असतात त्यामध्ये राजकीय, बातम्या, आरोग्य, पर्यटन, पुस्तके, फॅशन, जीवनपद्धती, विवाह, छायाचित्रण, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, शैक्षणिक, संगीत, कायदा, कला अशा विविध विषयांचा समावेश होतो.

माध्यमानुसार पडणारे प्रकार

ज्या ब्लॉगमध्ये व्हिडिओचा समावेश असतो त्याला 'Vlog', लिंक समाविष्ट असणाऱ्या ब्लॉगला 'लिंकलॉग', फोटो असणाऱ्या ब्लॉगला फोटोलॉग तर एकापेक्षा जास्त साधनांचा समावेश असणाऱ्या ब्लॉगला 'टंबललॉग' म्हणतात.

ब्लॉग लेखन कसे करावे ?

१: योजना / आराखडा तयार करणे.

कोणताही ब्लॉग पोस्ट करताना त्याचा विषय, रूपरेखा यावरून आराखडा तयार करावा. त्यामुळे विषयाची मांडणी करणे अधिक सुलभ होईल. हा आराखडा अधिक विस्तृत करून वेळ न घालवता तो थोडक्यात असावा. त्यानंतर विषयाच्या मांडणीसाठी आवश्यक ते संशोधन करून तथ्यांची पडताळणी करावी

२ : शीर्षक देणे

इंटरनेटवरील मजकूर हा वाचकाला तत्काळ आकर्षित करणारा असावा लागतो तरच वाचक त्यावर क्लिक करून पुढे वाचत जातो. यामध्ये शीर्षकाची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते तेव्हा ब्लॉगला माहितीपूर्ण आणि चित्ताकर्षक शीर्षक द्यावे जेणेकरून संबंधित विषयात रुचि असणारे वाचक आपल्या ब्लॉगकडे आकर्षित होतील

३: मसुदा तयार करणे

प्रत्यक्ष ब्लॉग किंवा त्याचा पहिला मसुदा हा शक्यतो एकाच बैठकीत पूर्ण लिहावा तर त्याची लय चांगल्याप्रकारे सांभाळत घेते. त्यानंतरही आपण आवश्यक ते बदल करू शकतो. लिखाणाची भाषा ही सहजसोपी, व्यक्तिगत आणि उत्स्फूर्त असावी.

४: प्रतिमांचा वापर

एक चित्र दहा हजार शब्द व्यक्त करते असे म्हटले जाते. आपला ब्लॉग आकर्षक होण्यासाठी किंवा एखादा मोठा आणि गुंतागुंतीचा मांडण्यासाठी ब्लॉगमध्ये प्रतिमांचा समावेश करावा. योग्य प्रतिमा वापरून ब्लॉगच्या विषयावर अधिक प्रकाश टाकता येऊ शकतो.

५ : संपादन

शेवटी आणखी एकदा संपूर्ण ब्लॉग तपासून अचूक असल्याची खात्री करून घ्यावी एखादा मजकूर पुन्हा पुन्हा येणे ब्लॉगच्या विषयाची लय, व्याकरण या गोष्टी तपासाव्यात. त्यानंतर तो एखाद्याला वाचायला देऊन त्याची प्रतिक्रिया जाणून घ्यावी वाक्य आणि परिच्छेद यांचा आकार छोटा ठेवावा.

६ : समाजमाध्यमांद्वारे ब्लॉगचा प्रसार करणे

ब्लॉग पोस्ट झाल्यानंतर तो जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहचवण्यासाठी समाजमाध्यमांचा वापर करून घेता येतो ट्विटर, फेसबुक यासारख्या लोकप्रिय समाजमाध्यमांवर आपल्या ब्लॉगची लिंक पाठवून लोकांना त्याकडे आकर्षित करून घेता येते

७ : प्रतिक्रियादेणे

ब्लॉग पोस्ट झाल्यानंतर त्यावर वाचकाना आपल्या प्रतिक्रिया देण्याची सुविधा असते. त्यावर वाचकत्यांची सहमती किंवा असहमती तसेच त्यांचे विचार मांडत असतात. तर त्याला आवश्यक तिथे ब्लॉगरने प्रतिक्रिया द्यावी. यामुळे आपला ब्लॉग संवादी होईल. लोकांना तुमच्या ब्लॉगशी जोडून ठेवण्यासाठी तुम्हाला याचा फायदा होत असतो.

समारोप :

संवाद ही मानवाची महत्वपूर्ण गरज आहे. आजच्या संगणक युगात संवाद तंत्रज्ञानाने मोठी प्रगती साधली आहे. लेखनासारख्या अभिव्यक्तिला या नव्यातंत्राने वेगळा आयाम प्राप्त झाला आहे. स्वताचे मत, विचार, माहिती किंवा इतर साहित्य प्रसिद्ध करण्यासाठी आता प्रकाशकाची गरज राहिलेली नाही. टंकलेखनापासून ते डिझाइनपर्यंत संपूर्णलेखन प्रक्रिया सुलभ झाली आहे. लेखन प्रकाशित करण्यासाठी विविध व्यासपीठे या तंत्रज्ञानाने आपल्याला उपलब्ध करून दिली आहेत. संकेतस्थळ, ई मेल, ब्लॉग, सामाजमाध्यमे यांचा यांमध्ये प्रामुख्याने समावेश होतो.

यातील ब्लॉगला एका संथ गतीने सुरुवात झाल्यावर पुढील काळात वेगाने लोकप्रियता मिळत गेली. नवनवीन सुविधा आणि तंत्रे (Blog Tools) यामुळे ब्लॉगची लोकप्रियता शिगेला पोहोचली. विविध भाषांमध्ये ब्लॉग लिहण्याची सुविधा उपलब्ध असल्याने ब्लॉग लिहण्याचे प्रमाण वाढले आहे. मराठीतही आज अनेक ब्लॉग लोकप्रिय आहेत. अनेक ब्लॉग आज पर्यायी माध्यमांप्रमाणे काम करत आहेत. जे विषय मुख्यप्रवाहातील माध्यमातून येत नाहीत असे अनेक विषय आज ब्लॉगच्या माध्यमातून मांडले जात आहेत. उत्तमरित्या ब्लॉग चालवणारे अनेक प्रसिद्ध ब्लॉगर झाल्याचे आपण पाहतो. म्हणजेच हे एक प्रसिद्धी मिळवण्याचेही साधन झाले आहे. याद्वारे आपण आपल्या भावना, मत व्यक्त करून लोकांच्या त्याविषयीच्या प्रतिक्रिया जाणून घेऊन एक प्रवाही संवाद प्रक्रिया स्थापित करू शकतो.

संदर्भ:

- Gaur Sanjay(2011) e-journalism.Jaipur,Thing Books.240
- “7 Things you Should know About Microblogging”. Educate.Edu.2009-07-07.Retrieved 2012-10-25
- “How to write Blog”.DanShewan.2018-11-08

कुस्ती निवेदन: एक भाषिक कौशल्य

मतीन महिबूब शेख

वृत्तपत्रविद्या व संवादशास्त्र विभाग
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

संवादाची विविध माध्यमे आहेत. मुख्यतः ती दृश्य व श्राव्य स्वरूपाची असतात. ज्ञान, माहिती, विचार आणि संवादाचे संप्रेषण विविध माध्यमातून वेगवेगळ्या अंगाने व साधनांनी होत असते. भाषण, सूत्रसंचालन, कथाकथन या संवाद संप्रेषणासारख्या मौखिक प्रकारासारखा प्रकार म्हणजे निवेदन होय.

संवादाच्या मौखिक परंपरेत निवेदक व श्रोता यांचा थेट संबंध असतो. कोणत्याही व्यक्तीमधील सर्वात प्रभावी व आकर्षून घेणारा गुण म्हणजे त्याचं बोलणं असतं.

ती व्यक्ती कोणते विचार, माहिती आपल्या बोलण्यातून कशा पद्धतीने मांडते आहे यावर त्या विषयाचे महत्त्व अवलंबून असते. विविध कार्यक्रमात कलाकार आणि रसिक, राजकीय सभामध्ये नेता आणि जनता यांच्यातील दुवा अत्यंत खुमासदार शैलीत साधणारा व्यक्ती हा निवेदक असतो. अगदी अशाच प्रकारे खेळ, खेळाडू आणि क्रिडा रसिक यांच्यातला मुख्य दुवा हा क्रिडा निवेदक असतो. श्रोत्याला, दर्शकाला खिळवून ठेवण्याचं काम निवेदक करत असतो. विविध खेळाच्या चालू सामनांच्या धावते वर्णन हे क्रिडा निवेदक करत असतात. त्यांना क्रिडा समालोचक असे ही संबोधले जाते.

क्रिकेट, फुटबॉल यासारख्या जगात प्रसिद्ध असणाऱ्या खेळांच्या यशामागे व प्रसिद्धीमागे निवेदन हा घटक महत्त्वाची भूमिका बजावतो. या खेळातील चालू सामन्यांची वर्णने तांत्रिक बाजू तसेच या खेळांचे यथार्थ व रंजक विश्लेषण हे निवेदनाद्वारे / समालोचनाद्वारे होत गेले. यामुळे हा खेळ सर्व क्रिडा रसिकांना समजू व आवडू लागला. जेव्हा एखाद्या खेळाचं वर्णन व विश्लेषण क्रिडा रसिकांना समजते तेव्हा त्या खेळाची प्रसिद्धी वाढते.

महाराष्ट्राला कुस्तीची मोठी परंपरा आहे. कुस्तीची पंढरी म्हणून कोल्हापूरला ओळखले जाते. राजर्षी शाहू महाराजांनी कुस्तीवर पुत्रवत प्रेम केले. त्यांनी कुस्ती या खेळाला राजाश्रय प्राप्त करून दिला. कोल्हापूरला आशिया खंडातील प्रसिद्ध खासबाग मैदानाची तसेच अनेक तालमीची स्थापना त्यांनी केली. कुस्ती या खेळाचा इतिहास तसा खूप जुना आहे. पूर्वी कुस्ती या खेळाचे समालोचन होत नव्हते परंतु अलीकडील दोन्ही दशकात त्यांची सुरवात झाली आहे. कुस्तीच्या सामन्याचे निवेदन हे विविध निवेदकांकडून होत आहेत. अनेक निवेदकांनी कुस्ती निवेदक म्हणून स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे. महाराष्ट्रात शंकराणा पुजारी प्रशांत भागवत, अमोल बुचूडे, राजाभाऊ देवकाते, ईश्वरा पाटील हे आघाडीचे कुस्ती निवेदक मानले जातात. कुस्ती खेळाला पुन्हा भरभराटीचे दिवस प्राप्त होत आहेत. अशावेळी कुस्ती निवेदनाकडे एक करीअर संधी म्हणून पाहता येईल.

कुस्ती निवेदनासाठी आवश्यक कौशल्य :

१) कुस्ती खेळाविषयीची आधारभूत माहिती :

मुख्यतः कोणत्याही कार्यक्रमाचे अगर स्पर्धेचे निवेदन करताना त्या घटका विषयी आधारभूत माहिती निवेदकाकडे असणे आवश्यक असते. निवेदक हा त्याच क्षेत्रात काम करणारा, त्या क्षेत्रात प्राविण्य प्राप्त केलेला असेल तर त्याच्याकडे चांगली माहिती असते. कुस्तीतील निवेदक हा मुलतः आजी अगर माजी पैलवानच असेल तर त्याच्याकडे कुस्ती या खेळाची आधारभूत माहिती असते. प्रत्यक्ष कुस्तीच्या फडात लढण्याचा त्याच्याकडे चांगला अनुभव असेल तर त्याच्याकडील अनुभववादी माहितीच्या आधारे तो उत्तम प्रकारे निवेदन करू शकतो.

कुस्तीचा इतिहास, कुस्ती परंपरा, पैलवानाची ओळख, मैदान, काळानुरूप कुस्तीत झालेले बदल अशी आधारभूत माहिती निवेदकाकडे असावी लागते.

२) कुस्तीचे प्रकार, डाव-प्रतिडाव व नियमावलींची माहिती :

प्रत्येक खेळाचे वेगवेगळे नियम, तंत्र असतात. कुस्ती या खेळाचेही वेगवेगळे प्रकार, नियम, डावपेच व तंत्रे आहेत. मल्लयुद्धाची वाढ व तिचा जागतिक प्रसार गेल्या दीड-दोन शतकांत फार झपाट्याने होऊन ते एक स्वतंत्र शास्त्रच

बनत चालले आहे. मल्लविद्येच्या विविध पद्धती अनेक राष्ट्रांत प्रचलित असल्या तरी त्यांतील मूलभूत तत्त्वे सामान्यतः एकसारखीच आहेत. या मूलभूत तत्त्वाची जाण निवेदकाकडे असणे आवश्यक असते

भिमसेनी, जरासंधी, जाबुवंती हे कुस्ती प्राचीन प्रकार होत परंतु हे प्रकार लोप पावले व हनुमंती हा कुस्ती प्रकार सध्या अस्तित्वात आहे त्याच बरोबर फ्री स्टायल व ग्रीको रोमन हा आधुनिक कुस्तीचा प्रकार सध्या प्रचलित आहे. प्रत्येक कुस्ती पद्धतीचे स्वतंत्र असे नियम असतात व ते कटाक्षाने पाळणे हे खेळाडूंचे कर्तव्य आहे अशी ताकीद निवेदकाने करणे जरूरीचे असते. ते तसे पाळले जातात किंवा नाही हे पाहण्याचे काम पंचांचे जरी असले तरी निवेदकाला चालू लढतीवर लक्ष ठेवावे लागते. स्पर्धक जखमी होईल असे प्रतिबंधित डाव, चुकीच्या पकडी टाळण्याचे आवाहन निवेदकाला करावे लागते. मल्लांनी मारलेल्या डावपेचांचे विश्लेषण निवेदकाला करावे लागते

३) निवेदकाचा आवाज व भाषा ज्ञान :

कुस्ती निवेदकाचा आवाज हा स्पष्ट आणि पहाडी स्वरूपाचा असावा लागतो. त्याच्या निवेदनातून प्रेक्षक रोमांचित तसेच कुस्ती खेळणाऱ्या खेळाडूंना स्फुर्ती येणे आवश्यक असते. कुस्ती हा खेळ बहुधा ग्रामीण भागात खेळला जात असल्याने निवेदन हे ग्रामीण भाषेत झाले तर ते प्रेक्षकांना भावते. मल्लांच्या नावाचा पुकार तसेच त्याच्या तालमीच्या व गुरू वस्तादांच्या नावाचा अचुक पुकार करावा लागतो लढतीत जिंकलेल्या मल्लाचे कौतुक व हरलेल्या मल्लाचे योग्य सांत्वन करणे हे कसब निवेदकाकडे असणे आवश्यक असते

गावोगावच्या जत्रा- यात्रा मधील कुस्तीच्या आखाड्यांमध्ये कुस्त्या सुरू होताच, आखाड्यात निवेदक ध्वनिक्षेपकावरून बोलू लागतो...

"मन, मनगट आणि मेंदू यांचा त्रिवेणी संगम म्हणजे कुस्ती होय "बलाशिवाय बुद्धी लुळी पांगळी आहे आणि बुद्धीशिवाय बल हे थिटे आहे मात्र या दोन्हींचा संयोग म्हणजे कुस्ती होय." "घरातलं दूध डेअरला घालू नका. पोराला पाजा आणि घरात एक तरी पैलवान तयार करा. अहो, कोण इचारतं तुमचा बॅ क बॅलन्स?"

कोण इचारतं तुमची इस्टेट पण... तालमीत जाणारं पोरणं गावातनं चालत निघालं तरी माणसं इचारत्याती हा पोरगा कुणाचा...? एवढं इचारलं तरी आपलं पैसं फिटलं अहो, तुम्हाला नसलं पैलवान होता आलं; पण तुम्ही पैलवानाचं बाप व्हा...!"

असं कुस्तीप्रेमींना त्यांच्याच अस्सल ग्रामीण भाषेत भावनिक आवाहन निवेदक करतो संपूर्ण वातावरणात चैतन्य निर्माण होते. प्रेक्षकांच्याच बोली भाषेत निवेदन केल्याने निवेदनाचा परिणाम पडतो

४) कुस्ती परंपरेतील संदर्भ व किस्से यांची माहिती:

कुस्ती निवेदन करताना कुस्तीच्या प्राचीन कालखंडा पासून ते आधुनिक कालखंडा पर्यंतचे अखंड वर्णन निवेदकाला करावे लागते. महाराष्ट्राला कुस्ती या खेळाची परंपरा मोठी आहे. रामायण, महाभारत व इतर महाकाव्यात साहित्यात सुद्धा कुस्तीची वर्णने आहेत. निवेदनात याचे संदर्भ दिले जातात. आदर्शवत व नैतिक प्रबोधनपर निवेदन कुस्तीत केलं जातं.

आखाड्यातील एखाद्या पैलवानां कुस्ती मारताच मैदानात निवेदक पुकारतात "शुद्ध बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी, आंब्याच्या झाडाला आंबेच येतात लिंगबोळ्या नाहीत. घरचा संस्कार चांगला पाहिजे, मुलं आकाशातून पडलेली नाहीत, आपले संस्कार कुठं कमी पडतात ते बघा.. "मुलं आपलीच असतात संस्कार महत्त्वाचे आहेत अशा खड्या आवाजात निवेदक बोलतात. यासारख्या विविध गोष्टींचे संदर्भ निवेदक आपल्या शैलीतून देत प्रबोधनपर निवेदन ही करतात.

जुन्या गाजलेल्या प्रसिद्ध मल्लांच्या लढतींची वर्णने निवेदकाला करावी लागतात. कोणी, कोणत्या डावावर, कोणाला चितपट केलं याचा रंजक इतिहास आपल्या शेलक्या वर्णात्मक शैलीत निवेदकाला कुस्तीशौकीनापुढे मांडाला लागतो.

५) सुचकता व हजरजबाबीपणा :

एखाद्या रंगानं सावळ्या असलेल्या पैलवानाची आखाड्यात एंट्री होताच, निवेदक पुकार करू लागतात, "ब्लॅक टायगर मैदान पे आ गया..! त्याला काही जण हसतात. त्यांना ते सांगतात "हसू नका, अहो प्रभू रामचंद्रही काळेच होते काले कमलियावाला वो कृष्ण कालाही था, सुंदर ते ध्यान उभे विठेवरी किंवा सावळे ते सुंदर रूप मनोहर जगाला वेड

लावणारे ते परब्रह्म अनादी अनंत ते जन्म-मृत्युरहित तेही काळेच होते. आषाढी कार्तिकीला जाता का नाही...? लाखोंच्या मिट्ट्या पडतात काळ्याला...! त्यामुळं काळ्याला फार महत्त्व आहे आकाशातील काळ्या ढगानं तोंड काळं केलं तर आपली तोंडं बघण्यासारखी होतात. एखाद्या सुवासिनीच्या अंगावर किलोभर सोनं आहे पण काळा पोतच नाही; काय करायचं त्या सोन्याला...? म्हणून काळ्या रंगाला फार महत्त्व आहे त्याला कमी लेखू नका...'

विनोदी बुद्धीनी असे हजरजबाबीपणाने निवेदन करून निवेदकाला कुस्तीशौकिनांना मैदानात खिळवत ठेवणे लागते.

स्पर्धेच्या ठिकाणी येणारे पाहुणे, वस्ताद मंडळी यांची नावे पुकारत त्यांचे स्वागत आपल्या निवेदनातून निवेदकाला करावे लागते. त्यासाठी निवेदकाला त्या व्यक्तींची अचुक ओळख असणे गरजेचे असते.

मैदानातल्या प्रेक्षकांच्या गर्दीवर लक्ष ठेवत, गोंधळ सदृश्य परिस्थितीत प्रेक्षकांना शांततेचे आवाहन करून मैदानाच्या नियोजनावर व शिस्तीवर नियंत्रण ठेवण्याचे कसब निवेदकाकडे असणे आवश्यक असते.

समारोप :

कुस्ती ही महाराष्ट्राची शान आहे. जत्रा, यात्रा, उरुसातून कुस्तीचे फड भरत राहिले. पुढे – पुढे कुस्ती वेळकाळा नुसार बदलत गेली, ती विविध नियमांनी बांधली गेली, मातीतून थेट मॅट वर गेली आणि जागतिक झाली.

आंतरराष्ट्रीय नियमांनुसार चालणारी आधुनिक कुस्तीच्या लढतीची पद्धत बऱ्याच लोकांना ध्यानी येत नाही ती नकोशी वाटते कारण कुस्तीच अचुक विश्लेषण, निवेदन समजेल अशा शब्दांत त्याच्यापर्यंत पोहचवण्याची कमतरता असते. परंतु कुस्तीचं चांगलं निवेदन कौशल्य अंगीकारलं तर प्रेक्षकांना बऱ्याच अंशी कुस्तीच्या लढती, त्यातील डावपेच व गुणांकन याचं आकलन होतं निवेदनही एकप्रकारची खेळाची अभिव्यक्ती आहे. तेव्हावरील कौशल्य एक यशस्वी कुस्ती निवेदक होण्यासाठी आवश्यक आहेत.

एकविसाव्या शतकातील व्यक्तिमत्त्व विकास आणि देहबोली यांचे प्रभावी कौशल्ये

श्री. अजितकुमार भिमराव पाटील

संशोधक विद्यार्थी, जे.जे.टी.यु. राजस्थान. (भारत)

बी.एड., एम.ए., एम.एड., डि.एस.एम.

प्रस्तावना

सद्याच्या स्पर्धेच्या युगात व्यक्तिमत्त्व विकासाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यावरून सिलेक्शन होण्याची शक्यता वाढली आहे. शिवाय दैनंदिन व्यवहारामध्ये स्वतःला इतरांच्या तुलनेत सरस ठेवण्यासाठी व्यक्तिमत्त्व विकासाची निकड जाणवू लागली आहे. एकीकडे याची एवढी गरज जाणवत असताना दुसरीकडे व्यक्तिमत्त्व विकास प्रशिक्षणाच्या नावाखाली लोकांची आर्थिक पिळवणूक सुरू आहे. पैसा घेऊनही व्यक्तिमत्त्वात बदल झाल्याचे दिसून येत नाहीये. अशावेळी काय करावे आणि काय करू नये अशा मानसिक तणावातून आजचा तरुण वर्ग जात आहे. त्यासाठी स्वतःला जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. स्वतःला जाणून घेणे अत्यंत आवश्यकसुद्धा आहे. यासाठी स्वतःमध्ये काय चांगल्या आणि वाईट गोष्टी आहेत त्यासाठी व्यक्तिमत्त्व विकास व देहबोलीसाठी चांगल्या सवयींची एक यादी करा. त्यानंतर त्यातील चांगल्या गोष्टी प्रत्येक आठवड्याला वाढवण्याचा प्रयत्न करा. सोबत वाईट गोष्टींवर मात करीत एक प्रभावी, तेलदार व्यक्तिमत्त्व घडवा.

आपल्या वागण्यात-बोलण्यात सकारात्मकता आणली पाहिजे. स्वतःच्या वागण्या-बोलण्यातून सकारात्मक भाव समोरच्या व्यक्तीवर प्रतित व्हायला हवा. तुम्ही नकारात्मक असाल किंवा काही कारणांनी नाराज असाल तर समोरच्या व्यक्तीवर तुमचा प्रभाव पडणार नाही. एखादी व्यक्ती तुम्हांला टाळायचा प्रयत्न करेल. अशावेळी तुम्ही तुमचे मुद्दे त्याला पटवून सांगणे गरजेचे आहे. त्यासाठी तुम्हाला स्वतःचे मत असू द्या. कोणताही प्रसंग असो तुम्हांला मत असणे अत्यंत आवश्यक आहे. मत नसलेल्या व्यक्तिला सध्याच्या स्पर्धात्मक युगात स्थान नाही. एकदा इतरांना समजतले की तुम्हांला मत नाही तर ते तुम्हांला गृहित धरू लागतात. यात तुमचे नुकसान होते. यासाठी एकविसाव्या शतकातील व्यक्तिमत्त्व विकास आणि देहबोली यांचे प्रभावी कौशल्ये विकसीत होण्यासाठी मी हा शोधनिबंध विषय निवडलेला आहे.

१) नवीन लोकांना भेटा

असे म्हटले जाते की दररोज तुम्ही एक माणूस जोडला पाहिजे. जर हे शक्य नसेल तर एका आठवड्यात किमान एक माणूस जोडण्याचा प्रयत्न करा. यामुळे तुमचा ग्रुप वाढतो. तुम्हाला नवनवीन गोष्टी कळतात, समजतात, तुमच्या ज्ञानात भर पडते. वाचन करा, नवीन छंद जोपासणे गरजेचे आहे. वाचन करणारा व्यक्ती ज्ञानी समजला जातो. कारण दररोज त्याच्या ज्ञानात भर पडत असते. नवनवीन गोष्टी तो आत्मसात करीत असतो. यामुळे तुमचा समजूतदारपणा अधिक फुलतो. आणखी लोक तुमच्याशी जोडले जातात. तसेच नवीन छंद जोपासण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्यातून तुमचा वेळ सत्कर्मी लागतो. त्यासाठी तुम्ही चांगला श्रोता होणे महत्त्वाचे आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी सांगितलेले आहे 'अवधान दिजीये' आपल्या समोरची व्यक्ती काय सांगतेय हे आपण प्रथम लक्षपूर्वक ऐकायला हवे. जसे आपण चांगले वक्ता असावेत असे वाटते तसेच चांगला श्रोता असणेही महत्त्वाचे आहे. अन्यथा समोरची व्यक्ती तुम्हांला ऐकून ऐकून तुमच्याकडे दुर्लक्ष करतात. तुम्हाला टाळण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी आपण जरा विनोदी राहणे गरजेचे आहे.

सध्याच्या धकाधकीच्या जीवनात प्रचंड ताणतणाव असतात. शिवाय चार माणसे भेटली, की कायम गंभीर विषयावर चर्चा केली जाते. अशावेळी एखादा विनोद तुम्हाला वेगळे परिणाम देऊन जातो. पण उपस्थित असलेल्या लोकांमध्ये तुम्ही केलेला विनोद किती साजेशा, समंजस आहे हे आधी तपासून घेतले पाहिजेत. तसे जर नाही झाले तर आपले हसे होते.

२) इतरांचा आदार राखा

आपण समाजात वावरत असताना ज्याप्रमाणे आपले विचार असतात त्याचप्रमाणे आपले आचार सुद्धा असणे गरजेचे आहे. भारतात आदर या शब्दाला प्रचंड महत्त्व आहे. जर तुम्ही व्यक्तीला आदर दिला, सन्मान दाखवला तर तुमच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक वेगळी झळाळी मिळते. त्याच्या मनातील तुमचे स्थान अधिक बळकट होते. त्याचा तुम्हाला भविष्यात लाभ होतो. बॉडी लॅंग्वेजवर भरदिला पाहिजे. समोरच्या व्यक्तीशी सु-संवाद साधताना, बोलताना अगदी कम्फर्टेबल राहा. तुमच्या बॉडीलॅंग्वेजवर भर द्या, त्यातून तुम्ही प्रभावी संभाषण साधू शकता. आपले मुद्दे पटवूनदेऊ शकता, भाषण करतानाही बॉडी लॅंग्वेजला खूपच महत्त्व आहे. आपले कपडे सुद्धा आपल्या व्यवसायाशी शोभणारे

असावेत. एखाद्या एव्हेंटनुसार आपले ड्रेसिंग ठेवा. ऑफिसला जाताना साजेशे कपडे घाला. रात्रीची पार्टी असेल तर पार्टी लुकमध्ये जरा मॉडर्न दिसण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

३) स्वतःचे आत्मपरिक्षण करा

एकविसाव्या शतकातील व्यक्तिमत्त्व विकास आणि देहबोली यांचे प्रभावी कौशल्ये विकसीत करत असताना आपलेआत्मपरिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे. त्यातून तुमच्या चांगल्या वाईट बाबी समोर येत असतात. तुम्ही खरंच चुकताय की बरोबर आहात हे तुम्हाला समजून येते. तुम्ही मार्गक्रमण करीत असलेला मार्ग योग्य की दुसरा मार्ग पकडायला हवा हेही समजते. आपल्यामध्ये आत्मविश्वास असायलाच हवा. आपल्या गुणांची आपल्याला पारख हवीच. पण ओव्हर कॉन्फिडन्ट राहू नका. त्यात तुमचे नुकसान असते. पण स्वतःला दुर्लक्षितही करू नका. अन्यथा तुमच्या गटस असतानाही तुम्ही स्पर्धेच्या बाहेर फेकले जाता. सर्वोत्तम राहण्याची क्षमता असतानाही मागच्या रांगेत उभे राहता. तेव्हा बी कॉन्फिडन्ट. जगावर मात करा. अनेकदा असं होत की एखादी व्यक्ती अनोळखी चेहऱ्यांनी भरलेल्या एखाद्या हॉलमध्ये येते. पण तिथेन जाताना १० नवे मित्र जोडून, दुसऱ्या दिवशीची एखादी लंच डेट पक्की करूनच तिथून बाहेर पडते. व्यावसायिक जगतातल्या आतल्या गोटातल्या व्यक्तींशी ओळखी वाढवण्याच आश्वासनही त्या एका समारंभात त्या व्यक्तीनं मिळवलेलं असतं.

मोहक व्यक्तिमत्त्वाच्या काही नशिबवान व्यक्तींना हे समज जमतं, पण इतर अनेकांना यासाठी फार परिश्रम करावे लागतात. अर्थात लोकांचं मन जिंकण ही कला जरी असली तरी यामागे एक शास्त्रही आहे.

एखाद्या व्यक्तीबद्दल अशा पद्धतीने गडबडीत अंदाज बांधणं योग्य नाही हे माहीत असलं तरी आपण हे सातत्यानं आणि नकळतपणे करत असतो. पण याचे काही गंभीर परिणाम असू शकतात का? उदाहरणार्थ, तुम्ही कोणाला मत द्याचंय यावर याचा काही प्रभाव पडतो का? एका अभ्यासातून असं दिसून आलं आहे की चेहऱ्याच्या हावभावामुळे अमेरिकेच्या निवडणूकांच्या निकालांचा अंदाज करता येऊ शकतो. तसच चेहऱ्याच्या हावभावांचा सक्षमतेशी काय संबंध आहे याचा अभ्यास करून बल्गेरिया, फ्रान्स, मेक्सिको आणि ब्राझीलमधील निवडणूकांच्या निकालांचा अंदाज करता येईल, असाही एका अभ्यासाचा निष्कर्ष आहे. एखाद्याच्या चेहऱ्यावरून आपण जे अंदाज बांधणे, त्याचा प्रभाव आपल्या आर्थिक निर्णयावरसुद्धा होत असतो.

४) व्यक्तीमत्त्व व देहबोली

आपले शरीर म्हणजे देवाची देणगी आहे. चेहऱ्याची ठेवण काही बदलता येत नाही. पण आपल हास्यानं चेहऱ्यावरचे हावभाव मात्र बदलणं शक्य आहे. टोड्रोव्ह यांनी डेटावर आधारित मॉडेलच्या सहाय्याने अल्गोरिदम बनवले आहेत. त्यावरून चेहरा अधिक विश्वासार्ह कसा बनवता येईल याची मांडणी केली आहे.

टोड्रोव्ह यांच्या मते, चेहरा हसरा ठेवल्यानं व्यक्ती अधिक विश्वासार्ह बनते. टोड्रोव्ह म्हणतात, 'हसरा चेहरा अधिक विश्वासार्ह आणि समाजशील मानला जातो.'

सुरुवातीलाच आपली छाप वाईट पडली असं जर आपल्याला वाटत असेल तर त्यात बदल होण्याचीसुद्धा संधी असते.

ज्या व्यक्तींना आपण भेटणार आहोत, त्यांच्याबद्दल जर आपल्याला माहिती असेल तर आपण त्यांच्यावर चांगला प्रभाव पाडू शकतो. आपण जर एखाद्या व्यक्तीला प्रभावित करू शकलात तर त्याचं पहिल्या भेटीत तुमच्याविषयी बनलेलं मत बदलू शकतं असं टोड्रोव्ह म्हणतात.

मद्वहश उहरीळीर चूँहफ या पुस्तकाच्या लेखिका ओलिव्हीया फॉक्स केबेन यांनी मोहकतेची व्याख्या 'आवडणारे' आणि एखाद्याशी संवाद साधायला किती छान वाटतं यावरून केली आहे.

ज्या व्यक्ती इतरांना आवडतात त्या व्यवसायातही यशस्वी होतात. उत्तम सामाजिक कौशल्य असणाऱ्या व्यक्ती अधिक यशस्वी होताना दिसतात. के कर्मचाऱ्यांबद्दलही खरं ठरतं.

सिअॅटल युनिव्हर्सिटीमधील व्यवस्थापन विषयाच्या प्रा. सुझेन जॅन्साज म्हणतात, 'व्यवस्थापनातील जुनी आणि श्रेणीबद्ध व्यवस्था जवळपास संपुष्टात आली असल्याने, व्यक्ती-व्यक्तीतील संबंधांच्या कौशल्यांना मोठ महत्त्व आलं आहे. टीममध्ये काम करणं आणि हे करत असताना तुम्ही पदाधिकारी असलात काय किंवा तुमच्याकडे कोणत पद नसतानाही इतरांना प्रभावित करण्याचे कौशल्य आपल्याकडे असणे आवश्यक आहे.'

५) मानसशास्त्र आणि व्यक्तिमत्त्व

मानसशास्त्रज्ञ आणि एफबीआयचे निवृत्त अधिकारी जॅक शेफर यांनी मडळझश डुळीलहफ हे पुस्तक लिहिलं आहे. ते यासाठी जॉनी कार्सन यांचे उदाहरण देतात. कार्सन हे 'द टूनाईट शो'चे अँकर होते. पण विशेष म्हणजे त्यांचा मुळचा स्वभाव मितभाषी होता. स्वतःला समाजाभिमुख करण्यासाठी त्यांनी प्रशिक्षण घेतलं होतं. शेफर म्हणतात, 'मोहकतेची सुरुवात अगदी भुवयांच्या साध्या हालचालींनी होते. चांगली सुरुवात केल्यानंतर तुम्ही मोहकतेच्या दुसऱ्या टप्प्याकडे जातो. यावेळी स्वतःबद्दल न बोलता दुसऱ्याबद्दल चांगले बोलणे गरजेचे असते.'

सारांश

शेफर म्हणतात, संशोधनातून असं दिसून आलं आहे की एखादी व्यक्ती त्याच्या खाजगी आयुष्याबद्दल जितकं लवकर बोलेल तितकं तुमच्यातील नातं पुढे सरकतं. यात कशातही यश आलं नाही तरी एखाद्या व्यक्तीसोबत अधिक वेळ घालवणं सुद्धा फायद्याचं ठरतं असं ते सांगतात. त्यांनी त्यांच्या पुस्तकात एफबीआयच्या कोठडीत असलेल्या एका परदेशी गुप्तहेराची माहिती दिली आहे. शेफर त्यांच्या कोठडीत बसून सुरुवातीला फक्त वृत्तपत्र वाचत बसत. नंतर या गुप्तहेराची भीती मोडली, त्यातून उत्सुकता निर्माण झाली आणि मग संवाद सुरू झाला. काही दिवसांनी शेफर यांना जी माहिती हवी होती ती मिळाली. याप्रमाणे आपणास एकविसाव्या शतकातील व्यक्तिमत्त्व विकास आणि देहबोली यांचे प्रभावीपणे कौशल्यांचा वापर केला पाहिजे.

निष्कर्ष

- १) एकविसाव्या शतकात वावरत असताना स्वतःला जाणून घेणे महत्त्वाचे असते.
- २) एकविसाव्या शतकात समाजामध्ये आपल्या बोलण्यात व वागण्यात सकारात्मकता दिसली पाहिजे.
- ३) एकविसाव्या शतकात आपण समर्थपणे जगत असताना इतरांचा आदरही राखला पाहिजे.
- ४) एकविसाव्या शतकात व्यक्तिमत्त्व प्रभावी करणेसाठी चांगले वाचनसुद्धा गरजेचे आहे.
- ५) एकविसाव्या शतकात आपण आपल्या ज्ञानाची कक्षा रुंदावली पाहिजे.
- ६) एकविसाव्या शतकात व्यक्तिमत्त्व विकास होण्यासाठी आपल्या ज्ञानाबरोबर इतर छंदही जोपासणे गरजेचे आहे.
- ७) एकविसाव्या शतकात आपली प्रगती करत असताना मानसशास्त्राचा अभ्याससुद्धा महत्त्वाचा आहे.
- ८) एकविसाव्या शतकात व्यक्तिमत्त्व विकास आणि देहबोली यांचा वापर करत असताना आत्मविश्वास पाहिजे.
- ९) एकविसाव्या शतकात व्यक्तिमत्त्व विकासामध्ये वाचन संस्कृतीचासुद्धा विचार करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) कर्वे, इरावती (१९५१), 'मराठी लोकांची संस्कृती', रा. ज. देशमुख आणि कंपनी : पुणे.
- २) कोळी, मंगेश, 'यशोमंदिर', कवितासागर प्रकाशन.
- ३) राशिगकर, सुधीर., 'हसत खेळत स्वयंविकास', इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन. आय.एस.बी.एन. नंबर ९७८८१७४१८२१८०.
- ४) पीझ, अँलन., पीज बार्बरा, कार्यालयीन देहबोली मंजुळ प्रकाशन, आय.एस.बी.एन. ९७८८१८३२५५५८७.
- ५) पाटील, लता (२००८), 'व्यक्तिमत्त्व विकास', प्रणव प्रकाशन : इचलकरंजी.
- ६) पेंडसे, अंजली., देहवाणी, निलकंठ प्रकाशन.

साक्षात्कार : एक कला**प्रा.अनिता संजय चिखलीकर**

सहाय्यक प्राध्यापक

हिंदी विभाग

देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर

हिंदी साहित्य की आधुनिक गद्य विधाओं में साक्षात्कार विधा महत्वपूर्ण है। मानव सामाजिक प्राणी होने के साथ-साथ जिज्ञासू प्राणी भी है। जिज्ञासावश ही वह अपने आस-पास घटित तथा चर्चित लोगों के बारे में जानना चाहता है, तो अपने बारे में बताना भी चाहता है। इसीसे भाषा का जन्म हुआ है। भाषा के माध्यम से ही मनुष्य एक दूसरे से बातचीत करता है। यहाँ भाषा महत्वपूर्ण सूत्र का काम करती है। मानव की इसी प्रवृत्ति को गद्य साहित्य में 'साक्षात्कार' के नाम से जाना जाता है। साक्षात्कार विज्ञान के साथ-साथ कला भी है। शोध क्षेत्र, पत्रकारिता, इलेक्ट्रॉनिक्स मीडिया में यह विधा आधार स्तंभ का कार्य करती है। साक्षात्कार विशिष्ट बिंदुओं को लेकर किया जाता है। वार्तालाप ही नहीं किसी भी व्यक्ति के व्यक्तित्व के पक्षों की झाँकी है। साक्षात्कार में साक्षात्कारकर्ता तथा साक्षात्कारदाता दोनों के ही जीवन दर्शन, अनुभूतिभाव, विचार, अनुभव आदि का परिचय तथा उनका व्यक्तित्व झलकता है।

हिंदी में साक्षात्कार के लिए बातचीत, मुलाकात, भेंटवार्ता, सामालाप, अंतरंग वार्ता आदि शब्दों का प्रयोग किया जाता है। 'संस्कृत हिंदी कोश' में साक्षात् शब्द की उत्पत्ति- सह+अक्ष+अति जिसका अर्थ है आँखों के सामने। यहाँ साक्षात्कार को आँखों के सामने दृश्यरूप में व्यक्ति, प्रत्यक्ष वस्तु तथा मूर्त रूप में आदि पर्यायवाची शब्दों से अभिहित करते हैं। डॉ. श्रीनिवास शर्मा 'हिंदी साहित्य का इतिहास' में साक्षात्कार को इस प्रकार समझाते हैं – "भेंटवार्ता में होता यह है भेंटवार्ता किसी विशिष्ट व्यक्ति से मिलकर बातचीत करता है। उस बातचीत द्वारा वह उस संबोधित जानकारी को लिपिबद्ध करता है।" डॉ. बैजनाथ सिंहल इसे परिभाषित करते हुए कहते हैं – "साक्षात्कार किसी क्षेत्र विशेष से जुड़े ख्याति प्राप्त व्यक्ति से साक्षात् रूप में मिलकर प्रश्नों के माध्यम से उसके प्राप्त क्षेत्र के किसी पहलू विशेष के संबंध में प्राप्त जानकारी की साहित्यिक शैली में प्रस्तुति को कहते हैं।" उपेन्द्रनाथ अशक अपनी कृति 'साक्षात्कार और विचार' (भाग-2) की भूमिका में साक्षात्कार को परिभाषित करने का प्रयास इस तरह करते हैं – "साक्षात्कार सही अर्थ में एक सामुहिक प्रयास है अपने देशकाल से उलझते हुए मनुष्य साक्षात्कार करने और उससे टकराते हुए मनुष्य को पहचानने और रेखांकित करने का।" उपरोक्त परिभाषाओं से ज्ञात होता है कि विद्वानों के मत भिन्न-भिन्न हैं किंतु सभी का लक्ष्य एक ही है किसी भी क्षेत्र के महान और मान्य विभूतियों से मिलकर किन्हीं प्रश्नों के संदर्भ में उनके विचार या दृष्टिकोण जानने और उसी की शैली, भाषा में व्यक्त करने की चेष्टा की जाती है, और उसे आम जन तक पहुंचाया जाता है 'साक्षात्कार' समाज के विभिन्न वर्गों के व्यक्तियों की मनोवृत्तियों से सीधा साक्षात्कार कर रहा है। इलेक्ट्रॉनिक्स मीडिया के बढ़ते प्रभाव ने इस विधा को बहुत लोकप्रिय बना दिया, जिससे भविष्य में इसके विकास की संभावनाएँ दिखाई दे रही हैं। साक्षात्कार लेने वाला व्यक्ति समाज के विभिन्न वर्गों के व्यक्तियों से मुलाकात कर निर्धारित तिथि को उनके जीवन रुचियों, कृतित्व, विचार, प्रेरणास्रोत आदि के संबंध में प्रश्न करता है। दिए उत्तरों को लिपिबद्ध करता है। इसमें कल्पना का समावेश नहीं रहता। अतः ये साक्षात्कार ऐतिहासिक तथ्य के रूप में धरोहर बन जाते हैं।

'साक्षात्कार' अंग्रेजी के शब्द इंटरव्यू (Interview) का हिंदी पर्याय है जिसका अर्थ है – भीतर झाँकना। यही सही है की साक्षात्कारकर्ता सामने वाले व्यक्ति के भीतर झाँक कर ही कई महत्वपूर्ण बातों का पता लगाता है सरल शब्दों में साक्षात्कार एक विशेष प्रकार की बातचीत है, जो सत्य तक पहुंचने का एक जरिया है। वर्तमान समय सूचना विस्फोट का है। रोज नई-नई जानकारी प्राप्त होती है, नये व्यक्तित्व सामने आते हैं। उनको जनता के सामने प्रस्तुत कर उनकी कार्यशैली की जानकारी देने हेतु साक्षात्कार विधि का प्रयोग आज प्रचलित है। राजनितिक क्षेत्र में बड़े-बड़े मंत्री के बारे में किसी बड़े खिलाड़ी, अभिनेता – अभिनेत्री, उद्योगपति, व्यापारी, वैज्ञानिक आदि के साक्षात्कारों को लोग पढ़ना या देखना चाहते हैं। उनकी सफलता का राज जानकर लोगों को उससे मार्गदर्शन मिलता है। साक्षात्कार सिर्फ बातचीत ही नहीं बल्कि बेहद कठिन कार्य है क्योंकि पत्रकार द्वारा लिखा एक-एक शब्द, वाक्य स्थिति को सुधार या बिगाड़ सकता है। वास्तव में साक्षात्कार एक अनुठी और विशिष्ट विधा है जिसमें पत्रकार की कुशलता और सिद्धहस्तता दिखाई देती है। उद्देश्यपूर्ण बातचीत ही साक्षात्कार का प्राथमिक उद्देश्य है। साक्षात्कारकर्ता और उत्तरदाता के मध्य परस्पर अंतर्व्यक्तिक संबंध स्थापित हो जाते हैं साक्षात्कार एक कला है। साक्षात्कारकर्ता में कुछ महत्वपूर्ण गुणों का होना जरूरी है उनमें प्रमुख है विषय का ज्ञान, आत्मीयता, दूरदर्शीता एवं अंतरदूरदृष्टी, स्वतंत्रता, संवेदनशीलता, धनियता, और मित्रवत व्यवहार आदि। साक्षात्कार एक परस्पर होने वाली प्रक्रिया है। धीरे-धीरे विकसित होकर बड़े स्वाभाविक ढंग से समाप्त होनी चाहिए। इस प्रक्रिया में मुख्य रूप से उत्तरदाता का चयन साक्षात्कार के

लिए समय निर्धारण ,आवश्यक स्थिती,व्यक्ति/विषय का विधिवत अध्ययन,प्रश्नावली तैयार करना आदि बातों पर ध्यान दिया जाता है। साक्षात्कारकर्ता को साक्षात्कार के लिए जाने से पूर्व पर्याप्त तैयारी कर लेनी चाहिए। किसी भी कमजोरी का प्रदर्शन नहीं करना चाहिए। साक्षात्कारकर्ता को अपने साथ एक टेपरेकॉर्डर रखना चाहिए ताकि बातचीत करते समय कुछ बातें छूट जाती हैं तो कुछ में उत्तरदाता अपनी बात से मुक़रे तो उसका वक्तव्य उसके शब्दों और आवाज में प्रस्तुत किया जा सके। उद्देश्यों और उत्तरदाता के आधार पर साक्षात्कार के विभिन्न प्रकार होते हैं- व्यक्तिगत, सामूहिक, उपचारमूलक, नियंत्रित, अनियंत्रित आवृत्तिमूलक आदि। साक्षात्कारकर्ता और साक्षात्कारदाता दोनों का महत्व साक्षात्कार में होता है। साक्षात्कार में साक्षात्कारकर्ता को खुद को अच्छी तरह से पेश करना चाहिए इसमें उसका आकर्षक व्यक्तित्व, अच्छे नाक-नकश, भाव-भंगिमा, पहावा, मिलनसारिता, मृदू भाषा, स्पष्ट उच्चारण, पक्षपातरहित दृष्टि, अच्छा श्रोता, प्रत्युत्पन्नमति, आत्मविश्वास, तार्किक शक्ति, दाता में समन्वय आदि गुणों से वह सामने वाले व्यक्ति पर छा तो जाता ही है, साथ ही साक्षात्कार भी अच्छी तरह संपन्न हो जायेगा। इसी प्रकार साक्षात्कारदाता भी महत्वपूर्ण घटक है जिसके बिना साक्षात्कार का कोई अस्तित्व ही नहीं है। कुछ बातों में दोनों में साम्य होता है, पर कुछ बातें ऐसी होती हैं जिनका सीधा संबंध दाता के व्यक्तित्व से होता है जिसमें शांतचित्तता, सुविचारता, हाजिर-जवाबी स्पष्टवादिता, अच्छी भाषा, आदि दाता के व्यक्तित्व को उभार देता है। साक्षात्कार तभी सफल होता है, जब साक्षात्कार लेने और देने वाले दोनों के बीच परस्पर सहयोग का वातावरण होता है। जब साक्षात्कारदाता को विश्वास हो जाता है कि संबंधित माध्यम द्वारा वह अपनी बात जनता के सामने रख सकता है और उसकी बात को सही रखा जायेगा, तभी वह खुलकर बातचीत करता है। साक्षात्कार के सैद्धान्तिक पक्ष में कुछ बातों का ध्यान रखना पड़ता है, साक्षात्कार में कुछ पेशेगत और नैतिक सिद्धांत होते हैं। प्रत्येक पत्रकार को इसका पालन करने का प्रयत्न करना चाहिए। कई बार कुछ बातें दाता प्रकाशन नहीं करना चाहता तो उसे 'ऑफ़ दी रिकॉर्ड' रखे। व्यावसायिक शिष्टाचार और नैतिकता का तकाजा यही है कि साक्षात्कार की इच्छा का सामना करे। साक्षात्कारकर्ता को दाता के किसी भी बात से प्रभावित न हो निष्पक्ष रूप में साक्षात्कार लेना है। साक्षात्कार की सफलता या असफलता पूर्णतः पत्रकार पर निर्भर रहती है। उसे सदैव साक्षात्कार दाता के हित के स्थान पर लोकहित और पत्रकारिता हित देखना चाहिए। साक्षात्कार के लाभ – साक्षात्कार पत्रकारिता कि महत्वपूर्ण विधा है। 1) साक्षात्कार से छिपी हुई बातों को अनावृत किया जा सकता है। उन तथ्यों को उजागर करता है जे प्रत्यक्ष नहीं होते। किसी भी व्यक्ती के विचारों का मूल्यांकन, इससे ही होता है। 2) कई घटनाक्रमों की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि उजागर हो जाता है। 3) प्राप्त सूचनाएँ व्याप्री हद तक विश्वसनीय और वास्तविक होती है। 4) सामान्य समाचारों की अपेक्षा अधिक रोचकता तथा उत्सुकता पैदा करने वाला होता है।

सारांश रूप में कहा जाता है कि साक्षात्कार एक सामाजिक प्रक्रिया है, इस में उद्देश्य के साथ बातचीत की जाती है। पत्रकारिता में यह महत्वपूर्ण विधा मानी जाती है। इलेक्ट्रॉनिक्स मीडिया में तो इसका बहुत ही महत्व बढ़ गया है। साक्षात्कार के द्वारा किसी व्यक्ति के व्यक्तित्व, कृतित्व कार्यशैली, जीवनशैली, और व्यक्तिगत, पसंद-नापसंद का पता चलता है। साक्षात्कार महत्वपूर्ण विधा होने के साथ-साथ सावधानी भी बरतनी पड़ती है। फिर भी आधुनिक साक्षात्कार विधा का भविष्य उज्ज्वल है।

संदर्भ :-

- 1) मीडिया लेखन और संपादन कला – डॉ. गोविंद प्रसाद अनुपम पाण्डेय, डिस्कवरी पब्लिशिंग हाऊस नई दिल्ली
- 2) मीडिया लेखन कला – डॉ. निशांत सिंह, ओमेगा पब्लिकेशन नई दिल्ली .
- 3) वाङ्मय हिंदी पत्रिका -21 मई 2008
- 4) जनकृति पत्रिका
- 5) संस्कृत हिंदी कोश-वामन शिवराम आपटे (संपादक) मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली, पृष्ठ 1093

पत्र - लेखन

सुनिता रा. हुन्नरगी

एम. ए. (हिन्दी) बीएड, पीएच. डी. शोधार्थी शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापूर

सारांश –

मानव सामाजिक प्राणी है। वह समाज का सदस्य होने के कारण वह अपने संबंधीयों मित्रों के साथ सम्पर्क बनाये रखना चाहता है। स्थायी या अस्थायी रूप से वह कोसों दूर रहनेवाले अपने संबंधीयों तथा मित्र वर्ग के साथ भी सम्पर्क बनाये रखने की मानव की सदिच्छा ने ही पत्र को जन्म दिया। समाज के विकास के साथ-साथ पत्र लेखन की परंपरा भी विकसित होती गई एवं एक कला बन गयी। आज आधुनिक युग में विज्ञान की इतनी प्रगति हुयी है तथा सुविधाएँ भी बढ़ रही है और मनुष्य को एक - दूसरे के साथ संपर्क बढ़ाने के लिए नए साधन भी उपलब्ध है। फिर पत्र लेखन की आवश्यकता क्या है? आधुनिक युग में पत्र लेखन का महत्व क्या है? पत्र लेखन का अर्थ एवं वर्गीकरण का विवेचन इस शोध पत्र का उद्देश्य है। आदि विषयों पर विस्तार से विचार प्रस्तुत है।

मूल शब्द : पत्र लेखन, महत्व वर्गीकरण, हिंदी पत्र - साहित्य

प्रस्तावना :

पत्र लेखन की परिभाषा: दूर रहने वाले अपने संबंधीयों अथवा मित्रों की कुशलता जानने के लिए तथा अपनी कुशलता का समाचार देने के लिए पत्र एक साधन है। इसके अतिरिक्त अन्य कार्यों के लिए भी पत्र लिखे जाते हैं। किसी व्यक्ति और उसके जीवन को समझने के लिए पत्र महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। इससे व्यक्ति के जीवन का अंतर्गमन प्रकट होता है जो सामान्यतः ओझल रहता है। पत्र में खुले दिल से अपने मन की बातें लिख सकते हैं।

पत्र में भावों का स्पष्टीकरण होता है। "डॉक्टर रामचंद्र तिवारी के शब्दों, "पत्र साहित्य का महत्व इसलिए मान्य है कि उसमें पत्र लेखन मुक्त होकर अपने को व्यक्त करता है।" प्राचीन काल में पत्र को खलिदा कहते थे, तथा किसी दूत या संदेशवाहक के द्वारा भेजते थे तथा दूतस्वयं उस संदेश को पढ़कर सुनाता था। आधुनिक युग में पत्र का ढांचा सामान्यतः लिखित रूप में होता है, एवं बातचीत की शैली में लिखा जाता है और डाक सेवा द्वारा पहुँचाया जाता है।

पत्र लेखन का वर्गीकरण: पत्र लेखन को सामान्यतः तीन भागों में बाँटा जा सकता है।

- 1) व्यक्तिगत अथवा सामाजिक पत्र
- 2) वाणिज्य अथवा व्यवसायिक पत्र
- 3) सरकारी पत्र

व्यवसायिक पत्र सामाजिक पत्रों से भिन्न होते हैं। उदाहरणार्थ किसी व्यापारी को माल खरीदने या भेजने के बारे में, माल को एक स्थान से दूसरे स्थान को भेजने के बारे में या अपने माल की बिक्री बढ़ाने के बारे में पत्र की आवश्यकता होती है। इसके अलावा सरकारी पत्र जैसे कि कार्यालय, बैंक, बीमा से संबंधित ग्राहक हो या व्यापारी अपने संबंधों का निर्वाह करने व्यापारी पत्र लिखने पड़ते हैं। एजेंटों की नियुक्ति करना, तथा विज्ञापन ऋण की वसूली आदि के लिए पत्र की आवश्यकता होती है। सामाजिक पत्र में तो आत्मीय वार्तालाप होता है परंतु वह आत्मीय भाव तभी उत्पन्न होता है। जब पत्रके लिखने वाले और पढ़ने वाले के बीच तीसरा व्यक्ति ना हो तो वह आत्मीय कहलाता है।

हिंदी का पत्र - साहित्य : साहित्य के क्षेत्र में पत्रों का क्या महत्व है, इस पर पाश्चात्य विचारक डॉ. जॉन्सन ने अपनी मंतव्य को प्रकट किया है "उन्होंने अपनी शिष्या मैसेज थ्रिल को एक बार लिखा था - पत्र पत्र - लेखक के हृदय का दर्पण होते हैं। उसके हृदय में जो कुछ भी होते हैं वह अपने वास्तविक रूप में पत्रों में स्पष्ट रूप से प्रतिबिंबित हो जाता है" इस दिशा में हिंदी में जो कुछ प्रयास किया गया है हिंदी का पुस्तकाकार प्रकाशित साहित्य बहुत कम है। केवल 1- 2 प्रयास ही उल्लेखनीय है। इस प्रकार है - श्री बैजनाथ सिंह विनोद जी का 'द्विवेदी पत्रावली' तथा द्विवेदी युग के साहित्यकारों के कुछ पत्र प्रकाशित किया हैं। श्री बनारसी दास चतुर्वेदी ने पंडित पद्मसिंह शर्मा के पत्र श्री अमृतराय ने 'चिट्ठी पत्री' के नाम से प्रेमचंद्र के पत्र प्रभाकर माचवे ने 'जैनेन्द्रजी के विचार' नाम से जैनेन्द्रजी के पत्र तथा बच्चनजी ने बच्चन के नाम पन्त के सौ पत्र व बच्चन के नाम पन्त के दो सौ पत्र प्रकाशित कराए हैं।

इसके अतिरिक्त पत्र का दूसरा पहलू पद्यात्मक शैली भारतेन्दु काल में लेखक बालमुकुंद गुप्त ने 'शिवशम्भू का चिट्ठा' तथा 'विश्वंभर शर्मा वे 'कौशिक' दुबे की चिट्ठीयाँ, जवाहरलाल नेहरू ने 'पिता के पत्र पुत्री के नाम' आदि रचनाओं से इस

काल समृद्ध बनाया है। किन्तु यह प्रयास बहुत कम मात्रा में है। योग्य लेखकों को सही दिशा मिली तो वह प्रवृत्त होना चाहिए। इस साहित्य के लिए आज के आधुनिक जीवन शैली में व्यस्त लेखकों को अच्छा सुअवसर प्राप्त हो सकता है।

पत्र का महत्व:

आजकल हमारे पास संवाद करने तथा अपनी आत्मीयता का हालचाल पूछने के लिए अनेक आधुनिक साधन उपलब्ध है। जैसे टेलीफोन, मोबाइल, ई-मेल, फैक्स, ट्विटर, इंस्टाग्राम, आदि। परंतु प्रश्न यह है कि पत्र क्यों लिखना पड़ता है, पत्र की आवश्यकता क्या है? तो पत्र आवश्यक तब होता है जब हम स्कूल, विद्यालय, कार्यालय नहीं जा पाते, तो तब हमें अवकाश के लिए प्रार्थना पत्र लिखना पड़ता है। सरकारी संस्था के मुख्यस्थ को अपनी समस्याओं/आदि की जानकारी देने की आवश्यकता है। यह तो फोन पर बातचीत अस्थायी रूप होता है। स्थायी रूप से पत्र - लेखन आवश्यक है। आधुनिक युग में पत्र को 'कला' कहते हैं।

पत्र - लेखन दो - व्यक्तियों के बीच के संबंध को दृढ़ बनाता है। जैसे पिता-पुत्र, भाई - बहन, पति - पत्नी के जीवन में एक सेतु - बंध का निर्माण करता है। आधुनिक युग में सामाजिक - मीडिया के उपलब्ध होते हुए भी पत्रचार का महत्व एवं आवश्यकता बढ़ती जा रही है। एक अच्छे पत्र के लिए कलात्मक सौंदर्य और अंतर्मन की भावनाओं को उजागर करना है। पत्र - लेखन से लिखने वाले के संस्कार, मानसिकता, आचरण, दृष्टिकोण, आदि एक साथ दिखाई देते हैं। अतः पत्र - लेखन एक कला, शैली के रूप में अभिव्यक्त है। इस प्रकार की अभिव्यक्ति सामाजिक तथा साहित्यिक पत्रों में अधिक होती है। अतः मनुष्य की भावनाओं की स्वाभाविक अभिव्यक्ति पत्र से होती है। निश्चल, परिशुद्ध भावों तथा विचारों का आदान - प्रदान करने का महत्वपूर्ण साधन पत्राचार है। पत्र की विशेषताओं पर भी ध्यान देना आवश्यक है। जैसे सरल भाषाशैली, विचारों की सुस्पष्टता, संपूर्णता बाहरी सजावट आदि बातों को ध्यान देने की आवश्यकता है।

निष्कर्ष :

आज के आधुनिक युग में अनेक साधनों के होते हुए भी पत्र का पात्र स्थायी भाव से बहुत ही महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। आज का लेखक पत्राचार का अधिकाधिक उपयोग करें। प्रत्येक मनुष्य अपनी दुर्बलताओं को यदि कहीं अधिक से अधिक नी संकोच भाव से अभिव्यक्त कर सकता है। कभी-कभी व्यक्ति अपने अनुभव को विचारों को भी प्रस्तुत करता है। अतएव पत्र - लेखन आधुनिक युग में स्थायी रूप से अटल है।

संदर्भ:

- 1) हिन्दी साहित्य की प्रवृत्तियाँ - डॉ. उषा यादव पृ. सं.- 278
- 2) शास्त्रीय समीक्षा के सिद्धान्त (द्वितीय भाग) गोविन्द त्रिगुणायत पृ. सं.- 513
- 3) वाणिज्य हिन्दी डॉ.- ए. बी. नर्ती.

काव्य पाठ: कला तथा शास्त्र**स्वाती ठकार**

एम.ए.(हिंदी साहित्य) , अनुवाद पदविका, एम.फिल, पीएच डी शोधार्थी
(सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे)

सारांश-

काव्य, ललित कलाओं की श्रेणी में आद्य है। काव्य सृजन, लेखन तथा काव्य पाठ कविता की सीढ़ियाँ हैं। काव्य सृजन प्रतिभा पर निर्भर है। लेकिन काव्य निर्मिति के लिए दैवी अनुग्रह और अभ्यास भी आवश्यक है। काव्य सृजन के बाद काव्य का सुयोग्य, व्याकरण शुद्ध, सुवाच्य लेखन करना अनिवार्य है। काव्य पठण, काव्य पाठ या काव्य प्रस्तुती कविता का उपरी पायदान है। जिस प्रकार काव्य पढ़नेवाला कवि महत्वपूर्ण है उसी तरह सुननेवाला सहृदय, रसिक श्रोता भी आवश्यक है। श्रोता तभी पाठ का आस्वाद ले सकता है जब कवि पूरी तन्मयता से अपना पाठ पढ़ें। काव्यपाठ एक तरह से कला भी है और शास्त्र भी है। प्रस्तुत आलेख में काव्य पाठ की प्रभावान्विति के लिए महत्वपूर्ण पहलुओं का विवेचन है।

मूल शब्द- काव्य पाठ, कला, शास्त्र

प्रस्तावना- प्रस्तुत आलेख का उद्देश्य काव्य पाठ की प्रभावान्विति के लिए आवश्यक घटकों पर प्रकाश डालना है।

कला- मन के अंतःकरण की सुंदर प्रस्तुति कला है।

‘अभिव्यक्ति की कुशल शक्ति ही कला है।’ (साकेत-पंचम सर्ग)

शास्त्र- किसी भी विषय, विद्या अथवा कला के मौलिक सिद्धांतों से लेकर विषय वस्तु के सभी आयामों का सुनियोजित सूत्रबद्ध निरूपण शास्त्र है।

उपर्युक्त परिभाषाओं से यह स्पष्ट है काव्य पाठ कला के साथ शास्त्र भी है। विख्यात कवि हरिवंशराय बच्चन की राय इसकी पुष्टि करती है। जैसे,

‘कविता शब्दों की कला है और शब्द का पूरा बल और प्रभाव तभी प्रकट होता है जब उसे मुखरित किया जाए, ध्वनित किया जाए और सुना जाए।’

(हरिवंशराय बच्चन-रचनाकार में प्रसारित लेख)

सफल काव्य पाठ के गुण-**अ-तन्मयता**

तन्मयता सफल काव्य पाठ का गुण है। काव्य पाठ करते समय कविता के रस, आशय एवं भाव को ठीक से समझकर, उसमें डूब कर उसे ज्यों का त्यों श्रोता तक पहुँचाया जाए।

आ-भाषा का ज्ञान

जिस भाषा में कविता लिखी है, उस भाषा का पूर्ण ज्ञान आवश्यक है। अर्थ, भाव और सौंदर्यानुभूतिके लिए भाषा के ध्वनियों की जानकारी आवश्यक है। पाठक को यह जानना जरूरी है कि वह जो कह रहा है वह क्या है, कैसा है। भाषा के साथ साथ समकालीन घटनाओं की जानकारी भी होनी चाहिए। जिससे कविता से समकालीन घटनाओं का सहसंबंध समझ सके।

उदा. - अज्ञेय की कविता ‘साँप’

साँप!

तुम सभ्य तो हुए नहीं

नगर में बसना तुम्हें नहीं आया।

एक बात पूछूँ... (उत्तर दोगे?)

तब कैसे सीखा डँसना....

विष कहाँ पाया?

इस कविता में छंद नहीं है लेकिन सुंदर लय है। अज्ञेय पाठ पढ़ते समय ध्वनियों का उचित उपयोग और सही विराम लेकर कविता में ध्वनित शहर की सभ्यता तथा मानवी मन में भरा हुआ जहर अच्छी तरह से श्रोता तक पहुँचाते थे। कई बार हास्य और व्यंग्य का फर्क ठीक से श्रोता तक पहुँचता नहीं। हास्य में आनंद है लेकिन व्यंग्य में पीड़ा है। हास्य गुलाब का फूल है तो व्यंग्य में गुलाब के काँटे हैं।

पाकिस्तानी शायर फहमीदा रियाज़ (1946-2018) की यह कविता दोनों मुल्कों की कुप्रथाओं पर अपनी टिप्पणी करती है। इसे मुल्क से परे व्यंग्य की कसौटी पर परखना, अनुभव करना चाहिए।

तुम बिल्कुल हम जैसे निकले
अब तक कहाँ छुपे थे भाई
वो मूर्खता वो घामड़पन
जिसमें हमने सदी गवाई
आखिर पहुँची द्वार तुम्हारे
अरे बधाई बहुत बधाई

कविता पाठ के दो महत्वपूर्ण पहलु हैं।

1. उच्चारण - प्रादेशिक प्रभाव की वजह से कई बार 'आशा' की जगह 'आसा', 'स्त्री' का उच्चारण 'इस्त्री' करते हैं। 'ज्ञ' का उच्चारण भी अलग अलग होता है। भारतीय भाषाओं के शब्द काफी मात्रा में संस्कृत से आए हैं। स्रोत भाषा उच्चारण के निकट लक्ष्य भाषा उच्चारण होना चाहिए।

2. भावानुरूपता-भावानुरूपता सूक्ष्म विषय है। कमल कहते वक्त 'कोमलता' और 'वज्र' कहते वक्त कठिनता की अनुभूति होनी चाहिए। कोई भी शब्द अपनी भावानुरूपता तभी व्यक्त करता है जब वह उच्चारणकर्ता के पूर्ण व्यक्तित्व से घुल-मिल जाता है। अर्थात् उच्चारणकर्ता का पूरा ध्यान शब्दों पर हो। यह तभी संभव है जब कवि पूरी कविता के शब्द, लय, अर्थ, गति, छंद को अपना कर कंठस्थ कर लेता है। अन्यथा सामने कागज होता है, वह शब्द भी बोलता है परंतु ध्वनि में, कंठ में शब्द को पूर्ण अर्थवत्ता नहीं दे पाता। अच्छी कविता में प्रत्येक शब्द का स्थान अनिवार्य होता है।

अब किसी को भी नजर आती नहीं कोई दरार।
घर की हर दीवार पर चिपके हैं इतने इश्तहार।
इस सिरे से उस सिरे तक सब शरीके-जुर्म हैं।
आदमी या तो जमानत पर रिहा है या फरार।

दुष्यंतकुमार की गजल का यहाँ मतला और शेर है। हर शब्द की जगह यहाँ अनिवार्य है।

कविता गद्य में सुनाए या पद्य में?

कविता संगीत से अलग है। संगीत में ध्वनि प्रधान होता है। कविता में शब्द तथा अर्थ। कविता के साथ संगीत उतना ही होना चाहिए जितने से उसका अर्थ स्पष्ट हो और ध्वनि चमक उठे। कविता का अपना भी ध्वनिसौंदर्य होता है। छंदबद्ध कविता में संगीत सीमित सहायक हो सकता है। कुछ कविताएँ लय के साथ पढ़ी जाती हैं। उन्हें गाकर पेश करने का प्रयास उपहासात्मक होगा और वे अपनी गतिमयता, तीव्रता, गंभीरता खो देगी।

मुखमुद्रा और अंग भंगिमा

हम आपस में बात करते समय हो या सभा को संबोधित करते समय प्रसंगानुरूप मुखमुद्राएँ बनाते हैं। अपने अंगों का संचालन करते हैं भले ही हम उनके प्रति सचेत न हों। इससे बातचीत में सजीवता आती है। बुत की तरह खड़े होकर बोलना अजीब लगता है। कविता पाठ में भी मुखमुद्रा और भावभंगिमा का स्वाभाविक प्रयोग हो सकता है। अति नाटकीयता प्रकट होने पर हास्यास्पद होने का खतरा है। कविता पाठ अभिनय नहीं है।

कवितापूर्व प्रस्तावना

अपने स्वयं के प्रोग्राम में उचित कवितापूर्व प्रस्तावना कविता को आलोकित कर सकती है। लेकिन अन्य कवियों के साथ काव्य मंच पर रसभंग कर सकती है।

एक ही कविता को श्रोतागण अलग दृष्टि से देखते हैं। जैसे बाबा नागार्जुन की कविता,

पाँच पूत भारत माता के दुष्मन था खूँखार
 गोली खाकर एक मर गया बाकी रह गए चार
 चार पूत भारतमाता के चारो कुशल प्रवीन
 देश निकाला मिला एक को बाकी रह गए तीन
 तीन पूत भारत माता के लड़ने लग गए वो
 अलग हो गया उधर एक अब बाकी बच गए दो
 दो पूत भारतमाता के छोड़ पुरानी टेक
 चिपक गया है एक गद्दी से बाकी रह गया एक
 एक पूत भारतमाता का कंधे पर है झंडा
 पुलिस पकड़कर जेल ले गई बाकी बच गया अंडा

यह कविता कवि ने आपातकाल में लिखी। जिन भारतमाता के पूतों के बारे में कवि सोचते थे आज के श्रोता अलग रूप में ग्रहण कर सकते हैं। आपातकाल में यह क्रम शहीद, खोखली न्यायव्यवस्था, पाकिस्तान, राजनेता और जयप्रकाश नारायण था। आज का श्रोता जयप्रकाश नारायण की जगह स्वयं को (जनता को) रख सकता है।

स्त्री विमर्श पर सशक्त लेखन हो रहा है। जरूरी नहीं कि स्त्री विमर्श के नाम पर आक्रोश या शिकायतों का पिटाही ही खोल दिया जाए। तरल भावुक आत्मनिवेदन भी हो सकता है। मराठी कवयित्री नीलम माणगावे की कविता 'सहजीवन' का अनुवाद यही दर्शाता है। इसके पठन में भावों को शांत स्वर में दर्शाना चाहिए। तरलता, भावुकता व्यक्त होनी चाहिए।

सहजीवन
 क्यों चाहिए हमेशा हाथों में हाथ!
 देखें, जरा छोड़ कर खुला उन्हें,
 उड़ेंगे खुले गगन में।
 कभी तुम आगे जाओगे;
 कभी मेरे हाथ क्षितिज के बंधन तोड़ेंगे!
 कभी तुम,
 सागर की गहराइयों में डूब जाओगे;
 और मैं,
 खोजती रहूँगी खुद को किनारों पे...
 कभी तुम
 सुलझाकर देखोगे खुद को
 मौन राग गा कर
 और मैं,
 उछाल दूँगी स्वयं को
 शब्दों में रंग कर...
 कंकर पत्थरों पर चलते हुए,
 फिसलन पर फिसलते हुए,
 भोर के फूलों में खो जाते हुए
 देखेंगे खुद संभल सकते हैं क्या
 एक दू सरे के सहारे बिना!
 ना भी संभल सके तो देखें
 दोबारा हाथों में हाथ ले सकते हैं क्या
 एक दू सरे को पूछे बिना!

मूल मराठी रचना - नीलम माणगावे
हिंदी अनुवाद - स्वाती ठकार
निष्कर्ष -

अच्छे पाठक के लिए आवश्यक गुणों की चर्चा बहुत हो गई है। अच्छे काव्य पाठ में श्रोता का भी योगदान होता है। अन्यथा 'भैंस के आगे बीन बाजें। भैंस ठाढ़ पगुराया।' काव्य प्रेमी, रसिक, ज्ञानी, अर्थग्राही श्रोता हो तो सोने पे सुहागा।

संदर्भ

1. <https://youtu.be/zK9ZAsilh90>
2. फहमीदा रियाज़ का काव्यपाठ।

संपादन कौशल

डॉ. गजानन भोसले
विभागाध्याक्ष, हिंदी विभाग
डी.पी.भोसले कोलेज, कोरेगाव

संपादन का अर्थ तथा स्वरूप :

संपादन बहुतही व्यापक संकल्पना है दैनिक समाचारपत्र, पुस्तक, रेडियो तथा दूरदर्शनके समाचार, फिल्म की पटकथा तथा भाषा से संबंधित अन्य बहुत से क्षेत्रों में संपादन की जरूरत होती है शब्दकोश में भी 'संपादन' शब्द के विभिन्न अर्थ दिए गये हैं – १. अच्छी तरह से पूरा करना, २. प्रस्तुत करना, ३. ठीक करना, ४. प्रकाशन के योग्य बनाना। (ऑक्सफोर्ड डिक्सनरी) इनमें से ३ और ४ नंबर का अर्थ संपादन की अवधारणा समझने की दृष्टि से विशेष महत्वपूर्ण है क्योंकि भाषा से संबंधित संपादन की दृष्टि से किसी लेख को ठीक करके प्रकाशन योग्य बनाना ही महत कार्य होता है।

संपादन का स्वरूप स्पष्ट करते हुए विकिपीडिया में लिखा है कि, "किसी लेख, पुस्तक, दैनिक, साप्ताहिक मासिक या साप्ताहिक पत्र या कविता के पाठ, भाषा, भाव या क्रम को व्यवस्थित करके तथा आवश्यकतानुसार उसमें संशोधन, परिवर्तन या परिवर्धन करके उसे सार्वजनिक प्रयोग अथवा प्रकाशन के योग्य बना देना। लेख और पुस्तक के संपादन में भाषा, भाव तथा क्रम के साथ साथ उसमें आए हुए तथ्य एवं पाठ का भी संशोधन और परिष्कार किया जाता है। इस परिष्करण की क्रिया में उचित शीर्षक या उपशीर्षक, देकर, अध्याय का क्रम ठीक करके, व्याकरण की दृष्टि से भाषा सुधार कर, शैली और प्रभाव का सामंजस्य स्थापित करके, नाम, घटना, तिथि और प्रसंग का उचित योग देकर, आवश्यकतानुसार विषय, शब्द, वाक्य या उदाहरण बढ़ाकर, उद्धरण जोड़कर, नीचे पादटिप्पणी देकर सुबोध व्याख्या भी जोड़ दी जा सकती है।" (<https://hi.m.wikipedia.org>)

समाचार संपादन के तत्व :

संपादन की दृष्टि से किसी समाचार के तीन प्रमुख भाग होते हैं

1. शीर्षक-

किसी भी समाचार का शीर्षक उस समाचार की आत्मा होती है। शीर्षक के माध्यम से न केवल श्रोता किसी समाचार को पढ़ने के लिए प्रेरित होता है, अपितु शीर्षकों के द्वारा वह समाचार की विषय-वस्तु को भी समझ लेता है। शीर्षक का विस्तार समाचार के महत्व को दर्शाता है। एक अच्छे शीर्षक में निम्नांकित गुण पाए जाते हैं

1. शीर्षक बोलता हुआ हो। उसके पढ़ने से समाचार की विषय-वस्तु का आभास हो जाए।
2. शीर्षक तीक्ष्ण एवं सुस्पष्ट हो। उसमें श्रोताओं को आकर्षित करने की क्षमता हो।
3. शीर्षक वर्तमान काल में लिखा गया हो। वर्तमान काल में लिखे गए शीर्षक घटना की ताजगी के द्योतक होते हैं।
4. शीर्षक में यदि आवश्यकता हो तो सिंगल-इनवर्टेड कॉमा का प्रयोग करना चाहिए। डबल इनवर्टेड कॉमा अधिक स्थान घेरते हैं।
5. अंग्रेजी अखबारों में लिखे जाने वाले शीर्षकों के पहले 'ए' 'एन', 'दी' आदि भाग का प्रयोग नहीं किया जाना चाहिए। यही नियम हिन्दी में लिखे शीर्षकों पर भी लागू होता है।
6. शीर्षक को अधिक स्पष्टता और आकर्षण प्रदान करने के लिए सम्पादक या उप-सम्पादक का सामान्य ज्ञान ही अन्तिम टूल या निर्णायक है।
7. शीर्षक में यदि किसी व्यक्ति के नाम का उल्लेख किया जाना आवश्यक हो तो उसे एक ही पंक्ति में लिखा जाए। नाम को तोड़कर दो पंक्तियों में लिखने से शीर्षक का सौन्दर्य समाप्त हो जाता है।
8. शीर्षक कभी भी कर्मवाच्य में नहीं लिखा जाना चाहिए।

2. आमुख-

आमुख लिखते समय 'पाँच डब्ल्यू' तथा एक-एच के सिद्धान्त का पालन करना चाहिए। अर्थात् आमुख में समाचार से संबंधित छह प्रश्न Who, When, Where, What और How का अंतर पाठक को मिल जाना चाहिए। किन्तु वर्तमान में इस सिद्धान्त का अक्षरशः पालन नहीं हो रहा है। आज छोटे-से-छोटे आमुख लिखने की प्रवृत्ति तेजी पकड़ रही है। फलस्वरूप इतने प्रश्नों का उत्तर एक छोटे आमुख में दे सकना सम्भव नहीं है। एक आदर्श आमुख में 20 से 25 शब्द होने चाहिए।

3. समाचार का ढाँचा-

समाचार के ढाँचे में महत्वपूर्ण तथ्यों को क्रमबद्ध रूप से प्रस्तुत करना चाहिए। सामान्यतः कम से कम 150 शब्दों तथा अधिकतम 400 शब्दों में लिखा जाना चाहिए। श्रोताओं को अधिक लम्बे समाचार आकर्षित नहीं करते हैं।

समाचार सम्पादन में समाचारों की निम्नांकित बातों का विशेष ध्यान रखना पड़ता है-

1. समाचार किसी कानून का उल्लंघन तो नहीं करता है।
2. समाचार नीति के अनुरूप हो।
3. समाचार तथ्याधारित हो।
4. समाचार को स्थान तथा उसके महत्व के अनुरूप विस्तार देना।
5. समाचार की भाषा पुष्ट एवं प्रभावी है या नहीं। यदि भाषा नहीं है तो उसे पुष्ट बनाएँ।
6. समाचार में आवश्यक सुधार करें अथवा उसको पुनर्लेखन के लिए वापस कर दें।
7. समाचार का स्वरूप सनसनीखेज न हो।
8. अनावश्यक अथवा अस्पष्ट शब्दों को समाचार से हटा दें।
9. ऐसे समाचारों को ड्राप कर दिया जाए, जिनमें न्यूज वैल्यू कम हो और उनका उद्देश्य किसी का प्रचार मात्र हो।
10. समाचार की भाषा सरल और सुबोध हो।
11. समाचार की भाषा व्याकरण की दृष्टि से अशुद्ध न हो।
12. वाक्यों में आवश्यकतानुसार विराम, अर्धविराम आदि संकेतों का समुचित प्रयोग हो।
13. समाचार की भाषा में एकरूपता होनी चाहिए।
14. समाचार के महत्व के अनुसार बुलेटिन में उसको स्थान प्रदान करना।

एक अच्छे सम्पादक के लिए आवश्यक होता है कि वह समाचार जगत में अपने ज्ञान-वृद्धि के लिए कुछ महत्वपूर्ण पुस्तकों को अपने संग्रहालय में अवश्य रखें जिनमें महत्वपूर्ण विषय हैं-

1. सामान्य ज्ञान की पुस्तकें।
2. एटलस।
3. शब्दकोश।
4. भारतीय संविधान।
5. प्रेस विधियाँ।
6. इनसाइक्लोपीडिया।
7. मन्त्रियों की सूची।
8. सांसदों एवं विधायकों की सूची।
9. प्रशासन व पुलिस अधिकारियों की सूची।
10. ज्वलन्त समस्याओं सम्बन्धी अभिलेख।
11. भारतीय दण्ड संहिता (आई.पी.सी.) पुस्तक।
12. दिवंगत नेताओं तथा अन्य महत्वपूर्ण व्यक्तियों से सम्बन्धित अभिलेख।
13. महत्वपूर्ण व्यक्तियों व अधिकारियों के नाम, पते व फोन नम्बर।
14. पत्रकारिता सम्बन्धी नई तकनीकी पुस्तकें।
15. उच्चारित शब्द

उपसंहार:

संपादक के पास संदर्भीय भाषा का समुचित ज्ञान होना जरूरी है उसके समुचित ज्ञान का मतलब है कि उसके विराम चिह्नों, व्याकरण, वाक्यरचना, मुहावरों, शब्द-संपदा, अभिव्यक्ति शैली तथा भाषा और संप्रेषण के विविध रूपों एवं स्तरों का ठीक ज्ञान, अनुभव और अभ्यास ही वह दक्षता विकसित कर सकता है कि अच्छा संपादन किया जा सके। राजनीति, समाज, इतिहास, संस्कृति, सिनेमा, खेल, साहित्य आदि जीवन और समाज से जुड़ी ढेरों चीजों का अध्ययन करना और उनमें रुचि लेना ही बेहतर

संपादन के लिए तैयार कर सकता है, यही वह कच्चा माल है, जिससे संपादन के कौशल को विकसित किया जाता है। इसे और सरल ढंग से समझ लें। कोई भी कॉपी किसी न किसी विषय से संबंधित होती है, वह कॉपी समाचार के रूप में हो या फीचर के रूप में आलेख के रूप में हो या साक्षात्कार के रूप में। उस विषय की जानकारी ही यह बता पाएगी कि तथ्य कितने सही हैं, उनका विश्लेषण या प्रस्तुतीकरण कितना संगत है। समाचार, फीचर, आलेख, इंटरव्यू, ऐसी ही अनेक विधाएं या रूप हैं जिनमें पत्रकारिता संबंधी लेखन होता है, हर विधा की अपनी विशिष्टता है। कोई समाचार आलेख की तरह नहीं लिखा जा सकता, नहीं कोई फीचर समाचार की शैली में लिखा जा सकता है। विधा की जरूरत के अनुसार कॉपी होनी चाहिए। यदि नहीं है तो कितने और किस तरह के परिवर्तन से वह वैसी हो सकती है, यह समझ होनी चाहिए।

संपादक के पास प्रस्तुती का विवेक होना जरूरी है जिससे हेडिंग, सब हेडिंग लगाना, पैराग्राफ्स में कॉपी को बांटना, कौनसा पैरा पहले आना चाहिए कौनसा बाद में, कौनसे वाक्य पहले आने चाहिए कौन से बाद में, शब्दों, वाक्यों, पैरा का परस्पर संबंध होना आदि बातें सहज संभव हो जाती हैं।

सामग्री चयन व सामग्री विश्लेषण, सामग्री का भाषा संपादन और प्रस्तुतीकरण संपादन के महत्वपूर्ण चरण माने जाते हैं। ये तीनों काम परस्पर संबद्ध हैं, और इनमें बेहतर ताल मेल से ही बेहतर संपादन कार्य किया जा सकता है।

Role of Library & Information Centre in Personality Development

Anil Ananda Shirke.

Librarian,

Gogate-Walke College,

Banda, Tal-Sawantwadi,

Dist- Sindhudurg-416511

Abstract:

The development of the country is depends upon the development of the society i.e. educational, economic, social and cultural development of the society. The development of the society is relates to the development of the peoples i.e. part and partial of the society. That means the development of the peoples in the society is responsible for the development of the society and ultimately the country as well. The personality development of an individual means overall development of an individual. It means the outer and inner change of an individual to bring about positive change to one's life. This process includes boosting one's confidence, improving communication and language speaking abilities, widening ones scope of knowledge, developing certain hobbies or skills, learning fine etiquettes and manners, adding style and grace. The whole process of personality development is takes longer period. In such process of personality development the library and Information centre can play very important role.

Key words: Personality development, Communication, Knowledge etc.

Introduction:

In all sectors of society i.e. educational sector, research sector or service sector needs libraries. They needs library because library is the most effective means and source of information available for cultural , economic and social development, Educational institutions needs libraries to support formal and informal education, learning, support literacy,, check digital divide and help shape the new ideas and perspectives that are central to creative and innovative society. That means the libraries are centre for educational, economic, historical, and cultural transformation.

Libraries are rich repositories of historically and culturally significant collection. Society needs libraries to preserve and make available records of knowledge created and accumulated by present and past generation for overall development of the society. If we look back in past as well as present the library is at the centre of life of great personalities and the great personalities in the world expressed the value of library in their success. In such a situation Library and Information Centre can play the key role in the personality development.

Personality development:

Personality development means enhancing and grooming one's outer and inner self to bring about a positive change. Each individual has a distinct persona that can be developed polished and refined. This process includes boosting one's confidence, improving communication and language speaking abilities, widening ones scope of knowledge, developing certain hobbies or skills, learning fine etiquettes and manners, adding style and grace to the way one looks, talks and walks and overall imbibing oneself with positivity, liveliness and peace.

The whole process of the personality development takes a longer time. There are many crash courses in personality development. It is not necessary to join a personality development course. The library and information centre can play vital role in one's personality development.

Definition:

Wikipedia:

‘ Personality development’ is the relatively enduring pattern of the thoughts, feelings and behaviors that distinguish individuals from one another.

The Role of Library and Information Centre in Personality Development:

The personality development includes the following aspects-

Boosting one's Confidence:

In personality development boosting the confidence is essential and important. The Library and information centre can play important role in boosting the confidence of the users by organizing the lectures of the successful peoples in the society to boost the confidence. With the help of this the

libraries can provide the motivational books, reading material, A/V material to the users useful for boosting their confidence.

Improving communication:

Communication is most important aspect of the personality. The first impression of the persons is depends on impressive communication. Effective communication is important for personality development. Library and Information centre can organize the short term or bridge courses as well as the useful reading material to improve the communication of the users. Reading the books on diverse subject is essential for effective communication.

Language speaking abilities:

Language speaking ability is important for personality development. It is important to speak fluently for effective communication. Multilingualism is very important in this age of globalization. Communication in various languages is become important in this age of ICT. The library and Information centre provides the material to develop the language speaking abilities for the user.

Widening scope of knowledge:

Reading is very important aspect of personality. Reading on the diverse subject can widen the thinking, speaking and the communication abilities of the users. Library is the only place where treasure of knowledge is collected, preserved and disseminated to the users. Libraries are centre for knowledge. To develop the knowledge based society library is only key can play very participative role in the development of the society.

Developing Hobbies:

Developing the hobbies like reading, writing, painting, playing, etc. are very important in the process of personality development. Reading and thinking process are correlated. One can find out his or her incompetency by means of reading. Writing process is totally depends upon the reading. Writing skill needs vast reading. One has to read a lot to write something, otherwise writing is very difficult skill. In developing the hobbies library and information centre can play significant role. Reading is very important for overall development of the personality.

Skill Development training Centre:

The skill development programmes can also organised at the library and information centre. It can provide skill training to the rural young community. It is possible to provide training with information about their courses will become very useful. It will helpful for economic development of rural community.

Style Development:

Style development is also important aspect in personality development. The physical look is also important for impression. In developing the style library and information centre can provide the required material for the development the style.

Library & information Centre for Career Guidance:

Due to ICT library and Information Centers can play important role by organizing the lectures of eminent, intellectual personalities for users through virtual classrooms. They organize the lectures or debate through video conferencing to listen to any person from any corner of the world. This activity is very important for personality development.

Career is very important aspect in the personality development process. Every individual have their own goals for achievement. They strive hard to achieve the decided goals. They try to find a path way for success. The library and information centre can play important role in shaping the career.

Knowledge Resource & Research Centre for users:

Library and information centre can play vital role in research activity for the users. It can provide the resources to the users for their research activities. In such case the library and information centre can provide all required informational resources to the researcher for research which is essential for his career development. The centre will become centre of educational, economic, health, cultural, political, entrepreneurial, development of the peoples.

Use of ICT for personality development:

Today, every field of human activity is influenced by the application of ICT. Each and every activity of human being directly or indirectly connected with Information and Communication Technology (ICT). So, today each individual of the society must have the knowledge of ICT. The Library and Information centre can help the community to handle the ICT and they can become competent in this digital world.

The advancements in ICT i.e. processors, memory devices, internet, multimedia, and fiber optics, wireless, Remote Sensing (RS), Geographical Information System (GIS), and Global Positioning System (GPS) is important for capturing and analyzing the Geographical data. The use of ICT enables to transform the governance into e-governance. All government services can be accessible to the people in their areas. It becomes possible to provide the government services effectively with the aid of ICT. These activities are part of daily life of an individual. It is important for the development of competent personality.

Library & Information Centre for Health care:

Health is most important in personality development. To maintain the health information for health care is important. In this situation the Library and information center can organize the health care awareness programmes, workshops, for the peoples which are also important in personality development.

Conclusion:

Today in the complex age of ICT Personality development becomes very important and essential. The role of Library & Information Centre in this regard is very important. Boosting one's confidence, improving communication and language speaking abilities, widening ones scope of knowledge, developing certain hobbies or skills, learning fine etiquettes and manners, and style in all these aspects library is always at the center for providing the necessary resources to shape the personality. In all respect the Library and Information centre can play vital role in the personality development and ultimately the development of the nation

References:

1. Peale N.V. (2004) The Power of Positive Thinking; London; Vermilion Pub.
2. Hay L.L. (2010) You Can Heal Your Life; New Delhi; Hay House India.
3. Ansari M.M. (2003) Library Management; New Delhi; Shree pub.& Dist.
4. Sharma R.N and Sharma R.K. (2005) Problems of Education in India; Atlantic Pub.
5. Subba Rao P.V. (2005) Library and information Technology; New Delhi; Sonali pub.
6. Patil Gajanan (2002) Tantra Vyaktimatva Vikasache; Shrirampur; Shabdalya;
7. Swami Vivekanand (2001) Vyaktimatva Vikas; Nagpu; Ramkrishna Math.

Role Of Language Skills In Getting Employment Opportunities Through Open And Distance Learning Mode

Mr. Vaibhav Vijay Patil

Assistant Professor

Centre for Distance Education,

Shivaji University, Kolhapur

Maharashtra, India.

Abstract:

Now-a-days, the demand from job market is continuously changing and as a result of which there is rigorous variation in job profile. In today's era; the generation is being techno-savvy; the world came closer than ever before. Hence various job opportunities are arising for different job roles. The main aspect of successful job gain is to have proper Language skills. These include basic skills like reading, writing and listening along with this presentations and correspondence abilities which plays vital role in career. But no one is willing to take formal education for acquiring the said Language skills. Hence the platform of open and distance learning (ODL) proves itself the best practice in improving Language skills for employment. So that every job aspirant can acquire desired Language skills at their own place and pace. Many institutions from India and abroad are looking towards 'ODL' as a future of Education System and investing their all the resources in entering into that. Recently a survey has been done by well-known news channel that about 82 % jobs from India itself not gained by job aspirants due to the lagging in Language skills. This proves that; it is huge obstacle in employment generation in India where most of the population is in hunger of the job. This case is enough to show the importance of Language skills in gaining the employment.

Keywords: Language Skills, employment, open and distance learning (ODL).

Introduction:

The country like India where already huge amount of population is facing problem of unemployment due to huge demand and lack of supply of jobs. The main problems faced during gaining any type of job is lack of proper Language skills. While applying any job first stage is application writing, then facing of interview (i.e. face to face communication) which is the part and parcel of Language skills itself. Thus at each and every stage of gaining the employment; there is unavoidable role of skills related to languages. This scenario is mainly applicable for those who are at entry level of job search. But those who are already in job and facing such type Language problems as per up gradation in their job profile; it becomes necessary to update with Language skills to retain their existing job. For both such cases; learning of proper Language skills becomes necessary. For further it will be slightly difficult to join formal/regular institution for improving those skills especially for existing employee it seems very difficult to join such institution. In such cases, the proven option of Open and Distance Learning (ODL) method seems beneficial without neglecting existing working.

Through the medium of 'ODL'; student can acquire skills specifically 'Language Skills' at their own place and pace of learning. The 'ODL' system can provide all that media through which learner could learn the desired skill. It may include online tutorials, online lecture series, self-learning materials, online testing of progress and also quicker communication with instructor if there is any doubts with proper feedback. Hence this media of learning new skills looks very effective as compared to regular full time learning mode. Thus as per our previous discussion such type of learning media is convenient for both i.e. for fresher as well as for experienced aspirants. Due to such convenience; properly and effectively learning took place as result of which skill gaining becomes very easy. Once skill acquisition took place; candidate readily prepares himself/herself for facing any employment gaining activity. Thus, the objective of achieving the employment with effective Language skill sets through 'ODL' can be easily achieved.

Literature Review:

As the future has tremendous need of skills especially Language skills; the work related to this has also important to be considered for this research article. Initially during 1997; a survey had been done on 'Open and Distance Learning: Prospectus and Policy Consideration' to know the importance and to check contribution to skill improvement by UNESCO. As per their report, ODL will play vital role in future for widespread community those who wishing to take skill improvement programs but not through regular mode of education. This report mainly focuses upon learners'

psychology as there is no burden of attaining the regular classes to gain specific skills as he/she opts for ODL. As per the special report of International Labour Office on 'Skills for Employment: Policy in Brief' in 2000; the main focus concentrated upon language related skills which plays almost 90% role in getting employment. The final suggestions from that report insist all those job aspirants to have command on Language skills for better future. According to the case study conducted at Papua New Guinean University by Ms. Kipli Minol in her article 'The role of Open and Distance Learning in Skills Development (2001)'; stated that ; in future such ODL centers has unavoidable importance in improving specialized skills those who are unable to attend regular classes. For this condition effective utilization of ICT techniques can be done in future. According to Arun K. Mishra and John Bartram (Skill Development Commonwealth, Vancouver, 2002), It is very effective to develop the skills especially Language skills through Distance mode as learner can learn at their own place and pace while maintaining their existing work. This research has been extensively dedicated in the favor of Language skills and its importance in acquiring employment opportunity. Prof. Chetan Vaidya (2013) suggested new additions to the existing education system so that more attention should be provided to Language skill improvement along with other necessary skills required for employment. According to him, job aspirants are very sound at their core/technical knowledge but lagging in its presentation, drafting, communication skills in proper manner; as a result of which they lag in their service from their competitors which is not a good sign to sustain in this rush market.

Thus by reviewing all the above literature study; it mainly underlines the importance of various Language skills in getting the employment opportunities. If it through Open and Distance Learning Mode; it will boost the confidence level of every job aspirant as this mode focus upon training of students at their own pace and place without disturbing their current workload.

Language Skills:

As per previous discussion; the importance of having Language skills we observed. Now what is exactly mean by Language Skills? What it includes? Here Language skills mean you are well versed in the grammar, structure, phonology, semantics, etc of one or more languages. A language skill simply means having a good command of one or more languages in all aspects.

The main four language skills which called as pillars of Language skills are-

1. Listening
2. Speaking
3. Reading
4. Writing

Based upon main skills; the sub-skills that are required for gainful employment are as under- Proper drafting after dictation, effective verbal/non-verbal response/reply (under 'Listening'), presentation, speeches, group discussion, interview skills etc. (comes under 'Speaking'). Proof reading, translation, dictation etc. (Follow the 'Reading' criterion) and formal / informal correspondence, typing skills, reporting, messaging etc. are sub-divisions of 'Writing'.

Market Scenario of Employment for Specific Language Skills:

The current status of market for employment for the professions like engineering, medical practitioners and other skilled technicians is very saturated one. But as far as job opportunities for Language skills as concern; the present as well as future seem very bright. Following are the various areas/sectors where job opportunities are available in plenty-

At National Level:

a. Government Sector:

Under this category another sub-category occurs i.e. Central Government and State Government, but the job profile falls under same category which includes- Translator, Specific Subject Teacher, Proof-Reader, Typist, Stenographer, Short Hand Typist etc. are the job opportunities are available in bulk along with this, government recruits same in the every year.

b. Non-Government Sector

For this category the available job profiles are Public Relationship Officer (PRO), Journalist, Typist, Editors etc. For NGO's, job profile may vary for language skills. It includes Business Correspondent, Professional Translator, Proof Reader, DTP operator for Specific Language etc.

1) At International Level:

a. Government Sector:

In this category opportunities are very rare. It includes Translator, Typist, Conveyer at Government Embassy situated in foreign countries.

b. Non-Government Sector:

For this sector all the promotional activities of either product or service took place at foreign countries.

Role of Open and Distance Learning Mode:

The main aspect behind choosing the Open and Distance Learning (ODL) Mode is the convenience of the learner to learn new things. The main objective of ODL system is to bring all the learning aspirants in the streamline of Education; so that each and every one's learning desire should get fulfilled. The two important learning modes come under ODL system viz. Online and Offline Learning. Many institutions from India as well as abroad are looking towards ODL as the future of Education System. Thus ODL plays vital role in improving the Language Skills. Those who want to acquire specific skill; may visit online to website or approach to the Distance Education Centre for getting proper access of learning the desired skills related to language. Following are few institutions that run ODL system and Courses related to the language Skills. Along with this following table shows employment status of ODL students learning language skills-

Table.1: Sample Institutes and their Placement Record for Language skill Courses.

Sr. No.	Sector	Institution/ University	Language Skill Course	Admissions/ Year	Placement	Employment Percentage
01	Government	Mumbai University, Mumbai (ODL)	PG Diploma in Business Correspondence	25/ 2017	25	100 %
			Certificate course in Business Communication	40/2017	40	100 %
		Shivaji University, Kolhapur (DL)	PG Diploma Translation	05/2015 07/2016 08/2017	05 07 08	100 % 100 % 100 %
02	Private	Symbiosis Pvt. University, Pune. (ODL)	PG Diploma in Letter Writing	38/2017	38	100 %
			PG Diploma in Foreign Language	60/2017	60	100 %
			Certificate Course in communication	25/2017	25	100 %
		Manipal University, Bangalore (ODL)	PG Diploma in Mass Communication	50/2017	50	100 %
			Certificate Course in Media Language	25/2017	25	100 %

The above information collected from Survey; lead towards solid conclusion that, the field of Language Skill and related courses has bright future as far as career orientation as concern. But for this; there is just requirement of full confidence on self by neglecting the other phobia related to languages. Such languages may be local (i.e. Marathi, Kannada, and Gujarati etc.), national (i.e. Hindi) or international (i.e. English, Russian, Japanese etc.) but has their own important in their specific areas.

In today's condition; when there is huge unemployment in the market for engineers, teachers, skilled workers; then language skill courses through ODL proves itself as 100 % employment oriented career path.

Future Scope:

As there is huge utilization of ICT in day to day life; also rush of learners is increasing towards distance mode* (*independent survey by leading news channel from India in 2017); the future scope for ODL is tremendously brighter. And as per survey done by researcher during this research; the specific courses related to language skills has been proven itself best ever in gaining employment opportunities in market. Thus in future there will be huge demand for such short term ODL based language skill courses.

Conclusion:

Language is undivided part of human being. To be proficient into language skills; related courses run by ODL institutions in present era has proved that this will be strong option for job aspirant by spending less in gaining more in their life. Hence the role of language skills in getting employment opportunities through Open and Distance Learning Mode is vital and essential need of future as we discussed during this research article and while analyzing the survey results.

References:

1. Arun k. Mishra, John Bartran, 'Skill Development through Distance Education', The Commonwealth of Learning, Vancouver, 2002.
2. Prof. Chetan Vaidya, 'Language Skill development and Youth employment generation initiatives in Urban India', Centre for Development and Enterprises Commissioned for Cities of Hope Project, June, 2013.
3. Ms. Kilin Minol, 'The role of open and Distance Learning in Skills Development', a Papua New Guinean Case Study, 2001
4. 'A Report of International Labour Office on Skills for Employment: Policy in Brief', 2000
5. A report on 'Open and Distance Learning: Prospects and Policy Considerations' by UNESCO, 1997.
6. 'Business Communication', Centre for Distance Education, Shivaji University, Kolhapur. 1st Edition, 2009
7. www.unishivaji.ac.in
8. www.mu.ac.in/odl
9. www.sodl.org

Importance of language and Personality Development

Dr. Prajakta Ahuja

Dept. of English

Y.C.W. Mahavidyalaya, Warananagar.

In today's competitive and global world personality has got vital importance. Today everyone is aware of importance personality. This awareness takes one to the peak point of success. Everyone feels need of personality development because one's personality is one's identity.

Concept of Personality :-

Personality includes individuality and personality. In the first case one is born with some individual traits. The outer atmosphere effect the individuality and personality is developed. This means that individuality is got by birth and personality is to be developed.

The word personality is created from the Latin word 'Persona'. 'Persona' means 'mask'. Roman actors used to wear masks on their faces while performing in a play. But 'personality' is a very comprehensive trait of human being. It includes how one looks his appearance, physique, speaking style, nature, abilities, capacities, intellectuality, likes-dislikes, character and so on.

To make the concept of 'personality' more clear experts and psychologists have defined the concept of 'personality'. But the definitions are not sufficient as 'personality' is wide and comprehensive concept. As we get experiences in life personality changes accordingly. Everyone has different personality and that differs one from another.

Following are some definitions of the concept of 'personality'.

1. **Barren** – "Personality is the difference between one and other as far as intellectuality, emotionality is concerned."

2. **Woodworth** – "Total quality of an individual is known as personality."

The above definitions make clear that personality is the union of the physical, psychological, intellectual traits of human beings.

Elements necessary for personality development

Personality is continuous and developing concept. But we find that personality is thought more in the college life than the school life. To get good job everybody knows that one should have good and impressive personality. Personality is internal as well as outer. Good personality given confidence, teaches management of stress and strain.

1)Introduction of 'Self' :

The process of personality development begins with the 'self'. It is very necessary in understand ourselves. One who understand himself / herself can achieve everything in life. God has given us many virtues. The need is to understand them and use them in personality development.

2) Will power :

Man already has whatever is needed for success. We have all the capacities and abilities but one lacks will-power. What different trait a successful man has is strong will-power. Desire directly comes from heart. Basic desire is the source of personality development.

3)Enthusiasm :

By boosting will-power with enthusiasm one can reach to the peak-point of success. Enthusiasm has no age limit. It is said that enthusiasm mean youth and lack of enthusiasm is old age.

4)Achievement of goal :

The most important element of success and personality is strong desire for achievement of goal. For this one should have readiness to work hard. Hard work and consistency helps to develop the personality.

5)Confidence :

confidence is the voice of good achievement desire. One can achieve anything with confidence. Confidence is the important factor in personality building and development. One can not learn how to swim by reading a book. He has to go into the water and he must have confidence for that. Confidence is the base of every successful activity.

6)Positive Attitude :

To chase and achieve goal and success one needs to do hard work and consistency and positive attitude is very essential. With positive attitude we can face any competition, any challenge of life. We must look towards life with positive attitude. Positivity makes ones life beautiful and negativity spoils it.

7)Patience :

For personality development patience is also essential. Whatever is done impatiently is nothing but dangerous. We must have control over our emotions and feelings and should be stable. Stability of mind is the key to success and good personality.

Importance of language in personality :

Language has a lot of importance in human life. It is way of communication between human beings. There can not be any other way to express our thoughts, opinions, feelings and emotions. We can't think of human life without language.

There is close connection between language and personality. If we want to acquire deep knowledge of education, art, business, literature, politics, we must acquire some basic language skills. Because to speak fluently and flawless is an art. Good, fluent, soft, polite, briefly spoken language is the sign of good, impressive personality. To think and then speak is good than to speak and then think. Speaking should be brief and wise as they are soul of language. We should follow code of behavior while speaking. It is therefore said that if tongue is good, the town is good ! Language skills help to develop personality.

Technology has brought the world very close. Corporate sectors have crossed the geographical boundaries. Globalization has changed the world. Economic policies are changing very fast.

To face this change one should have skill to become one with all these aspects. Today's life is competitive one has to face rat race and become successful by overcoming it. To become successful in such fast changing world knowledge of one language is not enough. Besides mother tongue one should try to acquire knowledge of other regional and foreign languages. One can work as a translator if you have knowledge of different languages.

Impressive language and leadership quality shines the personality. Student of language can make better career in various skills of languages. Besides daily communication, language is useful in media, Radio, Television. One can make career as an editor, director, acting, dance, music, advertisement and so on.

Along with oral language, body language also plays a vital role in building and developing personality. Knowingly or unknowingly our feelings and emotions are expressed through our gestures. It is language of body. So body movements are very important. Body language is the mirror of one's personality. We look towards society through out two eyes, but the society is looking at us through thousands of eyes. To impress these thousands of eyes ones body language, facial expressions, physique, the way we speak, stand, laugh, walk and speak are very vital. All these elements express ones lifestyle. It is considered very important in the age of presentation. Body language should express your happy mood or nature, affection for others. The words and body language both together impress others.

A Comparative Study of English and Marathi Suffixes Implying State or Quality

Dr. Uttam Ramchandra Patil,

Associate Professor & Head,

Department of English, Rajarshi Shahu Arts and Commerce College
, Rukadi, Dist. Kolhapur [MS]

It would not be illogical or unreasonable to say that language is a set of words. Language is a complex system that has subsystems. Word is the central unit that represents all the subsystems of language namely, the phonological system, the grammatical system, the morphophonemic system and the semantic system. It is simultaneously a phonological, grammatical and semantic unit. Word is the biggest unit of morphology and the smallest unit of grammar. Words are composed of morphemes. Affixes are bound morphemes which are classified into prefixes. The present paper is an attempt to enlist the suffixes of English and Marathi implying the concept of person. It attempts to discuss the concepts like affix and suffix and focus the etymology of the select suffixes and tries to point out the similarities, if any, among them.

Virtually, words are made of morphemes which are basically of two types: free and bound. Free morpheme is also called “potentially free morpheme” (Bauer, 1988: 11). It has the potential to be a word form on its own. That means it can be used as a word by itself. Free morphemes, according to Robins (1975), necessarily constitute monomorphemic words. For example, ‘book’ in the word ‘books’ is a free morpheme. It is a word on its own. Hence, they are called independent morphemes. In Chinese and Vietnamese nearly all the morphemes are free.

Bound Morphemes or affixes can only appear in the structure of a word in the company of at least one other morpheme. They cannot be used as words on their own. Bauer (1988) refers to bound morphemes as obligatory bound morphs.

Affixation is the most common way of forming new words in the languages of the world. It is also called ‘derivation’ (Thakur, 1997). Affixation is a process of adding affixes to roots, bases or stems of words to derive new words. However, the term derivation excludes the inflectional suffixes, and hence, does not appear as holistic as affixation. As far as affixation is concerned, the term, ‘affix’ is of prime concern.

Actually, affixes are the building blocks, in the words of Michael Quinion (2002), that help to form a large proportion of the words in language. The knowledge of affixes helps not just to identify and understand words of the same kind but also to compose new ones.

In the terms of definition, affix may appear simple but in terms of phonology, morphology and semantics, it is a complex phenomenon. The attachment of an affix may appear mechanical, but the affix evolves its own mechanism which comprises its phonological, orthographical and semantic features in relation to the root, it is affixed. Semantic influence of affixes is obligatory, as they bring about a change in the meaning of the word. Moreover, an affix may influence the phonological or morphological and even orthographic impression of the word.

If affixation is the most common way of building new words in the languages across the world, the suffix is the commonest of affixes. Languages like Basque, Finnish, Quechua, and several others use no other types of affix but suffixes. Hence, Marchand (1960) refers to the suffix as the obligatory bound morph *par excellence*.

Suffixes in English and Marathi are both derivational and inflectional. The present paper deals with the derivational suffixes. In the following examples suffixes are used derivationally:

- 1) Use·ful·ness, perfect·ion·ist : English
- 2) prāmānik·panā : Marathi
honest · adjective · state of having · noun
honesty

Derivational suffixes are significant semantically. They signify various concepts and thus contribute in forming new words. On the other hand, grammatical concepts like number, person, tense, degree, and case are expressed with the inflectional suffixes as it is the case with English. Thus the

derivational suffixes on the basis of the concepts can be put into various classes. Let us consider the class of the suffixes of English and Marathi signifying the concept of person.

English and Marathi both belong to the Indo-European or Aryan family of languages. However, Marathi is an Indic language. On the other hand, English is Germanic language. It belongs to the Anglo-Frisian class of Indo-European languages. Both are abundant in affixes.

With these basic differences in English and Marathi let us consider the suffixes of English and Marathi implying the concept of state/quality.

The suffixes of English signifying the concept of state/quality are enlisted below:

1. -age

-age comes into English through loan words from French such as *language*, *courage*, and others. It is a noun forming polysemous suffix. It means 'state of /rank of ...', as in, *baronage*, and many others.

2. -al

Etymologically, -al is a Latin suffix that came into English through French. It is affixed to verbs to derive nouns in which it implies 'state of being ed', as in *refuse* ~ *refusal*, *approve* ~ *approval*.

3. -ance/-ence

-ance/-ence comes into English from Latin through French. It means 'state or quality', as in *brilliance*, and 'process or action', as in *assistance*. It is usually added to verbs to derive mostly abstract nouns.

The suffix does not cause any morphophonemic change. Occasionally, it overlaps with -ancy/-ency, but functionally it is different from it (Marchand, 1960).

4. -cy/-acy

-cy is borrowed from Latin through French. It is normally a deadjectival nominal suffix that means 'an abstract state, condition, or quality; a rank ...', as in *bankruptcy* (state), *captaincy* (rank).

5. -dom

-dom is a native suffix developed out of a Germanic root related to the Old English *dom*. It is a denominal and deadjectival suffix deriving nouns denoting 'state or condition of being ...', as in *freedom*, *boredom*, and others.

6. -ery/-ry

-ery/-ry is a noun forming polysemous suffix borrowed through French from Latin. It means 'condition or state of being ...', as in *slavery*, *prudery*.

7. -hood

-hood has its origin in Old English -hād which was originally a noun denoting 'person, state, quality'. It is used to derive abstract nouns from concrete nouns. The suffix denotes 'the state/quality of ...', as in *childhood*, *falsehood*.

8. -ism

This suffix is in English through French -isme via Latin from Greek -ismos, -isma. It means 'the state or quality of', as in *heroism*, *magnetism*.

9. -ity -ity suffix comes from Latin -itas, -itatis through French -ite. Normally, it forms derivatives from Latinate adjectives. It denotes 'qualities, states, or properties' as in *capability*, *lovability*, *necessity*. It is a productive noun-forming suffix.

10. -ment

-ment is borrowed from Latin -mentum through French -ment. It is a deverbal suffix used to form nouns. -ment means 'the condition or state of being...ed', as in *equipment*, *advertisement*.

11. -ness

-ness is a native suffix of Germanic origin, developed out of Old English -nes(s). It is a deadjectival noun-forming suffix that denotes 'state, condition, quality of ...', as in *goodness*, *brightness*, *clearness*, *faithfulness*.

12. -ship

-ship is a native suffix developed out of Old English -scipe, -scype which meant 'related to shape'. This is an active polysemous suffix implying 'state/condition of being ...', as in *friendship*, *ownership*.

Like English there are plenty of suffixes in Marathi which are called *pratyaya*. The following is the list of Marathi suffixes signifying the concept of state or quality:

1. **-ary**: It is added to adjectives to form nouns implying 'state or quality, as in **shoury** (bravery- i.e. state of being **shur**), **dhairy** (heroism/courage- i.e. state/ quality of having **dhīr**), **mādhury** (melodiousness- i.e. state/quality of being **madhur**), and others.
2. **-atā**: It is attached to adjectives to form nouns implying state/quality. It is found in words like **sundaratā** (beauty- i.e. state/quality of being **sundar**), **āwashyakatā** (necessity- i.e. state/quality of being **āwashyak**) and many others.
3. **-awā**: It is appended to adjectives to form nouns like **olāwā** (moisture/softness- i.e. state of being **ola**), **gārawā** (coolness- state/ quality of being **gār**), and others.
4. **-āw**: It is found in words like **tanāw** (stress- i.e. state of remaining in **tān**), **uthāw** (state of standing against: mutiny), and others.
5. **-ī**: It is found in words such as **godī** (sweetness- i.e. state/quality of being **god**), **garībī** (poverty- i.e. state/quality of being **garīb**), and others.
6. **-kī**: The suffix is commonly used to form abstract nouns from common concrete nouns. It is found in words like **mānuskī** (humanity- i.e. state/quality of being **mānus**), **pātilkī** (state/quality of being **pātil**, an administrative rank in village in Maharashtra), and many others.
7. **-giri**:

The words like **gulāmgiri** (slavery- i.e. state of being **gulām**), **gundgiri** (hooliganism- i.e. state/quality of being **gund**), and others bear the suffix. In fact, **giri** is a free morpheme in Marathi. It means 'mountain'. But it is also used as a suffix implying the state/quality of the noun to which it is attached

8. **-tw**:

This suffix is appended to adjectives to form nouns. The words such as **mitratw** (friendship- i.e. state/quality of being **mitra**), **parāwlabitw** (dependence- i.e. state/quality of being **parāwlabhi**), and others are formed with this suffix.

9. **-pan**: It is used to form abstract nouns from common concrete nouns and adjectives. It is a common suffix found in the formation of words like **bālpan** (childhood- state of being **bāl**), **shahānpan** (sanity- i.e. state of being **shahānā = sane**), **shilpkār** and others.

10. **-panā**:

This suffix is used alternatively with the suffix **-pan**. It is found in words like **shahānpanā** (cleverness/sanity- i.e. state of being **shahānā**), **khodakarpanā** (naughtiness- i.e. state/quality of being **khodakar**), and many others.

It can be observed that all the above mentioned English and Marathi suffixes are synonymous in that they signify state/ quality. They used to form nouns. However, they collocational restrictions. For instance, purity and pureness are allowed but friendship can not be friendly or friendness. Similarly, in Marathi **maitrī** and **mitratw** are allowed but **bālatw** or **bālgiri** are not allowed.

A lot of research has been done in English morphology. There are many researchers who have made significant contribution. Alexander Humez (1983) and Michael Quinion (2002) have composed dictionaries of affixes. English affixes are studied from etymological, phonological, morphological, and semantic points of view. However, in Marathi no such attempt has been made. Affixes are the building blocks that can be used derive new words.

In a nut shell, the knowledge of affixes is very necessary in interpreting the complex words semantically and morphophonemically. It is also essential for forming new words. Accordingly, research should be undertaken in this area that remains less explored. This would help the learners to understand the orthographic and phonological structure and the meaning of the words.

References:

- 1) Apate, W. G. (2017). *Wistarit Shabdratnakar*. Pune: WaradaPrakashan Pvt. Ltd
- 2) Bauer, Laurie. (1988). *Introducing Linguistic Signs*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- 3) _____. (1983). *English Word-formation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 4) Humez, Alexander (ed). (1982). *Suffixes & Other Word-Final Elements of English*. Massachusetts: Gale Research Company.
- 5) Kulkarni, V. G. (2002). *Balbharati Shaley Marathi Shabdasangrah*. Pune: Maharashtra Rajya Pathyapustak Nirmitiwa Abhyaskram Sanshodhan Mandal.
- 6) Marchand, Hans. (1960). *The Categories & Types of Present-day English Word-formation*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- 7) Quinion, Michael. (2002). *Ologies and Isms- A Dictionary of Word Beginnings and Endings*. New York: Oxford University Press.

Listening As Reading Skill For Visually Impaired Persons

Supriya Katkar

Designation: Research scholar

College: D.R. Mane Mahavidyalaya Kagal

Abstract:

Reading skill, writing skill, communication skill and listening skill are closely connected with language skill and personality development. Listening skill is very important in the development of personality. The present paper focuses on listening skill as reading skill for visually impaired. Listening and speaking are closely linked but In case of visually impaired persons, listening skill is also linked to reading skill. for blind people, listening is reading. If they have to be good readers, they have to be good listeners. They read by listening to audiobooks and by using screen reading software to read the ebooks. This overlapping of listening and reading skills can also be useful for sighted students. They can also improve their listening skill by listening to audiobooks.

Key Words :- Visually impaired, listening, reading, screen reading software and audiobooks
listening as reading skill for visually impaired persons

Man is God's best creation. Every man has some unique qualities. every man is unique. every person has some innate skills and some adapted skills. For example reading skill, writing skill, communication skill and listening skill. All these skills are closely connected with language skill and personality development. Every person has own unique personality which is dependent upon the environment in which a person has been brought up.

The education one receives and the nature play important role in personality development. But one can acquire good skills and contribute to the growth of his own personality. personality development is a continuous process because these skills can be learnt at any age. Learning of skills is a lifelong process.

Listening skill is very important in the development of personality. But listening skill is not a single skill. The researchers have categorized listening in to many types.

1. Discriminative listening- it is found that discriminative listening starts when the child is in womb. it is a very basic type of listening and does not involve the understanding of the meaning of word and phrases. For example a child can distinguish between sound of mother from the sound of the father.
2. the appreciative listening- appreciative listening is listening for enjoyment. A good example is listening to music, poem, stories for mental relaxation.
3. critical listening this type is more active than other listening types. this type of listening is usually meant for scrutinizing. It evaluates the information received. Critical listening is about analysing opinion and making a judgement .
4. selective listening this is negative type of listening. The listener select what he wants to listen. He may be prejudiced in his selection.

In the words of Alice Duer Miller "Listening is not merely not talking ... it means taking a vigorous human interest in what is being told us. You can listen like a blank wall or like a splendid auditorium where every sound comes back fuller and richer." The quotation above suggests that listening can be done in a narrow and limited way, or it can be done in a way that enriches communication. We listen to thousands of things everyday, but we are never listening as a skillful listener. For good listening, the relevant physical organs are most important. these organs should be in good working condition. The interest of the listener also matters a lot. For example reading can be learnt if eyes and brain coordinate properly. And for good listening our ears and brain should be in good working condition. Apart from our organs, our interest and concentration play important role in acquiring these skills.

Listening and speaking are closely linked. If we want to be good speakers, we must first be good listeners. Listeners play a very important and active role in keeping conversations going. If the listener shows interest and sympathy, the speaker is encouraged to speak and the conversation becomes interesting. The roles of speaker and listener can change rapidly in a conversation, and listeners can become speakers at any moment, so learning how to listen is linked with learning how to speak. Good listeners make good speakers, and vice-versa.

In the case of visually impaired persons, listening skill is also linked to reading skill. At the outset it is necessary to define visual impairment. There are many complicated definitions of the term in law and medical science. But in common parlance a person who has vision less than 6/60 or 20/200 is regarded as visually impaired or legally blind. But for the purpose of language learning let us confine our definition to those who are unable to read print even with a magnifier.

Visually impaired persons cannot read the printed texts. Therefore, they cannot develop reading skill in traditional way. Many blind people read braille script. But all blind do not read braille. Moreover, most of the books are not available in braille. Therefore they have to rely on audiobooks which are available easily. Audiobooks are recorded books in audio format. Blind people have to listen carefully to read these books. Thus, for blind people, listening is reading. If they have to be good readers, they have to be good listeners. They can develop their reading skill by being good listeners.

But audiobooks are also limited in number and they have to rely on computers to read printed books. The computer converts printed text in to speech and blind person can listen to the text read by computer. The computer uses screen reading software to convert text in to speech.

The concept of screen reading software for the blinds was born in America and by mid 80s they were being used by students. In India there were many attempts to design screen reading software but with no success, because their focus were Indian languages rather than English. There were some other problems like lack of advanced technology and of course shortage of funds, the biggest hurdle in any research. By the end of 20th century Indians had finally adapted the software designed in America, and presently thousands if not millions are using the screen reading software called JAWS I E. Job Access With Speech. JAWS reads out everything on the screen and also speaks the keys when pressed. With the help of JAWS visually impaired person can share all the advantages of computer including programmes designed to teach language.

JAWS can be used to teach reading and writing skills of language to visually impaired students, specially high school and college level, since the reading and writing skills in Braille become obsolete at higher levels. For Visually impaired students reading and listening skills with computer are merged and become one, since reading with JAWS is nothing but listening. Continuous reading with JAWS improves not only listening but pronunciation and intonation and consequently speaking. Thus use of JAWS leads to improvement in all areas of language.

Conclusion

For visually impaired persons reading braille is very different experience from reading by listening. They have to rely on listening for reading. Hence, they have to improve their listening skill to be good readers. This overlapping of listening and reading skills can also be useful for sighted students. They can also improve their listening skill by listening to audiobooks. In America and European countries audiobooks have become common and are sold in millions. Not only visually impaired, but sighted people also use audiobooks for reading in leisure time.

Role of Individual Character in Language Skills and Personality Development

Dr. Dattaguru G. Joshi,

Dept. of English,

Gogate-Walke College, Banda.

Dist.:Sindhudurg.(M. S.)

Introduction

With the upcoming issues of Globalization and Liberalisation added along with technological revolution, the interpersonal relation has reached a new level. With the exposition of young generation to new cultural social values, sometimes referred to as western values, mistake them as universal values and imbibe the same in their day-to-day transactions. The language skills and personality development is also linked to this understanding and sometimes considered to be of most importance for achieving success in life. While doing so, the important aspect of individual character which is at the fulcrum of these external traits remains unattended. This paper brings out the importance of individual character as the inner force which moulds the language skills and personality development.

Understanding Language Skills and Personality Development:

The two concepts or ideas i.e. language skills and the personality development have been linked together. The language skills is the proficiency in a certain language to communicate. The same is referred to as communication skills too. This has been defined as thus,

Peter Little- ‘... the process by which information is transmitted between individuals and/or organisations so that an understanding response is created.’

Peter F. Drucker- ‘Communication is based on the perception and expectation of the message by the receiver, which alone can help it become effective.’

William Scott-

‘Communication is a process which involves the transmission and accurate replication of ideas insured by feedback for the purpose of eliciting actions to fulfill organizational goals.’(*Business Communication*, 1)

On the other hand, the personality of a person is the total image of a person including all the associated traits like behavior, thoughts etc. Most people mistake physical attributes to individual personality. Individual’s stature or fair complexion or chiseled features are mistaken for personality, whereas they are only the external features and cannot be fully understood as the personality.

S. S. Khubani in *Personality Development and Career Management* (2011) refers to nine different types of personalities as identified by behavioral scientists and psychologists, namely, ‘...perfectionists, helpers, romantics, achievers, asserters, questioners, adventures, observers and peace makers.’(18)

Personality refers to an individual’s characteristic style, behavior, mindset, attitude, his own unique way of perceiving things and seeing the world. Genetic factors, family backgrounds, varied cultures, environment, current situations play an imperative role in shaping one’s personality. The way you behave with others reflects your personality. An individual with a pleasing personality is appreciated and respected by all.

Effective language skills play a crucial role in enhancing one’s personality. Communication through language helps individuals to express themselves in the most convincing way. Your thoughts, feelings and knowledge should be passed on in the most desirable manner and effective communication skills helps in the same. A person should speak really well to make a mark of his/her own. No one would take the speaker seriously if the speaker has not mastered the art of expressing clearly and in the most convincing manner.

Not all people are blessed with excellent language or communication skills. They acquire the same with time and practice. People with language skills tend to have a better and impressive personality than those who have problems in communicating. Individuals with effective communication skills can easily converse with other people around be it their fellow workers, peers, family and so on thus strengthening the bond among individuals. It is also said to improve the interpersonal relationships

with other people. Careful selection of words is essential for effective communication skills as one needs to know what one is speaking. And the same should be transmitted without being rude. The speaker should use convincing language so that the other person understands what the speaker intends to communicate. One's style of speaking has a tremendous impact on the personality. Speaking slowly always helps as it allows the speaker to find appropriate words and also reflects thoughtfulness. Important and relevant words need to be emphasized for the other person to realise the importance. Speaking confidently using correct language is the key to an impressive and great personality.

Language assumes not only the verbal aspect, but the non-verbal aspect too. Much is said without uttering a word through signs, signals, postures and the body language of an individual. One should be careful about one's body language, as correct body language exudes confidence which further enhances an individual's personality. While speaking the speaker should be very particular about the pronunciation of words. If the speaker is not very sure of how to pronounce a particular word, the same has to be avoided in the speech. Pronouncing words wrongly creates a bad impression on others.

There is a needless importance given to one's accent. No doubt, it is important, but it is not above the quality of language and one's personality. In this context, it is necessary to be truthful and the speaker should communicate with correct accent to prove that the speaker has excellent communication skills. Hence, an individual should have his/her own style to stand apart from the rest. Speaking articulately enhances one's personality and makes him/her different from others.

The next issue is of being a good listener. Because language skill does not only mean speaking but it assumes four different facets, namely, writing, reading, talking and listening, and the table given below shows the time we spend on each of these every day.

How We Spend Our Communication Time:

Writing -9%

Reading -16%

Talking -30%

Listening -45% (*Communication Skills*, 3)

Thus, in this context, listening takes the maximum of our time and energy in understanding and analyzing the same.

Importance of character:

Personality development hence is the improvement of behavioral traits such as communication skills, interpersonal relationships, attitude towards life and restoring our ethics. Character is the prerequisite to achieving a better individual personality. There are several behavioral scientists who argue that behavioral traits can be improved through a short course of fifteen days, which in turn will develop personality which will further influence others and help to win the race. But the excellent behavioral traits such as language cum communication skills, interpersonal relationships, higher order of motivational levels and excellent leadership qualities also fail miserably at the time of crisis if not based on solid character foundation. As Billy Graham said, 'When wealth is lost, nothing is lost; when health is lost, something is lost; when character is lost, all is lost.' Swami Vivekananda reiterates the same views in other words thus, 'Money does not pay, nor name; fame does not pay, nor learning. it is love that pays; it is character that cleaves its way through adamant walls of difficulties.' (*The Complete Works of Swami Vivekananda*. Vol 7, Epistles-3, Series-xxvi, Brahmananda.)

There is a difference between personality and character and the same is presented in the comparison chart below:

Sr. No.	Basis of comparison	Personality	Character
1.	Meaning	Personality refers to the range of distinctive personal qualities and traits of an individual.	A character refers to a set of morals and beliefs that defines how we treat or behave with others or ourselves
2.	Represents	Who we seem to be?	Who we actually are.
3.	Traits	Personal and physical.	Mental and moral.
4.	What is it?	It is the identity.	It is a learned behavior.

5.	Nature	Subjective.	Objective.
6.	Expression	Outer appearance and behavior of a person.	Traits of a person that are abstract.
7.	Change	May change over time.	Remains same.
8.	Validation of society	Not required.	Required.

Stephen Covey mentions, 'Our character basically is a composite of our habits.'(46) The famous maxim expresses thus, 'Sow a thought, reap an action; sow an action, reap a habit; sow a habit, reap a character; sow a character, reap a destiny.' Thus the destiny of a person is the sum result of character which finds its expression in the language skills and personality of an individual.

Conclusion:

The world is divided into two world views, where in one believes that human being is an integral part of the whole eco-system and on the other is homocentricism. In homocentricism, the whole world is for the exploration and exploitation of the human being. The 'man' is at the 'centre' and rest everything is at his disposal and usage. In this fast developing digital age, getting trapped in the twin-towers of language skills and personality development may lead a death knell to human race, if not backed by the strong foundation of individual character.

References:

1. *Awakening Indians to India*. Mumbai: Central Chinmay Mission Trust. 2003. Print.
2. Covey, Stephen R. *The Seven Habits of Highly Effective People*. New York: Rockefeller Center, 1990. Print.
3. Dey, Susmita and N. Roy. *Business Communication*. Mumbai: Reliable, 2009. Print.
4. Gupta, Bajrang Lal. *A New Paradigm of Development - Sumangalam*. New Delhi: Gyan Publishing House, 2015. Print.
5. Khubani, S. S. *Personality Development and Career Management*. Jaipur: Prism Books, 2011. Print.
6. Shankar, Ravi Sri Sri. *Wisdom for the New Millenium*. Bangalore: The Art of Living Foundation, 2002. Print.
7. Thengadi, Dattopant. *Third Way*. Bangalore: Sahitya Sindhu Prakashan, 1998. Print.
8. Worth, Richard. *Communication Skills*. New York: Ferguson, 1998. Print.

Personality Development and English Language

Mr.Sandeep Sitaram Hargane.

Department of English
D .R. Mane Mahavidyalaya,Kagal

Abstract :

Language is the 'species –specific' and 'species –uniform. It is God's special gift to mankind. Without civilization as we know now it would have remained an impossibility. It is present in our thoughts, dreams, prayers, meditations, relations, communication, sanskars and rituals. All these things are the parts of good personality. So, it is clear that language and personality has close relation. Now a days, English language has dominated many fields and has become the global language. Due to globalization and new technology the world has come together .Today every individual life has been affected by the same. In view of tremendous increase in trade, travel, sports etc. at international level one must have temperament and skills as English language.

Keywords: Species specific, species –uniform, civilization, globalization.

Personality development is a very common phrase in the present age. There are different views and opinions over this concept. Moreover, there are also many misconceptions about it. In spite of all these, everyone is behind personality development, because it is considered key of success in life and career by many. Personality development means enhancing and grooming one's outer and inner self to bring out a good and positive change in life. Each individual has a distinct persona that can be developed , polished and refined. This process includes boosting one's confidence improving communication skills and language speaking attitudes, widening one's scope of knowledge ,developing certain skills, learning fine etiquettes and manners, adding style and grace to the way one looks, talks,, walks and overall imbibing oneself with positively, liveliness and peace.

The term personality has not been defined in a congruent way. According to Dunham (1984,p.221) “ Personality distinguishes you from other people and defines your general nature. Your overall personality is composed of a collection of psychological characteristics or traits which determines your personal references and individual style of behavior . It suggests that different people have different personalities and a person's personalities consists of a set of psychological characteristics which is determinant of his/her individual behavior style. Mathis and Jackson (2000,p.294)define.” Personality is a unique blend of individual characteristics that affect interaction with the environment and help to define a person.” It is personality that defines a person.

Now a days personality development is gaining more and more importance .It enables people to create a good impression about themselves on others. It helps them to build and develop relationships, and helps career growth. After all, personality development is nothing but a tool that helps to make a stronger, happier and cheerful person. There are some major aspects of the personality development. They are physique, speech and communication skill, body language, courteous nature, attitude, positive outlook, confidence etc. These factors highlight a good personality, but the most important factor is speech and communication. Being a dominant global language English has become the medium of communication in various fields. So it is essential to acquire or learn English language for the sake of communication and good communication skills in English lead to good personality and finally to success.

There is no official definition of “ global” or “world” language, but it essentially refers to a language that is learned and spoken internationally and is characterized not only by the number of its native and second language speakers but also by its geographical distribution and its use in international organizations and in diplomatic relations. A global language acts as a lingua franca. a common language that enables people from diverse backgrounds and ethnicities to communicate on a more or less equitable basis . Historically, the essential factor for the establishment of a global language is that it is spoken by those who wield power .Thus language can be said to have no independent existence of its own and a particular language only dominate when its speakers dominate.

English is the nearest thing, there has ever been to a global language. Its worldwide reach is much greater than any anything achieved historically by Latin or French and there has never been a language as widely spoken as English. In the fields of business, academics , science, computing,

education, transportation ,politics and establishment, English is already established as lingua franca. The UN, the nearest thing we have or have ever had to a global community, currently uses five official languages : English, Spanish, French, Russian and Chinese, but estimated 85% of international organizations have English as at least one of their official languages. French comes next with less than 50%. Almost 90 % Asian International organizations use English as their official language.

As we have seen a global language arises mainly due to the political and economic power of its native speakers. It was British imperialism and industrial power that sent English around the globe between the 17th and 20th century. The legacy of British imperialism has left many countries with the language thoroughly institutionalized in their courts , parliament, civil service ,schools and higher education establishments. In other countries ,English provides a neutral means of communication between different ethnic groups , but it has been largely American economic and cultural supremacy in music , film, television, business, computing, IT, and even drugs and pornography. All these things have consolidated the position of English language and continues to maintain it today.

Some have also argued that there are some other features of English language which play also a prominent role in its popularity. The richness and depth of English vocabulary set it apart from other languages. The 1989 revised "Oxford English Dictionary" lists 615,000 words in 20 volumes, officially the world's largest dictionary. It is very flexible also its grammar is very simple comparing to other languages . There are such many features of this language which help it to maintain its status as a global language .Finally, it is quite clear that English as the medium of communication can aid in the development of personality.

Conclusion:

All these things show that English is a global language. Learning or acquiring such language really helps to communication skill which leads to good personality and it is true that good personality leads to success at national and international level in art, commerce, technology, service, literature etc. which is the ultimate goal of every human being. So, English language and personality development go hand in hand. Moreover, they are the two sides of the same coin

References:

1. Varshney R.L.1988 "An Introductory textbook of linguistics And Phonetics" A.K. Printry,Bareilly.
2. (<http://www.thehistoryofEnglish.com> Accessed on 24th Nov.2018